

მეკლე კუსტი

მეუნეთიური მუსიკების

4409







ა. ზოზდანოვი.

1897 წელს, «მოკლე კურსის» პირველ გამოცემის დროს.

IV. წვრილ-ბურჟუაზიული საზოგადოება.

გვერდი

1. საზოგადოების დამოკიდებულება ბუნებასთან . . . . .	152
2. ადამიანის საწარმოვო და განაწილებითი ურთიერთობანი წვრილ-ბურჟუაზიულ საზოგადოებაში . . . . .	154
ა) მოუწყობელი კავშირები მეურნეობათა შორის . . . . .	—
ბ) (ვალკე მეურნეობათა შინაგანი ურთიერთობანი წვრილ-ბურჟუაზიულ საზოგადოებაში . . . . .	170
გ) მოწესრიგებული საჯგუფთაშორისო ურთიერთობანი წვრილ-ბურჟუაზიულ საზოგადოებაში . . . . .	177
3. წვრილ-ბურჟუაზიულ ხანის საზოგადოებრივ ფსიხოლოგიის ძირითადი თვისებანი . . . . .	188
4. განვითარების ძალები და იმისი მიმართულება წვრილ-ბურჟუაზიულ საზოგადოებაში . . . . .	202

V. სავაჭრო კაპიტალის ხანა.

205

1. წარმოების ტენიკური ურთიერთობანი . . . . .	206
2. სავაჭრო კაპიტალიზმის საზოგადოებრივი ურთიერთობანი . . . . .	—
ა) მოუწესრიგებელი ურთიერთობანი მეურნეობათა შორის . . . . .	—
ბ) საწარმოვო დაწესებულებათა შინაგანი ურთიერთობანი სავაჭრო კაპიტალის ხანაში . . . . .	212
გ) მოწესრიგებული ურთიერთობანი მეურნეობათა შორის . . . . .	215
3. საზოგადოებრივი ფსიხოლოგია და განვითარების ძალები სავაჭრო კაპიტალის ხანაში . . . . .	225

VI. სამრეწველო კაპიტალიზმი

სამანუფაქტურა სანა.

231

1. საზოგადოების დამოკიდებულება გარეშე ბუნებასთან . . . . .	231
2. წარმოების საზოგადოებრივ ურთიერთობათა განვითარება სამანუფაქტურო კაპიტალიზმის ეპოქაში . . . . .	234
ა) მანუფაქტურების აღორძინების სოციალური პირობები . . . . .	—
ბ) სამრეწველო-კაპიტალისტურ დაწესებულებათა წარმოშობა და მათი შინაგანი ურთიერთობანი . . . . .	242
გ) კაპიტალისტურ დაწესებულების დედა-აზრი (სამუშაო ძალა, როგორც საქონელი) . . . . .	249
დ) განვითარების გზაზე დამდგარ კაპიტალისტურ დაწესებულებათა . . . . .	

ლებათა გავლენა წარმოების ჩამორჩენილ ფორმებზე . . .	260
ე) კაპიტალი საფაქრო და სამრეწველო . . . . .	267
3. წესები საზოგადოებრივ განაწილებისა მანუფაქტურულ ეპოქაში . . .	268
4. საზოგადოებრივ ნაწარმოების განაწილება სხვა-და-სხვა კაპიტა- ლისტურ კლასებს შორის . . . . .	277
ა) მოგება . . . . .	291
ბ) მიწის რენტა . . . . .	307
გ) სამუშაო ხელფასი . . . . .	307
5. მანუფაქტურულ ხანის საზოგადოებრივ ფსიხოლოგიის ძირითა- დი თვისებანი . . . . .	320
6. განვითარების ძალები და მისი მიმართულება სამრეწველო კაპი- ტალიზმის პირველ ხანაში . . . . .	346

**VII სამრეწველო კაპიტალიზმი.**

**ქ ვ ძ ა მ ა ნ ძ ა ნ უ რ წ ა რ მ თ ე ბ ი ს ა .**

1. საზოგადოების დამოკიდებულება ბუნებასთან . . . . .	361
ა) მანქანის წარმოშობა . . . . .	—
ბ) რა არის მანქანა? . . . . .	364
გ) მანქანურ წარმოების გავრცელება . . . . .	372
2. წარმოების საზოგადოებრივი ურთიერთობანი მანქანურ კაპიტა- ლიზმის ხანაში . . . . .	379
ა) მარტივ თანამშრომლობისა და შრომის განაწილების გან- ვითარება ცალკე სამრეწველო დეწესებულებათა შიგნით . . . . .	—
ბ) შრომის-საზოგადოებრივ განაწილების განვითარება . . . . .	384
3. განაწილების წესების განვითარება კაპიტალიზმის სამანქანო ხა- ნაში . . . . .	386
ა) ფულის ტრიალი . . . . .	—
ბ) კრედიტი . . . . .	388
გ) სამრეწველო დაწესებულებათა აქციონერული ფორმა . . . . .	402
დ) ბირჟა . . . . .	405
ე) სპეკულიაცია . . . . .	408
4. საზოგადოებრივ ნაწარმოების დანაწილება სხვა-და-სხვა კაპიტა- ლისტურ კლასთა შორის . . . . .	413
ა) მოგება . . . . .	—
ბ) რენტა . . . . .	418

VII

	გვერდი
გ) სამუშაო ხელფასი . . . . .	422
5. საზოგადოებრივ ფისხოლოგიის უმთავრესი ცვლილებანი მანქანურ კაპიტალიზმის ხანაში . . . . .	450
6. საზოგადოებრივ განვითარებისა და დეგრადაციის პროცესები მანქანურ კაპიტალიზმის ხანაში . . . . .	486
ა) კრიზისები . . . . .	487
ბ) კაპიტალისტების სინდიკატები . . . . .	503
გ) სამრეწველო დაწესებულებათა ინტეგრაცია . . . . .	512

VIII. სოციალისტური საზოგადოება.

1. საზოგადოების დამოკიდებულება ბუნებასთან . . . . .	516
2. წარმოების საზოგადოებრივი ურთიერთობანი . . . . .	518
3. განაწილება . . . . .	521
4. საზოგადოებრივი ფისხოლოგია . . . . .	523
5. განვითარების ძალები . . . . .	527

უცხო სიტყვების ახსნა.

აქვე მოცემულია უცხო სიტყვების ახსნა. ახსნა მოცემულია იმ სიტყვებისათვის, რომლებიც უცხო სიტყვებისაა და რომლებიც ახსნის გარეშე ვერაზიარებელია. ახსნა მოცემულია იმ სიტყვებისათვის, რომლებიც უცხო სიტყვებისაა და რომლებიც ახსნის გარეშე ვერაზიარებელია. ახსნა მოცემულია იმ სიტყვებისათვის, რომლებიც უცხო სიტყვებისაა და რომლებიც ახსნის გარეშე ვერაზიარებელია.

# I. ავტორის წინასიტყვაობა „მოკლე კურსის“ ქართულ გამოცემის გამო.

1927

ახლო წარსულის დიდებულ მოძრაობამდე ჩვენ, რუსები, ქართველ ხალხს ძალიან ნაკლებათ ვიცნობდით. ჩვენამდე მხოლოდ ხან-გამოშვებით თუ აღწევდა ნაწყვეტები მისი პოეზიისა და მის ხალხურ გადმოცემათა; ჩვენმა დიდებულმა პოეტებმა, რომელთაც არა ერთხელ შთაუბერავთ თავიანთი ზეგარდმო-მადლი საქართველოს საუცხოვოთ შემკულ ბუნებისა და მის მკვიდრთა ცხოვრების აღწერაში, გვასწავლეს ჩვენ ცხოველის, მაგრამ ბუნდოვანის სიმპატიით მოვკცეოდით საქართველოსა და ქართველ ხალხს. როცა კი ქართველ ხალხზე რასმე გავი-გონებდით, გაურკვეველათ წარმოგვიდგებოდა გონებაში რაღაც მშვენიერი რამ, ძლიერი და, ამასთან—სევდიანი. და მართლაც რომ ასეთია ეს ბუნებით უხვათ დაჯილდოვებული ხალხი, თავის აღფრთოვანებულ სამხრეთულ ენერგიითა და ისტორიაში ტრაგიკულის ხვედრით.

ქართველმა ხალხმა დღემდე ვერ მოახერხა დაეღწია თავი ფეოდალურ-ბატონყმურ ურთიერთობათა ნაშთებისათვის; ხოლო ეკონომიურათ და სულიერათ თუ რანდენათ წინ გაუსწრო მან ამ ურთიერთობათა ნაშთებს, ეს მეტის-მეტათ ნათლათ და აშკარათ დაუმტკიცა მან მთელს ქვეყნიერობას იმ ხანებში, როცა ცხოვრების ჩარხის დუდილმა ხან-მოკლე საშუალება მიიწ მისცა წელში აღმართულიყო იგი მთელის თავის ისტორიულ სიმაღლით. და აი, სწორეთ მაშინ გამოიჩვენა ცხადათ, თუ რა ღრმა და სერიოზულია მისი კავშირი რუსის ხალხთან, მაშინ მოეფინა ნათელი, რომ ეს არის კავშირი არა მარტო საერთო მიზანთა, არამედ—კიდევ მეტი—კავშირი, საზოგადო ამოცანათა ფართოთ გადაშლილ კლასიურ ცხოვრე-

ბის ნიადაგზე აღმოცენებული: მე მრწამს, რომ უკვე მოახლოვებულია ის დრო, როცა ყოველივე ეს ხელ-ახლა ერთბაშით იჩენს თავს კიდევ უფრო ნათლათ, კიდევ უფრო ძლიერად...

ის ფაქტი, რომ საქართველოს-მიერ დეპუტატებათ, არჩეულნი ბევრჯერ იმ კლასის წარმომადგენლებათ გამოდიოდნენ, რომელთა საქმეც, საერთოთ აღებული, ჩვენთვის, მთლათ რუსეთის ხალხისათვის, ესოდენ ძვირფასია, — ეს ფაქტი შემთხვევითი როდია. ამ კლასს ყოველგან ერთი გული უძგერს, არა მარტო მოსკოვსა და თბილისში, არამედ მთელს დედამიწაზე; მაგრამ სხვა-და-სხვა ქვეყნებში იგი ერთნაირის ტემპით როდი სძგერს და ერთნაირივე როდია ის მახლობელი საზრუნავი საქმეები და ამოცანები, რომელთაც გავლენა აქვთ ამ გულის ძგერაზე. ხოლო ჩვენში კი — ჩრდილოეთშიაც და განაპირა სამხრეთშიაც — ყველგან ერთი და იგივე მშფოთვარე მოუხვეწრობაა, ერთი მოლოდინი, ერთის აზრით გამსკვალვა და ერთი მისწრაფება!..

ახლაც ცრაცხლათ მიდგია თვალწინ მშვენიერ ცეცხლ-მფრქვევე თვალებიანი, შნოიანი და მეტათ მოხდენილი ფიგურა ჭალხის ერთ იმ წარმომადგენელთაგანისა, რომელიც შეუღარებელი იყო აგრეთვე, როგორც ორატორი.

ჩვენ ვეკუთვნოდით რუსეთის მარქსიზმის სხვა-და-სხვა-გვარ მიმართულებას, მაგრამ ეს სრულებითაც არ გვიშლიდა ჩვენს საერთო საქმეში დავახლოვებოდით ერთმანეთს, გაგვეზიარებინა ერთმანეთისათვის ჩვენი სათაყვანო გეგმები.

მახსოვს ის ღამე გეგმზე, როცა ჩვენ ერთათ ვარკვევდით ქუშათა ენციკლოპედიის საკითხს, მახსოვს მისი ამ პროექტით მხურვალე გატაცება... მსურს როგორმე მის ყურამდე ვაწვდინო, რომ ის საკითხი დაეიწყებას არ მისცემია და, რათაც უნდა დაგვიჯდეს, უთუოთ განვახორციელებთ მას, და ეს, შესაძლოა, სულ ადრეც მოხდეს. მშვენიერია და ტრაგიკული მისი ხვედრი, როგორც ხვედრი მის მშობელ ხალხისა; მაგრამ უკანასკნელი სიტყვა ჯერ კიდევ არ თქმულა!...



იმ ხანებში მე ბევრი მეგობრები შევიძინე ქართველი ერის ამხანაგთა წრიდან. იყვნენ მათ შორის აზრისა და კალმის კაცები; კაცები ცოცხალ, ცეცხლ-მფრქვეველ სიტყვისა, იყვნენ აგრეთვე სამძიმო, ნარ-ეკლიანის საქმისაც. ზოგი მათგანი აწ უკვე ვეღარ გაიგონებს ჩემს სიტყვებს, ზოგს კი, ალბათ, შეეხვდები იქ, — ისტორიულ ჩარხის ხელახლად შემოტრიალების ხანს!.. საოცარია სწორეთ, რა რიგ ადვილათ, რა კარგათ გვესმოდა ერთმანეთის გულის-ნადები: გული გულთან იყო ჩვენს საერთო საქმეში და სული სულთან, — ასე ადვილათ ვეთანხმდებოდით ჩვენ ერთმანეთს — მე, უკიდურესი ჩრდილოელი, და ისინი — შორეულ-განაპირა სამხრეთლები...

ეს წიგნი შედგენილია იმ ლექციებიდან, რომელსაც ამ თოთხმეტის წლის წინათ ისმენდენ რუსეთის ერთ-ერთ საფაბრიკო ცენტრის მუშები. ლექციების კითხვა; ჩვეულებრივათ, ხდებოდა ქალაქის ახლო-მახლო მდებარე ტყეებში. ამ წიგნმარომ გზა გაიკვლია ჩვენის ერთფეროვან მინდორ-ველებსა და ტყეებიდან საქართველოს საუცხოვო ხეობებისაკენ, ეს გარემოება, ჩემს ფიქრით, შემთხვევითი როდია: ერთგვარი მოფხოვნილებანი, ერთგვარი ინტერესები და მიზნები აქვთ აქაცა და იქაც იმ მკითხველებს, ვისთვისაც ეს წიგნი დანიშნულია.

მე ვეცადე შეძლებისამებრ დამესურათებია ამ წიგნში ობიექტიური ლოლიკა და კაცობრიობის განვითარების ერთიანობა იმ იდეალისაკენ მსვლელობაში, რომლის განხორციელებაც ისტორიამ ჩვენს კლასს დააკისრა. ჩვენ კიდევ ვიხილავთ ამ განვითარების ახალ, ფრიად საგულისხმიერო ეტაპებს (საფეხურებს) და ზოგ მათგანში მხურვალე მონაწილეობის მიღებაც მოგვიხდება. ვინაიდან ჯერ ჩვენის თაობისთვისაც კი ბევრი რამ განმარტებას თხოულობს, ჯერ აუხსნელია უმთავრესი ამოცანები, ხოლო ისტორია კი აუხსნელს არაფერს არა ტოვებს.

19/6 სექტემბერი 1909 წ.

ა. ბოგდანოვი.



ა. ბოზდანიძე.

1897 წელს, ემოკლე კურსის პირველ გამოცემის დროს.

## II. ბიოგრაფიის მაგიერი.

ა. ბოგდანოვი ამჟამათ არის 36 წლისა. პირველი მისი შრომა იყო „მოკლე კურსი ეკონ. მეცნიერებისა“, რომელიც იწერებოდა 1895—1897 წლებში. პირველათ დაიჭირეს 1894 წ. სტუდენტების მოძრაობის გამო (მოსკოვის „ზემოლიაჩესტვოს“ კავშირის საქმეზე). რამდენისამე დღის შემდეგ გადაეცეს სამის წლით ორთავე სატახტო და სხვა დიდ ქალაქებიდან. ჯერ იყო საბუნებისმეტყველო ფაკულტეტის სტუდენტი, მარა ბოლოს სწავლა დაასრულა ერთ-ერთ პროვინციულ უნივერსიტეტში სამედიცინო ფაკულტეტზე. პროფესიით ექიმია, მხოლოდ პრაქტიკას კი არ მისდევს. ერთხელ იყო ორდინატორაჲ პსინიატრიულ სამკურნალოში ერთ წლამდე, და კიდევ 4 დეე უმსახურნია სამხედრო ექიმათ.

მეორეთ დაატუსაღეს პროპაგანდისათვის და მიუსაჯეს 6 თვე ციხე და სამის წლით გადასახლება ჩრდილოეთ გუბერნიებში. მესამეთ—მუშათა დეპუტატების საბჭოს გამო—5 თვე ციხე და სამის წლით საზღვარ-გარეთ გადაცემა.

თანამშრომლობდა ყოველგვარ მარქსისტულ გამოცემებში—სწერდა განსაკუთრებით—მდაბიურ და ხალხისთვის გასაგებ ენით. სწერდა ფილოსოფიაზე, პოლიტიკურ ეკონომიაზე და სხვ.; განსაკუთრებით მეცადინეობდა სოციალისტურ წესდასახვის საკითხებზე („Нов. Мир“, „Красная Звезда“, პოპულარული წიგნაკები ნ. ვერნერის სახელით: „საითკენ მიდის საზოგადოების განვითარება“, და სხვ.). მუშაობდა აგრეთვე სხვა საკითხებზედაც.

აი, მოკლე ბიოგრაფიული ცნობა ა. ბოგდანოვისა.

## წინასიტყვაობა.

ყოველი კლასობრივად გათვითცნობიერებული პროლეტარი დღეს მეცნიერულ-თეორიულ ცოდნას მუშების აუცილებელ საჭიროებათ აღიარებს. მან კარგათ იცის, რომ მეცნიერულ-თეორიული ცოდნა-განათლება აღრმავეებს და აფართოვეებს პროლეტარიატის კლასობრივ შემეცნებას, აძლიერებს მის კლასთა ბრძოლის ენერჯიას და უფრო შეგნებულათ ამოძრავებს მას კაპიტალისა და, საზოგადოთ, ბურჟუაზიულ კლასის ბატონობის წინააღმდეგ. ჩვენის აზრით, მეტათ შემეცნადარია ზოგიერთა ფსევდო-მარქსისტების შეხედულება, რომლებიც უსაბუთოთ ამტკიცებენ, ვითომ თანამედროვე მუშათა კლასს არა სჭირდებოდეს მეცნიერული ცოდნა და თეორიული განათლება, რომ მისთვის საჭირო და აუცილებელია მხოლოდ ნების სიმტკიცის შემუშავება და თავ-გამოდებულ გრძნობის გაღვივება. ამიტომ, თანამედროვე მუშათა კლასისათვის დიდმნიშვნელოვანია თეორია კი არა, როგორც ამას მართლ-მორწმუნე მარქსისტები ამტკიცებენ, არამედ ისტორიულ ღირსშესანიშნავ ფაქტების ცოდნა და გამოჩენილ პირთა ბიოგრაფიების კითხვაო. ყველა ეს ერთათ აღებული კი უღვიძებს პროლეტარიატს ბრძოლის უნარს, ხასიათის სიმაგრესა და სხვა ამისთანებს, რაც კი საჭიროა მებრძოლ რევოლუციონურ კლასისთვისო.

ჩვენ კი ვფიქრობთ, რომ პროლეტარიატი თავის კლასობრივ ხასიათის სიმტკიცეს თვით ეკონომიურ ცხოვრების ბრძოლაში იძენს, იქვე ანვითარებს მას, და ვინც ამ ბრძოლაში ვერას პოულობს, ის, რასაკვირველია, ორიოდვე გამოჩენილ

პირის ბიოგრაფიის გადაკითხვით თავ-განწირულ მებრძოლათ და გულად გმირათ ვერ გახდება. კლასთა ბრძოლის გონივრულათ წარმოებისათვის მუშათა კლასს, უმთავრესათ, თავის მდგომარეობის **შეგნება** აკლია; მას კარგათ არა აქვს გათვალისწინებული თავისი საზოგადოებრივი მდგომარეობა, ისტორიული დანიშნულება, ე. ი. მას აკლია თანამედროვე ცხოვრების თეორიული შეგნება — ეკონომიური შემეცნება. პოლიტიკურ-ეკონომიური სწავლა, — ეს ის სამეცნიერო დარგია, რომლის მეოხებითაც მას თვალ-წინ ეშლება ბურჟუაზიულ წარმოების კანონები, კლასთა შორის დამოკიდებულება და მთელი კაპიტალისტურ წეს-წყობილების სრული უვარგისობა. მარქსმუდამ იმ აზრისა იყო, რომ მუშათა კლასს აუცილებლათ პოლიტიკურ-ეკონომიური ცოდნა ესაჭიროება და სისწორ-სიმაართლითაც შეუძლიან შეითვისოს იგი.

ამ ნახევარ საუკუნის წინათ, სახელდობრ, 1850 წელს, ლონდონის სამკერვალოს ერთმა მუშამ მარქს-ენგელსის „ახალ რეინის გაზეთში“ გრძელი წერილი მოათავსა ლონდონის მკერვალო მუშათა მდგომარეობისა და მსხვილ და წვრილ სამკერვალოებს შორის ბრძოლის შესახებ. რედაქციამ წერილს მეტათ საგულისხმოდ შენიშვნა გაუკეთა და ღირსეულათაც დააფასა იგი.

„თუმცა ამ წერილის დამწერი, — ამბობს რედაქცია, — უბრალოდ მუშაა, მაგრამ გერმანიის ურიცხვ ბურჟუაზიულ მწერალთა შორის არ გამოვა არც ერთი მეცნიერ-ეკონომისტი, რომელსაც შესძლებოდა ასეთის სინამდვილითა და სისწორით გაეთვალისწინებია მთელი ლონდონის მკერვალოთა მოძრაობის ნამდვილი მიზეზები“ ...

„ვიდრე პროლეტარიატი ბარიკადებზე და ბრძოლის ველზე გაიმარჯვებდეს, — ამბობს ქვევით იგივე რედაქცია, — იგი მთელ რიგ **ინტელექტუალურ** გამარჯვებათა ბრწყინვალეობით შეიმოსება“.

როგორცა სჩანს, პროლეტარიატს უკეთესათ შეუძლიან

ეკონომიურ ურთიერთობის სინამდვილით გაგება და ელტვის კიდევ მის მეცნიერულათ შესწავლას. თვით მარქსიც, როგორც იგივე ლონდონელი მკერვალი მუშა ზმობს, მთელ თავის მეგობრებისა და მახლობელ ამხანაგ მუშების ყურადღებას, უმთავრესათ, **პოლიტიკურ ეკონომიის შესწავლისაკენ** მიაქცევდა.

და მართლაც ვისაც კი უნდა, რომ პროლეტარიატის კლასთა ბრძოლას მეცნიერულათ გაეცნოს, მეცნიერულათ შეითვისოს იგი, იმისთვის პოლიტიკური ეკონომია, პოლიტიკურ-ეკონომიური ცოდნა—აღფა და ომეგა (თავი და ბოლო) უნდა იყოს, უამისოთ მას არ შეუძლიან აწმყო ცხოვრების მთელ საიდუმლოებათა გაგება.

როგორცა სჩანს, პოლიტიკურ-ეკონომიური ცოდნა-განათლება მუშათა კლასისათვის მეტათ საჭირო და სასარგებლო ყოფილა, ვინაიდან იგი მეტათ ხელს შეუწყობს პროლეტარიატის გათვითცნობიერებას, მაგრამ ერთობ დიდი შეცდომა იქნებოდა გვეფიქრა, რომ მუშათა კლასი საჭირო პოლიტიკურ-ეკონომიურ ცოდნას პირდაპირ ბურჟუაზიულ იდეოლოგიების პოლიტიკურ-ეკონომიურ მეცნიერებიდან გადმოიტანდა, მით ისარგებლებდა, ფშით გამოიკვებებოდა.

დღეს პოლიტიკური ეკონომია, როგორც სხვა სოციალური მეცნიერება, ჩვეულებრივ ბურჟუაზიულ მოდგმისაა, კლასობრივ ინტერეს-სურვილების გამოხატველია, კლასობრივ თვალსაზრისით არის დაწერილი. მაშასადამე, ბურჟუაზიულ პოლიტიკურ ეკონომიის იმ სახით შესწავლე, რა სახითაც იგი მჭიდროდ იდეოლოგიებს დაუწერიათ, მუშებისათვის მეტათ მავნებელი იქნებოდა. გარდა ამისა, ბურჟუაზიული პოლიტიკური ეკონომია საფუძვლიანათ და თანდათანობით, დალაგებით არ იკვლევს თანამედროვე ეკონომიურ ცვლილებას, ეკონომიურ მოვლენებს, ისინი ჩვეულებრივ პოლიტიკოსები უყაჭო არიან ვედრე ეკონომისტები, ისინი, უპირველეს ყოვლისა, სახალხო ეკონომიურ პოლიტიკას აწარმოებენ და არა თეორიას; ეკონომიურ ცოდნა-

ბას კლასობრივ შეხედულობით სკვრეტენ და ზურგს აქცევენ მის ობიექტივურ მხარეებს.

აი, ასეთია ბურჟუაზიული პოლიტიკური მეცნიერება, ხოლო უფრო ცუდი და მეტათ უსარგებლოა ხსენებულ პოლიტიკურ ეკონომიის სახელმძღვანელოები: მათში არ მოიპოვება არც ერთი სწორე და ჭეშმარიტი კრიტერია, უვარგისია მისი ანალიზი, ეკონომიურ ურთიერთობათა განხილვა, გამოუსადეგარია სვლევითი მეთოდი და სხვა, და სხვა...

თეორიული და პრაქტიკული პრობლემები, რომელიც კიწამოაუყენებია ყოველ-დღიურ ცხოვრებას, ბურჟუაზიული მეცნიერები გასაგების ფორმებით ცდილობენ თავიანთ პოლიტიკურ-ეკონომიურ სახელმძღვანელოებში გააჩიონ, გაარკვიონ, ასე თუ ისე პასუხი გასცენ და კითხვები მოკლეთ და მარტივად გადასჭრან, მაგრამ ამათ; აქაც, რაციონალურ თვალსაზრისისა და მეთოდის უქონლობისა გამო, მიზანს ვერ აღწევენ, კითხვებს სისწორით ვერა სწყვეტენ, ეკონომიურ ცხოვრების განვითარების შესახებ შეათვლეს და გარკვეულ შეხედულებას ვერ იძლევიან.

მაშასადამე, დღეს, თანამედროვე პირობებში, პროლეტარიატისათვის, ასე ვთქვათ, ნამდვილი მისწრებაა მარქსისტულ თვალსაზრისით დაწერილი სახელმძღვანელო, საცა სრული სინამდვილით ექნება განხილული ეკონომიურ ცხოვრებში მოვლენები, მარქსის ძირითადი პრინციპები, და რომელიც ხელში მოგვცემს ერთგვარ მეთოდს, რომლის საშუალებითაც უბრალო მკითხველსაც კი შეეძლება ამა თუ იმ ეკონომიურ მოვლენის ახსნა-განმარტება.

რამდენათაც კი ჩვენ გავცნობილვართ სოციალ-დემოკრატიულ ლიტერატურას, ა. ბოგდანოვის პოლიტიკურ ეკონომიის სახელმძღვანელო ერთ საუკეთესო სახელმძღვანელოთუნდა ჩაითვალოს ყველა სხვა მარქსისტულ სახელმძღვანელოებში. მთელს თხზულებაში თავიდან ბოლომდე დალაგებით, სასტიკის თანდათანობით დაცულია მარქსისტული მეთოდი, მარ-

ქსისტული თვალსაზრისი. მართალია, მკითხველი აქა-იქ შეხედება გამრუდებულ აზრებს, მაგრამ ეს პაწია ნაკლი ვერ დაჩრდილავს წიგნის საერთო ღირსებას.

ა. ბოგდანოვის პოლიტიკურ ეკონომიაში ყოველი ნაბიჯი ეკონომიურ განვითარებისა, დაწყებული კაცობრიობის უხსოვარ დროიდან და გათავებული მსხვილ კაპიტალისტურ წარმოებით, — ყველაფერი გასაგებათა და დაწვრილებით არის განხილული. ამასთან, წიგნი დაწვრილებით იძლევა მარქსის სწავლა-მოძღვრების ძირითად მცნებებს, მის სწორე კრიტიკიებს (კეშმარიტების ძიების სწორი საზომი), რომლის საშუალებითაც სულ ცოტათ მოაზროვნე მუშასაც კი შეუძლიან ყოველ ეკონომიურ მოვლენის სისწორით განხილვა, სინამდვილით წარმოდგენა და გაგება.

მართალია, წიგნი მეტის-მეტათ მშრალათ და განყენებულათ არის დაწერილი, რაიცა მკითხველს, ასე თუ ისე, უძნებლეს შინაარსის გაგებას, მაგრამ თუ ჩვენი მუშები სერიოზულად მოეკიდებიან ამ წიგნს, განსაკუთრებულ კითხვის ტექნიკას შეიმუშავენ, ჯგუფ-ჯგუფათ იმეცადინებენ, ან-და უფრო მომზადებულ ადამიანის ხელმძღვანელობით იკითხავენ, — ჩვენა გვგონია, რომ ეს ნაკლიც აღვიღათ დაძლეული ძქნება და, ამგვართ, ეს გამოცემა დიდ სარგებლობას მოუტანს ქართველ მუშათა კლასს, რომლისთვისაც იგი ხელოდან გაუშორებელი წიგნი შეიქნება.

მ. გვგონ

*[Handwritten notes and signatures in the bottom half of the page, including the name 'მ. გვგონ' and various illegible scribbles.]*



ა. ბოზღანოვი.



მეკლე კუსე

მკურნაობის მუხრეხეხის



თარგმანი ი. ცდობილისა.

ა. რაშდენიძის და შვარცის რედაქციით



„გამოცემა აშხ. „ალიონი“-სა № 1.

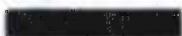


ტფილისი

ელექტრომედიკი აშხ. „ცისკარი“, ველიამინოვის ქ. № 6.

1909

კუპაძენი



ეკნატე ნინოშვილის



ხსოვნას

მთარგმნელი.

# საზოგადო ცნებები.

## 1) ეკონომიურ მეცნიერების განმარტება.

კაცობრიობის განვითარების პროცესში ადამიანთა ბრძოლა არსებობისათვის სულ უფრო და უფრო **შეგნებულ და საზოგადოებრივ** ხასიათს იღებს.

შეგნებული ბრძოლა არსებობისათვის, ანუ **შრომა** ეწოდება ადამიანის ენერჯის, ძალ-ღონის დახარჯვას განსაზღვრული, წინდაწინ გათვალისწინებული მიზნის მისაღწევათ. ასეთი მიზანი ყოველთვის ერთია: სახელდობრ, ადამიანის რაიმე მოთხოვნილებების დაკმაყოფილება. და ამ მოთხოვნილებების ხასიათით განისაზღვრება თვით შრომის ხასიათი. თუ საქმე ეხება **მხოლოდ** მშრომელის **პირად მოთხოვნილებების** დაკმაყოფილებას, ეს იქნება შრომა „ინდივიდუალურათ სასარგებლო“, ასეთია მაგ., ადამიანის შრომა, როცა ის სკამს ან იცვამს. ამგვარ შრომასთან ეკონომიურ მეცნიერებას არავითარი საქმე არა აქვს. მას აინტერესებს მეორე გვარი შრომა— „საზოგადოებრივ-სასარგებლო“, ე. ი. ისეთი, რომელიც ემსახურება არა მარტო მშრომელის პირად მოთხოვნილებას, არამედ საზოგადო საქირებას, —სასარგებლოა მთელი საზოგადოებისთვის, რომელსაც მშრომელიც ეკუთვნის. შეგნებულათ ცდილობს ადამიანი, რომ საარგებლობა მოუტანოს სხვა ადამიანებს, თუ მისი მოქმედება მისდაუნებურათ, მისი პირდაპირი მიზნის გარეშეც, სასარგებლო გამოდის, —ეს სულ ერთია. მონა, რომელიც შრომობს მხოლოდ იმისთვის, რომ პატრონის ჯოხი ვადიმოროს, ან დაქირავებული მუშა, — რომლის მიზანია შიმშილით სიკვდილისგან იხსნას თავი, ორივე საზოგადოებრივ —სასარგებლო შრომას ეწევა. მაშ შრომას

„საზოგადოებრივ—სასარგებლო“ ქვია იმიტომ, რომ მიუხედავად კერძო მიზნისა, ის ფაქტიურათ ხელს უწყობს სხვა ადამიანების მოთხოვნილების დაკმაყოფილებას.

ეკონომიური მეცნიერება არ ეხება თვით ამ მოთხოვნილების ხასიათს და საზოგადოებრივ-სასარგებლო შრომას უწოდებს ყოველ შრომას, რომელიც სჭირია საზოგადოებას, სულ ერთია, მის არსებით მოთხოვნილებას აკმაყოფილებს იგი თუ მეორე ხარისხიდან, ბუნებრივს თუ ხელოვნურს: მიწათ მოქმედის და მეჯავარის, მასწავლებლის და მოსამსახურის შრომა ამ მხრით არაფრით არ განირჩევა ერთმანეთისაგან; ისინი თანასწორათ ჩაითვლებიან საზოგადოებრივ-სასარგებლო შრომით, თუ კი სხვა ადამიანების მოთხოვნილებას აკმაყოფილებენ.

„საზოგადოებრივ—სასარგებლო“ შრომის ნაცვლად იმავე აზრით ჩვენ ვიხმართ ტერმინს „წარმოება“.

რა არის წარმოება?

წარმოება არის ადამიანის ბრძოლა გარეშე ბუნებასთან. ამ ბრძოლაში, ე. ი. წარმოების პროცესში, მეცნიერება არჩევს ორ მხარეს: ტექნიკურს და საზოგადოებრივს.

ბუნებასთან ბრძოლაში ადამიანი პირდაპირ მოქმედებს ბუნებაზე, და მისივე ძალების და საგნების საშუალებით (სამუშაო იარაღებით) ახდენს მასში თავის სასარგებლო ცვლილებებს. ეს არის პირდაპირი დამოკიდებულება მშრომელისა ბუნებასთან. მაგ., როცა ადამიანი ხნავს გუთან-სახნისით, ქრის ხე-ტყეს ნაჯახ-კულით, აღნობს რკინას ქურაში, სჭედს მას გრდემლზე და სხ.—ესაა წარმოების ტექნიკური მხარე. და ამის შესწავლა ტექნიკური (მექანიკა, ტენოლოგია) და საბუნებისმეტყველო (მათემატიკა, ფიზიკა, ქიმია, ბიოლოგიის მეცნიერების საქმეა.

წარმოების საზოგადოებრივ მხარეს კი შეადგენენ ის ურთიერთობანი, რომელიც არსებობს წარმოების დროს ადამიანთა შორის. **ძირითადი** და **საყოველთაო** თვისება საწარმო-ყო ურთიერთობისა ნათლათ იხატება თვით სახელწოდებაში:

„საზოგადოებრივ-სასარგებლო შრომა“. ეს სახელწოდება აღნიშნავს იმას, რომ ადამიანები შრომობენ ერთმანეთისთვის და მთელი საზოგადოებისთვის, მაშასადამე მათ შორის მოკავშირის, თანამოზიარობის ურთიერთობა ყოფილა ბუნებასთან ბრძოლაში. ეს საყოველთაო ურთიერთობა სხვა და სხვა შემთხვევაში სხვა და სხვა ფორმას იღებს; ამათში უმთავრესია შემდეგი ფორმები: **უბრალო თანამშრომლობა**, როცა მუშები ერთათ ასრულებენ ერთდამავე სამუშაოს (ხვნენ, მკიან და სხ.); **შრომის განაწილება**, როცა თითოეული მუშა საწარმოო პროცესის მხოლოდ ერთ რომელიმე ნაწილს ასრულებს (მაგ., ერთი ქრის, მეორე კერავს, მესამე აუთოებს და სხ.); **დაქვემდებარება** (შრომის განაწილების კერძო შემთხვევა), როცა ერთი ადამიანი მუშაობს მეორის ჩვენებით, ასრულებს მის ბრძანებას.

ეკონომიურ მეცნიერების საგანს შეადგენს მხოლოდ ეს ურთიერთობა ადამიანებ შორის, ე. ი. წარმოების საზოგადოებრივი მხარე და არა ტექნიკური, ანუ ადამიანის დამოკიდებულება გარეშე ბუნებასთან.

მეცნიერებაში დიდი ხნიდან ფეხი მოიკიდა საზოგადოებრივ-სასარგებლო შრომის გაყოფამ „მწარმოებელ“ და „არამწარმოებელ“ შრომათ. მწარმოებელი შრომა ეწოდება ისეთს, რომელიც ქმნის ნივთიერ სასარგებლო საგნებს, მაგ., ფაბრიკის მუშის შრომა. არამწარმოებელი კი ქვია ისეთს, რომელიც ნივთიერ საყოფის არ იძლევა, მაგ., დეკორის შრომა. ასეთ მოუხეშავ გაყოფით მაგ., კადაზი ზიდვაზე დახარჯული შრომა მიუხედავად იმისა, რომ მას დიდი მნიშვნელობა აქვს საზოგადოების ნივთიერ ცხოვრებაში, მაინც არამწარმოებელ შრომათ უნდა ჩაითვალოს. ამიტომ ასეთი გაყოფა მეცნიერულად ვერ ჩაითვლება. შეიძლება მას სხვა ფორმულიზაცია მივცეთ, რომელიც მეცნიერული მხრით უფრო დამაკმაყოფილებელი იქნება: მწარმოებელ შრომათ თვლიან ისეთ საზოგადოებრივ სასარგებლო შრომას, რომელსაც რაიმე მატერიალური ცვლილება შეაქვს გარეშე ბუნებაში. მასინ ისეთი წინააღმდეგობები აღარ გვექნება, რო-

გორც ზემოთ მოყვანილ მაგალითშია გადაზიდვულ მრეწველობის შესახებ. მარა მაშინ თვით გაყოფაც ისეობს. მაშინ უფველი საზოგადოებრივ-სასარგებლო შრომა მწარმოებელ შრომათ უნდა ჩავთვალოთ, რადგან ვერაუთარი შრომა საზოგადოებრივ სასარგებლოთ ვერ გახდება, თუ ის მატერიალურათ ან გამომსახვ., მატერიალური ცვლილებათ ან შეიტანათ გარეშე ბუნებაში: მწკრილის შრომა მოქმედებს ადამიანის გონიერებაზე მხოლოდ ხელთნაწკრის ან წიგნის შემწვობით, რომელიც ნივთიერ საგანს წარმოადგენს; ლექტორის შრომა სასარგებლოდ ხდება მსმენელთათვის მხოლოდ იმიტომ, რომ მათ სემინარულ აღწევს ლექტორის მიერ გამოწვეული ბეკრათა ტალღები, ე. ი. ნივთიერი ცვლილებები ატომისფერში და სხვ. და სხვ.

შრომის გაყოფა მწარმოებელ და არამწარმოებელ შრომათ დიდ როლს თამაშობდა წინათ მეცნიერებაში. ეკონომიკის ფარგლებში ათაქსებდენ მხოლოდ ისეთ ურთიერთობებს ადამიანთა შორის, რომელნიც „მწარმოებელ შრომის“ სფერაში წარმოიშვენ. კიდევ რომ მოხერხდეს ამ ხიორ განსახიფრის საკმაოთ სწორი და ნათელი ფორმულის შედგენა, მაინც ძლიერ სავსებია, რომ ის მეცნიერებისთვის სასარგებლო დარჩეს მოვლენათა განიხილვის განმეკუთვნისათვის. და ეს არა მარტო იმიტომ, რომ ძველ დაყოფას შეტის-შეტი სათუთ ხასიათი აქვს, არამედ იმიტომაც, რომ ამით წმინდა საზოგადოებრივ მეცნიერებაში, რომელიც იკვლევს **ადამიანების** ურთიერთობას, შემადის სრულად უცხო გარეშე თვალსაზრისი: მის საზღვრებს ფარგლი ევლებს ნივთების ბუნებრივ თვისებებისა, ე. ი. მათი „ნივთიერებისა“ თუ „არა ნივთიერების“ მიხედვით. მაშინ, როდესაც ადამიანების ურთიერთობას საზოგადოებრივ შრომაში შეიძლება სრულად ერთი და იგივე ფორმა ქონდეს, როგორც ნივთიერ, ისე არა ნივთიერ საგნების წარმოების დროს. ესეც არ იყოს, რომელი მეცნიერება იღებს თავის თავზე, გარდა ეკონომიურისა, გამოიკვლიოს შრომის თანამოხიარობა, რომელიც ავამარებს არა მწარმოებელ მუშაკებს ერთი მუდრესთან და „მწარმოებელ“ მომუშავეებთან?

წარმოების საზოგადოებრივ მხარესთან განუყოფლობათ შე-

კავშირებულია და თითქო მის გაგრძელებას წარმოადგენს — განაწილება.

პირადი მოხმარა ეკონომიურ მეცნიერების გარეშე სდგას, რადგან ეს უკანასკნელი საზოგადოებრივი მეცნიერებაა. ის წარმოადგენს ფიზიოლოგიის ე. ი. ორგანიზმზე სწავლის საგანს. მაგრამ წარმოების პროცესი საზოგადოებისთვის სასარგებლო ვერ გახდება, უკეთუ მისი ნივთიერი თუ არა ნივთიერი ნაყოფი ამა თუ იმ საშუალებით არ **განაწილდა** საზოგადოების წევრებ შორის მათ პირად მოსახმარათ. ამნაირათ საზოგადოებრივ წარმოებასა და პირად მოხმარის შორის სდგას განაწილება, ე. ი. ისეთი საზოგადოებრივი პროცესი, რომლის საშუალებითაც შრომის ნაყოფი მოხმარებელის ხელში გადადის.

განაწილების პროცესი ერთიანათ ადამიანთა შორის სხვა და სხვა ურთიერთობისაგან შესდგება. ამ ურთიერთობის ბუნება ყველგან ერთი და იგივეა: განსაზღვრულ მომენტიდან კერძო პიროვნება „თავისათ“ თვლის საზოგადოებრივ შრომის ნაყოფს, ე. ი. თავის სურვილისამებრ ხმარობს მას და საზოგადოების სხვა წევრები ამას არ ეწინააღმდეგებიან.

განაწილების კერძო ფორმები შეიცავენ ორ უმთავრეს ტიპს: პირველია, პირდაპირი ანუ **მოწესრიგებული** განაწილება, როცა ერთი ნება, ერთი გადაწყვეტილება კერძო პირის ან საზოგადოებისა საზღვრავს თითოეული პირის წილს საზოგადოებრივ ნაწარმოებში. ასეა, მაგ. როცა მიწათმფლობელი ითვისებს მთელ ნაწარმოებს და შემდეგ უწილადებს თავის მონებს იმდენს, რამდენიც აუცილებლათ საჭიროა მათი არსებობისათვის, ან როცა საგვარეო თემის საბჭო ანაწილებს თემის წევრთა შორის მოსახმარ საგნებს.

მეორეა — განაწილება არაპირდაპირი, ანუ **მოუწესრიგებელი**, ანუ ცვლა, როცა საზოგადოებრივი ნაწარმოები ერთი კაცის ხელიდან მეორეში გადადის ცვლის შემწეობით. ასე რომ ის ხან ერთის საკუთრებას შეადგენს, ხან მეორე

სას, სანამ ბოლოს მომხმარებლამდე მიღწევდეს. მაგ., ყიდვა-  
გაყიდვის საშუალებით ნაწარმოები მეტაბრიკესაგან სოცდაგრის  
ხელში გადადის, სოცდაგრიდან (ნარდათ მოვაჭრიდან) წვრილ  
ვაჭრის ხელში და ამ უკანასკნელიდან კი ნამდვილი მომხმა-  
რებელი ყიდულობს.

ჩვეულებრივად, სწავლა ცვლასუ და სწავლა განაწილებასუ. გა-  
მეტყველებულია ერთმანეთისაგან, როგორც დამოუკიდებელი საწი-  
ლები ეკონომიური. მეცნიერებისა. მარა საშინაო საკმაო საბუთი არ  
არსებობს. გაცვლა არის ერთი ისტორიული ფორმასაგანი განაწი-  
ლებისა. იგი განვითარების განსაზღვრულ საფეხურსუ ჩნდება და  
გაქრება შედეგ საფეხურსუ.

ამაირათ, თუ გვინდა სისწორით განვსაზღვროთ ეკო-  
ნომიურ მეცნიერების სფერა, უნდა ვთქვათ, რომ ეს არის  
მეცნიერება, რომელსაც საგნათ აქვს განიხილოს ადამიანთა  
საზოგადოებრივი ურთიერთობანი წარმოებასა და განაწილე-  
ბაში.

არსებითათ სრულიად საკმარისი იქნებოდა გვეთქვა, რამ ეს  
არის მეცნიერება, რომელიც იველევს საწარმოო ურთიერთობას.  
რადგან განაწილებას ეკონომიური მეცნიერება მხოლოდ იმდენათ ეხე-  
ბა, რამდენათაც იგი განუყოფელათ დაკავშირებულია წარმოებასთან,  
რამდენათაც იგი წარმოადგენს მის, ასევეთქვათ, მეორე მხარეს. თუ,  
მაგ., ერთ კლასს ეკუთვნის საწარმოო იარაღები და მასალები, მე-  
ორეს კი მხოლოდ საშუაო ძალა, ეს არის ურთიერთობა განაწილე-  
ბის სფერაში, მარა იმავე დროს ეს არის საწარმოო ურთიერთობა,  
რადგან ეს მანქნებელია იმის, რომ ზირველი ბატონობს მეორესუ  
შრომის ზრტყესში. საზოგადოა განაწილება, რომელსაც იველევს  
ეკონომიური მეცნიერება, არის განაწილება წარმოების ზირობების,  
ასე რომ ეს ორი ურთიერთობა ნამდვილათ ერთ განუყოფელ მთელს  
წარმოადგენს.

საზოგადოებრივი ურთიერთობანი არ წარმოადგენენ რა-  
იმე მუდმივს, უცვლელს; ზირ-იქით, ისინი განუწყვეტლივ  
იცვლებიან, როგორც ყოველივე ამ ქვეყნათ. მათ ცვალება-



დობაში იხატება პროგრესი ან რეგრესი, საზოგადოებრივ ძალთა ზრდა ან დაცემა, საზოგადოების გამარჯვება ბუნებაზე, ან ბუნების გამარჯვება საზოგადოებაზე. იყო დრო, როცა ადამიანები ცხოვრობდნენ პატარ-პატარა, მჭიდროთ შეკავშირებულ თემებათ, რომელნიც დამოუკიდებელნი იყვნენ ერთმანეთისაგან. მაშინ საწარმოო ურთიერთობაც მეტათ ვიწრო და მარტივი იყო, განაწილება კი იმაში მდგომარეობდა, რომ ნაშოვნს პირდაპირ იყოფდნენ: ახლა ადამიანის საზოგადოებები უზომოთ დიდი არიან და ეკონომიური ურთიერთობანი მეტის-მეტათ რთულია; მაგრამ წარსულსა და აწმყოს შორის მაინც გაბმულია ჯაკვი თანდათანობითი განვითარებისა. იყო შემთხვევა, როცა საზოგადოების ძალა ეცემოდა ბუნებასთან ბრძოლაში, ფართე საზოგადოებრივ ურთიერთობის ძაფები წყდებოდა. აქ მეცნიერების წინ სდგას განუწყვეტელი ცვლილებები სხვა მხრით, აქ მან უნდა განიხილოს არა თანდათანობა განვითარების, არამედ თანდათანობა დაშლის, დაცემის, დეგრადაციის. მეცნიერების ინტერესიც სწორეთ ამ განვითარებისა და დეგრადაციის შესწავლას, იმიტომ რომ მეცნიერება ადამიანის ერთი იარაღთაგანია ბუნებასთან ბრძოლაში.

ახლა ჩვენ შეგვიძლია დავამთავროთ ეკონომიურ მეცნიერების დახასიათება. **ეს არის მეცნიერება, რომელიც იკვლევს საწარმოვო და განაწილების ურთიერთობებს მათი ცვლილების პროცესში, ე. ი. განვითარების და დეგრადაციის პროცესში.**

### წ ა რ მ ო ე ბ ა

დავიწყოთ საზოგადოთ წარმოების ზოგიერთი ძირითადი კითხვების გამოკვვევიდან და ჯერჯერობით ნუ გამოვყოფთ ერთმანეთისაგან მის ტექნიკურ და საზოგადოებრივ მხარეებს.

ეს ძირითადი კითხვები თავისთავათ აღნიშნულია მით, რომ ჩვენ განვმარტეთ წარმოება, როგორც საზოგადოებრივ-

სასარგებლო შრომა. შრომა არის ადამიანის ენერჯის და ხარჯვა განსაზღვრული მიზნით. ცხადია ყველაზე უწინ უნდა გამოირკვეს შემდეგი:

პირველათ, რა მიზნით და რა მხრით იხარჯება ენერჯი (ე. ი. თვისება საზოგადოებრივ-სასარგებლო შრომის).

მეორეთ, რამდენათ დიდია ეს ხარჯი (რაოდენობა საზოგადოებრივ-სასარგებლო შრომისა)?

მესამეთ, რამდენათ აღწევს იგი თავის მიზანს („ნაყოფიერება“ ანუ „სარფიანობა“ შრომისა)?

### ა) თვისება საზოგადოებრივ-სასარგებლო შრომისა.

როცა ერთი ადამიანი ამუშავებს მიწას, მეორე ლითონებს, მესამე მასწავლებლობს და სხვ. თითოეული მათგანს თავის კერძო მოქმედებაში თავის განსაკუთრებულ, პირდაპირ მიზნის მიღწევას ცდილობს და თავის ენერჯიას სულ სხვა მხრივ ხარჯავს, ვინემ მეორე. შრომის ეს სხვა და სხვა მიმართულება, მისი სხვა და სხვა მხრივი დახარჯვა წარმოადგენს შრომის სხვა და სხვა „თვისებას“.

შრომის თვისება, ე. ი. მისი მიმართულება, თვითეულ კერძო შემთხვევაში დამოკიდებულია სამი პირობისაგან. პირველია მშრომელის მოთხოვნილება, მისი ლტოლვილება; მეორე—შრომის ის გარეშე გარეშე საშუალებები, რომელნიც მშრომელს მოეპოვება; მესამე—მისი სამუშაო ძალა. ეკონომიკის მოთხოვნილებას ის შეადგენს, რომ დაიფაროს სხეული სიცივისაგან; ამ მიზნის მისაღწევად ის პოულობს გარეშე ბუნებაში წვეტიან, მახვილ ქვას და თბილ ქურქიან ნადირს. ეკონომიკის ორგანიზმს შეუძლია, უნარი აქვს, რომ სწრაფათ და მარჯვეთ შეასრულოს მარტივი მოძრაობა, როგორცაა ნიშანში მოხვედრება. როცა ეს სამი ელემენტი ვიცით, ადვილი გამოსარკვევია იმ შრომის თვისებები, რომელსაც ველუ-

რი შეასრულებს: მისი შრომაა—პირველყოფილი ნადირობა მხეცებზე თბილი ქურქის მოსაპოვებლათ.

ეკონომიური მეცნიერება ეხება მხოლოდ წარმოებას, ე. ი. საზოგადოებრივ შრომას. ამიტომ აქ გამოთქმული აზრი კერძო კაცის შესახებ საზოგადოებისათვის შემდეგ ფორმულაში უნდა გამოიხატოს: საზოგადოებაში სხვა და სხვა პირთა შრომა დამოკიდებულია სამი პირობისაგან: საზოგადოებრივ მოთხოვნილებების, წარმოების საზოგადოებრივ საშვალეების და საზოგადოების სამუშაო ძალთა სისტემისაგან.

საზოგადოებრივ მოთხოვნილებათა ხასიათი და რაოდენობა დამოკიდებულია საზოგადოების წინანდელ განვითარებაზე. ევროპის საზოგადოებას გაცილებით უფრო რთული და სხვა და სხვა გვარი მოთხოვნილებები აქვს, ვინემ. პაპუასებს; რამდენათაც ვითარდება საზოგადოების ძალა ბუნებასთან ბრძოლაში, იმდენათ იზრდება მისი მოთხოვნილებებიც.

წარმოების საშვალეებს შეადგენენ ის მასალები და იარაღები, საერთოთ გარეშე ბუნების ის ელემენტები, რომლებზედაც მიმართულია ადამიანების შრომა. ზოგიერთ შემთხვევაში წარმოების საშვალეებს პირდაპირ მზამზარეულს ვპოულობთ ბუნებაში; ასეთია ხეები პირველ-ყოფილ ტყეებში ხის მჭრელთათვის, რკინის მადანი მადნის მომუშავეთათვის, მახვილ პირიანი ქვა ველურ შონადირეთათვის და სხ... ზოგ შემთხვევაში კი მწარმოებელი ხმარობს მასალათ წინანდელი შრომით დამუშავებულ ბუნების ელემენტებს, მაგ. მალაროდან ამოღებულ რკინას, მანქანას და სხ... ამ უკანასკნელ შემთხვევას ადგილი აქვს, საერთოთ რომ ვსთქვათ, უფრო რთულ, განვითარების მაღალ საფეხურზე მყოფ საზოგადოების წარმოებაში.

„მასალას“ და იარაღს წარმოებს აწარმოებს განსხვავებას რამდენიმე მნიშვნელობა აქვს ეკონომიურ მეცნიერებისათვის. არაიმეათათა შეხვედრით ასეთ უდაბ სიტყვიერ განსაზღვრას: „მასალას ის, რასაც ამუშავებენ, იარაღია მს, რითაც ამუშავებენ“ აქვს ვი ნიშნავს

იმის თქმას, რომ მასალა—მასალაა, იარაღი კი—იარაღია. ჰრაქტიკული განსხვავება ამ ორ სწავრძელ საშუალებას შორის მდგომარეობს შემდეგში: მასალა მხოლოდ წარმოების ერთ პროცესში მონაწილეობს და იმდენად იცვლება, რომ მას ვეღარ იცნობთ. იგი აღარ არის ის, რაც წინეთ იყო და არც შეიძლება მისი წინანდებურათ მოხმარა. მაგ., ბამბა თუ ერთხელ დაირთო, მისი ხელმეორეთ დართვა ყოველად შეუძლებელია. ნახშირი თუ ერთხელ დაწვით, მისი ხელმეორეთ დაწვა აღარ შეიძლება, რადგან ის ნახშირი აღარ არის, არამედ ნაცარი. იარაღი კი, ზირიქით, ერთხელ ნახმარი შეორქიაც გამოდგება იმავე მიზნისათვის. მარა ამ განმეორებით ხმარებისაც, რა თქმა უნდა, საზღვარი აქვს. მანქანა, რომელმაც დღეს დართო განსაზღვრული წონა ბამბა, ხვალაც დაართავს ამდენსავე და ზეგაც, სანამ არ გაცვთება. გაცვთის შემდეგ კი ისიც ისპობა. ამნაირათ, მასალა მხოლოდ ერთხელ იხმარება წარმოებაში, იარაღი კი მრავალჯერ.

მესამე ელემენტი, რომელიც საზღვრავს მუშის საზოგადოებრივი შრომის „თვისებას“, —ესაა საზოგადოების სამუშაო ძალთა სისტემა. ამით ჩვენ ავლნიშნავთ საერთოთ საზოგადოების ყველა მუშა ძალებს და მათ შორის არსებულ ურთიერთობას. პირველ ყოფილ საზოგადოებას, რომელიც რამდენიმე ათეული კაცისაგან შესდგებოდა, არ შეეძლო სხვა და სხვა გვარის და თვისების შრომა განევითარებია, როგორც ეს შესძლო შემდეგმა უფრო მრავალ რიცხოვანმა საზოგადოებამ. პირველ ყოფილ საზოგადოებაში თითქმის არც კი არსებობს რაიმე „სპეციალობა“. ერთის შრომა ძალიან მცირეთ განირჩევა მეორის შრომისაგან. თანამედროვე საზოგადოების განვითარებულ წარმოებაში კი სხვა და სხვა „სპეციალობათა“ რიცხვი ათასობით ითვლება.

მაშ ასე, არსებობს „თვისებით“ სხვადასხვა სახის საზოგადოებრივი შრომა, სხვა ნაირათ რომ ვსთქვათ, საზოგადოებრივ—სამუშაო ენერგია სხვა და სხვა მიზნით და სახით იხარჯება. ბუნებაში, მაგრამ აღამიანს მაინც შესაძლებლათ მიიჩნია სრულიად სხვა და სხვა სახის შრომის შედარება რაოდენობის

შრომით. მეჩემის შრომა სხვაგვარია, მკედლის სხვაგვარი, მარა კაცი მაინც ამბობს: ესა და ეს მკედელი მეტს შრომობს, ვინემ ეს მეჩემეო, ეს წიგნი მეტი შრომა დაჯდა, ვინემ ის მანქანაო და სხვა. და ეს სრულიად ბუნებრივია, იმიტომ რომ ყოველივე შრომა საერთოთ არის დახარჯვა ადამიანის ტვინის, ნერვების, მუსკულების, და სისხლის ნაწილების, ელემენტების, და ამ დანახარჯის შედარება მეორე დანახარჯთან ყოველთვის შეიძლება მიუხედავთ იმისა, თუ საითაა ის მიმართული და რა საქმეზეა დახარჯული, ხისა თუ რკინის დამუშავებაზე. ამ გვართ, ჩვენ წინ დგება ახალი კითხვა — საზოგადოებრივი შრომის რაოდენობის შესახებ.

## ბ) რაოდენობა საზოგადოებრივი შრომისა.

1. საშრომო ენეგის რაოდენობა, რომელსაც ხარჯავს საზოგადოება ბუნებასთან ბრძოლაში, განისაზღვრება პირველ ყოვლისა თვით საზოგადოების სიდიდით, მის მუშა ძალების რიცხვით. პირველ-ყოფილ კომუნისტურ საზოგადოებას, რომელიც შესდგება რამდენიმე ათეული ან ასეული კაცისაგან, თავისთავთ ცხადია, ასი ათას ჯერ და მილიონჯერ ნაკლები ენერჯის გამოჩენა უნდა შესძლებოდა, ვინემ მრავალ მილიონიან კაპიტალისტურ საზოგადოებას. მაგრამ იმ შრომის რაოდენობის გამოსაანგარიშებლათ, რომელიც საზოგადოებას შეუძლია გამოიჩინოს, საჭიროა საზოგადოების წევრთა საერთო რიცხვს გარდა მხედველობაში მივიღოთ ზოგიერთი სხვა პირობებიც.

საზოგადოების ყველა წევრს შრომის ერთნაირი ნიჭი არა აქვს. ბავშვები და მოხუცები ნაკლები მუშებია, ან სრულიად გამოუსადეგარი. ფიზიოლოგიის ცნობით ნორმალურ სამუშაო ჰასაკში უნდა ჩაითვალოს კაცი 15-დან 60 წლამდე. 25-დან 45 წლამდე ადამიანი იჩენს ყველაზე მეტ სამუშაო ენერჯიას. ამ სახით, საზოგადოების შედგენილობა ჰასაკის მიხედვით ხან

მეტათ და ხან ნაკლებათ სასარგებლოა ბუნებასთან ნაყოფიერ ბრძოლისთვის. თუ სიკვდილი გახშირებულია საზოგადოებაში, მაშინ ხალხის მცირე ნაწილი აღწევს საუკეთესო საშრომო პასაკს და საზოგადოებაში ჭარბობენ ბავშვები ე. ი. არა მუშები. ასეთსავე შედეგს იძლევა გახშირებული დაბადება ბავშვებისა, რაც ჩვეულებრივ გახშირებულ სიკვდილის თანამგზავრია.

ავათმყოფი ცოტას მუშაობს ან სულ ვერ მუშაობს. ამიტომ მშრომელი ხალხის დასწელება ამცირებს საზოგადოებრივი შრომის რაოდენობას. საზოგადოების მუშა-წევრთა სიკვდილის, დაბადების და დასწეულების მეტ-ნაკლებობა დამოკიდებულია საერთო საზოგადოებრივ პირობებზე და პირველყოვლისა მუშათა ცხოვრების ნივთიერ მდგომარეობაზე. რამდენათ ცუდათ საზრდოობს მშრომელი ხალხი, რამდენათ მეტს მუშაობს, რამდენათ ცუდ ჰგიენურ პირობებში უხდება შრომა, მაგ., სახელოსნოებში, მით უფრო ხშირია მათ შორის ავათმყოფობა, მით უფრო ხან მოკლეა, ორთა შუა ანგარიშით, მათი სიცოცხლე. რამდენათ მოუწესრიგებელია ბავშვის შრომის შეერთება უფროსი ქალისა და კაცის შრომასთან, იმდენათ უფრო ხშირია ადრე დაქორწინების მაგალითები მშრომელთა შორის, რადგან მათ ნაადრევათ, მომწიფებამდე ითრევენ სქესობრივი ცხოვრება. და რამდენათაც იმ საზოგადოებაში, რომელიც შრომის დაქირავებაზეა დამყარებული, მეტი ბავშვი ებმის წარმოებაში, იმდენათ უფრო სწრაფათ მრავლდება მშრომელი კლასები, რადგან ბავშვები მალე ანთავისუფლებენ მშობლებს მათზე ზრუნვისაგან და თითონ ირჩევენ თავის თავს.

შემდეგ, განსაზღვრულ წმინდა საზოგადოებრივ პირობების გამო, საზოგადოების ყველა წევრები, რომელთაც ფიზიკურათ არაფერია უშლით საზოგადოებრივ-სასარგებლო შრომის ასრულებას, არ ეწევიან ხილმე ამ შრომას. ზოგს წარმოებაში მონაწილეობის მიუღებლათაც შეუძლია საზოგადო-

ებრივ ნაწარმოების განაწილებაში მონაწილეობა მიიღოს და ამიტომ მხოლოდ ინდივიდუალურ სასარგებლო შრომას ეწევა, „შრომას მოხმარებისას“ — ესაა პარაზიტული ელემენტები, მუქთა-ხორა ნაწილი საზოგადოებისა; ზოგიერთნი კი როგორც წარმოების, ისე განაწილების გარეშე რჩებიან — ესენია ზემოშემწარი მუშები... ორივე ჯგუფი ამცირებს ნამდვილ საზოგადოებრივ მუშათა რიცხვს, დაუშვთ საზოგადოებრივ შრომას მეს რაოდენობას.

2. იმ დროის სიგრძეს, რომელსაც მუშა ახმარს წარმოებას, თავისთავად ცხადია, დიდი გავლენა აქვს საერთო შრომის რაოდენობაზე. რამდენათ მეტი სამუშაო დღეა წელიწადში და მეტი სამუშაო საათი დღეში, პირველ შეხედვით მიიუფროს მეტი უნდა იყოს საზოგადოებრივი შრომაც.

მე-მადგრამ აქ ჩვენი გამოკვლევა აწყდება მესამე მეტათ მნიშვნელოვან პირობას — შრომის სიმძლავრეს, ინტენსივობას. ერთდ საათის განმავლობაში მუშას შეუძლია მეტ-ნაკლები სამუშაო ძალა დახარჯოს, მეტ-ნაკლები შრომის ენერჯია გამოიჩინოს რაოდენობის მხრივ. ვთქვათ, მუშაობს ორი მადნის მუშა ერთნაირი ხელსაწყოთი, ერთნაირი ტანდაუნარით, და ამის მიუხედავად, ერთი თხრის საათში ორ კუბიკურ არშინ მიწას, მეორე კი მხოლოდ ერთ კუბიკურ არშინს; რას ნიშნავს ეს? იმას, რომ პირველი მეტ სუშრომით ენერჯიას ხარჯავს, უფრო ინტენსიურათ მუშაობს, ვინემ მეორე. საზოგადოებრივ შრომის რაოდენობა რამდენათ მეტია, რამდენათ ძლიერია მისი ინტენსივობა, სიმძლავრე. ეს კი დამოკიდებულია პრაქტულ, სხვადასხვა გვარ პირობებისაგან, რომლებიც საზოგადოებრივ განვითარების სიმაღლით განისაზღვრებიან.

შრომის ინტენსივობის პირველხ და უმთავრესი პირობებთ უნდა ვეძიოთ თვით მშრომელის ორგანიზმში, ესაა მისი ძალ-ღონე, ჯანმრთელობა, და ენერჯიულ, განუწყვეტელ შრომის შეჩვევა.



ქლიერ გრძელი სამუშაო ღლე არაქათს ართმევს. მუშას, ვნებს მის ჯანს და ამგვარათ ამცირებს შრომის ინტენსივობას, სიმძლავრეს. აღმოჩნდა, რომ სამუშაო დღის შემცირებასთან ერთათ მატულობს შრომის რაოდენობა, ან, უკიდურეს შემთხვევაში, არ კლებულობს მაინც: 12 საათიანი სამუშაო ღლე მეტ სამუშაო ენერგიას შეიცავს, ვინემ 14—15 საათიანი; 10 საათიანი მეტს—ვინემ 12 საათიანი. თუ ზოგიერთ ცნობებს მივიღებთ მხედველობაში, 8 საათიანი სამუშაო ღლე საკმაოდ კარგ ცხოვრების პირობებში შრომის მეტ რაოდენობას შეიცავს, ვინემ 10 საათიანი. რომ ინტენსივური შრომისთვის აუცილებელია მიჩვევა, ეს საყოველთაოთ ცნობილი ფაქტია. უმთავრესათ: ასეთი მიჩვევის განვითარებაა იმის მიზეზი, რომ ინგლისელმა მუშებმა შრომას დიდი ინტენსივობა შეიტყობა. ის იქ თაობათა მთელ რიგში ვითარდებოდა და თვითთული ახალი თაობა მას რამოდენიმეთ წინ სწევდა, წინანდელთან შედარებით.

მუშის ძაღდასის ერთ ასრებით ედემქტს შეადგენს იმისი „ინტელიგენტობა“, თუმცა ამას, ზირველ შეხედვით, არც კი აქვს აფაღასხის: კავლენა შრომის ინტენსივობასზე, სიმძლავრეზე.

კოველივე შრომას არის, ზირველ ეფაღას, დახარჯვა **ნერვიულ** ენტრეაისა, უმადლეს „ინტელიგენტობას“ კი ზირდაზირი კავშირი აქვს ნერვიულ სისტემის განვითარებასთან; ეს განვითარება იმაში მდგომარეობს, რომ ნერვებს შეუძლია მეტი ენერგია გამოისინას. ამიტომ შენიშნულია, რომ მუშათა კლასის დაბალ „ინტელიგენტობასთან“ ერთათ ზითი სმუღლო შრომაც ნაკლებ ინტენსივურია. უმადლეს „ინტენსივობას“ იხეხენ ამერიკელი მუშები, რომელნიც განკერივი განვითარებთ ძლიერ მადლა დგანას სსვა ქვეყნის მუშებზე; მუშაკ მისდევენ ინგლისელები. რუსები შესამჩნევათ ჩამორჩენ ამ მსრივ. კვრლ შედეგებს; ჩინელები კი რუსებსკვაც დაილა დგანან.

შრომის ინტენსივობის მეორე გვარ პირობებს წარმოადგენს წესი წარმოებისა. მაგ., მანქანურ წარმოებაში მუშაობლო ჩილება მანქანას და იძულებულია მუღამ მუშაობჰყვეს, ამიტომ



აქ შეიძლება შრომის ინტენსივობის გადიდება. მანქანათა მოძრაობის აჩქარებით, — ხშირათ კი, რა თქმა უნდა, მუშის ძალღონის უფრო სრულად და სავსებით გამოყუწვნით.

მესამე რიგის პირობებს შეადგენენ შრომის უფლებრივი და იდეური პირობები. ამათში პირველი ადგილზე უჭირავს შრომის თავისუფლებას და მისდამი საზოგადოებრივ პატივისცემას.

მუშაობა იძულებითი — ჯოხის ქვეშ — ცუდი მუშაობაა: აქ ადამიანი არასოდეს არ იშრომებს თავგამოდებით, არ ეცდება თავის ნიჭის და ენერჯიის სავსებით გამოჩენას. ასეთი იყო მონების შრომა ძველ ქვეყნებში და ყმების შრომა — ნახევარსაუკუნის წინეთ ჩვენში. საშუალოთ მონა ხარჯავს იმ ენერჯიის ნახევარს, რომელიც მას შეუძლია დახარჯოს ისე, რომ თავის თავს ენება არ მოუტანოს. ეს დიდობნიდან იცოდენ მოჩინების პატრონებმა, და მეტათ საჩქარო სამუშაოს ხშირათ აძლევდენ თავისუფალ დაქირავებულ მუშებს, რადგან თავის მონების საშრომო ენერჯიას არ ენდობოდენ. რამდენადაც უფრო მძიმეა მონობა, რამდენათ პირველყოფილია და ტლანქი მისი ფორმები, იმდენათ უფრო დაბლა დგას მონური შრომის ინტენსივობაც.

სწორეთ ამგვარივე მნიშვნელობა აქვს შრომისადმი საზოგადოებრივ პატივისცემას, რომელიც, უნდა ვთქვათ გვერდ და გვერდ სდევს შრომის ნამდვილ თავისუფლებას.

მაშ ასე, საზოგადოებრივ სასარგებლო შრომის რაოდენობას სრულად საზღვრავენ შემდეგი ელემენტები:

- 1) მწარმოებელ მუშათა რიცხვი;
- 2) სამუშაო დროს საშუალო სიგრძე, ხანგრძლივობა; და
- 3) შრომის საშუალო ინტენსივობა, სიმძლავრე.

### გ) შრომის ნაყოფიერება.

როცა ორი მუშა ერთნაირძუნერგით მუშაობს და, მიუხედავათ ამისა, თანასწორ დროთ ერთი-მეორეზე მეტნაკლებს

აკეთებს, მაშინ, ცხადია, მათი შრომის შედეგები (რეზულტატი) სხვადასხვაა, ან, როგორც ამბობენ, სხვადასხვაა იმათი შრომის ნაყოფიერება.

პირობები, რომლებიც საზღვრავენ კერძო შემთხვევებში შრომის ნაყოფიერებას, უფალავ-უანგარიშო და მრავალგვარია. ამ პირობებში შედიან როგორც საზოგადოების ცხოვრების თანამედროვე პირობები, ისე მისი წინანდელი განვითარება.

მაგრამ კვლევის გასაადვილებლათ შეიძლება ეს პირობები დაიყოს რამდენიმე ჯგუფათ, რომელთაგანაც თვითოეულს ჩვენ აქ მხოლოდ ზოგადათ დავახასიათებთ. ძირითად ჯგუფებს შეადგენენ შემდეგნი:

პირველათ, **არსებული პირობები გარეშე ბუნებისა**; ამაზე დამოკიდებული შრომის-ნაყოფიერება, განსაკუთრებით მიწათმოქმედებაში და სამთა-მანძო საქმეში; უფრო ნაკლები გავლენა აქვს მას წარმოების სხვა დარგებში.

მეორეთ, **ტექნიკა**— შრომის წესებსა და საშუალებებს განვითარების დონე; ხარისხი; ტექნიკური ცოდნის (სიმაღლე) და პროფესიონალური დახელოვნების მდგომარეობა.

მესამეთ, **წარმოების საზოგადოებრივი ორგანიზაცია**— თანამშრომლობა, შრომის დაყოფა და სხვა.

1) რამდენათ მეტ მუქთა მასალებსა და ძალებს აძლევს ბუნება ადამიანს, იმდენათ იმის შრომა საზოგადოათ უფრო ნაყოფიერია. დაწვრილებით აღნუსხვე და განხილვა იმის, თუ რა გავლენა აქვს ბუნების სხვადასხვა პირობებს შრომის ნაყოფიერებაზე, არ შეადგენს ეკონომიურ მეცნიერების საგანს, — ეს მატერიალურ კულტურაზე სწავლის საგანია; აქ მოვიყვანთ მხოლოდ რამდენიმე მაგალითს ამ გავლენის დასახასიათებლათ.

პირველ ყოვლისა აწილთ ჰავა, ე. ი. სითბოსა და სინესტის მეტ-ნაკლებობა ატმოსფერაში. ყოველ მცენარეს, ყოველ ცხოველს შეუძლიან იარსებას მხოლოდ ჰაერის განსა-

ზღვრულ ტემპერატურაში (სითბო). რუსეთის ჩრდილო ნაწილში ხორბალი სრულიად ვერ ხარობს, დიკა კიდევ იზრდება; მაგრამ ცულდაჲ, სამხრეთში კი სითბო საკმაოა როგორც დიკის, ისე ხორბალის სრული განვითარებისა და დამწიფებისათვის; ცხადია, იქ მიწათმოქმედებითი შრომა უფრო ნაყოფიერია, ვინემ ჩრდილოეთში.

როგორც სითბოს, ისე სინესტესაც განსაკუთრებული დიდი მნიშვნელობა აქვს მიწათმოქმედების სფერაში. სამხრეთ-რუსეთის ველებს სითბოც საკმაო აქვს და ნიადაგაც ნაყოფიერია, მაგრამ, სამაგიეროთ, ჰაერ მშრალია, საკმაო სინოტიც არა აქვს, ამიტომ იქ არა-იშვიათია გვარღვები და მასთან ერთად მოკუსავლობაც.

შემდეგ მიწის ქერქის შედგენილობა და საშუალოდ — მისი ზემო ფენების ნიადაგის ზედა პირის და ქვედა პირის ამით განიზომება მწიწს ნაყოფიერება და მინერალური სიმდიდრე — მაშასადამე, შრომის ნაყოფიერება მიწათმოქმედებაში და სამთა მადნო საქმეში. ასეერთნა „მოძულებულ“ მრეწველობაში; იმ მასალებისაგან, რომლებსაც იძლევა „მოძულებული“ მრეწველობა თავის მხრით, დამოკიდებულია საზოგადოებრივი შრომის ნაყოფიერება შრომის სხვა სფეროებში.

შემდეგ მნიშვნელოვანია მიწის ტემპერატურა მესამე ზედა კანის, მენობა და მდინარეების, მთების, ზღვების და სხვ. მდებარეობა. ამათ დამატებით უმთავრესათ არა პირდაპირი გავლენა აქვთ შრომის ნაყოფიერებაზე. სწორედ მიწის ტემპერატურაზეა დამოკიდებული ადამიანთა ჯიშორის მიმოსვლის სიადვილე თუ სიძნელიე მიმოსვლას კი ატარებითი მნიშვნელობა აქვს წარმოების განვითარებისათვის. 1) ადამიანები გომოსვლის დროს სწავლობენ ერთად მეთარესაგან წარმოების უფროს განვითარებულ და გაუმჯობესებულ წესებს; 2) ისინი უცვლიან ერთმანეთს თავიანთ წარმოებს. ამისაგან იმათ შემდეგა ეძლევათ მიატონან წარმოების ისეთი დარგები, რომელნიც ადგილობრივ

პირობების გამო ზედმეტ შრომას თხოულობენ, და გაათავონ  
თოვონ ისეთები, რომლებშიც შრომა უფრო ნაყოფიერია.

ევროპაში ზღვის პირის ქვეყნებმა—საბერძნეთმა და იტა-  
ლიამ—სხვებზე ადრე გააძლიერეს შრომის ნაყოფიერება უმ-  
თავრესათ იმის მეოხებით, რომ ხმელთა-შუა ზღვა აახლოვებდა-  
მათ აზიის და აფრიკის კულტურულ ხალხებთან; ზღვები დღე-  
მდინარეები საერთოთ აახლოვებენ ადამიანებს და მით აადვი-  
ლებენ შრომის ნაყოფიერების ზრდას. ამასთან დიდი მნიშვნე-  
ლობა აქვს ნაპირების მოხაზულობას, ე. ი. იმ გარემოებას,  
ადვილი მისადგომია გემისთვის თუ არა; იყინება ზამთარში  
ზღვები და მდინარეები თუ არა; საით მიიმართებიან მდინა-  
რეები, და სანავოსნო არიან თუ არა, და სხვ.; მთები, პირ-  
იქით, აშორებენ ადამიანებს ერთმანეთისაგან, ჰფერხებენ მათ-  
მიმოსვლას და ამით აძნელებენ შრომის ნაყოფიერების განვი-  
თარებას. ზღვებიც ამგვარსავე როლს თამაშობდნენ წინეთ, სა-  
ნამ ნავოსნობა განვითარდებოდა.

თუ საერთოთ განვიხილავთ გარეშე ბუნების პირობების  
გავლენას საზოგადოებრივი შრომის ნაყოფიერებაზე, უნდა  
ვთქვათ, რომ რამდენათ მეტს იძლევა ბუნება, იმდენათ უფრო  
ადვილი და ნაყოფიერია ადამიანის შრომა. მაგრამ ბუნების  
**გადამეტებული სიუხვე** კულტურის ყველა საფეხურზე რო-  
ლია სასარგებლო შრომის ნაყოფიერების განვითარებისათვის;  
ბევრ შემთხვევაში ის რსეთსავე გავლენას ახდენს, როგორც გა-  
დამეტებული სიღარიბე და სიმწირე ბუნებისა. როცა ადამიანი  
ძლიერ მცირე ძალ-ღონის დახარჯვით იძენს ცხოვრებისთვის  
საჭირო საშუალებას, ის ამით კმაყოფილდება და აღარ ცდი-  
ლობს საზოგადოებრივ შრომის განვითარებას, და ამით ეს უკა-  
ნასკნელი ფერხდება. აფრიკის ცხელ, ტროპიკულ ქვეყნებში  
იზრდება საშაქრე მცენარე—სორგო. ერთ ასეთ მცენარეს შე-  
უძლია დღიური საზრდო მისცეს მთელ ოჯახს. ადგილობრივ  
მკვიდრისათვის საკმარაა წელიწადში რამდენიმე დღე იმუშაოს;  
რომ სორგოს 400 ყლოვტი დარგოს,—და ამით, როგორც

მისი, ისე შთელი ოჯახის საზრდო უზრუნველყოფილია. ამნაირათ, მას არაფერი არ აძალეხს, რომ შრომა გაანაყოფიეროს, და ამიტომ იქ წარმოების შესამჩნევი პროგრესი შეუძლებელია. ძლიერ მწირ ბუნებაში ცუდათ ვითარდება წარმოება, თუმცა სულ სხვა მიზეზების გამო. აქ ადამიანი მთელ დროს და მთელ ძალას აუცილებელ საცხოვრებელ საშუალებათა შეძენაზე ხარჯავს. თბილი სადგომის აშენება და თბილი საცმელის დამზადება გრენლანდიის მცხოვრებთაგან აუარებელ ზედმეტ შრომას თხოულობს. თბილი ქვეყნის მცხოვრებელნიც კი ასეთ შრომისაგან თავისუფალი არიან. საკმელიც პირველს მეტი უნდა და ამასთან უფრო მსუყე და ნოყიერიც. ის იძულებულია ბუნებაში მეტი საზრდო მოიპოვოს, ვინემ სამხრეთის მცხოვრები თხოულობს, და იმავე დროს თანასწორი შრომის დახარჯვით იქ გაცილებით ნაკლების მიღება შეიძლება ბუნებისაგან. ის მუდამ ჯაფაშია, მუდამ წვალობს, რომ მცირეოდენი საზრდო შეიძინოს, მუდამ შიში სტკედილისა არ შორდება მას. ამიტომ არც იმის გონებას და არც სხეულს განვფთარების საშუალება არა აქვს.

მეტათ უხვი და მეტათ ძუნწი ბუნება იმგვარათვე მოქმედობს მთელ საზოგადოებაზე, როგორც უმრავლათ მიღებული სიმდიდრე ან და უკიდურესი სიღატაკე—ცალკე პიროვნებაზე. ბუნება ასაჩუქრებს ძლიერ უხვათ ადამიანს თუ სხვა ადამიანების შრომას, ბუნების სისასტიკე აკლის მას ენერჯიას თუ ქანცს უღლევს სიღარიბე, — ორივე შემთხვევაში სხვათა მართლთა სრული განვითარება შეუძლებელია.

დღემდე პროგრესის საუკეთესო პირობებს იძლევიან ზოგადერ ჰავიანი მხარეები; ბუნება იქ არც ძლიერ უხვია და არც მეტათ ძუნწი. ადამიანს იქ არა მცირედი შრომა სჭირდება, მაგრამ არც იმდენი, რომ დააძაბუნოს და დაასუსტოს იგი.

ისტორია გვასწავლის, რომ კულტურის პირველი ჩანასახები გაჩნდნ და პირველი დიდი ნაბიჯი წარმოების განვითარებაში გადადგა ადამიანმა მდიდარ ბუნებიან ცხელ ქვეყნებში.

ში, — ინდოეთში, მესოპოტამიაში, ეგვიპტეში და სხვ. მიზეზი  
 ცხადია: იქაურ მკვიდრთ მუდამ ბევრი თავისუფალი დრო ჰქონ-  
 ღათ, რადგან ცხოვრების სახსარი ადვილი მოსაპოვებელი იყო.  
 მაგრამ ამ კულტურის ჩანასახებზე განვითარება შორს არ წა-  
 სულია, განსაზღვრულ, შედარებით დაბალ საფეხურზე ჩერდე-  
 ბოდა. ზოგიერთ ქვეყნების მცხოვრებთ გამოქონდათ კულ-  
 ტურა ცხელი ქვეყნების ხალხთაგან და გაცილებით უფრო მე-  
 ტათ ავითარებდნენ მას. დღესაც შრომის ნაყოფიერება და სა-  
 ყროთოდ კულტურული განვითარება უფრო მაღლა დგას „ზო-  
 მწერ სარტყელის“ ქვეყნებში, რომელსაც ეკუთვნის ეგვიპტე  
 და ჩრდილოეთ ამერიკა.

ბუნებრივი პირობები დაბალი და არასოდეს უერთი და იგივე  
 ვე არა რჩებიან; პირობით, ისინი განუწყვეტილად იცვლებიან,  
 და მასთან რა კავშირი უნდა იცვლება მათი ზავლენაც შრომის  
 ნაყოფიერებაზეც.

გარეშე ბუნების ცვლილებებზე, ამის მიუხედავად, მათ უკიდურ-  
 დან წარმოსტება ისინი, შეიძლება გაიყოს ორ რიგათ: პირვე-  
 ლია ცვლილებები, ასე ვთქვათ, დამოუკიდებელნი, წარმოშო-  
 შილნი თვით გარეშე ბუნების ძალთა მოქმედებით, მეორეა —  
 ისეთი ცვლილებები, რომელნიც ადამიანის მოქმედებით არაა  
 განმარტვებული.

ა) თავისთავად ბუნებრივი პირობები ძლიერ ნელა იცვ-  
 ლებიან ქვეყნების ძალთა მოქმედებით მიწის ქერქზე ზოგი-  
 ერთი აღნაგები ზედა დებურცება, ზოგიც ძირს ეშვება დაბლა  
 იწვეს; ჩნდებიან ახალი მთები, კუნძულები და სხვ. ზღვები  
 იცვლიან თავიანთ მდებარეობას, სიღრმეს, ნაპირებს. მაგრამ  
 ყოველივე ეს ხდება ჩვეულებრივად ათი და ასე ათასი წლე-  
 ბის განმავლობაში. უფრო სწრაფი ცვლილება ემჩნევა მდინარე-  
 რებს. სხვადასხვა ძალთა ზეგავლენით ისინი მალე ანგრევენ  
 ძველ ნაპირებს და ახალ ვალაპოტში დგებიან. მაგალითად, ერ-  
 თი შტო მდინარე სირ-დარიისა, რომელიც ახლად მხოლოდ  
 არაწლის ზღვას ერწყმის, ამ ურამდენიმე ათასი წლის წინათ

კასპიის ზღვას ერთვოდა. ზოგჯერ მდინარეები ქვიშისა და შლამისაგან აზვავებენ ახალ, ფართე კუნძულებს; ჰოლანდიის დიდი ნაწილი წარმოსდგა ამ უკანასკნელი 2—3 ათასი წლის განმავლობაში მდ. რეინის ჩამოტანილ შლამისაგან. იცვლება, თუმცა ძლიერ ნელა, ჰავაც. გეოლოგიიდან ვიცით, მაგ., რომ ოდესღაც მრავალი ათასი წლის წინათ ევროპის ჰავა ბევრად უფრო ცივი იყო, ვინემ ეხლათ, დაახლოვებით ისეთი, როგორც, ეხლანდელი ციმბირის ჰავაა. ძვლებისა და ქვის იარაღების ნაშთები უტყუარი მოწამე არიან იმისი, რომ ადამიანი მაშინაც ცხოვრობდა ევროპაში. მაშინდელი სუსხიანი ბუნება, უქვევლია, ძლიერ შეაფერხებდა შრომის წაყოფიერების განვითარებას.

მარა, საზოგადოებრივი განვითარების იმ მოკლე ხანაში, რომელსაც ჩველევს ეკონომიური მეცნიერება, საერთო ბუნებრივი პირობები ისეთ მცირე ცვლილებას განიცდიან, რამდამას თითქმის არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს.

როგორც გამოჩნდა, გარეშე ბუნებაში ხდება აგრეთვე სწრაფი, მეტად ძლიერ ცვლილებებიც. მიწის ძვრა, ცეცხლის მფრქვეველ მთების („ვულკანების“) ამოხეთქა, წყალდიდობა და სხვ.—ზოგჯერ სულ რამდენიმე საათში ხან რამდენიმე წამში საშინელ ცვლილებებს ახდენენ მტყის ზედა პირზე შემდეგ გატასტროვებს ზოგჯერ ახა მცირე გავლენა აქვთ საზოგადოებრივი შრომის განვითარებაში, მაგრამ მათი მნიშვნელობა უაქყოფითია, რადგან მათი მოქმედება დანგრევა-დარღვევაში გამოიხატება.

ბ) მას შემდეგ, რაც საზოგადოებრივი შრომა თავის განვითარებას გამო თანდათან უფრო ხშირ-ხშირათ იმარჯვებს ბუნებაზე, ბუნება შესამჩნევად იცვლება ადამიანის მოქმედების ზეგავლენით, და რამდენათაც ცხოვრება წინ მიდის იმდენათ მეტ ცვლილებას ახდენს ადამიანის ბუნებაში. ის ხან აღმჯობესებს, ხან კი აფუჭებს და ახდენს ბუნებრივ პირობებს. უთვალავი მაგალითების მოყვანა შეიძლება როგორც ერთი, ისე

შეორე გვარის მოვლენებისა. როცა ადამიანი სპობს ტყეებს, ჰავა უფრო ხმელი და ცვალებადი ხდება, ზამთარში ძლიერი ყინვები დგება და ზაფხულში ძლიერ სიცხესთან ხშირდება გვალვები და შრებიან მდინარეები. ხოლო როცა ადამიანი აშრობს ქაობებს, — უმჯობესდება და ნაყოფიერდება ნიადაგი, უფრო სალი და მარგებელი ხდება ჰავა. მიწის უხვირო, არა რაციონალური, დამუშავება აუფუჭებს, აფიტებს ნიადაგს და სხვ.

გაალრმავა რა მდინარეები და შეაერთა რა ისინი არხებით, ადამიანმა ამით გაიუმჯობესა მიმოსასვლელათ წყალის გზები. მრავალ ათას ვერსზე რკინის გზების გაყვანით, ადამიანმა დაუახლოვა ერთმანეთს ისეთი ადგილები, რომელთა შორის მიმოსვლა წინეთ გაძნელებული იყო მეტის მეტი სიშორის გამო. არა რწვიათად, ვეება მთებზე, რომლებიც წინეთ მიმოსვლას წინ ელობებოდენ, დღეს გზებია გაჭრილი, გვირაბებია გაყვანილი. ასეა გაჭრილი ორ ალაგას (მონ-სენისში და სენ-გოტარდში) ალპიის მთები, რომელიც უდიდესი მთა-გრეხილია ევროპაში. სუეცის არხის გაჭრამ შეაერთა ორი, წინეთ ერთმანეთისაგან დაშორებული ოკეანე; ინდოეთისა და ატლანტიისა, და რამდენიმე ათასი ვერსით დაუახლოვა ევროპას აზიის სამხრეთის და აღმოსავლეთის ნაწილები. ასეთ ნიჭსა და უნარს იჩენს უკვე დღეს საზოგადოებრივი ადამიანი გარეშე ბუნების შეცვლაში; **ასეთია მისი ბატონობა ბუნების ძალებზე.** და რამდენათ წინ მიდის ადამიანის შრომის პროგრესი, იმდენათ **უფრო ძლიერია**, და იმავე დროს **უფრო სასარგებლო** კაცობრიობისათვის ადამიანის გავლენა ბუნებაზე. საზოგადოების ბუნებაზე ბატონობის ზრდის პირდაპირი გამოშატველია ბუნებასთან ბრძოლის საშუალებათა გაუმჯობესება და იმ საშუალებათა მოხმარაში გავარჯიშება, — ე.ი. ტექნიკის განვითარება.

2) უიარაღოთ, ცარიელი ხელებით ადამიანს ძლიერ კონტას ვაკეთება შეუძლია; და რამდენათ იარაღი გაუმჯობესე-



ბულია; იმდენათ შრომა უფრო ნაყოფიერია, უფრო გადავჭკ  
ლებულია.

ჩვენი შორეული წინაპარი თავის ქვის ცულით ერთი პჯ  
ტარა ხის მოჭრას, ალბათ, საათზე არა ნაკლებ შრომას ანდო-  
მებდა. ბრინჯაოს იარაღები, რომლებიც შემოიღეს ევროპაში  
ქვის მაგიერ, უკვე გაცილებით უფრო გამოსადეგია: ბრინჯაოს  
ცულით 2—3 ჯერ უფრო ჩქარა შეიძლება მუშაობა, ვინემ  
ქვის ცულით. მაგრამ ბრინჯაოს იარაღიც არ არის კარგი  
მჭრელი და მაგარი: ის ადვილათ იჩლოუნგება და ტყდება. ამი-  
ტომ, ეხლანდელი ფოლადის ცულით მუშაობა კიდევ უფრო  
ნაყოფიერია, უფრო ნაკლებ დროს თხოულობს ერთ და იმა  
ვე საქმის გასაკეთებლათ, ვინემ ბრინჯაოსი.

ყველაზე უსრულესი და საუკეთესო ფორმა იარაღისა  
არის მანქანა. მანქანების შემწეობით შრომის ნაყოფიერება  
ასჯერ და ათასჯერ ძლიერდება.

იარაღების სიანე-კარგეზე არა ნაკლები მნიშვნელობა აქვს  
შრომის ნაყოფიერებისათვის საწარმოო მასალების თვისებასაც.  
ბუნებისგან მოწოდებულ მასალებში უმჯობესის, უფრო ატე-  
ვილ მოსახმარის, უმაგრესის და ადვილათ შესამუშავებელის  
არჩევით მრავალ შემთხვევებში აუარებელი შრომა იზოგება.

იარაღებსა და მასალებთან ერთათ საზოგადოებრივი ტექ-  
ნიკის განუყოფელ ელემენტს შეადგენენ ზოგიერთი პირობებნი.  
რომლებიც თვითონ მუშის ორგანიზმში იმოყოფებიან: პროფ-  
ფესიონალური სიმარჯვე, განსაზღვრულ სამუშაოზე შეჩვევა-  
შეგუება, და საერთოთ უნარი წარმოების საშუალებათა ხმა-  
რებისა. ერთ და იმავე წარმოების საშუალებებით ის უფრო  
ნაყოფიერათ იმუშავენს, ვისაც მეტი უნარი აქვს შრომისა, და  
შრომის ნაყოფიერება იმდენათ მეტი იქნება, რამდენათ მეტ  
უნარის გამოჩენა შეუძლია მუშას. შრომის უნარი იმაში გა-  
მოიხატება, რომ მუშა ცოტას აკეთებს უსარგებლო, მიზნის-  
ათვის გამართულებადგარ ზოდრაობებს, რაც, ცოტათ თუ ბევრათ,  
ყველა შრომას თან ახლავს; ნაკლები ფუქდება მასალა, ნაკ-

ლები ცვდება იარაღები, რომლებიც წინანდელი შრომის ნაყოფს წარმოადგენენ. თითოეული მუშის შეხედულებით ასეთი უნარი შედგება შესწავლის და ვარჯიშობის; საზოგადოებრივი თვალსაზრისით კი ის ნაყოფია საზოგადოების მთელი წინანდელი ისტორიული განვითარებისა.

საზოგადოებრივი ტენიკის განვითარება განსაკუთრებით სწრაფათ მიდის წინ უკანასკნელ საუკუნეებში, როდესაც ადამიანის გონება შეგნებულათ მიილტვის ამ მხრით და როცა მეცნიერება წარმოების პროგრესის მამოძრავებელი გამხდარა. ტენიკური ცოდნა, რომელიც დამოკიდებულია ბუნების ძალთა დახლოვებით გაცნობაზე, იმდენათ აბატონებს ადამიანს ბუნებაზე, რომ ამის მსგავსი მას წინეთ სიზმარშიაც არ მოლანდებია.

ტენიკურ ცოდნის მნიშვნელობა უფრო ნათლათ მოსჩანს იქ, სადაც მას საწარმოო იარაღებისგან დამოუკიდებლათ შეუძლია შრომის ნაყოფიერების გადიდება. ასე, მიწათმოქმედით, რომელმაც იცის—სად, როდის და რომელი მცენარეების დათესვა ჯობია, ყოველთვის უფრო მეტ ნაყოფს მიიღებს მიწიდან, და ნაკლებათაც აფიტებს მას, ჭინემ ყველას ჭმამების არა მცოდნე.

ტენიკის განვითარება შეიძლება მხოლოდ საზოგადოებრივ და მხოლოდ **ორგანიზაციაში** შეუძლია ადამიანს ისარგებლოს განვითარებული ტენიკით.

3) შრომის ნაყოფიერების სიდიდე დამოკიდებულია წარმოების **ორგანიზაციაზე**, წარმოების **საზოგადოებრივ ურთიერთობაზე**. ეს დამოკიდებულება დაწვრილებით შემდეგ იქნება განხილული, ეკონომიური განვითარების საერთო პროცესთან ერთათ, აქ კი მხოლოდ მის ზოგად თვისებებს დავხივებთ.

შრომის ნაყოფიერება მატულობს, ერთდროულათ შრომის შეერთებით, მეორეთ—შრომის განაწილებით.

ა) შრომის შეერთება, ან უკეთ—**უბრალო თანამშრომლობა** (კოოპერაცია) მდგომარეობს იმაში, სადა მრამდენიმე

ცრ ერთათ, ერთ და იმავე დროს ასრულებს ერთ და იმავე სა-  
მუშაოს.

პირველათ, თანამშრომლობას, თუნდაც ის შრომის უბ-  
რალოთ, გარეგნულათ შეერთებაში განმარტებოდეს; გავლენა  
აქვს მშრომელის პსიხიურ (სულიერ) და მით მისი შრომის ნა-  
ყოფიერებაზე. სხვებთან ერთათ მუშაობის დროს თითოეული  
მუშა განიცდის ნერვების განსაკუთრებულ მღელვარებას, რაც  
უმთავრესათ იწვევს შრომის ინტენსივობას, მარა ამასთანავე  
ამაღლებს შრომის ნაყოფიერებასაც. როცა 10 კაცი ერთათ  
ერთ სახელოსნოში ასრულებენ თავთავის სამუშაოს, ისინი  
შეტს გააკეთებენ ერთ ღღის განმავლობაში, ვინემ ერთი კა-  
ცი 10 დღეს გააკეთებს 10 დღის მუშაობით.

მეორეთ, შეერთებული შრომის დროს მკარდება საშრო-  
მო ენერჯის ხარჯი საწარმოში საშუალებებზე: ნაკლები მიდის  
სახელოსნოს აშენებაზე, მის გათბობაზე და განათებაზე; უფრო  
ზღვილათ შეიძლება მასალების მრანარჩენების მოხმარა, რად-  
გან ისინი ბლომათ გროვდებთან ერთ აღნგას და სხვ.;  
მაგ., ოცი მუშისთვის ერთი სახელოსნოს აშენებას გაცი-  
ლებით ნაკლები მასალა და შრომა დასკირდება, ვინემ 10  
ისეთ სახელოსნოდ აშენებას, რომ თითოეულში ორ-ორმა მუ-  
შამ იმუშაოს.

მესამე, თანამშრომლობა ხშირათ არა თუ სასარგებლოა,  
პირდაპირ აუცილებელიც არის იმიტომ, რომ ის შესაძლებ-  
ლათ ხდის სამუშაოს მოკლე ხანში გათავებას. საჭიროა, ვთქვათ,  
პურის მომკა და შენახვა. ეს სამუშაო რამდ, დავიანდეს, ბევ-  
რი მარცვლები ძირს მიწაზე ჩაცვიფა და შრომის ნაწილიც  
უნაყრფოთ დაიკარგება; თანამშრომლობა კი შეძლებას გვაძ-  
ლებს ეს ნაკლი თავიდან ავიცილინოთ.

მეოთხე, რაც მეტათ საყურადღებოა, თანამშრომლობა  
ქმნის მასსიურ მექანიკურ ძალას: არის მრავალი სამუშაო, რომ:  
ლის შესრულებაც ცალკე მუშას არას ზგნით არ შეუძლია,  
რამდენ ხანსაც უნდა იმუშაოს. მაგ., ვთქვათ, საჭიროა დიდი

ზარის ატანა სამრეკლოზე; ერთი კაცი აქ ვერაფერს ვერ გააწყობს; ვერც ასი კაცი გააკეთებს რასმე, თუ ერთი მეორის შემდეგ იმუშავენ; ხოლო თუ ასი კაცი ერთათ მოეჭიდა, შეუძლიათ ზარი სამრეკლოზე აიტანონ და დაკიდონ.

ბ) შრომის განაწილების საერთო სახელწოდებით აღიწინება მთელი რიგი სხვადასხვა საზოგადოებრივი საწარმოვო ჯრტიერთობათა.

შრომის საზოგადოებრივი განაწილება მდგომარეობს იმაში, რომ საზოგადოებაში წარმოება დაყოფილია ცალკე მეურნეობათა ან სამრეწველო დაწესებულებათა შორის: ერთი მეურნე მიწათმოქმედებას მისდევს, მეორე—სამოსლის დამზადებას, მესამე—ლითონების მიწიდან ამოღებას, მეოთხე—იარაღების დამზადებას და სხვ.; როდესაც შრომის ასეთი დაყოფა ჯერ კიდევ არ არსებობდა, თვითეული მეურნე იძულებული იყო ეწარმოებია თავისთვის ყველაფერი; ადვილი გასაგებია, რომ ასეთი წარმოება მსხვილი ვერ იქნებოდა და მისი განვითარებაც ძლიერ ნელა სწარმოებდა.

შრომის საზოგადოებრივი განაწილების დროს თვითეულ სამრეწველო დაწესებულებას აქვს თავისი, ცოტათ თუ ბევრათ, ვიწრო სფერო საწარმოვო შრომისა. ეს აძლევს მუშებს შეძლებას უფრო მეტათ დახელოვნდნენ, მეტი უნარი და სიმარდე გამოიჩინონ თავის საქმეში და ნაწარმოები ბევრათ მეტად დამზადონ იმაზე, რაც თვითონ ამ მეურნეობას ესაჭიროება. მეჩქმე ხელოსანს, მაგ., თვითონ დასჭირდება არა უმეტეს ორი წყვილი ჩექმებისა წელიწადში, შეკერავს კი ის ას წყვილს; მეკუბოვეს მთელ თავის სიცოცხლეში არ დასჭირდება არც ერთი კუბო, გააკეთებს კი რამდენიმე ათას კუბოს. მთელი ზედმეტი ნაწარმოები მზადდება სხვისთვის, საზოგადოებისთვის. დაყოფილ-დაცალკევებული სამრეწველოების მთელი ნაწარმოები გაცვლით თუ სხვა წესით ნაწილდება საზოგადოებაში, და თვითეულ მეურნეობას, საშუალო რიცხვით, გაცილებით მეტი

სახმარი საგნები ხვდება, ვინემ წინეთ ჰქონდა, როცა ის თვი-  
ფონ ამზადებდა თავისთვის ყველა საჭირო საგნებს.

ტექნიკური განაწილება ეწოდება შრომის განაწილებას  
ცალკე სამეურნეო, ან ცალკე სამრეწველო დაწესებულებას  
შიგნით.

ამის საუცხოვო მაგალითს წარმოადგენს მანუფაქტურა,  
სადაც შრომის მასალა, სანამ სახელოსნოდან გამოვიდოდეს  
დასრულებული ნაწარმოების სახით, რამდენიმე მუშის ზელში  
გაივლის. ავილოთ, მაგ., დანა. ერთი ქედავს დანის პირს,—  
მეორე ჩარხავს,—მესამე—ლესავს, მეოთხე—ასწორებს დანის  
ტარს, მეხუთე—ტარსა და პირს არგებს ერთმანეთს და სხვ.

შრომის ტექნიკური განაწილება ნაყოფიერებას მატებს  
შრომას სწორეთ ისე, როგორც საზოგადოებრივი დანაწილება,  
და იძლევა კიდევ უფრო თვალსაჩინო მაგალითებს ასეთი მო-  
მატებისას: ქინძისთავების მანუფაქტურაში ათი მუშა ტექნი-  
კურათ დანაწილებული შრომის შემწეობით ადვილათ დაამზა-  
დებს დღეში 48,000 ქინძისთავს, ე. ი. 4,000 თითო კაცი;  
მარა თითო მუშა კი, როცა ის მარტო ასრულებს მთელ სა-  
მუშაოს, ექვი არაა—რამდენიმე ცალის მეტს ვერ გააკეთებს  
დღეში.

შრომის განაწილების გავლენა მის ნაყოფიერებაზე აიხს-  
ნება შემდეგნაირათ: პირველათ, პირდაპირ იზოგება ბევრი  
დრო; როცა კაცი აკეთებს ბევრ წერილ სამუშაოს ერთი-მეო-  
რის შემდეგ, მაშინ არა მცირედი დრო ეკარგება მას ეჭვთა  
საქმიდან მეორეზე გადასვლაში, სხვადასხვა ხელსაწყოებზე (ინ-  
სტრუმენტებზე) ხელის შეჩვევა-შეგუებაში.

მეორეთ, შრომის განაწილება ხელს უწყობს სიკჭვიტის  
განვითარებას მუშებში; ვინც მუდამ სხვადასხვაგვარ და რთულ  
სამუშაოს ასრულებს, ის ვერ შესძლებს ისე კარგათ, სწრაფათ  
და დახელოვნებით შეასრულოს ის, როგორც მეორე მუშო,  
რომელიც მთელ თავის სიკოცხლემში მხოლოდ ერთს ან რამ-  
დენიმე მარტივ სამუშაოს ასრულებს.

დაბოლოს, როცა შრომა განაწილებულია, მაშინ უფრო ადვილია გაუმჯობესებულ იარაღების გამოგონება და უკვე არსებულის გაუმჯობესება. წლითი-წლობით ერთ მანქანაზე მომუშავე ადამიანი უფრო ადრე მიხვდება, თუ როგორ უნდა მოიხმაროს ის, ან და რა ცვლილებები შეიტანოს მასში, რომ უფრო გამოსადეგი გახადოს ის მუშაობაში მოსახმარათ.

**3) საზოგადოებრივი სარგებლობა და საწარმო-  
დობრივი ღირებულება.**

წარმოების შედეგია საზოგადოებრივი ნაწარმოები. „მატერიალურია“ ის თუ „არა მატერიალური“, აქვს მას ესა თუ ის ფიზიკური ან ქიმიური თვისებები—ეკონომიურ მეცნიერებისთვის ეს სულ ერთია. ისაა მეცნიერება საზოგადოებრივი და ნაწარმოებიც ეინტერესება მას მხოლოდ იმ მხრით, რომ ის, პირველად, **საჭიროა საზოგადოებისათვის**, და, მეორეთ, **საზოგადოებრივი შრომით შექმნილია**. ამ სახით იმისთვის ნაწარმოებში არსებითი მნიშვნელობა აქვს, **ორ თვისებას**: ერთი იმას, რომ ნაწარმოებს შეუძლია რომელიმე საზოგადოებრივი მოთხოვნილების დაკმაყოფილება, ესე იგი წარმოადგენს საზოგადოებრივ სასარგებლო ნივთს ან **სახმარ ღირებულებას**, და მეორეც—ის, რომ მის დამზადებაზე დახარჯულია ადამიანის ენერჯია, ესე იგი მას აქვს **საზოგადოებრივი ღირებულება**.

ნაწარმოები საზოგადოებრივ სასარგებლოა, როცა საზოგადოებას ის ესაჭიროება, და სასარგებლოა მხოლოდ იმ დრომდე, სანამ ესაჭიროება. მაგალითად, თუ პურის მოთხოვნილება საზოგადოებაში ჯერ კიდევ დაუკმაყოფილებელია, მაშინ პურს აქვს დიდი საზოგადოებრივი სარგებლობა. მაგრამ ის უსარგებლოა, კარგავს მოსახმარ ღირებულებას, თუ იმაზე მეტი მოხსულია, რაც საზოგადოებას ესაჭიროება.

ნაწარმოების საზოგადოებრივი სარგებლობა სხვადასხვა

თვისებისაა, იმისდა მიხედვით, თუ საზოგადოების რომელ მოთხოვნილებას აკმაყოფილებს ის. პურის სარგებლობა სხვაა, ცულის სხვა, მეცნიერულ წიგნის კიდევ სხვა, და ასე ბოლომდის. სარგებლობის თვისება დამოკიდებულია იმ შრომის თვისებაზე, რომელიც დამზადებაზეა დახარჯული. მიწათმომქმედის, ქარხნის მუშის, მასწავლებლის, მწერალის და სხვ. შრომა სხვადასხვა თვისებისაა და ამიტომ ქმნის სხვადასხვა სარგებლობის მქონე ნივთს, აკმაყოფილებს სხვადასხვა საზოგადოებრივ მოთხოვნილებებს.

აქ არ უნდა ავურიოთ ერთმანეთში საზოგადოებრივი მოთხოვნილება და საზოგადოების წევრების პირად მოთხოვნილებათა საერთო ჯამი. არა იშვიათად მოხდება, რომ კერძო პირთა მოთხოვნილებები სასტიკათ ეწინააღმდეგებიან ხოლმე ქთელი საზოგადოების მოთხოვნილებებს, ანტი-საზოგადოებრივი არიან; ასეთია, მაგ., არა-მრეწველთა მოთხოვნილება ფუფუნება-განცხრომით ცხოვრებისა. საზოგადოებრივი მოთხოვნილება არის მოთხოვნილება წარმოებისა, საქროება ბუნებასთან საზოგადოებრივი ბრძოლისა.

შირადი მთახონილეების დაკმაყოფილებას მხოლოდ მასის შედგენის საზოგადოებრივ მოთხოვნილებებს, როცა ის სკიროა წარმოების განსჯრძობათ; შირადთ არაინ არ ხმარბს მასქსეს, მიწის ზატივს, რკინის მდქნის და სხვ. საწარმოფო სჰჰალებეს; მიუხედავთ ამისა, ისინი აკმაყოფილებს საზოგადოებრივ მოთხოვნილებას, იმიტომ, რომ ისინი სკიროთ საზოგადოებს წარმოებისათვის. საზოგადოთ, ეკონომიურ მეტნიერქას არ შეუძლით განიხილოს და არც ანტიერქსესს აღაშანის შირადი მთახონილებანი. თუ ის ხანდისხან იშულები მასზე იმსჯელოს, — მხოლოდ იმდენთა, რამდენთა ამას კავშირი აქვს ეკონომიურ მოვლქსესთან, რამდენთაც ამ უკანასკნელს კავლქს აქვს მასზე.

საზოგადოებრივი ღირებულება არის საშრომო ენერჯის ის რაოდენობა, თუ რამდენთა უჯდება, რა უღირს საზოგადოებას ნაწარმოების დამზადება. იზომება ის, მაშასადამე, იმ აღაშინთა

მუშაობის ხანგრძლივობითა და ინტენსივობით, რომელიც მონაწილეობენ ნაწარმოების დამუშავებაში. თუ ერთი ნაწარმოების დასამზადებლათ საჭიროა 30 საათი საზოგადოებრივი შრომისა, ხოლო მეორეზე იმავე შრომის 300 საათი, ორჯერ უფრო ინტენსიური, ვინემ პირველ შემთხვევაში, — ცხადია, რომ მეორე ნაწარმოების საზოგადოებრივი ღირებულება, მასში განზორცვლებული საშრომო ენერჯიის რაოდენობა 20-ჯერ მეტია პირველის ღირებულებაზე.

საზოგადოებრივი ღირებულება არაა დამოკიდებული იმაზე, თუ რამდენ შრომას დახარჯავს ნაწარმოების დამზადებაზე კერძოთ ესა თუ ის მუშა; თუ უცოდინარობით, საჭირო იარაღის უქონლობით ან კიდევ რაიმე სხვა შემთხვევითი გარემოების წყალობით მუშა თავის ნაწარმოების დამზადებას მოახმარს მეტ სამუშაო ენერჯიას, ვინემ ჩვეულებრივ ხარჯავენ ამ საზოგადოებაში ამგვარი საგნის შექმნაზე, ამით ნაწარმოების საზოგადოებრივი ღირებულება ჩვეულებრივზე მეტი მაინც არ იქნება, და, პირიქით, ის ჩვეულებრივზე არ დაიკლებს, თუ, მაგ., განსაკუთრებული, არა-ჩვეულებრივი ხელოვნებით, ან ისეთი უჩვეულო იარაღებით, რომლებიც ჯერ კიდევ არ შესულან საერთო ხმარებაში, მუშა შესძლებს ძლიერ მცირე შრომით რაიმე ნაწარმოების დამზადებას. მაშასადამე, **საზოგადოებრივი ღირებულება წარმოადგენს საშრომო ენერჯიის იმ რაოდენობას, რომელიც ნორმალურათ აუცილებელია პროდუქტის დასამზადებლათ საზოგადოებაში შრომის ჩვეულებრივ პირობებში.**

ამნაირათ, უნდა გავარჩიოთ ერთმანეთში საზოგადოებრივი ანუ ნორმალური ღირებულება — ინდივიდუალურ ან შემთხვევითი ღირებულებისაგან, — საშრომო ენერჯიის რაოდენობა, რომელიც, საზოგადოათ, აუცილებელია საზოგადოებრივი განვითარების ამა თუ იმ საფეხურზე იმ ენერჯიისაგან, რომელიც კერძო შემთხვევაში დაიხარჯება. ეკონომიური შეცუსიერებისათვის საყურადღებოა მხოლოდ ნორმალური ღირებულება; ინ-



დივიდუალურ ღირებულებას ის ეხება მხოლოდ იმდენათ, რამდენათაც ეს აუცილებელია იმისთვის, რომ შევიგნოთ ნორმალურის ცვლილებები.

თუ ცალკ-ცალკე განვიხილავთ თვისებით სხვადასხვა გვარ შრომას, დავინახავთ, რომ ზოგი მათგანი უფრო რთულია, ზოგი კი უფრო მარტივი. ასე, მაგ., მსწავლულის შრომა უფრო რთულია, ვინემ მესაათის, მესაათის შრომა კი უფრო რთულია მეწალისაზე, და სხვ.; შრომის სირთულის მეტ-ნაკლებობა ყურადღებაში უნდა იქნეს მიღებული, როცა ვიკვლევთ ნაწარმოების საზოგადოებრივ ღირებულებას.

სხვადასხვაგვარი შრომა და მათი მეტ-ნაკლები სირთულე შედეგია იმისა, რომ მუშებს ერთნაირ სწავლა არ მიუღიათ და, მაშასადამე, ორგანიზმი ერთნაირათ არა აქვთ განვითარებული. უფრო რთული შრომა ნიშნავს მეტ განვითარებას, უფრო მარტივი შრომა — ნაკლებს. მაგრამ ცხადია ისიც, რომ ერთსა და იმავე სამუშაო დროს განმავლობაში უფრო განვითარებული ორგანიზმი მეტ საშრომო ენერგიას ხარჯავს, ვინემ ნაკლებ განვითარებული. ამიტომ უფრო რთულ შრომას ისე უნდა ვუტკეპროდეთ, როგორც მეტ ენერგიის ხარჯვას, ნაკლებ რთულ შრომასთან შედარებით. პირველი უდრის მეორეს რამდენჯერმე გამრავლებულს. ამიტომ მსწავლულის ერთი სამუშაო საათი დახარჯულ ენერგიის რაოდენობით ადვილათ შეიძლება ეთანასწორობოდეს მექანიკის 30 სამუშაო საათს, შავი მუშის 12 საათს და სხვ.

როცა ვხმარობთ ტერმინს: „მარტივი შრომა“, ამით ჩვენ აღვნიშნავთ ისეთ საწარმოვო შრომას, რომელიც სირთულით ყველა სხვა შრომაზე დაბლა დგას საზოგადოებაში, ე. ი. ყველაზე ნაკლებათ რთულია. ამიტომ ასეთი მარტივი შრომა წარმოადგენს ბუნებრივ საზომს, რომელიც გამოვადგება ღირებულებათა შესადარებლათ ერთი-მეორესთან. საშრომო ენერგიის ყველაზე მცირე საზომი იქნება, თავის-თავათ ცხადია, ერთი საათის მარტივი შრომა საშუალო ინტენსივობისა. თუ

რომელიმე ნაწარმოების დამზადებას უნდება 100 საათის საზოგადოებრივი შრომა, ისეთი რთული და ინტენსიური, რომ მისი ერთი საათი უღრის ენერჯის ხარჯით საშუალო ინტენსივობის ათი საათის შრომას, ცხადია, ამ ნაწარმოების ღირებულება 1,000 საშრომო საათია და არა 100.

თავის-თავათ იგულისხმება, რომ განვითარების სხვადასხვა საფეხურზე მდგომ საზოგადოებისთვის საშრომო ენერჯის საზომი ერთნაირი არ იქნება.

ტერმინი — „მარტივი შრომა“ — აქ რამდენიმეთ სხვა მნიშვნელობით გვაქვს ნახშირი, ვინემ ეს იხმარებოდა აქამდე მეცნიერებაში, „მარტივი შრომა“, ჩვეულებრივით, თვლიან ისეთ შრომას, რომლის შესრულებაც სრულიათ შეუსწავლევათ შეუძლია საშუალო ძალ-ღონის, ჯანმთელობის და განკითარების მქონე საზოგადოების წევრს, — მანა ეს ფორმულა მკტათ განუქებული და რამდენიმეთ გაურკვეველია. (სრულიათ შეუსწავლევათ არაფერის გაკეთება არ შეიძლება).

ცხადია, რამდენათაც გაძლიერდება შრომის ნაყოფიერება წარმოების რომელიმე დარგში, იმდენათ ნაკლები ენერჯია დაიხარჯება ამ დარგის ნაწარმოებზე და, მაშასადამე, მისი საზოგადოებრივი ღირებულება დაიკლებს. მათემატიკურათ ეს შეიძლება ასე გამოეთქვათ: ნაწარმოების საზოგადოებრივი ღირებულება პირიქით პროპორციონალურია შრომის ნაყოფიერებასთან. თუ შრომის ნაყოფიერებას ორჯერ გავადიდებთ, ღირებულება ორჯერ უფრო შემცირდება, და პირიქით.

ამნაირათ, ნაწარმოების საზოგადოებრივი სარგებლობა ისაა, რომ ნაწარმოები აკმაყოფილებს რომელიმე საზოგადოებრივ მოთხოვნილებას. საზოგადოებრივი ღირებულება არის ის რაოდენობა საშრომო ენერჯისა, რომელიც ჩვეულებრივ პირობებში ეხარჯება მასზე საზოგადოებას. ნაცვლათ ტერმინებისა — „საზოგადოებრივი ღირებულება“, ან „ნორმალური ღირებულება“, ხშირათ ხმარობენ: „საშრომო ღირებულება“, ან მხოლოდ „ღირებულება“. ეს უკანასკნელი ტერ-

შინი ყველას სჯობია, თუ არ დავივიწყებთ, რომ საქმე გვაქვს საზოგადოებრივ მოვლენასთან.

### საერთო ცნებათა მიმოხილვა

1) ეკონომიური მეცნიერება არის ერთი საზოგადოებრივ მეცნიერებათაგანი. ის იკვლევს, პირველათ, წარმოებას; ე. ი. საზოგადოებრივ სასარგებლო შრომას, სახელდობრ, იმის საზოგადოებრივ მხარეს—ადამიანთა ურთიერთობებს; მეორეთ, წარმოების შედეგების (ე. ი. ნაწარმოების) განაწილებას. ადამიანთა საწარმოვო და განაწილებითი ურთიერთობებს ის იკვლევს მათი ცვლილებების—განვითარებისა და დეგრადაციის პროცესში.

2) ძირითადი კითხვები, რომლებიც შეეხებიან საზოგადოებრივ-სასარგებლო შრომას, —ესაა კითხვები შრომის თვისებისა, რაოდენობისა და ნაყოფიერების შესახებ.

საზოგადოებრივ შრომის თვისება, საშრომო ენერჯის ხარჯვათა მიმართულება—პირდაპირ განისაზღვრება: პირველი, საზოგადოებრივი მოთხოვნილებებით; მეორეთ, საზოგადოებრივ საწარმოვო საშუალებებით; მესამეთ, საზოგადოებაში არსებულ სამუშაო ძალთა სისტემით. თვითოეული ამ პირობათაგანი თავის მხრივ დამოკიდებულია საზოგადოების მთელ წინანდელ ისტორიულ განვითარებაზე.

საზოგადოებრივი შრომის რაოდენობა დამოკიდებულია წარმოებაში დაბანდებულ საზოგადოების სამუშაო ძალთა რიცხვზე, სამუშაო დროს სიგრძეზე და შრომის ინტენსივობაზე. თვითოეული ეს ელემენტი კი თავის მხრივ ისევ წინანდელ დაარსებულ საზოგადოებრივ პირობებზეა დამოკიდებული.

ნაყოფიერება ანუ სარფიანობა საზოგადოებრივი შრომისა განისაზღვრება: ბუნებრივი პირობებით, რომელშიაც ცხოვრობს საზოგადოება; მეორეთ, ტექნიკის განვითარების სიმაღლით, ე. ი. ადამიანის მიერ ბუნების ძალთა მოხმარაში გამოჩენილ კოდნა-უნარით; მესამეთ—წარმოების საზოგადოებრივ

ურთიერთობათა სისტემით—თანამშრომლობის, შრომის განაწილებისა და სხვ. ამგვარების განვითარებით.

3) წარმოების შედეგს—ნაწარმოებს, თავის ბუნებრივ თვისებების გარდა, აქვს ორი საზოგადოებრივი თვისება: საზოგადოებრივი სარგებლობა და ღირებულება. საზოგადოებრივი სარგებლობა მდგომარეობს იმაში, რომ ნაწარმოები აკმაყოფილებს რაიმე საზოგადოებრივ მოთხოვნილებას. საზოგადოებრივი ღირებულება წარმოადგენს საშრომო ენერჯის იმ რაოდენობას, რომელიც აუცილებლათ ეხარჯება საზოგადოებას ნაწარმოების დაშადებაზე. ნაწარმოების ღირებულების ერთიმეორესთან შედარების დროს საშრომო ენერჯის საზომით ითვლება 1 საათი ყველაზე უმარტივეს და საშუალო ინტენსივობის შრომისა, რომელიც იხმარება ამ საზოგადოების წარმოებაში.

### **ეკონომიური მეცნიერების დაყოფა და მისი წეს-რიგი.**

საზოგადოებრივი ურთიერთობანი წარმოებისა და განაწილებისა სრული თანდათანობით, ერთი-მეორის მიყოლებით, ნელ-ნელა იცვლებიან. სწრაფი გადასვლა ერთი ურთიერთობიდან მეორეში ისტორიამ არ იცის, წინანდელსა და მერმინდელს შორის სასტიკათ, მკაფიოთ განსაზღვრული ზღუდე არ არსებობს.

მიუხედავთ ამისა, როცა რომელიმე საზოგადოების ეკონომიურ ცხოვრებას ვიკვლევთ, უმეტეს შემთხვევაში შესაძლებელია მისი დაყოფა რამდენიმე პერიოდად, ხანათ, რომელიც თვალსაჩინოთ განსხვავდება ერთმანეთისაგან საზოგადოებრივ ურთიერთობათა სისტემით, თუმცა მკაცრათ არ არის ერთმანეთისგან გამოყოფილი.

ჩვენთვის ყველაზე საინტერესოა—და იმაზე დროს უფრო კარგადაც შესწავლილია მეცნიერების-მიერ—იმ საზოგადოება-

თა განვითარება, რომლებიც ჩვენი ღრრის „განათლებულ“ კაცობრიობას წარმოადგენენ.

ამ საზოგადოებათა განვითარების ძირითადი თვისებები ყველგან ერთმანეთის მსგავსია. აქამდე არსებობს ორი უმთავრესი ფაზა, რომელიც სხვადასხვა შემთხვევაში წვრილმანებში სხვადასხვანაირათ მიმდინარეობდა, მაგრამ არსებითათ თითქმის ერთნაირი იყო.

### I. პირვანდელი ნატურალური მეურნეობა.

ამისი განსხვავებული ნიშნებია: ადამიანის სისუსტე ბუნებასთან ბრძოლაში; ვიწრო, განცალკევებული საზოგადოებრივი ორგანიზაციები; მარტივი საზოგადოებრივი ურთიერთობანი. არ არსებობს, ან ძლიერ მცირეთაა განვითარებული გაცვლა; მეტის მეტათ ნელა იცვლება საზოგადოებრივი ფორმები.

ამ პერიოდს შეადგენს სამი სტადია, ანუ საფეხური:

1) პირველ-ყოფილი საგვარეულო კომუნიზმი, რომელიც წარმოადგენს ადამიანზე გარეშე ბუნების ბატონობის უმაღლეს ხარისხს; ადამიანის არსებობა არაფრით არაა უზრუნველყოფილი; შრომის ორგანიზაცია დამუარებულია ვიწრო სათესაფურ კავშირზე ადამიანთა შორის; არ არსებობს არავითარი ექსპლოატაცია (გაყვლეფა).

2) პატრიარქალური საგვარეულო სისტემა. აქ უკვე არსებობენ საარსებო ბრძოლის ისეთი წესები, რომლებიც უზრუნველყოფენ ცხოვრებას (მიწათმოქმედება, პირუტყვთა მოძენება); შრომის საზოგადოებრივი ორგანიზაცია ფართოვდება, თუმცა ჯერ კიდევ ვერ გაცილებია სათესაფურ ჩარჩოებს; წარმოებაში გამოცალკევებულია საორგანიზაციო შრომა, რომელიც ბატონობას ანიჭებს ცალკე პირს საგვარეულო ჯგუფის დანარჩენ წევრებს; ამით შესაძლებელი ხდება ექსპლოატაცია, მაგრამ ვიწრო, განსაზღვრულ ფარგლებში, რადგან ვიწროა თვით წარმოების ფარგლებიც.

3) ეფოდალური წეობილება. ადამიანის საზოგადოებრივ ძალთა განვითარება წინ წასულა და შრომის ორგანიზაცია უკვე აღარ კმაყოფილდება სათესაფურ კავშირით. იმის შესაძინევათ გაფართოებასთან

ერთათ მცირდება მისი სიმტკიცე. მისი შემადგენელი წვრილი სავარეულო ჭკუფები სავსებით არ ითქვიფებიან ერთმანეთში, არამედ რამდენიმე ინარჩუნებენ თავის დამოუკიდებლობას. სარგანიზაციო შრომის ნაწილი გადადის ამ წვრილ ჭკუფთა უფროს წევრების ხელში, ნაწილი კი შემკრთებელი ორგანიზატორის—ფეოდალის საქმეს შეადგენს; ექსპლუატაცია ხდება სისტემით და მის საზღვარს გაბატონებულ ჭკუფთა მოთხოვნილებები შეადგენენ.

**II. საცვლელი მეურნეობა.** საზოგადოებრივი წარმოება იზრდება და მისი ელემენტები სხვადასხვაგვარი ხდება. საზოგადოება წარმოადგენს ერთ რთულ მთელს და შესდგება მრავალ ორგანიზაციულ ჯგუფებისაგან, რომელნიც შრომის მოუწესრიგებელ განაწილებით არიან ერთმანეთთან შეკავშირებული. განაწილებითი ურთიერთობაში პირველი ადგილი ცვლას უჭირავს. საზოგადოებრივი განვითარების პროცესი უფრო სწრაფათ მიდის წინ.

ეს პერიოდი შესდგება ორი სტადიისაგან:

1) წვრილ-ბურჟუაზიული წეობილება, რომლის დამახასიათებელ თვისებას წარმოადგენს ცალკე სამეურნეო ორგანიზაციების სიმეტრაჟე. საწარმოო საქმეები ეკუთვნის იმას, ვინც იმით ზირდაზირ სარგებლობს. ამიტომ ექსპლუატაცია სულ არ არსებობს, ან ძლიერ სუსტათაა განვითარებული.

2) კაპიტალისტური სისტემა. წარმოება რთულია და მსხვილი. ამასთან ერთათ საზოგადოებრივი ადამიანის მბრძანებლობა ბუნებაზე უმაკლათო სიმბლემდე აღწევს; მაგრამ უმაკლათო სიმბლემდე აღწევს ადამიანებზე საზოგადოებრივ ურთიერთობათა მბრძანებლობაც, და ეს ურთიერთობა კი-არა ჩვეულებრივ რთული ხდება. ამ ურთიერთობათა საუუსკელს შეადგენს თავისუფალი დაქინავებული შრომა. საზოგადოებრივი განვითარების პროცესი სწრაფი ნაბიჯით წინ მიეშურება.

**III. სოციალურათ მოწესრიგებული მეურნეობა**—ჯერ კიდევ მიულწეველი საფეხურია განვითარებისა. წარმოების სდღიდვ და სირთულე განუწყვეტლივ იზრდება, მაგრამ იმისი ელემენტების სხვადასხვაგვარობა იხატება იარაღების და შრო-

შის მეთოდების სხვადასხვაობაში. თვითონ საზოგადოების წევრები კი ერთგვარათ ვითარდებიან. წარმოება და განაწილება ხდება გეგმით და მოწესრიგებულათ თვითონ საზოგადოების მიერ და წარმოადგენს ერთ მთლიან სისტემას, რომელშიაც არ არსებობს დაყოფა, წინააღმდეგობანი და ანარქია. განვითარების პროცესი სულ უფრო და უფრო სწრაფათ მიდის წინ.

თანამედროვე კულტურულ საზოგადოების სავსეთ განვითარების ზრდასთან დაკავშირებით ცალკე უნდა დავაყენოთ და განვიხილოთ კლასიკური ქვეყნის ცხოვრება მისი თავისებური მიმდინარეობით, რომელმაც მიიყვანა ის მთელი შრომის კლასისთვის უფრო დასრულებულ ფორმამდე და შემდეგ დავსაზრუნავთ.

საზოგადოებრივ ურთიერთობათა თვითოველი პერიოდის ანალიზის დროს აუცილებლათ უნდა გამოვარკვიოთ, **რატომ და რანაირათ წარმოიშვენ ისინი, რატომ და რანაირათ** იცვლებოდენ და ერთი ურთიერთობიდან მეორეზე გადადიოდენ. რადგან ეკონომიურ მოვლენებს მტკიცე კავშირი აქვთ უფლებრივ და იდეურ მოვლენებთან, ცხადია, ეკონომიური მეცნიერება უყურადღებოთ ვერ დასტოვებს იმ ურთიერთ კავშირს, რომელიც არსებობს ადამიანის საზოგადოებრივ ცხოვრების განვითარების ამ სამ დარგ შორის.

ეკონომიურ მეცნიერებას უფრო ხშირათ ეთქვას ამ სახით: ზოლიტიკური ეკონომია, ეკონომიური ზოლიტიკა, ეკონომიური განვითარების ისტორია და ეკონომიურ შესულებათა ისტორია. ეკონომიურ შესულებათა ისტორიას, ცხადია, ტუედათ ათუდინ ეკონომიურ მეცნიერებას: ესა ერთი განუყოფელბათაჲნი სუელიერ კულტურისა და არა სავარაოე ურთიერთბათა მიმდგრებისა. შემდეგ, ზოლიტიკური ეკონომიისა და ეკონომიური ზოლიტიკის გამყოფათ ეკონომიური განვითარების ისტორიიდან—შეუსამათ, რადგან, რკორც ზირველის, ისე მეორის საგანს შეადგენენ სწორეთ ისტორიულათ ცვალებადი საზოგადოებრივი ურთიერთბანი. ამნირათ, რჩება ეკონომიურ მეცნიერების დაყოფა ორ დარგათ: ზოლიტიკურ ეკონომიას და ეკონომიურ ზოლიტიკათ. და ერთათ-ერთი მისაზრება რამელიც ასეთ,

გაყოფის საბუთათ გამოდგება, მდგომარეობს შემდეგში: ზოლიტიკური ეკონომია არის სწავლა საზოგადოებრივ ურთიერთობათა ცვლილებების მიზეზებზე, ეკონომიური ზოლიტიკა კი უზენაეს ამ ურთიერთობათა ცვლილების წესებს, მეთოდებს. ამკარა, ამ დაყოფას ზირთბითი ხასიათი აქვს.

### ეკონომიური მეცნიერების მეთოდი.

ეკონომიური მეცნიერება არის ერთი საზოგადოებრივ მეცნიერებათაგანი. ამიტომ, მისი მეთოდის შესავსებათ უმჯობესია ასეთი გზა ავირჩიოთ: ზირველათ, აუღნიშნათ, რა მეთოდები არსებობენ საერთო მეცნიერებაში; მორეთ — რით განსხვავდებიან საზოგადოებრივ მეცნიერებათა მეთოდები; მესამეთ — რა განსაკუთრებული თვისებები აქვს ეკონომიურ მეცნიერების მეთოდს.

ძირითადი, საყოველთაო სამეცნიერო მეთოდი არის ორა: ინდუქტიური (მეთოდი მიმაგნებელი) და დედუქტიური (მეთოდი დასკვნისა).

ინდუქცია მდგომარეობს იმაში, რომ კერძო დაკვირვებათა და ცდათაგან გამოყოფთ დასკვნები. ასეთ დასკვნათა მთელი რიგიდან გამოიყვანებენ უფრო ფართო, საყოველთაო ხასიათის დასკვნებს, და ასე, მეცნიერების უკანასკნელ, საყოველთაო და ზოგად დასკვნებამდე. მაგ., მკვლევებმა რამდენჯერმე შენიშნა, რომ მოძრაობის დროს ეტლის დერძი თებობდა. აქედან გამოიკვს დასკვნა: „სეზვისაგან ეტლის დერძი თებობა“; ესა ზირველი კერძო დასკვნა ცალკე ფაქტებიდან. ეს დებულება მივიღეთ „მსკავსების“ შემწეობით, ე. ი. ცალკე მოვლენების განხილვის დროს ჩვენმა კონებამ გამოყო მოვლენებიდან ის, რაც მათში ერთმანეთის მსკავსია, საზოგადოა. დასკვნა დამტკიცებულა და უმჯობელი, თუ მას დასტურებენ სხვა კზითაღ — განსხვავების შემწეობით; მაგ., ამცირებენ ხეხვას დერძზე რაიმე ზეთის წასმით; ან ამცირებენ მას იმ ნახვრეტის დავიწროებით, რომელშიაც დერძი ტრიალებს; ზირველ შემთხვევაში დერძი ნახვებათ თებობა, მორეთში —



მეტათ, მასხადამუ, ღერძის გათბობის მიზეზი ნამდვილათ სენკა-ხახუნია.

ამგვარათვე გამოყავთ შიუელი წყება ანალოგიურ ზოგად დასკვნებისა. მანქანების ღერძები თბება ერთის მეორეზე ხახუნით; ხერხი—ხერხვის დროს ფიცარზე ხახუნით; ხის ნაჭრების ერთმანეთზე ხახუნით ველურები აჩენენ ცეცხლს. აქედან გამოდის უფრო ვრცელი ხასიათის დასკვნა: „სხეულები თბებიან ხახუნით“.

შემდეგ აღმოჩნდა, რომ სითბო გზადება მამინაც, როცა სწყდება რაიმე მოძრაობა: მაგ., ტყვია კედელში მოხვედრის გამო თბება. ხახუნის დროს მოძრაობა ან სწყდება, ან სელდება, სუსტდება, ერთი სიტყვით, ჰქრება რამდენიმე ნაწილი მანინ მისი ენერჯიისა. საერთო ეგულა ამ შემთხვევებში არის ის, რომ მოძრაობა ჰქრება სრულიათ, ან მისი ნაწილი. მრავალ ასეთ ზოგად დასკვნებიდან გამოდინარეობს შემდეგი დასკვნა: „სადაც ჰქრება მოძრაობა, იქ ღვიკდება სრობო“, ანუ მოძრაობა (მექანიკური) იქცევა—სითბოთ.

გამოველევათ დაგვანახვა, რომ სინათლეს და ელექტრონს შეუძლია იქცეს სითბოთაც და მექანიკურ მოძრაობათაც და ზირიქეთ—წარმოსდგეს მათგან. აქედან გამოყავთ კანონი: ენერჯიის ეგულა სახეებს (ბუნებაში არსებულ ცვლილებათა ეგულა ტიპს) შეუძლია ერთი-მეორის ალაგი დაიჭიროს, ერთი-მეორეთი იქცეს, ერთი-მეორეში გადავიდეს.

ასე, ინდუქცია, კერძობა რა ცდასა და დაკვირვებას, თავის დასკვნებში კერძოდან გადადის საუთუელათაზე, ზოგადზე.

დედუქცია მიდის წინააღმდეგი გზით: ის იღებს ზოგად დებულებებს და გამოყავს იქიდან უფრო კერძო ხასიათის დასკვნები, ჩვენ ვიცით, მაგ., რომ ენერჯიის ეგულა სახეებს შეუძლიათ ერთი-მეორის ალაგი დაიჭიროს; და როცა ჯერ კიდევ ენერჯიის შეუსწავლელ ფორმას ვხვდებით, შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ამ ენერჯიასაც შეუძლია სხვა სახე მიიღოს, სხვა ფორმათ იქცეს.

მაგრამ დედუქციას საიუძელათ მუდამ ინდუქცია უქვეს, იმიტომ, რომ ის ზოგადი დებულება, რომლისგანაც კერძო დასკვნები გამოყავთ, უნდა აფეთონ შემუშავებული იქნეს ინდუქტიური გზით.

საზოგადოებრივი მეცნიერებანი, სარკებდობენ რა ამ ორი მე-  
თოდით, განსხვავდებიან მხოლოდ იმით, რომ მოვლენების საზოგ-  
ადოებრივი თვალსაზრისით არკვევენ. შეტდობა იქნება ვიფიქ-  
როთა, რომ საზოგადოებრივი მეცნიერებანი ეხებიან **მხოლოდ** სა-  
ზოგადოებას. არა, ისინი ძლიერ ხშირათ წვდებიან საზოგადოების  
გარეშე მოვლენებსაც, მაგრამ იმათ მხოლოდ იმდენათ. იკვლევენ, რამ-  
დენათაც ეს უკანასკნელნი დაკავშირებული არიან საზოგადოების ცხოვ-  
რებასთან, რამდენათაც გავლენას ახდენენ მასზე. რომელიმე ხალხის  
ცხოვრების აღწერას თითქმის ყოველთვის იწყებენ იმ გარეშე ბუნე-  
ბის აღწერით, რომელშიაც ის ცხოვრობს; მაგრამ ამ ზირობებს ეხე-  
ბიან არა საესეებით, ყოველ მხრივთ, არამედ მხოლოდ იმდენათ,  
რამდენათაც ეს საჭიროა იმისთვის, რომ შეიკონ ხალხის ამა თუ იმ  
განსაკუთრებული თვისებების წარმოშობა. წარმოედგინელა ეგვიპტის  
საზოგადოებრივი ცხოვრების შესწავლა ისე, თუ ყურადღება არ მი-  
ექცა მდ. ნილოსის ზერიოდულ წყალ-დიდობას, რასაც ნაშირების წა-  
ღრევა მოყვება ხოლმე. მაგრამ ეს არა საზოგადოებრივი ფაქტია უნდა  
მივიღოთ მხედველობაში მხოლოდ საზოგადოებრივი მხრით, ე. ი.  
განვიჩინოთ მისი გავლენა ეგვიპტის საზოგადოებრივ ცხოვრებაზე,  
და შევიძლია სრულიად უყურადღებოთ დაუტოვოთ ამ ფაქტის ასტრო-  
ნომიული მიზეზები.

მაგრამ საზოგადოებრივი მეცნიერება რთულია, და საზოგადო-  
ების და გარეშე ბუნების საზოგადოებრივი თვალსაზრისით განჩილ-  
ვის დროს მკვლევარს შეუძლია სხვადასხვანაირათ ისარკებდოს ამ  
თვალსაზრისით. საზოგადოებრივი მეცნიერების ერთი საწილი—სწავ-  
ლა მატერიალურ კულტურაზე—იკვლევს ყველა ფაქტებს იმ მხრით,  
თუ რა დამოკიდებულება არსებობს ამ ფაქტსა და საზოგადოების ბუნ-  
ებასთან ზირდაზირ ბრძოლას შორის. თუ როდისმე ეს მეცნიერება  
ეხება, მაგ., იღვის ისტორიას, ის ეხება მხოლოდ იმ კითხვის გა-  
მოსარკვევათ, თუ რა გავლენა იქონიეს იდეებმა გარეშე ბუნებასთან  
საზოგადოების ბრძოლის განაყოფიერებაზე. მეორე საწილი—კონთ-  
შიური მეცნიერება—სწავლობს ყველა ფაქტს იმდენათ, რამდენათაც  
მას კავშირი აქვს იმ ურთიერობებთან, რომლებიც შეარდება ად-

მიანთა შორის არსებობისათვის ბრძოლაში. თუ ეს მეცნიერება ეხება მატერიალურ კულტურის საკითხებს, ეს მხოლოდ იმის გამოსარკვევად, თუ რა გავლენა იქონიეს ამა თუ იმ ტექნიკურმა ზირობებმა ადამიანთა შორის ურთიერთობა-დამოკიდებულების ცვლილებაზე. დაბოლოს, მეცნიერება სულიერ კულტურაზე სწავლობს ევგლათურს, რაც შეეხება აზროვნებისა და ცნობიერების საზოგადოებრივ წესებს.

და ასე, ეკონომიური მეცნიერების მეთოდის განსაკუთრებული თვისება იმაში მდგომარეობს, რომ ის ევგლათ მხოლოდ ერთი მხრივ იკვლევს, სახელად იმ მხრივ, თუ რა მნიშვნელობა აქვს მას ადამიანთა ურთიერთ შორის დამოკიდებულებაზე ბუნებასთან ბრძოლაში. ჩვენ განებით გამოვეყოთ ამ მხარეს მოვლენიდან და ასე, განუებებულად ვაღვალავებთ მას, რაც რეალურად განუთფელავს.

ყოველი მოვლენის ძირითადი, ზირველი მიხეცები — მისი გარემოება. ეს ასეა ეკონომიკაშიაც. აი, ამიტომ ეკონომიური ფაქტორის შესწავლის დროს აუცილებლად უნდა გარკვეულა იქნეს მათი წარმოშობა არა ეკონომიური ფაქტორიდან. აი, რატომ ვერ დავკვირდებოდეთ იმ ხეივით, ჩვენ მხოლოდ ადამიანების საწარმოვე ურთიერთობათა განხილვით და მოგვიხდება ლაზარაკი ტექნიკაზედაც, რატორც ეკონომიურ ცვლილების მიხეცზე; მოგვიხდება ლაზარაკი სულიერ კულტურაზედაც, რატორც ძლიერ, თუმცა კი ხედნაშენ, ზირთაზე, რომელიც ხელს უშლის ან აჩქარებს ეკონომიურ ცვლილებათა მსვლელობას, რომელიადაც ისაზღვრება რამდენიმე თვით ფორმა ცვლილებათა, თუმცა იგი მისიგან არ არის გამოწყველი.

უგიდურესი სირთულე საზოგადოებრივი მოვლენების საშინლად აბნელებს ეკონომიურ მეცნიერებაში ეკონომიურ მეთოდის ხმარებას, რომელიც ადვილად მისახმარია მარტივ, არა-სრულ ფაქტორის გაუმოსკველვად. ამ შემთხვევაში ეკონომისტი იშველიებს დედუქციას ეგრეთ-წოდებული „ანტირატული (განუებებელი) მეთოდი“ — ის ფორმით: მკვლევარი ცდილობს წარმოიდგინოს საზოგადოებრივი ფაქტორის განსაზღვრული მხარე ჩრულიად წმინდათ, მარტივად, გამოცდლ-აკვებულად, და შემდეგ ლოდიურად ასვენის, თუ რა ცვლილებები უნდა მოხდეს მასში ამა თუ იმ ახალ ფაქტორის გავლენით. ამისირათ,

თანამედროვე საზოგადოების განხილვა შეიძლება დავიწყოთ იმით, რომ წარმოვიდგინოთ მის საზღვრებში წარმოების სრული, თავისუფალი კონკურენცია და გამოფარკვიოთ, რა ცვლილებები უნდა მოხდეს მასში; შემდეგ კი უნდა მივიღოთ მხედველობაში კონკურენციის სხვადასხვა შემავიწროებელი მოვლენები და გამოფარკვიოთ, როგორი გავლენა უნდა იქონიონ იმათ ამ ცვლილებათა მსვლელობაზე და სხვ...

შემდეგ — რამდენიმე სიტუაცია იმაზე, თუ რა სიმაღლემდეა ასული დღეს ეკონომიური მეცნიერების განვითარება. ის ვერ დიდათ განვითარებული არაა, — გადადგმულია მხოლოდ ზირველა, უველასე უძნელესი საბიჯები. ეკონომიური მეცნიერება ძლიერ ნორჩია — ის ჩანისას არა უწინარეს XVII საუკუნისა.

ეკონომიურ მეცნიერების ასეთ ნაკვანევ და შედარებით სუსტ განვითარებას ორი მთავარი მიზეზი აქვს; ზირველი უფრო საზოგადო მიზეზია — უვიდურესი სირთულე საზოგადოებრივ მოვლენების, მასისადმი, უვიდურესი სიძნელე მათი შესწავლისა. მეორე, უფრო კერძო მიზეზი ისაა, რომ ინტერესი ეკონომიურ მეცნიერებისადმი წარმოიშვა და გაძლიერდა მხოლოდ ამ ბოლო ხანებში. მკვლევარის მთელ განებას, უწინარეს ყოვლისა და მეტი ძლიერებით, იზიდავს თავისკენ ცნობების ის მხარეები, რომელთაც ემჩნევა სწრაფი მოძრაობა, ხშირათ იცვლიან ფორმებს და რომელთაც განვითარებაც კრავალწვით მარტოდავს. კანტაღისტურა საზოგადოების წინა ფორმების დამახასიათებელ თვისებას კი, ზირიქით, წარმოადგენს უვიდურესათ სელი მოძრაობა და მეტის მეტათ თანდათანობათი განვითარება. ბურჟუასიული ემტენას განირჩევა ცნობების უვიდურესათ სწრაფი მსვლელობით და შრავალ მინაგან წინაღმდეგობით, ამიტომ მხოლოდ მას შეეძლო წარმოემტა დრმა და ცნობელი ინტერესი ეკონომიურ მოვლენათა შესწავლისადმი.

### 1. პირველყოფილი საგვარეულო კომუნისმი.

წყაროები, რომლების შემწეობითაც შეიძლება პირველყოფილ ადამიანთა ცხოვრების შესწავლა, არაა მანცა და მანც

ბევრი. არავითარი ლიტერატურა პირველყოფილი ადამიანის ცხოვრების შესახებ არ დარჩენილა, რადგან ის მაშინ არც კი არსებობდა. ამ პერიოდის ერთადერთ საისტორიო მასალას წარმოადგენენ იმ დროინდელი ძვლები, იარაღები და სხვა ნაშთები, რომლებსაც მიწაში პოულობენ.

არის კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი წყარო, რომლითაც შეიძლება სარგებლობა პირველყოფილ კაცობრიობის ცხოვრების გამოსაკვლევად; ესაა—ცხოვრება, ურთიერთობანი და ზნე-ჩვეულებანი თანამედროვე ველურებისა, განსაკუთრებით იმათი, რომლებიც განვითარების უმდაბლეს საფეხურზე დგანან.

მაგრამ როცა მივმართავთ ამ წყაროს, აუცილებლათ დიდი სიფრთხილით უნდა მოვეკიდოთ დასკვნების გამოყენას. ესლა უკვე აღარ მოიპოვებინ ისეთი ველურები, რომლებსაც დამოკიდებულება არ ქონოდათ სხვა, მათზე უფრო განვითარებულ ხალხებთან; და ადვილათ შეიძლება სერიოზულ შეცდომაში ჩავვარდეთ, თუ პირველყოფილ ზნე-ჩვეულების ნაშთათ ჩავთვლით იმას, რაც ნამდვილათ სხვისგან აქვთ გადმოღებულ-ნასესხები შედარებით მახლობელ წარსულში.

შესაძლებელია აგრეთვე მეორე გვარი შეცდომებიც. ზოგიერთმა ტომმა განსაზღვრულ მაღალ საფეხურამდე განვითარა კიდევ თავისი კულტურა, მარა შემდეგ, ისტორიულ ცხოვრების მსვლელობის უკუღმართობის გამო, ისევ დაკარგა ამ შენაძენის უმეტესი ნაწილი. ასეთი გავლურებული ტომი რომ პირველყოფილ ველურ ტომათ ჩავთვალოთ, უეჭველია, შემცდარ დასკვნას მივიღებთ.

ყოველ შემთხვევაში, პირველყოფილ ადამიანის ცხოვრების შესახებ მოგროვილი მასალები და წყაროები, რომლებიც დღეს არსებობენ, სრულიად საკმარისია „ისტორიის წინა“ ეპოქის საზოგადოებრივ ურთიერთობათა ძირითადი თვისებების გამოსარკვევად.

## 1. პირველყოფილ ადამიანის დამოკიდებულება ბუნებასთან.

ბუნებასთან საბრძოლველათ პირველყოფილი ადამიანი მეტათ სუსტათაა შეიარაღებული, ბევრ მხეცზედაც უფრო სუსტათ. ბუნებრივი იარაღები—ფეხები, ხელები, კბილები—იმას გაცილებით უფრო სუსტი აქვს, ვინემ, მაგ., დიდრონ მტაცებელ ცხოველებს. ხელოვნური იარაღები, რომლებიც დღეს დიდ უპირატესობას აძლევენ და აბატონებენ ადამიანს დანარჩენ ცოცხალ და უსულო ბუნებაზე, მაშინ მეტათ ცუდი უშნო და უხეირო იყო; ამასთანავე, მათი ძლიერ მცირე რიცხვი იყო ადამიანების განკარგულებაში; ასე რომ, მათ არ შეეძლოთ შესამჩნევათ გაეადვილებიათ ადამიანისთვის საარსებო ბრძოლა ბუნებასთან.

ამ ძნელ ბრძოლაში პირველყოფილი ადამიანი ბუნების მეფეს კი არ წარმოადგენს, არამედ, პირიქით, ეს პირველი პერიოდი კაცობრიობის ცხოვრებისა შეადგენს ადამიანის ნამდვილ მონობის და დაჩაგრვა-დაჯაბნების ხანას. ხოლო დამჩაგრველი, ანუ ბატონი არის არა მეორე ადამიანი, არამედ ბუნება.

პირველი იარაღი იყო, უეჭველია, ქვა და ჯოხი. ეს ბუნებისაგან შხა-შხარეულათ მოცემული იარაღები მოეპოვება მაღალ ჯიშის მიმუნებსაც, მაგრამ ეხლა უკვე აღარ დარჩენილა ისეთი ველური, რომელსაც, გარდა ქვისა ან ჯოხისა, რაიმე სხვა იარაღებიც არ მოეპოვებოდეს.

პირველყოფილი ადამიანის ტვინი სუსტია და განუვითარებელი. გონებრივ შრომისათვის იმას არა რჩება დრო, რადგან ის მუდმივ დამქანცველ ბრძოლაშია გაბმული და მაინც ერთ წამსაც ვერა გრძნობს თავს უზრუნველყოფილათ სიკვდილისაგან. მიუხედავად ამისა, ადამიანი ვითარდება.

ცხოვრების საშუალებათა ძებნაში და არსებობისათვის ბრძოლაში ეს გონება-ჩლუნგი, დაჩაგრული მონა ბუნებისა ეცნობა ბუნების საგნებს და ძალებს, თაობიდან თაობაში გა-

დააქვს და აგროვებს გამოცდილებას, აუმჯობესებს ნელ-ნელა იარაღებს.

ძლივს ნელ-ნელა, მრავალ წლების განსავლობაში ერთიმეორეზე ხდება გამოგონებები და აღმოჩენები. იგონებენ სულ ისეთ რამეებს, რაც ჩვენი დროის ადამიანს მეტათ უბრალოთ ეჩვენება, მაგრამ პირველყოფილ ადამიანს კი ძვირათ დაუჯდა მათი გამოგონება.

ქვისა და ჯოხის შეერთებით, მათი შემუშავებით სხვადასხვა მიზნისთვის მოსახმარათ, ამ პირველყოფილ იარაღიდან წარმოსდგა მრავალი სხვა: ქვის ცულები, ჩაქუჩები, დანები, შუბები და სხვ. ამგვარი.

დაახლოვებით ამ ქვის იარაღების ეპოქაში აღმოჩენილ იქნა აგრეთვე ცეცხლის სასარგებლო თვისებებიც.

სათევზე ანკესი თევზის ძვლებისაგან და ტივი, რომლიდანაც შემდეგ ნაფი გააკეთეს, გამოგონილ იქნა უფრო გვიან. დაბოლოს შვილდ-ისარის გამოგონებამ ადამიანი თვით უძლიერეს ცხოველებს გაუთანასწორა.

ასე მიდიოდა ნელ-ნელა მწარმოებელი შრომის პროგრესი კაცობრიობის ცხოვრების პირველ ხანაში.

მრეწველობას წარმოადგენდა ხეებიდან ნაყოფის მოკრეფა, წვრილ-ფეხა მხეცზე ნადირობა, თევზაობა, ხისა და ძვლებისაგან უშნო, ტლანქი იარაღების, და ტყავისაგან უგვანო, უხეირო ტანთსაცმელის მომზადება. წარმოების ამ ტიპს შეიძლება დაერქვას **სამონადირო**, თუ ნადირობაში ჩვენ ვიგულისხმებთ გარეშე ბუნების მიერ შვა-შხარეულათ მოწოდებულ ცხოვრების საშუალებათა შოვნა-მოპოვებას, როგორცაა—ნადირობა, თევზი და გარეულ მცენარეების ნაყოფი. უმთავრესი თვისება ასეთი მრეწველობისა იმაში მდგომარეობს, რომ ის სავსებით არასოდეს არ უზრუნველ-ჰყოფს ადამიანის ცხოვრებას. ნაყოფის მოკრეფა, ნადირობა, თევზაობა—ეს სულ ისეთი საქმეებია, რომელშიაც მეტის-მეტათ დიდ როლს თამაშობს მოულოდნელი შემთხვევა. ჯერ კიდევ არ არსებობდა წარმოე-

ბის ის დარგები, რომლებიც შეძლებას აძლევენ ადამიანს უზრუნველ-ჰყოს სახვალით თავის თავი—არ არსებობდა მიწათმოქმედება და პირუტყვთა მოშენება.

ადამიანის მთელი ძალ-ღონე ამ ხანაში ცხოვრებისათვის აუცილებელ საშუალებათა მოპოვებაზე იხარჯება. დღიური შრომა მას ძლივს ყოფნის თავის გამოსაკვებათ. ადამიანის მთელი სამუშაო დრო უნდება ცხოვრებისათვის ბრძოლას. თავისუფალი (ზედმეტი) სამუშაო დრო მას არა რჩება, ასე რომ, შეძლება არა აქვს სხვის ან თავის ცხოვრების პირობების გაუმჯობესებაზე იზრუნოს. მისი შრომა არა ქმნის ზედმეტ ნაწარმოებს, არაფერს აძლევს იმის გარდა, რაც მის ცხოვრებისათვის აუცილებელი საჭიროა.

დღეს კიდევ რომ მოიპოვოს ველურმა—მონადირემ იმაზე მეტი, რაც მას დღევანდელ დღეს სჭირდება, მაგიერში ხვალ, შეიძლება, ვერაფერიც ვერ იშოვნოს, ან და თავიც წააგოს რომელიმე ძლიერ ნადირთან ბრძოლაში.

ამ პირობებში, აშკარაა, შეუძლებელია ექსპლოატაცია, ე. ი. შეუძლებელია მითვისება სხვისი ზედმეტი შრომის ნაყოფისა, ვინაიდან თვით ზედმეტი შრომა, არ არსებობს. ამ ხანაში მხოლოდ უგვანო, პირველყოფილი წესით შეიძლება ერთმა ადამიანმა მეორით ისარგებლოს. ესაა—მისი შექმა.

## 2. საზოგადოებრივი წარმოების ურთიერთობანი

### პირველყოფილ საგვარეულო ჯგუფებში.

თანამედროვე მეცნიერებას არ ეგულება არც წარსულში და არც აწმყოში ისეთი ადამიანი; რომელიც საზოგადოებაში არ ცხოვრობდეს. პირველყოფილ ეპოქაში უკვე არსებობდა კავშირი ადამიანებს შორის, თუმცა, რასაკვირველია, ისეთი ფართო არა, როგორც დღეს არის. მაშინდელ ადამიანებისთვის ისე შეუძლებელი იყო არსებობისათვის ბრძოლაში სხვა ადამიანების დაუხმარებლათ იოლათ წასვლა, როგორც შეუძლებელია ეხლანდელისთვის. ბუნებასთან განმარტოებულათ



შებრძოლი ადამიანი აუცილებლათ მალე დაიღუპებოდა, მარა საზოგადოებრივი კავშირიც იმ ხანებში მეტათ სუსტი იყო. ამის ძირითადი მიზეზი, როგორც უკვე ავხსენით, იყო ტენიკის სრული განუვითარებლობა; აქედან კი თავისთავათ წარმოიშვა მეორე მიზეზი—საზოგადოებრივ კავშირების მეტის-მეტი ვიწრო ფარგლებში მომწყვდევა; ცალკე საზოგადოებათა სიმცირე, სიპატარავე.

რამდენათ დაბლა დგას ტენიკა, რამდენათ შეუმუშავებელია არსებობისათვის ბრძოლის წესები, იმდენათ მეტი სივრცის მიწა—„საექსპლოატაციო მოედანია“ საჭირო თითო კაცისთვის ცხოვრების სახსარის მოსაპოვებლათ. პირველყოფილი ნადირობა იმდენათ მცირე ნაყოფს იძლევა, რომ ზომიერი „სარტყელის“ საშუალო ბუნებრივ პირობებში ერთ კვადრატ მილის (49 კვადრატი ვერსი) მიწაზე შეუძლია თავის გამოკვება სულ ბევრი—20 ადამიანს და არა მეტს. ამიტომ ყოველი მრავალრიცხოვანი ჯგუფი ადამიანებისა ისეთ თვალ-გადაუწვდენელ სივრცეზე უნდა გაფანტულიყო, რომ საზოგადოებრივი კავშირის დაცვა მათ შორის ყოვლათ მოუხერხებელი იქნებოდა; და თუ მივიღებთ მხედველობაში მაშინდელი დროის ადამიანთა შორის მიმოსვლის სიძნელეს, გზის უქონლობას, მოშინაურებული პირუტყვების უქონლობას, რომლის შემწეობითაც შეიძლებოდა მგზავრობა, დიდ საფრთხე-განსაცდელს, რომელიც თანა სდევდა ყოველ უმნიშვნელო მგზავრობასაც კი, — მაშინ ადვილათ გავიგებთ, თუ რატომ ვერ იტევდა რამდენიმე ათეულ კაცზე მეტს მაშინდელი საზოგადოება.

ცხოვრებისათვის საბრძოლველათ შეერთება იმ დროში შესაძლებელი იყო მხოლოდ იმათთვის, ვინც თვით ბუნებამ შეაერთა ჩამომავლობით, ნათესაური კავშირით. ერთმანეთისათვის სისხლით უცხო ადამიანები არა ჰკრავდენ ერთმანეთ შორის თავისუფალ კავშირებს. პირველყოფილ ადამიანს გონება არ შესწევდა ისეთ რამის გამოსაგონებლათ, როგორიც პირობაა უმთავრესი მიზეზი კი ის იყო, რომ არსებობისათვის ბრძო-

ლის უღმობელი პირობები მტრობას უწერავდა მას ყველა ადამიანთან, რომელიც მასთან ნათესაობით და საერთო ცხოვრებით არ იყო დაკავშირებული.

ამიტომ პირველყოფილი პერიოდის საზოგადოებრივი ორგანიზაცია წარმოადგენდა საგვარეულო კავშირს, ანუ გვარონობას. და გვარის საზღვრები იყო ამავე დროს საზღვრები ეკონომიური ურთიერთობისა. ძირითადი საწარმოო ურთიერთობა საგვარეულო ჯგუფისა არის **მარტივი თანამშრომლობა**. საზოგადოებრივ-საშრომო მოღვაწეობა იმდენათ განსაზღვრული და მარტივია, რომ ერთმაც ის იცის, რაც მეორემ, და თვითოეული ასრულებს დაახლოვებით მსგავს სამუშაოს. ესაა ყველაზე სუსტი ფორმა თანამშრომლობისა. მხოლოდ ზოგიერთ შემთხვევებში იჩენს თავს უფრო მჭიდრო ხასიათის კავშირი, როცა, მაგ., კოლექტიურათ ასრულებენ ისეთ საქმეს, რომლის გაკეთებაც ცალკე პირის ძალღონეს აღემატება, მარა ადვილი დასაძლევია იმ მექანიკური ძალის შემწეობით, რომელსაც ქმნის მთელი ჯგუფის შეერთებული მოქმედება, — ასეთია რომელიმე ძლიერი ნადირისაგან საერთოთ თავის დაცვა, მასზე ნადირობა და სხვა.

საგვარეულო ჯგუფის შიგნით ძლიერ ადრე გაჩნდა პირვანდელი შრომის დაყოფის ჩანასახი. თავდაპირველათ ის ემყარება სქესისა და ასაკის ფიზიოლოგიურ განსხვავებაზე: ნადირობა შეადგენს ვაჟაკების საქმეს, ნაყოფის მოკრეფა კი — ქალების და ბავშვების საქმეა.

შრომის განაწილება ცალკე პირთა შორის თვითნებობაზე ვერ იქნებოდა დამყარებული. ბუნებასთან სასტიკი ბრძოლა არ აძლევდა ამის ნებას პირველყოფილ ადამიანს. მუშების მოქმედება აუცილებლათ შეთანხმებული უნდა ყოფილიყო, რომ თავიდან აეცილებიათ ძალთა უნაყოფო ხარჯვა. შრომა საგვარეულო ჯგუფის საერთო ნებით იყო მოწესრიგებული. ამ ჯგუფის საზოგადო ინტერესების მიხედვით.

პირველყოფილ საგვარეულო კავშირის განვითარების

მსვლელობა ახლა შეიძლება აღდგენილ იქმნას მხოლოდ დაახლოვებით და ზოგადი სახით.

თავდაპირველათ საგვარეულო ჯგუფი შესდგებოდა, ალბათ, შემდეგი წევრებისაგან: ქალი-დედა და იმისი შვილები, რომელთაც მცირე წლოვანებისას აუცილებლათ ესაჭიროებოდათ დედის შემწეობა. დროთა განმავლობაში თანამშრომლობის სარფიანობა კიდევ უფრო მტკიცეს და ურყევებს ხდიდა ასეთ ოჯახურ კავშირს, — შვილები აღარ შორდებოდნენ დედას დავაჟაკების შემდეგაც: ამნაირათ ეჩვეოდნენ ერთათ ცხოვრებას. ადამიანები თანდათან ცდილობდნენ ერთათ ყოფილიყვენ. საგვარეულო ჯგუფები იზრდებოდნენ, რა თქმა უნდა, მხოლოდ იმ საზღვრებამდე, სანამ მათ ამის ნებას აძლევდა ტენიკის განვითარება; და გადაცილდებოდა თუ არა ამ საზღვრებს, ის აუცილებლათ უნდა გაყოფილიყო.

### 3. პირველყოფილი ფორმები განაწილებისა.

პირველყოფილი საგვარეულო ჯგუფების საწარმოო ურთიერთობას სრულიად შეეფერებოდა მაშინდელი განაწილების ფორმები: თუ წარმოებაში შრომის მოწესრიგება კოლექტიურ ნებაზე იყო დამოკიდებული და პირადზე, ცხადია, ამ შრომის ნაყოფის განაწილებაც მთელი ჯგუფის საქმე უნდა ყოფილიყო. ჯგუფი აძლევდა ყველას მოთხოვნილებათა შესაფერად. რომელიმე წევრისთვის აუცილებლათ საჭიროზე ნაკლების მიცემა მისთვის ხელსაყრელი არ იყო, რადგან ასეთი მოქმედება დალუპავდა ასეთ წევრთ და ამით დაასუსტებდა თვით ჯგუფს; ვინმესთვის აუცილებელ საჭიროზე მეტის მიცემა კი შეიძლებოდა, მაგრამ ძლიერ იშვიათ შემთხვევაში; საზოგადოთ კი ეს მოუხერხებელი იყო, რადგან ამის ნებას არ აძლევდა წარმოების მცირე განვითარება და ზედმეტი შრომის არ არსებობა (ე. ი. რადგან შრომა ცხოვრებისთვის აუცილებელ საშუალებებზე ზედმეტ საგნებს ვერ იძლეოდა).

მაშასადამე, პირველყოფილ განაწილებას მოწესრიგებუ-

ლი, კომუნისტური ხასიათი ჰქონდა. პირადი, კერძო საკუთრების კვალიც კი არსად იყო; რასაც ერთათ მოიწვედენ, იმას საერთოთ ანაწილებდენ და შემდეგ დაუყონებლივ გაიხმარდენ; დაზოგვა-შენახვა, დაგროვება (накопление) მათთვის არ არსებობდა.

#### 4. პირველყოფილ საზოგადოების პსიხოლოგიის ძირითადი თვისებები.

საგვარეულო ჯგუფში პიროვნების მდგომარეობას ხშირათ იდეალურათ ხატავდენ: არც ბატონი; არც ყმა, თანასწორობა განაწილებაში, ძმობა ყოველივე საურთიერთო განწყობილებაში, მეტი რაღა გინდა, — აი ყველა პირობები ადამიანის ძალთა სწრაფი განვითარებისა, საზოგადოებრივ ცხოვრების ყველა მხარეთა და დარგთა პროგრესისა. ნამდვილათ კი სრულიად სხვა იყო. ვერც ერთ საზოგადოებაში, რომელსაც იცნობს მეცნიერება, ვერ შეხვდებით ცხოვრების ფორმათა ასეთ უძრაობას, ასეთ დამყაყებას და ერთ დონეზე გაყინვას, როგორც ამას ვხედავთ პირველყოფილ კომუნიზმის დროს. პირველყოფილ საზოგადოებაში არ იყო ბატონი და ყმა, მაგრამ არ იყო არც თავისუფლება. ადამიანი საშინელ მონობაში იშუოფებოდა, მას სჩაგრავდა უღმობელი ბუნება, რომლის სუსხის წინააღმდეგაც ის ყოვლათ უმწეო იყო: ბუნების სტიქიური ძალები დასცინოდენ მის უძლურებას, ბურთივით ათამაშებდენ მის ცხოვრებას, მის ბედ-იღბალს. იმათი ბრმა თვითნებობა და ძალმომრეობა უფრო უმოწყალო და უღმობელი იყო, ვინემ შემდეგში შეგნებული ძალმომრეობა ადამიანისა.

განაწილებაში გამეფებული იყო თანასწორობა. მაგრამ რა უნდა განაწილებულიყო? საზოგადოებრივი შრომის ნაწარმოები იმდენათ მცირე იყო, რომ პირველყოფილ ადამიანის განუვითარებელ მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლადაც არ კმაროდა. პირველყოფილ ადამიანების მატერიალური მდგომარეობა

რეობა ისეთი იყო, რომ თანამედროვე სილატაკე, მასთან შედარებით, დიდი სიმდიდრეა.

პირველყოფილი ძმობა, ურთიერთის დახმარება და დაცვა-მფარველობა მართლაც საკმაოდ მჭიდრო და მტკიცე კავშირს წარმოადგენდა პირველყოფილ ადამიანებს შორის. მაგრამ ასეთი ძმობა არსებობდა მხოლოდ გვარის ვიწრო ფარგლებში. თუ ადამიანი ამ საგვარეულოს არ ეკუთვნოდა, ის ვერავითარ დახმარებას ვერ პოებდა ამ პაწაწინა საზოგადოების წევრებში; წინააღმდეგ—გარეშეებს ისე უყურებდნენ, როგორც მტერს, და არა იშვიათათ ნადირობდნენ მასზე, როგორც მხეცებზე.

ბუნების ბატონობა საშინლათ აფერხებდა ამ საზოგადოების განვითარებას, რადგან იძულებულს ხდიდა ადამიანს მთელი თავისი ძალ-ღონე ყოველ-დღიურ საზრდოს მოპოებაზე ეხარჯნა. თანასწორი განაწილება, რომელიც შედეგი იყო ტენიკის განუვითარებლობისა და ზედმეტი შრომის არ არსებობისა, იმის საშუალებასაც არ იძლეოდა, რომ ცალკე პიროვნებებს მაინც გაეფართოვებინათ თავის მოთხოვნილებანი და მით თავისი პირადი ენერჯისა და ნიქის განვითარების გამოჩენით წინ წაეწიათ საზოგადოებრივი პროგრესი. საგვარეულოს წევრთა შორის თითქმის არავითარი ფსიხიური (სულიერი) განსხვავება არ არსებობდა, და ამან მიიყვანა საქმე იქამდე, რომ პიროვნება ჯგუფში გაილესა. მას, მჭიდროდ კავშირით მიბმულს ჯგუფზე, თავისი თავი ჯგუფისაგან დამოუკიდებლათ ვერც კი წარმოედგინა. ის არ არსებობდა, როგორც პიროვნება. მას არა ჰქონდა თავისი საკუთარი ნება. არსებობდა ნება მხოლოდ **საგვარეულოსი**. ეს იყო ნება არა მარტო ცოცხლებისა, არამედ კიდევ უფრო მეტათ—მკვდრებისა. მრავალ ას და ათას წლების განმავლობაში თითქმის უცვლელათ გადადიოდა ერთი თაობიდან მეორეში არსებობისათვის ბრძოლის ნაცადი წესები, საურთიერთო განწყობილების ფორმები და აზროვნება. წარსული ბატონობდა აწმყოზე ძველ უცვლელ ჩვეულებების სახით. ცხოვრების წვრილმანებშიაც კი, რომელნიც

ვერ თავსდებოდენ ჩვეულების ვიწრო ფარგლებში, პიროვნება ვერ ახერხებდა თავის-თავათ, დამოუკიდებლათ მოქმედებას და აქაც ჯგუფს ემორჩილებოდა.

მრავალ ათას თაობებში გამოიარა უცვლელათ ამ ჩვეულებებმა; ამით იგი თანდათან მტკიცდებოდა და თითქმის ქვაფედებოდა. ყოველივე ახალი ცხოვრებაში, ცხოვრების ყოველივე ჩვეულებრივი ფორმების წინააღმდეგი ჰბადებს შიშსა და აშფოთებს ჯგუფის წევრებს. პირველყოფილ კაცობრიობის ასეთი ფსიხიოლოგია უმაღლესი დაბრკოლებაა ყოველგვარ განვითარებისათვის.

მაგრამ ეს ცოტაა. განვითარებისათვის საჭიროა მასალა. რამდენათ ღარიბია ადამიანის ფსიხიკა, რამდენათ ნაკლებ შეგნებული აქვს ადამიანს თავის დამოკიდებულება გარშემორტყმულ ბუნებასთან, იმდენათ ძნელია წინსვლედობა, პროგრესი: შეგნება მისი მთავარი იარაღია, პირველყოფილ ადამიანს კი შეგნების მხოლოდ ნასახი ეტყობოდა.

პირველყოფილ ადამიანების შეხედულება ცხოვრებაზე და მსოფლიოზე, თავის-თავათ ცხადია, ტლანქი და ბუნდოვანი უნდა ყოფილიყო. ბუნება ჩაგრაჲდა მის გონებას, ვიწრო საგვარეულო ურთიერთობის ფარგლებში ატრიალებდა მის აზრს, რაიცა აფერხებდა მისი გონებრივი ჰორიზონტის გაფართოებას.

იმ დროს ადამიანის სულიერ ავლა-დიდებას შეადგენდა მცირეოდენი პრაქტიკული ცოდნა, ყოველ სისტემას მოკლებული და უაზრო, ფანტასტიური წარმოდგენა მსოფლიოზე. ფსიხიური აპარატის უვარგისობის გამო იმას უფრო მეტი შემკდარი დასკვნები გამოჰყავს ცხოვრების დაკვირვებიდან, ვინემ სწორი, მეტს ამუშავებს ფანტაზიას, ვინემ გონებას.

ბუნებისაგან დამონებულ პირველყოფილ ადამიანს არა თუ არ შეეძლო ბუნების საიდუმლოებათა გაგება, არც კი მიისწრაფოდა მის გასაგებათ. ის ვერ არჩევდა ერთმანეთისაგან ცოცხალსა და მკვდარს ბუნებაში, შეგნებულსა და შეუგნებელს

თავის არსებაში. ყველა საგნები, ყველა მოვლენები იმას ერთგვარათ ეჩვენებოდა: მზე, რომელიც მას ათბობდა; ქვა, რომელსაც ფეხი შეაქრა; ნადირი, რომელიც მას დაეტაკა; კაცი, რომელიც მას წინ შეეხეჩა—ყველა ესენი მისთვის მხოლოდ მომქმედი ძალა იყო, რომელსაც მისთვის ან სარგებლობა მოჰქონდა, ან ზარალი. ურთიერთობა ნივთებისა და ურთიერთობა ადამიანებისა, მისი აზრით, ერთგვარი ხასიათისა იყო.

ცნობიერების ასეთ უკიდურეს განუვითარებლობისაგან გამომდინარეობდა ისეთი შეხედულება ბუნებაზე, რომელიც გარეგნულათ თანამედროვე მეცნიერულ აზროვნებას მოგვაგონებს. ველურისათვის ყველაფერი ბუნებრივი იყო, იმიტომ, რომ მის სუსტ აზროვნებას ზესთაბუნებრივ იდეის შემუშავება არ შეეძლო.

გონებრივი სიჩლუნგე და უძლეველი ზიზღი ყოველივე ახალისადმი, შეგნების უკიდურესი სიღარიბე—ასეთია ძირითადი თვისებები პირველყოფილი ფსიხოლოგიისა, თვისებები, რომლებიც, პირველი შეხედვით, თითქო შეუძლებლათ ხდიან მატერიალური და სულიერი ცხოვრების განვითარებას. მაგრამ განვითარება მაინც ხდებოდა, თუმცა მეტის-მეტათ ნელის ნაბიჯით. დამარცხება და დამორჩილება ყოველგვარ პროგრესისადმი სტიქიურ წინააღმდეგობისა, როგორსაც წარმოადგენდა პირველყოფილი ფსიხოლოგია,—მხოლოდ სტიქიურ ძალებს შეეძლო.

## 5. განვითარების ძალები პირველყოფილ საზოგადოებაში.

საგვარეულო ჯგუფის სიდიდე, როგორც უკვე იყო ნათქვამი, შრომის ნაყოფიერების სიდიდით განისაზღვრება: წარმოების მაშინდელ წესების გამო ჯგუფი აუცილებლათ უნდა დაშლილიყო, როგორც კი მის წევრთა რიცხვი განსაზღვრულ საზღვარს გადასცილდებოდა; და ასე, ერთი ჯგუფის ალაგს იჭერს ორი; თვითოეული მათგანი ცალკე საექსპლუატაციო ას-

პარესს შოულობს, მრავლდება წინანდელ ზომამდე და შემდეგ ისევ იყოფა ორათ, და ასე ბოლომდე. ამ სახით, შეუჩერებლათ მრავლდება არეში მკვიდრთა რიცხვი, მაგრამ ტერიტორია ამა თუ იმ ქვეყნისა განსაზღვრულია და არსებულ საწარმოვო იარაღების დახმარებით ადამიანს შეუძლია ცხოვრების საშუალება მოიწიოს მასზე მხოლოდ იმ დრომდე, სანამ განსაზღვრულ რიცხვს არ აღემატება. როდესაც მონადირე-მკვიდრნი ისე სქლად სახლდებიან, რომ ამ მხარეში თითო კვადრატ მილზე 20 კაცამდე მოდის, მაშინ შემდეგი გამრავლება აუტანელი ხდება, და ადგილობრივი მოზარდი მცხოვრებლები საცხოვრებელ საშუალებებს ვეღარ პოულობენ. ესაა ეგრეთწოდებული „აბსოლიუტურათ სიჭარბე მცხოვრებლებისა“ (абсолютное перенаселение). ეს „აბსოლიუტური სიჭარბე მცხოვრებლებისა“ იწვევს სიმშილობას, სენს, გახშირებულ სიკვდილს, — აუარებელ ტანჯვა-წვალებას. ტანჯვის ძლიერება ამარცხებს ნელ-ნელა ჩვეულების სიჩლუნგეს, უმოძრაობას, და ტენნიკური პროგრესიც შესაძლებელი ხდება. შიმშილი ათრგუნვინებს ადამიანს ყოველისავე ახალისადმი სიძულვილს, და ასე იწყებენ განვითარებას ცხოვრებისათვის ბრძოლის ახალი წესების ჩანასახები, როგორც ისინი, რომლებიც უკვე წინეთიყვე ცნობილი, აკრეთვე ისინიც, რომლებიც ახლა ჩნდებიან. განვითარების ერთი, ყველაზე უმთავრესი დაბრკოლება, ამგვარათ, მოშორებულია. რჩება მეორე დაბრკოლება — ფსიხოლოგიის სიღარიბე, შემეცნების განუვითარებლობა, უნიჭობა ბუნებასთან ბრძოლის ახალ წესთა გამოახვაში. ამიტომ განვითარება ხდება შეუგნებლათ, სტიქიურათ, ისეთი ნელი ნაბიჯით, რომ თანამედროვე ადამიანი ვერც კი წარმოიდგენს. ტენნიკის განვითარება მხოლოდ დროებით ამსუბუქებს იმ ტანჯვას, რომელიც მცხოვრებთა „აბსოლიუტურ სიჭარბის“ მიზეზით ჩნდება. საზოგადოებრივი შრომის წესები თავის მხრივ აღარ კმარან, როცა მცხოვრებლები კიდევ უფრო მრავლდე-



ბიან; შიმშილის ძლიერება კიდევ ახალ ნაბიჯს ადგმევინებს ადამიანს განვითარებისაკენ.

ამგვარია განვითარების მიზეზები პირველყოფილ საზოგადოებაში. წარმოების ფორმათა უძრავობა—ადრე თუ გვიან—იწვევს მცხოვრებთა „აბსოლიუტურ სიჭარბეს“. ეს კი თავის მხრივ ძირს უთხრის ამ უძრავობას. პირველყოფილ საზოგადოებრივ ფსიხოლოგიის საოცარი კონსერვატიზმის მიზეზით, ტენიკის პროგრესი თითქმის მუდამ ძლიერ იგვიანებდა, მცხოვრებლების გამრავლებასთან შედარებით, და საცხოვრებელ საშუალებათა ნაკლებულობა, საზოგადოთ უნდა ვსთქვათ, ქრონიკული იყო.

მცხოვრებთა „აბსოლიუტურ სიჭარბეს“ ზირკელი შედეგია ის, რამ იწვევა სასტაკია ბრძოლა სავარეულო სავარგადებებს შორის, რაიცა იწვევს მთელი ტომების გადასახლებას ახალ მხარეებში. ასეთი გადასახლება ისეისავე ძხელ საქმეს შეადგენს ზირკეყოფილ ადამიანის ჩღუნგი ფსიხიკისათვის, როგორიცაა ტენიკაში რაიმე ცუდიღების შეტანა.

## II. საზოგადოების მამათ-მთავრული (პატრიარქალური) საგვარეულო ორგანიზაცია.

### 1. მიწათმოქმედებისა და პირუტყვთა მოშენების ჩასახვა.

აბსოლიუტური სიჭარბე მცხოვრებთა პირველყოფილ ადამიანებს ნელ-ნელა აუშჯობესებინებდა პირველყოფილ სანადირო იარაღებსა და წესებს; მანვე აიძულა ისინი ბოლოს და ბოლოს დაეტოვებინათ წარმოების ძველი წესები და გადასულიყვენ ბრძოლის ახალ წესებზე, რომლებიც შესამჩნევათ ამცირებენ ადამიანის დამონებას გარეშე ბუნებისაგან და იფარვენ მას მისი სტიქიის ენინიანობისაგან.

მიწათმოქმედება და პირუტყვთა მოშენება ერთმანეთის დამოუკიდებლათ, განკალკვეებულათ ჩნდებოდა სხვადასხვა მხარეში ადგილობრივი ბუნებრივი პირობების მიხედვით.

მიწათმოქმედების მიჩვევა ადამიანისაგან უეჭველათ შედეგია მთელი წყება „შემთხვევითი“ ფაქტებისა, რომლებიც დროგამოშვებით აუცილებლათ უნდა განმეორებულ იყვნენ. იმ ალაგას, სადაც ადამიანს შემთხვევით ეფანტებოდა გარეული პურის მცენარის მარცვლები, რამდენიმე თვის შემდეგ ის იმავე მცენარის უკვე გაზრდილ-დამწიფებულ თავთავებს პოულობდა; შეიძლება ეს ათასჯერ შეუმჩნეველათ დარჩა მისთვის; მაგრამ, ადრე თუ გვიან, ამ ორ მოვლენათა შორის არსებული კავშირი ველურის გონებაშიაც უნდა ჩასახულიყო; ამას მოყვა აზრი ამ კავშირით სარგებლობისა. ეს აღმოჩენა ყველაზე უმალ უნდა მოეხდინათ ქალებს, რომელთაც, შეილების მიზეზით, ნაკლები წანწალი ზედათ წილათ, ვინემ მონადირე-კაცებს, და რომელთაც შინ ნაყოფებისა და მარცვლების მოგროვება ევალებოდათ.

პირველყოფილი მიწათმოქმედება ძლიერ ნაკლებ გავს თანამედროვეს თავისი მოუხეშავი და უვარგისი წესებით. გუთანი, მაგ., საკმაოდ გვიან გამოგონებულია. არა თუ პირველყოფილ ადამიანის დროს, შედარებით, ამ ახლო ხანებშიაც კი მიწას ხნადენ ხის შემწეობით, რომელსაც აცლიდენ ყველა ტოტებს, გარდა ერთისა; ამ ერთს კი თავს წაუწვეტიანებდენ, და ამ წაწვეტიანებულ ტოტის შემწეობით გაჰყავდათ კვალი. მინდორში ყველაზე უწინარესი იარაღი მიწათმოქმედებისა — თავ-წაწვეტიანებული ჯოხი იყო, რომლითაც თხრიდენ მიწაში თესლისთვის პატარა ორმოებს. ხშირათ პირველყოფილი მიწათმოქმედება უამ-იარალოთაც იოლათ მიდიოდა.

რაც შეეხება პირუტყვების მოშენებას, ის წარმოსდგა, ეჭვი არაა, ნადირის თავშესაქცევათ მოშინაურებისაგან. ეხლაც ბევრი ველური მონადირეები, რომლებიც განვითარების დაბალ საფეხურზე დგანან და რომელთაც ნამდვილ პირუტყვთა მოშენებაზე სრულიათ არავითარი წარმოდგენა არა აქვთ, მრავალ გარეულ ცხოველებს აშინაურებენ, თუმცა მათგან არა-

ვითარ მატერიალურ სარგებლობას არ იღებენ და მათთვის მხოლოდ მეტ ბარგს უფრო წარმოადგენენ.

როგორც მიწათმოქმედებამ, ისე პირუტყვთა მოშენებამ რამდენიმეთ უზრუნველყო ადამიანის არსებობა, გაუადვილა მას თავის რჩენა და ამით შეძლება მისცა შემდეგი განვითარებისა. მიწათმოქმედებისა და პირუტყვთა მოშენების პირველყოფილი ფორმების წყალობით, განსაზღვრულ ტერიტორიაზე 3—4-ჯერ მეტი მცხოვრებთა რიცხვი ეტეოდა, ვინემ წინეთ; ახლა ზომიერ ჰავიან „სარტყლის“ შუათანა პირობებში ერთ კვადრატ მილზე 70 კაცამდე ირჩენდა თავს, ნადირობის დროს კი მხოლოდ 20 კაცი.

მიწათმოქმედება განვითარების პირველ ხანებში თითქმის არც კი სცვლის ველურ ტომთა მაწანწალო ცხოვრებას. ის პირველათ მხოლოდ ნადირობის დამატებას შეადგენს; და საგვარეულო ჯგუფი, ემორჩილება-რა ნადირობის მოთხოვნილებებს, ჩვეულებრივ განაგრძობს ერთი ალაგიდან მეორეზე გადასვლას. თვითოეულ ალაგას ის მხოლოდ იმდენ ხანს რჩება, რამდენიც სჭირია პურის დათესვას, დამწიფებასა და მომკას, რა შეეხება პირუტყვთა მოშენებას, ის პირდაპირ თხოულობდა ერთი ადგილიდან მეორეზე გადასვლას: პირუტყვისთვის საჭიროა საბალახოები, და როცა ერთ მინდორზე ბალახი ისპობა, საჭიროა მეორის მოძებნა. დროთა ვითარებაში მცხოვრებთა გამრავლებამ შეაერთებინა ადამიანს მიწათმოქმედება და პირუტყვთა მოშენება, და ბინადარ ცხოვრებას შეაჩვია. მას შემდეგ შესაძლებელი ხდება სამიწათმოქმედო იარაღების გაუმჯობესება და მიწათმოქმედებაში პირუტყვის ძალღონით სარგებლობა; ამით გამოუწვეული შრომის განაყოფიერება კიდევ ერთი სამჯერ აღიდებს მცხოვრებთა მჭიდრობას (ПЛОТНОСТЬ). საშუალო ჰავაში 200-მდე კაცი ეტევა კვადრატ მილზე. ადამიანის არსებობა ამის შემდეგ შედარებით უზრუნველყოფილი ხდება, და „ზედმეტი შრომა“-ც მუდმივ მოვლენათ იქცევა.

## 2. საგვარეულო ჯგუფის საწარმოვო ურთი- ერთობათა განვითარება.

საზოგადოებრივი შრომის ნაყოფიერების მომატებამ შე-  
საძლებელი გახადა საგვარეულო ჯგუფის გაზრდა-გადიდება.  
კერძოდ პირუტყვთა მოშენებამ მიმოსვლის ახალი, უფრო გა-  
მოსადეგი საშუალებები მისცა ადამიანს (ირმებით, ცხენებით,  
აქლემებით მოგზაურობა), რითაც წინანდელზე უფრო გაად-  
ვილდა საზოგადოებრივი კავშირის გაბმა დიდ მანძილზე და  
ასე ხელი შეუწყო საგვარეულო ჯგუფების საზღვრების გაფარ-  
თობას. ამგვარათ, საზოგადოების წევრთა რიცხვი ხშირათ  
ასობით ითვლებოდა. მაგ., პატრიარქ აბრამს თავის ჯგუფში  
417 იარალის ტარების შემძლე კაცი ყავდა.

წარმოების გაფართოების და გართულების მუდმივი ზრდა  
ბადებდა ახალ ფორმებს შრომის დაყოფისას. ერთ მათგანს  
მეტათ დიდი მნიშვნელობა აქვს შემდეგი განვითარებისათვის—  
ესაა წარმოების მომწყობელ-მომწესრიგებელი, ორგანიზატო-  
რული შრომის გამოყოფა.

როცა ჯგუფური წარმოება მცირე იყო, მარტივი, და მიზ-  
ნათ მხოლოდ ახლო მომავლის მოთხოვნილებათა დაკმაყოფი-  
ლება ქონდა, მაშინ საორგანიზაციო შრომა კიდევ შეიძლებო-  
და საერთო საქმე ყოფილიყო, შეიძლებოდა აღმასრულებელის  
შრომასთან ერთათ მოთაფებულყო, რადგან მისი შესრულება  
განსაკუთრებულ ნიქსა და მიხვედრილობას არ თხოულობდა.  
მარა როცა საქმე ისე გართულდა, რომ ასობით სხვადასხვა  
გვარი სამუშაო მიზნის შესაფერათ უნდა განაწილებულიყო მუ-  
შებს შორის, როცა საჭირო შეიქნა ჯგუფის მოთხოვნილებე-  
ბის მთელი თვეობით წინდაწინ გათვალისწინება-გამოანგარი-  
შება და, — რომ საზოგადოებრივ საშრომო ენერჯიის ხარჯვა მას-  
ზე შეწონილ-შეზომილი ყოფილიყო, — საჭირო შეიქნა ამ ხარ-  
ჯისთვის გულდასმული კანტროლის გაწევა, მაშინ საორგანი-  
ზაციო მოქმედება ეთიშება აღმასრულებელ შრომას; ორივე

შრომის ასრულება ერთ პიროვნებისთვის შეუძლებელი ხდება: ეს ბევრათ აღემატება მაშინდელ საშუალო ადამიანის გონებრივ განვითარებას; საორგანიზატორო მოქმედება ამიერიდან უფრო გამოცდილ და უფრო მკოდნე პირების „სპეციალობათ“ იქცევა. თვითოეულ ცალკე ჯგუფში ის ბოლოს და ბოლოს ერთი ადამიანის ხელში იყრის თავს; ჩვეულებრივ ესაა უფროსი პირი გვარში, — **მამათ-მთავარი**, პატრიარქი.

ორგანიზატორს ემორჩილებიან. ეს თვით მისი როლის არსებიდან გამომდინარეობს. ამგვარათ, წარმოების სფერაში ჩნდება შრომის დაყოფის განსაკუთრებული ფორმა, ესაა პირადი უფლობა, მბრძანებლობა, ერთი მხრით, და მორჩილება — მეორე მხრით, რასაც დიდი მნიშვნელობა აქვს საზოგადოების შემდეგ განვითარებისათვის.

ცალკე ჯგუფთა თვალსაზრისით, ომი წარმოების, ესე იგი გარეშე ბუნებასთან საზოგადოებრივ ბრძოლის, დარგათ ითვისება, იმიტომ, რომ მტრები — ადამიანები წარმოადგენენ მათთვის გარეშე ბუნების ელემენტს ისე, როგორც მკლები, ან ვეფხვები. პატრიარქალურ საგვარეულო ეპოქაში წარმოების ამ დარგს დიდი მნიშვნელობა აქვს, იმიტომ, რომ მცხოვრებლების უფრო სქლათ დასახლებამ, წინანდელთან შედარებით, გაახშირა ადამიანთა შორის შეტაკება; განსაკუთრებით მოხეტიალე მწყემსთა ჯგუფებ შორის თითქმის განუწყვეტელი ბრძოლაა საბალახოებისთვის. ომები ძლიერ ხელს უწყობენ ორგანიზატორის ძალა-უფლობის გაძლიერებას: ომი თხოულობს მტკიცე ორგანიზაციას, სასტიკ დისციპლინას; და ეს — უხმო, უცილობელი მორჩილება ბელადისადმი ომიანობის დროს, შემდეგ შიაც, მშვიდობიანობის დროსაც, — უცვლელათ რჩება. ადვილი შესაძლებელია, რომ სწორეთ ომისა და ნადირობის სფერაში წარმოიშვა თავდაპირველათ საორგანიზატორო ძალა-უფლობა, რომელიც შემდეგ თანდათან გავრცელდა წარმოების სხვა დარგებზე, ამ დარგების გართულებასთან ერთათ. ორგანიზატორის ძალა-უფლობათა სფერის ასეთი გაფართოებისთვის

განსაკუთრებით ხელი უნდა შეეწყოს იმ ფაქტს, რომ, ვინც ომისა და ნადირობის ორგანიზატორი იყო, ნადავლ-ნანადირევის განაწილებაც მასზე იყო დამოკიდებული; და ეს კი თავის-თავათ აძლევდა მას თვალსაჩინო ეკონომიურ ძლიერებას და ავტორიტეტს ჯგუფის წევრთა შორის.

ორგანიზაციული შრომა, როგორცა სჩანს, ისტორიულათ წარმოადგენს საზოგადოთ რთული (კვალიფიკაციური) შრომის ყველაზე ადრინდელ ფორმას. პირველყოფილ კომუნისტურ ჯგუფში, სადაც თვითოეულმა იცოდა ყველა იმის გაკეთება, რაც სხვებმა, თვითოეულის შრომა შეიძლება ნამდვილ მარტივ შრომათ ჩაითვალოს. ასეთივეა აღმასრულებელი შრომა პატრიარქალურ ჯგუფში: მხოლოდ ორგანიზატორობა განურჩევლათ ყველას არ შეუძლია—ის თხოულობს განსაკუთრებულ გამოცდილებას და რამდენიმეთ არა-ჩვეულებრივ ნიქსაც. ორგანიზატორი თავის მოქმედებაში ხელმძღვანელობს, თავდაპირველათ მინც, ჯგუფის საერთო ინტერესებით. ის ანგარიშობს, ერთი მხრით,—რამდენი მოთხოვნილება აქვს ჯგუფს, მეორეს მხრით—რამდენი საშრომო ენერჯიის განვითარება შეუძლია მას, და ამის მიხედვით აწესებს თანამშრომლობისა და შრომის დაყოფის ფორმებს. თავის-თავათ იგულისხმება, რომ ის ამ რთულ მოქმედებას ასრულებს უმეტეს ნაწილათ სრულიად სტიქიურათ, დამკვიდრებული ჩვეულების და წინაპართა მაგალითის მიხედვით; მხოლოდ წარმოების ზოგიერთ წვრილმანებში, რომლების შესახებაც ჩვეულება არ იძლევა პირდაპირ ჩვენებას, ორგანიზატორი იძულებულია დამოუკიდებლათ, თავის საკუთარი მოსახრებით იმოქმედოს.

დროთა განმავლობაში ორგანიზატორულ მოქმედების თანდათან გართულებამ გამოიწვია ახალი ცვლილებები საგვარეულო ჯგუფის წყობილებაში. ჯგუფისა და იმის წარმოების გაფართოების გამო შეუძლებელი გახდა ერთი კაცისთვის მთელი ორგანიზატორული შრომის საეხებით შესრულება. ამ შრომის ერთი ნაწილი აუცილებლათ გადადიოდა ჯგუფის

სხვა წევრების, ჩვეულებრივ ხანში შესულ და გამოცდილ ადამიანების ხელში. თვითოეული მათგანი მეორე ხარისხოვანი, ხელქვეითი ორგანიზატორი იყო სავარაუდო ჯგუფის რომელიმე ნაწილისა. და ადვილი გასაგებია, — ეს იქნებოდა ის ნაწილი ჯგუფისა, რომელთანაც მას უფრო მკვიდრი, ნათესაური ურთიერთობა აკავშირებდა. ამგვარათ, გვარის ფარგლებში ნელნელა განკერძოვდა, გამოიყო ოჯახი, რომელიც შემოკრბა ამ კერძო ორგანიზატორების გარშემო. ყველა ოჯახების სათავეში კი იდგა პატრიარქი, მაგრამ ეს პატრიარქალურ ეპოქაში ოჯახის განკერძოება არასოდეს ღრმა და ძლიერი არა ყოფილა; პირიქით, ჯგუფის მთლიანობა უფრო ძლიერი იყო, ვინემ მისი ნაწილების, ოჯახების განკერძოება.

ყველა ოჯახებ შორის მალე განსაკუთრებული მნიშვნელობა მოიპოვა პატრიარქის ოჯახმა. ამ ოჯახის წევრები ყველაზე უფრო ახლოს იდგნ ორგანიზატორის მოღვაწეობასთან და ყველაზე უფრო ადვილათ შეეძლოთ ორგანიზატორულ შრომისთვის მომზადებულიყვნ; ამიტომ ყველაზე ხშირათ ამათგან ირჩევდნ სავარაუდოს ახალ ორგანიზატორს, როცა ძველი მოკვდებოდა, ან გამოუსადეგარი შეიქნებოდა. ექვს გარეშეა, რომ პატრიარქიც ცდილობდა განემტკიცებია თავის ოჯახის გაბატონებული მდგომარეობა და წინდაწინვე ამზადებდა თავის მახლობელ ნათესავეებს ორგანიზატორის როლისთვის, ჯგუფის სხვა წევრებში კი ისე აწყობდა საქმეს, რომ სწორეთ იგი აერჩიათ. რაც უფრო მეტი დრო გადიოდა, მიეთ უფრო გვირგვინდებოდა გამარჯვებით მისი მეცადინეობა. ნელნელა ორგანიზატორის არჩევა მხოლოდ ფორმალობათ გადაიქცა; ფაქტიურათ კი პატრიარქი თითონ ნიშნავდა თავის მოადგილეს. ამგვარათ, ორგანიზატორის როლი ერთი ოჯახის სამემკვიდრეო საკუთრებათ შეიქნა.

ასეთია პატრიარქალური გვარეულობის შინაგანი საწარმოვერ ურთიერთობა, ამას გარდა, პატრიარქალურ ეპოქაში არა-

მცირე მნიშვნელობა აქვს საშრომო კავშირს სხვადასხვა გვარებ შორის,

როცა გვარი ორ ანუ რამდენიმე ახალ ჯგუფებათ იყოფოდა, მათ შორის კავშირი ჩვეულებრივ სავსებით არ წყდებოდა ხოლმე, და იმ შემთხვევაში, როცა ცალკე ჯგუფის ძალ-ღონე საკმარისი არ იყო რაიმე საქმის შესასრულებლათ, მაგ., შემოსეულ უცხო ტომთაგან თავის დასაფარავათ, დიდრონ ცხოველთა ჯოგებზე სანადიროთ და სხვ., ეს მონათესავე (ერთი ტომის) ჯგუფები ერთდებოდენ საერთო მოქმედებისათვის. ასეთ საქმეებს ხელმძღვანელობდა, ჩვეულებრივათ, უზუცეს-ორგანიზატორთა საბჭო, ანუ მათ მიერ არჩეული განსაკუთრებული ბელადი.

ასეთნაირ მოწყობილ თანაშრომლობასთან ერთათ ნელ-ნელა ვითარდება ჯგუფებ შორის საწარმოვო კავშირის სხვაგვარი ფორმაც, — ესაა მოუწყობელ-მოუწყვსრიგებელი განაწილება საზოგადოებრივ შრომისა.

ზედმეტი შრომა ამ დროს საკმაოთ გაერცელებულია. ხოლო საცა მიწათმოქმედება და პირუტყვთა მოშენება შეერთებულია, იქ ეს თითქმის მუდმივ მოვლენას წარმოადგენს და, ამნაირათ, ზედმეტი ნაწარმოები გროვდება. ბუნებრივ პირობათა განსხვავებისა ან რაიმე შემთხვევით გარემოებათა მიზეზით, ეს ზედმეტი ნაწარმოები სხვადასხვა ჯგუფს სხვადასხვაგვარი აღმოაჩნდა. შესაძლებელია, რომ თავდაპირველათ ცვლა წარმოიშოვა მონათესავე ჯგუფთა ჩვეულები-საგან, რომელიც იმაში გამოიხატებოდა, რომ ისინი უთმობდენ ერთმანეთს თავიანთ ზედმეტ ნაწარმოებს. ცვლა წარმოადგენს მოუწყობელ-მოუწყვსრიგებელ საწარმოვო კავშირს ჯგუფებ შორის; ფაქტიურათ ჯგუფი ამზადებს ნაწარმოებს არა მარტო თავისთვის, არამედ, რამდენიმეთ, სხვა ჯგუფებისთვისაც; ეს უკანასკნელნი კი — პირველისთვის; წარმოება რამდენიმეთ მათ შორის საერთოა; მაგრამ არაა ორგანიზაცია ამ საერთო წარმოებისთვის: თვითოეული ჯგუფის შრომა ერთი-მეორისაგან სრულიად დამოუკიდებლათაა მოწყობილი.



ეს ფორმა საზოგადოებრივ შრომის განაწილებისა პატრიარქალურ ურთიერთობის დრო დიდს როლს არ თამაშობს ცალკე თემთა ცხოვრებაში: აუცილებლათ საჭირო ნაწარმოებთა უმრავლეს ნაწილს თვითოეული საგვარეულო თავისთვის თვითონვე ამზადებს.

ამგვარათ, საწარმოვო ურთიერთობათა ძირითადი თვისებები, რომლებითაც პატრიარქალური წყობილება განსხვავდება პირველყოფილ კომუნისტურ წყობილებისაგან, მდგომარეობს შემდეგში: განცალკევება, გათიშვა ორგანიზატორული შრომისა აღმასრულებელი შრომისაგან; თანამშრომლობისა და შრომის განაწილების გაფართოება, როგორც ჯგუფის შიგნით, ისე, რამდენიმეთ, ჯგუფებ შორისაც. ზედმეტ შრომის არსებობის გამო პირველათ იჭერს წარმოებაში რამდენიმეთ შესამჩნევ ადგილს შრომის განაწილების მოუწყობელი ფორმა, რომელსაც ცვლა ეწოდება.

ყველა ეს ფორმები ძლიერ ნელნელა იკიდებენ ფეხს და სრულ განვითარებულ სახეს იღებენ მხოლოდ ბინადრულ ცხოვრების ხანაში, რომელიც დამყარებულია მიწათმოქმედებისა და პირუტყვთა მოშენების შეერთებაზე. იქ, სადაც ასეთი შეერთება არ მომხდარა, ეს თვისებები ნაკლებათ იჩენენ თავს. კერძოთ, მხოლოდ მწყემსები უფრო ჩქარა ანვითარებენ ცხოვრების ახალ ფორმებს, ვინემ მხოლოდ მიწათმოქმედი ჯგუფები. ეს მოვლენა დამოკიდებულია, უპირველეს ყოვლისა, პირუტყვთა მოშენების მეტ ნაყოფიერებაზე პირველყოფილ მიწათმოქმედებასთან შედარებით; მეორეთ, მწყემსთა თემების უფრო მოძრავ ცხოვრებაზე, რომელიც ბადებს უფრო ხშირ შეტაკებებსა და ხშირ მიმოსვლას სხვადასხვა ჯგუფებ შორის.

### 3. ფორმები განაწილებისა პატრიარქალურ საგვარეულო ეპოქაში.

#### ა) მოწესრიგებული განაწილება.

ორგანიზატორული შრომის ცალკე პირის პატრიარქის ხელში გადასვლასთან ერთათ, აუცილებლათ მის ხელშივე უნ-

და გადასულიყო განაწილების უფლებაც. მხოლოდ ორგანიზატორს შეეძლო შეუცდომელათ, საერთო ინტერესების თანხმით გადაეწყვიტა: ნამუშევარის რამდენი ნაწილის გადადება შეიძლება დაუყოვნებლივ მოსახმარათ, რამდენი უნდა შეინახოს შემდეგი წარმოებისათვის, და რამდენი უნდა გადაიდოს „ზაპასათ“ (სათადარიგოთ) შემდეგი დროისათვის; მხოლოდ მან იცოდა ჯგუფის ცალკე წევრების როლი საერთო წარმოებაში, და შეეძლო ამის მიხედვით თვითოეულისათვის სწორედ იმდენი მიეცა, რამდენიც აუცილებელი იყო მათთვის, რომ თავის როლის შესრულებაში ხელი არ შეშლოდათ.

სავარეულო ჯგუფის უმრავლესობას თანდათან ავიწყდებოდა თავის, ფაქტიური მონაწილეობა ორგანიზატორულ მოქმედებაში და განაწილების კანტროლში; აქედან წარმოისდგა ჩვეულება—ზედმეტ ნაწარმოების პატრიარქის განკარგულებაში დატოვებისა. ეს აუცილებელი იყო. ზედმეტი შრომის ზრდასთან ერთათ, ორგანიზატორი სულ უფრო მეტ ნაწარმოებს იტოვებდა პირადათ მოსახმარათ, და ამნაირათ იზრდებოდა უთანასწორობა განაწილებაში მასა და ჯგუფის წევრებ შორის... ესაა უკვე ჩანასახი ექსპლუატაციისა მაგრამ მხოლოდ ჩანასახი: იმ კაცს, რომელსაც ისეთი რთული საქმის შესრულება ქონდა დავალებული, როგორცაა ორგანიზატორული შრომა, გაცილებით მეტი ენერჯის დახარჯვა სჭირდებოდა, ვინემ სხვას. ამიტომ მას გაცილებით უფრო ფართე მოთხოვნილებები ქონდა. მარბ ექსპლუატაციას ამ ხანაში საზღვარს უდებდა წარმოების სიმცირე და ის გარემოება, რომ ბევრი სხვადასხვაგვარი ნაწარმოების დამზადება არ იცოდენ. ორგანიზატორი იმ ნაწარმოებით უნდა დაკმაყოფილებულიყო, რომლითაც სხვები კმაყოფილდებოდენ; მას შეეძლო მხოლოდ აერჩია საუკეთესო ნაწილი მთელი წარმოებიდან, მაგრამ ხომ არ შეეძლო შეეჭამა სხვებზე ათჯერ მეტი ხორცი, პური, ან სხვა რამ? მართალია, მას შეეძლო ზედმეტი ნაწარმოების ნაწილი სხვა ჯგუფისთვის გადაეცვალა რაიმე განსხვა-

ვებულ სახმარ ნივთში, მაგრამ ეს, შედარებით, ძლიერ იზვი-  
ათათ ხდებოდა, რადგან ცვლა მეტის მეტათ სუსტათ იყო გან-  
ვითარებული.

შემდეგ, იქ, სადაც ცალკე საგვარეულო ჯგუფები გაერ-  
თიანებულ სატომო ორგანიზაციებს ადგენენ რაიმე განსაკუთ-  
რებულ ფართე საქმის გასაკეთებლათ, საერთო შრომის ნა-  
ყოფს (საერთო ნანადირევი, ომში ნადავლი და სხვ.) ანაწი-  
ლებენ იგივე პირები, რომლებიც მეთაურობდენ ამ საქმეს—  
ჩვეულებრივათ უხუცესთა საბჭოები; ჯგუფთა შორის ნაშოვა-  
რის განაწილება ხდებოდა იმის მიხედვით, თუ ვინ, როგორი  
მონაწილეობა მიიღო მის შოვნაში. საერთოთ, მოწესრიგებუ-  
ლი განაწილება პატრიარქალურ ხანაში განირჩეოდა კომუნი-  
სტურ საზოგადოებაში არსებულ განაწილებისაგან არა მარტო  
იმით, რომ განაწილებაში უთანასწორობასა და ექსპლუატა-  
ციას ქონდა ადგილი, არამედ უმთავრესათ იმითაც, რომ გან-  
წილების მოწესრიგება ცალკე პირთა უფლებას შეადგენდა.

ე. ი. ცვლილთ  
მოუწყობელი განაწილების, ე. ი. ცვლის  
განვითარება.

როდესაც საგვარეულო ჯგუფში ზედმეტ ნაწარმოებთა  
დამზადება ჩვეულებრივ მოვლენათ იქცა, მაშინ ორ საგვარე-  
ულო ჯგუფთა შორის ამ ზედმეტის გაცვლა-გამოცვლის და-  
საწყებათ საკმაო იყო მხოლოდ ორი პირობის არსებობა: გან-  
სხვავებულ პროდუქტის დამზადება და ჯგუფთა შორის მეგობ-  
რული განწყობილება (საზოგადოებრივი კავშირი). პირველი  
პირობა ხორციელდება, უმთავრესათ, საწარმოვო საშუალებათა  
განსხვავებით სხვადასხვა თემში, რაიცა შედეგია გარეშე ბუნე-  
ბის სხვადასხვაობისა. მიწათმომქმედი თემი, რომლის მიწაც პუ-  
რის მოსავალს კარგს იძლეოდა, მაგრამ სელისას კი—ცუდს,  
თავის ნაწარმოებს უცვლის იმ თემს, რომლის მიწაზედაც უფრო  
კარგი სელი მოდის და ცუდი პური. მოხეტიალე (მეჯოგეთა)

ჯგუფი უცვლიდა მიწათმოქმედთ ხორცს პურში და სხვ.; მეორე პირობა ხორციელდება ცალკე თემთა შორის არსებულ ნათესაურ კავშირით, რომელსაც ამაგრებდა ზოგიერთ საქმეების კოლექტიურ ძალით შესრულების საჭიროება. შემდეგში, ცვლის განვითარებასთან ერთად, წარმოების განსხვავებას იწვევდა არა მარტო ბუნებრივ პირობათა სხვადასხვაობა, არამედ ტექნიკური ცოდნის სხვადასხვაობაც. მეგობრული განწყობილება კი ნათესაურ კავშირის გარეშეც არაიშვიათად მყარდებოდა ჯგუფებ შორის.

თავის ისტორიულ განვითარებაში ცვლამ სამი ფაზა გამოიარა, სამი სხვადასხვა სახე მიიღო.

პირველი, ანუ მარტივი ფორმა ცვლისა ეკუთვნის იმ ეპოქას, როცა ცვლა ჯერ კიდევ ძლიერ იშვიათი მოვლენა იყო; შესაძლებელია, რომ ეს ფორმა პირველყოფილ კომუნიზმის ხანას ეკუთვნოდეს. შემთხვევით ერთმანეთს ხვდება ორი კაცი, ჩვეულებრივ, სხვადასხვა საგვარეულო ჯგუფის წევრი; თვითონ მათგანს მიაქვს გასაცვლელათ თავის ნაწარმოები, რომელიც შემთხვევით ესაჭიროება მეორეს. აქ სულ ორი ნივთია, ვთქვათ, ცული და პური. ასეთი გაცვლა შეიძლება გამოიხატოს შემდეგი სახით:

1 ცული ეთანასწორება 2 საწყაო ხორბალს. ან კიდევ; სხვანაირათ:

1 ცულის საცვლელ ღირებულობას წარმოადგენს 2 საწყაო ხორბალი.

(საზოგადოთ, ერთი ნაწარმოების საცვლელი ღირებულება ეწოდება მეორე ნაწარმოების იმ რაოდენობას, რომელსაც მასში იძლევიან). ასე იქცევა ნაწარმოები საქონლათ, ე. ი. საცვლელ საგნათ. მაგრამ ამ ეპოქაში ისინი მხოლოდ შემთხვევით ხდებიან საქონლათ. მწარმოებელს ჯერ კიდევ შეძლება არა აქვს სხვადასხვა ნაწარმოებთაგან აირჩიოს ის, რომელიც მას ესაჭიროება.

მეორე, **გაშლილი ფორმა** ცვლისა წარმოიშვა შემდეგ.

ეპოქაში, როცა ცვლა უფრო ჩვეულებრივ მოვლენათ გადაიქცა და ჯგუფთა შორის კავშირი გაფართოვდა. ახლა უკვე ერთმანეთს ხვდება რამდენიმე საქონელი და არა მხოლოდ ორი. გამყიდველს მოაქვს ცული; ერთი მას აძლევს 2 საწყაო პურს; მეორე—1 ცხვარს; მესამე—8 ისარს და სხვა. მას შეუძლია სხვადასხვა საქონლებში ის აირჩიოს, რომელიც მოეწონება. მის წინ **ბაზარია**. ცვლის ფორმა ახლა ასეთ სახეს იღებს: ერთი კაცი ეთანასწორება ორ საწყაო ხორბალს:

ან 1 ცხვარს

ან 8 ისარს, და სხვ.

ფულის მეორე ფორმა დიდხანს ვერ ძლებს ცხოვრებაში, და მალე ახალ, მესამე ფორმაზე გადადის—ესაა ცვლის **განვითარებული**, ანუ ფულებრივი, ფორმა.

ცულის მწარმოებელი მიდის ბაზარში და ცდილობს თავისი ცული ისარზე გადასცვალოს; მარა ძლიერ იშვიათია ისეთი შემთხვევა, როცა ისრების გამყიდველს სწორეთ ცული ესაჭიროება; უფრო ხშირათ კი ისიც მოხდება ხოლმე, რომ ბაზარში გასაყიდი ისარი სრულიადაც არ მოიპოვება.

ცულის გამყიდველს ყოველ მხრიდან აწვდიან მისთვის უსარგებლოს: ვინ 2 დანას, ვინ 1 ცხვარს, ვინ 2 მოკლულ კურდღელს და სხვ... რა ქნას მან? ცოტა ფიქრის შემდეგ, ის ცვლის ცულს ცხვარში; ამ შემთხვევაში ის მსჯელობს დაახლოებით ასე: „თუმცა ხორცი მე ჯერ საკმაოთ მაქვს, მარა, უკიდურეს შემთხვევაში, ცხვარი იმ დრომდე მიინც იცოცხლებს, სანამ შემონახული ხორცი შემომეღებოდეს; და თუ ისრების გამყიდველს შევხვდი, ისიც უფრო ადვილათ გამიცვლის ისრებს ცხვარში, ვინემ ცულში. ცული მას, ადვილი შესაძლებელია, არც კი ესაჭიროებოდეს, ცხვარი კი—ყოველ შემთხვევაში გამოადგება. საზოგადოთ, პირუტყვს ყველა დიდი ხალისით ყიდულობს ბაზარში“. მისი ანგარიში მართლდება. ისრების ვაჭარიც სწორეთ ამავე მოსაზრებით უცვლის მას ისრებს ცხვარში.

ხორცის და პურის საზოგადო მოთხოვნილებამ შეაჩვია

ადამიანი თავის ყოველგვარ ნაწარმოების მასზე გაცვლას, როცა ბაზარში პირდაპირ ვერ შოულობს იმ საქონელს, რომელიც მას ესაჭიროება. ამნაირათ, თითქმის ჩვეულებათ გადაიქცეა თავის საქონელის „ხვასტაგზე“ (ხვასტაგი—შინაური პირუტყვი) გაცვლა და შემდეგ „ხვასტაგით“ საჭირო ნაწარმოების ყიდვა.

ამიერიდან საქონელი—ხვასტაგი შეადგენს სრულიად განსხვავებულ საქონელს, რომელსაც ყველა დიდი ხალისით ეტანება, რომლის შეძენასაც ყველა ცდილობს. პირდაპირი გაცვლა ქრება. თუ ფეითოეული საქონელი ჯერ უნდა ხვასტაგზე გაიყვალოს, რომ შემდეგ ხვასტაგით შესაძლებელი გახდეს სხვა საჭირო საქონლის შეძენა, ცხადია, რომ ეს განსხვავებული საქონელი—ხვასტაგი—ცვლის იარაღია, საქონელთა აღებ-მცემობის საშუალებაა. აქედან ვიღებთ ცვლის მესამე ფორმას:

1 ცული	} უღრის 1 ცხვარს.
ანუ 2 დანა	
ანუ 8 ისარი	
ანუ 2 საწყაო ხორბალი	

ასეთ განსაკუთრებულ საქონელს, რომელიც ცვლის ჩარაღს წარმოადგენს, ეწოდება—ფული. საქონლის საცვლელი ღირებულებას, ფულათ გამოხატული, არის საქონლის ფასი.

ფულის ხმარება მეტათ აღვიღებთ ცვლის განვითარებას. ფულის შემოღება ნიშნავს იმას, რომ საცვლელმა ურთიერთობამ ჯგუფთა შორის მუდმივი ხასიათი მიიღო.

ყოველ შემთხვევაში, პატრიარქალურ საგვარეულო ორგანიზაციის ხანაში ცვლა, შედარებით, სუსტათაა განვითარებული და მას უმნიშვნელო როლი ეკუთვნის მეურნეობის საერთო სისტემაში. საგვარეულო ჯგუფს თავის ნაწარმოებთა მხოლოდ მცირე ნაწილი მოაქვს ბაზარში და მხოლოდ თავის მოთხოვნილებათა უმნიშვნელო ნაწილს იკმაყოფილებს სხვა ჯგუფის ნაწარმოებით. ეს სრულებით არ ეწინააღმდეგება იმას,

რომ ბაზრის საერთო განვითარების გამო ამ ეპოქის პირველ საფეხურებზედვე ჩვენ ვხედავთ გაცვლის განვითარებულ ფორმას, რომელსაც ფულის ფორმა ეწოდება.

ფულის ისტორია წარმოადგენს იმ საქონელთა ისტორიას, რომელიც ერთი-მეორის შემდეგ თამაშობდა ფულის როლს.

ცხადია, თავდაპირველათ ეს როლი წილათ ხვდებოდა რაიმე მიზეზით უფრო გავრცელებულ საქონელს, ტყავი იქნებოდა იგი, მარლი, ცერცვი, კაკაო თუ სხვა რამ. სამაგიეროთ, ველურ ხალხში დღესაც ძლიერ ხშირათ ხმარობენ, ფულის ნაცვლათ, იმ საქონლებს, რომლებიც გატან-შემოტანის მთავარ საგანს შეადგენენ ამ მხარეში; ამიტომ ორ მეზობელ სოფელში ხშირათ სხვადასხვა საქონელი ასრულებს ფულის მაგიერობას. მოხეტიალე ჯგუფებში ფულათ ყველაზე უფრო ხშირათ იხმარებოდა ხვასტაგი. ასე იყო სამხრეთ ევროპაში დაახლოებით ათი საუკუნის წინეთ ქრისტეს შობამდე: ბერძენთა პოეტ ჰომეროსის ხალხურ პოემებში შეხვდებით სპილენძის „სამფეხის“ დაფასებას 12 ხარათ, ოქროს ჯავშანისას—100 ხარათ და სხვ.

მაგრამ ნელნელა ფული—ხვასტაგი ყველგან ისპობა და მის ალაგს იჭერს ლითონის ფული. თავდაპირველათ ხმარებაში შემოდის რკინისა და სპილენძის ფული. ამ ლითონებს ისეთივე სიამოვნებით ყიდულობდენ, როგორც ხვასტაგს,— იმიტომ, რომ ლითონის იარაღები აუცილებელ საქირო საგანს შეადგენდენ ყოველ მეურნეობაში. ამავე დროს ლითონებს ბევრი უპირატესობა აქვთ; რომელთა წყალობითაც ისინი ტექნიკურათ უფრო გამოსადეგნი არიან ფულის როლში. პირველია ის, რომ ადვილათ შეიძლება მათი დანაწილება მცირე ღირებულების მქონე ნაქრებათ, ვინემ ხვასტაგისა, რომლის ნაწილებათ დაყოფაც არ შეიძლება ისე, თუ ხვასტაგი არ მოიკლა. მეორეა ის, რომ ლითონი მთლათ ერთი ნივთიერებისაგან შესდგება და მის ყოველ ნაქერს ერთნაირი თვისება აქვს; სხვა საქონლები კი, და მათ რიცხვში ხვასტაგიც, ამ

ღირსებას მოკლებულნი არიან: ერთი ცხვარი შეუძლებელია ყველაფერში მეორე ცხვარს გავდეს და მას უღრიდეს; მესამეთ, ლითონები, შედარებით, ბევრათ უფრო კარგი შესანახავია, რადგან ისინი არ ფუჭდებიან. ეს არ ითქმის სპილენძზე და რკინაზედაც, რომლებსაც ნელნელა ჟანგი ედება ჰაერისა და სინოტივეს გავლენით. მეოთხეთ, სხვა საქონელთან თანასწორი საცვლელი ღირებულების მქონე ლითონი, მასზე შედარებით, ძლიერ მცირე ადგილს იკერს და წონაც ნაკლები აქვს (საცვლელი ღირებულება, როგორც შემდეგ დავინახავთ, დამოკიდებულია იმაზე, რომ ლითონებს შედარებით მეტი შრომა სჭირდება).

შემდეგში სპილენძისა და რკინის ადგილს იკერს ვერცხლი და ოქრო, რადგან ამ ლითონებში ყველა ზემო ჩამოთვლილი ტექნიკური უპირატესობანი უფრო მკაფიოთ და სავსებით არიან გამოხატული. პირველი შეხედვით, ძნელი ასახსნელია ის, თუ როგორ მოხდა, რომ წარმოებაში თითქმის უსარგებლო ლითონებს ისეთივე სიამოვნებით ყიდულობენ, როგორც ხვასტაგს, რკინას და სხვას. ამას ასე ხსნიან: ვერცხლი და ოქრო იხმარება განსაკუთრებით სამკაულებისთვის; სამკაულები კი დღესაც ადვილათ საღდება. გონება გაუხსნელი ადამიანები—განსაკუთრებით ქალები—ყოველთვის მზათ არიან თვით აუცილებელ მოთხოვნების დაკმაყოფილებაზედაც ხელი აიღონ, ოღონდ კი ტანზე რაიმე ლამაზი ზიზილა დაიკიდონ. უკულტურო და ნახევრათ კულტურულ ადამიანებს კი განსაკუთრებით უყვართ სამკაულები და ძვირათაც აფასებენ მათ: ევროპიელი ვაჭრები ერთ ასხმა მძივებით ყიდულობდნენ ველურებისაგან დიდი ღირებულების საქონელს, მაგ., აუარებელ თევზს, ნანადირევს, ხილეულობას და სხვ... ამგვარათ, სამკაულის ფართო მოთხოვნისამ შესაძლო გახდა ვერცხლისა და ოქროს ფულის შემოღება, რკინისა და სპილენძის ფულის მაგიერ.

თავდაპირველათ, ფული წონით ფასობდა; ყიდვა-გაყი-



დვის დროს ანგარიშის გასასწორებლათ ერთმანეთს ლითონს მიუწონიდენ.

ცვლასთან მჭიდროთ შეკავშირებულია მეორე საზოგადოებრივი ფორმა განაწილებისა—**კრედიტი** (ნდობა).

როდესაც გაცვლა-გამოცვლა გაფართოებულია, მაშინ არა იშვიათია ისეთი შემთხვევები, როცა მორიგება ბრკოლდება იმით, რომ მყიდველს ამჟამათ გასასტუმრებელი საშუალება აკლია,—საქონელი კი დაუყოვნებლივ ესაქიროება. ფული მას ანა. სულ არა აქვს ხელში, რომ დაუყოვნებლივ მისცეს საქონელში, ან არ ყოფნის, თუმცა დანამდილებით იცის, რომ რამდენიმე ხნის შემდეგ მას შეეძლება აღებულ საქონელში საესებით გაუსწორდეს გამყიდველს. ასეთ გარემოებაში გამყიდველი ხშირათ ლანხმდება ანდოს მყიდველს საქონელი **ნისიათ**, კრედიტათ. სიტყვა „კრედიტი“ ნიშნავს ნდობას; საკრედიტო მორიგება, ცხადია, გულისხმობს ნდობას მოვალის პატიოსნებისა და შეძლებისადმი.

დანიშნულ ვადაზე მოვალე იხდის ფულს, რომელიც ამ შემთხვევაში ახალ როლს კისრულობს—იხმარება, როგორც ვადახდის საშუალება.

ჩვეულებრივათ, ნდობას უსასყიდლოთ არავის უცხადებენ: ვალი სწორდება, ე. ი. უბრუნდება მევალეს რამდენიმე „დანამატით“, ე. ი. პროცენტით, სარგებლით.

საქონლის კრედიტთან მჭიდროთ დაკავშირებულია და დაახლოებით იმავე დროს ვითარდება კრედიტის მეორე სახე, რომელსაც ჩვეულებრივ აღნიშნავენ ტერმინით: „მევახშეობა“, ე. ი. საპროცენტოთ, სარგებლით ფულის გასესხება.

თუ განუყნებულათ ვიმსჯელებთ, შეგვიძლიან წარმოვიდგინოთ, რომ კრედიტი ცვლისგან დამოუკიდებლათ და მასზე ეფერო აღრე გახნდა, მაგ., როცა ერთი აკუმი ადუკს მუარე აკუშ დრუკითი რუ მუელიმე იარადს, რომელიც ამ უკანასკნელს არ მოუწოება. მარა თუ ამის მსგავსი შემახვევები მართლა ხდებოდა, ეს მანც არ შეადგენს კრედიტს. დრუკითი სხმარათ წადებული იარადები ხმარების შემდეგ

ისევ უბრუნდება თავის ჰატრონს და მათ მაგიერ აარადის ფასი ან  
ესძლევა. კრედიტით წადებულ საქონელში კი იუული უნდა გადაიხადოს.  
ამხიარათ, კრედიტი გულისხმობს ანა მარტო ცვლის არსებობას,  
არამედ იულის არსებობასაც.

#### 4. პატრიარქალურ საგვარეულო ეპოქის საზოგადოე- ბრივი ფსიხოლოგიის ძირითადი თვისებები.

საგვარეულო ჯგუფიდან წარმოების ორგანიზატორის გა-  
მართიშვა თანდათან ცვლის პიროვნების დამოკიდებულებას  
ჯგუფთან და ამით მის ფსიხოლოგიას.

თუ ერთი მხრით შემცირდა ადამიანზე ბუნების მბრძანე-  
ბლობა, სამაგიეროთ, წარმოიშვა ახალი მბრძანებლობა. ესაა—  
ერთი ადამიანის გაბატონება მეორეზე. არსებითათ ესაა. წი-  
ნანდებურათ ჯგუფის ბატონობა თავის წევრზე, მხოლოდ ამ  
მბრძანებლობის გამომხატველია ახლა არა ჯგუფი, არამედ კერ-  
ძო პიროვნება—პატრიარქი.

თანასწორობა განაწილებაში გაქრა: მთელი ზედმეტი  
შრომის ნაწარმოები ორგანიზატორის განკარგულებაში გადა-  
დის. მარა უთანასწორობას ჯერ კიდევ არ მიუღია მწვავე ხა-  
სიათი, ორგანიზატორი აკეთებს იმას, რასაც წინეთ ჯგუფი  
აკეთებდა: აწვდის თვითოეულ წევრს ცხოვრებისათვის და წარ-  
მოებაში თავის როლის შესასრულებლათ საქარო საშუალე-  
ბებს. თვითონ ორგანიზატორს თავის მოთხოვნილებათა გან-  
ვითარებაში ბევრით არ გაუსწრია ჯგუფის სხვა წევრებისათვის.

ურთიერთის დახმარება და ჯგუფის მკიდროთ შეკავში-  
რება გარეშე ბუნებასთან საბრძოლველათ შემდეგში კიდევ  
ჭუჭრო ვითარდება, წინანდელ ეპოქებთან შედარებით. უპირვე-  
ლეს ყოვლისა, ჯგუფის შიგნით თანამშრომლობისა და შრო-  
მის განაწილების გაუმჯობესებული წესების შემოღება უფ-  
რო მეტათ აახლოვებს მის წევრებს ერთმანეთთან, ვინემ წი-  
ნეთ იყვენ დაახლოვებულნი, როდესაც ყოველ-დღიურ სამუ-

შაოს თვითოეული უმეტეს ნაწილათ სხვებისგან დამოუკიდებლათ ასრულებდა, როდესაც უბრალო თანამშრომლობა იყო გაბატონებული. შემდეგ, საგვარეულოს მთლიანობა უფრო მტკიცე ხდება იმის გამოც, რომ იგი თავის კონკრეტულ, ცოცხალ გამოხატულებას, პოულობს, პარტიარქის პიროვნებაში.

ამავე დროს, და ამავე პირობების გამო, ჩნდება საგვარეულო ჯგუფში ინდივიდუალიზმის ჩანასახი, რომელიც იმაში მდგომარეობს, რომ **თავის თავს** და **თავისას** ადამიანი აცალკევებს თავის შეგნებაში ჯგუფისაგან; ასე ჩნდება **პირადი ინტერესები** მაშინ, როცა აქამდე არსებობდა მხოლოდ ჯგუფის საერთო ინტერესები.

ორგანიზატორის როლი წარმოებაში **განსხვავებული** როლია და ეკუთვნის **მარტო-მარტო მას**; ასეთია ძირითადი მიზეზი, რომელმაც ინდივიდუალისტური გრძნობები და წარმოდგენები წარმოშვა მის სულში. ამ ძირითადი მიზეზიდან გამომდინარეობენ სხვები, რომლებიც ამგვარათვე მოქმედებენ.

ორგანიზატორის განკარგულებაში იყო საზოგადოებრივ ნაწარმოების მონარჩენი, მთელი ჯამი ზედმეტ ნაწარმოებთა, და ეს გარემოება ნებას აძლევდა მას გაეთართოვებინა თავისი მოთხოვნილება და მით კიდევ უფრო გამორჩეულიყო მთელ ჯგუფში. ცვლის დროს ის გამოდიოდა, როგორც ნამდვილი მფლობელი თავისი თემის მთელი ქონებისა და, რა უი საქმე მეორე მის მსგავს ორგანიზატორთან ქონდა, მალე ამ უკანასკნელს და შემდეგ თავის თავსაც ისე დაუწყო ცქერა, როგორც ამ საცვლელ საქონლის ნამდვილ მესაკუთრეს. ამრეგათ, თანდათან ვითარდებოდა კერძო საკუთრება: თავდაპირველათ ჯგუფებ შორის არსებული გაცვლა-გამოცვლა, რომელშიაც ჯგუფები მონაწილეობენ, როგორც მფლობელნი თავიანთ ნაწარმოებისა, ბადებს საგვარეულო კერძო საკუთრების შეგნებას, შემდეგ კი ორგანიზატორთა განსაკუთრებული როლი სცვლის. რა ადამიანის ფსიხიკას, ამით ავითარებს **პირად, კერძო საკუთრების იდეას**.

მაგრამ ორგანიზატორის თავში პირადი, კერძო საკუთრების იდეამ მხოლოდ მაშინ მოიკალათა მაგრათ, როცა იმისი თანამდებობა სამემკვიდრეო თანამდებობათ შეიქნა, როცა ჯგუფმა პატრიარქის არჩევის უფლება დაკარგა, როცა, მაშასადამე, გაქრა უკანასკნელი ნიშანი იმისა, რომ პატრიარქის ძბრძანებლობა—საერთო—საგვარეულო ნების გამომხატველი იყო და არა მისი კერძო საკუთრებისა. ამ დროიდან ინდივიდუალიზმმა მტკიცე ნიადაგი მოიპოვა თავის განვითარებისათვის. ორგანიზატორის გონებაში თანდათან განმტკიცდა ის აზრი, რომ საგვარეულო ქონება მის პირად საკუთრებას შეადგენს, და გაქრა ძველი წარმოდგენა, რომელიც ეუბნებოდა, რომ ის მხოლოდ ამ ქონების გამგეა, და თემის კანტროლს ექვემდებარება. რამდენათაც ფაქტიურათ უკანტროლოთ რჩებოდა მეთაურის ორგანიზატორული მოღვაწეობა, იმდენათ უფრო მეტ მორჩილებას თხოულობდა ეს უკანასკნელი თავის ხელქვეითებისაგან და იყვინთებოდა იმ იდეით, რომ მას უცილობელი, **პირადი** მბრძანებლობა ეკუთვნის თავის ნათესავებზე. ამ შეხედულების განვითარებას, შეუძლებელია, წინააღმდეგობა არ გამოეწვიო ჯგუფის სხვა წევრებში; არა ერთხელ მოხდებოდა კიდევ საგვარეულო თემებში სასტიკი შინაური ბრძოლა ამ ნიადაგზე. მაგრამ ბოლოს და ბოლოს მაინც ორგანიზატორის მისწრაფებანი იმარჯვებდენ, რადგან სწორეთ ეს მისწრაფებანი უფრო შეეფერებოდა ფაქტიურ ძალთა გაწყობილებას. ორგანიზატორის ხელში იყო **ნამდვილი** ძალა-უფლობა ნაწარმოებზედაც და ადამიანებზედაც, და მისი ასეთი ძალა-უფლობა აუცილებელი საჭირო იყო ჯგუფისათვის. ამნაირათ, პატრიარქი შეიქნა ერთათ-ერთი მესაკუთრე და სრული ბატონი თავის ჯგუფისა.

არსებითათ ორგანიზატორისა და ჯგუფის სხვა წევრებ შორის ჯერ კიდევ არ იყო წარმომდგარი თვალსაჩინო ფსიხოლოგიური განსხვავება, იმიტომ, რომ სულიერი განვითარების საფუძველი ყველასათვის ერთნაირი იყო ძველ-ჩვეულ-

ბების სრული და უცილობელი მორჩილება და წარმოდგენა ჯგუფზე, როგორც ერთ განუყოფელ მთელზე, რომლის გარეშეც პიროვნების არსებობა შეუძლებელია. თვითონ პატრიარქიც კი, მიუხედავად მისი შედარებით მდიდარი ფსიხიკისა, თავის შეგნებით გვარის-მიერ საუკუნოებით შეთვისებულ ზნეჩვეულებებზე მალლა ვერ დამდგარიყო, მათ წინააღმდეგ წასვლა ვერ გაებდა და ამის სურვილიც არ ებადებოდა. ორგანიზატორი იყო არა გენიოსი, ან განსაკუთრებული ნიჭის პატრონი, არამედ უხუცესი გვარში, კაცი მრავალ წლის გამოცდილებით აღჭურვილი. მისი ორგანიზატორული მუშაობა გამოიხატებოდა უმთავრესათ იმის მოგონებაში, თუ როგორ მოქმედებდნენ მისი წინა-მოადგილენი ამა თუ იმ შემთხვევაში, — და მხოლოდ ძლიერ მცირე წილი ედვა მასში პირად შემოქმედებას, საკუთარ მოსაზრებას. ადათი ისე უსაზღვროთ და უცილობელათ მეფოდა მის გულში, როგორც მისი შორეული წინაპარის — პირველყოფილ კომუნისტის — გულში. სწორეთ ასევე ფლობდა ორგანიზატორის სულს იმის წარმოდგენა, რომ ჯგუფი განუყოფელი მთელია, და ეს იმიტომ, რომ მას არავითარ შემთხვევაში არ შეეძლო თავის გვარის გარეშე ცხოვრება, ვინაიდან სხვა საზოგადოებრივი კავშირი, გარდა ნათესაურისა, მან არ იცოდა. საზოგადოების გარეშე ცხოვრება კი სიკვდილს ნიშნავდა. ასეთივე მოსაზრებები და გრძნობები კიდევ უფრო მეტათ მიეწერება ჯგუფის დანარჩენ წევრებს. საზოგადოთ, ადათის კონსერვატიზმი ჯერ კიდევ არ იყო შერყეული ახალი ურთიერთობისაგან; პირადმა შეგნებამ კი მხოლოდ ახლა იწყო გამოყოფა ჯგუფური შეგნებისაგან — გაქრა მხოლოდ წარმოდგენა ჯგუფის **ერთგვარობაზე**.

ამნაირათ, პატრიარქალური ჯგუფის ფსიხოლოგია თავის შინაარსით თითქმის არაფრით განირჩევა პირველყოფილ ნათესაურ ჯგუფის ფსიხოლოგიისაგან. მაშასადამე, **ის დაბრკოლებანი, რომლებიც წინეთ უშლიდენ ხელს ყოველივე განვითარებას, ამ ეპოქაშიც თითქმის სრულ თავის ძალა-**

**ში რჩებიან.** ჩვენ ვამბობთ — „თითქმის“, იმიტომ, რომ ამ ხანებში ისეთი ძალებიც წარმოიშვენ, რომლებიც, რამდენიმეთმანც, ასუსტებენ ამ დაბრკოლებებს. ამ ხანაში დროგამოშვებითი მიმოსვლა და ის სუსტი კავშირი ჯგუფებ შორის, რომელიც მაშინ არსებობდა, თავის საგვარეულოს საზღვრებს გარეშე მანც ახედებდა ადამიანს და აფართოებდა მის გონებრივ ჰორიზონტს. სხვადასხვა ადათების ერთმანეთთან შეჯახება კი ასუსტებდა მათ კონსერვატიზმს.

ახლა ვიკითხოთ: რამდენათ მდიდარს და განვითარებისათვის შესაფერ მასალას იძლეოდა იმ ეპოქაში ადამიანის შემეცნება?

ეჭვი არაა, მრავალი ათასი წლების ცხოვრებას საგვარეულო საზოგადოებისათვის უქმათ, არ ჩაუვლია. ადამიანის გონებრივი საუნჯე უფრო გაფართოვდა, გამრავალფეროვანდა. პრაქტიკულმა ცოდნამ, შედარებით, მეტი ალაგი დაიჭირა ადამიანის ფსიხიკაში, ფანტანსტიურმა წარმოდგენებმა — შედარებით ნაკლები. წარმოების ფარგლების ვაფართოებას მოყვა შემეცნების ფარგლების გაფართოება; რამდენათაც სუსტდებოდა სტიქიურ ძალების შიში, იმდენათ იზრდებოდა ცნობის მოყვარობა. შეცდომა არ იქნება ვთქვათ, რომ სწორეთ ამ ხანაში ადამიანი პირველათ შეუდგა ბუნების ახსნას, მის მოვლენათა შორის კავშირის ძიებას. და პირველათ წარმოსდგა ის, რასაც „მსოფლმხედველობას“ ეძახიან. ამ მსოფლმხედველობის დედააზრს შეადგენდა **ნატურალური ფეტიშიზმი**.

ადამიანის აზროვნება ყოველთვის ცდილობდა შორეული მოვლენის ახსნას — უფრო ახლობელის შემწეობით, შეუჩვეველის — შეჩვეულით, გაუგებარის — ადვილათ გასაგებით, ახალი მოვლენა ახსნილათ ჩაითვლება, როცა მას ძველ დაკვირვებათა ფარგლებში ვათავსებთ. ყველაზე უმახლობელესი, ყველაზე უფრო ჩვეულებრივი ადამიანისთვის არის მისი დამოკიდებულება მეორე ადამიანთან. ამის გამო ყველა ეპოქაში ადამიანის მსოფლმხედველობას მუდამ საზოგადოებრივ ურთიერთო-

ბათა ბეჭედი ასვია, მისი გავლენა ემჩნევა. ეს გავლენა ერთ შემთხვევაში მეტათ თვალსაჩინო და აშკარაა, მეორეში—ნაკლებათ ჩანს. იგივე ითქმის პატრიარქალურ-საგვარეულო ეპოქაზედაც: ნატურალური ფეტიშიზმი სწორეთ ისეთი შეხედულებათ ბუნებაზე, რომელსაც ნიეთებ შორისაც ისეთივე ურთიერთობა გონია, როგორიც არსებობს ადამიანებს შორის.

ორგანიზატორულ და აღმასრულებელ შრომის განცალკევებამ დაბადა ერთგვარი „გაორება“ საგვარეულო საზოგადოების შინაგან ურთიერთობაში: გონებრივი ძალა თითქო გამოეთიშა ტლანქ, ფიზიკურ ძალას, შეგნებული დასაბამი—სტიქიურს. პირველი გახდა მბრძანებელი, მეორე—დამორჩილებული: პირველი განხორციელდა პატრიარქში, მეორე—ჯგუფის დანარჩენ წევრებში. ამავე დროს ორივე ელემენტი განუყოფელია და უერთმანეთოთ მათი წარმოდგენაც კი შეუძლებელია. აღმასრულებელი შრომა კარგავს ყოველივე აზრს, თუ არ არსებობს ორგანიზატორული ძალა, ორგანიზატორის ნება. ეს უკანასკნელი კი უსარგებლოა იქ, სადაც არ არსებობს პირველი, ე. ი. არ არსებობს აღმასრულებელი ძალა. ამ ეპოქის ადამიანი თავის მოძმეთა მოქმედებაში ხედავდა მხოლოდ უბრალო აღმასრულებელ შრომას, რომელიც ორგანიზატორის ნებისაგან იყო დამოკიდებული. ამის დაგვარათ ხსნიდა ის ყველა იმ მოქმედებასაც, რომელსაც გარეშე ბუნებაში ხედავდა. ყოველივე მოვლენა, იმისი აზრით, წარმოადგენდა ორი ელემენტის შეერთებას; ეს ორი ელემენტი: ნება—რომელიც ბრძანებასა სცემს, და მატერიალური ძალა—რომელიც მას ემორჩილება. თუნდაც რომ მხოლოდ მეორე შეამჩნიოს ველურმა რომელიმე მოვლენაში, სულ ერთია, მისი გავება მას უპირველოთ მაინც არ შეუძლია, და **ასკენის**, რომ ორგანიზატორული ძალა აქაც არსებობს, მარა მას ვერ დაუნახავს. ასე წარმოსდგენ „სულნი ნიეთისანი“, რომელიც მოვლენაჲა. მიზეზის მაგიერობას ასრულებდენ. მათი შემწეობით, შემეცნებაჲს შეეძლო დროებით მაინც დამშვიდებულიყო.

ადამიანი იმას ხედავდა ყველგან და ყველაფერში — ქვაში და მცენარეში, ნადირში და ადამიანში, ალში და წყალში. ბუნება ყველა თავის მოვლენებით მისთვის ერთნაირათ გამოჩენილი იყო.

ნატურალურ ფეტიშიზმის ანუ **ანიმიზმის** წარმოშობას ჩვეულებრივ ხსნიან კიდევ შემდეგნაირათ: რომელიმე ნივთის მოსზობის შემდეგ, მაგ., ცხოველის ან ადამიანის სიკვდილის შემდეგ, ადამიანს კიდევ რამდენიმე ხანს რჩება მეჩხიერებაში საზოგადო უკვე გამქრალი საგნის სასე და თვისებები. ზირეულყოფილ ვადის წარმოდგენა საგანზე კი ძლიერ ცხოველი და ხაოელია, ასე, რომ ძლიერ უახლოვდება საგნისგან მიღებულ ზირდაზირ შთაბეჭდილებას; სიზმარში კი ისე ეჩვენება საგნები, ათიქო სინამდვილეში ხედავდეს მათ. აქედან წარმოსდგება რწმენა, რომ ნივთი, რომელიც მოისზრ, ორგანიზმში, რომელიც დაიღუპა, რამდენიმე ხანს კიდევ განაგრძობს არსებობას, რომ იმათგან **რალაც** კიდევ რჩება. მძინარის, გულწასულის, მიცვალებულის გვამის დაკვირვება კიდევ უფრო აძლიერებს ამ რწმენას. სანდისხან ორგანიზმში თითქო ინარჩუნებს თავის წინანდელ რეალობას, მაგრამ მას მანც **რალაც** აკლავ და ამიტომ სასიცოცხლოდ მოქმედება აღარ კმისევა. ეს უნილაფუჩინარი **რალაც**, რომელიც ზოგ შემთხვევაში რჩება, ზოგ შემთხვევაში — ქრება სამუდამოთ, ხანდისხან კი მოგზაურობს კიდევ (მაგ., სიზმარში), ფეტიშისტს „ნივთის სულათ“ აქვს წარმოდგენილი.

ანიმიზმის წარმოშობის ასედა ხსნის უარყოფა შემდეგებელია: ის მართლაც სისწორით აღნიშნავს ამ ფისიზოლოგიურ მიხეცების, რომლისგანაც ანიმიზმი უნდა წარმომდგარიყო. მაგრამ ასეთი ხსნა არაა სრული: ის არ გვეუბნება ჩვენ, მაგ., რატომ მანცა და მანცა ეს ფაქტები დაეღვა საფუძვლიათ ადამიანთა მსოფლმხედველობას, მაშინ, როცა არსებობისთვის ბრძოლაში ის მეტათ მცირე როდეს თავმავლობა; ან რატომ იღებს ეს მსოფლმხედველობა საფუძვლიათ ხასიანის განვითარების ამ საფეხურზე, რატომ ის არ გვხვდება უფრო დაბლა მდგომ ტომებში, რომელთაც იგივე მოვლენები უქვეთ თვალწინ? ამ კითხვაზე ზასუხის მიცემა შეიძლება, მე შგონია, მხოლოდ



იმ შემთხვევაში, თუ შევიდებთ, რომ მსოფლმხედველობას ძირითადი ტიპი დამოკიდებულია საზოგადოებრივ ორგანიზაციის ძირითად ტიპზე და ამით ისწავლება. მაშინ აშკარა იქნება, რომ მხოლოდ საზოგადოებრივ წყობილების სრულ გარეკანს შეეძლო ასეთი გარებული აზროვნების სისტემა წარმოქმნა, რომელიც ცდილობს მსოფლიოს ცხოვრების უფრო მეტად მოვლენაში გარება აღმოაჩინოს.

მაშ, ასე. ნატურალური ფეტიშიზმი ბატონობდა ამ ეპოქის ადამიანის თავში. შეიძლება ის ცნობიერების პროგრესისთვის და ბუნებასთან შეგნებულ ბრძოლისთვის ხელის შემწყობ პირობათ ჩაითვალოს? ამაზე უარყოფითი პასუხის მიცემა უფრო სწორი იქნება. ყოველივე მოვლენის მიზეზთა გამოცნობა ფეტიშისტისთვის აუცილებლათ ამ მოვლენის „სულის“ აღიარებით თავდება. ის ამას იქით აღარ მიდის. აქ ქრება მიზეზობრივი კავშირის ჯაჭვი. ამნაირათ კი, ცხადია, ღრმა შემეცნების შემუშავება შეუძლებელი იყო. მოვლენათა ზეზეურ და მხოლოდ პრაქტიკულათ გაცნობას ერთვოდა იმათი ფეტიშისტური ახსნა-განმარტება, და ამით კმაყოფილდებოდა მაშინ ადამიანთა აზროვნების მოთხოვნილებები.

შემეცნების ასეთ სისუსტისა და უშინაარსობის გამო ადამიანის ფსიხიკა ძლიერ ცოტა მასალას იძლეოდა განვითარებისთვის. ტენიკის, ეკონომიკის, იდეოლოგიის განვითარება; შემეცნების ასეთი სისუსტის მიზეზით, მხოლოდ სტიქიური ძალის შემწეობით უნდა მომხდარიყო. ამ მხრით პატრიარქალურ-საგვარეულო ეპოქა არსებითად თითქმის არაფრით განიარჩევა პირველყოფილ კომუნისტურისაგან.

კაცობრიობის ნამდვილი გამარჯვება ბუნებაზე გამოიხატება მიზეზობრივობის შეგნების განუწყვეტელ განვითარებაში. ფეტიშისტური ახსნა ბუნებისა კი, პირიქით, ნიშნავს იმას, რომ **ბუნების მბრძანებლობის უღელი ადამიანს ვერ მოუშორებია**. მართალია, ფეტიში ჩნდება მხოლოდ მაშინ, როცა მბრძანებლობა სუსტდება, ნაკლებ სამძიმო ხდება, მაგრამ ეს იმით აიხსნება, რომ უწინდელი, პირველყოფილი სრული მბრძა-

ნებლობა ბუნებისა აღვიღოს არ აძლევდა არავითარ ცდას ბუნების მოვლანათა ასახსნელათ.

### 5. განვითარების ძალები და ცხოვრების ახალი ფორმები პატრიარქალურ-საგვარეულო ხანაში.

რადგან ამ ხანაში საზოგადოებრივი ფსიხოლოგია არსებითათ ისეთსავე დაბრკოლებას წარმოადგენდა ყოველგვარ განვითარებისათვის, როგორც კაცობრიობის ცხოვრების წინანდელ საფეხურზე, ცხადია, საზოგადოებრივი განვითარების მამოძრავებელ ძალათ იგივე სტიქიური ძალა, „მცხოვრებთა აბსოლიუტური სიჭარბე“ უნდა ყოფილიყო. და მართლაც, რამდენათაც მრავლებოდა მცხოვრებთა რიცხვი, იმდენათ უფრო საგრძნობელი ხდებოდა საცხოვრებელ სახსრის ნაკლებობა, იმდენათ ადამიანების კონსერვატიზმი უკან იხევდა, ირღვეოდა, — ტეხნიკა ცოტ-ცოტათ უმჯობესდებოდა და ამასთან ერთათ საზოგადოებრივი ურთიერთობანიც იცვლებოდენ; გაცვლა-გამოცვლის დაწყება და მისი თანდათან გაფართოება დაუფასებელი განძი იყო განვითარებისთვის ამ ეპოქაში. ცვლის, ე. ი. უფრო სწორეთ— შრომის საზოგადოებრივი დანაწილების პროგრესი, რომელიც ტეხნიკის განვითარების ნიადაგზე აღმოცენდა, თავის მხრით განვითარების ძლიერ მამოძრავებელ ძალას წარმოადგენდა ყველა შემდეგი ისტორიული ფორმაციებისათვის თანამედროვე კაპიტალისტურ ფორმაციამდე.

ამ ეპოქის მეორე, ნაკლებ მნიშვნელოვან შენაძენათ უნდა ჩაითვალოს მონების გაჩენა.

ზედმეტი შრომის წარმოშობის გამო საგვარეულო ჯგუფის ორგანიზატორისთვის ბევრ შემთხვევაში ხელსაყრელი შეიქნა ჯგუფის წევრთა რიცხვის გადიდება: ამით იზრდებოდა ზედმეტი ნაწარმოების ჯამი, რომელიც ორგანიზატორის განკარგულებაში გადადიოდა. ამიტომ, მამათმთავრულ საზოგადოებაში იშვიათი არაა ისეთი შემთხვევები, როცა ომში დამარ-

ცხებულ მტერს კი არა კლავენ, არამედ თავის საზოგადოებას უერთებენ და წარმოებაში აბამენ. აი, ეს შემოერთებული წევრები გადაიქცენ პირველ მონებათ. მამათმთავრულ დროის მონები არ უნდა წარმოვიდგინოთ, როგორც ნივთის მდგომარეობამდე ჩამოყვანილი ადამიანები; ისინი იყვენ **თითქმის** თანასწორ უფლებიანი წევრები იმ საგვარეულო თემისა, რომელმაც ისინი შეიერთა. ერთ სამუშაოზე მუშაობა მჭიდროთ აკავშირებდა მათ დანარჩენ წევრებთან და თანდათან სპობდა წინანდელ ბრძოლის და დამორჩილების მოგონებას. ორგანიზატორი „ყვლეფდა“ იმათ არა უმეტეს, ვინემ თავის ნათესავებს. ისინიც ისე მუშაობდენ, როგორც სხვები, იმათ არ ყიდდენ, როგორც ამერიკელი ინდოელები ნაშვილებ ტყვეებს.

მამათმთავრული მონობა თავის განვითარებისა და ფორმების შეცვლის შემდეგ საფუძვლათ დაედვა იმ თავისებურ ისტორიულ ცხოვრებას, რომელმაც თავის განვითარების უმაღლეს საფეხურამდე მიაღწია კლასიკურ ქვეყნებში და მათი სრული დაშლით, დეგრადაციით, დასრულდა.

ცვლის წარმოშობა და მონობის გაჩენა, ეს ორი—ერთი შეხედვით, სრულიად სხვადასხვა გვარი—ფაქტი, ნამდვილათ ერთ ძლიერ საყურადღებო საერთო თვისებას შეიცავენ. ერთიც და მეორეც წარმოადგენს დარღვევას თანამშრომლობის ძველი სისტემისას, რომელიც დამყარებული იყო მხოლოდ ნათესავეთ კავშირზე და აქედან წარმომდგარ ფსიხიურ მსგავსებაზე. მკვიდრი ნათესავეური კავშირი პირდაპირ შეუბრალებლათ და გაუტანელათ ეპყრობა ყველას, ვინც მის გარეშე იმყოფება. ცხოვრების ეს ახალი ფორმები კი რამდენიმეთ ეწინააღმდეგებოდენ ამ გაუტანლობას და ასუსტებდენ მას. აქედან წარმოიშვა განსაკუთრებულ საზოგადოებრივ მოვლენების მთელი რიგი.

წმინდა საგვარეულო კავშირის ბატონობა იყო სრული, უცილობელი ბატონობა ადამიანებისა. ცხოვრების არსებულ ფორმებისადმი შეჩვევა იმდენათ ძლიერია და პირადი

შეგნება იმდენათ სუსტი, რომ ცალკე კაცს არ შეეძლო ადათის წინააღმდეგ წასულიყო, დაერღვია იგი. მას ასეთი საშინელება ვერც კი წარმოედგინა. ბრალი—დანაშაულობა—არ არსებობდა. თუ რაიმე ადათ-ჩვეულების წინააღმდეგი მოხდებოდა, მას ისე კი არ უყურებდენ, როგორც თანამედროვე ადამიანი, ე. ი. როგორც დანაშაულს ან შეცოდებას, არამედ როგორც სიმახინჯეს. როცა ორთავიანი ბავშვი იბადებოდა, მას კლავდენ, როგორც უჩვეულოს, როგორც საშინელებას. როცა ვინმე არღვევდა ადათს, მასაც ასე ეპყრობოდენ: კლავდენ, ან აძევებდენ თავის წრიდან, რაც ნაშინდელ დროში სიკვდილს უდრიდა. ეს იყო არა სასჯელი, არამედ წმინდა სტიქიური თავის დაცვა გაუგებარ და საშიშ მოვლენისაგან. იღვია უფლებისა და მისი დარღვევისა, წარმოდგენა ზნეობასა და უზნეობაზე—სრულიად არ არსებობდა; ადამიანები ასრულებდენ ადათს ისეთივე ბუნებრივი აუცილებლობით, როგორც სხვა ჩვეულებრივ საქმეს: კამას, სმას, ძილს და სხვ.

საქმე სრულიად შეიცვალა, როცა ახალი ნათესავობის გარეშე დამყარებული საზოგადოებრივი კავშირი აღორძინდა და განვითარდა. ადათის დარღვევა გამონაკლისიდან ჩვეულებრივ მოვლენათ გადაიქცა. პირველათ გახშირდა სხვადასხვა ადათ-ჩვეულებების შეჯახება; ერთი ჯგუფის ადათი არა იშვიათათ ეწინააღმდეგება მეორე ჯგუფის ადათს, პირველის ასრულება ხშირად მეორის დარღვევაა. ასე, შემოერთებული მონა რომ ძველი ზნე-ჩვეულების გზას გაყვეს, ადვილი შესაძლებელია, ამით ხელი შეუშალოს საზოგადოებრივ წარმოების ნორმალურ მსვლელობას და მით ბევრი საწყენი შეახვედროს თავის ახალ ამხანაგებს. აგრეთვე საცვლელ ურთიერთობის კანონიერ მსვლელობას ხშირათ აბრკოლებდა ძველი, ფესვ-გადგმული ადათ-ჩვეულებები, რომელნიც ყველა გარეშე, უცხო პირთა მტრულათ მოპყრობას თხოულობდენ. ადათის დარღვევა ხშირი მოვლენა შეიქნა, და საზოგადოებაც აპას, ცხადია, ძველებურათ მტრულათ ველარ შეხვდებოდა.

ჩნდება ცხოვრების ახალი საზოგადოებრივი ფორმა—**ჩვეულებითი უფლება**, რომლის შინაარსიც იმაში მდგომარეობს, რომ ჩვეულება, ადათი დაიცვას დარღვევისაგან. დამნაშავეს ებრძვიან უკვე არა სტიქიურათ, არამედ, ცოტათ თუ ბევრათ, შეგნებულათ. იმას ადათის მიხედვით ასამართლებენ. სდგება სასჯელთა მთელი სისტემა სხვადასხვა შეცდომათა განსასჯელათ. საზოგადოთ, ჩნდება მთელი წყობილება, რომელსაც სპეციალურათ ადათის დარღვევასთან ბრძოლა აქვს მიზნათ დასახული. ამ წყობილების შინაარსს შეადგენენ ის ღონისძიებანი, რომელნიც მიმართული არიან იქეთკენ, რომ დანაშაულის ჩადენით წარმოშობილი ვნება გაასწოროს და მისი განმეორება თავიდან ააცილოს საზოგადოებას. იბადება წარმოდგენა კანონიერსა და სამართლიანზე ერთი მხრით, უკანონოსა და უსამართლოზე—მეორე მხრით. პირველი ნიშნავს ადათ-ჩვეულებასთან შეთანხმებულ მოქმედებას, მეორე—მასთან შეუთანხმებელს. ამნაირათ ჩაისახა ის ელემენტები, რომელთაგანაც შემდეგში განვითარდენ ზნეობა და საკუთრივ—უფლება.

უფლებრივი ცხოვრების სიუერას ჩვეულებრივ სასტიკათ აცალკევებენ ეკონომიური სიუერისაგან, მაგრამ აანამუდროვე მეცნიერებისათვის ასეთ განცალკევებას მხოლოდ პირობითი ხასიათი აქვს. საზოგადოების ბრძოლა წესის დამრღვევ პიროვნებასთან, არსებითადა, არაფრით არ განსხვავდება გარეშე ბუნებასთან ბრძოლისაგან. დანაშაულობა არის ისეა გარეშე საზოგადოებრივი, საზოგადოების ცხოვრების წინააღმდეგი, როგორც ისეა სიცივის ან შტატცეპელი ნადირისა. ამნაირათ, უფლებრივი ცხოვრება არის მხოლოდ ერთი მხარე ბუნებასთან საზოგადოებრივი ბრძოლისა; და ეს ბრძოლის ცალკე ფორმა შესწავლილ უნდა იქნას, როგორც ტუნხიკური მხრით (დამნაშავეზე, როგორც გარეშე ბუნების ელემენტზე, გაფლენის მოსახდენი ღონისძიებანი), ისე ეკონომიური მხრით (საზოგადოების წევრთა ურთიერთ შორის დამოკიდებულება ამ ზედმოქმედების პროცესში), და იდეალთეორიული მხრითაც (ადამიანთა შეხედულებანი უფლებასზე კანონ-

ზე და მის დარღვევაზე). ამგვარათ, უფლებების სიყვარულს წარმოებებს სიყვარული იქვს და არა მის გარეშე.

საწარმოვო ურთიერთობაზე ლაპარაკის დროს ჩვენ აღვნიშნეთ მონათესავე ჯგუფებ შორის აღორძინებული, ორგანიზაციულათ მოწყობილი საწარმოვო ურთიერთობანი: შერთებული, დიდი ნადირობა და მთელი ტომებისგან საერთო ომების ორგანიზაცია. დროთა განმავლობაში ასეთ კოლექტიურ საქმეების საწარმოებლათ ერთდებიან ერთმანეთის უნათესაო ჯგუფებიც, რომელნიც საქონლის გაცვლა-გამოცვლითა და მშვიდობიანი მიმოსვლით უხლოვდებიან ერთმანეთს. ასეთ კავშირებს, ჩვეულებრივ, სათავეში უდგას უხუცეს ორგანიზატორთა საბჭო, ან მათ მიერ არჩეული წინამძღოლი. ამ კავშირებში უკვე სჩანს პირველი ჩანასახი სახელმწიფოებრივ, პოლიტიკურ ორგანიზაციებისა, ისინი ხდებიან კიდევ ასეთ ორგანიზაციებათ, საცა კავშირი მუდმივი ხდება, თვითონ საზოგადოება კი კლასებათ იყოფა, — ჩნდება კლასი გაბატონებულთა და დამორჩილებულთა.

საზოგადოათ, უკუკელი ზოლიტიკური ორგანიზაცია არსებიათ ეკონომიური ორგანიზაციათ, ორგანიზაციათ ცნოვრებისათვის საერთო ბრძოლისა, კერძათ სახელმწიფო კი არის — ორგანიზაცია კლასობრივი ბატონობისა, ე. ი. ორგანიზაცია ერთი კლასის ბატონობისა მეორეზე.

### ძველი დროის მონობა.

სოკიერთი მხრით თავისებურ მოვლენას წარმოადგენს საზოგადოებრივ განვითარების ის ტიპი, რომელმაც შექმნა ძველი ქვეყნის კულტურა და რომელიც მწარმოებელ მუშის საწარმოვო იარაღათ გადაქცევაზე იყო დაფუძნებული.

### 1. საზოგადოების დამოკიდებულება გარეშე ბუნებასთან.

მონობის სისტემა განვითარდა ზატრიარქალურ-საკვარეულო ურთიერთობათგან, როგორც შედეგი ორი ძირითადი მიხეზის შე-

ერთების: ეს მიზეზებია ზედმეტი შრომის განუწყვეტლივი წრდა და კულტურის სხვადასხვა საფეხურზე მდგომ საზოგადოებათა შორის განუწყვეტელი ომები.

მიწათმოქმედებისა და ზირუტყვითა მოქმედების შეერთებამ ბინადარ მცხოვრებლებში ზედმეტი შრომა მუდმივ მოვლენათ აქცა. თანდათანობით თემთა შორის განვითარებულია შრომის დანაწილებამ კიდევ უფრო გააძლიერა მისი ხყოფიერება. სხვდელმა კავშირებმა შექმნა მისტეს ცალკე ჯგუფებს—შეუწყვიტათ წარმოება იმ დარგებში, სადაც შრომა ნაკლებ ხყოფიერი იყო, და გაუფართოებინათ ის იქ, სადაც მეტს ხყოფს იძლეოდა. ფართოვდებოდა და უმჯობესდებოდა დაშუქება ღვთაებისა, ხელსაწყობისა და იარაღებისა. ჩნდებოდა სამრეწველო შრომის ახლა-ახალი დარგები. მწარმოებელი თემი ახლა ჩვეულებრივ რამდენიმე ას კაცს შეიცავდა; ზოგ შემთხვევაში ერთ ზატრიაზე—ორგანიზატორის მონაძეობის ქვეშ ათასობით კაცი იყრიდა თავს. ამიტომ თემის-მიერ შექმნილი ზედმეტი ნაწარმოების რიცხვი ძლიერ დიდი იყო.

ასე მიაღწიეს ცალკე საზოგადოებებმა შედარებით მაღალ განვითარებას და ახლა-ახალი გამარჯვებები მოაზრეს გარეშე ბუნებაზე. **თვითოვეულ მწარმოებელ ორგანიზაციისათვის მისი მოწინააღმდეგე ორგანიზაციები, რომლებთანაც მას უხდებოდა ბრძოლა, გარეშე ბუნების ერთ-ერთ ელემენტს წარმოადგენდნ.** ზოგ შემთხვევაში ასეთი ბრძოლა ადამიანის საწარმოო შრომის არსებით ნაწილს შეადგენდა. განსაკუთრებით ეს შეეხება იმ ტომებს, რომლებმაც დანარჩენ ტომებს წინ გაუსწრეს. ზირველნი გამოვიდნ განვითარების გზაზე, და ასე, მდიდარი შექმნენ ღარიბთა შორის. განაღდა მუდმივი შეტაკებები, დაუცხრომიელი მტრობა. „მცხოვრებთა ანსოლეიტურმა სიჭარბემ“ აიძულა ჩამორჩენილი ტომები ტერიტორიის მოპოვებაზე ეზრუნათ, და, რა თქმა უნდა, ისინიც განსაკუთრებული ხალისით იღაშქრებდნ კულტურულ მეზობლებზე, რომელთაგანაც მეტი ნადავლის და უკეთესი ტერიტორიის შექმნას მოელოდნ. არა ერთსეულ ველურ „ქოჩებს“ \*) დაუ-

\*) „ქოჩები“ — КОЧЕВНИКИ. ამ აზრით ვხმარობთ აგრეთვე სიტყვას: „მთხეტიალე ხალხი“. მთარგ.—И-ки—მომთაბარენი, ელის ხალხი. კორეკ.

მარცხებიან ბინადარი, გაცილებით მათზე მდლად მდგომი საზოგადოებისა; და შეძლებ რამდენიმეთ დაუნგრევიან, რამდენიმეთ შეუთვისებიათ მათი კულტურა. მაგრამ ზოგიერთი, შედარებით ადრე განვითარებული საზოგადოებანი მრავალ საუკუნოების განმავლობაში ძველადმოსილი იტყვიებდნენ უფრო დასალ ტომების—ამ გარეშე ბუნების უსამინელეს ელემენტების—თავდასხმას. ასეთი ბრძოლა კულტურულ საზოგადოების აუცილებლად საზოგადოებრივ სისარგებლო საწარმოო შრომათ უნდა ჩაითვალოს არა მარტო იმიტომ, რომ ის აუცილებელი იყო მათი წარმოების დასაცავლად, არამედ იმიტომაც, რომ მას შემდეგ, რაც ზედმეტი შრომის გაჩენამ შესაძლებელი გახდა ექსპლუატაცია, ომში გამარჯვებს ჩვეულებრივ თანა სდევდა გამარჯვებული საზოგადოების საწარმოო ძალთა გადიდება ტუვეების შემომატებით, რომლებიც შემდეგ მონებთა ხლებოდნენ.

ომის განსხვავებული როლი ამ კულტურულ საზოგადოებათა საწარმოო ცხოვრებაში ქმნის ამ საზოგადოებათა განსაკუთრებულ ბედობლადს, მათს თავისებურ ისტორიას.

## 2. მონობის საწარმოო და განაწილებითი ურთიერთობათა განვითარება.

### ა) მიწათმფლობელთა ჯგუფი.

რამდენათ უფრო დიდი ხლებოდა ზატრიარქალური თემი და თვით თოდებოდა მისი წარმოება, იმდენათ იცვლებოდა დამოკიდებულება ზატრიარქსა და მის ხელქვეითთა შორის. ორგანიზატორული შრომა თანდათან მკაფიოთ გამოცალკევედა წარმოების სფეროში. ორგანიზატორი, ასე ვთქვათ, გასხვავდებოდა თავის საქმეში. საზოგადოებრივ ფინანსოვითა სულ უფრო ამკარათ აღიბეჭდა განსხვავება მასა და დანარჩენ წევრებ შორის. როცა ზატრიარქის თანამდებობა სამეპკიდრეთ შეიქნა, საგარეულო ჯგუფიდან ზატრიარქთან ერთათ მალე გამოცალკევედა მისი ოჯახი და მსხლობელი ნათესავები. უთანასწორობა განაწილებაში ძლიერდებოდა. ზატრიარქის ოჯახმა ისარგებლა თავის ძალა-უფლობით და ზედმეტი საწარმოები მიისაკუთრა. შედეგად იქვე



ნამდვილი ექსპლუატაცია, რადგან სერთო შრომის ნაყოფის ის ნაწილი, რომელსაც ზატონარქის ოჯახის თვითოველი წევრი იღებს, წარმოადგენს არა მარტო მის წილს, რომელიც მას ერგება წარმოებაში ფაქტიურ მონაწილეობის გამო, არამედ ზედმეტსაც, რომელსაც ის ისაკუთრებს თავის განსაკუთრებულ მდგომარეობის გამო, როგორც ბატონის ოჯახის წევრი. თავის-თავაა ცხადია, რომ ასეთი ექსპლუატაცია შესაძლებელი შეიქნა მხოლოდ იმიტომ, რომ ზედმეტი ნაწარმოების ზედმეტი ჯამი შესაძინევას გაიზარდა.

რამდენსადაც უფრო იზრდება ჯგუფის გაუფლავა ორგანიზატორის ოჯახის მიერ, და მამასადაც, ამ ოჯახის ეკონომიური ძლიერება, — იმდენათ უფრო განუსაზღვრელი ხდება ორგანიზატორის ძალა-უფლობა. ასე რომ, ბოლოს მის განკარგულებაში იყო სიკუდილ-სიცოცხლე ჯგუფის თვითოველ წევრისა. მაგრამ სხამ ჯგუფი თათქმის მარტო ნათესავებისაგან შესდგებოდა, სხამ იგი ერთ გვარს შეადგენდა, შეუძლებელი იყო მუშის გადაქცევა წარმოების უბრალო იარაღთა. მუშის იგასი ქონდა და მის მთარეულიებას აუცილებლათ მხრუხველათით უნდა მოზერობოდა; რადგან ერთი მუშის მაგიერ მეორის შიგნა ძლიერ ძნელი იყო: უნდა ეცადნათ, სხამ ჯგუფს ახალი წევრები მიემატებოდა ბუნებრივი გამრავლების საშუალებით.

მაგრამ როდესაც ჯგუფის შედგენილობაში მონათ რიცხვი, შედარებით, გაიზარდა, როდესაც საკლებ კულტურის ტომებისათ მშენი საშუალო ძალათ მუდმივ წყაროთ გადაიქცა, მაშინ უკვე მხათ იყო ეგულა შინობები ხელქვეითი მწარმებლის დასამცირებლათ, მის დასახარავათ. თვითოველის აღმსრულებელ მუშის მაგიერ, როცა ის იღუბება, ახალი ადგილი საშობნელათ და მის საცვლათ მას საყენებენ, ისე, როგორც ბატონი, ცაცვითილ იარაღის მაგიერ ახლს დგამენ. მართლათ, თავდაზიარულათ ამისთვის საჭირო იყო მტერზე თავდასრნება და ტუვეების წამოყვანა, რათა არც ასე ადვილათ, მაგრამ დროათ ვითარებაში, როდესაც ცვლათ და მასათ ერთათ ცვლის ფსინობლოცია ვითარდებათ, ეს სიძნელეც ქრება. თუ, მაგ., დატუვეა ვებულათ რიცხვი იმდენათ დიდი იქნებოდა, რომ გამარჯვებულებს თვითონ არ შეუძლოთ ეგულანი თავის მონებათ ქციათ, მაშინ მათ

დასრულების მაგიერ, თავიანთ ნათესავ ან მეგობარ ჯგუფების უთმობდენ, და სამაგიეროთ, რასაკვირველია, რაიმე სხვა საქონელს იღებდენ მათგან. ამნაირათ, **ადამიანიც საქონელი ხდება**; საშუალო მუშის ზირთების სავარაუდო ჯგუფში კარგავს ფასს და უბრალო იარაღადვე ქვეითდება, რომლის ნაცვლათაც, თუ ის გატყდა, დაუფრენებლივ მაგიერის, ახლის ეიდვა შეიძლება.

ამავე დროს, ცვლის განვითარებასთან ერთათ ფართოვდება, იზრდება ორგანიზატორის და მისი ოჯახის გაუმადლობაც. სწამ ზედმეტად ბრუნდები მხოლოდ ზირდაზირ ნატურალური სხვათა იმპარება, ექსპლუატაციის შეზღუდვით, იმიტომ, რომ შეზღუდვითა ბატონის ოჯახის მოთხოვნილებასი. რათა უნდათ ბატონებს აუარებელი ზური, თუ მისი შექმნა არ შეუძლიათ? მაგრამ ცვლის ბროგრესი შესაძლებლათ, ხდის ბატონის ოჯახის მოთხოვნილებათა თითქმის უსაზღვრო განვითარებას: ფოკუსირებულ ზედმეტი იტყვება რაიმე ახალ სხმარ ნივთზე, რომელსაც თვითონ ჯგუფი არ ამზადებს. იმიტომ, რაც უფრო ბევრია ზედმეტი ნაწარმები, მით უმჯობესია ბატონებისათვის.

ორგანიზატორისთვის ახლა მისი ხელქვეითი წარმომადგენს არა მხოლოდ საწარმოვო იარაღს, არამედ, უმთავრესათ, ზედმეტი ბრუნდების საწარმოვო იარაღს, ექსპლუატაციის საგანს. მშრომელის მოთხოვნილებათა საკმაოთ დავაყოფილება მეორე ხარისხისათვის ვითაც იქცევა; ზირველი ალაგი უჭირავს მინიმუმადე შემცირებას, — მისი შრომის რაოდენობის უმაღლეს ხარისხადვე აყვანას. ორგანიზატორმა, ცხადია, ამის მისაღწევათ ტოლბედი, მოუხედავად დაელოდა, დადომებობა უნდა იმპაროს, რასაც წინეთ მხოლოდ ჯგუფში ახლათ მიღებულ მონების წინააღმდეგ ხმარობდენ. ამასთან, ახლა წინააღმდეგ ნათესავურ ურთიერთობის სიმან-წყაღივც ადარა სწინს. ის სწრაფათ ქრება, რადგან ჯგუფის უმრავლესობა იქტიურათ უკვე მონებისაგან შესდგება. სავარაუდო ჯგუფი მიწათმფლობელ ჯგუფათ იქცევა; თანდათან მონებათ ხდებათ არა მარტო ტყვეები, არამედ ორგანიზატორის უწინდელი ნათესავებიც, რომელთა ნათესავობაც შორეულათ, და იმიტომ დავწყებულათ. ასე ითხრება გაუფალი უფსკრული ბატონების თავისუფალ ოჯახსა და მონების უუფლებო ბრბოს შორის. ზირველათ კუთხვით

უგელაფერი, ხოლო უკანასკნელთ არა აქვთ არაფერი, თითქმის სიცოცხლის უფლებაც კი. მათ ამ გარდაქმნაში შეიძინეს მხრლად ერთი რამ — ესაა საქონლის თვისება, სტრუქტული ღირებულება.

არსებითად კაცის საქონლათ გადაქცევის მოყვარა მარტო მისი ზირთების დამცირება, არამედ ამას დაღუბიათ მნიშვნელობაც ჰქონდა წარმოებისთვის იმიით, რომ რამდენიმეთ კაადვილას შრომის საყოფაერების ზროგრესი. გაწრთენილი მონების ბაზარში გაუფანა და მათი უიდვა-გაყიდვა ნიშნავდა ეოველგან მრავალგვარ ტუხნიკურ ცოდნის და ხელობების გავრცელებას; და ამით წარმოების ახალი წესებოვრცელდებოდა, ერთი მეურნეობიდან მეორეში გადადიოდა, ერთი მხარიდან — მეორე მხარეში.

ტიზიურ. მიწათმფლობელ ჯგუფების გვერდით, დიდხანს არა სიებობდენ შედარებითა ზატარა ზატრიარქალური ჯგუფები, რომლებსაც არ ეავდათ მონები, ან, თუ ეავდათ, ძლიერ ცოტა. ამ ორი სხვის სხობგადობათა შორის არაუითარი არსებითი განსხვავება არ იყო; როცა მონათმფლობელის ოჯახი ინგრეოდა, ის უიდდა თავის მონებს და წმინდა ოჯახურ მეურნეობას იწუებდა, როცა მდიდრდებოდა ოჯახი, რომელსაც მონები არ ეავდა, ის იძენდა იმათ და ასე, მონათმფლობელათ ხდებოდა. ცხოვრებას საერთო ხასიათის აძლევის მონათმფლობელ ჯგუფების ურთიერთობა, რადგან ისინი ეკონომიურათ ეუგლასუე ძლიერი არიან.

თანამშრომლობის და შრომის დაყოფას მისევილ მონურ მეურნეობაში ფართო ადგილი ჰქონდა დათმობილი. საბერძნეთში თითქმის ნი საუკუნის წინათ ქრ. შობამდე უგვე არსებობდენ ვრცელი მანუფაქტურები — ე. წ. „ერგასტერიები“, სადაც მონები მუშაობდენ. იტალიაში და სიცილიაში ცოტა უფრო გვიან განვითარდენ განსაკუთრებულად ვეება სამიწათმოქმედო მეურნეობანი, სადაც არა იშვიათათ ერთ მინდორს ასობით მონები ამუშავებდენ. აღსანიშნავია, რომ შრომის განაწილება ამ დროში უმთავრესათ იმაში გამოიხატებოდა, რომ თვითოეული მუშა განსაკუთრებულ ნივთს ამზადებდა. ერთი ნაწარმების სხვადასხვა ნაწილების დამზადება მხოლოდ განსაკუთრებულ შემთხვევებში (მაგ., ტუგველობის ერგასტერიები) ქონდა მინდობილი

სხვადასხვა მუშების. ამის მიზეზათ იმას ასახელებდენ, რომ ბაზარი ჯერ კიდევ სკამათ ფართუ არ იყო და მოთხოვნა იმდენათ დიდი, რომ ჰრდელქტოს მასიური დამზადების საჭიროება შეექმნა. შრომის გაძლიერებული განაწილება კი მხოლოდ მასიური წარმოების დროსა შესაძლებელია.

დროთა ვითარებაში, როცა მონათმუცლობელ მუშურნებთან რიცხვი გაიზარდა, მათში ორგანიზიტორული შრომაც თანდათან ნაწილებათ დაიყო. ბატონები ამ შრომასაც სხვა ზირებს აკისრებდენ, ჩვეულებრივ უფრო გამტყდილ და ნიჭიერ მონებს. თავდაზირველათ ასეთ ცვლილებას იწვევს ის, რომ ერთ ზირს ფაქტიურათ არ შეუძლია ავალეური ადევნოს უშველებელ მუშურნებას; შემდეგში კი მეთვალეურის როლს ისეთ შემთხვევაშიაც სხვას აკისრებდენ, როცა ამას აუცილებლობა არ მოითხოვდა. ბატონები ამითა დროს იძენდენ და მოსვენებით ფლანგავდენ ზედმეტ ნაწარმოებს.

## ბ) საწარმოვო კავშირები ჯგუფთა შორის.

რაც შეეხება ჯგუფთა შორის საწარმოვო კავშირებს, ისინი, საზოგადოათ, მეტის-მეტათ გაფართოვდენ ამ ეპოქაში. ჯგუფთა შორის მოუწყობელი შრომის დანაწილება, რომელიც ცვლაში გამოინატება, სკვირვლათ განვიითრდა, წინანდელ ეპოქასთან შედარებით, — მაგრამ ის მანინც საზოგადოებრივი წარმოების უმცირეს ნაწილს შეადგენდა, და არა უმეტესს.

თავდაზირველათ მონათმუცლობელის მუშურნება თითქმის მხოლოდ ნატურალური იყო, ხოლო შემდეგ განვითარებაში კი ორგვარა, ნატურალურ-საცვლელი ხასიათი მიიღო. მონათა მოთხოვნილებები თითქმის სავსებითა, და ბატონის ოჯახის მოთხოვნილებათა უმცირესი ნაწილი — ჯგუფის საკუთარ ნაწარმოებით კმაყოფილდებოდა, ბატონის მოთხოვნილებათა უმეტესს ნაწილი კი — ცვლის შემწეობითა, ესე იგი ხაყიდი საქონელიათ. ამნარათ, ცვლით სარკებლობდენ, უმთავრესათ, საზოგადოების ზედა წრეები. საცვლელ სკანთა უმეტესობას ამიტომ საფუფუნო და სანებოვრო ნივთები შეადგენდენ. ცვლის ასეთი ხასია-

თი- იყო, სიხვათა მორის, მიზეუნი იმისა, რომ მონობის ხანაში ფუ-  
ლის რთლი კეთილმობილ ლითონებზე გადავიდა. იმავე დროს ფუ-  
ლია ზიგულათ მიიღო დღევანდელი „წვლილის“ („ფარა“) სახე:  
ახლათ წარმოშობილ სასოგადოებრივ-კონომიურმა ორგანიზაციამ—  
სახელმწიფომ—თავს იღვა, ან უკეთ რომ ვთქვათ, ხელში ჩაიგ-  
დო უფლება ლითონისგან განსხვავრულ ფორმის, წინისა და დი-  
რებულების ფულის მოჭრისა, და ეს ფული **საქონელთა ტრიპ-  
ლის საყოველთაო კანონიერ იარაღთ გამოაცხადა.**

ცულა ხელს-ხელა გამოიყო, როგორც დამოუკიდებელი, განსა-  
კუთრებული ხელობა განსაკუთრებულ და სასოგადოებრივ კლასთა—  
ვაჭრებისა, რომლებიც უიღულობენ საქონელს მწარმოებლებისგან,  
მიაქვთ და უიღიან მას მხმარებლებზე, და ამ ეიღვა-გაეიღვაში ამო-  
კებულ ფულით ცხვარობენ.

სასოგადოთ, მაშინდელი ვაჭრობა, თანამედროვე ვაჭრობასთან  
შედარებით, ძლიერ მცირე იყო. ამას ამტკიცებს ფულის სიმცირე,  
რომელსაც მაშინდელი საქონლის მიმოქცევა-ტრეაღი თხოვლობდა.  
თქრო და ვერცხლი ევრობაში და ახიაში კლასიკური ქვეუნიების აკვა-  
უების ხანაშიაც კი ასჯერ და ათასჯერ საკლები იყო, ვინემ ახლა  
არის. ამასობაში საცვლელი ტუხნიკის განვითარება დიდ სიმაღლეზე  
არ ასულა. ცვლისთავის სსკირთ ფულის რაოდენობას არ ამცირებ-  
დენ ისეთი განვითარებული მოწყობილებები, როგორც ჩვენ დროში  
არსებობენ (ასიგნაციები, ქაღალდის ფული, ბანკის ბილეთები, ჩე-  
უბი სისტემა და სხვ. ამგვარი).

კრედიტი, ან უკეთ მისი ჩანასახი—მეგვსიეობა—კი თანდათან  
განვითარდა მონობის ენთქაში და ფართო ჩანათი მიიღო; იმან დი-  
დი და თვალსაჩინო რთლი ითამაშა საბურქეთისა და რომის ისტო-  
რიის აუარებელ სიმდიდრის შექმნაში. მოუწყობულ კონომიურ ურ-  
თიერთობასთან ერთათ, ძველ ქვეუნიებში შესამჩნევათ ვითარდებოდა  
ორგანიზატორული კავშირებიც.

სახელმწიფოს ჩანასახები, რომლებიც ზატრიარქადურ ენთქაში წარ-  
მოიშვა მთელ ტომების კოლექტიურ მოქმედების—ხადირობის და თმე-  
ბის—მოხსწყობათ, ამ ენთქაში სწრაფათ განვითარდენ და ფართე ზო-

ლიტიკურ კავშირებათ იქცენ, რომლებიც ხშირათ მრავალ მიღონ სულს შეიცავდა. შრომის საზოგადოებრივი განაწილების განვითარება, რომელიც ცვლის ზრდაში გამოიხატა, აუცილებლათ თხოვლობდა ეკონომიურ ნიადაგზე შეერთებას. ცვლის გასაადვილებლათ, აუცილებელი შეიქნა აგრეთვე საერთო ფულის და საქონლის, საერთო ზომის და წონის შემოღება, სამხედრო და სავაჭრო გზების გაუყანა და მათი დაცვა თავდასხმისაგან; ვალის გადახდაში კანტროლის დაწესება, უცხოეთში მცხოვრებ ვაჭრების პირთვნების და ქონების უზრუნველყოფა და სხვა. მუდმივი ომები, რომელიც ერთ მთავარ საშუალებას წარმოადგენდა მონებისა და ახალი ტერიტორიის შესაძენათ—თხოვლობდა მტკიცე და ფართო სამხედრო ორგანიზაციას. ძველი საზოგადოების ორ კლასათ გაყოფა—შეატყველებათ და დახატულებათ, რომელთა შორის მეორე, ე. ი. დახატულთა, კლასი გაცილებით უმრავლესი იყო პირველზე, და გაბატონებულ კლასის ერთმანეთის მოწინააღმდეგე ჯგუფებთ დაწესება აუცილებლათ თხოვლობდა სამხედრო ძალის ცენტრალისტურ ორგანიზაციას, — ყუყლა ამ მოთხოვნის ლეებს აკმაყოფილებდა ძველი სახელმწიფო.

ძველი სახელმწიფოს განვითარება ორი სხვადასხვა გზით სწარმოებდა და ამით მას ორი, სრულიათ განსხვავებული ტიპის ორგანიზაცია წარმოემკვა.

ერთ შემთხვევაში ვრცელი პოლიტიკური ორგანიზაცია სდგოდა განსუთრებით იმის შემწეობით. ეს იყო იქ, სადაც არსებობდა ორი პირობა: პირველი, სადაც თვით გარკვეულ პუნების პირობები თხოვლობდნენ ფართო საზოგადოებრივ ორგანიზაციის შექმნას; მაგ., როცა წარმოების მთელი სვებედი დამოკიდებული იყო დიდ მდინარეებთან წყლის გამოყვანაზე (ამიტომ იყო, რომ მდინარე ხალხის, ტიგრისის, ეფრატის, ხოანხეს და სხვ. ნოიერ დედეებში პირველათ განვითარდნენ დესპოტიური მონარქიები), ან როცა აუცილებელი იყო მჭიდრო კავშირის შეკვრა ძლიერ მოწინააღმდეგე ტომების მუდმივ თავდასხმისაგან თავის დასაცვლათ, და მეორე, სადაც საცვლელი კავშირები ჯერ კიდევ არ იყვნენ საკმაოთ განვითარებული, საკმაოთ ფართო და მტკიცე, რომ ძლიერი პოლიტიკური კავშირი შეექმნათ. მაგ.

ტრიარქალური ხანის უთვალავ ომების დროს ზოგიერთი საგვარეულო-  
 ჯგუფი ბევრ მეზობელ ჯგუფებს იმორჩილებდა. თავდაზიარებულა და  
 მარცხებულები ზირდაზირ შედიოდნენ გამარჯვებულთა თემებში და მო-  
 ნებათა ხდებოდნენ. მაგრამ მონათა გადაქცევასაც თავისი სახლვარი აქვს.  
 მრავალი მონების წყალობით ჩნდება ისეთი ვრცელი მიუერთება, რომ-  
 ლის გაძლავაც ერთ ბატონს არ შეუძლია. მაშინ გამარჯვებული ჯგუ-  
 ფი გამყოფივდება იმით, რომ დამარცხებულს ზოლიტიკურათ იმორ-  
 ჩილებს, ე. ი. ხარკს ადებს და თავის მართებლობის ქვეშ აყენებს.  
 თავის შინაგან საქმეებში კი დამორჩილებული ჯგუფი რამდენიმეთა და-  
 მოუვიდებელი რჩება.

ამ საშუალებით ზოგიერთა ჯგუფი იხრდებოდა, ფართოვდუ-  
 ბოდა, და სოფლის უშუქლებელ დესპოტიურ სახელმწიფოს ქმნიდა.  
 ასეთები იუვენ სამეფოები ეგვიპტისა, ასსურეთისა, აბილიონისა, სპარ-  
 სელებისა და სხვ. ამთში დესპოტის ძალა-უფლობა ისეთივე განუსა-  
 ხდვრელი იყო, როგორც ჰეტრიარქისა, როგორც მონათმფლობელ-  
 ღისა; დესპოტსა და მონათმფლობელ ოჯახის უბრალო მიუაერთს მო-  
 რის მრავალი საშუალო საუკუნურები არსებობდა: სატრანპები, ოქცი-  
 უფროსები და სხვ., და თვითორული უფროსი თავის ხელქვეითთა  
 შესახებ, რომელთა მოქმედებაც მას უნდა მოეწონებოდა, ჰეტრიარქა-  
 ლური უფლებითა ხარკებლობდა. ასეთ სახელმწიფოებში ორგანიზა-  
 ციის ტიპი უველგან ერთი იგივე იყო.

სხვაგვარი ხასიათისა იუვენ ძველი სახელმწიფოები, რომლებიც  
 მტკიცე და ფართე საცვლელ ურთიერთობის ნადაგზე აღმოცენდნენ.  
 ეს იყო თავისუფალი კავშირი ერთი ტომის ახასწორ უფლებიან თე-  
 მებისა, რომელთა თავდაზიარებულ მიზანს შეადგენდა სამხედრო საქმის  
 საერთო წარმოება და ცვლისა და კერძო საკუთრების დაცვა გარე-  
 შე მტრისაგან.

მუდმივი მიმოსვლისა და შრომის საზოგადოებრივი განაწილების  
 განვითარების გამო დროთა განმავლობაში, კავშირის საერთო საქმიეთა  
 რიცხვი თანდათან მატულობდა და ამით იგი უფრო და უფრო მტკი-  
 ლე და ძლიერი ხდებოდა.

საერთო საქმეებს არჩევდა ბატონთა საბჭო, შემდეგში კი მათა

არჩეული ზირები, რომლებიც ამ საბჭოს კანტროლის ქვეშ იმყოფებოდნენ. ჯგუფის საშინაო საქმეებში კი ძველებურათ ოჯახის უფროსი იყო სრული ბატონი. რაც შეეხება მისებს, მათ არავითარი მონაწილეობა არ ქონდათ საზოგადო საქმიან მართვა-გამგეობაში. ასეთი წყობილება ქონდათ მრავალ რესპუბლიკებს ძველ საბერძნეთში და რამდენიმე იტალიაშიაც.

ძველი ქვეყნების უთვალავი ომების გამო, ამ ტიპის ორგანიზაციები სიმაგრეს ვერ იჩენდნენ და ხშირათ ზირველი ტიპის ორგანიზაციის ხასიათს იღებდნენ. ომი თხოულობის ძალა-უფლობის ერთი პირის ხელში გადაცემას, რაც შეუძლებელი იყო არისტოკრატიულ რესპუბლიკაში; ამიტომ იყო, რომ ხანგრძლივი ომების გამო, რესპუბლიკანური რომი კეისრების რომათ გადაიქცა. გარდა ამისა, ეკონომიურ ინტერესათ გამოწვეული სამექალაქო ომიც ასეთსავე შედეგებს იწვევდა. საბერძნეთის რესპუბლიკები არა ერთხელ გადაქცეულა, შინაურ ომების წყალობათ, სასტიკ და ტირანთულ სახელმწიფოებათ; როცა წვრილი მონათმფლობელები—გლეხები, ხელოსნები და ვაჭრები ილაშქრებდნენ მჭიდროთ შეკავშირებულ მსხვილ მონათმფლობელ არისტოკრატიის წინააღმდეგ, ისინი, უმრავლეს შემთხვევაში, მეფის ან ტირანის ბაიარად ქვეშ დგებოდნენ, რადგან მხოლოთ ძალათ სასტიკ ცენტრალიზაციას შეეძლო მათთვის გამარჯვება მიენიჭებია.

საზოგადოთ ძველი სახელმწიფო იყო ორგანიზაცია არსებულ ეკონომიურ ერთიერთობისა და მონათმფლობელთა ინტერესებს იცავდა, როგორც შინაურ, ისე გარეშე მტრებისაგან.

### **3. ძველი ქვეყნის საზოგადოებრივი ფსიხოლოგიის ძირითადი თვისებები.**

#### **ა) პიროვნების მდგომარეობა ჯგუფში და საზოგადოებაში.**

პატრიარქის მონათმფლობელათ გახდომამ, და მონათმფლობელთ ბიდან, რომელიც ზირველათ წარმოების ორგანიზატორი იყო, ხარაზიტათ, შექთასროათ გადაქცევამ, შესაფერათ შესცვალა მათი შეხედულება წარმოებელზე და საწარმოო პრომასზე. პატრივისტება და



ინტერესი საწარმოო შრომისადმი ქრება და მისი ალაგი სულ წინააღმდეგმა გრძნობებმა დაიჭირეს. აქ უალაგო არ იქნება დაუახსნა-ათათ საზოგადოებრივი აზროვნების ეს მხარე, მისი სრული განვი-თარება მთხურ სისტემის აყვავების ხანაში.

იმ ხანებში იარაღთა ასეთი კლასიფიკაცია იყო მიღებული:

1) instrumenta muta—მუნჯი, უსულო იარაღები: მაგ., ცუდი, დაზვა, დანა და სხვ.

2) instrumenta semivocalia—ცოცხალი იარაღი, რომელსაც მხოლოდ ხასყვრად, ე. ი. მხოლოდ რამდენიმეთ, მიუძღვიათ კას მობატოს თავისი გრძნობები—ესაა შინაური ცხოველები; და

3) instrumenta vocalia—იარაღები, რომელნიც ლაპარაკის ნიჭით არიან დაჯილდოვებულნი—ესენია ადამიანები—მთხები.

ასეთ შეხედულებას ბადებდა ძველი ადამიანის განკებაში მაშინ-დღელი საზოგადოებრივ-ეკონომიური წუობილება: წარმოების სისტემა დამუარებული იყო იმზე, რომ ადამიანი ადამიანს ისე ექცეოდა, როგორც უბრალო იარაღს, და სხვის ზიროვნებას **ისაკუთრებდა** იმ მიზნით, რომ ესარკებოდა მისი საშუალო ძალით.

რადგან სხვაგვარ საზოგადოებრივ წუობილებას არ იცნობდენ, ძველათ მონობას ბუნების **ნამდვილ და უცვლელ** კანონათ თვლი-დენ. ასეთი აზრებიდან ვერ განთავისუფლებულიყვენ იმ დროის უკან-ნათლებული და „გუნიოსური ადამიანებიც“ კი. „ბუნება აჩენს ზოგ ადამიანს მონობისთვის, ზოგს თავისუფლებისთვის“. („ზოლიტიკა“ არისტოტელისა). ზლატინს, ძველი დროის ერთ უკეთილშობილეს მოაზრეთაგანს, როცა თავის იდეალურ, უხაკულლო სახელმწიფოს გეგმას ადგენდა—მასში უმთხებოთ ცხოვრება ვერ წარმოედგინა (ეს მით უფრო ადვილი აჩანსნელია, რომ ზლატინის „რესპუბლიკა“ არ-სებობათაა სზარტანელთა საზოგადოების იდეალიზაციას წარმოადგენს).

თუმცა მთხებს ფოველთვის არ ეზურობოდენ სასტიკათ, მაგრამ მათში საზოგადოთ მანც არ ხედავდენ, და არც შექდლოთ დაენახათ, იადამიანები. შემიდეგში კი სისასტიკეც მატულობს, რადგან ცაცვლისა და მისკან წარმომდგარი შექენა-მოგების წყურვილი ავალებს ადამიანს კიდევ უფრო მეტათ უფლიფოს მთხები.

მონათა საერთაერთო განწყობილებაში გაბატონებული იყო თანასწორობა, რასაკვირველია თანასწორობა უფულებობისა. მაგრამ რამდენათაც ბატონები მეტს ცდილობდნენ თავიანთი სარგანიზატორი მოქმედების ნაწილი მონებისთვის გადაეცათ, იმდენათ იზრდებოდა ერთი მხრის უფლებობა და მბრძანებლობა მეორეზე.

მონების ოჯახური კავშირის არსებობა და დარღვევა ბატონის სურვილზე იყო დამოკიდებული. ბატონები საზღვრავდნენ აგრეთვე ცხოვრების სახსართა იმ რაოდენობას, რომელიც მონას უნდა მისცემოდა. მონებით სისტემატიური ვაჭრობის განვითარებასთან ერთათ, უფრო გამოსადეგი იყო არა მონის ძირითად მოთხოვნილების დაკმაყოფილებაზე ზრუნვა, არამედ, უმთავრესათ, იმის მუშაობის ინტენსივობა: ამსიარათი, მონა მალე „ცვდებოდა“ და მის აღაგას ახალს აუკნებდნენ, რაც, შედარებით, ძვირათ არ ჯდებადა. მაშასადამე, ბატონის ეკონომიურ მოსახრებაზე იყო დამყარებული მონების სიცოცხლის ხანგრძლივობაც, ისე, როგორც მათი გამრავლება, მათი ოჯახი.

დამცირებული, გაქვლილი, უახრო მორჩილებას შეჩვეული, დაბეჩავებული, — აი როგორი იყვნენ მონები, აი მათი თვისებები. მათ შეძლება არ ქონდათ განვითარებისა, მათში არ არსებობდა იდეა ბრძოლისა; მხოლოდ განსაკუთრებულ ზირობებში ხანდახან ახდენდნენ მონები აჯანყებას. ეს ხდებოდა იქ, სადაც თვითონ სამუშაოს ხასიათი აკავშირებდა მონების მასას ერთმანეთთან (მიწათმომქმედი მონები სიცილიაში, რომლებიც ასობით და ათასობით ერთად შებორკილ-შეჯაჭვულნი მუშაობდნენ ერთ მიწოდარში); ანდა არაჩვეულებრივ ენერჯიას და ახოვანებას თხოულობდა მათგან (რომის გლადიატორები). თუმცა აქ მნიშვნელობა ქონდა იმ ფაქტსაც, რომ გლადიატორები უმეტეს ნაწილათ ახლათ დამონებულნი იყვნენ და არა მონების ჩამომავლნი, რომლებმაც სრულიათ არ იცოდნენ თავისუფლება. ასეთ აჯანყებას სასტიკი უღმობელობით აცხრობდნენ, აჯანყებულებს შეუბრალელებათ ხოცავდნენ. მაგრამ მონების გამარჯვებაც კი ვერ შესცვლიდა არსებულ ეკონომიურ სისტემას, არსებულ ურთიერთობას; მონებს არ შეეძლოთ სხვა წყობილება დაემყარებიათ. მათი გამარჯვებით ამიტომ

მხოლოდ ბატონის კლასი შეიცვლებოდა, — მათ ადგილს გამარჯვებულნი დაიჭერდნენ.

მონების უფულებო მასსაზე წამოჭიმული იყო ბატონის ოჯახი. მაგრამ მის ორგანიზაციასაც მონობამ თავისი ბეჭედი დაასვა. ოჯახის უფროსს არა მარტო ზატონარქის უფლება ქონდა თავის ოჯახის წევრებს, მათი სიკვდილ-სიცოცხლის გადაწყვეტა შეეძლო, არამედ კიდევ მეტი — მას თავისი შვილების მონებათ გაუიღვის ნებაც ქონდა. კლასიკური ქვეყნების აფაგების ხანაშიაც კი ასეთი მკაცრითი იშვიათი არ იყო. მარა, მიუხედავად იმისა, რომ მამის უფლები ოჯახის წევრებს იხუთავდა უსახდლოდ იყო, როგორც ბატონის უფლები მონებს, სინამდვილეში ფაქტიური მთებობა ოჯახთან, რა თქმა უნდა, გაცილებით უფრო ლამობიერი იყო მონებთან მთებობაზე.

ოჯახებზე მდლა იდგა სახელმწიფო. თავისუფალი კაცის და მტკილბულება სახელმწიფოსთან სხვადასხვაგვარი იყო, იმის მიხედვით, თუ რანაირი ტიპის იყო ავითონ სახელმწიფოს წყობილება.

ახლის დესპოტიკაში ავითოეული ქვეშევრდომი სახელმწიფოს მონა იყო. კონომიურათ ეს იმაში გამოხატებოდა, რომ სახელმწიფო სასტიკ ექსპლუატაციას უწევდა კერძო მეურნეობას — აურებელ ხარკებსა და ბეგრას ადებდა. იურიდიულათ — ზირავსება სრული უფლები იყო ადმინისტრაციული მანქანის ავითოეული ვინტის წინაშე, რომელსაც ამ ხარკების და ბეგრის მტკება ქონდა მინდობილი. ხალხის მასისთვის მოქალაქობრივი ცხოვრება არ არსებობდა. მას მძიმე უღელი აწვა; და ეს უღელი, დროთა ვითარებაში, კრთი-ორათ მიმდებოდა, მოხელეთა ორგანიზაციის გაუმჯობესებისათვის ერთათ. უმაღლეს მთავრობის ბრძანების ასრულებათა მაგიერ, ეს მოხელეები უფრო და უფრო მეტათ თავის საკუთარ ინტერესებს ემსახურებოდნენ და ხალხს თავის სასარგებლოთ უფლებდნენ. ასეთი ცვლილება მოხდა მას შემდეგ, რაც ახლის ბიურკრაციის უმაღლესმა წრებმა მთელი თავისი საზოგადოებრივ-ორგანიზატორული მოქმედება დაბალ წრეებს მთავრად თავს და აწნაირათ სწორეთ საზოგადოების მწარმოებელი წევრები მის ზარახიტებათ გადაიქცნენ, როგორც საბერძნეთის და რომის მონათმფლობელები. ამასთან ისინი ზრუნავდნენ თავიანთ ოჯახის

წევრებზე და აარსებდენ მათთვის მრავალ, სოციალურ-ეკონომიკურ სრულყოფილ უსარგებლო, მარა შემოსავლიან, თანამდებობებს. აღმოსავლეთის ისეთ დესპოტიკურებში, როგორც ჩინეთი და სპარსეთი, აღმინისტრატული აპარატის სოციალი და უსამართლო იარაღი შეიქმნა ეკონომიურ და პოლიტიკურ მსგავრებაში.

ასეთ პირობებში პიროვნების განვითარება შეუძლებელი იყო როგორც მხნების, ისე ბატონებისთვისაც; ბატონებაც თითქმის სრულიყოფით ისეთივე დაბნელებული და უშინაარსო აუკან, როგორც მხნები.

სულ სხვა დამოკიდებულება ქმნდა პიროვნებას პოლიტიკურ ორგანიზაციისათვის ევროპული ტიპის სახელმწიფოებში. იქ პიროვნება არ იყო დაჩაგრული, — ამის არსებითაა ეწინააღმდეგებოდა აკუთმის ფორმის სახელმწიფოებრივი კავშირისა. თუმცა თავდაპირველად მდიდარი, წარჩინებული მიწათმფლობელები ახერხებდენ „დემოსის“, — ნაკლებ მდიდარ მოქალაქეთა მასის, მონათმომქმედთა და ხელახლების ეკონომიურად და პოლიტიკურად დამორჩილებას, მაგრამ უკანასკნელის ეკონომიური დამოკიდებულება გამოიხატებოდა უმთავრესად დაფაინებაში, პოლიტიკური — სახელმწიფოს მართვა-გამგეობაში ძალის მტკიცე მონაწილეობით, მაგრამ როდესაც ცვლის გადასაწყობად დემოსის (უბრალო ხალხი) ელემენტთა შორის კავშირი გაძლიერდა და სტენაზე გამოვიდა დემოსის ახალ წარმომადგენელი ფორმა — ვაჭრები, მაშინ დემოსი შეკავშირდა მსხვილ მიწათმფლობელ არისტოკრატის წინააღმდეგ და შედგარი ბრძოლა გაუმართა მის პოლიტიკური უფლებებისა და მასთან შეკავშირებულ ეკონომიურ ინტერესების დასაცავად. ბრძოლა დასრულდა დემოსის გამარჯვებით, რომელმაც სრული პოლიტიკური თანასწორობა მოიპოვა.

ისტორია არსებით არ გვაძლევს მოქალაქეობრივი ცხოვრების ისეთ ბრწყინვალე აუფავლებას, როგორც იყო ათინაში VI—IX სსუკ. ქრისტეს შობის წინეთ. იურიდიული თანასწორობა სრული იყო. აკუთმის ელს შექმნა მსჯელობაში მონაწილეობა მიეღო და ხმა მიეცა სახელმწიფო საქმეების კარნევა-გადაწყვეტის დროს. საქმე იქამდე მივიდა, რომ სოციალური თანამდებობაზე ეს თუ ის პირი კი არ ინიშნებოდა, არამედ კენჭის ურთი ირჩებოდა. ასეთი იყო რესპუბლიკის

დემოკრატიზმი. მაგრამ ეს იყო მხოლოდ ზედა-პირი საზოგადოებრივი ცხოვრებისა.

რამდენიმე ათი-ათასი მოქალაქესა უკან, რომელნიც მოქალაქობრივი ცხოვრების ატმოსფეროში თავისუფლად ვითარდებოდნენ, რამდენიმე ასი-ათასი უუფლებო, დაჩაგრული, დაჯანსიებული „ცოცხალი იარაღები“ იდგენ. თავისუფალი ადამიანების მთლიანობის მოქმედების მიზანი იყო მონათა შრომით შექმნილი სიმდიდრის განაწილება ერთმანეთ შორის.

ასე იყო ძველ რომშიც. რამდენიმე საუკუნოების განმავლობაში ებრძოდა იქ დემოკრატია—ზღუბები—უშადლეს კლასს—მატრიციებს იმავე ეკონომიურ მიზნის მისაღწევად, როგორც ათინის დემოსი. განსაცვიფრებელი თავგამოდებით და ქსერგიით ებრძოდნენ ისინი ყოველ ნაბიჯზე ორგანიზაციულად მოწყობილ მოწინააღმდეგეს და აიძულებდნენ მას გათანასწორებისკენ გადაედგათ ახალ-ახალი ნაბიჯები. მაგრამ მთელ ამ საძინელ ბრძოლის დროს ერთი ხმა, კრინტიც არ დაძრულა მონათა ცხოვრების გაუმჯობესების შესახებ. ამ მხრივ არავითარი განსწავვა არ იყო „მოანგარე“ დემოკოვთა და უმატიანსკის უტომისტიკის შორის, როგორც იუვენ, მაკ., იმ. გრაკები, რომელთა სიცოცხლეც „ხალხის“ ინტერესებისთვის თავგამოდებულ ბრძოლას შეეწინა.

ამნაირათ, ძველ საზოგადოებაში ზიროვნების მდგომარეობაზე შეიძლება ითქვას შემდეგი: მონისთვის განვითარება შეუძლებელი იყო, სიმაგიერათ, ევკლას ზირობები ხელს უწყობდენ მის დეგრადაციას (გადამსენებას). ბატონისთვის აღმოსავლეთის საზოგადოებებში, სადაც გაცვლის სისტემა სუსტი იყო, განვითარების ზირობები სულ მცირეთ, სჯობდა მონისას; დასავლეთის საზოგადოებებში კი, სადაც ცვლა სავადას განვითარებულ იყო, თავისუფალ ზიროვნებას თარაე ასწარეხი ქნის და თავის ძაღდონის და ნიჭის კასმელელათ და კასვითარებულათ.

## ბ) მსოფლმხედველობის საზოგადოებრივი ფორმები.

ახლა უნახათ, თუ რამდენათ მდიდარ და შესაფერ მასლას წარმოადგენდა ტეხნიკური და მასთან ერთათ ეკონომიური განვითარებისათვის საზოგადოებრივი ფუნისფლგია მონათის ხანაში.

რაც შეეხება მონების ფსიხიკას, მასზე ბევრი ლაპარაკი არ დაგვიკრძალავს. მისი უკიდურესი სიღარიბე და უძინაარსობა, სივიწროვე და სიბოქსავე—ყოველ ეტეხს ვარეშება, რადგან ეს ადამიანები ფაქტურათ უბრალო საწარმოვო იარაღთ იყვენ გადაქცეული. აქ ვერ იპოვიოთ განვითარებულ ელემენტებს. ამ კლასის წევრთა განვითარებულ ცხოვრება უკეთეს შემთხვევაშიაც კი (სწავლული მონები) მხოლოდ ბატონების განვითარებულ ცხოვრების სუსტ გამონაშუქს წარმოადგენდა.

სულ სხვა მდგომარეობაში იყო ბატონთა კლასი: აქ ფსიხიკოლოგიის სიღატაკე აუცილებლობას არ შეადგენდა; სარგანიზატორთ მძიმედება თავის მინაარსით თხილდობს რამდენიმეთ განვითარებულ განვითარებას, მონების ექსპლუატაცია კი ბევრ თავისუფალ დროს უტოვებდა ბატონებს, რომელთაც შეეძლოთ მათ ან განცხრომი-სიამოვნებაში გაეტარებიათ, ან განვითარების განვითარებაში მონებთან.

მონების ფრად კრძელი ეპოქა შეიცავს მთელ რიგს ერთობ შეორისვან დიდთ განსხვავებულ საზოგადოებრივ ფორმაციებისას. თუ ამ ეპოქის სხვადასხვა საფეხურებს და სხვადასხვა ხალხის სულიერ ცხოვრებას დავაგვირდებით, ჩვენ წინ გადაიშლება ადამიანის სრული ისტორია, ბარბაროსობიდან დაწყებული—ცივილიზაციამდე, რომელიც განვითარა სიბერეში და რომელს თავის აუვაგების ხანაში.

საჭირო არაა ბატონთა ფსიხიკური ცხოვრების მინაარსზე შეხურობა იმ საზოგადოებებში, რომლებშიაც გაცვლას მცირე ადგილი უჭირა და აღმოსავლეთის დესპოტიებთ გადაიქცენ: იქ განვითარების განსხვავებულ საფეხურზე თითქმის სრულიად ქრება ფსიხიკოლოგიური განსხვავება ბატონსა და მონას შორის. ამგვარი წესი ჩავგონის, რომელიც ბატონსაც და ემსაც ერთხანათ ხუთავდა, ბადებდა მათი ზოროვნების ერთხანთ უძინაარსობას და უმძობლობას. განსხვავება მათში იმდენით მცირეა, რომ თითქმის ურადლებების დროსაც კი არაა.

სხვა სურათს წარმოადგენენ მონათმფლობელები საზოგადოების, რომელთაც შესაძინევით განვითარებული გაცვლას-გამოცვლას აქვთ. თავისუფალი, სავსტრო მიმოსვლა მორეულ მხარეებში აფართოვებენ მათ განვითარებულ ჰორიზონტს, ანვითარებენ შემეცნებას, ანთავისუფლებენ წინანდელ ნატურალურ მეურნეობის დროს ერთ წერტილზე გაყინულ

აზროვნებას და ამოძრავებენ მას. ფსიხიური მასალა მეტია და მრავალფეროვანი. გარეგანი დახვეწრის მოსპობა, ერთი მხრით, და შედრებით ბუნების მბრძანებლობა ადამიანზე—მეორე მხრით, ნიადაგს ამზადებდენ აზროვნების შიდალ საფეხურზე სწავლის და ინტენსიურ მოქმედებისათვის.

ნატურალური ფეტილიზმი თანდათან ქრება. ის მხოლოდ ზოგიერთ დარტყის ინარჩუნებს თავისი წინანდელი ასპარეზისას: იმისი ნაშაუბი არიან წარმართთა რელიგიები, მეტაფიზიკური ასხნა ცხოვრების მოვლენებისა და საერთო ბუნების უფრო რთული მოვლენებისა. ძველ ქვეყნის რელიგიებში გადმერთებულ, ფეტილიზებურ სახით გამოდიან ბუნების სტიქიური მოვლენისი, რომელნიც ადამიანს ვერ დაუძლევა და, მაშასადამე, ვერ შეუგნია, — და შემდეგში კი — საზოგადოებრივი ცხოვრების სტიქიური მოვლენებიც. მეტაფიზიკა, რომელიც ხსნის მოვლენებს უსახო „საღების შემწეობის, რომელიც მათ უკან იმაღლებას“, იგივე ანიმიზმია, მხოლოდ უფრო განყენებული ფორმით. თავისთავაა გასატეხი, რომ საზოგადოების ეკონომიურათ სუსტ ელემენტების ფსიხიკაში (დემონის, ჰლებების, შემდეგ ხანებში ჰროლეტარების ფსიხიკაში) ანიმიზმსა და მეტაფიზიკას, შედარებით, უფროსათვის უფრო მეტი ადგილი უჭირავს, ვინემ უმაღლესი წრების წევრთა ფსიხიკაში.

უფროდ შემთხვევაში, კლასიკურმა ქვეყანამ თავის არსებობის ხანაში ძლიერ მაღლა აიწვანა. საცნობიერო მოქმედების განვითარება, მაგრამ მიდიოდა კი მისი ჰროგრესი იმ გზით, რომელიც ხელს უწყობს ტენიკის და ეკონომიკის განვითარებას? იქა კი ეს მოქმედება სსსარგებლო ბუნებასთან ბრძოლის გასატარებლათ ბუნებაზე ადამიანის მბრძანებლობის მოსპობებლათ?

აქ უნდა გავარჩიოთ ერთმანეთში ორი ხანა კლასიკური ქვეყნის ცხოვრებაში. სანამ მსხვილი მონათმფლობელი წარმოების აქტიურ ორგანიზატორათ გამოდიოდა თავის ჯგუფში და მის გვერდით კიდევ არსებობდა თავისუფალი გლეხი და ხელოსანი, საზოგადოებრივი აზროვნება, უმთავრესათ, ჰრაქტიკულ ცოდნის შექმნისკენ იქა მიმართული. მართლდა, ეს იქა საშინაომფლობლო კულტურის ადრინ-

დედ სხნაში, როცა შეშეცნების ძალა ახლათ იწებდა განვითარების და ჭერ ისევ სუსტი იყო, ზატრიარქალური ელთა-ცხორების კანსერვატიზმი კი ჭერ კიდევ საგრძნობელი სიმძიმით თავს აწვა და უხშობდა გონებას. ამიტომ, ზრატტიკულ ცოდნათა ზროგრესი მეტისმეტათ ნელა სდებოდა. მაგრამ, წინასდელ ებტქებთან შედარებით, ის მანც სწრაფათ უნდა ჩათვალოს. რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში მისდა მრავალი ტენიკური გამოგონებანი და გაუმჯობესებანი; „ანტიკურ“ ქვეყნის ისტორიის ბოლო საუკუნოებში უკვე შესდგა აურბელი „ზაზასი“ მეცნიერულ-ზრატტიკულ ცოდნათა, ზოგერთი წარმოების დარგებში კი საქმე სწორეთ მიზნის შესაუკრათ იყო დაუქებული, რაც გამომდინარეობდა მოვლენათა განთიერების კანონიდან (მაგ., საინჟინერო და საამქნებლო საქმე, ლითონების დამუშავება და სხვა).

მაგრამ შემდეგ სტადიაში შისვილ მონათმფლობელის ფატტიური როლი წარმოებაში სწრაფათ კლებულობს, საორგანიზატორო შრომა დაეკვლა მონების ერთ ხაწილს (და მონების მსგავს მონამსახურებს). იმავე დროს ცხორების მსვლელობა ახადგურებს გლეხებს და ხელოსნებს და შით ქმნის ზარახიტულ ზოლუტარიატს (რა გზით—ეს შემდეგ იქნება ახსნილი), ამით კი იცვლება განატრსებელი კლასის განებრივი ცხორების მიმართულება: ის შორდება ბურჟუასთან ზირდაზირ ბრძოლის ინტერესებს, ტოვებს წარმოების სამფლობელოს და გადადის „უმადლეს სფერებში“. ბატონების საზოგადოებრივი როლი უფრო და უფრო ხმარების ფარგლებში იმწევდებდა. იმათი კონებრივი მოქმედების საგანი „წმინდა“ სიამოვნებით დატებობა სდება.

ქრება უოველივე ინტერესი ტენიკურ მეცნიერებათადაში, რომელიც ზირდაზირ მწარმოებელ შრომას, ე. ი. მონურ საქმეს, ემსახურებთან და არა ბატონის კასართობეს. სანქნებისმეტვევლო ცოდნა ზირველ-ჩანასხს იქით არ მიდის, რადგან ერველ-დლიურ მოვლენათა დაგვირგება, იმათი შესწავლა ბატონებს შეუთერებელ და დამამცირებელ საქმეთ შაჩნათ. სოციალურ მეცნიერებაზე ხომ ლაზარაკიც შეტია. იმათ ჩანასხს წარმოადგენს შოლოდ ზერველ ისტორიკობებსე და კაორებსე, კკონომიური და მატერიალური კულტურის



შესწავლა კი თითქმის არ არსებობს, ვინაიდან იმის სვანის შეადგენს უმნიშვნელოთ შინეული და ათვალწუნებელი საქმე—წარმოება. ასეთი შედიდურობა ძველ დაძმანთა შედეგია მონებზე უსაზღვრო მარქსებლობისა და ბატონობისა.

საბუნებისმეტყველო მეცნიერებიდან ძველები განსაკუთრებული ხალისით ეტანებოდნენ უფრო განუქებულ მეცნიერებათ—მათემატიკას და ლოგიკას. უფრო „გონიერებულ“ მეცნიერებათაგან ხატოვცემად იყო ასტრონომია, რომლის სვანიც მალადა. ცხოვრებისათნ დახლოება და პრაქტიკული მიზნისთვის გამოუყენება ასეთი მეცნიერების დიდ დამტრებათ ითვლებოდა. ზლატონის აზრით, მექანიკური აზრების ახსნა-გამოყვანაში გეომეტრიათ სარგებლობა გეომეტრიის დირსების შებლაღვას ნიშნავდა.

თელოსროფის ძველ ქვეყანაში, განსაკუთრებით საბერძნეთში, ისე გულმოდგინეთ სწავლობდნენ, როგორც შემდეგში, მკანი, არასოდეს არ უსწავლიათ. ბერძნების თელოსროფია ბრწყინვალე ნაყოფი იყო ძველ ცივილიზაციისა. მაგრამ აქაც ნიშნობლივ თავისებას შეადგენს თელოსროფის სრული დამოკება ეოკლადდიურ ცხოვრებაზე, თითქმის სრული უარყოფა იმ აზრისა, რომ მის საფუძველს სინამდვილის შესწავლა უნდა დაეფას, მეტის მეტი აკორექტიული ხასიათი.

საზოგადოთ, ანტიკური ქვეყნის უკანასკნელ ხანებში შემეცნების მთელი სიმდიდრე თითქმის სრულიად უსარგებლო იყო ტუხნიკური პროგრესისათვის და, მაშასადამე, ეკონომიური განვითარებისათვისაც.

ძველი ქვეყნის თსიხიური ცხოვრების მერე დამახასიათებელი ნაყოფი იყო საუცხოვო ხელოვნებათა განვითარება; მარა ეს ნაყოფი თითქმის უსარგებლო იყო ეკონომიური პროგრესისათვის და შნიშვნელობა ქანდა მხოლოდ მალა კლასებისათვის, — მათი ცხოვრების დამატებელი იყო.

კლასიკური ცივილიზაციის აფუკების ხანაში ეკონომიურ შეხედულებებიდან განსაკუთრებით ნათლათ სჩანს, რომ საზოგადოებრივი აზროვნების მიმართულება ეკონომიური განვითარებისთვის უსარგებლო იყო.

ეს შეხედულებები ნაწყვეტ-ნაწყვეტათაა გაფანტული, ძველ დი-

ტერატორულ ნაწარმოებებში. ისინი შედეგი არაა მოვლენათა კრიტიკული გამოკვლევისა, არამედ ნაკარსხევა საზოგადოებრივი ზირობებისაკას. ისინი შეცნიერული არ არიან და არც შეადგენენ შეცნიერულ სისტემას. ეკონომიური შეცნიერება—როგორც სწავლა ადამიანთა საწარმოო ურთიერთობაზე, —საზოგადოთ შეუძლებელი იყო იმ ენობაში, როცა მწარმოებლის შრომას ეკვლანი ზიზღით უყურებდენ. „მთელი შეცნიერება ხაზეინისა—ამბობს არისტოტელი—იმაში უნდა გამოიხატოს, რომ თავისი მონია სარგებლობა შეიძლოს“. ამასთან ძველების იდეალი იყო—უფლებივე საჭირო ნიუთი ზირდაზირ თავის მხეების შრომით გაკეეუება, ცვლის დაუნმარებლათ. ასეთ შეხედულებას ემხრობდენ ათინელებიც, რომლებიც, შედარებით, უფრო ვაჭარ ხელხათ იოვლებდენ. ამ შეხედულებას ქმნიდა, ერთი მხრით, საერთო ხასიათი მაშინდელი მეურნეობისა, რომელიც უფრო ნატურალური იყო, ვინემ საცვლელი, რადგან ცვლასში საზოგადოების მიხლოდ მცირე ნაწილი იყო ჩამული, და მეორე მხრით—შწავე ანტაგონიზმი, რომელიც ანსებობდა მოვჭრე კლასთა და საზოგადოების დანარჩენ ჯგუეთა შორის.

როცა გაცვლა შედარებით სუსტათა განვითარებული და საერთოდ ნაწარმოები ვარდება ვაჭრის ხელში, ვაჭართა კლასს ვერ აკმაყოფილებს ისეთი მცირე ჰროცენტი, როგორიც, მაგ., ჩვენ დროშია: ვაჭრები ენერგიულათ ევლეთდენ მწარმოებელსაც და მომხმარებელსაც, რაც იმათთვის ადვილი საქმე იყო გონკურენცის სისუსტის გამო. ამნიარათ, საოლათ გამოაშკარავდა ვაჭართა კლასისა და საზოგადოების სხვა წევრთა ინტერესების სრული წინააღმდეგობა. აქედან წარმოსდგა ძველ მწერალთა უმრავლესობის მტრული განწყობილება ვაჭრობისადმი და ვაჭართადმი. „ვაჭრები, რომლებიც მოტყუილებასა და სიცრუეს არიან დაწვეულები, შეიძლება მხოლოდ „ვითმინათ“ სახელმწიფოში, როგორც უცლიობელი ბოროტება. მოქალაქისათვის ვაჭრობა დანაშაულობას. სახელმწიფო თვალუერს უნდა ადევნებდეს საქონლის გაყიდვას და მხოლოდ მცირე სარგებლას ადების ნებას აძლევდეს ვაჭრობაში“ (ზლატანი). „შეწვრილმანება—სიძაკელი საქმეა, მსხვილი ვაჭრობა—მხოლოდ შესაწყნარებელი. შეუძლებელია მო-

გებს მოუტეუილებლათ“ (ციცერონი). საქანლის სცვლელ ღირებუ-  
ლებას არისტოტელი ნახევრათ შეურაცხყოფელი სხელით ნათლავს:  
ესა, მისი აზრით, ხელაფური სარგებლობა სცნით, წინააღმდეგ მისი  
ბუნებრივი გამოსადგობისა, ე. ა. ნაწარმების ზირდაზირ მოხმარისა.

შრომის დანაწილებას ძველები აფასებდენ არა წარმოების ინტე-  
რესების მიხედვით, არამედ მოხმარების მიხედვით. ისინი უურადღე-  
ბასაც არ აქცევდენ შრომის დანაწილების სარგებლობას, რომელიც  
გამოიხატება ნაწარმების, პროდუქტის რაოდენობის ზრდისა და მის  
ღირებულების შეზღუდვაში; ისინი მხოლოდ იმას აღიქვამენ მნიშვნე-  
ლობას, რომ შრომის დაყოფა აუმჯობესებს ნაწარმოებთა თვისებას და  
სასიამოვნო ხასიათს აძლევს მას. ასეთი თვალსაზრისი უველახე მუ-  
ტათ შეეიერება მონათმფლობელთა რაღს განვითარებულ „ანტიკურ“  
საზოგადოებაში, რომელიც მოხმარებაში გამოიხატებოდა.

შრომის საზოგადოებრივი განაწილება, გაცვლა, რომელშიაც ის  
გამოიხატება, დიად პროგრესიულ ძალებს წარმოადგენს ძველ მკე-  
უნაში. იგი შეადგენს მოაფარ საიუძველს, რომელიც აერთობდა  
მაშინდელ წარმოებას. და აი, ამ მოვლენებს საზოგადოებრივი თვის-  
ბალოგია რამდენიმეთ უარყოფით უცქეროდა, რამდენიმეთ კი სრუ-  
ლიათ უურადღებოთ სტოკებდა მათ არსებით მნიშვნელობას, მათს  
რაღს საზოგადოების მიერ ბუნების ძალებზე ბატონობის მოსა-  
ზოგებლათ.

საკვირველია, რომ მოვასშეობა გაცილებით უფრო სპატიო  
საქმე იყო, ვინემ ვაჭრობა; ლიტურატურაში, მართალია, იმის ძეგუ-  
ბა და გომობაც ხშირია; მაგ., არისტოტელი ვიცხავს მას იმ მიზე-  
ზით, რომ „უმაღლეს ხარისხამდე ბუნების წინააღმდეგია თულის  
შეერ თულის შობა“, — მაგრამ მისი გომობა, შედარებით, ნაკლებია. იმა-  
ვე დროს მევასმისა და მისი მოვალის ინტერესთა წინააღმდეგობა  
არა ნაკლებ თვალსაჩინო იყო და არა ნაკლებ სავარაზებელი, ვინემ  
მოვასშრის და მწარმოებელ-მოხმარებლის ინტერესთა წინააღმდეგობა.  
მევასშეობა უფრო ზატოვდებაში იყო, ვინემ ვაჭრობა, იბოტომ, რომ  
ის კლასი, რომელიც მევასშეობდა, გაცილებით უფრო ძლიერი და  
გავლენიანი იყო, ვინემ ვაჭროთა კლასი.

იმ ხანაში ვაჭრობა თხოულობდა დიდ თავგამოდებას, გამჭრია-  
ხობას, ჭაფვას, შრომას, გამბედაობას და „რისკს“. უსაქმობაში აღზრ-  
დილ, წარსინებულ მონათმფლობელთა კი საამისო ენერჯია არ მოე-  
პოვებოდათ. ძველშეობა გაცილებით უფრო აღვილი და არა ნაკლებ  
მომკვიდრის სქმე იყო. არისტოკრატებს მისი სწინააღმდეგო არა-  
ფერა ქონდათ და დიდი ხალისით კიდებდნენ მას ხელს. აუვაგების  
ხანაში ათინაში ხასესებე ფულზე 18 შროც. ძველს ჩვეულებრივია  
მოფლენა იყო. რაში იხეთი კაცები, როგორც ზომზეუსი, სულაა,  
ანტონი, ზატრიოტი-იდეალისტებიც კი, როგორც ივეუნ ბრუტი და  
კასიო, არ საკილობდნენ ფულის საშინელი დიდი შროცებებით—  
(48—70 შროც. წელიწადში) გასესხებას. ბუნებრივია ისიც, რომ  
სახელმწიფო ენერჯიულ მფარველობას უწყველს მევანძეობას და შეს-  
ნიშნავი გულმოდგინებით იფარავდა კრედიტორთა ინტერესებს. სა-  
ხელმწიფო მშენ უურადლებასაც არ აქცევდა ვალის გადახდვისთვის  
დროს—შეუძლებელი იყო მოვალე, თუ განტეხ არ სურდა ვალის გა-  
დახდა. კრედიტორს უფლებს ჰქონდა—უგულა მოვალე, რომელიც არ  
გადაიხდიდა, მონათ გაეიდა. რამაჟი 12 ტაბლიცინი კანონებით  
(შედგენილია არისტოკრატების მიერ 451 წელს ქრისტეს მობამდე),  
კრედიტორებს იმის უფლებაც კი ქონდათ, რომ ფუჟა-ფუჟა აკეუ-  
წათ მოვალის სსკული, თუ მას ვალის გასასწორებელი საშუალება არ  
ქონებოდა.

ასე ეფერებოდა საზოგადოება და სახელმწიფო მევანძეობას.  
ამავე დროს, ძველი ქვეყნის დაღუპვის ისტორიაში მევანძეობის გან-  
ვითარებაში, როგორც შემდეგ დაფინანსავთ, მეტათ საყურადღებო და  
თან სამწუხარო როლი ითამაშა.

ცხოვრების სხვადასხვა მხარეებზე ზოლიტიკის გაბატონება ამ-  
კართ ხანს ბერძნულ-რომაელების ქვეყანაში. ზოლიტიკური საზოგ-  
ადობრივი სქმეები. იმდენათ თვალსაჩინო როლს თამაშობდა მოქა-  
ლასის ცხოვრებაში, რომ არისტოკრატულს ზოლიტიკურ მოქმედებისადმი  
მისწრაფება ადამიანის ნიშნობლივ თვისებათ მიაჩნდა. „ადამიანი—ამ-  
ბობდა ის—არის თავის ბუნებით თვით ზოლიტიკური ცხოველი“  
(ე. ი. მოქალაქე). ფიზიკური მრამისათვის სიძულვილის საბუთათ

ხშირათ მოკავთ ის გარემოება, რომ ის მოცალეობას არ აძლევს აღმ-  
მანს საზოგადოებრივ საქმეებში მონაწილეობისთვის (ქსენოფონტე).  
იმავ დროს, რომ გამოვიკვლიათ ის ინტერესები, რომელნიც დამ-  
ყარებული იყვნენ ამ ფართო მოქალაქობრივი ცხოვრების საფუძველზე  
და ბაღებდენ ჰარტიათა ბრძოლას, აღმოჩნდება, რომ ბოლოს და  
ბოლოს ესენია ინტერესი ექსპლუატაციის, დაზერობის, ძარცვისა და  
ხადავლის განაწილებისა. და რაც დრო გადიოდა, ფაქტიურათ მით უფ-  
რო უნაყოფო, ე. ი. საზოგადოებისთვის უსარგებლო ხდებოდა მთელი  
ის პოლიტიკური შრომა, რომელიც თავისუფალ მოქალაქეებს დადათ  
სასარგებლო და საყოფიერ შრომათ მიანხლო.

#### 4. მონათმფლობელ საზოგადოებათა დეგრადაციის მიზეზები და მსვლელობა.

ტუხნაკური ჰარტრესი, რომელიც საფუძველია ყოველი საზო-  
გადოების განვითარებისა, თანდათან შეფერხდა და შესუსტდა მას შემ-  
დეგ, რაც ბატონთა წოდებამ ფაქტიურათ თავიდან მოიშორა \* ორგა-  
ნიზატორული როლი წარმოებაში. ეს იყო საზოგადოების ერთა-  
ერთი კლასი, რომელსაც თავის ცხოვრების ზირობების გამო შეძლე-  
ბა ქონდა განვითარებისა; რამდენათაც ის საზოგადოებრივ-ზარაზიტულ  
ჯგუფათ იქცა, იმდენათ იმისმა განვითარებაზე გამოიფვალა თავისი  
ხასიათი და ზარაზიტული მიზრობულება მიიღო. მონებს კი, იმათი  
ცხოვრების უკუდამართი ზირობების გამო, არ შეუძლოთ განვითარებუ-  
ლიყვნენ და წინ წაუწიათ საზოგადოების ძალების ბრძოლა გარეშე  
ბუნებისათს.

მაგრამ ეს ცოტაა. მონებს ფაქტიურათ ამცირებდენ, თოხსიყ-  
რებდენ, რეგნიდენ გონებრივათ და ფიზიკურათ. წარმოების იარაღთ  
გადაქცეული, აღამიანი სწრაფათ კარგავს თავის სანიცოცხლო ენერ-  
გიას, უღმობელი ექსპლუატაცია უმოკლებს მას აჩსებობას და მიყავს  
იმისი ჩამომავლობა გადაგვარებისა და დაღუპვისაკენ. იმ დროს,  
როცა მუდმივი, სისტემატიური მონებით ვაჭრობა იყო განადგობელი,  
ბატონებისთვის სასარგებლო იყო—თავის მონებისგან მოეთხოვათ,  
რაც შეიძლება, მეტი გარჯა, ჯაფა, მუშაობა—და იმავე დროს არ

ეზრუნათ იმის დასუსტებულ ორგანიზმის, მისგან დასარჩულ ძალის სავსებით ადგენასე დასვენებით, სავსაო საჭმელის მიცემით და, საზოგადოთ, მათი მოთხოვნილების დაკმაყოფილებით. მართალია, ცოცხალი იარაღი მალე ცვდება, მაგრამ მისგან მიღებული სარგებლობა სავსებით ფარავდა ახალის, ასეთი იარაღის საუბედო სარჩევს.

ამას შედეგათ ის მოყვა, რომ მონები მრავლათ ისტებოდენ, მათი რიცხვი კლებულადა, სიკვდილი ჭარბობდა გამრავლებას. მაგრამ მრავალ საუკუნეების განმავლობაში ეს კარდაქმნება ადვილათ ითვარებოდა ახალ ტყვეების შემწობითა, რომელთაც იძენდენ მესობელ ბარბაროსების ომებში; სანამ ეს წყარო მონებისა არ ჩაშრა, სამონათმფლობელო საზოგადოება მანცა და მანც გადაქმნების გზას არ ადგა, დეგრადაციას არ განიცდიდა, ანამედ ერთ დონესე იყო გასწრებული. წარმოება არ კლებულადა, რადგან სამუშაო ძალა სავსაო იყო.

მაგრამ საქმის ასეთი მდგომარეობა დიდხანს ვერ გაგრძელდებოდა. დადგა დრო, როდესაც ბარბაროსების ძლევა-მოსილ ომების რიცხვმა საგრძნობლათ იკლო. მონათა სავსაო რიცხვის მოშობა ძიელი შეიქმნა, შემდეგში კი — ზირდაზირ შეუძლებელიც. ბარბაროსებზე გამარჯვება დამარცხებთა შეიცვალა, თავდასხმითი ომები თავდასაცვლელ ომებათ გადაიქცა, სწარმოყო ძალის წყარო დაიშრია. რამ გამოიწვია ომის სვე-ბუდის ასე შეტრიალება?

ამის მიზეზები უნდა ვუძიოთ სამონათმფლობელო საზოგადოების სამხედრო ძალთა დაცემაში. ომი, ე. ო. მონების წარმოება, შეადგენდა წარმოების ერთათ-ერთ სფერას, რომლის მონებზე გადაცემაც არავითარ შემთხვევაში არ შეიძლებოდა და რომელიც ამის გამო თავისუფალ აღმანებეს უნდა აესრულებია. მხედრობის, ლაშქრის შედგენა შეიძლებოდა მხოლოდ თავისუფალი წოდების აღმანებებისგან, და ამიტომ ამ წოდების დაცემა ნიშნავდა მხედრობის დაქვეითებას, მონების წარმოების დაცემას, სამონათმფლობელო მეურნეობის დეგრადაციას. ამასობაში ძველი ქვეყნის შინაგანი ეკონომიური ზირობები ძირს უთხრიდენ და ანადგურებდენ თავისუფალ წოდების ძალებს.

თავისუფალ წოდების ძალებს შეადგენდენ მსხვილი ტიპიური

მონათმფლობელები, რომელთა რიცხვიც მცირე იყო, და წვრილი მესაკუთრეები, რომელთა მუერნებობასაც, უმთავრესათ, წმინდა ოჯახური ხასიათი ქონდა, ე. ი. უმონათ არსებობდა, და რომელთა უმრავლესობაც ხატრინისა და მათი ოჯახის ზირად შრომასე იყო დამყარებული. ამათში უმეტეს ნაწილს მიწათმომქმედები შეადგენდენ, უმცირესს — ხელმწიფები.

ამინათა, ძველი ქვეყნის სამხედრო ძლიან მთავარ სასოუძველს შეადგენდენ წვრილი მესაკუთრე-მიწათმომქმედნი, ანუ გლეხობა. რომი, რომელმაც თავის მბრძანებლობის ქვეშ შეკურთა ეველა „ანტიკური“ სასოკადოებისა, დახერობას ზოლიტივის აყვავების ხასიათი, უმთავრესათ, გლეხთა სახელმწიფო იყო. სახამ არსებობდა ძლიერი, მრავალრიცხოვანის თავისუფალი გლეხობა, იმ დრომდე „კლასიკურ“ ქვეყანას შეეძლო, თავისი მძლავრი სამხედრო ტენიების შემწეობით, ადვილათ გაემარჯვებინა ბარბაროსულ ტომებთან ბრძოლაში, რომელნიც ძლიერ მამაცნი და მჭიდროთ შეკავშირებული იყვნენ, მსგავსი სამხედრო ხელაფრებას ნაკლებათ იცნობდენ.

ომების მთელი სიძაძავე გლეხობას აწვა ვისურხე; ის ღვრიდა სისხლს ომში, იგი იხდიდა სახელმწიფოს ხარჯებს და გადასახადებსაც, რომლებიც საჭირო იყო ომისთვის. უმძლავრი კლასები — მსხვილი მონათმფლობელები — ადვილათ ახერხებდენ ამ ტვირთის თავიდან აცილებას, იმიტომ, რომ, სიმილიდრესთან ერთათ, მათ ხელში იყო ზოლიტიკური ძლავც. ზირიეთ, ომების სასარგებლო შედეგებით გლეხობა ძლიან ცოტას სარგებლობდა: ხადავლის უმეტესი ნაწილი ხელში უვარდებოდათ მდიდარ მონათმფლობელებს; იმავე მიზეზის გამო, იმათ ეჭირათ ეველა მნიშვნელოვანი და გაკვლასანი თანამდებობანი ჯარში; ისინივე განაკებდენ ხადავლის (უმთავრესათ მიწების და მონების) განაწილებას საქმეს; ისინივე ინიშნებოდენ დახერობილი ზრთვინციების გამგე-მმართველებათაც და სხვა.

რადგან ომებს აუარებელი დრო და საღსარი უნდებოდა, წვრილი თავისუფალი მიწათმომქმედნი იძულებულად ხდებოდენ ხელი აუღოთ თავიანთ მუერნებობაზე, და უკანასკნელიც თანდათან ირღვეოდა. მუვანეობა, რომელსაც ასეთ გარემოებაში დასახმარებლათ ხელს უწყ-

დიდა მიწათმოქმედნი, უფრო ადგილებდა და არა იშვიათათ ხელს უთავუებდა იმის შეურნეობას დასერეკვა-განადგურების: საშინლათ დადი ზრცენტიის შემწეობით, მეკვანსე, ხეულებრივ მდიდარი მონათმფლობელი — არისტოკრატის, მალე სრულათ განადგურებდა გლეხის შეურნეობას.

გლეხობის განადგურების აჩქარებდა აგრეთვე მისხვილი შეურნეობის განადგურებაც. სიცილიისა და იტალიის მისხვილი შემამულებნი ასობით და ათობით აიხადებდენ მანქანის მიწათმოქმედებისა, და ამიტომ აუარებულ იათ ზურს გზავნიდენ რასარჩე. არა იშვიათათ დამარცხებული ხალხები აუარებულ ზურს უგზავნიდენ რომს სრულათ უსასიფლოთ, მუქათ, ამიტომ წვრილი მიწათმოქმედისათვის გასული ზურის წარმოება ზირდაზირ სასარალო აყო.

ამხიარათ, უფულებივე წვრილი მიწათმოქმედის წინააღმდეგ შეერთდა: აუარებელი გადასხადებისა და მუდმივი რემისის სიმძიმე, სავახშირ კაპიტალის ძლიერება და მისხვილი მონათმფლობელის ტეხნიურათ მალად-განუიარებელი მიწათმოქმედების კანკურენცია. გლეხობის დაცემს და განადგურება სწრაფი საბიჯით მიდიოდა წინ. წვრილი მიწათმოქმედი კარგავდა თავის მიწის ვალებში, და არა იშვიათათ თვითონაც თავს ახეებდა შეურნეობას, მისი სრული უსარკებლობის გამო. მისი საკეთია მიწა მისხვილი მიწათმოქმედის ხელში გადადიოდა. გროვლებოდა მიწის საუთრება მდიდართა ხელში: უკვე ქრისტის შობის ხანებში მთელი იტალია რამდენიმე ვეებერთელა მამულს — ესტიუენდიის წარმოადგენდა.

დროთა განმავლობაში წვრილი შესაკუთრები თანდათან „ზრალეიტარდებოდენ“, ე. ი., საწარმოვო საშუალებებს მოკლებულნი, თავისუფალ ადამიანებათ ხდებოდენ. სოფელში, სადაც მდიდრები ბატონობდენ და შეურნეობა მონური შრომით სწარმოებდა, ზრალეიტარს ალაგი არა ჰქონდა; ის კარბოდა ქალაქში ცხოვრების სასსარის საძებნელათ. ქალაქში ასი-ათასობით გროვლებოდა ასეთი უბინდრო, ეული ხალხი, რომელიც სამუშაოს ვერ მოულობდა, და სახელმწიფოთმფლობელი იყო მათთვის დასმარება აღმოქნინა; ზოლიტიკური ზრტეები ცდალობდენ მათ მიმხრობას და იარაღათ გამოყენებას ერთი-



შეარის წინააღმდეგ ბრძოლაში. ამ ზრთაუცარებასთვის არსებობის ძირითად საშუალებას შეადგენდა მოწყალება მდიდრების მხრივ, სხელმწიფოებრივი დახმარება და ზოლიტიკური ზარტიებისთვის ხმას მიჰქცევდა. განსაკუთრებით ეს შეეხება იმ ზრთაუცარებს, რომლებიც რომში ცხოვრობდნენ: ისინი მუდამ იმთ ემსახურებოდნენ, ვინც მათ შეტს მისცემდა. ეს იყო სამდელი „ზარაზიტი ზრთაუცარიატი“, რომელიც კაბატონებელი ზოლიტიკური ძალების, ან ეკონომიურათ ძლიერი კერძო ზირების მონა-მორჩილი იყო და მუდამ მათ ელაქუცებოდა. იმთ რაც სვს ემატებოდა აგრეთვე განთავისუფლებული მონები, რომლებიც განსაკუთრებული სამსახურისთვის, ან აუღიით თაჯ-დახსნის გამო, თავისუფლდებოდნენ. ბატონებისთვის. ეს ზრთაუცარებატის ხაძინაღები განზრთაუცარებულ თავისუფალ ადაძინათა კახრწინლებს ზედ ურთავდნენ თავის მონური ფისიხლოტის მოყელ სიმ-დაბდეს, და ასე აჩქარებდნენ იმის ზნებობავ გათახსირებას:

ამგვართ, გლეხობა იღუპებოდა, კარგვდა წინანდელ სწოტადებრივ მნიშვნელობას, იხრწებოდა და ამხიართ „ზარაზიტი-ზრთაუცარიატი“ რიცხვს ემატებოდა. ამსთან ერთათ, ქრებოდა მონათმფლობელი სწოტადების სამხედრო ძლიერებაც: ზარაზიტიულ ზრთაუცარს არ შეუძლია ენერგიული, მამცია გლეხის მაკივრობა განწიოს; ზარაზიტი ვერ იტანს ომიანობის მძიმე ჯაფას, მის მკაცრ დისციპლინას; მას ეზარება მოშორება ქალაქისა, სადაც უმუშევარ ზოულათს ცხოვრების სახსარს. ამ მხრივ ძველი ქვეუხის ზრთაუცარი სავსებით კავს თავის მოზირდაზირეს — განკივრებულ მსწვილ მონათმფლობელს.

საკვარეულ კავშირებს სიმტიტით ძლიერი, თავისუფალი და ამზარტავანი ბარბაროსებ კი დაულაღავათ განზრთობდნენ ბრძოლას მონათმფლობელთ ქვეუხისა და მის სამხედრო ორგანაზაციის — რომის ჯარის — წინააღმდეგ და ეს, ოდესღაც შეუვალი, შეუღრეკელი სიმბგრე ანტიკური კულტურისა, ხელახელა ქედს იხრის ბარბაროსთა დაულაღავ რაზმების წინაშე. თავდასხმითი ომებთ რომის იმპერიისათვის მიგკრებითი ომებთ იცვლება, გამარჯვებანი — დამარცხებანი.

მხერ სამუშაო ძალის მოზიკის შეტის-შეტათ მცირდება და მისთან-  
კრად ძირ ეთხრება ძველი კულტურის საფუძვლასაც.

იწევს წარმოების საერთო დაცვას, რაცა შუშ ხელის სიმცი-  
რის შედეგს წარმოადგენს. ზირველ უფლისა, ამით ზიანი მოუვიდა  
მიწათმოქმედებს: ამის ზირველი ნიშნია ლატიფუნდიებში მიწათმოქ-  
მედების მაკერ ზირუტევათა მოქენების შემოღება, რომელიც ხალკებ  
მუშა ხელს თხრულას; მაგრამ საქმე ამით არ თავდება: სოფელი  
სრულიად დაცარიელდა და საბაღახოები, რომლებმაც ძველი ენების  
აღაგი დაიჭირეს, თითქმის უდაბნოთ გადაიქცენ. მუხრებობის დასუ-  
სტება უბვე თავისთავათ ძირს უთხრის მრეწველობის სხვა სოფრებსაც,  
რომელთათვისაც სოფელი, ერთი მხრით, ხელი შესაღებისა და საცხარე-  
რებულ საშუალებათა წყაროს და მორე მხრით—ბაზარს წარმოადგენს.  
ამას გარდა, დამშუშავებელი მრეწველობის დაცემას იწვევს იგივე  
მოსათა რიცხვის შემცირება, რომელმაც დასცა მუხრებობა. ძველი  
ქვეყნს თანდათან მიექანებოდა სრული დასგრევისაკენ. მაგრამ ის  
კიდევ იბრძოდა თავის არსებობისა და კულტურის შესახარუნებლათ,  
ცდილობდა შეცვლილ ზირობებთან შეგუებას. რომის იმპერია ცდი-  
ლობდა თავისუფალი ბარბაროსებით შეესო წარმოების ძირითად დარ-  
გებში სამუშაო ძალათ ხალკებობა—სამხედრო საქმეში და სასოფლო  
მუხრებობაში. რომის ლეგიონების შედგენილობა იცვლებს: იქ უფ-  
რო მეტსა და მეტს ღებულბენ ჰალლებისა და გერმანელების; სა-  
ზღრების დასაცველათ ხშირათ ქირაობენ ბარბაროსების მიუღ „დრუ-  
ფინებს“. ამათ მეორებით რომს შექდლო კიდევ რამდენსამე ხანს გა-  
მელავებოდა ბარბაროსებს, რომელთა წინააღმდეგაც იგი ბარბაროსებსაც  
გახანდა; მაგრამ რომის არმია თავის შედგენილობით აღარ იყო  
რომელიათ არმია, და თითქმის რომელი მხედართ-მთავრების აღაგე-  
ბიც გერმანელათ დრუფინების ბელადებმაც დაიჭირეს. და როცა 476 წ.  
ბარბაროსმა ოდაკრამ ხამოაგლო ტახტიდან რომის იმპერატორი რო-  
მაელ ავგუსტოელი, ეს იყო გარეგანი გამოხატულება რომის არმიის  
გერმანულ არმიათ გარდაქმნისა.

ახლოგორ, მოვლენას ქონდა ადგილი მუხრებობათაც. იმპერიის  
მთავრობა ცდილობდა დაცარიელბულ მიწებზე მიეწვია „გადმოსახ-

„ღებულები“ . ამისთვის შედგათიანი ზირობებით აღუვდა იმათ ნაჭერ მიწებს და აღებდა გადაჭრილ დაღა-გადასასადებს. ასევე იქცეოდნენ კერძო შემამულებიც; ისინიც აღუვდენ მიწებს იჯარით მსურველებს და განსაზღვრულ იჯარას ახდევენებენ. ასე წარმოადგა „კოლონატი“ — წვრილ მიწათმფლობელთა წოდება, რომლებიც მართავენ თავის დამოუკიდებელ მეურნეობას სახელმწიფოს. ან შემამულის მიწასე, რისთვისაც განსაზღვრულ იჯარას იხდიდნენ. თავისუფალ „კოლონატების“ უდიდეს ნაწილს შეადგენდნენ რომის იმპერიაში გადასახლებული ბარბაროსები, რომელთაგანაც შესდგა, ამხარათ, ახალი გლეხობა.

თავისუფალი „კოლონატის“ გვერდით მისვლილი მიწათმფლობელის დაცემამ წარმოიშვა „კოლონატი“ არა თავისუფალი: მოიჯარადრე მიწათმფლობელთა ხშირად მონებიც ხდებოდნენ. როცა ზურის ბაზრის ზირობები შესამჩნევად გაუარესდა, წინანდელი მასიური წარმოება ლატითუენდებში სასარგებლო აღარ იყო თითქმის იქაც კი, სადაც შონათა ნაკლებობა ვერ არც-კი ემჩნეოდა; ამიტომ უფრო სასარგებლო იყო მიწის ნაჭრებათ დაეფთა და მოიჯარადრეებისთვის გადაცემა, რომლებიც თავის თავსე იღებდნენ უფკელივე ზრუნვა-ჯიფას და ბეკარასაც იხდიდნენ. ამგვარად, ბატონებისთვის უფრო სასარგებლო შეიქნა შექცევა მიცვლად მონებისათვის დამოუკიდებელი მეურნეობის გამართვისა და ესდევნებით სარკი, ვინემ ექსპლუატაცია გაეწიათ მათთვის თავის მეურნეობაში; ამასთან, შრომის თავისუფლების გაფართოება აღიერებდა მისი ინტენსივობას და ნაყოფიერებას, ჩვეულებრივ მონურ შრომასთან შედარებით, ასე რომ, შესაძლებელი ხდებოდა ექსპლუატაციის გაძლიერება.

ასეებთად, კოლონატი იყო იმდენად არა რომელი, რამდენათაც გერმანული დაწესებულება: ის იყო რომელი-გერმანული-ფეოდალური ცნობრების ჩანერგვა მონათმფლობელიურ საზოგადოებაში. ასახლებდა რა თავის მიწებზე ბარბაროს მოსახლეებს, იმპერიას უნდა მიეღო მათთან ერთად იმათი წესწობილებაც, რადგან სხვა წესწობობილებას ისინი არ იცნობდნენ და არც შეეძლოთ შეტეობდნენ, ან დაშორჩილებდნენ. გლასიგური ქვეყანა თითქმ. გაათქვიფა ბარბაროსულ

წრქში. მისი ჯარი, მისი გლეხობა, მისი შინაგანი ურთიერთობანი. თანდათან გერმანული ხდებოდა. იმპერიის გერმანულების შიერ და-  
ზერობამ მხოლოდ დასრულა ეს პროცესი ანტიკური საზოგადოების  
საშუალო საუკუნის ფეოდალურ საზოგადოებათ გარდაქმნისა.

ამაირათ, ძველი კულტურის დეგრადაციის მიზეზები იმაში  
მდგომარეობენ, რომ ამ კულტურის საფუძველს შეადგენდა სამხედრო-  
ექსპლუატაცია ბარბაროსულ ტომებისა, რომლებიც თითქო სედე მა-  
სლას შეადგენდენ ცოცხალ იარაღებს — მონების — შესაქმნელათ. პრო-  
ცესის თანდათანი მსვლელობა შეიძლება შემდეგნაირათ გამოიხატოს:  
მონათა დეგრადაცია — უსაზღვრო ექსპლუატაციის გამო, თავისუფალ  
ადამიანთა დეგრადაცია — იმათი საზოგადოების ზარალიტულ ელემენ-  
ტებათ გარდაქმნის გამო, სამხედრო ძლიერებისა და სამხედრო წარ-  
მოების დაცემა, საზოგადოთ მუერნეობის დაცემა — მუშა ძალთა ნაკლე-  
ბობის გამო, ბარბაროსულ ელემენტების ჩანერგვა ძველ გახრწნილ  
საზოგადოებაში და მის ნაშთებზე ამ ელემენტების საბოლოო გა-  
მარჯვება.

### საზოგადო დახასიათება მონათმფლობელური ხანისა.

1) ტუხნიკურის მხრით ამ ხანის დამახასიათებელია: ზირველათ,  
შედარებით პრობის დიდი ხაყოფიერება, რის გამოც ზედმეტი პრობა  
მუღმივ მოფლას წარმოადგენს, და საზოგადოებრივ დახაწილებულ წარ-  
მოების შედარებითა მეტა სხვადასხვაობა; მეორეთ, მისი დამახასიათე-  
ბელია შესამხნევი როლი და განვითარება წარმოების იმ დარგისა, რე-  
მელსაც ამი ეწოდება და რომლის შინააქსს წარმოადგენს ამ საზო-  
გადოების გარემორტეპულ მტრულ საზოგადოებებთან ბრძოლა. 2)  
მონათმფლობელური ჯგუფა ვითარდებოდა მამათმთავრული გვარების-  
გან შემდეგი წესით: ორგანიზატორის სწარმოება როლი, წარმოების  
გაფართოებისა და კართულებასთან ერთათ, სულ უფრო და უფრო  
მკაფიოთა. ეთამებოდა აღმასრულებელ მოქმედებისაგან; ორგანიზატო-  
რული როლის შემკვიდრებითი ხასიათი ხელს უწყობდა ორგანიზა-  
ტორის ოჯახის გამოყოფას შიკლი ჯგუფიდან. ეს ოჯახი ცხოვრობს

ზედმეტი ნაწარმოების შითვისებით, რაც ახლა უკვე შესაძლებელია, რადგან ზედმეტი ნაწარმოების საერთო ჯამი შესაძინეკვთა მატულობს. ორგანიზატორის ოჯახსა და დანარჩენ ჯგუფის შორის სათესაფერი ურთიერთობის ხასიათი ჭქრება ორი მიზეზით: ერთის მხრით იმით, რომ იცვლება ჯგუფის ფაქტიური შედგენილობა— შედარებით იზრდება ტუკუ-მონების რიცხვი; მეორეს მხრით— იმით, რომ ერთადერთი ორგანიზატორის გაუქმდრობა. მეორე ზარობა დამოკიდებულია ცვლას განვითარებაზე, რომელიც ხელს უწყობს ბატონის მთახონილებათა განუსაზღვრელ ზრდას. სათესაფერ ურთიერთობათა გაქრობის შემდეგ, ჯგუფის წევრები ორგანიზატორისთვის უბრალო საექსპლუატაციო იარაღებათ ხდებიან, და როცა მონებით სისტემატური ვაჭრობა ვითარდება, ეს იარაღიც თანდათან კარგავს ფასს მის თვალში. შწარმოებელი წარმოების იარაღთა და საქონლათა ხდება.

დროთა ვითარებაში საორგანიზატორო მოქმედება თანდათან ევალება იმ მონებს, რომლებიც უფრო მეტ ნიჭს იჩენენ და თან ბატონის ნდობაც დამსახურებული აქვთ. ზრდაეკვი იწყება იმ მიზეზით, რომ ერთი ზირისათვის შეუძლებელი ხდება მთელი ჯგუფის ეკებერთელა წარმოება მოაწყისრიგის; ბოლოს კი ბატონები თვითონ ცდილობენ საორგანიზატორო შრომის მთლათ მონებისათვის დავისრუბას, რომ ამხირათ საუსებით განთავისუფლდენ ეოველგვარ შრომისაგან.

საჯგუფთა შორისო საწარმოთა კავშირთა მონობის ებოქაში დიდ ნაბიჯს დგამს წინ, ერთის მხრით, უორგანიზაციო ფორმის შრომის განაწილების შემწეობით, რომლის გამორჩატულებასაც გაცვლათ შეადგენს; მეორეს მხრით— ორგანიზაციულ ფორმით სახელმწიფოებრივ კავშირთა შემწეობით.

სასხელმწიფოებრივთა კავშირებში, რომლებიც შესდგენს, რამდენიმეა მათიც, განვითარებულ გაცვლის ზეგავლენით, უმეტესათა არისტოკრატიულ რესპუბლიკის ფორმა მიიღეს. იქ კი, სადაც სამომცვლო დამოკიდებულება ნაკლებ როდეს თანამობდა საზოგადოების ცხოვრებაში, გარკვე მუნების ზირობები კი თხოულობდენ ფართე საზოგადოებრივ გაერთიანებას, სახელმწიფოების შემადგენელი ძალა იყო,

უმთავრესათ, დაზერობა, და ამიტომ ეს საზოგადოებანი აღმოსავლეთის დესპოტიურ მონარქიების ფორმას იღებდენ.

3) საზოგადოების ურთიერთობათა სისტემა-განვითარება უფლებ საშუალებას უწოდდა მონათა კლასს. ბატონთა კლასისთვის სხვადასხვა ნაირი ზირობები იყო აღმოსავლეთის დესპოტიურსა და დასავლეთის სამთავროვლო საზოგადოებებში: ზირველში ბიუროკრატიული მექანიზმის უფლებმა ვინა მოუჭრა უფლებივე განვითარებას და თავით მონათმფლობელებშიაც სრული ამატია და დაჯანბნებულა, ფაქტისტური ფინანსოლოგია დაბადა. მეორე ჯგუფის საზოგადოებებში კი არსებობდა ყველა ზირობება ადამიანებთან თავისუფალი კლასის განვითარებისათვის.

მაგრამ მაღალ კლასების გონებრივი განვითარება კლასიკურა ქვეყნის საზოგადოებებში მხოლოდ იმ დრომდე მიიღებოდა ტენიკურ და ეკონომიურ პროგრესისაკენ, სინამ ბატონები თავის საწარმოვო რიგს ფაქტიურათ თავიდან ხამოიშორებდენ; როცა ეს მოხდა, მას შემდეგ მათმა ფინანსოლოგიამაც სულ სხვა მხრივ იჭრა განვითარება, — ზარზიკული მიმართულება მიიღო. მას შემდეგ თითქმის შეწყდა ტენიკური პროგრესი, ვითარდებოდა მხოლოდ ხელაფნება, ყველაზე უფრო განუხებულა მეტნიერებანი და ფილოსოფია.

4) ძველი ქვეყნის ცხოვრების საწარმოვო საფუძველს შეადგენდა ომი, ე. ო. მონათწარმოება. მონათმფლობელ საზოგადოების სამხედრო ძლიერების მატარებელი იყვნენ არა მსხვილი მონათმფლობელები, არამედ წვრილი შესაუთრები, გლეხები. როდესაც ომებმა, შეგანსილობამ და ღიდ შემსუფთვია მსხვილ წარმოების კონკურენტობაში ძირი გაუთხარა გლეხობას და იმისი უმეტესი ნაწილი ზარზიკულ პროლეტარიატათ აქცია, მაშინ მონათმფლობელ საზოგადოების სამხედრო ძლიერებაც დაეცა, და მასთან ერთათ დაეცა მოედი მისი წარმოებაც: კლასიკური ქვეყანა, დაუძლიერებელი და დასუსტებული, გაითქვიფა გარშემორტყმულ ბარბაროსულ ხალხებში, რომლებიც, თუმცა კულტურით მასზე დაბლა იდგენ, მაგრამ, სრულიად ჯანსაღი და ძალ-ღონით სავსენი, შემდეგ განვითარებას ეწაფებოდენ.

5) საშუალო საუკუნეების რომანულ-გერმანულ ქვეყნის კლასი-

ქერძა საზოგადოებაში მრავალი სრული იდეოლოგიური მასალა უან-  
დერს: რომის კანონმდებლობა, ბერძნული სკლავიუბა, სიტუვა-კახ-  
მული ლიტურჯა, მეცნიერება და ფილოსოფია. გერმანულ-რომა-  
ნულმა ქვეყნამ მხოლოდ მაშინ ისარგებლა ამ მზა მასლით, როცა  
განვითარების შესაფერ საფესურზე ავიდა, როდესაც ძველი იდეო-  
ლოგიური ფორმები გამოსადეგი შეიქნა ახალ საზოგადოებრივ ურთი-  
ერთობის გამოსახატავათ.

### III. ფეოდალური საზოგადოება.

#### საზოგადოების დამოკიდებულობა ბუნებასთან.

თუ მამათმთავრული საგვარეულო საზოგადოება წარმო-  
შვა წარმოების ახალი წესების აღორძინებამ, რომლებიც უზ-  
რუნველჰყოფდნენ ადამიანის ცხოვრებას, ფეოდალურ საზო-  
გადოებას საფუძვლათ დაედვა ამ წესების შემდეგი განვითა-  
რება.

წარმოებაში მიწათმოქმედების უპირატესობა, მეორე ხა-  
რისხივანი როლი პირუტყვთა მოშენებისა და სრული ბინადა-  
რი ცხოვრება მიწის შეზღუდულ სივრცესთან ერთად, — აი,  
ასეთია ფეოდალურ ეპოქის ტენიკური პირობები.

როდესაც მეჯოგე, ეული ტომები მიწის შემუშავებას  
ჰკიდებენ ხელს, პირველ ხანებში ის მათთვის მეორე ხარისხო-  
ვან, დამხმარე როლს თამაშობს ცხოვრებაში. ის ეგუება პირ-  
უტყვთა მოშენების პირობებს, ასე რომ, ნათესი მინდვრების სი-  
ფართოვე ძალიან ხშირათ იცვლება. მაგრამ რამდენათაც მცხოვ-  
რებთა რიცხვი იზრდება, თავისუფალი მიწის რაოდენობა კლე-  
ბულობს, ეულ ცხოვრების არე ვიწროვდება, რამდენათაც პირ-  
უტყვთა მოშენების განვითარებას აბრკოლებს საბალახოების ნა-  
კლებობა, — იმდენათ მეტ და მეტ საპატიო ადგილს იჭერს მი-  
წათმოქმედება არსებობისთვის ბრძოლაში. სრულ ბინადრობის  
დროს ის უკვე უმთავრეს დარგს წარმოადგენს ცხოვრებისა-  
თვის ბრძოლაში, პირუტყვთა მოშენება კი ჰკარგავს თავის კავ-  
შირს ეულ ხალხთა ცხოვრებასთან და ეგუება მიწათმოქმედე-

ბის პირობებს, თითქო მის დამატებათ იქცევა. რაც შეეხება იმ თემებს, რომელნიც თავიდანვე მიწათმოქმედებას მისდევდნ და ბინადარ ცხოვრებას ატარებდნ, მათი განვითარება გამოიხატება მიწათმოქმედების თანდათან გაუმჯობესებაში, რომელსაც შემდეგ ნელ-ნელა ემატება შინაური პირუტყვითა მოშენებაც.

მომპოვებელ მრეწველობის სხვა შტოები (ნადირობა, სამთამადნო საქმე და მრავ. სხვ.) და „დამამუშავებელი“ მრეწველობა ფეოდალურ ეპოქაში მეტათ განუვითარებელ, ჩანასახის მდგომარეობაში არიან. ომს არა მცირე მნიშვნელობა აქვს ასეთ საზოგადოების ცხოვრებაში, როგორც წარმოების დაცვის აუცილებელ საშუალებას და როგორც ერთადერთ სახსარს საზოგადოების ტერიტორიის გასაფართოვებლათ.

საზოგადოთ, მრავალი სხვადასხვა გვარი ნაწარმოები ამ საზოგადოებამ არ იცის (რაიცა ხელს უშლის გაცვლის განვითარებას). მაგრამ ზედმეტი შრომა, შედარებით, წარმოების არა მცირე ნაწილს წარმოადგენს, რაიცა ხელს უწყობს ექსპლუატაციის ზრდას.

## 2. ფეოდალური ჯგუფის საწარმოვო და განაწილებითი ურთიერთობა.

შრომის ნაყოფიერების ზრდამ გამოიწვია საზოგადოებრივი ორგანიზაციების ისეთი გაფართოება, რომ საშუალო საუკუნეში თემი არა იშვიათად ათასობით შეიცავდა ადამიანებს; იმავე დროს სამიწათმოქმედო ტენიკის პირობებმა გამოიწვია წარმოების რამდენიმეთ დანაწილება ჯგუფს შიგნით.

უკვე მსხვილ მამათმთავრულ-საგვარეულო ჯგუფში ქონდა ადგილი ოჯახების გამოყოფა-გამოთიშვას ჯგუფიდან. ამას ჰხადებდა, როგორც ნათქვამი იყო, ის გარემოება, რომ პატრიარქი ვეღარ ახერხებდა მთელი საორგანიზატორო შრომის მართვ შესრულებას, და ამიტომ აუცილებელი ხდებოდა იმისი ნაწილი სხვის ხელში გადასულიყო, უფრო წვრილი ორ-



განიზატორები გაჩენილიყვენ; მაგრამ ამ წვრილ ორგანიზატორებს ძალიან მცირე დამოუკიდებლობა ქონდათ, და ასე მთელი თემის წარმოებას კი ერთი მთლიანი წარმოება წარმოადგენდა. ბინადარ სამიწათმოქმედო წარმოების ბატონობის დროს წვრილი ეკონომიური ერთეულები—ოჯახები—მეტ დამოუკიდებლობას იძენენ თავიანთ მეურნეობის წაყვანაში. სამიწათმოქმედო სამუშაოს შესასრულებლათ, ჩვეულებრივ, სრულიათ საკმარისია ოჯახის ძალ-ღონე, —საჭიროება არ მოიხზვის მთელი ჯგუფის საერთო კოოპერაციას; ეს კიდევ ცოტაა—წვრილი ოჯახური წარმოება ამ შემთხვევაში მასზე უფრო ნაყოფიერია, ვინაიდან, მიწის შემუშავების ტლანქი წესების გამო, მცირე ჯგუფს უკეთესათ შეუძლია მთელი თავისი ყურადღება მიაპყროს მცირე ნაჭერ მიწას და მთელი თავისი ძალ-ღონე მას მოახმაროს, —უკეთესათ გამოიყენოს მისი ბუნებრივი თვისებები, ვინემ მრავალრიცხოვანი ჯგუფი, რომელიც უფრო ფართე სივრცეზე შლის, ჰვანტავს თავის კოლექტიურ მოქმედებას. ტლანქი ტეხნიკა ამ ფართე ასპარეზის სარგებლობას ვერ ახერხებს.

ამნაირათ, მიწათმოქმედი თემი ფეოდალურ ეპოქის დასაწყისში შესდგებოდა მრავალი ნათესაური კავშირით შეერთებულ საოჯახო ჯგუფებისაგან, რომლებსაც საკმაოთ განვითარებული ჰქონდათ თავიანთი ცალკე სამიწათმოქმედო „მეურნეობა“. თავისი სიდიდით ეს ჯგუფები წარმოადგენდენ რაღაც საშუალოს ძველი დროის მამათმთავრულ გვარეულობასა და თანამედროვე ოჯახს შორის; ისინი დაახლოვებით ემსგავსებოდენ ჩვენებურ „დიდ ოჯახებს“, რომლებიც ათი კაცისაგან შესდგებოდენ და რომლებიც აქა-იქ ჩვენ დრომდინაც დარჩენილან ზოგიერთ კუთხეებში.

მაგრამ საოჯახო ჯგუფებს შორის ამ ხანაში საწარმოო კავშირი არ გაწყვეტილა. მრავალ შემთხვევებში, როდესაც ცალკე ოჯახის ძალ-ღონე არა კმაროდა რაიმე სამუშაოს ასასრულებლათ, მას ენერგიულათ ეხმარებოდენ მეზობელი ოჯა-

ხები, ხან მთელი თემიც. ასე ხდებოდა სადგომის აშენების, მიწის ახალი ნაქერის გაკაფვისა და სხვა ამგვარების დროს. პირუტყვთა მოშენებაში თანაზიარათ მოქმედებას იმდენათ საგრძნობელი სარგებლობა მოჰქონდა, რომ თემის პირუტყვებს გაზაფხულიდან შემოდგომამდე თითქმის მულამ ერთათ აძოვებდნენ თემის საერთო საბალახოებზე და მწყემსებიც სათემო ყავდათ; საერთო საბალახოების რიცხვში შედიოდა, სხვათა შორის, დასასვენებლათ გაშვებული მინდვრები და ის მინდვრებიც, რომლებსგანაც კირნახული უკვე შეკრებილია; ასე რომ, მინდვრის თვითოეული ნაკვეთი მხოლოდ წმინდა სამიწათმოქმედო მუშაობის დროს ემსახურებოდა საოჯახო ჯგუფის ცალკე წარმოებას. სათემო ველებს, უმეტეს ნაწილათ, კოლექტიურათ თიბავდნენ, შემდეგ კი თივას პროპორციონალურათ, მინდვრის ნაჭრების მიხედვით, იყოფდნენ ერთმანეთში.

ამას გარდა, სახნავი მიწებით სარგებლობის წესიც რამდენიმეთ თემის ნებაზე იყო დამოკიდებული: საოჯახო წარმოება განსაზღვრულ მიწის ნაქერზე არ იყო მიკრული; დროგამოშვებით საყანე მიწებს ხელახლა ანაწილებდნენ ოჯახთა შორის. ამასთან, თვითოეული მოსახლობა ღებულობდა ან პირველის ოდენა ნაქერ მიწას მეორე ალავას, ან მეტ-ნაკლებს, ოჯახის სიდიდის, სამუშაო ძალისა და სხვა ამგვარების მიხედვით. ასეთი ხელახალი განაწილება და გაყოფა თავდაპირველათ, შესაძლებელია, ყოველ-წლივით ხდებოდა, შემდეგ — რამდენიმე წლის გამოშვებით. ამის შემწეობით თანასწორდებოდა სხვადასხვა ნაქერი მიწების განსხვავებულ ნაყოფიერობისაგან წარმომდგარი სარგებლობა და ზარალი. ძველი დროიდანვე გაყოფისაგან თავისუფალი იყო ის მიწები, რომლებიც ცალკე ოჯახმა გაკაფა ტყისა და ჯაგებისაგან საკუთარი ძალ-ღონით. მაშასადამე, სათემო გადაყოფაში გამოიხატება ის ფაქტი, რომ თავდაპირველათ სათემო მიწის დაპატრონება მომხდარა მთელი თემის შეერთებული შრომით, ე. ი. თემის-მიერ საერთოთ

ახალ, ყამირ მიწების გაწმენდით, ან სხვისგან გაწმენდილის დაპყრობით.

ამას უნდა დავუმატოთ, რომ ცალკე ოჯახთა სამუშაოთ შეერთებას სხვადასხვა ადგილას სხვადასხვა სახე ქონდა ამ ადგილის ბუნებრივი თუ ისტორიული პირობების მიხედვით.

სოფ ალაგას ჩვენს დრომდეც შენასულა სამიწათმოქმედო კომუნიზმის ნიშნები „სათემო მიწათმოფლობელობის“ სახით შევიცარაისი, სამხრეთ გერმანიაში, ზირსეის ნახევარ კუნძულზე, სამხრეთ სლევანიებში, ქიხიეში და სხვ.

შეტ ნაწილათ სამიწათმოქმედო კომუნიზმა დატყალა იქ, სადაც არსებობდენ ისეთი განსაკუთრებული ზირობები, რომლის გამოც მიწათმოქმედება დამკარებულია ხელთვნურ მონაწივესზე, რთულ არსებობას გაუვანსზე, რაიცა შეუძლია ფართე ჯგუფის და არა ცალკე ოჯახის. ამიტომ იქ უკანასკნელ დრომდე არსებობდა წმინდა სამიწათმოქმედო კომუნიზმი. ამ თემებში მიწას ამუშავეენ შეერთებული შრომით, შემდეგ კი სერთო ნაწარმოების იყოფენ ოჯახთა შორის. მკრამ რთვა, ქსოვა და სხვა ასეთი სამუშაო სრულდება უკვე ცალკე თვითოთეულ ოჯახის მიერ, როგორც საშინაო დამატებითი სამუშაო. თემს უავს თავისი ხელოსნები (შქედელი, ხორა, მქართე, დალაქი, მრეცხავი და სხვ.) და მოხელე ზირები (მამასახლისი, მონაგარიშე, მირაბი, ქურუშები და სხვ). ერთიცა და მეორეიც თემისაგან არან დანიშნულნი და, რადგან მიწათმოქმედებას არ ეწევიან, მათ საზოგადოება აძლევს საჩხის. საორგანიზატორო შრომა (მოხელე ზირები) გამოყოფილია აღმსრულებელ შრომისაგან, და განაწილებულია რამოდენიმე ზირთა შორის და თემის სერთო კანტროლს ქვეშ იყოფება, რაც შედეგია განსაკუთრებული სამიწათმოქმედო ტენიკის მიერ წარმოშობილ თემის არახვეულებრივ სიმტკიცისა და მთლიანობისა. ამ სიმტკიცის წყალობით, ჯგუფს ჯერ კიდევ შერჩენია ამკარა საგვარეულო ხასიათი ნათესავური კავშირი საზღვრავს კონომიურ კავშირის ჩარჩოებს.

საშუალო საუკუნოების დასაწყისში სამიწათმოქმედო თემში შედიან ხელოსნებიც, მაგრამ ისინი, უმეტეს ნაწილათ, არ

არიან თავის ხელობის სპეციალისტები, არამედ მასთან ერთათ ეწევიან მიწათმოქმედებასაც, და თვითოეული საოჯახო მეურნეობაც ასრულებს თავის საკუთარი შრომით ზოგიერთ სამუშაოს, რომელსაც ხელობის ხასიათი აქვს, მაგ. რთვას, ქსოვას, სამოსლის დამზადებას და სხვ.: იქ, სადაც ოჯახი თავის საკუთარი ძალ-ღონით ვერ ერევა ყველა თავის საქმეებს, იგი „სახელოსნო“ საქმეს უკვეთს ხელოსანს და თვითონვე აძლევს მას საჭირო მასალასაც; ხშირათ ხელოსანი შემკვეთელის ოჯახში მუშაობს. შრომის საზოგადოებრივი განაწილება, საერთოდ, სუსტათაა განვითარებული და გამოიხატება მხოლოდ **მეზობლურ გაცვლაში და ხელოსნისთვის შეკვეთილ სამუშაოში**. ამის შესაფერისად არის დაყენებული კრედიტის (ნდობის) საქმეც. იგი სრულიად განუვითარებელია; ფულის კრედიტი თითქმის გამონაკლისს შეადგენს.

დროთა ვითარებაში შრომის საზოგადოებრივი განაწილება უფრო მკაფიო ხასიათს იღებს, ხელობა შორდება მიწათმოქმედებას. ხელოსნებიდან ყველაზე უწინ გამოეყვენ მკედლები, ზოგან მეწისქვილეებიც. ფეოდალიზმის პირველ დროებში მკედელი და მეწისქვილე ხშირათ რამოდენიმე მეზობელ თემებისთვის საერთო იყო, რაიცა სუსტს საწარმოვო კავშირს წარმოადგენს თემთა შორის.

თემის გაზრდისა და საოჯახო ჯგუფთა გამოყოფის გამო, ნელ-ნელა გაჰქრა და დავიწყებულ იქმნა ცალკე მეურნეობათა შორის თავდაპირველი კავშირის ნათესავური ხასიათი: წმინდა საწარმოვო კავშირი და მისგან გამომდინარე პოლიტიკური კავშირი წარმოადგენს იმ ცემენტს, რომელიც ქმნის თემის სიმტკიცესა და მთლიანობას.

იქ, სადაც ფეოდალური ჯგუფი სრული თანდათანობითა და ტიპიურათ განვითარდა სამიწათმოქმედო თემისაგან, — იქ ამ განვითარების თანდათანობა ამ სახით გამოიხატება:

თავდაპირველათ თემი, შედარებით, ერთგვარია; ერთი მეურნეობა, მეორესთან შედარებით, ისე დიდია, რომ უკუდგეს მათ-

განს ეკონომიური უპირატესობა მოაპოვებინა სხვებზე; მთელი თემის შესახებ საქმეებს არჩევდა უზუცეს მეურნეთაგან შემდგარი საბჭო; ისეთ კოლექტიურ საქმისათვის, რომელიც ერთ ორგანიზატორს თხოულობს (უმთავრესათ ომიანობის დროს), უზუცესთა საბჭო ირჩევდა თავიანთ შორის ბელადს, რომელიც ასრულებდა ამ როლს მხოლოდ დროებით, სანამ საჭიროება მოითხოვდა, როდესაც ომებს მართავდა არა ცალკე თემი, არამედ სატომო კავშირი, რაიცა ხშირათ ხდებოდა. მაშინ „დრუჟინების“ წვრილი წინამძღოლები ირჩევდნ თავიანთ შორის საერთო წინამძღოლს.

მაგრამ ეკონომიური უთანასწორობის ნასახები უკვე არსებობენ; ერთ ასეთ ჩანასახს წარმოადგენს—საერთო საქმეთა დროებით ორგანიზატორის გამოყოფა; მეორე ჩანასახს წარმოადგენს ის, რომ მიწაზე, სათემო საკუთრების გარდა, არსებობს კერძო საკუთრებაც. მიწები, რომლებიც ცალკე ოჯახის საკუთარი შრომით არიან გაწმენდილ-დამუშავებულნი, მისს სრულ საკუთრებას შეადგენენ; აგრეთვე მიწები, რომლებიც ომის შემწეობით არიან შეძენილი, ერთხელ და სამუდამოთ არიან განაწილებული ომის მონაწილეთა შორის და ხელახალი მათი განაწილება აღარ არსებობს.

ადვილი გასაგებია, რომ იმ მეურნეობებს, რომელნიც, თავის ეკონომიური ძლიერებით, რამდენიმეთ უკვე განირჩევიან სხვებისაგან, ასეთ პირობებში სხვებზე უფრო უმაღ უნდა განევითარებინა თავიანთი ძალა. პირველათ, ასეთ მეურნეებს ადვილათ შეეძლოთ გაეფართოვებიათ თავისი სამფლობელოების საზღვრები ახალ, თავისუფალ მიწების გაწმენდით; მეორეთ, იმ პირთ, რომლებიც ეკუთვნოდნ ამ უფრო მსხვილ მეურნეობას, საზოგადოთ გაცილებით უფრო თვალსაჩინო ალაგი ეჭირათ ომის დროს, და, მაშასადამე, მეტ ნაწილს იღებდნ ომში ნადავლ მოძრავ-უძრავ ქონებიდან. მეტი არ იქნება მოვიგონოთ, რომ მოძრავ ნადავლის ანგარიშში შედიოდნ მონებიც, რადგან სამიწათმოქმედო თემმა პატრიარქალურ ჯგუ-

ფიდან შემკვიდრობით მიიღო, სხვათა შორის, მონობის სისტემაც, თუმცა ის ახლა უფრო შემსუბუქებული სახისა იყო.

ამნაირათ, სამეურნეო ერთეულებს შორის უთანასწორობა თანდათან იზრდებოდა და ეს გარემოება ძირს უთხრიდა თემის უწინდელ ერთგვარობას. უფრო მდიდარი ოჯახების გაფლენა სათემო ცხოვრების მსვლელობაზე კიდევ უფრო ძლიერდებოდა იმის გამო, რომ ეკონომიური უპირატესობა შეძლებას აძლევდა დანარჩენი მეურნეობანი რამდენიმეთ თავისგან ნივთიერთ დაშოკიდებული გაეხადათ: მსხვილი მეურნეები თავის თავზე იღებდნენ ისეთი საქმეების მოწყობას, რომლის გაკეთებაც დანარჩენებს არ შეეძლოთ; მაგ., დიდი წისქვილების მოწყობა, ფურნების აშენება და სხვა. ამასთანავე, მსხვილი მეურნეობანი, როგორც ყველაზე ძლიერ მტკიცე მეურნეობანი, გაცილებით ნაკლებ ზარალს ნახულობდნენ ყოველგვარ ეკონომიურ რყევისა, სიმშლიობისა და სხვა სტიქიურ უბედურებათაგან, რაც მაშინდელ განუვითარებელ ტექნიკის დროს იშვიათ მოვლენას არ შეადგენდა; ამიტომ ხშირათ მსხვილი მეურნეები შემწვობას აძლევდნენ წვრილებს თავიანთ „ზაპასეზიდან“, ამის სამაგიეროს წვრილი გლეხები მათ ჩვეულებრივ მუშაობით უხდიდნენ, რაც შეძლებას აძლევდა მდიდრებს შესამჩნევათ გაეფართოვებინათ თავისი ხნულები და საერთოთ მთელი თავისი წარმოება გაედიდებიათ.

დროთა განმავლობაში მდიდარ ოჯახების ფაქტიური ძლიერება იქამდე მივიდა, რომ მხოლოდ იმათ ირჩევდნენ ხოლმე სამხედრო „დრუჟინების“ ორგანიზატორებათ; ეს ოჯახები მთელი თავისი ძალ-ღონით სცდილობდნენ, რომ კიდევ უფრო განემტკიცებიათ თავისი გაბატონებული მდგომარეობა თემში. ისინი ენერგიულათ ებრძოდნენ ყოველივე განცალკევებულ ცდა-მეცადინეობას, რომელსაც ამ სისტემის შეცვლა ჰქონდა მიზნათ, და თანდათან მიაღწიეს იმას, რომ ჩვეულებით განმტკიცებული ფაქტიური მორჩილება უფლებათ აქციეს, — წინა-

მძლოლის „მბრძანებლობა“ სამემკვიდრო შვიქნა მის ოჯახში, ომის დროებითი ორგანიზატორი მუდმივი სარდალი გახდა.

ამნაირათ დაედვა საფუძველი ფეოდალურ ეპოქის დასაწყისს. მსხვილმა მემამულემ, რომელიც გამოიყო თემიდან, მითვისა სამხედრო ორგანიზატორული როლი, და სხვადასხვა ოინებით ეკონომიურათ დაიმორჩილა, თავისგან დამოკიდებული გახდა მთელი თემი, უკვე ტიპიურათ ფეოდალი.

ზოგ შემთხვევაში ფეოდალი ადრევე გამოეყო ჯგუფს, სახელდობრ—მოხეტიალე პატრიარქალური თემის ბინადარ მიწათმომქმედ თემათ გადაქცევის დროს. ეს იყო იქ, სადაც საბინადრო მიწის შექმნა განსაკუთრებულ ხანგრძლივ და მედგარ ომებს თხოულობდა, და სადაც ამის გამო ომმა ძლიერ ადრე დაასვა თავისი დაღი მთელ თემის ცხოვრებასა და წყობილებას.

ფეოდალური ურთიერთობანი სწრაფათ ვითარდებოდა და მაგრდებოდა: იზრდებოდა და უფრო მუდმივი ხდებოდა, ერთის მხრით, ფეოდალის დადებითი, საზოგადოებრივ-სასარგებლო როლი საგლახო თემის ცხოვრებაში; მეორე მხრით—გლეხების ეკონომიური და იურიდიული დამორჩილება-დაქვემდებარება მასზე.

ფეოდალი აშენებს მაგარ ციხე-სიმაგრეებს, სადაც მისს მფარველობის ქვეშე მყოფი გლეხები აფარებენ თავს მტრების თავდასხმის დროს. ფეოდალი ცდილობს გზების გაყვანას, ხიდების გაკეთებას და სხვ. ამგვარებს თავის თემში. ყველა იმ შემთხვევებში, როდესაც გლეხების მეურნეობა თავისივე ძლიანით ველარ ხეირობს და სუსტდება, ფეოდალი მას დახმარებას უწევს; ის სისტემატიურ დახმარებას აძლევს გლეხებს მოუსავლობის, ომისგან განადგურებისა და სხვ. ამგვარ შემთხვევებში. ყველა ამათვის აუცილებელი იყო სახსარი, და რა თქმა უნდა, ფეოდალი თავის გლეხებს მუქათათ არ დაუთმობდა საკუთარ მეურნეობის შემოსავალს, ფეოდალის ასეთ მზრუნველო-

ბის სამაგიეროთ, გლეხები მას თავისი შრომით, შედარებით, მეტსაც უნდა ეხმარებოდნენ.

ფეოდალურ ექსპლუატაციას ორი უმთავრესი ფორმა აქვს: პირველი ძირითადი და უფრო ძველი ფორმაა—ფეოდალის სამუშაოს შესრულება. მეორე,—აქედან წარმომდგარი ხარკი. როდესაც ფეოდალი მხოლოდ მდიდარ გლეხს წარმოადგენდა, მის სამუშაოს შესრულება გლეხების მხრივ ვალის ჩვეულებრივ გადახდას შეადგენდა; ხოლო როცა ფეოდალის მბრძანებლობა განმტკიცდა, ასეთ სამუშაოს შესრულება გლეხების მუდმივ ვალდებულებათ გადაიქცა, ვგრეთ წოდებული „ბეგარა“ შეიქნა: წელიწადში დღეების განსაზღვრული რიცხვი გლეხებს ფეოდალურ ბატონის მეურნეობაში უნდა ემუშავნა; ზოგიერთ შემთხვევებში ფეოდალისთვის უფრო ხელსაყრელი იყო შრომის მაგიერ დამზადებული ნაწარმოები გამოერთმია გლეხისთვის, ე. ი. ვგრეთ წოდებული ხარკი აეღო. ხარკი ქონდა დადებული, უმთავრესათ, სახელოსნოებს, და რაც მეტი დრო გადიოდა, იმდენათ ეს ხარკი იზრდებოდა. ერთხელ დაწესებულ ხარკის, ისე, როგორც ბევრის, რაოდენობა ადამიანებისათვის გადაიქცა და კანონის მფარველობის ქვეშ იყო. რა თქმა უნდა—„სინიორი“ (ბატონი) საჭიროების დროს ადვილათ ახერხებდა ამ ვალდებულებათა გადიდებას.

ბეგარა და ხარკი აშკარა, უბრალო ფაქტია ექსპლუატაციისა. ბეგარა—ეს პირდაპირი და აშკარა მითვისებაა ზედმეტი შრომისა, ხარკი კი—ზედმეტი ნაწარმოებისა. ხარკზე და ბეგარაზე დამყარებული მეურნეობა მებატონესი ნატურალური იყო, ისე, როგორც წვრილი საგლეხო მეურნეობა.

რა თქმა უნდა, ფეოდალს უფრო ადვილათ შეეძლო გაცვლა-გამოცვლით სარგებლობა თავის ფაქიზ მოთხოვნილებათა და საკმაყოფილებლათ, ვინემ გლეხს, მაგრამ ფეოდალისთვისაც გაცვლა პირველ ხანებში მაინც გამონაკლს შეადგენდა—ისე სუსტი და განუვითარებელი იყო გაცვლის სისტემა. აუცილებელ საგნების უმეტეს ნაწილს სინიორი თავის გლეხებისაგან იღებდა.



რადგან ფეოდალური მეურნეობა ნატურალური, მომხმარებელი იყო, — ხარკისა და ბეგრის რაოდენობა ფეოდალის მოთხოვნილებათა რაოდენობით ისაზღვრებოდა. ამიტომ თავდაპირველათ დამოკიდებულ მცხოვრებლებზე დადებული უღელი, შედარებით, მსუბუქი იყო. ის მძიმე გახდებოდა ცვლის განვითარებასთან ერთათ, ვინაიდან ამით ვითარდებოდა ფეოდალთა მოთხოვნილებანიც.

ფეოდალსა და მის მფლობელობის ქვეშ მყოფ მცხოვრებთა შორის დამოკიდებულებანი ყოველგან ერთგვარი არ იყო: გლეხების ერთი ნაწილი უფრო მეტ ეკონომიურ დამოკიდებულებაში იყო მისგან, მეტ მძიმე უღელს ეწეოდა და ამის შესაფერათ იურიდიულათაც მეტ მორჩილებაში იმყოფებოდა; მეორე ნაწილი, შედარებით, უფრო უმჯობეს პირობებში იყო. ჩვეულება იცავდა ამ განსხვავებას და თავობიდან თავობაში გადაქონდა.

ამგვარი განსხვავება რამდენიმეთ თვით ვალდებულებათა სხვადასხვაობაზე იყო დამოკიდებული: რომელიმე მჭედელი, რომელიც ბატონს მხოლოდ გასაზღვრულ ხარკს აძლევდა და რომელსაც მასთან თითქმის სხვა არავითარი საქმე არა ქონდა, რასაკვირველია, უფრო ნაკლებ შევიწროვებული იყო თავის ეკონომიურ და უფლებრივ ცხოვრებაში, ვინემ მიწათმომქმედი, რომელიც ბეგარას იხდიდა და, მაშასადამე, განსაზღვრულ დროს განმავლობაში მონის მდგომარეობაში ვარდებოდა. ამ ვალდებულებათა განსხვავებას თავისი ისტორიული საფუძველი ქონდა. ბოლოს ჩამოსახლებულები, რომლებიც შეღავათიან პირობებში იყვნენ მოწვეულნი თვითონ ფეოდალებისაგან, უმეტეს ნაწილათ; ნაკლებ მონობას განიცდიდენ, ვინემ ძველი თემის წევრები.

ფეოდალის ზოგი ქვეშევრდომთაგანი მებატონის სასახლეში ცხოვრობდა და მას პირადათ ემსახურებოდა, რის გამოც, უმეტეს ნაწილათ, არავითარ მწარმოებელ შრომას არ ეწეოდა. ისინი ყველაზე უფრო იყვნენ დამოკიდებული თავის ბატონე-

ბზე, რადგან მხოლოდ ბატონის წყალობით ცხოვრობდენ-  
ესენი იყვენ შინა-ყმანი—მოახლეები.

ფეოდალის ქვეშევრდომთაგან მხოლოდ ყველაზე უფრო  
დამოკიდებულები იყვენ მოკლებულნი წასვლა-წამოსვლის თა-  
ვისუფლებას; იმათ არ ქონდათ უფლება ფეოდალს ჩამოშო-  
რებოდენ. ზოგიერთებს კი შეეძლოთ წასვლა, თუ მოისურ-  
ვებდენ: მაგრამ ამით ისინი კარგავდენ თავის მიწას და ყოვე-  
ლივე უძრავ ქონებას. რომ ასეთ ურთიერთობათა ლოლიკა  
გასაგები შეიქნეს, მხედველობაში უნდა მივიღოთ შემდეგი:  
ფეოდალისგან მცხოვრებთა ეკონომიური დამოკიდებულების  
უმთავრესი ზოგადი დებულება ამბობს, რომ **ფეოდალი მთე-  
ლი იმ მიწების მფლობელია**, რომლებზედაც მისი ქვეშევრ-  
დომები არიან დასახლებულნი. მიწათმოქმედება მაშინ დიდ  
როლს თამაშობდა საზოგადოების წარმოებაში, და გასაკვირ-  
ველი არაა, რომ ფეოდალი ცდილობდა მთელი მიწა უზენაეს  
მფლობელობის ქვეშ გამოეცხადებია, რაც უმთავრესი საფუ-  
ძველი იყო აგრეთვე ადამიანებზე გაბატონებისა; ფეოდალის  
ეკონომიური სიძლიერის გამო მისი ასეთი მისწრაფებანი სრუ-  
ლი გამარჯვებით უნდა დაგვირგვინებულიყვენ. იმ მოუსვენარ  
დროს ხშირათ ხდებოდა, რომ თავისუფალი გლეხი—მესაკუ-  
თრე თვითონ აძლევდა მეზობელ ფეოდალს თავის მიწას იმ  
მიზნით, რომ ომიანობის დროს მისი მფარველობით ესარგებ-  
ლა, მის შემდეგ კი იმავე მიწას უკანვე იღებდენ „ლენი“-ს ანუ  
„ნაწყალობევი“ მამულის სახით, და ამნაირათ ფეოდალისგან  
დამოკიდებული ხდებოდა. საზოგადოთ, მიწის უზენაესი მესა-  
კუთრის სახელის ტარება კიდევ არ ნიშნავდა იმას, რომ ეს  
მიწები ფეოდალის სრულ უსახლგრო განკარგულებაში იყო, —  
არა, ფეოდალი თავის მოქმედებაში ფაქტიურათ ჩვეულება-  
ადათს ემორჩილებოდა.

ამნაირათ, ფეოდალური ჯგუფი შეადგენდა ერთ დიდ მა-  
ბულს, სადაც ნატურალური ტიპის მყურნეობა იყო გამართუ-  
ლი. მიწის მესაკუთრე იყო ორგანიზატორი ადგილობრივ მცხოვ-

რებთა ყველა კოლექტიურ საქმისა. მამულში გამართულ ცალკე მეურნეობაში ამ როლს ასრულებდა ოჯახის თავი, იმ საქმეებში კი, რომლებიც **მხოლოდ საგლეხო** მეურნეობას ეხებოდენ საერთოთ, ორგანიზატორის როლს ასრულებდა სათემო საბჭო ან საზოგადო „ყრილობა“ და მის-მიერ არჩეული პირები. ამის დაგვარათ შემუშავდა განაწილებითი და უფლებრივი ურთიერთობანი: სინიორი ჩვეულების-მიერ დადასტურებულ ბეგარასა და ხარკს იღებდა თავის ქვეშევრდომთაგან და მამულის უზენაესი მსაჯული და კანონმდებელი იყო. ისეთი კითხვების გადაწყვეტა, რომლებიც ფეოდალს არ ეხებოდენ, მაგ., გლეხებს შორის მიწების განაწილება, თემის წევრთა შორის კერძო შეტაკების გარჩევა და სხვა, დამოკიდებული იყო მთელი თემისაგან; მათ სისრულეში მოსაყვანათ თემი ნიშნავდა რწმუნებულებს.

ფეოდალური წყობილების წარმოშობას ძლიერ ბევრნი მხნიდენ ერთი ტომის-მიერ მეორის დაპყრობით. ზოგ შემთხვევაში მართლაც დამპყრობელნი ფეოდალის როლში გამოდიოდენ, დამარცხებულთ ქვეშევრდომთ ხდიდენ; და ადვილი მისახვედრია, რომ ამ პირობებში ადვილი იყო ორ წოდების განცალკევება; მაგრამ დაპყრობილ მხარეში რომ ფეოდალური წესწყობილება დაემყარებიათ, ამისთვის საჭირო იყო, — ეს წყობილება დამპყრობელთ წინდაწინვე სცოდნოდათ; და ეს ასეც იყო ყველა ამგვარ შემთხვევებში.

## ბ) ჯგუფთაშორისი ურთიერთობანი ფეოდალურ საზოგადოებაში.

ფეოდალური მამულის ეკონომიური დამოუკიდებლობა ძლიერ დიდი იყო, მაგრამ მასაც საზღვარი ქონდა. პირველ ყოვლისა, ომის დროს, უმეტეს ნაწილათ, ცალკე ჯგუფის ძალღონე არ კმაროდა გარშემორტყმულ მტერთაგან თავის დასაცავათ: მაგ., მოხეტიალე ტომთაგან, რომლებიც არა იშვიათად ესხმოდენ თავს ფეოდალურ ევროპას, ან უფრო ძლიერ

შეზობელ ფეოდალთაგან, რომელნიც ყოველთვის მზათ იყვენ სუსტი მეზობლის ქონება ხელთ ეგდოთ.

ამ ნიადაგზე ფეოდალთა შორის ისეთივე განწყობილება მყარდებოდა, როგორც არსებობდა თვითოეულ საბატონო მამულში ფეოდალსა და მის გლეხებს შორის. თუ თავდაცვის საჭიროება გლეხებს ფეოდალის მბრძანებლობა-განკარგულების ქვეშ აყენებდა, იგივე მიზეზი აიძულებდა უფრო სუსტ ფეოდალებს—უფრო ძლიერს დამორჩილებოდნენ. თავისი ნებით, ან უწყაგებული ბრძოლის შემდეგ, სინიორი იძულებული ხდებოდა მეორე, უფრო ძლიერი სინიორი აღეარებია თავის ბატონათა და მფარველათ—სიუზერენათ. ის თავისი „დრუჟინით“ იბრძოდა, ომში ამ სიუზერენის უფროსობის ქვეშ (ერთგვარი „ბეგარა“), და ხან კი განსაზღვრულ გადასახადს—ხარკს იხდიდა მის სასარგებლოთ. ზოგიერთ შემთხვევებში ის ემორჩილებოდა აგრეთვე სიუზერენის სასამართლოს. სიუზერენი, საზოგადოთ, არ ერევოდა თავის ვასალის შინაურ საქმეებში. სიუზერენი თავის მხრივ მეორის, კიდევ უფრო ძლიერი სინიორის ვასალი იყო, და ასე აღიოდა მეფემდე, კოროლამდე. უკანასკნელი, როგორც ამას ქვევით დავინახავთ, თავის მხრივ ვასალურ დამოკიდებულებაში იყო მაშინდელ დროის ყოველად ძლიერი ფეოდალის—კათოლიკე ეკლესიისაგან. კოროლი იყო მხოლოდ სიუზერენთა ჯაქვის მეორე რგოლი ბოლოდან. ვასალურ სახელმწიფოთა შინაურ საქმეებს ის არ ეხებოდა, საგარეო საქმეებშიაც მისი გავლენა დიდი არ იყო. სრულიად მისგან დამოუკიდებლათ მართავდნენ ფეოდალები ერთმანეთ შორის ომებს და სდებდნენ ზავის ხელშეკრულებებს. არა იშვიათათ კოროლების, და საზოგადოთ—სიუზერენების, მბრძანებლობა მხოლოდ სახელით არსებობდა.

საზოგადოებრივი ორგანიზაციის ასეთი დანაწილება და ამ ნაწილთა შორის ასეთი სუსტი კავშირი, და უმთავრესათ კი განუვითარებელი ტენიკა—მუდამ ქმნიდა „მცხოვრებლების აბსოლიუტურ სიჭარბეს“, რის გამოც ფეოდალური ქვეყანა მუ-

დამ ერთი-მეორესთან ომებში იყო გართული. მიწათმოქმედების შემდეგ ომი უქველათ შეადგენდა ადამიანის მოქმედების ერთ უდიდეს დარგს.

როდესაც ფეოდალურ პერიოდის „ბოსლოიუტურ სიჭარბეზე“ ვფიქრობთ, უნდა აღვნიშნოთ, რომ ამ ცნების შინაარსი აქ რამდენიმე უკვე შეცვლილია. მცხოვრებთა სიჭარბე ფეოდალურ პერიოდში გამოხატება არა მხოლოდ იმაში, რომ სასოკოვადობის რამდენიმე ნაწილს არ უფინის ძირითადი ცხოვრებისათვის აუცილებელი საშუალებანი, და ეხება არა მხოლოდ სასოკოვადობის დაბალ წრეებს; ეს არის აგრეთვე ფეოდალთა რიგების სიჭარბეც. ფეოდალის ოჯახიც რომ არ გამრავლდეს დაბალი ტენიისა და კლასის გამრავლების გამო, მის მანძილს თანდათან გაუმძლავრება თავის კლასსთან თავის ფართე მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებელ საშუალებების მიღება. ფეოდალთა გამრავლება კი ერთნაირად ამრავლებს ამ დაბრკოლებებს. არსებითად აქ საქმე წინსვლებურათ იმაშია, რომ სხარსა და საშუალებათა რაოდენობა, რომლის მოპოვებაც შესაძლებელია იმ მამულზე არსებულ ტენიის შემწობით, სავმარისი არაა გამრავლებულ მცხოვრებთა მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლათ. აქ მხოლოდ სახეში უნდა ვიქონიოთ არა მარტო მცხოვრებთა მასის ძირითადი მოთხოვნილებანი, არამედ, აგრეთვე, ფეოდალთა კლასის განვითარებულ მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილებაც, რადგან ფეოდალთა „მაღალი“ მოთხოვნილებანი დამკვიდრებულია არსებულ სოციალურ ურთიერთობაზე. მცხოვრებთა სიჭარბის მიზეზთა უნდა ჩაიყვანოს არა მარტო ადამიანის ტენიური ჩამორჩენა ბუნებასთან ბრძოლაში, არამედ, რამდენიმე, ადამიანთა შორის დამკვიდრებულ ურთიერთობათა ხასიათიც (პირველი ჩანასახია შემდეგი პერიოდების მცხოვრებთა „შედაკრებითი“ სიჭარბის, რომელიც, თითქმის უკლებლათ, მეორე მიზეზისგანაა გამომწვეული).

ამნაირათ, სამხედრო ფეოდალურ ორგანიზაციამ არა თუ ვერ შესძლო, ევროპის მკვიდრთათვის მუდმივი ომებისგან წარმომდგარი უბედურობათა შემსუბუქება, რომლებიც საშინელ ტვირთათ აწვა გლეხობას კისერზე, არამედ, რამდენიმეთ,

თვითონ წარმოადგენდა ამ უბედურებათა წყაროს. გამოუსადეგარი იყო ის სამხედრო ორგანიზაცია ფეოდალური ქვეყნის სხვა საზოგადო მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილებაშიაც. მცხოვრებთა აბსოლიუტური სიჭარბე ცალკე ალაგებში და უთვალავი ომები ამრავლებდენ ცხოვრებისთვის ყოველ სახსარ-მოკლებულ მასსის რიცხვს, რადგან მას არავითარ სამუშაოს შვნა აღარ შეეძლო; ამ საწყობებზე ზრუნვა, უმეტეს შემთხვევაში, ფეოდალებს ხელს არ აძლევდა, რადგან იმათგან არავითარ პირდაპირ სარგებლობას არ ელოდნენ. ზრუნვა საპყრებზე, ავათ-მყოფებზე და სხვ. ასეთებზე მით უმეტეს არ შედიოდა სამხედრო ფეოდალთა პროგრამაში. მათ არ შეეძლოთ აგრეთვე, რამდენიმეთ მაინც, უზრუნველყაოთ გაცვლის განვითარება და ან სხვა რაიმე ურთიერთობის დამყარება სხვადასხვა ოლქებსა და მხარეებს შორის. ასეთი ურთიერთობა კი, თუმცა სუსტათ იყო განვითარებული, მაგრამ მაინც არსებობდა და ეკონომიურათ მიუცილებელ საჭიროებას წარმოადგენდა იმიტომ, რომ ფეოდალურ ჯგუფს, უკვე თავის სიმცირისა გამო, არ შეეძლო დაემზადებია თავისთვის ყველაფერი, რასაც ის საჭიროებდა, და ასე, სხვა ჯგუფებთან ყოველ ეკონომიურ კავშირის გარეშე ეცხოვრა. ლითონები და იარაღები, მარილი, ღვინო, ზოგიერთი ქსოვილები და სხვა ამგვარი ნივთები—არ შეიძლებოდა ყველა მამულში მოეპოვებიათ. ერთი სიტყვით, ფეოდალურ საზოგადოების ყველა მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილება არ შეეძლო სამხედრო ფეოდალურ ორგანიზაციას; საერთო ხასიათის მოთხოვნილებათა მთელი რიგი საჭიროთ ხდიდა სხვაგვარ, უფრო მჭიდროთ შეკავშირებულისა და მთელი ფეოდალური ქვეყნის გამაერთიანებელ ორგანიზაციის შექმნას.

ასეთ ორგანიზაციას წარმოადგენდა კათოლიკეთა ეკლესია.

ის წარმოიშვა გარდამავალ ეპოქაში, როცა ძველი კლასიური ქვეყანა ირღვეოდა და მის ალაგას ცხოვრების ახალი, საშუალო საუკუნოების ფორმები მყარდებოდა. რომის იმპერიის დაცემის ხანებში საზოგადოებრივი წარმოების დეგრადა-

ციამ ხალხის აუარებელი მასსა გაატიალა, გააღატაკა; ქრისტიანული ეკლესიაც იმ თავითვე გამოდიოდა, როგორც საზოგადოების უმწეოთ დარჩენილი ელემენტების ყოველმხრივი დამხმარე და შემწე ორგანიზაცია. შემწეობისა და დამხმარების ასეთი როლი სრულიათ ბუნებრივი იყო ქრისტიანობისათვის, იმიტომ, რომ ის იყო „იდეოლოგია დევნილთა და უმწეოთა“ ძველ ქვეყანაში—იდეოლოგია მაშინდელ პროლეტართა და რამდენიმეთ მონებისა (ამით აიხსნება ის ფაქტიც, რომ თავდაპირველათ ქრისტიანობა კომუნისტურ, კერძო საკუთრების უარის მყოფელ სექტას წარმოადგენდა). დრო-მოკმულ წარმართ ქვეყნის ენერგიულმა ბრძოლამ ქრისტიანობის წინააღმდეგ მხოლოდ მეტი სიმტკიცე-სიმაგრე მისცა ქრისტიანულ ეკლესიას. რამდენათაც უფრო დაბლა ეცემოდა ძველი მონათმფლობელი საზოგადოება, იმდენათ უფრო ფართოვდებოდა და მჭიდროთ კავშირს კრავდა კათოლიკე ეკლესია. ტიპი, რომელშიაც ჩამოყალიბდა მისი წყობილება, სასტიკათ ცენტრალისტური იყო და საომარ ჯარის მოწყობილობას ემსგავსებოდა. მთელი ორგანიზაცია უფროსის სრულ მორჩილებაზე იყო აშენებული. უზენაესი მბრძანებლობა კი ხელში ეპყრა ერთ პირს—რომის პაპს. ორგანიზაციის ასეთი ფორმა მეტათ მოხერხებული და გამოსადეგია ბრძოლაში; ტყუილათ კი არ წარმოუშვია ის განუწყვეტელ ბრძოლას—თავდაპირველათ გარეშე მტრებთან, შემდეგ კი—უმთავრესათ შინაურებთან (მწვალებლების წინააღმდეგ)! საშუალო საუკუნოებში ეკლესიის საზოგადოებრივი როლი დიდი სისწრაფით იზრდებოდა. დროთა ვითარების გამო, კათოლიკე ეკლესია იძულებული შეიქნა ორგანიზატორობა ეკისრა ფეოდალური ქვეყნის იმ საზოგადო მოთხოვნებათა დასაკმაყოფილებლათ, რომლების შესახებაც მზრუნველი არავინ იყო. ამით საშუალო საუკუნოებშიაც ეკლესია რამდენიმეთ თავის წინანდელ საზოგადოებრივ-ეკონომიურ როლს ასრულებდა,—იმ როლს, რომელიც ეკისრა მან რომის

იმპერიის ხანაში; რამდენიმეთ კი ცხოვრების ახალ პირობების მიერ წარმოშობილ საკითხებს აქცევდა ყურადღებას.

ყოველივე ეს შესაძლო და აუცილებელი იყო სწორეთ იმიტომ, რომ ეკლესია წარმოადგენდა მაშინდელი დროის ყველაზე დიდ და ყველაზე მტკიცეთ შეკავშირებულ ეკონომიურ ძალას.

როგორ წარმოსდგა სამღვდელოების ასეთი ვეება ეკონომიური ძალა? ამისი ძირითადი მიზეზი იყო ეკლესიის ქველმოქმედება, მისი ზრუნვა ღარიბ-ღატაკებზე, ეკონომიურათ დაჯახებულ-შევიწროებულეებზე და ეკონომიურათ გადაგვარებულ ელემენტებზე. ამ ზრუნვამ მოუპოვა ეკლესიას არაჩვეულებრივი გავლენა ხალხის ფართო მასსაში, რომლისთვისაც ანგარიში უნდა გაეწია რომის სახელმწიფოს გაბატონებულ ძალას—იმპერატორის ბიუროკრატის. ბევრი უნაყოფო ცდის შემდეგ, რომ ეკლესიის ძლიერება სისხლის მორევში ჩაეღრჩო, იმპერია დაშოშინდა, ეკლესიის დამონების იმედი დაკარგა, და ბოლოს ამ ძლიერ ორგანიზაციასთან კავშირის შეკვრა აშჯობინა. ამნაირათ, დევნილი ეკლესია მმართველი შეიქნა და თავისუფლათ გაშალა ფრთები. მისი საღაროებიც აივსო მდიდარ ძღვენ-შემოწირულებით, რომლებიც საზოგადოების ყველა წრეებს მიქონდათ. იმპერატორები,—მათ შემდეგ კი გერმანიის კოროლები და ჰერცოგები—რომელთათვისაც ძლიერ სასარგებლო იყო ეკლესიასთან კავშირი, მდიდრულათ ასაჩუქრებდენ სამღვდელოებას ვეება მამულებით, მათი კარგი სამსახურისათვის. ეს კარგი სამსახური მდგომარეობდა არა მარტო იმაში, რომ ეკლესიამ მცხოვრებთა უღარიბეს ნაწილებზე ზრუნვით და თავის მოძღვრებათა ხასიათით ხელი შეუწყო საზოგადოებრივ მშვიდობიანობისა და წესრიგის დამყარებას, არა, ამას სხვა მიზეზები ჰქონდა. უკვე იმპერიის დარღვევის ხანებშიაც ეკლესია თვალსაჩინო მონაწილეობას იღებდა პოლიტიკურ „შინაურ“ ბრძოლაში, და ვის მხარეზედაც ის დადგებოდა, გამარჯვებაც იმისი იყო. საერთო სახელმწიფოებრივ საქმეებში



კანონმდებლობითი მუშაობის არა მცირე ნაწილს ასრულებდა ის თავისი საკუთარი ძალ-ღონით. ხოლო როდესაც იმპერიის ალაგი ბარბაროსებმა დაიჭირეს, სამღვდელოება იძულებული შეიქნა წესრიგი და წყობილება ყველგან თვითონ დაემყარებინა. ბარბაროსებს სრულიათ არ შესწევდათ ძალა ამ პრობლემის გადასაჭრელათ: ასეთი როლისთვის არ მოუმზადებია ისინი ისტორიას, რომლის დამახასიათებელ თვისებასაც შეადგენდა ეკონომიური დაქუცმაცება, ურიცხვი ოქები და შინაური ბრძოლა. სამღვდელოება კი გამოცდილი ორგანიზატორი იყო, იმას შესისხლბორცეული ქონდა საზოგადოებრივ ორგანიზატორის როლი. ამნაირათ, ცხადია, საკანონმდებლო მოღვაწეობაში თუ ადმინისტრაციის მოწყობაში, შრომის უდიდესი ნაწილი სამღვდელოებას უნდა შეესრულებია.

ეკლესიის მიერ განხორციელებულმა საორგანიზატორო შრომამ, რა თქმა უნდა, მეტათ დიდი წილი მისცა მას საზოგადოებრივ განაწილებაში. უკვე საშუალო საუკუნოების დასაწყისში ეკლესია ჰფლობდა აუარებელ სიმდიდრეს, რომელიც, უმთავრესათ, მამულებისაგან შესდგებოდა. ეკლესია იყო მაშინდელ დროის უმდიდრესი და უძლიერესი ფეოდალი, რომლის სამფლობელო მამულებიც ტერიტორიალურათ დიდ სივრცეზე იყო გაფანტული, მაგრამ, საჰაგიეროთ, ცენტრალისტურად „გამგეობა“ აერთიანებდა. ამნაირათ, წარმოიშვა პირობები სამღვდელოების საყოველთაო საორგანიზატორო მოღვაწეობის განვითარება-გაფართოვებისათვის.

საეკლესიო მამულებიდან მას გაცილებით იმაზე მეტი ნაწარმოები შემოსდიოდა, რაც საჭირო იყო თვითონ სამღვდელოებისათვის. ნატურალური მეურნეობის ბატონობის დროს შეუძლებელი იყო აუარებელი ზედმეტი შემოსავალი ღარიბ-ლატაკების, სნეულთა, მოხუცებულთა და დავრდომილთა დასახმარებლათ გადაედოთ, ე. ი. განეგრძობთ ქველმოქმედება, რომელსაც ეკლესია წინათაც ეწეოდა, და კიდევ გაეფართოვებიათ იგი.

შემდეგ; ეკლესიას მოუხდა ბრძოლა ეკონომიურ ცხოვრების ღრმა დაქვეითებასთან, რომელიც ვამოიწვია გარდამავალი ხანის არეულობამა და მღელვარებამ. ბარბაროსები ამაშიაც თავდაპირველათ ისეთივე უძღურები გამოდგენ, როგორც სახელმწიფოებრივი წყობილების დამყარებაში: საწარმოვო შრომის განვითარებაში ისინი რომაელებზე გაცილებით დაბლა იდგენ. მონასტრები იმათ ხელობისა და მიწათმოქმედების სწავლებას უწყებენ, სატექნიკო ცოდნათა და მატერიალური კულტურის გამავრცელებლები ხდებიან.

ფეოდალურ ხანის დაუსრულებელი ომები, ეკლესიის თვალსაზრისით, დიდათ მაზარალებელი მოვლენა იყო. გარდა იმისა, რომ სამხედრო ძარცვისა და ავაზაკობის გამო ეკლესიის მამულები და საუნჯეები პირდაპირ ნადგურდებოდენ, ფეოდალთა ომები კიდევ უფრო მეტათ, თუმცა არა-პირდაპირ, ვნებდენ ეკლესიის ინტერესებს, ძირს უთხრიდენ რა ხალხის კეთილმდგომარეობას და ასუსტებდენ რა მისი შემოსავლის წყაროებს; როგორც ფეოდალური ქვეყნის საზოგადო ორგანიზაციას, ეკლესიას ადვილათ შეეძლო ცალკე ფეოდალთა თვალსაზრისის ვიწრო ფარგალს გასცილებოდა და საზოგადოებრივი წესრიგი დაეცვა იქაც კი, სადაც იმისი პირდაპირი ინტერესები არ იჩაგრებოდა. ამიტომ ეკლესია მთელ თავის გავლენას ხმარობდა, რომ ფეოდალების აღვირ-წახსნილ ომიანობისთვის საზღვარი დაედვა. ის არა იშვიათათ კისრულობდა მოსაშვალის როლს ფეოდალთა შინაურ ბრძოლის დროს, მით უფრო, რომ ასეთი როლი, უმეტეს ნაწილათ, პირდაპირ მატერიალურ სარგებლობას აძლევდა მას, რადგან შეჯახებათა მოსპობა-დაშოშმინებაში დადებული ღვაწლი დაუსაჩუქრებლათ არ რჩებოდა და ეკლესია სამსახურისათვის თავისას იღებდა. შემდეგ, ეკლესიამ დაადგინა „საღვთო ქვეყნის“ დღეები, რომლებსაც, საზოგადოთ, ცუდათ ინახავდენ, მაგრამ რამდენიმეთ მაინც იცავდენ და მით გამწარებულ-შევიწროვებულ მცხოვრებლებს, შედარებით, მოსვენებას მაინც აძლევდენ; ამით სამღვდელოებამ;

როგორც ფორმალურათ, ისე ფაქტიურათ, მიაღწია თვით ეკლესია-მონასტრებისა და სამონასტრო მამულების ხელშეუხებლობას; ყველა ეს ამცირებდა ფეოდალთა შორის შინაურ ბრძოლის საშინელებას და ამით ქმნიდა ფეოდალურ ქვეყანაში გაცვლის განვითარებისათვის საჭირო მშვიდობიანობას. მონასტრები სამომოცვლო ცენტრებათ შეიქმნენ და „საღვთო ქვეყნის“ დღეები კი—სავაჭრო დღეებათ.

ასეთმა საზოგადოებრივ-ეკონომიურმა როლმა ისეთი ძლიერი გავლენა მოუპოვა ეკლესიას ფართე მასის გონებაზე, რომლის მსგავსიც აქამდე არ ყოფილა. ეს გავლენა კი თავის მხრივ საფუძვლათ დაედვა ეკლესიის ძლიერებას და სიმდიდრის გაზრდა-გაფართოვებას. სამღვდლოებამ თავის სასარგებლოთ საერთო გადასახადი დაადვა მიწათმოქმედებას, —ესაა ეგრეთ-წოდებული „საეკლესიო ათისთავი“. მან მოაწყო მთელი სისტემა ათასგვარი შემოწირულების მოსაკრევათ საქველმოქმედო მიზნით, და ეს შემოწირულებანი დროთა განმავლობაში სულ უფრო და უფრო იზრდებოდენ. აუარებელი შემოწირულება გროვდებოდა სამღვდლოების ხელში; იმათში ყველაზე საყურადღებო იყო შემოწირული მამულები. საშუალო საუკუნოების დასასრულში სამღვდლოების ხელში, ასეთ შემოწირულებათა წყალობით, მოგროვილიყო მთელი მიწის მესამედზე არანაკლები, —ისიც სულ საუკეთესო ადგილები.

მხოლოდ მრავალ საუკუნოების განმავლობაში განუწყვეტელი მოღვაწეობით ავტორიტეტ-გამაგრებულ ეკლესიას შეეძლო მთელი ფეოდალური ქვეყანა გაეერთიანებია საერთო მტრების — აღმოსავლეთის ხალხთა წინააღმდეგ საბრძოლველათ, და ჯვაროსნული ომები დაეწყო. საზოგადოთ, ყველა იმ შემთხვევებში, როდესაც აუცილებელი ხდებოდა კოპერაციის დაარსება ისეთ დარგში, სადაც საერო ფეოდალებს არ შეეძლოთ იმისი მოწყობა, ან საჭირო იყო უფრო ფართე კოპერაციის დაარსება, ვინემ ფეოდალებს ქონდათ ჩვეულებათ, —

იქ მოქმედებდა კათოლიკე ეკლესია, როგორც საერთო პოლიტიკური ორგანიზაცია საშუალო საუკუნისა-ევროპაში.

საზოგადოთ, ფეოდალური ევროპის ეკონომიური შენობა შემდეგ სურათს წარმოადგენდა: წვრილ და ტენიკურათ სუსტ სამიწათმოქმედო წარმოების ნიადაგზე, რომლისგანაც დამუშავებული მრეწველობა ჯერ კიდევ არ გამოყოფილიყო, წარმოსდგენ პატარა, მაგრამ საკმაოთ მქიდროთ შეკავშირებული ნატურალური სამეურნეო ორგანიზაციები—მიწათმოქმედი თემები. თემური წარმოების იმ დარგებში, სადაც საჭიროება მოითხოვდა ერთი ორგანიზატორის ყოლას, თავი იჩინა ფეოდალის უფლებამ, რომელმაც, საორგანიზატორო მოქმედებასთან ერთათ, განაწილებელის როლიც მიითვისა. ფართე სამხედრო კოპერაციის საჭიროებამ წარმოშვა რთული, უძლოური ორგანიზაცია—სიუზერენიტეტი, რომელიც გამოიხატებოდა ერთი ფეოდალის მეორე ფეოდალზე დამორჩილებაში. სხვა საზოგადოებრივ მოთხოვნილებებს, რომელთა დაკმაყოფილებაც არ შეეძლო სამხედრო-ფეოდალურ ორგანიზაციას თავისი სპეციალურ-მხედრული ხასიათისა და სუსტი კავშირის გამო, აკმაყოფილებდა ეკლესიის საყოველთაო საორგანიზატორო მოღვაწეობა როგორც წარმოების, ისე განაწილების სფერაში. ამავე დროს, ამ მოწესრიგებულ ეკონომიურ კავშირების ყოველივე ნაკლის შევსებაში, საზოგადოებრივ ცხოვრებაში შეუმჩნეველს, მაგრამ მიუცილებელ როლს, თამაშობდა მომწესრიგებელი კავშირი—გაცვლის სისტემა. გაცვლა არსებობდა როგორც მეზობლებს შორის, ისე სხვადასხვა ჯგუფებსა და მხარეებს შორისაც, თუმცა იგი ძლიერ სუსტი იყო.

### **3. ფეოდალურ ხანის საზოგადოებრივი ფსიხოლოგიის ძირითადი თვისებანი.**

ფეოდალურ ჯგუფში პიროვნების მდგომარეობა ბევრით არაფრით განსხვავდებოდა პიროვნების მდგომარეობისაგან მათმთავრულ საგვარეულო ორგანიზაციაში. გლეხის ოჯახში

მამათმავრული ურთიერთობა თითქმის სრულაბ იყო დასუ-  
ლი. გლეხის (ოჯახის თავის) პიროვნებაზე მბრძანებლობდა,  
იმისი თემის შემდეგ, ფეოდალის, და ბოლოს კათოლიკე ეკ-  
ლესიის, ავტორიტეტი. ამ ავტორიტეტების ძალა დიდი იყო  
და იმათ გავლენას ღრმა კონსერვატიული ხასიათი ქონდა.

თემი წმინდათ იცავდა წინაპართა მიერ ნაანდერძვე ჩვეუ-  
ლებებსა და ყოველგვარ ტენიკურ, ეკონომიურ და იდეოლო-  
გიურ ფორმებს. ყოველივე ახლის შემოღება უღმობელ ბრძო-  
ლას იწვევდა მასში, რადგან ის დანგრევას უქადდა სათემო  
ცხოვრების ძლიევამოსილ საფუძველს, სპობდა თემის ერთო-  
ბას, რომლის დაცვასაც ის ინსტიტუტურათ თავის ძალღონით  
ცდილობდა. სამიწათმოქმედო წარმოების ტენიკაში გამეფე-  
ბული იყო კონსერვატიზმი, რაც, პირველ ყოვლისა, შედეგი  
იყო გლეხის შრომის მკირე ნაყოფიერებისა: გლეხს, თავის სა-  
არსებო მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილებისა და ფეოდალის  
ბევრის შესრულების შემდეგ, თავისუფალი საშრომო ენერგია  
აღარ რჩებოდა წარმოების წესების გასაუმჯობესებლათ. ამას-  
თანავე, სათემო მიწით სარგებლობის მთელი სისტემის გამო,  
უმეტეს ნაწილათ, ტენიკურ გაუმჯობესებაზე ფიქრიც კი შე-  
უძლებელი იყო. საყანე მიწები ერთმანეთთან ახლო ქონდათ  
და-მომკის შემდეგ ყანები ერთდროულათ საქონლის საბალა-  
ხით უნდა გადაქცეულიყო. და ეს აძულებდა ყველას—თავის  
მოქმედება დანარჩენებისთვის შეეთანხმებია, გადაყოფვა და გა-  
დაზომვა, სადაც ეს წესი იყო დასული, შეუძლებლათ ხდიდა მი-  
წის განაყოფიერებაზე ზრუნვას კერძო პირისაგან, რადგან მი-  
წა მხოლოდ დროებით იყო თვითოეული მფლობელის ხელში;  
ტენიკაში კონსერვატიზმი კი ნიშნავდა კონსერვატიზმს ცხოვ-  
რების ყველა სფერებში, ვინაიდან ტენიკურ პირობებზეა და-  
მოკიდებული და მისგან იწყება ცხოვრების დანარჩენ მხარე-  
ების გაუმჯობესება.

საერო თუ სასულიერო ფეოდალური ორგანიზაციები  
სრული უარყოფით უყურებდენ ცხოვრების არსებულ ფორმა-

თა უოველივე შეცვლას, რადგან ასეთი ცვლილებები იწვევდა სხვა კლასების ეკონომიური ძალის ზრდას და ძირს უთხრიდა ფეოდალურ ბატონობას. ამ ორ ორგანიზაციას შეეძლო რამდენიმეთ პროგრესიული როლი ეთამაშა მხოლოდ იმ დრომდე, სანამ მათი ბატონობა საბოლოოთ დამყარდებოდა. მათი ფსიხოლოგიაც სწორეთ ამ დრომდე, შედარებით, ნაკლებ კონსერვატიული იყო. მაგრამ, როცა ფეოდალური ურთიერთობანი-საბოლოოთ და სრულიათ განმტკიცდენ ცხოვრებაში და მისცენ საზოგადოებას ის, რის მიცემაც შეეძლოთ—ინტერესთა ძლიერებამ ფეოდალურ ხანის ორივე ორგანიზაცია; როგორც საერო, ისე სასულიერო, შემდეგი განვითარების მტრებათ აქცია და ფსიხოლოგიითაც კონსერვატიული, უძრავი გახადა.

ცხოვრების მძიმე პირობებით დაჩაგრული და ათასგვარი ავტორიტეტებით დაჯაბნეული გლეხი თავისი სულიერი არესების უმოძრაობითა და უოველივე ჩვეულების უაზრო სიყვარულით იყო სავსე. იმისი ფსიხოლოგია უდიდეს დაბრკოლებას წარმოადგენდა უოველგვარ განვითარებისათვის.

რამდენიმეთ უკეთეს მდგომარეობაში იყო ხელოსანი. თავის საწარმოვო შრომაში ის არ იყო შებოაკილი თემური წყობილებით. ხელობაში არ არსებობდა ტექნიკური პროგრესის ისეთი დაბრკოლებანი, როგორიც იყო მიწათმოქმედებაში. თავის შრომის განსაკუთრებულ ხასიათის გამო, ხელოსანს თემისაგან სრულიათ განცალკევებული ალაგი ექირა და შეეძლო თავისი წარმოების წესები თავის სურვილისამებრ შეეცვალა: საზოგადოების მხრივაც მას ნაკლები დაბრკოლებანი შეხვდებოდა, ფეოდალური ავტორიტეტებიც ამ შემთხვევაში ნაკლებათ ზღუდავდენ მის ნებას, იმიტომ, რომ ხელოსანს, როგორც ხარკის გადამხდელს, საზოგადოთ, ნაკლები საქმე ქონდა ფეოდალთან, ვინემ გლეხს, რომელიც ბეგარაში იყო გაბმული. გარდა ამისა, ხელოსნების დახელოვნებას მაღალი კლასები ხშირათ ხელსაც უწყობდენ და აქეზებდენ, რადგან ამით ისი-

ნი უფრო კარგ და ხელოვნურ სახმარ საგნებს იღებდენ. ყველა ამის გამო ხელოსანის სულიერი მდგომარეობა გაცილებით ნაკლებ დაბრკოლებას შეადგენდა განვითარებისათვის, ვინემ მიწათმოქმედი გლეხის სულიერი მდგომარეობა.

რაც შეეხება იმ მასალის რაოდენობასა და თვისებას, რომელზედაც საზოგადოებრივი განვითარება იყო დაყრდნობილი, აქაც ფეოდალური ხანა დიდათ წააგავს მამათმთავრულ საგვარეულო ხანას. მსოფლმხედველობის საერთო ტიპი წარმოადგენდა ნატურალური ფეტიშიზმის რამდენიმეთ შეცვლილ ფორმას. მოვლენათა მიზეზია ახლა ისე ფარული, იდუმალი „ძალის“ მოქმედებაა, იმ „ძალისა“, რომელიც რეალური ფაქტის უკან იმალება და არსებითათ „მოვლენის სულს“ წარმოადგენს. ეს აზროვნების ფორმები საზოგადოების ყველა კლასებში იყო გამეფებული და მათ გვერდით ხშირათ უფრო პირველყოფილ ფორმების ნაშთებიც არსებობდენ. კათოლიკეების „მრავალღვთაებობა“, ფეოდალურ ტიპზე აგებული, აგვირგვინებდა იმ ხანის მთელ მსოფლმხედველობას. „მწვალელობა“ მხოლოდ იქ და იმდენათ იჩენდა თავს, სადაც და რამდენათაც იჩეკებოდა ახალი წყობილების ელემენტები. სხვადასხვა ჯგუფთა შორის ფსიხიურ განვითარების მხრით მხოლოდ რაოდენობითი განსხვავება არსებობდა და არა თვისებითი.

ნატურალურ მეურნეობის ხანაში, გლეხის წარმოდგენით მთელი ქვეყანა მისი თემით განისაზღვრება. იქ იბადება ის, იქ ატარებს მთელ თავის უფერულ სიცოცხლეს და იქვე კვდება; სხვა პირობები, სხვა ცხოვრება მან თითქმის არ იცის, ვერც წარმოუდგენია. აქედან—ფსიხიურ მასალის უკიდურესი სილატაკე და ღრმა უშინაარსობა სულიერი ცხოვრებისა. ამ მხრივ საშუალო საუკუნის გლეხი თითქმის თავის წინაპარ, მამათმთავრული დროის წინაპარზე უფრო დაბლა დგას.

ხელოსანი ამ მხრითაც მაღლა დგას საშუალო გლეხზე თავისი ფსიხიკის სიმდიდრით; იმისი ხელობა აიძულებს მას თემის საზღვრებს გასცლდეს, განსაკუთრებით იმ შემთხვევებში,

როდესაც ის არა ერთის, არამედ რამდენიმე სოფლისთვის მუშაობს, ან როდესაც ესაქიროება ისეთი მასალა ანუ იარაღი, რომლებსაც მისი თემი არ ამზადებს. საზოგადოთ, ის ნაკლებაა მიჯაჭული თავის ნაქერ მიწაზე, უფრო ადვილათ იცვლის ალაგს და მიეშურება იქითკენ, სადაც მეტ სამუშაოს შოულობს. ის თავისუფლათ გადადის პატარა თემიდან დიდში, ლარიბიდან — მდიდარში, სოფლიდან — ქალაქში. ყველა ამაგების მიზეზით მისი ფსიხიკა ისე შეზღუდული და ჩლუნგი არ არის, როგორც წმინდა მიწათმომკმედის.

საერო თუ სასულიერო ფეოდალები უფრო უკეთეს პირობებში იყვენ; მათი ცხოვრება უფრო ფართე, მრავალფეროვანი იყო, დასაკვირვებელი მასალა — გაცილებით უფრო მეტი და მრავალგვარი ქონდათ. ამასთან, საერო ფეოდალები — თავის საარსებო ინტერესთა სამოღვაწეო სფერის სივიწროვის გამო — თავის „ინტელიგენტობით“ სასულიერო ფეოდალებზე გაცილებით უფრო დაბლა იდგენ. შეიძლება ითქვას, რომ რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში, როდესაც ფეოდალური სისტემა ვითარდებოდა, თითქმის მთელი გონებრივი ცხოვრება სასულიერო წოდებაში იყო შემოკრებილი, მხოლოდ მისგან გამოდიოდა ყოველგვარი განათლება. ცოდნა, გონებრივი განვითარება სჭირდა სამღვდელეობას თავისი რთული და ძნელი — საზოგადო-საორგანიზატორო — როლის შესასრულებლათ. აი, რატომ შეიქნა ის ძველი ქვეყნის სულიერ კულტურის ნაშთების დამცველ-შემნახველათ. ამავე დროს, თვით სამღვდელეობის ორგანიზაციისთვის უმთავრესი მნიშვნელობა ქონდა არა შეგნებას, არა მეცნიერებას, არამედ იმ მოძღვრებას, რომელმაც მოუპოვა ეკლესიას მასის თანაგრძნობა, რომელმაც იდეით გააერთიანა ის. მეცნიერება რელიგიის ბუნებრივ მოსამსახურეთ ითვლებოდა, იმის-მიერ დასახული მიზნის უბრალო იარაღი იყო. ასე უყურებდა საქმეს არა მარტო სამღვდელეობა, არამედ მთელი საზოგადოება, რომლისთვის ეკლესიის სარგებლობა საზოგადოებრივ ცხოვრებისათვის საუკეთესო დამამ-



ტიცებელი საბუთი იყო იმ მოძღვრების ქეშმარიტებისა, რომელსაც ეკლესია ქადაგებდა.

თუ აბსოლიუტური ქეშმარიტება ხელთა გვაქვს, რაღა საჭიროა ახალი ქეშმარიტების ძებნა? საჭიროა მხოლოდ ვეცადოთ, რაც შეიძლება სრულათ ავხსნათ, გავიგოთ ის, რაცა გვაქვს. ამიტომ ფეოდალური ქვეყნის აზროვნება სრულიადაც არ ცდილობს ახალი სამეცნიერო ცოდნა შეიძინოს, ბუნებრივი კანონები შეისწავლოს და განმარტოს, ყველა ეს მას ამოაგებათა ამოაგებათ მიაჩნია. სამაგიეროთ, ყვავის ფორმალური ლოდიკა, როგორც საუკეთესო მეთოდი, გზა იმ ქეშმარიტების სრულათ და საესებით გამოსარკვევათ, რომელიც უკვე ხელთა გვაქვს თავის ზოგადი ფორმით. ასე რომ, საჭიროა მხოლოდ მის კერძო დებულებათა განვითარება, წვრილმანების გამორკვევა. აქედან წარმოსდგა დაუსრულებელი სხოლასტიკური ვარჯიშობანი სწავლულ ბერებისა და საზოგადოთ **სწავლულების** ყველა წარმომადგენლებისა ფეოდალურ ქვეყანაში; აქედან წარმოსდგა სამღვდლოების სამოსწავლო დაწესებულებებში სწავლების თავისებური პროგრამა, რომელიც მხოლოდ ღვთისმეტყველებას, ფორმალურ ლოდიკასა და საეკლესიო ლათინურს შეიცავს. აქედან დაბოლოს არაჩვეულებრივი მნიშვნელობა მიეცა ფორმალური ლოდიკის შემქნელის—არისტოტელის—თხზულებებს, რომლებსაც მაშინ ეკლესიის „მამათა“ ნაწარმოების გვერდით აყენებდენ.

შემეცნება, აზრი სულ მთლათ და თავის ნებით ემორჩილებოდა უმაღლეს. ავტორიტეტს. თუ სადმე განსაკუთრებული ჭირობები შექმნიდენ ნიადაგს კრიტიკული აზროვნებისთვის და კათოლიკური დოქტრინის ჩარჩოებიდან თავის დატყვევისადმი ლტოლვილება წარმოიშობოდა, მაშინვე მთელი საზოგადოება განსაცვიფრებელის ერთსულოვნობით ამხედრდებოდა ამ „მწვანელობის“ წინააღმდეგ და სთრგუნავდა მას.

თუ გავითვალისწინებთ ყველა ნათქვამს, უნდა ვაღიაროთ, რომ საზოგადოებრივი განვითარებისათვის ფეოდალური

ხანის ფსიხოლოგია წარმოადგენდა—პირველათ, ძლიერ ღა-  
რიბსა და თვისებით გამოუსადეგარ მასალას; მეორეთ, ქმნიდა  
წმინდა სტიქიურ დაბრკოლებებს ცხოვრებაზე ჩვეულების გა-  
ბატონების გამო, და მესამეთ—განვითარებას წინააღმდეგობას.  
უწევდა გაბატონებულ კლასთა კონსერვატიული ინტერესების  
გამო. ასეთ პირობებში განვითარება შესაძლებელი იყო მხო-  
ლოდ სტიქიურ ძალთა ზეგავლენით და, მაშასადამე, ძლიერ  
ნელი ნაბიჯით უნდა წასულიყო.

რაც შეეხება კერძო საზოგადოებრივ ჯგუფებს, განვითა-  
რებისთვის, შედარებით, უფრო ხელის შემწყობ პირობებში იმ-  
ყოფებოდა ხელოსანთა კლასი.

#### 4. განვითარების ძალები და მისი მიმართულება ფეოდალურ საზოგადოებაში.

დაძლევა ფეოდალურ ფსიხოლოგიის სტიქიური კონსერ-  
ვატიზმისა, რომელიც სავსებით გავდა სავარეულო ჯგუფის  
კონსერვატიზმსა და მხოლოდ რამდენიმეთ უფრო ნაკლებათ  
მტკიცე და შეურყეველი იყო, — ამ კონსერვატიზმის დაძლევა  
შეიძლებოდა მხოლოდ სტიქიურ ძალთა გავლენით. ასეთი ძა-  
ლაა მცხოვრებლების აბსოლიუტურ სიჭარბის გაჩენა, ე. ი.  
საზოგადოების მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლათ საჭირო  
საშუალებების ნაკლებობა ტენიკის განუვითარებლობის გამო.

მცხოვრებთა აბსოლიუტურ სიჭარბის პირველი გავლე-  
ნა ფეოდალურ წყობილებაზე გამოიხატა უანგარიშო ომებ-  
ში, რომლებსაც ფეოდალები აწარმოებდნენ. როგორც ვთქვით,  
უმთავრესათ ამ ომებმა გადააქციეს თავისუფალი სამიწათმოქ-  
მელო თემები ფეოდალურ ჯგუფებათ და ასე შექმნეს ტიპი  
ფეოდალურ საზოგადოებრივ ორგანიზაციისა.

ყოველ შემთხვევაში, ფეოდალური ქვეყნისთვის ეს შინა-  
ური ომები ყველაზე ნაკლებ სასარგებლო საშუალება იყო  
ზედმეტ მცხოვრებთა თავიდან მოსაშორებლათ, ვინაიდან თე-  
მებში ანადგურებდნენ ფეოდალურ საზოგადოების მწარმოებელ

ძალებს და ამით დარჩენილი მცხოვრებლებიც ზედმეტი ხდე-  
შოდა თუ გამარჯვებულთა შორის არა, დამარცხებულებში  
შინც. ამიტომ, როცა ფეოდალური საზოგადოება გაერთიან-  
და კათოლიკური ეკლესიის ორგანიზაციის შემწეობით, მან  
გარეშე ომებს მიყო ხელი. ამ ომებში ფეოდალები კათოლი-  
კეთა დროშის ქვეშ იბრძოდნენ არა-კათოლიკე მეზობელთა წი-  
ნააღმდეგ. ჯვაროსნულ ომების მიზანი იყო ფეოდალური ქვეყ-  
ნის ტერიტორიის გაფართოვება და, ამნაირათ, თავიდან აშო-  
რება მიწის სიფიწროვისა და ზედმეტი მცხოვრებლებისა. დაპყრო-  
ბილ ქვეყნებზე ისინი ახალ ფეოდალურ სახელმწიფოებს აარ-  
სებდნენ.

ამასთან ერთათ ნელნელა ვითარდებოდა საშუალო საუ-  
კუნის ტენიკაც. საშუალო საუკუნოების ბოლომდე ის, საზო-  
გადოთ, ძლიერ შეუმჩნეველი იყო მიწათმოქმედებაში, — აქ სა-  
ზოგადოებრივი ფსიხოლოგია ამ სფერაში განვითარების უდი-  
დეს დამაბრკალებელ ძალას წარმოადგენდა. სხვანაირათ იყო  
საქმე დამუშავებელ მრეწველობაში, სადაც პირობები უფრო  
შსწრაფი ნაბიჯით მიდიოდა წინ. შემუშავებულ იქმნა წარმოე-  
ბის ტენიკური საუმჯობესო წესები, როგორც შესაძლებელი  
და მოსახერხებელი იყო წვრილ სახელოსნოს ფარგლებში. ხე-  
ლობა თანდათან გამოეთიშა მიწათმოქმედებას და ცალკე ხელო-  
ბათ გადაიქცა. ამგვარათ, ძლიერდებოდა შრომის საზოგადოებრი-  
ვი დანაწილება; მაშასადამე, ვითარდებოდა გაცვლაც. ხელოსა-  
ნი ცდილობდა თავის ნაწარმოებთა გასასაღებელ ადგილების  
ახლო დამდგარიყო, და ამისთვის მიდიოდა სოფლიდან ახლათ  
წარმოშობილ სამიმოცვლო ცენტრში — ქალაქში და იქ ესახლე-  
ბოდა. აქედან წარმოიშვა მეტათ ღირსშესანიშნავი ეკონომიუ-  
რი ცვლილებანი, რომლებზედაც შემდეგ გვექნება ლაპარაკი.

თუ გვინდა ფეოდალურ ცხოვრებაში წარმოშობილ  
ცვლილებათა საერთო მიმართულება მოკლეთ განვსაზღვროთ,  
უნდა ვთქვათ, რომ აბსოლიუტურათ მცხოვრებთა სიჭარბის გა-  
ჭენა, მოქმედებდა რა სხვადასხვა საშუალებებით, საშუალო სა-

უკუნოების მცხოვრებლებზე, იწვევდა შრომის მოუწყესრიგებელ განაწილების განვითარებას, რაც გაცვლა-გამოცვლაში გამოიხატებოდა.

ფეოდალური საზოგადოების შინაურ ომებს თან მოყვა; როგორც მიუტილებელი შედეგი მიმოსვლათა ზრდისა და, მაშასადამე, საწარმოვო კავშირისა, გაცვლა-გამოცვლის ზრდა ფეოდალურ ქვეყნებს შორის. იმავე გზით მოქმედებდნენ გარეშე ომებიც. არაბებთან, და შემდეგ სარაციანებთან, თურქებთან ამ აღმოსავლეთის კულტურულ ხალხებთან — გაცნობამ, აგრეთვე ბიზანტიის იმპერატორის გავლენამ, რომელიც ჯვაროსნებს გზათ უნდა გაევლოთ, ძლიერ წინ წასწია შრომის საზოგადოებრივი განაწილება პირველათ იმით, რომ გააფართოვა პირდაპირი გაცვლა შორეულ ქვეყნებ შორის; მეორეთ, იმით, რომ გააცნო ევროპელებს ზოგიერთი ახალი ტექნიკური საწარმოვო წესები და გაუმჯობესებანი, რაც იმ დროებში აუტოლებლათ იწვევდა გაცვლის განვითარებას, ვინაიდან უფრო სრული ტექნიკა შრომის უფრო მეტ დაყოფას, მეტ სპეციალიზაციას საჭიროებს.

ასე, არაბთაგან მრავალი ტექნიკური გაუმჯობესებანი შემოიღეს მიწათმოქმედების სხვადასხვა დარგებში: ბალოსნობაში და ბოსტნეულობაში, მინდვრების ხელოვნურ მორწყვაში და სხვ.; შემდეგ, — ბევრი რამ საინჟინერო ხელოვნებაშიაც; ზოგიერთა საყურადღებო ცოდნა სატექნიკო ქიმიაში (წარმოებაზე სასარგებლო სიმჟავეთა დამზადება); შემდეგ, საზღვარზე მიმოსვლის ტექნიკაში და სხვ.

სახელოსნო ტექნიკის განვითარება, რომელიც დაკავშირებულია ხელოსნობის მიწათმოქმედებისგან გამოცალკევებასა და ხელოსნობის სპეციალიზაციასთან, ნიშნავს გაცვლის განვითარებას უკვე იმიტომ, რომ ხელოსანს არ შეუძლია თავის ნაწარმოების პირდაპირ მოხმარით იცხოვროს, ამიტომ ის ამზადებს ბევრჯერ იმაზე მეტს, რამდენიც მას თვითონ სჭირდება და ზედმეტი უნდა გაიყიდოს სხვაზე, რომ აღებული ფულით

თავისთვის აუცილებელი საჭირო მოსახმარი ნივთები შეიძინოს. ფეოდალური ქვეყნის ნატურალური მეურნეობა თანდათან საცვლელ მეურნეობათ იქცევა.

ფეოდალურ ურთიერთობათა დამკვიდრება დასავლეთ ევროპაში გაგრძელდა, დაახლოებით, მე-V საუკუნიდან მე-IX საუკუნემდე, ე. ი. რომის იმპერიის ბოლო ხანებიდან კარლოს დიდის იმპერდის დაშლამდე. ფეოდალური სისტემის აყვავების დროთ უნდა ჩაითვალოს მე-X და XI საუკუნეები. შემდეგ იწყება იმისი დაშლა-დარღვევის პროცესი, რაიცა საცვლელ მეურნეობის განვითარებას უნდა მიეწეროს.

### **წარსულის ნატურალურ სამეურნეო საზოგადოებათა საერთო დახასიათება.**

1. საწარმოვო ტექნიკის მხრივ, წარსულის ნატურალურ საზოგადოებათა დამახასიათებელია ის, რომ გარეშე ბუნება ადამიანებზე დიდ მბრძანებლობას იჩენს და, პირიქით, ადამიანებს ნაკლებათ შესწევთ ძალა გარეშე ბუნებასთან საბრძოლველათ. ამათში ყველაზე მეტათ ეს ეხება პირველყოფილ კომუნისტურ საზოგადოებას, ყველაზე ნაკლებ—ფეოდალურს.

2. საწარმოვო ურთიერთობათა სფეროში ამ საზოგადოებებს ახასიათებს საწარმოვო კავშირების სივიწროვე და მათი ორგანიზაციული მოწყობა. მაგრამ, ამის მიუხედავათ, უხსოვარ დროიდან არსებობდენ მოუწესრიგებელი საწარმოვო ურთიერთობანიც, რომელნიც ქმნიდენ მცირეოდენ კავშირს განცალკევებულ ორგანიზაციათა შორის, და ამ მხრით უკიდურესობებს წარმოადგენდენ: ერთის მხრით დგას პირველყოფილი საზოგადოება, რომელიც, —სრულიათ განცალკევებული, უმაღლეს ხარისხამდე მტკიცეთ შეკავშირებული, —რამდენიმე კაცი-საგან შესდგებოდა და რომელშიაც თითქმის არ არსებობს მოუწყობელი კავშირი, ე. ი. გაცულა, და, მეორე მხრით—ფეოდალური საზოგადოება, რომელსაც თუმცა ძლიერ ნაკლები სიმ-

ტკიცე ქონდა, მაგრამ რამდენიმე ასი ათასს და თითქმის მილიონ ხალხს შეაცავდა, და ეს ხანა შეერთებული იყო არა მარტო მოწესრიგებულ, არამედ აგრეთვე რამდენიმეთ მოუწესრიგებელი ურთიერთობით, ე. ი. ვაცკლის სისტემით.

3. განაწილების სფერაში დამახასიათებელია, პირველათ, განაწილების მოწესრიგებული ფორმების ბატონობა; მეორეთ, უკიდურესი სიმდიდრისა და სიღარიბის განუვითარებლობა. ამ მხრით ნამდვილი ტიპიურია მხოლოდ პირველყოფილი საზოგადოება, ფეოდალური კი უკვე ცხოვრების ახალი ფორმების საზღვრებზე დგას და სიმდიდრე-სიღარიბე მასში უკვე ნათლათა გამოჩენილი.

4. ნატურალურ საზოგადოებათა საზოგადოებრივი ფსიხოლოგია განსხვავდება სტიქიური კონსერვატიზმით (ჩვეულების ბატონობა) და ფსიხიკის მასალის სიღარიბით. შეიძლება ვთქვათ, რომ პირველყოფილ ხანაში თითქმის არავითარი მსოფლმხედველობა არ არსებობდა. ორ შემდეგ ხანაში კი არ არსებობს, უმთავრესათ, ნატურალური ფეტიშიზმი, რომელიც გამოხატავს ბუნების მბრძანებლობას საზოგადოებაზე, მარა მბრძანებლობას უკვე შერყეულს და არა ყველაფერში ადამიანის დამმონებელს.

5. საზოგადოებრივი ფსიხოლოგიის ასეთი ხასიათის თანახმათ, ამ საზოგადოებებში განვითარება ხდება სტიქიური ძალების გავლენით. მცხოვრებლების აბსოლიუტურ სიჭარბის გაჩენა წარმოადგენს საზოგადოებრივი განვითარების ძირითად მამოძრავებელ ძალას.

#### **IV. წვრილ-ბურჟუაზიული საზოგადოება.**

##### **1. საზოგადოების დამოკიდებულება ბუნებასთან.**

ფეოდალური საზოგადოება უფრო სწრაფათ ანვითარებდა თავის საწარმოვო ძალებს, ვინემ საგვარეულო. ამიტომაც, პირველის არსებობა უფრო ხანმოკლე იყო. ფეოდალურ ურთიერთობათა წვრილ ბურჟუაზიულათ გარდაქმნა თითქმის ფეო-

დალიზმის გაჩენის დღიდანვე დაიწყო. ამ გარდაქმნის ძირითადი მიზეზი იყო ბუნებასთან საზოგადოებრივი ბრძოლის სფერაში წარმომდგარი შემდეგი ცვლილებანი.

წარმოების საერთო რაოდენობა მეტათ გაიზარდა; პირველ ყოვლისა, შრომა უფრო ნაყოფიერი შეიქნა; მეორეთ, მეტათ გაიზარდა საზოგადოებრივი შრომის რაოდენობა, ვინაიდან თვით საზოგადოება გაფართოვდა. საზოგადოებრივ ნაწარმოებთა სხვადასხვაობის გამო, განსაკუთრებით სწრაფათ იზრდებოდა წარმოების ის დარგი, რომელსაც ნაწარმოები გადააქვს ერთი ალაგიდან მეორეზე, ე. ი. გადამტანი მრეწველობა. ნაწარმოებთა სულ მეტი და მეტი ნაწილი იხმარებოდა არა იქ, სადაც მზადდებოდა. შესდგა მთელი საზოგადოებრივი კლასი, რომელიც მხოლოდ ნაწარმოების გადატან-გადმოტანისა და, ამრიგათ, მეურნეობათა შორის მათი განაწილების საქმეს აწარმოებდა—ესაა მოვაჭრეთა კლასი. ნაწარმოებთა გადატანა და, საზოგადოთ, ადამიანთა შორის სამიმოცვლო ტეხნიკა თანდათან ვითარდებოდა; გაყავდათ გზები, კეთდებოდა ხიდები მდინარეებზე, აშენებდენ დიდსა და მაგარ გემებს შორეულ ზღვებზე სამგზავროთ, მგზავრთა და გადამტან მრეწველობის საწყობ ადგილების დასაცავათ იყენებდენ სამხედრო ძალას.

საზოგადოებრივი წარმოების გართულება და სხვადასხვაობის ზრდა, გადამზიდველი მრეწველობის განვითარება, ადამიანთა შორის სამიმოსვლო ტეხნიკის გაუმჯობესება სულ უფრო და უფრო მეტათ ასუსტებდა ბუნების მბრძანებლობას საზოგადოებრივ ადამიანზე. ადამიანთა საზოგადოებრივი ცხოვრების ნივთიერი პირობები თანდათან თავისუფლდებოდა ბუნებრივ პირობებზე სრულ დამოკიდებულებისაგან; თუ რომელიმე მხარის ბუნება საკმაო საშუალებას არ აძლევდა ადამიანს, ამ საშუალებათა მიცემა შეეძლო სხვა ადამიანების დახმარებით შეორე მხარის ბუნებას, და პირიქით. ყოველი შემდეგი ადამიანის ბუნებაზე გამარჯვებისა გაცილებით უფრო ფართოთ ვრცელდებოდა საზოგადოებაში, ვინემ წინეთ, და ძირს უთხ-

რიდა გარეშე ქვეყნის სტიქიური ძალების ბატონობას ყოველგან, სადაც კი აღწევდა ადამიანთა საზოგადოებრივ-ეკონომიური კავშირი. გაფართოვებულ, თუმცა სუსტის, ჯერ კიდევ გაუმაგრებელ საზოგადოებრივ კავშირის წინაშე ქედს იხრიდა და გზას უცლიდა უბირი, ტლანქი მბრძანებლობა ბუნების ძალებისა.

## 2. ადამიანის საწარმოვო და განათლებითი ურთიერთობანი წვრილ-ბურჟუაზიულ საზოგადოებაში.

### ა) მოუწესრიგებელი კავშირი მეურნეობათა შორის.

რადგან წვრილ ბურჟუაზიულ საზოგადოებისათვის უფრო დიდმნიშვნელოვანი და დამახასიათებელია მოუწესრიგებელი (გაცვლა) კავშირი ცალკე წარმოებათა შორის, ამიტომ იმისი წყობილების შესწავლის დროს უმჯობესია სწორეთ ამ კავშირიდან დავიწყოთ კვლევა და არა შინაურ ურთიერთობათაგან.

მეცნიერებათა შორის საცვლელი ურთიერთობანი, როგორც ნათქვამი იყო, არსებობდენ უკვე ნატურალურ საზოგადოების პირველ ხანებში. მაგრამ გაცვლას მაშინ უმთავრესი როლი არ ჰქონდა; ის შეიცავდა წარმოების მხოლოდ მცირე ნაწილს — უმთავრესათ ზედმეტ ნაწარმოებათ; ცხოვრების ძირითად, აუცილებელ საშუალებათა წარმოება, ე. ი. უფრო არსებითი, საყურადღებო ნაწილი წარმოებისა, თითქმის მთელათ იყო მათავსებული თვითოეულ ჯგუფის საზღვრებში. ჯგუფს შეეძლო თავისი არსებობა განეგრძო იმ შემთხვევაშიაც კი, როდესაც მას სხვა ჯგუფებთან გაცვლა-გამოცვლა სავსებით შეუწყდებოდა. ის ნამდვილი დამოუკიდებელი იყო თავის საწარმოვო ცხოვრებაში. ამიტომ თვითოეული ასეთი ჯგუფი თავის-თავათ ნამდვილ, სრულ „საზოგადოებას“ წარმოადგენდა.

შრომის საზოგადოებრივი განაწილების განვითარებასთან ერთათ ქრება ჯგუფის მატერიალური დამოუკიდებლობაც. გაცვლის სფეროში შედის, წარმოების ზედმეტ ნაწილთან ერთათ იმისი ძირითადი ნაწილიც. ჯგუფი ნელნელა ხელს იღებს



ყველა თავისთვის აუცილებელ ნაწარმოებთა დამზადებაზე და მრავალ, თითქმის თავის საარსებო მოთხოვნილებების დაკმაყოფილებასაც გაცვლის შემწეობით ასრულებს. თვითოეული მეურნეობა თანდათან ანებებს თავს თავისთვის წარმოებას. ხელოვანი, სტოვებს რა მიწათმოქმედებას, თავის ნაშრომის ძლიერ მცირე ნაწილს ხმარობს თავის ოჯახში; მაგ., მეწაღე ერთ მესამედს, ფარჩების ფეიქარი კი — სრულიად არაფერსაც. სწორეთ აგრეთვე გაცვლაში ჩაბმული ფეოდალური მეურნეობაც სულ უფრო და უფრო ნაკლებ წილს ხმარობს თავისთვის იმ პურიდან, ხორციდან და სხვ., რომელიც მას დაუმზადებია.

ამნაირათ, თვითოეული მეურნეობის მატერიალური დამოკიდებულება დანარჩენებთან განუწყვეტლივ იზრდება; იმავე დროს იგი ფორმალურათ დამოუკიდებელია, ე. ი. მას ცალკე პირი განაგებს; თვითოეულ დაწესებულებას თავისი პატრონი ყავს: იმის შინაგანი ურთიერთობანი კი მოუწყობელია; არავის ნებაზე არაა დამოკიდებული. ასეთია ყველა საცვლელ საზოგადოებისა და, პირველ ყოვლისა, წვრილ ბურჟუაზიული საზოგადოების წყობილება.

ისტორიამ არ იცის წმინდა, წვრილ-ბურჟუაზიულ საზოგადოების დასრულებული ტიპი, როგორც, საზოგადოთ, არ იცის არც ერთი სრულიათ ერთგვარი ურთიერთობის სისტემა: ყოველ საზოგადოებაში, გარდა თავის ძირითადი, ნიშნობლივი ელემენტებისა, გადახლართულ-გადაჯაჭვულია წარსულის საზოგადოებრივი ფორმაციის დრო-მოქმული ნაშთები და მომავლის ნასახები. ყოველივე ეს განსაკუთრებით ითქმის წვრილ-ბურჟუაზიულ საზოგადოებაზე: ის ძლიერ ხან-მოკლე იყო და ფეოდალურ საზოგადოებიდან კაპიტალისტურ წყობილებაში გადასასვლელ საფეხურს წარმოადგენდა. ამიტომ საზოგადოებრივ ურთიერთობათა ზოგიერთა თვისებებმა, რომლების განვითარებასაც ის ცდილობს, საკმაოდ ნათლათ იჩინა თავი მხოლოდ შემდეგ ეპოქებში; მაგრამ რადგან მაშინ ეს თვისე-

ბები სხვადასხვა ახალი ზეგავლენის ქვეშ რთულდებიან და სახეს იცვლიან, ამიტომ, ანალიზის სიმარტივისთვის, ისინი უნდა დავეუკავშიროთ წვრილ-ბურჟუაზიულ ეკონომიკას და მასთან ერთად შევისწავლოთ. ამ სახით, ზოგიერთ შემთხვევაში ჩვენ დაგვიკირდება წვრილ-ბურჟუაზიულ საზოგადოებრივ ურთიერთობათა ძლიერ განყენებული, ასე ვთქვათ, იდეალური სახით წარმოდგენა, შემდეგ კი თანდათან გადავიდეთ ისტორიულ სინამდვილეზე, როგორც ის იყო.

მაშასადამე, საცვლელ საზოგადოებაში წარმოება დაყოფილია აუარებელ მეურნეობათა შორის, — არ არსებობს ერთი მოწესრიგებული ძალა, რომელსაც შეეძლოს მიზნის შესაფერაოდ განაწილოს საზოგადოებრივი შრომა წარმოების სხვადასხვა დარგებში. მეურნეობათა შორის კავშირი იმაში გამოიხატება, რომ ნაწარმოებნი და საწარმოვო საშუალებანი ერთი მეურნეობიდან მეორეში გადადიან: ეს მოგზაურობა სწარმოებს გაცვლის, ე. ი. საზოგადოებრივ-სასარგებლო ნივთების მოუწესრიგებელი განაწილების საშუალებით.

მხოლოდ მოწესრიგებულ წარმოებაში შეიძლება შრომის მიზნის შესაფერად განაწილება; მხოლოდ მოწესრიგებულ წარმოებაში შეუძლია შრომის საესებით დააკმაყოფილოს საზოგადოების მოთხოვნილებანი: როცა კარგად გამოანგარიშებულია საზოგადოების მოთხოვნილებათა რაოდენობა და რაოდენობა იმ შრომისა, რომელიც საზოგადოებას მოეპოვება მათ დასაკმაყოფილებლად, მომწესრიგებელ ძალას შეუძლია საშრომო ენერგია მოთხოვნილებათა შესაფერად განაწილოს. საცვლელ ურთიერთობათა ხანაში კი თვითოეული მეურნეობის მოთხოვნილებანი კმაყოფილდებიან შრომით, რომელიც მას არ მოუწესრიგებია, მისი მოწესრიგებული შრომა კი იხარჯება სხვა მეურნეობათა მოთხოვნილებების დაკმაყოფილებაზე, რომლებსაც არავითარი პირდაპირი გავლენა არა აქვთ ამ სამრეწველო დაწესებულებაში შრომის ორგანიზაციაზე.

მხოლოდ საცვლელ მეურნეობის პირველ ხანებში, რო-

დესაც დაკვეთით წარმოებაა გაბატონებული, მწარმოებელს დაახლოებითი წარმოდგენა მაინც აქვს იმ საზოგადოებრივ მოთხოვნილებათა რაოდენობაზე, რომელიც მან უნდა დააკმაყოფილოს. მის შემდეგ კი, რაც უფრო ვითარდება შრომის საზოგადოებრივი დაყოფა და ფართოვდება გაცვლა-გამოცვლის საზღვრები, დაკვეთით მუშაობა საბაზროთ მუშაობით იცვლება; სხვანაირათ, ვიწრო, გარკვეულ, — მწარმოებელისთვის წინდაწინ ნაცნობ მუშტართა — წრის მაგიერ ჩნდება უფრო ფართე, მაგრამ უფრო გაურკვეველი, ცვალებადი, უპიროვნო, საბაზრო მოთხოვნა. მწარმოებლისათვის შეუძლებელია წარმოიდგინოს, თუ რამდენი სჭირდება მისი ნაწარმოები საზოგადოებას; აქედან იბადება მეტათ საყურადღებო შედეგები. რომ უფრო ადვილათ წარმოვიდგინოთ იგი, ჩვენ ვისარგებლოთ შემდეგი უბრალო მაგალითებით: ვთქვათ, საზოგადოებაში ათასმა მეწაღემ შეკერა 200,000 წყვილი წაღა, ბაზარში კი მოთხოვნა, რომელიც საზოგადოებრივ მოთხოვნილებას ხატავს, უდრის მხოლოდ 150,000 წყვილს; 250 მეწაღის შრომა ამ შემთხვევაში არავითარ საზოგადოებრივ მოთხოვნილებას არ აკმაყოფილებს, ის საზოგადოებისთვის უსარგებლო შეიქნა. პირიქით: ვთქვათ, 50,000 მიწათმომქმედს მოუვიდა 10 მილიონი ფუთი პური, მაშინ, როცა პურზე საზოგადოებრივი მოთხოვნა  $10\frac{1}{2}$  მილიონს უდრის, და რომ ის სრულათ დაკმაყოფილდეს, საჭიროა კიდევ 2,500 მიწათმომქმედის შრომა. საზოგადოებრივ-საშრომო ენერჯის ერთი ნაწილი უსარგებლოთ გაიფლანგა იმიტომ, რომ იმის ნაწარმოები საზოგადოებისთვის ზედმეტი აღმოჩნდა; მეორე ნაწილი — იმიტომ, რომ არ იყო სრულათ დაკმაყოფილებული მშრომელთა მოთხოვნილებანი. ძირითადი მიზეზი კი ყველა ამავებისა არის ის, რომ თვითოეული სხვებისაგან დამოუკიდებლათ მუშაობდა, არ იყო ერთი მომწესრიგებელი ძალა, პიროვნული გინდ ჯგუფური, რომელსაც შეეძლებოდა მომუშავეების მიზნის შესაფერათ განაწილება, მეწაღეების რიცხვის შემცირება და, ამნაირათ, განთავისუფლებუ-

ლი ენერჯის მიწათმოქმედებაში გადატანა, — ერთი სიტყვით, რომელსაც შეეძლებოდა მოეწესრიგებია მეურნეობათა განწყობილებების დამოკიდებულება ერთი-მეორესთან.

ხელოსნების შრომის ნაწილი საზოგადოებისთვის უსარგებლო დარჩა. ამაში ისინი არაფერს არ იღებენ საზოგადოებიდან, ე. ი. ბაზრიდან. ამის მიზეზით იმათი მოთხოვნილებანი სრულებით ვერ დაკმაყოფილდებიან, აქედან კი მრავალი ტანჯვა-წვალება დაიბადება. მიწათმოქმედებაშიაც საკმაო შრომა არაა დახარჯული, პური ყველასათვის საყოფი არაა — ესეც მრავალ მწუხარება-ტანჯვას გამოიწვევს. ადამიანები თავის საკუთარ საურთიერთო დამოკიდებულებით დამორჩილებულნი აღმოჩნდნენ, ესე, როგორც პირველყოფილი ადამიანი იყო დაჩაგრული გარეშე ბუნების პირობათაგან.

ნამდვილათ ასეთი შეუგუებლობა, როგორც მოყვანილ მავალითშია, არა მგონია, ოდესმე ყოფილიყოს წვრილ ბურჟუაზიულ საზოგადოებათა ცხოვრებაში. საზოგადოთაც მას აქვს თავისი საზღვარი, რომელიც იმავე საზოგადოებრივ ურთიერთობაზეა დამოკიდებული. რომ ავხსნათ, თუ სადა ძევს ეს საზღვარი, უნდა შევეხოთ ბაზრისა და მეტოქეობის (კონკურენცია) საკითხს.

მწარმოებელი თავის ნაწარმოებს — **თავის საქონელს** — ცვლის სხვის საქონელზე: ჯერ ფულზე, შემდეგ ამ ფულს ცვლის ისეთ ნაწარმოებზე, რომელიც მას ესაჭიროება. ფულიც ზომ საქონელია, და ამიტომ ჯერ იმაზე ლაპარაკი საჭირო არაა. რამდენ სხვის საქონელს მიიღებს მწარმოებელი თავის საქონელში? სხვანაირათ: რამდენი აღმოჩნდება მისი საქონლის **საცვლელი ღირებულება?**

ვთქვით, საზოგადოება სრულიათ. ერთგვარია და სხვადასხვა სამრეწველოები თავის სიდიდით და საშრომო ენერჯის მიხედვით, რომელსაც თვითოეული მათგანი ხარჯავს წარმოებაში, ერთმანეთსა გვანან. თუ ასეთი დაწესებულება უნდა მილიონს უდრის, მაშინ თვითოეული მათგანის მოთხოვ-

წილებანი შეადგენენ ერთ მემილიონედ ნაწილს საზოგადოების მოთხოვნილებიას, თვითოეული მათგანის შრომაც შეადგენს საზოგადოებრივი საშრომო ენერჯიის ერთ მემილიონედს. ამასთან, თუ მთელი საზოგადოებრივი წარმოება სრულათ აკმაყოფილებს საზოგადოების ყველა მოთხოვნილებებს, მაშინ თვითოეულ სამრეწველოს თავის მოთხოვნილებათა სრულიათ დაკმაყოფილებისათვის აუცილებლათ დასჭირდება თავის საქონელში მთელი საზოგადოებრივი ნაწარმოების ერთი მემილიონედი ნაწილი. თუ რომელიმე სამრეწველო ამაზე ნაკლებს მიიღებს, ის ნელნელა იწყებს უკან-უკან სვლას, ვეღარ შესძლებს წინანდელის საზოგადოებრივ როლის შესრულებას, ვეღარ მოახერხებს საზოგადოების საშრომო ენერჯიის მემილიონედი ნაწილის გამოჩენას. და თუ ზოგიერთი სამრეწველო საზოგადოებრივი შრომის საერთო ნაწარმოების ერთ მემილიონედზე მეტს მიიღებს, მაშინ დაბრკოლებიან და ნგრევას დაიწყებენ სხვა მოსახლობანი, რომელთაც ნაკლები წილი ერგოთ.

საშრომო ენერჯიის ის რაოდენობა, რომელიც საზოგადოებას აუცილებლათ სჭირდება რომელიმე ნაწარმოების დასამზადებლათ, შეადგენს ამ ნაწარმოების **საზოგადოებრივ ღირებულებას**. ანუ, უფრო მარტივათ, ღირებულებას. თუ ამ ტერმინით ვისარგებლებთ, მაშინ ზემოთ მოყვანილი მოსაზრებანი შემდეგი სახით წარმოგვიდგება:

ერთგვარ შრომა-განაწილებულ საზოგადოებაში საწარმოო ცხოვრების წინანდელი სახის სავსებით შესანარჩუნებლათ აუცილებელია, რომ თვითოეული მეურნეობა, თავის საქონლის გაცვლის დროს, იღებდეს თავის მოსახმარ ღირებულებით შის თანასწორ სხვა ნაწარმოებს. ჩვენს მაგალითში აღებულ მეურნეობის საქონელთა ღირებულება საზოგადოებრივი ნაწარმოების მთელი ღირებულების ერთ მემილიონედს შეადგენს, და ამ მეურნეობისთვის აუცილებელ სახმარ საგანთა ღირებულებაც აგრეთვე მთელი საზოგადოებრივ-საშრომო ენერჯიის ერთ მემილიონედს უდრის.

როგორც ზემოთ იყო ნაჩვენები, საზოგადოებრივ-საშრო-  
მო ენერჯიის საზომათ მიღებულ უნდა იქმნას ერთი საათის მარ-  
ტივი, საშუალო ინტენსივობის შრომა. თუ საქონელი 12 ასე-  
თი საათი ღირს, ის მაშინ ისეთ საქონელზე უნდა გაიცვალოს,  
რომელიც აგრეთვე 12 საათის შრომა ღირს; მაგ., საფულე  
ლითონის შესაფერ რაოდენობაზე უნდა გადაიცვალოს. და თუ  
გაცვლა სხვანაირათ ხდება, მაშინ ზოგი მეურნეობანი კარგა-  
ვენ არსებობის შეძლებას და ისპობიან. ბაზარში აუცილებლათ  
ისეთი ფასი უნდა დაედვას საქონელს, რომელიც საერთოდ და  
საშუალოთ შეეფერება იმის ღირებულებას; წინააღმდეგ შემ-  
თხვევაში, მთელი საზოგადოების ცხოვრება მეტათ დაუდგრომე-  
ლი ხდება და არსებობა არაფრით უზრუნველყოფილი არაა  
ხიფათისაგან.

თუმცა ნამდვილი მცვლელი საზოგადოება რამდენიმეთ  
მაინც არაა მოკლებული ერთგვარ სიმტკიცეს, საქონლების  
ფასები, მართალია, ცოტათ თუ ბევრათ, შორდება იმათ ღი-  
რებულებას, იმიტომ, რომ არავითარი მომწესრიგებელი ნება  
არ ხელმძღვანელობს გაცვლას, მაგრამ თვითონ საზოგადოების  
წყობილებაში მოიპოვება ისეთი თავისებური მექანიზმი, რომ-  
ლის მოქმედებაც ისეთნაირათ განაგებს ფასების აწევ-დაწევას,  
რომ იმათი ერთ მხარეზე გადახრას თანაჰყვება მეორე მხარისა-  
კენ გადახრა, და საშუალოთ ერთმანეთს უთანასწორდებიან.  
მექანიზმი საშინელი, ტლანქი, სტიქიური ძალის მქონეა; იმას  
ჰქვია — **საბაზრო მეტოქეობა ანუ კონკურენცია**.

მწარმოებელი რომ თავის საქონლის ღირებულების ნაკ-  
ლებ ფასზე დათანხმდება, იმისი მეურნეობა მოსპობის გზაზეა  
დამდგარი; ან სხვა მწარმოებლებმა რომ იმისი საქონელი ღი-  
რებულებაზე მეტ ფასში იყიდონ, მაშინ ამათი მატერიალური  
მდგომარეობა გაუარესდება. აქ ჩნდება გამყიდველისა და მყი-  
დველის ინტერესთა ბრძოლა; და ამ ბრძოლას შედეგათ ის  
მოსდევს, რომ თვითოეული ეჩვევა თავის საქონელში მისი  
ღირებულების ნაკლებს არ დასჯერდეს, სხვას საქონელში მის

ღირებულებაზე მეტი არ მისცეს. ამნაირათ მყარდება საზოგადოებაში წარმოდგენა საქონლის „ფასებზე“, რომელიც ნამდვილათ შეეფერება (დაახლოვებით) იმის ღირებულებას.

მაგრამ მწარმოებელი მუდამ ვერ ახერხებს თავის საქონლის მისი ღირებულების კვალობაზე გაყიდვას: ხანდისხან ის იძულებული ხდება—საქონელი ღირებულებაზე ნაკლებ ფასში გაყიდოს. წინა მაგალითში 1000-მა მეჩქემემ გამოიტანა ბაზარზე 200,000 წყვილი ჩექმა, საზოგადოებას კი მხოლოდ 150,000 წყვილის ყიდვა შეუძლია; მეჩქემეები მეტათ უხერხულ მდგომარეობაში ვარდებიან: მათი საქონლის მიწოდება აღემატება მოთხოვნას. შეუძლებელია საქონელი მთლათ გაიყიდოს და თვითოეულ გამყიდველთაგანს სრულიათ უმუშტროთ დარჩენა, მოკლის. აქ იწყება უღმობელი ბრძოლა გამყიდველთა შორის: თვითოეული მათგანი მზათაა მსხვერპლათ შესწიროს თავის საქონლის ღირებულების ერთი ნაწილი, ოღონდ კი მუშტარი ხელიდან არ გაუშვას და გაუყიდველი საქონლით სახლში არ დაბრუნდეს; საქონლის ფასი ძირს იწვეს, ეცემა; ჩექმები, რომლებიც 50 საათი მარტივი შრომა ღირს, იმდენ ფულათ იყიდება, რამდენიც საშრომო ენერჯის 40 და 35 საათის შრომას შეიცავს. ამ მეჩქემეების მეურნეობანი ამის გამო სუსტდებიან, ზოგიერთი კიდევ ინგრევა; მეჩქემეთა ნაწილი იძულებული ხდება თავისი წარმოება შეამციროს, იმიტომ, რომ საყოფათ ვერ აკმაყოფილებს თავის მოთხოვნილებებს, ე. ი. ინტუდათ იკვებება, წინანდელის ოდენა მასალას ვერ ყიდულობს და სხვ.; მეორე ნაწილი სრულიათ თავს ანებებს წინანდელ საქმეს და სულ სხვა როღს ირჩევს წარმრებაში, ან და სრულიათ მის გარეთ რჩება. ამის შედეგი კი ის არის, რომ მეორეჯერ არა თუ ბაზარი გაივსება ჩექმებით, არამედ სულ წინააღმდეგ: როცა მოახზოვნა 160,000 წყვილს უდრის, მიწოდება 120,000 უდრის. ახლა ასტყდება ბრძოლა უკვე მიყიდველთა შორის: რომ სრულიათ უწადოთ არ დარჩეს, ბევრი მუშტარი თანამაა გამოიღოს წყვილ წალაში იმის ღირებულებ-

ბაზე მეტი ფასი, საშრომო ენერჯის 50 საათის ნაცვლათ— 60—65 საათის შრომა ფულის სახით. ასეთი სახეირო ფასები შეიძლება აძლევდნენ გამყიდველებს ფეხზე წამოდგენ, გაფართოვონ წარმოება; საჩქმე სახელოსნოები შეიძლება ხელახლა გამრავლდნენ; ამის გამო ისევ ხელახლა იცვლება დამოკიდებულება მოთხოვნა-მიწოდებას შორის, იწყება საქონლების ფასების ახალი აწევ-დაწევა, აქეთ-იქით გადახრ-გადმოხრა, და ასე ბოლომდის.

ამგვართ, საბაზრო კონკურენცია ბრძოლის სახით ერთის მხრით—მუშტარ-გამყიდველთა შორის, მეორეს მხრით—ერთგვარი საქონლის გამყიდველთა და აგრეთვე მყიდველთა შორის—ცდილობს, თავის მუდმივ რყევა-ცვალებადობის შემწეობით, საქონლის ფასები იმათ ნამდვილ ღირებულებას გაუთანასწოროს და ამისთვის ძირს სწევს მეტათ გადიდებულ ფასებს და მალლა—დაცემულ ფასებს. როდესაც რომელიმე დარგში წარმოება აღემატება საზოგადოებრივ მოთხოვნილებას, მაშინ მისი ნაწარმოები ღირებულებაზე ნაკლებ ფასებში იყიდება, და ამით წარმოებაც მცირდება; როდესაც ის სავესებით ვერ აკმაყოფილებს საზოგადოებრივ მოთხოვნილებას, მაშინ მისი ნაწარმოებიც ღირებულებაზე მეტ ფასებში იყიდება და ამით წარმოება ამ დარგში ფართოვდება. ასე განაგებს ბაზრის შემწეობით ღირებულების კანონი საზოგადოებრივ წარმოებას და უფარდებს მას საზოგადოებრივ მოთხოვნილებას.

მაგრამ ასეთი შეგუება ხდება მხოლოდ შეუწყვეტელ რყევა-ცვალებადობის საშუალებით; ყოველ კერძო მომენტში ასეთი შეგუება სრული არაა და ეს კი იწვევს მწარმოებლების ტანჯვა-წვალებას, საზოგადოებრივი ენერჯის უნაყოფო ფლანგვას. ყოველ მომენტში მწარმოებელი შეიძლება საზოგადოებრივ მოთხოვნილებასთან შეუწყობელი დარჩეს. იმ ხელოსნისთვის, რომელმაც საქონლის გაუსაღებლობის გამო ყოველივე დაკარგა და წარმოებაც შეწყვიტა, ვერაფერი ნუგეშია იმის ცოდნა, რომ ახლო მომავალში მოთხოვნა-მიწოდებას შორის



თანასწორზომიერება ბაზარში თავისთავთ დამყარდება. ასე მბრძანებლობენ ადამიანებზე საზოგადოებრივი ურთიერთობანი საცვლელ მეურნეობის დროს. თუმცა ეს მბრძანებლობა ნაკლებ სასტიკი და უღმობელია, ვინემ გარეშე ბუნების მბრძანებლობა იყო ნატურალურ წარმოების დროს.

ზემო აღნიშნულ შეხედულებებს ფასზე და ღირებულებაზე გაშვებულ საზოგადოებაში, თანამედროვე მეცნიერულ აზროვნებით, ეწოდება „საშრომო ღირებულების თეორია“. საზოგადოების მაღალ წრეების კლასობრივ ინტერესების გამო, როგორც ნაშთი განუვითარებელ შექმენებისა, დღემდის დარჩენილან, თუ მეცნიერებაში არა, მეცნიერულ ტრაქტატებში მანაც, სხვაგვარი შეხედულებები, ცოტათ თუ ბევრათ რთული, არკუელ-დარკუელი თეორიები, რომლებიც სულ სხვაწარათ ხსნიან საცვლელ საზოგადოების ცხოვრებას. ამიტომ განვიხილოთ ისინიც და ვნახოთ, შესაძლებელია თუ არა საზოგადოთ რაშედიმე ამ თეორიასთან მართალი გამოდგეს.

გაცვლის დროს ერთმანეთს უზიარდაზიარდება სრულიათ სხვადასხვაგვარი საქონელი: ცუდი, ზური, წიგნი, სიმკაული და სხვ. სხვადასხვა საგნების შედარებისთვის აუცილებლათ საჭიროა, რომ მათში იყოს რაიმე საერთო, რომლის შედარებაც შესაძლებელი იქნება. ადამიანსა და ქვას აქვს წონა, რომლის გაზომვა და შედარებაც შეიძლება; ამიტომ შესაძლებელია ადამიანის და ქვის შედარებაც წონის მიხედვით

რა აქვთ საერთო სხვადასხვა საქონლებს, რომლებიც ერთი-მეორეს უზიარდაზიარდებიან გაცვლის პროცესში? უბრალო ზეზეურათ დაკვირება საკმარისია დაგრწმუნდეთ, რომ ეს არაა არც მისი სისიხე, არც წონა, არც სიმკრე და საზოგადოთ არც ერთი მათი „ბუნებრივი“ თვისება. მაშასადამე, ეს მათი საზოგადოებრივი თვისებაა. მაგრამ რამელი? ასეთი თვისება, როგორც წინეთ იყო ნახვებები, მხოლოდ ორია: საზოგადოებრივი სარკებლობა და საზოგადოებრივი ღირებულება. მაგრამ არის კი ეს საზოგადოებრივი სარკებლობა? არა: ცუდო სსსარკებდოა, როგორც წარმოების იარაღი; ზური—როგორც შწარმოებლის სამუშაო ძალის გამძლიერებელი საშუალება და სხვ.; — რატუნობით მათი შედარება ეფულათ შეუძლებელია, ცვლამი კი სწო-

რეთ რადენობით შედარება იჩენს თავს. ცხადია, რომ ეს არის საზოგადოებრივი ღირებულება, ე. ი. საზოგადოებრივ-საშრომო ენერჯის ის რადენობა, რამდენიც ღირს თვითთუელი საქონელი; ამ თვალსაზრისით, სრულიათ სხვადასხვა გვარ ნაწარმოებთა შორის მატერიალურ და არა მატერიალურ საგნების შედარებაც შეიძლება მათზე დახარჯულ შრომის რადენობით.

მაგრამ წარმოვიდგინოთ, რომ ეს აზრი შემცდარია და საცვლელ უროტეს სათუქვლათ უღევს არა ღირებულება, არამედ სხვა რაიმე, რაც ხვეს ჯერ, შეიძლება, არც კი ვიცოდეთ; ცუღში და წუღილ ჩექმში, ვთქვათ, ეს უცნობი „რადაც“ სწორი რადენობისაა, ასე, რომ ორივე საქონელი ერთნაირ ფასში უნდა გაიყიდას. იმავე დროს საშრომო ღირებულება ამ საქონლებისა ერთნაირი არაა. ცუღი 8 საათის მარტივი შრომა ღირს, ჩექმები კი—12 საათის. ასეთ შემთხვევაში ვინ მოკიდებს ხელს შეჩქქქობას, როცა ის ამკარათ საზარალოა? უკვლა ცუღის კეთუბან მისცემდა უზირატესობას და შრომის საზოგადოებრივი განაწილება შეუძლებელი იქნებოდა; შეუძლებელი იქნებოდა საზოგადოების არსებობაც. ამნაირათ, გაცვლისთვის ღირებულების გარდა სხვა რაიმე სათუქვლის დადება სრულ უაზრობას, ნამდვილ აბსურდს წარმოადგენს.

თუმცა ფასი საერთოთ ღირებულებით განისაზღვრება, მაგრამ თვითთუელ კერძო შემთხვევაში ის შეიძლება არ ეთანასწორებოდეს მას. მხოლოდ იქ, სადაც კონკურენცია თავისუფლათ მოქმედობს, სადაც საქონლის წარმოება ფართოვდება საზარო მოთხოვნის გავლენით, მხოლოდ იქ მისწრაფიან ფასები ღირებულებასთან გათანასწორებასაც. ყველაზე უფრო ეს შეეხება დამმუშავებელ მრეწველობას. სადაც კი წარმოება ასეთი კლასიური არაა, იქ საშრომო ღირებულების კანონი თავის წმინდა სახით ძლიერ ნაკლებათ იჩენს თავს.

ასეთია უმთავრესათ მიწათმოქმედება და უფრო ნაკლებ მომპოვებელი მრეწველობის სხვა დარგები. ამა თუ იმ ნაკვეთ მიწაზე ძნელია პურის წარმოება რამდენიმეთ შესამჩნევათ გადიდდეს, თუ მთელი ნაკვეთი დაბანდებულია მიწათმოქმედ-

ბაში. ამიტომ საცვლელი საზოგადოების გაფართოებასთან და პურზე მოთხოვნის ზრდასთან ერთად შეიძლება პურის ფასი ღირებულებას ასცილდეს და იქ ურყევლათ გაჩერდეს, იმიტომ, რომ მიწოდება ვერ ეწევა მოთხოვნას.

შემდეგ, კონკურენციის თავისუფალ მოქმედებას ხელს უშლის სხვადასხვა ორგანიზაციული ურთიერთობა ადამიანებს შორის; ასე იყო ისტორიულათ ცნობილ წვრილ-ბურჟუაზიულ საზოგადოებაშიაც (სამქრო, საფეოდალო კავშირები; გაცვლაზე და მათი კონკურენციაზე გავლენის შესახებ დაწვრილებით მოთხრობილია ქვემოთ).

დაბოლოს, ზოგ შემთხვევებში—ხშირათ ზემო ჩამოთვლილ პირობებთან ერთად, განსაკუთრებით უკანასკნელთან, სცენაზე გამოდის **მონოპოლია**. მონოპოლია ქვია არა კონკურენციის სისუსტეს, არამედ მის სრულ **არ არსებობას**, თუმცა, ჩვეულებრივ, ამ სახელწოდებით აღნიშნავენ კონკურენციის ყოველ შესამჩნევ სისუსტეს. როდესაც საზოგადოებრივ აუცილებელ ნაწარმოების წარმოებას ეწევა მხოლოდ ერთი სამრეწველო დაწესებულება, ან შეკავშირებულათ მოქმედ სამრეწველოთა მცირე რიცხვი, მაშინ მყიდველები იძულებული ხდებიან ნაწარმოებებში უზომოთ მაღალი ფასები იხადონ. ამნაირათ, აშკარა ხდება, რომ ცალკე ჯგუფი, სარგებლობს რა თავისი განსაკუთრებული მდგომარეობით, ყელეფს დანარჩენ საზოგადოებას.

მონოპოლიათ აიხსნება ის ფაქტი, რომ საცვლელ საზოგადოებაში სხვათა შორის ფასი ედება ისეთ საქონელსაც, რომელიც შრომით არ არის შექმნილი, რომელსაც საშრომო ღირებულება არა აქვს, მაგ., დაუმუშავებელი მიწა, წყალის ძალა (როდესაც მდინარეს იჯარით იღებენ წისქვილის ასამუშავებლათ), საპატო სახელწოდება, შრომის უფლება, ცოდვათა მიტევება (კათოლიკე ბერების სავაქრო საგანი) და სხვა.

ეს ხდება იმ შემთხვევაში, როდესაც კერძო საკუთრებას შეადგენენ ისეთი საგნები, რომლებიც შრომით არ არიან შექ-

მნილი, მაგრამ საზოგადოებრივ სასარგებლო არიან და ბუნებაში მათი მცირე რიცხვი მოიპოვება. მაშინ მფლობელნი არ თანხმდებიან, რომ ამ საგნებით სხვა ადამიანები ასარგებლონ, თუ არ სასყიდლით, მაგ., ფულს ახდევინებენ. ასეთი საგნების ფასი მათი ღირებულებით არ განისაზღვრება, რადგან ღირებულება იმათ სრულიათ არა აქვთ. როგორც ყოველივე ექსპლუატაცია, ეს ფასიც პირდაპირ საზოგადოებრივ კლასების—ამ შემთხვევაში ასეთი საქონლის გამყიდველთა და მყიდველთა კლასების—ძალთა განწყობილებით ისაზღვრება. თავისთავათ იგულისხმება, რომ ეს ძალთა განწყობილებაც ბოლოს და ბოლოს ძირითადი ისტორიული პირობებით, —ადამიანის ბუნებასთან განწყობილების განვითარებით—უნდა იქნეს ახსნილი.

წვრილ ბურჟუაზიული საცვლელი საზოგადოება უკვე გულისხმობს გაცვლის განვითარების ფორმას, ფულის ფორმას. უფულოთ შეუძლებელია საქონლის ფართეთ გაცვლა-გამოცვლა, რის საშუალებასაც ფული შეადგენს. ფული დიად და მრავალგვარ როლს თამაშობს საცვლელ საზოგადოების ცხოვრებაში. რადგან მცვლელმა საზოგადოებამ იცის მხოლოდ ფულებრივი გაცვლა, რადგან ფული შეადგენს თვითონეული საქონლის ფასს, ამიტომ ის წარმოადგენს საქონელთა **ღირებულების მუდმივ საზომსაც**. საბაზრო კონკურენცია სურვილს უღვიძებს მწარმოებელს თავის საქონლებში მათ ღირებულებაზე არა ნაკლები ფასი აიღოს, მაგრამ ეს მისი საქონლების ღირებულება იმას წარმოადგენილი აქვს, რასაკვირველია, არა როგორც საზოგადოებრივ-საშრომო ენერგია, არამედ როგორც ფულის განსაზღვრული ჯამი.

შემდეგ, ყოველ საკრედიტო (სანიისო, ნდობის) შორიგებაში, რომელიც მცვლელ საზოგადოებაში ჩვეულებრივ მოქმედებს წარმოადგენს, ფული ვალის გადახდის კანონიერ საშუალებას შეადგენს. საქონლის ბაზართან მჭიდროთ დაკავშირებულია საკრედიტო ბაზარი: ისინი ერთათ შეერთებული შეადგენენ ბაზარს. საზოგადოთ, მცვლელი საზოგადოების ცხოვ-

რების ნორმალური მსვლელობისათვის აუცილებლათ საქიროა, რომ ბაზარში გაცვლისა და გადახდის საშუალების საკმაო რიცხვი მოიპოვებოდეს. განვიხილოთ, რამდენი იქნება ეს საკმაო რიცხვი.

ნაღდზე ერთდროულათ გაყიდვის დროს, ცხადია, ფული იმდენი იქნება საქირო, რამდენიც ღირს ბაზარზე გასაცყიდათ გამოტანილი საქონელი. მაგრამ განსაზღვრულ დროის ფარგლებში ნაღდზე მორიგებათა მთელი რიგისათვის ფულის ჯამი, შესაძლებელია, საქონელთა ფასების საერთო ჯამზე ნაკლები იყოს.

ვთქვათ, ხელოსანმა გლეხისგან იყიდა 10 მანათის პური. ამ 10 მან. გლეხმა იყიდა მკედლისაგან სახნის-საკვეთი; მკედელმა კი აღებული ფულით იყიდა ღურგლისაგან სტოლი; სამივე მორიგება მოხდა ერთი კვირის განმავლობაში; მათთვის საკმაო დარჩა მხოლოდ 10 მანათი, თუმცა ამ საქონელთა ფასების საერთო ჯამი 30 მანეთს შეადგენს. მიზეზი იმაში მდგომარეობს, რომ ამ ერთ კვირაში აღებული ფულის ჯამი ვაჭრობაში სამჯერ შემოტრიალდა, სამი „ობოროტი“ ქნა. საზოგადოთ, ნაღდზე ვაჭრობის დროს საქონლის ბაზრისთვის ფულის აუცილებელი ჯამი ისაზღვრება ასე: გასაცყიდი საქონლების ფასთა ჯამს ჰყოფენ იმ რიცხვზე, რამდენჯერაც ამ საქონელთა გაყიდვის დროს განმავლობაში საშუალოთ შემოტრიალდება ფული.

საქონლები, რომლებიც ნისიათ იყიდებიან, პირდაპირ გადადიან ხელიდან ხელში ფულის დაუხმარებლათ. მაგრამ შემდეგში ამ საქონლებშიაც საქირო ხდება ფულის გამოღება. რომ გავარკვიოთ საკრედიტო ბაზრისთვის აუცილებელ საქირო ფულის რაოდენობა, მხედველობაში უნდა მივიღოთ არა მარტო ის, თუ რამდენჯერ შემოტრიალდება ფული, როგორც წინა მაგალითში, არამედ მეორე პირობაც.

ღურგალმა იყიდა გლეხისგან ნისიათ 10 მანათის პური; გლეხმა თავის მხრივ იყიდა, აგრეთვე ნისიათ 9 მან. სტოლი ღურგლისაგან; ანგარნიშის გასწორების დროს ღურგალი აქ-

ლევს გლესს მხოლოდ ერთ მანათს, თუმცა ვალების საერთო ჯამი უდრის 19 მანათს. — ა-ს მართებს ბ-სი 100 მან., ბ-ს მართებს გ-სი აგრეთვე 100 მანათი. გ-მ იყიდა ა-სგან 100 მანათის საქონელი ნისიათ. ანგარიშის გასწორების დროს არც ერთი მათგანი ფულს არ იღებს. ამნაირათ, ვალების გასწორების დროს გადასახდელ საშუალებათა აუცილებელ საჭირო რაოდენობას აკლდება ვალების მთელი ჯამი, რომლებიც ერთმანეთს აბათილებენ, სპობენ, დანარჩენს კი ასწორებენ ფულის იმ რაოდენობით, რომელიც საჭირო იქნება ფულის ტრიალის სისწრაფის მიხედვით.

საზოგადოთ, ბაზრისთვის განსაზღვრულ დროის განმავლობაში აუცილებლათ საჭირო ფულის ჯამი — ბაზარში **ფულის მოთხოვნა** — ისაზღვრება ასე: საქონელთა ფასების ჯამს აკლდება იმ საქონელთა ფასები, რომლებიც ნისიათ იყიდებიან, და ემატება ვადა-მოსული ნისიების ჯამი, იმათ გარდა, რომლებიც ერთმანეთს სპობენ, და ამ შეერთების შედეგი გაყოფილ იქნეს ამ დროს განმავლობაში ფულის დატრიალების საშუალო რიცხვზე.

მცვლელ საზოგადოებაში ფულის ნამდვილი რაოდენობა, საზოგადოთ, არასოდეს არაა იმაზე ნაკლები, რამდენიც ბაზარზე ფულის მოთხოვნა არსებობს: პირიქით, გარდა იმ ფულისა, რომელიც ბაზარში ტრიალებს, არსებობს კიდევ ზედმეტი, რომელიც საუნჯის, „ზაპასის“ სახით განისვენებს მფლობელთა ჯიბეებსა და ზანდუკ-სარდაფებში და ამოდიან იქიდან მაშინ, როდესაც ფულის მოთხოვნა გაძლიერდება და ბაზარში საქონლის სასყიდლათ ან ვალის გასასწორებლათ მეტი ფული შეიქნება საჭირო.

რადგან ფულს, როგორც საქონლის დატრიალების საშუალებას, დიდი საზოგადოებრივი როლი აქვს, ამიტომ ჩნდება ახალი ცალკე კლასი ადამიანებისა, რომელთათვისაც საქონლის ტრიალი სპეციალურ ხელობას შეადგენს, — იბადება და ღორძინდება **ვაჭართა კლასი**. თუმცა მათი მოქმედება არ

განისაზღვრება მარტო საქონლის ყიდვა-გაყიდვით, — ისინი აწყობენ აგრეთვე საქონელთა გადატან-გადმოტანის საქმეს, მიეზიდებიან რა იმათ საწარმოვო ადგილიდან ბაზარზე, ხანდისხან კი აგრეთვე ბაზრიდან მხმარებლამდინაც. ეს საქონელთა გადატან-გადმოტანა, სამართლით, საქონლის წარმოების უკანასკნელ ოპერაციას უნდა ჩაითვალოს: თუ ნაწარმოები რომელიმე ალაგას ვერ აკმაყოფილებს საზოგადოებრივ მოთხოვნილებას, მაშინ ის ჯერ კიდევ დასრულებულ ნაწარმოებათ არ ჩაითვლება, ის ჯერ კიდევ არაა ნამდვილი სახმარი საგანი; იმის დაშვადებას საბოლოოთ აგვირგვინებს მისი იქ მიტანა, სადაც ის სახმარათ გამოდგება, სადაც ის მიიღებს საზოგადოებრივი სარგებლობის სახეს.

ფულის კრედიტიც აგრეთვე იწვევს საზოგადოებაში ახალი კლასის წარმოშობას, ისეთი კლასისა, რომელიც კრედიტს თავის სპეციალობათ იხდის — ეს არის კლასი **მევაბუშეებისა**.

საქონლის მწარმოებელთა დანარჩენი მასსაც სრულ ერთგვარობას არ წარმოადგენს წვრილ ბურჟუაზიულ საზოგადოებაში: ის იყოფა კლასებათ იმის შესაფერათ, თუ საზოგადოების რომელი ჯგუფი რა როლს თამაშობს მის წარმოებაში. ესენია მიწათმომქმედნი, სხვადასხვა ხელოსნები — მეჩექმეები, მჭედლები და სხვ.

საჭირთა აღენიშნათ აქ ორი ცნების — „წოდებისა“ და „კლასისა“ განსხვავება ერთმანეთისაგან. კლასი ჰქვია აღამიანთა ჯგუფს, რომელსაც აერთებს ერთგვარი მდგომარეობა წარმოებაში და ამის გამო ერთგვარი ეკონომიური ინტერესები. ესენია მოვაჭრეები, ხელოსნები, მიწათმომქმედნი; ორგანიზატორები ერთის მხრით, და შეკავშირებულები — მეორეს მხრივ, და სხვ. წოდება კი ქვია აღამიანთა იმ ჯგუფს, რომელიც ერთგვარ უფლებებრივ მდგომარეობაში არიან: ესენია ფეოდალები — ერთის მხრით, და დამოკიდებული გლეხები — მეორეს მხრით; ეს ორი წოდება განსხვავდება ერთმანეთისაგან უფლებებრივ, მდგომარეობით. რადგან უფლებებრივი განსხვავებანი წმინდა ეკონომიურიდან გამომდინარეობენ, ამიტომ წოდებები იმავე დროს ჩვეულებრივ კლას-

სკის წარმოადგენენ; მაგრამ კლასები შეიძლება წოდებას სრულიათ  
არ წარმოადგენდენ, ე. ი. თავისი უფლებრივი მდგომარეობით ერთ-  
მხნეთისგან არ განიზიარდენ.

## ბ) ცალკე მეურნეობათა შინაგანი ურთიერთობა წვრილ- ბურჟუაზიულ საზოგადოებაში.

უფრო ტიპიურ წვრილ-ბურჟუაზიულ ჯგუფათ უნდა ჩა-  
ითვალოს საშუალო საუკუნოების მეორე ნახევარის ქალაქ-  
თა ხელოსნური მეურნეობა. შემდგენისთვის ვტოვებთ იმას, თუ  
როგორ მოხდა ქალაქების წარმოშობა და ხელოსან-მოვაჭრე  
კლასების განთავისუფლება, მხედველობაში ვიღებთ მხოლოდ  
იმას, რომ ასეთი ხელოსანი წარმოადგენს საქონლის თავის-  
უფალ მწარმოებელს.

ხელოსნის მეურნეობა თავისი წმინდა სახით წარმოადგენს  
პატარა ოჯახს, რომელიც შედგება ადრინდელი ფეოდალური  
პერიოდის დიდ ოჯახების დანგრევისა და რომელიც მამათმავ-  
რულ-გვარტომულ ორგანიზაციათა ნაშთს წარმოადგენს. ხე-  
ლოსნის ოჯახის მკირერიცხოვანობა აიხსნება ხელოსნური  
წარმოების ხასიათით; მისი იარაღები არ თხოულობენ ბევრი-  
მუშის შრომის შეერთებას, ასე რომ, ერთი-ოფი კაციც თავის-  
უფლათ შესძლებს მათ ამუშავებას.

შეადგენს რა მამათმავრულ-გვარტომულ ურთიერთობის  
სუსტ ნაშთს, წვრილ-ბურჟუაზიული ოჯახი თავის შინაგანი წყო-  
ბილებით, ამ ურთიერთობათა ნამდვილ „მინიატურულ“ (და-  
პატარაებულ) სურათს წარმოადგენს. ოჯახის, მაშა არა თუ  
მარტო უმთავრეს სამუშაო ძალას შეადგენს ოჯახში, არამედ  
ის არის აგრეთვე მისი საწარმოო და განაწილებითი ურთი-  
ერთობათა სრულ-უფლებოვანი ორგანიზატორი. დანარჩენი  
ოჯახი სრულ მის მორჩილებაში იმყოფება უკვე იმიტომ, რომ  
შრომის უდრდესი და უმთავრესი ნაწილი ცხოვრებისთვის სუ-  
შუალებების მოპოვებაში ოჯახის მაჟანს აწევს კისერზე. მო-  
ზარდი შვილების და არა-იშვიათათ სასწავლელათ მიღებულ



გარეშე პირთა დახმარებით „სახლის-უფალი“ უძღვება ხელოს-  
ნურ წარმოებას და ყიდის მის ნაწარმოებს. ის განაგებს აგ-  
რეთვე აღებული ფულით აუცილებლათ საჭირო სახმარ საგ-  
ნების ყიდვა-შეძენის საქმეს.

ჩვეულებრივ სხვადასხვა საცხოვრებელი საშუალებანი მოი-  
პოვებიან არა იმ დასრულებული სახით, რა სახითაც შეიძლე-  
ბა მათი დაუყოვნებლივ მოხმარა. წარმოების ეს უკანასკნელი  
პროცესი სრულდება უკვე თვითონ მომხმარებელის მეურ-  
ნეობაში (ნაყიდ მასალისაგან საქმელის დამზადება, ნაყიდ ქსო-  
ვილებისაგან ტანსაცმელის შეკერვა და სხვ.). ყოველივე ეს  
სრულდება, უმთავრესათ, ოჯახის წევრ ქალების-მიერ.

ამნაირათ, დედაკაცები წარმოადგენენ ოჯახის ნატურა-  
ლურ-სამეურნეო ნაწილს: ისინი უძღვებიან პირდაპირ მოსა-  
ხმარ საგნების შინაურ წარმოებას; ამ წარმოებისთვის საშუა-  
ლებას მათ აწვდის ოჯახის თავი. მაშასადამე, აქ დედაკაცის-  
თვის უკიდურესათ ვიწრო, კარდახული სამოქმედო წრეა  
შემოფარგლული, რომელსაც ზედ ერთის უმწვერვალესი და-  
მოკიდებულება მამაკაცისაგან, რომელიც ქმნის ამ დამორჩი-  
ლების მატერიალურ პირობებს. აქედან ძნელი მისახვედრე  
არაა, თუ რამდენათ დაბალ, დაჯაბნებულ მდგომარეობაშია ჩა-  
ყენებული დედაკაცი ოჯახში.

დედაკაცის ისტორიულად სუუ-ბუდი უკანასკნელ საუკუნოებში  
სწორეთ იმ ფაქტით ახსნება, რომ მცველელ საზოგადოებაში დედა-  
კაცს წილათ ხვდა თითქმის უცვლელი ნატურალურ-სამეურნეო რო-  
ლეს შესრულება, ურთიერთობათა უმაღლესი სისტემის განვითარების  
დროს დაბალ საწარმოო ფორმაციის დანაშთების წარმომადგენ-  
ლობა. კარდახული, შინაური, ფჯახური მოღვაწეობა დედაკაცისა  
სამწარმეულოში და სწავლა რთაში ნიშნავს მის დაჯაბნება-დამორ-  
ჩილებას.

ხელოსნისაგან სასწავლოელათ აყვანილ გარეშე ადამიანის  
მდგომარეობა, რომელიც ჯერ შეგირდათ ითვლება და შემდეგ

კი ქარგალი ხდება,—თავდაპირველათ დიდათ არ განიჩქევა ოჯახის წევრების მდგომარეობისაგან. ის ცხოვრობს ხელოსნის ოჯახში, სვამს და ჭამს მასთან ერთათ; საზოგადოთ, სარგებლობს როგორც ოჯახის წევრი, მზამზარეულ საცხოვრებელ საშუალებებით. გარდა ამისა, რადგან ის ოდესმე დამოუკიდებელი ხელოსანი უნდა გახდეს, ამიტომ ხელოსანი მას უნიშნავს ჯამაგირს, თუმცა მცირეს, რისგანაც მან უნდა შეაგროვოს თავის საკუთარ სახელოსნოს მოსაწყობი თანხა. ის მუშაობს ოსტატთან ერთათ, მასთან ერთათ იწყებს და ათავებს მუშაობას; ხაზინი ისე უცქერის მას, როგორც თავის თანაშემწეს წარმოებაში და არა როგორც ექსპლუატაციის საგანს. საზოგადოთ, საცვლელ საზოგადოების პირველ ხანაში შევირდებისა და ქარგლების მდგომარეობა თუ რამეში განსხვავებოდა ხაზინის შინაურების მდგომარეობისაგან, ეს განსხვავება მათთვის უფრო სასარგებლო იყო, უფრო მეტ დამოუკიდებლობას ანიჭებდა მათ.

რაც შეეხება გლეხის ოჯახს, რამდენათაც ის საცვლელ მეურნეობის გავლენის ქვეშ ვარდებოდა, იმდენათ ნელნელა მამათნაურულ „დიდ ოჯახიდან“ ჩვეულებრივ წვრილ-ბურჟუაზიული ტიპის ოჯახათ იქცეოდა. მაგრამ საშუალო საუკუნოების განმავლობაში ეს გადასვლა არ დამთავრებულა. ამიტომ იმ დროინდელი გლეხის ოჯახი არ შეიძლება დამოუკიდებელ ჯგუფათ ჩაითვალოს: ის კიდევ ფეოდალურ წყობილებების ფარგლებში იმყოფება.

ფეოდალურ-ნატურალურ მეურნეობას, პირველ შეხედვით, ცოტათი შეეცვალა თავისი სახე, როცა ფეოდალურ გამცვლელ მეურნეობათ გადაიქცა—მით უმეტეს, რომ ეს პროცესი სრული თანდათანობით წარმოებდა წვრილ-ბურჟუაზიულ საზოგადოებაში, და რა სახითაც მას ჩვენ ვიცნობთ ისტორიიდან, სრულიათ არც კი დამთავრებულა. ფეოდალი ისევ ისე ძველებურათ საზოგადოებრივ საწარმოო დაწყებულებათა ორგანიზატორათ გამოდის ყველა შემთხვევებში, როდესაც ამ რო-

ლის შესრულებას ვერ კისრულობს ვერც ერთი ცალკე წევრი გლახური ფეოდალური ჯგუფისა; ძველებურათ ისაა განაწილების ორგანიზატორი, რადგან ბეგრისა და ხარკების სახით თვითონ ითვისებს გლახების ზედმეტ შრომას; ძველებურათ ის ინარჩუნებს ორგანიზატორის მოვალეობას თავის ჯგუფის უფლებრივ ცხოვრებაში. მაგრამ მისი მოღვაწეობის ზომა და ხასიათი სამივე დარგში ძლიერ ნელნელა და თანდათან, მაგრამ არსებით ცვლილებას განიცდიან.

ფეოდალის ორგანიზატორული მოღვაწეობა წარმოების სფეროში ჩქარა მცირდება. ფართე გასაცვლელი კავშირები იწვევენ დიდ სახელმწიფოებრივ ორგანიზაციების წარმოშობას, რომლებიც საზოგადოებრივი წეს-რიგის და უშიშროების დაცვას კისრულობენ. ამნაირათ, ფეოდალი ჰკარგავს თავის საზოგადოებრივ-სასარგებლო როლს მის უფლების ქვეშ მყოფ გლახთა სამხედრო დაცვის საქმეში. პირიქით, თავისი უხამსი, მეომრული მიდრეკილებების წყალობით, ის ეხლა ხშირათ გამოდის არა მფარველათ საწარმოო ცხოვრების ნორმალური მსვლელობისა, არამედ მის ხელის შემშლელათ და დამრღვეველათ.

თუ წინათ ფეოდალი სასარგებლო იყო იმ მხრით, რომ მართავდა, უძღოდა საერთო-სასარგებლო დაწყებულებებს, რომლების გამართვაც არ ძალუძდა ცალკე საგლეხო მეურნეობას — როგორცაა სინიორული წისქვილების, ფურნების, ყურძნის საწნებლებისა, ხიდების და სხვ. ამგვარების მოწყობა, — ეხლა ყველა ამების საჭიროება ქრება. შრომის საერთო დანაწილების გამო უფრო მსხვილ საგლეხო და სახელოსნო მეურნეობებს ცალკეც შეეძლოთ ამგვარი საქმეების გაძღოლა, მაგრამ ფეოდალი მათ ამას არ ანებებს, ის სინიორულ დაწყებულებებს თავის მონაპოლიათ ხდის და მათით სარგებლობისათვის დიდ ქირას თხოულობს, რომ ამნაირათ შექმნას თავისთვის შემოსავლის დაუშრეტელი და უზრუნველყოფილი წყარო; მცხოვრებთა საჭიროებაზე კი ამავე დროს სრულიადაც არ ზრუნავს. ხშირათ ისე ხდებოდა, რომ ფეოდალს არც კი ჰქონდა საკუ-

თარი წისკვილი, და გლეხებს კი, სხვის წისკვილზე პურის წაღების უფლების მიცემაში, თავის სასარგებლოთ ახდევინებდა ფასს, ახდევინებდა იმ საბუთით, რომ სხვის წისკვილზე პურის დაფქვევით ირღვეოდა ფეოდალის სინიორული პრივილეგიები. შემდეგ, ის, როგორც საგლეხო მეურნეობათა დახმარება-შემწეობის ორგანიზატორი, სტიქიურ უბედურებების დროს თანდათან, ნელნელა ამოკლებს ამ მხრივაც თავის მოღვაწეობასაც, რადგან მას თავისთვის საზარალოთ და მეტ ხარჯათ სთვლის.

აქ საქმე იმაშია, რომ მცველი მეურნეობა ანვითარებს ფულის მოპოვების, დაგროვების წყურვილს. ნატურალურ მეურნეობის ხანაში შეძენის წყურვილი ფეოდალის დაუდგროშელი, პირდაპირი მოთხოვნებით ისაზღვრებოდა. სანამ გაცვლა და აღებ-მიცემა განუვითარებელია, ყოველათ ძლიერ ფეოდალსაც არ შეუძლია თავის მოთხოვნათა გაფართოებაში გაცილდეს იმ საზღვრებს, რომელიც მას მისმა საკუთარ მამულების წარმოებამ დაუდვა; თავის გლეხებს რომ 100,000 ფუთი პური მეტი გადაახდევინოს ხარკათ, ეს ხელსაყრელი არაა ფეოდალებისთვის. ამდენ პურს ის და მისი კარის-კაცები ვერ შესჭამენ, ზედმეტი პური კი უსარგებლოთ უნდა ბეღელში ეყაროს და ღებოდეს. სულ სხვაა შრომის საზოგადოებრივ ფართე განაწილების, ფულის მეურნეობის დროს: მოთხოვნილებებს ამ დროს დაუსრულებელი განვითარება შეუძლიათ, მხოლოდ კი იყოს ფული მათ დასაკმაყოფილებლათ. ფულს საზოგადოთ ყველაფერი შეუძლია; მაგრამ განსაზღვრულ თანხით ადამიანს შეუძლია მხოლოდ განსაზღვრული სიამოვნება ნახოს. ცხოვრებაში ფულის ასეთი როლი ანვითარებს აღმამიანებში ფულის უსაზღვრო შეძენის ლტოლვილებას, და რამდენათაც ფეოდალის მეურნეობა საცვლელ ხასიათს იღებს, იმდენათ ეს ლტოლვილება იპყრობს ფეოდალს (ამ ლტოლვილების განვითარებას ხელს უწყობს ისიც, რომ შეიძლება ფუ-

ლის უსაზღვროთ მოგროვება და შენახვა, და ის უსარგებლო იქნება ისე, როგორც სხვა ნაწარმოებნი).

ამ გარემოების გამო შესამჩნევი ცვლილება ხდება ფეოდალის განაწილებითი მოღვაწეობაში. ბეგარა და ხარკები უმაღლეს ხარისხამდე იზრდებიან: ფეოდალი ცდილობს გამოსწოვოს გლეხს ყველაფერი, რის გამოწოვაც შეიძლება.

ფეოდალის საორგანიზატორო მზრძანებლობა ცხოვრების უფლებრივ სფერაში ხდება გამდიდრების საშუალებათ. სინიორული მოსამართლეობა და ადმინისტრატიული მოვალეობანი ფეოდალისთვის შემოსავლის თვალსაჩინო წყაროთ იქცევა.

ცდილობს რა გაადიდოს საკუთარი მეურნეობა, ფეოდალი ართმევს გლეხებს და ითვისებს იმ მიწებს, რომლებითაც ის გლეხებთან ერთათ სარგებლობდა; საზოგადოთ, ყოველივე საშუალებებით ასუსტებს და ამცირებს საგლეხო მიწათმფლობელობას, რაც საშინელ მიწის სივიწროვეს იწვევს გლეხთა მეურნეობაში.

ცხოვრების აუტანელი სიმძიმით შევიწროვებული გლეხები სტოვებენ თავიანთ მიწებს და გარბიან სხვაგან. ფეოდალი იძულებული ხდება მიაკრას ისინი თავის მიწას, რასაც კიდევ ასრულებს, სარგებლობს რა თავისი პოლიტიკური ძალით, თავის კანონმდებლობაზე გავლენით. ნახევრათ თავისუფალი ადამიანი, როგორც იყო მანამდე უმეტეს შემთხვევებში, ამის შემდეგ მიწაზე მიკრულ ყმათ, თითქმის მონათ გახდა. ასე, საცვლელ ურთიერთობათა ძალამ ფეოდალური წესრიგი ბატონყმობაზე შესცვალა.

გლეხის საერთო მიწათმფლობელობა, უმეტეს ნაწილათ, ყველა ამ ცვლილებებს გადაარჩა და უვნებლათ დაცულ იქმნა. მართალია, ფეოდალი თანდათან ავიწროებს და ძირს უთხრის მის დამოუკიდებლობას: არჩეული მამასახლისისა და მსაჯულეების ალაგს ფეოდალის მიერ დაყენებული კაცები იჭერენ; სათემო ყრილობის მიერ დადგენილი რაიმე, ცოტათ თუ ბევრათ ღირსშესანიშნავი, გადაწყვეტილება ფეოდალის ან მისგან

დაყენებული კაცების დამტკიცება-დადასტურებას თხოულობს; მაგრამ საერთოთ ფეოდალები სიფრთხილით ეპყრობოდენ სათემო წყობილებას, იმდენათ მაინც, რამდენათაც ის არ ეწინააღმდეგებოდა იმათ ინტერესებს. განსაკუთრებით სათემო წყობილება ფეოდალებისთვის სასარგებლო შეიქნა მაშინ, როცა ბატონ-ყმურმა განწყობილებამ გლეხობას უკიდურესი შევიწროვება მიაყენა, ასე რომ, ის არა თუ თავგამოდებით იცავდა იმას, არამედ ზოგ შემთხვევებში, უნდა ვიფიქროთ, რომ ხელოვნურათაც ქმნიდა იმას იქ, სადაც ის უკვე გამქრალი იყო. ამისთვის საკმაო იყო მხოლოდ გლეხების დაკავშირება „საურთიერთო“ პასუხისმგებლობაში; თვითოეული გლეხის მიერ ვალდებულებათა წესიერათ შესრულებაში მთელი სოფელი პასუხისმგებელი გახდა. ამით თემი იძულებული ხდება იზრუნოს ერთის მხრით იმაზე, რომ შეამაგროს, დანგრევისაგან იხსნას ყოველი დასუსტებული მეურნეობა, რადგან მისი დანგრევა სხვებს უდიდებს ტვირთს, და იმაზედაც, რომ ხელი შეუშალოს გლეხებისაგან თავის მიწების მიტოვებას, გაქცევას. ერთი სიტყვით, ახალი ადმინისტრატიული თემი თუმცა ფორმით გვაგონებს ძველს, ფეოდალურ თემს, მაგრამ იმისი როლი არსებითათ სრულიად სხვაა. ძველი თემი ცდილობდა გაეთანასწორებია გლეხთა კეთილმდგომარეობა, ახალი კი ცდილობს გაათანასწოროს მათი გასაჭირი, შევიწროვება.

ამ სახით, წინააღმდეგ პირადი დამოკიდებულებისაგან განთავისუფლებულ ხელოვნების და ვაჭრების კლასისა, მიწათმოქმედი მცხოვრებლები გამცვლელ საზოგადოების განვითარების პირველ ხანებში უფრო აუტანელ და მძიმე დამოკიდებულებაში ჩავარდენ, ვინემ წინეთ იყვენ. ასეთი განსხვავების ძირითადი მიზეზი ისაა, რომ სამიწათმოქმედო წარმოების წესები მეტათ ჩამორჩენილი და ზომიერად არიან, საზოგადოებრივი შრომის სხვა დარგებში კი ტენიციის პროგრესი, შედარებით, უფრო ჩქარი ნაბიჯით მიდის წინ.

გ) მოწესრიგებული საჯგუფთაშორისო ურთიერთობანი წვრილ-ბურჟუაზიულ საზოგადოებაში.

ქალაქების—სოფლიდან, ხელობისა და საცვლელ ცენტრების—სასოფლო მეურნეობის დარგიდან გამოყოფა-გამოთიშვით იწყება ახალი საჯგუფთაშორისო კავშირების განვითარება.

ეს გამოცალკევება, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ იმ ქალაქებს, რომელნიც რომაელების მსოფლიო მფლობელობის დროიდან შერჩა საშუალო საუკუნოებს, ძლიერ ნელა ხდებოდა. უმეტეს ნაწილათ ქალაქის ნასახს სავაჭრო სოფელი წარმოადგენდა. სოფლები, რომლებსაც უფრო მოხერხებული მდებარეობა ჰქონდათ შარა-გზებზე, სანავოსნო მდინარეების შესართავთან; მთებში გასასვლელი გზების ბოლოში, გზა-ჯვარედინზე და სხვ.,—ნელნელა საცვლელ ცენტრებათ, დროგამოშვებითი (პერიოდული) იარმუკობის, ბაზრობის ალაგათ გადაიქცენ. ის სიმდიდრე, რომელიც გროვდებოდა მათში ამის გამო, შურსა და სიხარბეს აღვიძებდა მეზობლებში; და თავდასხმისაგან უზრუნველსაყოფათ ისინი იძულებული იყვენ ირგვლივ გალავანი შემოეცლოთ (ესაა ქალაქის ნიშნობლივი თვისება საშუალო საუკუნოებში). რადგან საქონელი აქ უფრო ადვილი გასასაღებელია, ამიტომ ქალაქებში ვითარდებიან სხვადასხვა ხელობანი. ფეოდალისაგან დამოკიდებული ხელოსანი ქალაქისკენ მიიღობის, რომ უფრო ახლოს იყოს თავის ბაზართან; ფეოდალური ურთიერთობანი ამ შემთხვევაში ხელოსანს ნაკლებ დაბრკოლებებს უდებენ წინ, რადგან ის ფეოდალს უმეტესათ ხარკზე ყავდა გადაყვანილი და, თუ ქალაქში იცხოვრებდა, თავის ვალდებულებებს უფრო ადვილათ და მეტის სისწორით შეასრულებდა. თავდაპირველათ ხელოსნების უმეტესი ნაწილი რამდენიმეთ კიდევ არ ანებებს თავს სამიწათმოქმედო მეურნეობას. საშუალო საუკუნის ახლათ აღორძინებული ქალაქი გარშემორტყმულია ყანებითა და საბალახოებით და თავის ცხოვრებით ძლიერა ჰგავს სოფელს. მაგრამ სააღებშიცმო მიმოსვლის

განვითარების გამო, ხელობა უფრო და უფრო სარგებლობას  
ხდება მოქალაქისთვის, მიწათმოქმედება კი კარგავს თავის უპირ-  
ველეს მნიშვნელობას და მეორე ხარისხიდან საქმეთ ხდება.  
ქალაქის ხელოსნების სპეციალიზაციის გამო, მათი ხელოვნება  
იმ სიმაღლეზე აღის, რომ იმ გლეხებს, რომლებიც ხელოსნო-  
ბასაც ჩემობენ, ფიქრშიაც არ შეუძლიანთ გაიტარონ იმათთან  
გათანასწორება. ამის შემდეგ ფეოდალებიც არჩევენ დამმუშავე-  
ბელთ მრეწველობის ნაწარმოები ქალაქში იყიდონ; გლეხებმა  
ამას იქით ასეთი ნაწარმოებნი კი არ უნდა უმზადონ თავიანთ  
ფეოდალებს, არამედ იმათი შესაძენი საშუალებანი უნდა მია-  
წოდონ. ასე წარმოსდგა ქალაქის სოფლიდან განცალკევება-  
გათიშვა. თუ რამდენათ ნელი ნაბიჯით მიდიოდა ეს პროცესი,  
შეიძლება დავინახოთ, მაგ., იქიდან, ჯერ რომ კიდე 1589 წ.  
მიუნხენის მცხოვრებლებს, ბავარიის ჰერცოგის სიტყვით, არ  
შეეძლოთ ისე ცხოვრება, თუ საყანე და საბალახო ადგილები  
არ ექნებოდათ.

ადამიანთა შორის მოუწყვსრიგებელ საცვლელ ურთიერ-  
ობათა ნიადაგზე წარმოშობილი ქალაქი თავის-თავათ უკვე  
რამდენიმეთ მოწყობილ კავშირს წარმოადგენს. ის უკვე გუ-  
ლისხმობს თავის მკვიდრთათვის სამხედრო დაცვისა და უფლებ-  
რივი ცხოვრების საერთო ორგანიზაციას: მხოლოდ ამ პირო-  
ბებში შეუძლია მას ხელობისა და გაცვლის ცენტრათ შეიქნეს.

რადგან ეკონომიური წინააღმდეგობანი და ქონებრივი უთან-  
ასწორობა ჯერ ისევ სუსტათაა განვითარებულნი, ამიტომ მო-  
ქალაქეებში საზოგადოებრივ საქმეთა გასაძლეოლათ სდგება რეს-  
პუბლიკანური ტიპის ორგანიზაცია, რომელიც ახალი დროის  
რესპუბლიკის წყობილებას წააგავს. თუმცა კი არისტოკრატიუ-  
ლი ელფერი—ე. ი. მცირერიცხოვანი, მაგრამ უფრო წარ-  
ჩინებულ და მდიდარ გვართა,—ბატონობა უკვე იმ თავიდანვე  
ეტყობა ყველა ქალაქის რესპუბლიკებს. ეს ელფერი მით უფ-  
რო ძლიერია, რამდენათაც უფრო განვითარებულია ფაქტიური  
უთანასწორობა—სიმდიდრე და სიღარიბე; ეს კი, როგორც



შემდეგ დაინახავთ, ეკონომიურ განვითარებასთან ერთად ძლიერდებოდა, ასე რომ, უფრო დაწინაურებული იტალიის რესპუბლიკები იმავე დროს უფრო არისტოკრატიული იყვნენ.

ქალაქის მცხოვრებთა მატერიალური ძლიერება გამუდმებით იზრდება და ამასთან ერთად სუსტდება ქალაქის ფაქტიური დამოკიდებულება იმ სენიორისაგან, რომლის მიწაზედაც ის იყო გაშენებული. ზოვან ფულით გამოსყიდვის შემწეობით, ზოგან პირდაპირის ბრძოლით, მოქალაქეები უფრო და უფრო მეტ დამოუკიდებლობას იძენდნენ თავის შინაურ საქმეებში. მუდმივი ბრძოლა ფეოდალთა შორის, ასუსტებდა რა იმათ ძლიერებას, ხშირათ მოხერხებულ შემთხვევას აძლევდა მოქალაქეებს თავისი საკუთარი საქმეების მოსაწყობათ; თავის სამხედრო ძალაზე დაყრდნობილი და ირგვლივ მაგარი კედლებით შემოფარგლული ქალაქი ხშირათ გადაწყვეტ როლს თამაშობდა და, რა თქმა უნდა, თავის დახმარებას მუქათათ არ აღმოუჩინდა ფეოდალს; ის ყოველთვის რაიმე ახალ უფლებებსა და შეღავათებს იღებდა მისგან. ჯვაროსანთა ომების დროს, როდესაც ფეოდალებს დიდძალი ფული ქონდათ საძებარი, ბევრმა ქალაქმა მოახერხა თავის მიწების და თავის დამოუკიდებლობის გამოსყიდვა სენიორისაგან, — ყოველივე ხარკისა; ვალდებულებათა და სენიორის მხრივ ქალაქის შინაურ საქმეებში ჩარევისაგან საბოლოოვლთ თავდახსნა და განთავისუფლება.

ქალაქების ბრძოლა ფეოდალურ სენიორთა წინააღმდეგ, რომელთაც სურდათ ქალაქებზე თავისი უფლებანი დაეცვათ, გრძელდება საშუალო საუკუნოების მთელი მეორე ნახევრის განმავლობაში. მოქალაქეების მოწინავე მებრძოლ ჯგუფათ ამ ბრძოლაში, თავდაპირველ ხანებში, გამოდის ვაჰართა კლასი, რომლის ხელობაც ისეთია, რომ იმ დროებაში იგი ძლიერ ზრდიდა და ანვითარებდა მათში ენერჯიას, თავგამოდებას, გულადობას, სიმამაცეს, მებრძოლ სულსა და საორგანიზატორო ნიჭს. თვით შეძლებული მოქალაქეები იკრიბებოდნენ უხუცესის, მდიდარის და ძლიერი ვაჰრის ოჯახის გარშემო, და ირავებოდნენ.

ეგრეთ წოდებულ გილდიებათ—ამხანაგობებათ, რომელთაც ჩვეულებრივი რელიგიური ხასიათი ჰქონდათ, არსებითათ კი საერთო ეკონომიური ინტერესების შეერთებულის ძალ-ღონით დაცვას ცდილობდნ. ამ გილდიების დროშის ქვეშ დიდხანს სწარმოებდა ქალაქების ბრძოლა დამოუკიდებლობისათვის. ამ გილდიების სათავეში მდგომ მდიდარ გვართა და ორგანიზაციის დანარჩენ წევრთა ურთიერთი დამოკიდებულება გილდიებში ჯერ კიდევ საკმაოდ ძლიერ მოგვაგონებს სენიორების დამოკიდებულებას ვასალებთან.

დროთა განმავლობაში ხელობების შემდეგი განვითარება და ხელოსანთა კლასის ძალთა ზრდა იწვევს მოქალაქეთა სხვა-ნაირ ჯგუფებათ დაყოფას—ესაა ამქართა ორგანიზაციების წარმოშობა.

არსებითათ ამქრული ორგანიზაცია წარმოადგენს მამათმთავრულ ურთიერთობათა და თემების პიროვნებასა და ცალკე მეურნეობაზე ბატონობა-ობეკუნობის ნაშთს, რომელიც არსებობდა, მაგ., ფეოდალიზმის დროს სამიწათმოქმედო თემში. მაშ რათ მოხდა, რომ წინანდელმა, დამოკიდებულმა ურთიერთობის ნაშთმა თავი იჩინა და განვითარდა ახალ საზოგადოებრივ ფორმაციის ფარგლებში?

წერილ სახელოსნო წარმოებაში ურთიერთის დახმარება და ხელის შეწყობა მწარმოებლებისთვის აუცილებელ საჭიროებას შეადგენს, თუ უნდათ, რომ მათი მდგომარეობა მტკიცე, ურყველი და უზრუნველყოფილი იქნეს. უამისოდ წვრილი მწარმოებელი, მისი ეკონომიური სისუსტის გამო, მუდამ განსაცდელში და საფრთხეში იქნება; პირველი უბედური შემთხვევა, მაგ., საქონელზე დროებით ფასების დაცემა, ხელსაწყოების და იარაღის გატეხა-გაფუჭება, ცეცხლის გაჩენა, ქურდობა და სხვ. საკმარისია, რომ მან დაკარგოს ყველაფერი, რაც გააჩნია. განსაკუთრებით სახიფათო და სააღალბედოა ხელოსანების მდგომარეობა, მაშინ, როცა მათ შორის თავისუფალი კონკურენცია ტრიალებს. ეს ბრძოლა დამლუპველია უფრო

სუსტი მწარმოებლებისთვის, ე. ი. უმრავლესობისთვის. ამ კონკურენციის თავიდან ასაცილებლათ საჭიროა ერთი ხელობის, ერთი სპეციალობის მწარმოებელთა მაგარი და მკიდრო შეერთება-შეკავშირება.

ადვილათ შესაძლებელია, რომ საამქრო ორგანიზაციები ფეოდალიზმის დროის მიწათმომქმედ თემურ წყობილებისაგან წარმოსდგენ. ისტორიული ცნობები ამქრობის წარმოშობის შესახებ იწყება მხოლოდ IX—XIII საუკუნეებიდან. ხანდისხან ცეხები (ამქრები) ერთ ქალაქში მცხოვრებ ერთ ხელობის ან ერთმანეთთან დაახლოებულ რამოდენიმე ხელობის ოსტატთა (მასტერთა) დროებით კავშირებს წარმოადგენდენ; ასეთ დროებით კავშირებს ხშირად აახლებდენ და აძლიერებდენ იმ სარგებლობის გამო, რომელიც მათ მოქონდათ თავიანთ წვერებისათვის, დაბოლოს კი მუდმივ კავშირებათ აქციეს.

ცეხების მაგარი ორგანიზაცია ბრძოლაში წყვება და იკვდრება. ცეხებმა იკისრეს დიდი საორგანიზატორო როლის შესრულება—იკისრეს ფეოდალური ჩაგვრისგან ქალაქების განთავისუფლებისათვის ბრძოლა; აგრეთვე, რადგან ქალაქის ძველმა წოდებამ—არისტოკრატამ—არ უარჰყო თავისი წინანდელი გაბატონებული მდგომარეობა პოლიტიკურ ცხოვრებაში, ცეხებს მათთანაც არა ერთხელ დასჭირდათ ცხარე შეტაკება, რომ გაეტეხათ იმათი თავგასულობა და წინააღმდეგობა.

როგორც დაახლოებით ერთნაირ საზოგადოებრივ პირობებში შემდგარნი და გაფურჩქენილნი, ცეხები, თავისი წყობილების ძირითადი თვისებებით, ყველგან ერთისა და იმავე ტიპისანი იყვენ, და მხოლოდ წვრილმანებში განსხვავდებოდენ ერთმანეთისაგან. თვითოეულ ცეხს ჰყავდა თავისი გამგეობა და თავისი წესდება ჰქონდა. ცეხთა წესდებანი საკმაოთ სხვადასხვანაირი იყვენ, საერთოთ—საკმაოთ დემოკრატიული ხასიათი ჰქონდათ, მხოლოდ კი, რამდენიმეთ, არისტოკრატიული ელფერი ელვათ. ეს ელფერი პირველ ხანებში, როცა ცეხები ძველი ქალაქების არისტოკრატისა და ფეოდალებს ებრძოდენ, ძლიერ

მცირე, თითქმის შეუმჩნეველი იყო. თავისუფლებას მოკლებულ ფეოდალურ ადამიანსაც კი შეეძლო, მაგ., სრულ-უფლებიან მოქალაქეთ გამხდარიყო, თუ იგი მოახერხებდა ერთ წელიწადსა და ერთ დღეს ქალაქში ცხოვრებას. დროთა განმავლობაში, როცა ცეხები გაბატონდნენ საზოგადოებრივ საქმეებში და მით შეძლება მიეცათ, თავის მხრივ, ქალაქის არისტოკრატიათ გამხდარიყვნენ, მათი დემოკრატიზმი თანდათან კლებულობს. ცეხები აარსებენ არა სრულ-უფლებიან ხელოსნების ჯგუფებს; მას შეადგენენ ისინი, რომელთაც ან საკუთარი მეურნეობა არა აქვთ, ან და თავისი პროფესიონალური სწავლა არ დაუსრულებიათ, პირველებს ეკუთვნიან ქარგლები (ჩნდებიან გერმანიაში XIII საუკუნეში), მეორეებს — შეგირდები (გერმანიაშივე XIV საუკუნიდან).

ამის შემდეგ ცეხების სრულ-უფლებიან წევრებს შეადგენენ მხოლოდ „ოსტატები“ — ხელოსნები, რომელნიც დამოუკიდებლათ აწარმოებენ თავიანთ წარმოებას. ესაა — თავისებური არისტოკრატია ხელობაში; მაგრამ ის თავდაპირველათ დამყარებული იყო არა ჩამომავლობაზე, არამედ ხელოსნურ და ხელოვნებაზე, ხელობის ცოდნაზე. ყველა ხელოსანს შეუძლია ოსტატის სახელწოდება შეიძინოს, თუ ენერგიასა და ნიჭს გამოიჩენს. ამისთვის მან პირველათ რამდენსამე წელს რომელიმე ოსტატთან შეგირდათ უნდა იმსახუროს; შემდეგ დაიქვრს ქარგლობის „ეგზამენს“; მაგრამ ეს კიდევ არ აძლევს მას უფლებას საკუთარი სახელოსნო გააღოს: ის ვალდებულია რამდენიმე წელი ქირაზე იმუშაოს; ამის შემდეგ უნდა დაექიროს საოსტატო ეგზამენი და მხოლოდ მაშინ მიიღებს დამოუკიდებლათ საქმის წარმოების უფლებას. საზოგადოებრივ საქმეებში მისი უფლებანი, მის ეკონომიურ მდგომარეობას ამბობსთან ერთათ, იზრდება.

ცხადია, ამ სისტემის დედააზრი მდგომარეობს იმაში, რომ ის ასუსტებს და სპობს სახელოსნოთა რიცხვის სწრაფი

გამრავლების გამო წარმდგარ გამწვავებულ კონკურენციას, ჯიბრსა და მოცილეობას ხელოსანთა შორის.

ოსტატთა შორის კონკურენციის შესუსტებისაკენაა აგრეთვე მიმართული ბევრი სხვა ცეხურ დაწესებულებათა მოქმედება. ასე, დაქირავებულ მუშების—ქარგლებისა და შევირდების—რიცხვი ჩვეულებრივ პატარა რიცხვით ისაზღვრება—2, 3, 5, იშვიათად მეტი კაცით. ხელოსანს არ შეუძლია, მაშასადამე, თავისი დაწესებულება თავის ნებისამებრ გააფართოვოს, არ შეუძლია, გაძლიერებული თანამშრომლობისა და შრომის დაყოფის შემწეობით, მასში შრომის ნაყოფიერება გააძლიეროს; არ შეუძლია ამ საშუალებით ბაზრიდან განდევნოს და ულუკმაპუროთ დასტოვოს სხვა ხელოსნები. იმისი დაწესებულება სამუდამოთ წვრილი უნდა დარჩეს, ესაა იმისი ხვედრი. ბაზარი ამ მიზეზთა წყალობით ყველასა ჰყოფნის.

რადგან დაქირავებული მუშა ნაკლებია, ამიტომ მათი შრომისაგან აღებული მოგება არა კმარა იმისთვის, რომ ოსტატმა გაუჭირვებლათ ცხოვრება შესძლოს და მხოლოდ საორგანიზატორო როლით განსაზღვროს თავისი შრომა: ის იძულებული ხდება ქარგლების ოდენაც იმუშაოს; ამის გამო ცეხების ცხოვრების პირველ ხანებში, სანამ ახალი ძალები გაჩნდებოდნენ, რომლებიც ძველ ფორმებს ანგრევდნენ, ოსტატსა და მის მუშებს შორის განწყობილება საკმაოდ მეგობრული და ოჯახური ხასიათისა იყო.

შემდეგ, კონკურენციაში უთანასწორობის მოსასპობათ, წესდებით სასტიკათ განსაზღვრული იყო სამუშაო დღის სიგრძე და სამუშაო დღეების რიცხვი წელიწადში. ამასთან არავითარი განსხვავება არაა სამუშაო დღის სიგრძეში ოსტატისა და მისს ხელქვეითთათვის, რადგან ორივენი მუდამ ერთათ მუშაობენ. ეს სამუშაო დროს სიგრძე სხვადასხვა ცეხთა წესდებაში სხვადასხვაა, ჩვეულებრივ 50—60 საათი კვირაში (მეოთხთმეტე საუკუნეში ინგლისში—დღეში 8 საათი). ამასთან

კათოლიკეთა მრავალ უქმეებს ხშირათ ზედ ერთვის ყოველ კვირაში კიდევ ორშაბათიც.

წესდებებში სწორათაა გარკვეული მუშების ჩვეულებრივი სამუშაო ხელფასიც, საქონლის ფასიცა და ის თვისებანიც, რომლებიც საქონელს აუცილებლად უნდა ჰქონდეს, რომ ოსტატს შეეძლოს მისი გაყიდვა.

წარმოება რეგლამენტებითაა განსაზღვრული, ყოველ წვრილმანების შესახებაც წესებია შემოღებული. ამ რეგლამენტაციის აზრი ერთია, სახელდობრ ის, რომ ყველამ და თვითოეულმა ერთნაირათ და ერთგვარ პირობებში აწარმოოს თავისი წარმოება; არავის არა აქვს იმის უფლება, რომ მეტი ან უმჯობესი საქონელი დაამზადოს, ვინემ სხვები ამზადებენ. თავისთავათ ცხადია, რომ ეს წესები თანდათან შემოდიოდნენ ცხოვრებაში და ვითარდებოდნენ იმის მიხედვით, თუ რა ძალას იჩენდა კონკურენცია, რამდენათ უფრო საგრძნობელი ხდებოდა მისი სიმწვავე.

რომ თავის განსაზღვრულ ბაზარში მაინც საბოლოოთ მოესპოთ კონკურენცია საამქრო ოსტატთა შორის, საქალაქო კანონები წარმოებისა და ვაჭრობის მონოპოლიას ქალაქებში ცეხებს აძლევდნენ. ვინც კი მოისურვებდა ქალაქში რაიმე ხელობის დაწყებას, პირველათ ადგილობრივ ცეხში უნდა ჩაწეწრილიყო — რა თქმა უნდა, თვითონ ცეხის თანხმობით. ასეთ ახალ წევრთა მიღებისათვის საცეხო წესდებაში მოყვანილი იყო პირობები და ფორმები, რომელნიც ზოგან მეტათ და ზოგან ნაკლებათ ხელის შემშლელი და შემავიწროებელი იყვენ ჩაწეწრის მოსურნეთათვის.

გარდა იმ დადგენილებებისა, რომლებიც წარმოების რეგლამენტაციას აკანონებდნენ, საამქრო წესდებებში არიან შეტანილი წესები მძიმე და ძლიერი გაჭირვების დროს საამქრო წევრების საურთიერთო დახმარების შესახებ. წვრილი მწარმოებლებისათვის საამქრო ორგანიზაციის მოქმედების ამ მხარესაც არა მცირედი მნიშვნელობა ჰქონდა.

თითქმის თავდაპირველიდანვე საამქრო ორგანიზაციებში ჩმალება ერთი ძირითადი წინააღმდეგობა, რომელიც შემდეგ ხანებში შესამჩნევად ვითარდება: ესაა—ერთის მხრით ოსტატებისა და მეორეს მხრით—ქარგლებისა და შევირდების ინტერესთა წინააღმდეგობა. საამქრო წესდებებს გათვალისწინებული აქვთ საზოგადოთ ოსტატთა, ამ წესდების შემდგენთა ინტერესები; აქედან წარმოსდგება, მაგ., სხვადასხვაგვარი შევიწროებანი, რომელსაც განიცდის ოსტატთა გახდომის მსურველი ქარგალი. მაგრამ სანამ სახელოსნოს ყოველ მუშას ჰქონდა იმის იმედი, რომ, ადრე თუ გვიან, ის ოსტატი შეიქნებოდა, მანამდე საამქრო ორგანიზაციის შინაგანი წინააღმდეგობა მკაცრათ არ ჩანდა.

როცა შრომის საზოგადოებრივი განაწილების განვითარება და ცვლის გაფართოება საქალაქო მცირე ოლქების საზღვრებს გასცილდა, მაშინ საცვლელ კავშირების დასაცავათ უწინდელი სასულიერო-ფეოდალური, სამხედრო-ფეოდალური და საქალაქო პოლიტიკური ორგანიზაციები აღარ კმაროდნენ. ტერიტორიის ათას წვრილ-წვრილ დესპოტიურ სახელმწიფოებათ დაქუცმაცება აძნელებს მიმოსვლას, ვაჭრების მგზავრობა საშიშროა და ხშირათ საზარალო ხდება: იმის გარდა, რომ განადგურებულ სოფლების საძაგელ გზებზე მგზავრობის დროს, სადაც დამშეული გლეხობაც მუდამ მზათაა საყაჩალოთ, ვაჭარი ყოველ ფეხის გადადგმაზე აწყდება საყარაულოებს, სადაც მას ბაჟს ახდევინებენ ადგილობრივი სენიორის სასარგებლოთ,—ის მუდამ საფრთხეშია, მუდამ იმის შიშშია, რომ შეიძლება ის რომელიმე ამ ვითომდა მეფეთაგანმა სულ წმინდათ გაძარცვოს, „ჩემი მტრის სამფლობელოდან მოდიხარო,“ ან და სრულიათ უმიზეზოთაჲც. ამას უნდა დაემატოს კიდევ კანონების სხვადასხვაობა, რომლებითაც ვაჭარს სხვადასხვა მხარეში სხვადასხვანაირათ ასამართლებენ; ფულის სხვადასხვაობა, რომლის მოქრის უფლებაც ყველა ფეოდალს ჰქონდა. ამ საშიშროებათა და არე-დარევის ტამო საზოგადოებისთვის აუცილებელი აღებ-მიცემობა არა იშვიათად თითქმის სრულიათ შეუძლებელი ხდებოდა.

ამნაირათ იბადება აუცილებელი მოთხოვნები ფართო, მტკიცე და შეურყეველ, ცენტრალისტურ-პოლიტიკურ ორგანიზაციების შექმნისა, რომელთაც შეეძლებოდათ თავისი საზნებდრო ძალით ფეოდალების უკუღმართობისა და აღვირ-წახსნილობის აღაგმვა, საზოგადოებრივი წეს-რიგისა და მშვიდობიანობის დამყარება, შეტანა რაიმე „ერთობრივობისა“ ცვლის შესახებ კანონებში, მთლიანობისა და ერთგვარობის დაწესება, ერთი ფულისა, საზომისა და საწყაოს შემოღება, შარა-გზების გაყვანა და სხვადასხვა ქვეყნებში ვაჭრების დაცვის რიგიანათ მოწყობა.

კათოლიკეთა ეკლესია უძღური აღმოჩნდა ყველა ამავების შესრულებაში. იმისი ძლიერება, იმისი ავტორიტეტი ცვლეს განვითარებასთან ერთად სუსტდება. ცვლისა და ფულის ძალამ ღრმა ცვლილებანი შეიტანა სამღვდელოების საზოგადოებრივ ორგანიზაციაში; როდესაც ეკლესიის ნატურალური მეურნეობა საცვლელ მეურნეობით შეიცვალა, სამღვდელოებაშიაც ისეთივე ცვლილება მოხდა, როგორც სხვა ფეოდალებში. სიმდიდრის დაგროვების წყურვილმა შესამჩნევათ შეამცირა კათოლიკეთა სამღვდელოების საზოგადოებრივ-სასარგებლო მოქმედება და, პირიქით, შესამჩნევათ გააძლიერა მისი ექსპლუატატორული მისწრაფებანი. ეკლესიის საზოგადოებრივმა გავლენამ, მისმა ბატონობამ ადამიანის აზროვნებაზე იკლო, მით უმეტეს, რომ ადამიანიც სხვანაირი შეიქნა, ვინემ წინეთ იყო. მიმოსვლამ გააფართოვა მისი გონების ჰორიზონტი, გაფანტა სიბნელე, ძირი გამოუთხარა კონსერვატიზმს, გააღვიძა გონება, კრიტიკული ნიჭი; მატერიალურ ინტერესთა ძალამ ახალგაზდა მხროვნება კათოლიციზმის, — ამ მყვლეფელთა იდეიური საფუძვლის — წინააღმდეგ მიმართა და მით ეკლესიის გავლენისა და ავტორიტეტის მოსპობა-გაუქმებას შეუდგა.

საშუალო საუკუნოების მეორე ნახევარში განუწყვეტლავ ჩნდება ახალ-ახალი მწვალებელთა მოძღვრებანი. პაპები მათ გააფთრებულნი ებრძვიან და ამ ბრძოლაში ჰკარგავენ თავის უმთავრეს ძალას — მასის თანაგრძნობას.



ქალაქების რესპუბლიკებმა ვერ გამოიჩინეს იმდენი ნიჭი და უნარი, რომ ძლიერი პოლიტიკური ორგანიზაციები შეედგინათ და ცხოვრებას სათავეში მოქცეოდნენ. მართალია, ზოგიერთი ქალაქები ცდილობდნენ ასეთი ორგანიზაციების შექმნას გაცვლა-გამოცვლის გასაძლიერებლათ და ურთიერთის დახმარებით საკუთრების შესანარჩუნებლათ (სავაჭრო ქალაქების კავშირები, მაგ. ვანზისა), მაგრამ დროთა ვითარებაში ძალის ნაკლებულობა და შინაური მთლიანობის სისუსტე მალე იჩენდა თავს. ცალკე ქალაქებმა ვერ შესძლეს თავის ადგილობრივ ინტერესებს გასცილებოდნენ, და მხოლოდ თავიანთ მოკავშირეების გაყვლეფას ცდილობდნენ, — ამათაც, ცხადია, თავის ეკონომიურ და პოლიტიკურ დამოუკიდებლობის დაცვაზე უნდა ეზრუნათ. ამასთან, ქალაქების ორგანიზაციების სისტემა ხელს არ უწყობდა ისეთ საქმის შესრულებას, როგორცაა „ქვეყნების შემოკრება“: მათი მმართველობა იმდენათ ცენტრალისტურათ მოწყობილი და, მაშასადამე, იმდენათ ძლიერი არ იყო, რომ ამ მიზნის მიღწევა შესძლებოდა.

ამნაირათ, სამხედრო-ფეოდალურ სისტემას დროთა ვითარებამ დაავალა „ისტორიული“ მისიის შესრულება — თავის წილში ახალი ძალის წარმოშობა, ისეთი ძალისა, რომელსაც შესძლებოდა „დიდსა და ბარაქიანს ქვეყანაში“ წესრიგის დამყარება. მასში მართლაც აღმოჩნდნენ ამის შესაფერი ელემენტები.

წვრილი ფეოდალების განხეთქილება, შინაური ბრძოლა, შური და მტრობა ერთი-მეორესთან და ქალაქებთან — ძლიერ სასარგებლო და ხელსაყრელი შეიქნა მსხვილ ფეოდალთა ვადებისათვის და განსაკუთრებით კოროლებისთვის (მეფეებისთვის). მათ იწყეს ნელნელა „ქვეყნების შემოკრება“ თავის მფლობელობის ქვეშ: ისინი ამარცხებდნენ წვრილ ფეოდალებს და იმათ მამულ-დედულს თავის საბრძანებელს უერთებდნენ.

ფეოდალები თავგამოდებით, ენერგიულათ ებრძოდნენ თავიანთ ძლიერ სიუზერენის მხრივ ასეთ წართმევა-მითვისებას, მაგრამ

ამ უკანასკნელებს მალე ძლიერი, სანდო და ენერგიული მოკავშირე გამოუჩნდათ, — ეს იყო ფეოდალებზე გადამტერებული მოქალაქეები. ქალაქებთან კავშირმა დიდი მატერიალური საშუალებანი მისცა კოროლებს, რომლის მსგავსიც მათ მოწინააღმდეგეებს არ მოეპოვებოდათ. კოროლებმა შემოიღეს მუდმივი ჯარები, რომელთა მეოხებითაც შეძლება ქონდათ ყოველთვის დაეწყათ ბრძოლა, როცა კი მოისურვებდნენ, ფეოდალებისთვის კი ეს ყოვლად შეუძლებელი იყო.

ამასთან კოროლებს დიდი დახმარება აღმოუჩინა სამხედრო ორგანიზაციის პროგრესმა და დააჩქარა იმათი გამარჯვება ჯერზე: თოფის-წამლის გამოგონებით სრულიათ გამოუსადეგარი და უმნიშვნელო შეიქნა ფეოდალების აქამდე მიუვალი ციხესიმაგრეები და მათი ფოლადის საქურველიც. ფეოდალმა დაჰკარგა „დაუმარცხებელი“ მეომრის სახელი მაშინ, როდესაც დაჰკარგა საზოგადოებრივ-სასარგებლო როლი წარმოებაში. დამარცხებული ფეოდალები ან კოროლის სამსახურში შედიან, ან უბრალო მემამულეებათ რჩებიან.

კათოლიკური ეკლესიაც, სხვა ფეოდალების მსგავსათ, ცხადია, თავის ნებით, უბრძოლველათ არ დაუთმობდა ახალ ძალას თავის პირველობას, თავის ორგანიზატორულ როლს საზოგადოებრივ ცხოვრებაში.

ხანდისხან სამღვდლოება კიდევ ახერხებდა სერიოზულ გამარჯვების მოპოვებას მონარქებთან ბრძოლაში.

საშუალო საუკუნოების მიწურულში ეს ბრძოლა დასრულდა კოროლების გამარჯვებით. ასე თანდათან წარმოიშვენი ძლიერი აბსოლიუტურ-მონარქიული ორგანიზაციები, რომლებსაც შეეძლოთ, დროებით მაინც, უბრუნველყვით ვაჭრობის, აღებ-მიცემობის მშვიდობიანი განვითარება.

### **3. წვრილ-ბურჟუაზიულ ხანის საზოგადოებრივი ფსიხოლოგიის ძირითადი თვისებანი.**

პიროვნების განვითარებას წვრილ-ბურჟუაზიული საზოგადოება გაცილებით უფრო მეტ თავისუფლებას აძლევდა. ვი-

ნემ სხვა რომელიმე ნატურალურ საზოგადოებათაგანი: მაგრამ განვითარების პირობები ერთნაირი არაა ამ საზოგადოების სხვადასხვა კლასებისთვის: ზოგი კარგ პირობებშია ჩაყენებული, ზოგი კი ცუდში.

სამიწათმოქმედო ქვეყნებში, სადაც საცვლელი მეურნეობა ფეოდალურ ქერქში გახვეული გამოდიოდა, პიროვნების განვითარება უკიდურესათ ვიწრო ფარგლებში იყო ჩაყენებული. ფეოდალიზმის ბატონ-ყმური ურთიერთობა, რომელიც ბევრში წმინდათ მონობას გავდა, ცვლის განვითარების ხანაში ძლიერ ჩაგრავდა მწარმოებელს, წუწნიდა მას უკანასკნელ სასიცოცხლო ენერჯიას და ამით განვითარების ძალას უსპობდა. რაც შეეხება თვითონ ფეოდალებს, რომლებიც ასეთ დაჩაგვრა-შევიწროებისაგან თავისუფალი იყვენ, იმათთვის განვითარების შესაძლებლობა შემოფარგლული იყო სულ სხვა მიზეზების გამო. რამდენათაც ისინი კარგადენ თავის უწინდელ საზოგადოებრივ-საწარმოო როლს და თავის მოქმედებას მარტო „განაწილებასა“ და ხმარებას ანდომებდენ, იმდენათ მათი განვითარებაც უნაყოფო, პარაზიტულ მიმართულებას იღებდა.

ამნაირათ, მიწათმოქმედ კლასებს არ შეეძლოთ ისეთი ძალა წარმოეშვათ, რომელიც გარდაჰქმნიდა, გადაახლისებდა წვრილ-ბურჟუაზიულ საზოგადოების შინაგან ურთიერთობას.

ქალაქების თავისუფალი მრეწველი კლასები გაცილებით უფრო უკეთეს პირობებში იმყოფებოდენ. მათთვის არ არსებობდა დაჩაგვრა-შევიწროება გარეშე მტრისაგან, ხოლო საზოგადოებრივ წარმოებაში მათი ძლიერ სასარგებლო როლის გამო, იმათი განვითარების გზა გახსნილი იყო. მაგრამ აქაც უნდა გავარჩიოთ ორი ჯგუფი, რომელიც ერთნაირ მდგომარეობაში არ იმყოფებოდა, — ესენია საკუთრათ ხელოსნები და მოვაჭრეები.

წვრილი ხელოსნისათვის, რომელიც ცეხის წევრათ ითვლებოდა, თავის-თავათაც ვიწრო სამოქმედო ასპარეზი კიდევ უფრო ვიწროვდებოდა საცემო წესების მეოხებით. მისი სამოქმედო სფერა ვიწროა იმიტომ, რომ ისაზღვრება ერთი რომელიმე

ამ უკანასკნელებს მალე ძლიერი, სანდო და ენერგიული მოკავშირე გამოუჩნდათ, — ეს იყო ფეოდალებზე გადამტერებული მოქალაქეები. ქალაქებთან კავშირმა დიდი მატერიალური საშუალებანი მისცა კოროლებს, რომლის მსგავსიც მათ მოწინააღმდეგეებს არ მოეპოვებოდათ. კოროლებმა შემოიღეს მუდმივი ჯარები, რომელთა მეოხებითაც შეძლება ქონდათ ყოველთვის დაეწყოთ ბრძოლა, როცა კი მოისურვებდნენ, ფეოდალებისთვის კი ეს ყოველად შეუძლებელი იყო.

ამასთან კოროლებს დიდი დახმარება აღმოუჩინა სამხედრო ორგანიზაციის პროგრესმა და დააჩქარა იმათი გამარჯვება ურჩებზე: თოფის-წამლის გამოგონებით სრულიათ გამოუსადეგარი და უმნიშვნელო შეიქნა ფეოდალების აქამდე მიუვალი ციხესიმაგრეები და მათი ფოლადის საჭურველიც. ფეოდალმა დაჰკარგა „დაუმარცხებელი“ მეომრის სახელი მაშინ, როდესაც დაჰკარგა საზოგადოებრივ-სასარგებლო როლი წარმოებაში. დამარცხებული ფეოდალები ან კოროლის სამსახურში შედიან, ან უბრალო მემამულეებათ რჩებიან.

კათოლიკური ეკლესიაც, სხვა ფეოდალების მსგავსათ, ცხადია, თავის ნებით, უბრძოლველათ არ დაუთმობდა ახალ ძალას თავის პირველობას, თავის ორგანიზატორულ როლს საზოგადოებრივ ცხოვრებაში.

ხანდისხან სამღვდელთა კიდევ ახერხებდა სერვიოზულ გამარჯვების მოპოვებას მონარქებთან ბრძოლაში.

საშუალო საუკუნოების მიწურულში ეს ბრძოლა დასრულდა კოროლების გამარჯვებით. ასე თანდათან წარმოიშვენიძლიერი აბსოლიუტურ-მონარქიული ორგანიზაციები, რომლებსაც შეეძლოთ, დროებით მაინც, უბრუნველყოთ ვაჭრობის, აღებ-მიცემობის მშვიდობიანი განვითარება.

### **3. წვრილ-ბურჟუაზიულ ხანის საზოგადოებრივი ფსიხოლოგიის ძირითადი თვისებანი:**

პიროვნების განვითარებას წვრილ-ბურჟუაზიული საზოგადოება გაცილებით უფრო მეტ თავისუფლებას აძლევდა. ვი-

ნემ სხვა რომელიმე ნატურალურ საზოგადოებათაგანი. მაგრამ განვითარების პირობები ერთნაირი არაა ამ საზოგადოების სხვადასხვა კლასებისთვის: ზოგი კარგ პირობებშია ჩაყენებული, ზოგი კი ცუდში.

სამიწათმოქმედო ქვეყნებში, სადაც საცვლელი მეურნეობა ფეოდალურ ქერქში გახვეული გამოდიოდა, პიროვნების განვითარება უკიდურესათ ვიწრო ფარგლებში იყო ჩაყენებული. ფეოდალიზმის ბატონ-ყმური ურთიერთობა, რომელიც ბევრში წმინდად მონობას გავდა, ცვლის განვითარების ხანაში ძლიერ ჩაგრავდა მწარმოებელს, წუწნიდა მას უკანასკნელ კასიკოცხლო ენერჯიას და ამით განვითარების ძალას უსპობდა. რაც შეეხება თვითონ ფეოდალებს, რომლებიც ასეთ დაჩაგრვა-შევიწროებისაგან თავისუფალი იყვენ, იმათთვის განვითარების შესაძლებლობა შემოფარგლული იყო სულ სხვა მიზეზების გამო. რამდენათაც ისინი კარგავდნ თავის უწინდელ საზოგადოებრივ-საწარმოო როლს და თავის მოქმედებას მარტო „განაწილებას“ და ხმარებას ანდომებდნ, იმდენათ მათი განვითარებაც უნაყოფო, პარაზიტულ მიმართულებას იღებდა.

ამნაირათ, მიწათმოქმედ კლასებს არ შეეძლოთ ისეთი ძალა წარმოეშვათ, რომელიც გარდაჰქმნიდა, გადაახლისებდა წვრილ-ბურჟუაზიულ საზოგადოების შინაგან ურთიერთობას.

ქალაქების თავისუფალი მრეწველი კლასები გაცილებით უფრო უკეთეს პირობებში იმყოფებოდნ. მათთვის არ არსებობდა დაჩაგრვა-შევიწროება გარეშე მტრისაგან, ხოლო საზოგადოებრივ წარმოებაში მათი ძლიერ სასარგებლო როლის გამო, იმათი განვითარების ვზა გახსნილი იყო. მაგრამ აქაც უნდა გავარჩიოთ ორი ჯგუფი, რომელიც ერთნაირ მდგომარეობაში არ იმყოფებოდა, — ესენია საკუთრათ ხელოსნები და მოვაჭრეები.

წვრილი ხელოსნისათვის, რომელიც ცების წვერათ ითვლებოდა, თავის-თავადაც ვიწრო სამოქმედო ასპარეზი კიდევ უფრო ვიწროვდებოდა საცხოო წესების მეოხებით. მისი სამოქმედო სფერა ვიწროა იმიტომ, რომ ისაზღვრება ერთი რომელიმე

ხელობითა და მცირე შინაური მეურნეობით; მას საზღვრავენ აგრეთვე საცხო ურთიერთობანი და ერთი ქალაქის ფარგლებში ამწყვედვენ, სადაც ცეხს მონოპოლია აქვს ხელში ჩაგდებული, და ამით ხელს უშლიან საწარმოო ტენიკის განვითარებას მრავალი დადგენილებებით, რომელნიც მიმართულნი არიან თავისუფალი კონკურენციის წინააღმდეგ, და ასე აბრკოლებენ პიროვნების მიერ თავის საწარმოო დაწესებულების გაფართოებას.

ცეხის ხელოსანი ყველგან საცხო რეგლამენტებითაა შებოქვილი; მან ისე უნდა მოაწყოს წარმოება, როგორც სხვებია, და, მაშასადამე, ისე იცხოვროს, როგორც სხვები ცხოვრობენ; ის ვერ გაბედავს თავის თავზე მალა დადგეს, ვერ გაბედავს რაიმე საყურადღებო გაუმჯობესების შემოღებას თავის წარმოებაში, ვერ გაბედავს გააფართოვოს თავისი წარმოება და სხვ.

სხვა პირობებში ცხოვრობს და მოქმედებს ვაჭარი მისი საქმე, მისი სპეციალობა—ეს სხვადასხვა საქონლის ნაწარმოებთა უკანასკნელი ოპერაციაა, ე. ი. იმათი გადატან-გადაზიდვა და იმ ალავას მიტანა, სადაც ისინი მოსახმარათ არიან საჭირო. ეს სპეციალობა თავის-თავათ, შედარებით, ფართო საშოქმედო ასპარეზს იძლევა, ცხოვრების მრავალ სხვადასხვაგვარ ფორმებს აცნობს ვაჭარს, აიძულებს მას შეეგუოს, შეეთვისოს სხვადასხვა დროს, არეს და სხვ. ამავე დროს ვაჭრის მოქმედება, არსებითათ, ნაკლებ ემორჩილება გარეშე შევიწროებას; არ შეიძლება მისი ტენიკის ისე დამორჩილება რეგლამენტაციისთვის, როგორც სხვა რომელიმე ხელობის ტენიკისა. შემდეგ, ვაჭარს უფრო ხშირი და მეტი საქმე აქვს ფულთან, ვინემ სხვას; ფული კი, როგორც ზევით იყო ახსნილი, იწვევს და ანვითარებს უსაზღვრო ლტოლვილებას დაგროვებისადმი; ეს კონიშნავს ვაჭრისთვის მისი მოქმედების უსაზღვრო გაფართოვებას. ხელოსანი კი, ამის წინააღმდეგ, თავის მთავარ ძალას ცხოვრების ერთ დონეზე გაჩერებას ანდომებს, თავის მო-

ქმედების მიზნათ ეს დაუსახავს. ყველა ამის გამო ვაჰარი წვრილ-ბურჟუაზიულ ურთიერთობათა საერთო პროგრესში აუცილებლათ წინ უსწრებს ხელოსანს, და ამიტომ, როგორც ქვევით დავინახავთ, იგი წვრილ-ბურჟუაზიული სისტემის ნამდვილ განმახლებელის როლს ასრულებს.

მსოფლმხედველობის საზოგადოებრივ ფორმებს წვრილ-ბურჟუაზიულ ხანაში გარდამავალი ხასიათი აქვს. ერთი მხრით, ჯერ კიდევ შენახულა ძველი ნატურალური ფეტიშიზმი, მეორე მხრით — იფურჩქნება და ვილარდება ახალი, განსხვავებული ფეტიშიზმი — ფეტიშიზმი საქონლისა.

ნატურალური ფეტიშიზმი აქ დაკულია რელიგიური მეტაფიზიკის სახით. იმას არ შეუძლია ჯერ გაჰქრეს, იმიტომ, რომ წვრილ-ბურჟუაზიული საზოგადოება არაა ის საზოგადოება, რომელიც საბოლოოთ იმარჯვებს ბუნებაზე, საბოლოოთ ანთავისუფლებს ადამიანს იმისი მბრძანებლობისაგან, — წვრილი წარმოება არ კმარა ამისთვის.

მთელი საზოგადოებრივი კლასი, ენერგიული და ძლიერი, დიდის სიფრთხილითა დაგულ მოდგინეთ იცავდა ნატურალური ფეტიშიზმის ნაშთებს. როდესაც კათოლიკეთა სამღვდელოების ექსპლუატატორულმა როლმა გადააჰარბა იმის საზოგადოებრივ-არგანიზატორულ როლს, მაშინ კათოლიციზმმა შესცვალა თავისი დამოკიდებულება მეცნიერებასთან. მაშინდელ საზოგადოებრივ გონებაზე ფრიად სასარგებლო მბრძანებლობის შესაწარმნებლათ, სასულიერო ფეოდალებმა მტრულის თვალთ დაუწყეს ცქერა ყოველგვარ მტკიცე და ჭეშმარიტ შეგნებას, სინამდვილის მეცნიერულათ შესწავლას. სამღვდელოებაში სუსტდება ინტერესი ძველ კლასიკური მეცნიერებისა და ფილოსოფიის ნაშთებისადმი, რომლის შემნახველათ და მატარებლათ ამდენ ხანს ის ითვლებოდა. ახლა ის აცხადებს, რომ მეცნიერება და ფილოსოფია საჭირო არ არის რელიგიის შემდეგ, „როგორც ბრწყინვალე მზის სინათლეზე საჭირო არაა მკრთალი ფანარის ანთება“. კათოლიციზმი მოუხეშავ ცრუმორ...

წმუნრობათა სისტემათ გადაიქცა. ის აფრთხობს საშინელებებით ბნელ და სუსტ გონებას, და ამრიგათ მას თავის მბრძანებლობის ქვეშ აყენებს. უაზრო, სასტიკი დევნა ყველა გრძელულების, კუდიანებისა და ჯადოსნებისა სწორი და საუკეთესო დამახასიათებელია ამ ხანაში კათოლიკეთა ეკლესიის ცხოვრებისა.

რა თქმა უნდა, ამ პირობებში ნატურალური ფეტიშიზმი დიდხანს არ უთმობდა ალაგს მოვლენათა მიზეზების შეგნებას. თუ რა ზომამდე მაგრათ ჰქონიათ ფესვი გადგმული ძველი ფეტიშიზმის ნაშთებს, ეს იმ ფაქტიდანაც ჩანს, რომ მაშინ, მაგ., არსებობდნენ და ჰყვავოდნენ ისეთი ფეტიშისტური მეცნიერებანი, როგორცაა ასტროლოგია და ალქიმია.

რაც შეეხება საცვლელ მეურნეობის ფეტიშიზმს, ის იყო გამოხატულება ახალი ძალა-უფლობისა—საზოგადოებრივ ურთიერთობათა მბრძანებლობისა, რომელიც ემორჩილება ადამიანს საცვლელ მეურნეობის დროს.

ალბ-მიცემობაში, ცვლაში იხატება შრომის განაწილება ადამიანთა შორის. მაგრამ ესაა შრომის მოუწესრიგებელი განაწილება და სწორეთ იმის ამ მოუწესრიგებლობიდან გამომდინარეობს ის, რომ მწარმოებლები ვერ ეგუებიან ახალ უროთიერთობას, მის მონათ ხდებიან. ამას რჩება საზოგადოებრივ ურთიერთობის მბრძანებლობა.

საქონლის ფასები, როგორც ზევით იყონათქვამი, ემორჩილება ღირებულების კანონს, ე. ი. თავის მუდმივ რყევასა და აწევ-დაწევაში ღირებულებასთან გათანასწორებას ცდილობდნენ. მაგრამ თვითოეულ მომენტში ისინი, ცოტათ თუ ბევრათ, დაშორებულნი არიან ამ ნორმას, იმიტომ, რომ ღირებულების კანონი გაჰყავს ცხოვრებაში არა შეგნებულ, მომწესრიგებელ ნებას, არამედ სტიქიურ კონკურენციას. თვითოეულ კერძო მომენტში საქონლის მწარმოებელი შეიძლება ბაზრის პირობებთან შეუგუებელი დარჩეს, იმისი საშრომოდენებელია რამდენიმეთ ან სრულიად—უსარგებლო, ამაოდ დასარ-



ჯული აღმოჩნდეს. ამით მისი მონაწილეობა საზოგადოებრივ განაწილებაში შემცირდება, მისი მოხმარება დაიკლებს.

ყველა ამის გამო მწარმოებლისთვის ბაზარი წარმოადგენს გარეშე ძალას, რომელსაც ის უნდა შეეგუოს, მაგრამ მოახერხებს ამას თუ ვერა, — ეს მასზე არაა დამოკიდებული; ასეთივე იყო გარეშე ბუნებაც მისი ათასგვარის საშინელებით ველური მონებისათვის. აქედან წარმოსდგა ორივე სახის ფეტიშიზმი.

ბაზარი თავისივე კონკურენტით, თავისი ხშირათ სასტიკი, უღმობელი ბრძოლით სრულიათ ფარავს მწარმოებლის თვალ-დან იმ ფაქტს, რომ საზოგადოებრივი კავშირი — საზოგადოების საერთო ბრძოლაა ბუნებასთან. მყიდველი და გამყიდველი, რომლებიც ნამდვილათ საზოგადოებისთვის შრომობდნენ, ერთმანეთს ხვდებიან ბაზარში არა როგორც წევრები ერთი საზოგადოებისა, არამედ როგორც მოწინააღმდეგე პირები. მწარმოებელმა არ იცის და არც შეუძლია გაიგოს, იმისი შრომა საზოგადოებრივ-სასარგებლო იქნება თუ არა. საქონლის მწარმოებელმა არ იცის და არც შეუძლია გაიგოს თავის ნაწარმოების საზოგადოებრივი ღირებულება, იმიტომ; რომ ეს შეჩვეული არაა საქონელი საზოგადოებრივ ნაწარმოებათ ჩასთვალოს. უკვირდება რა გაცვლა-გამოცვლას, ის ადგენს თავისებურ წარმოდგენას ღირებულებაზე, ანუ, უფრო სწორეთ რომ ვთქვათ, საქონლის ჩვეულებრივ ფასზე; მაგრამ ის იმისთვის გაუგებარი მოვლენაა. მას არ შეუძლია ახსნას ის საზოგადოებრივ-საშრომო ენერჯის დახარჯვით, პირველ ყოვლისა, იმიტომ, რომ მას წარმოდგენაც არა აქვს იმ შრომის საზოგადოებრივ ხასიათზე, რომელმაც ეს ნაწარმოები დააშადა, მეორეთ იმიტომ, რომ ეს ღირებულება მას ფულის განსაზღვრული რაოდენობა გონია, და არა შრომის განსაზღვრული რაოდენობა. საქონლის მწარმოებლის გონება ვერ ახერხებს, ღირებულება ადამიანის საზოგადოებრივი შრომის ურთიერთობას დაუკავშიროს, მარა, სწავიერეთ, იგი მას თვითონ საქონელში ხედავს, და ზეზეურათ თუ შეხედავთ, ეს სრულიად ბუნებრივით გე-

ჩვენებათ. ვის ხელშიაც უნდა იყოს საქონელი, მისი მწარმოებლისა თუხსვის ხელში, სულ ერთია, — საქონლის ღირებულება ამით არ იცვლება. აქედან ადვილათ შეიძლება ის დასკვნა გამოვიყვანოთ, რომ ღირებულება — ეს საქონლის თვისებაა, რომლის მეოხებითაც შესაძლებელი ხდება მისი გაცვლა ფულის განსაზღვრულ რაოდენობაზე, რომ ეს თვისება საქონელს აქვს თავის-თავათ, კაცისაგან და საზოგადოებისაგან დამოუკიდებლათ, რომ, საზოგადოთ, ესაა **ბუნებრივი თვისება საქონლისა**. საიდან ჩნდება ეს თვისება, რით ისაზღვრება იგი — საქონლის პატრონი ამას არ იძიებს; იმისთვის ცულის საცვლელი ღირებულება არის ორი მანათი და მეტი არაფერი; ის არაფრისაგან არაა დამოკიდებული, ის არსებობს ცულში თავის-თავათ, როგორც ნატურალური ფეტიშიზმისათვის არსებობს ცულის სული, რომელიც სულია და მეტი არაფერი. ამაში მდგომარეობს დედა-აზრი საქონლის ფეტიშიზმისა. ეს ფეტიშიზმი ვერ ხვდება იმას, რომ ცვლაში იხატება საზოგადოებრივი ურთიერთობაა ადამიანთა შორის, — და საქონლის ღირებულებას თვითონ საქონლის შინაგან ბუნებრივ თვისებათ თვლის. ამგვარათ, ის, რაც ნამდვილათ წარმოადგენს ადამიანების ურთიერთობას, ფეტიშიზმს ნივთთა ურთიერთობათ ეჩვენება. საცვლელი მეურნეობის ფეტიშიზმი არის, მაშასადამე, სრული წინააღმდეგობა ნატურალური ფეტიშიზმისა, რომელსაც ნივთთა ურთიერთობაც ისეთი ეგონა, როგორიც ადამიანთა ურთიერთობა იყო.

საცვლელ მეურნეობის ფეტიშიზმის გავლენა ადამიანის აზროვნებაზე ბევრათ, ძალიან ბევრათ შორდება ცვლის ზრცქვის ფარგლებს. ამ ენაქის მთელი მსოფლმხედველობა ამ ფეტიშიზმის გავლენის ქვეშ იმყოფება და მისგან იღებს თავისებურ ელფერს. ნატურალური ფეტიშიზმი ცდილობდა თვითოეულ მოვლენისათვის ჩაეგა ცოცხალი სული, სწორეთ ისეთი, როგორც ჰატრიარქალურ ჯგუფს, და ამ ჯგუფს კი უავდა ცოცხალი სული — ორგანიზატორი. საცვლელი მეურნეობის ფეტიშიზმი თავსებს საქონელში „ღირებულებ“

ბას“—ცარიელ, უბრალო აბსტრაქციას, მკვდარ სუფს—და მათ კმა-  
ყოფილდება იმ კიბხვის გადაჭრადი, რომელსაც მისთვის არსებითად  
მნიშვნელობა აქვს, —როგორცაა საქონლის მოძრაობის სავითხი. ის  
აზროვნება, რომელსაც ადამიანი შეეჭვია მუდმივ და ჩვეულებრივ  
ურთიერთობათა სფეროში, სრულიად შეუგნებლად და თავის უნებურად  
გადააქვს მას ყველა სფეროში, სადაც ადამიანს დაკვირვება უნდება.  
ყველგან, სადაც აზროვნებას სჭირდება მრავალსახეობაში ერთიან-  
ობა, მთლიანობა ადმოაჩინოს (რაც მის მთავარ დანიშნულებას შეა-  
დგენს), ის სარკებლობისთვის ისეთივე უძინაარსო, ცარიელ უსი-  
ცოცხლო „ფორმალურ“ ცნებებით. ასე, მაგ., უფლებრივი და ზნე-  
ბრივი ნორმები გარკვეულ თავის სასიცოცხლო მნიშვნელობას და „აბ-  
სოლიუტურს“, ე. ი. განუხლებელ-უსიცოცხლო, ხასიათს იღებენ.  
ისინი აზროვნებენ მოჩინებებსა და ასრულებს მართლაც არა იმი-  
ტომ, ვითომც ისინი დიურთების—ქვეყნის ორგანიზატორის ნების  
გვიხატავენ, და არც იმიტომ, რომ ვითომ ადამიანების რეალურ ინ-  
ტერესებს შეეფერებოდენ, არამედ იმიტომ, რომ ისინი **ნორმე-  
ბია**—მოჩინა და გათავდა; მისი მიშველი, განუხლებელი „იმპერატი-  
ვი“ მორალურ ცხოვრების ნამდვილ მკვდარ სუფს წარმოადგენს. შე-  
გნების ნორმები—ტექნიკური—ჰეგარგავენ—რა ღუთაებრივ ხასიათს,  
შორდებიან აგრეთვე ცოცხალ ცდას და ცხოვრებისთვის ბრძოლას,  
და ნამდვილ, წმინდა ნორმებთან იქცევიან, რომლებსკენაც შეგნება  
უნდა ილტვოდეს მხოლოდ იმიტომ, რომ ისინი—მისი ნორმები არაან  
და, მასთანაშე, ირინად საგაღებულმნიც, მოჩინა და გათავდა. ამ  
უსუფს, უსიცოცხლო აბსტრაქციების მუფობა შეტაფიზიკურსა და  
კრიტიკულ-ფილოსოფიურ სისტემებში ზოგაობის თავის სრულ, და-  
მთავრებულ სახეს; ეს სისტემები წარმოადგენენ ამ ახალი ფეტიში-  
ზმის უმაღლეს იდეოლოგიურ ნაწარმოებს.

საცვლელ მეურნეობის ფეტიშიზმში იხატება საზოგადოე-  
ბრივ ურთიერთობათა ბატონობა ადამიანებზე, როგორც ნა-  
ტურალურ ფეტიშიზმში იხატება—გარეშე ბუნების ბატონობა.  
სადაც საზოგადოებრივი ადამიანი ისეთ სტიქიურ ძალას ეჯა-  
ხება, რომლის დამორჩილებაც მას არ შეუძლია და რომელთა-

ნაც შეწყობა-შეგუებას იგი ვერ ახერხებს, იქ იგი თავისთვის აუცილებლათ ფეტიშებსა ქმნის.

რა დასკვნა გამოდის აქედან? ის, რომ ფეტიშიზმი გამოხატულებაა არა მარტო „შეგნების ნიჭის“ სისუსტისა, და უძლურებისა, არამედ სამერმისო ბრძოლაზე ხელის აღებისა, ამიბრძოლის სრული უარყოფისაც. ფეტიშის მიზეზით შეგნება ჩერდება, იყინება. ამიტომ იქ ადამიანის შეგნებულ ურთიერთობათა განვითარება შეუძლებელია, — ეს ურთიერთობანი ფეტიშისტურათ ესმით; იგი სტიქიურათ უნდა განვითარდეს ისე, როგორც სტიქიურათ ვითარდება ტენნიკა ნატურალურ ფეტიშიზმის ბატონობის დროს. სტიქიური განვითარება კი აუცილებლათ იწვევს აუარებელ ტანჯვა-წვალებას და ძლიერ ნეღლის ნაბიჯით მიდის წინ. ასეთია გამცვლელ საზოგადოების ურთიერთობათა განვითარება.

მაგრამ, ყოველ შემთხვევაში, ის ცოდნა, გამოცდილება და უნარი, ის მასალა, რომელიც წვრილ-ბურჟუაზიულ საზოგადოებას მოეპოვება თავის განვითარებისათვის, გაცილებით უფრო მდიდარი, ფართე და მრავალფეროვანია, ვინემ ის, რომელიც ნატურალურ საზოგადოებათა განკარგულებაში იყო. ამიტომ ტენნიკის პროგრესი და, მასთან ერთათ, საზოგადოებრივი ურთიერთობათა სტიქიური განვითარებაც წვრილ-ბურჟუაზიულ საზოგადოებაში გაცილებით უფრო სწრაფი ნაბიჯით მიდის წინ.

წერილ-ბურჟუაზიულ საზოგადოების ეკონომიური შესედელები ისინი ჰიბრძინი გამომსატყუელია სცვლელ მეურნეების ფეტიშიზმის თანდათან განვითარებისა. ამავ დროს ისინი გვისურათებენ წერილ-ბურჟუაზიის ინტერესებსა და სხე-ხეულებებს, რომელთაც ჯერ კადემ ფეცდალეური ხანის იდეური „ნაშთებიც“ ურევია.

ამ ეპოქის ეკონომიური ლიტერატურა შეტათ დაიბნია. მე-XVI სუფუენემდე ის თითქმის არც კი არსებობდა. მთავრება მხოლოდ განცალკევებული, შემთხვევითი ცნობები სხვადასხვა მწერლების შესედელების შესასწავლად ამ თუ ამ ეკონომიურ ფაქტებზე. ამ ცნობების შედარებით

თი სიღარიბე აიხსნება იმით, რომ საზოგადოების უფრო ინტელექტურ ნაწილს საკლებათი ანტიერესებდა ეკონომიური ცხოვრების მოვლენები, — მისი მწერლების მეტ ნაწილს სასულიერო ზირები შეადგენდენ, — და რამდენიმეთ, აგრეთვე, იმით, რომ საზოგადოების ცხოვრებაში ცვლილებები ძლიერ ხელს და გვიან-გვიან ხდებოდა. უფლის უწინარეს — მკვლევართა უურადლებას სწრაფათ მიმდინარე პროცესები, მკაცრიით გამომხატველი ცვლილებანი იპრობენ ხოლმე; აი რატომღა, რომ სატურალურსა საზოგადოებაში, რომლის საზოგადოებრივი თვარებიც მეტათ ხელი მსვლელობით ვითარდებოდა, სრულიათ ვერ შესძლო ეკონომიური მეცნიერების შექმნა; წვრილ-ბურჟუაზიულ საზოგადოებაში იბადებინ და იფურჩქნებინ სასახები ამ მეცნიერებისა, ხოლო სწრაფ და მოძრა კაპიტალისტურ საზოგადოებაში კი ის დიდ მნიშვნელობას იქონს ცხოვრებაში და, შედარებით, დიდათ მძალე განვითარებას მიადწევს.

ცნობები მცვლელად საზოგადოების განვითარების დასაწყისში გამოეყოფელ ეკონომიურ შეხედულებათ შესახებ გვსვდება დვთისმეტყველ მწერლების ნაწერებში: ახალი საზოგადოება ხომ ძველი, თვარდალური საზოგადოებისაგან წარმოიშვა და დაიბადა, სადაც სასულიერო წოდების რაგანიხაციათა ეკონომიურსა და პოლიტიკურს ბატონობამ მთელ ლიტერატურას სადვთისმეტყველო ეფთერი დაადგა. ამანიართ, ერთ უფვირთასეს წყაროს წარმოადგენენ თომე აგვისელის ზეხულებანი (XIII სუკ).

თუმცა თომე აგვისელი უკვე ნახევრათ მცვლელ საზოგადოებაში ცხოვრობს, მაგრამ მთელი მისი სიმშატია თვარდალ-სატურალურ საზოგადოებას ეკუთვნის. მისი იდეალია — სატურალური მეურნეობა, რომელსაც საქანლის ცვლად ესჯირთება. მაგრამ ძალაუბურათ იგი მინც დიდ მნიშვნელობას აძლევს საცვლელ ურთიერთობის, საქანლის თვასების, ვაჭრის მოსაკების, მეფასმის შემოსავლის და სხვ. საკითხებს. ამ კითხვებში იგი მცვლელი თვარდალებისა და წვრილი ხელმსახების შეხედულებათ გამომხატველია.

სიმიდრისა და შემოსავლის ერთათერთ განხიერ წყაროს თემას შრტმა მიანიბა, ამის ახრით მარტოადენ შრტმას აქის თავის-

თავათ ღირებულება და შრომა აძლეეს მას სხვა საგნებსაც. აქ მას ძლიერ ხაკლებათ, ძლიერ ცოტა ემხნევა საქონლის ფეტიშიზმი, რომელიც ამბობს, რომ ღირებულება — არის ღირებულება საქონლისა, და აუცილებელ შინაგან თვისებას წარმოადგენს.

საქონლის ფასების შესახებ თამა ამბობს შემიძებს: გაყიდვის დროს არ შეიძლება იმ მისწრაფებით ვიხელმძღვანელოთ, რომ შეიძლება, რაც შეიძლება, მეტი გამოფაროვით, იმიტომ, რომ თვითთველ საქონელს აქვს თავისი „სამართლიანი ფასი“. ეს ფასი უნდა იყოს ისეთი, რომ იმან შესძლოს შრომის სავსებით დაჯილდოვება, და შეძლება მისცეს საქონლის გამოიდეველს თავის საზოგადოებრივ მდგომარეობის შესაფერათ იცხოვროს. ამ თვალსაზრისით უცქერის ის გლეხებსაც, ხელისნებისაც და ფეოდალებსაც. სწორეთ ასევე უცქერის იგი ვაჭრის მკვებას და სამართლიანათ მიანია ის იმდენათ, რამდენათაც იგი აინაზღაურებს გადატან-გადმოტანაზე დახარჯულ შრომას და ვაჭარს ცხოვრებისათვის აუცილებელ საშუალებას აძლეეს; მამასადაშე, მისთვის ვაჭარი არაფრით არ განსხვავდება ხელისნისაგან. მის მსჯელობას სამართლიანი ფასების შესახებ, რომელიც საზოგადოებრივ მდგომარეობის მოთხოვნილებებით უნდა იზომებოდეს, აშკარათ ემხნევა წოდებრივობის ბეჭედი, რაიცა საშუალო საუკუნოების დამახასიათებელი თვისებაა.

მეფასშეობას თამა საშინელ მტრულათ და ზიზღით იხსენიებს: მეფასმისა და მისი მოვალის ინტერესთა წინააღმდეგობა მუდამ ძლიერადვილი საგრძნობელია. გლეხებიც, ხელისნებიცა და თვით ფეოდალებიც ძლიერ იტანჯებოდენ მეფასშეებისაგან. ჩვეულებრივ ამ ხანაში მეფასმისგან სესხს იღებდენ არა წარმოებისათვის, არამედ ზირადას დასახარჯავათ, მოსახმარათ. ამხარათ, მეფასშე საზოგადოების თვალში სხვისი უბედურების მიხნათ და ექსპლუატატორათ გამოდიოდა. ამას ისიც უნდა დავუმატოთ კიდევ, რომ თვითონ მეფასშეთა კლასი ახლაცაცილებით ხაკლებ გამოეჩინა იყო, ვინემ ძველ ქვეყნებში, სადაც მათს რაგში მრავალი მდიდარი გავლენიანი და წარჩინებული ზირი იდგა; საშუალო საუკუნოებში მხოლოდ მოქალაქეების ნაწილი (უმთავრესათ უბრალები) და ზოგიერთი კათოლიკეთა მღვდლები ეწოდენ ასეთ

„მღვანეობას“ და აი, ამიტომ სსხოგადობრივი აზრიც ზიხლით უც-  
ქროდა მეუბნეების და სამოქალაქო კანონებიც დიდხანს სდევნიდნენ მათ.

ზოლიტიკური ძალა-უფლების ეკონომიურ ცხოვრებასთან დამო-  
კიდებულების შესახებ ათმას შეხედულება მისი დროის სსქმის სამ-  
ღვიფ მდგომარეობის გამომსატველია. საბატონო მამულის ცხოვრე-  
ბაშიაც და ქალაქურ ცხოვრებაშიაც, ადამიანთა ურთიერთობა ეველებს  
სასტიკი რეკლამენტის შემწობითა აუთ განსხვდვრული. თავის-თავათ  
ცხადია, რომ ათმა აგვინელი სახელმწიფო მმართველობას მეტათ  
ფართუ უფლებებს აძლევს სსხოგადობის ეკონომიურ მოქმედებაში  
ჩასარეკათ.

სსხოგადობა, ათმას შეხედულებანი წვრილ-ბურჟუაზიული ქვე-  
ნის დასწეის ეკუთვნიან. ეს, სხვათა შორის, იქიდანაც ჩანს, რომ  
ის ვიდევ არ აძლევს ისეთ დიდ მნიშვნელობას ფუფს, როგორც  
მან მოიზოვა შემდეგ, უფრო განვითარებულ წვრილ-ბურჟუაზიულ სს-  
ხოგადობის წარმომადგენელთა თვალში.

საცვლელ ურთიერთობათა სისტემაში ფული ეზინატესობით აღ-  
ქურვალი საქონელია, რომელსაც არ ეძინია მოთხოვნის აწვე-დაწვეისა,  
როგორც სხვა საქონელს. ფული საქონლის მწარმოებლისთვის დი-  
რებულების სსზომია, მისი სრული განხორციელება. სიმდიდრისადმი  
ღტოლვილება ასეთ მწარმოებლისთვის ნიშნავს ფულის მოგროვებას.  
განუვითარებელ კონებას თავისი წარმოდგენა ფულზე, როგორც ერ-  
თადერთ ჭეშმარიტ სიმდიდრეზე, სავსებით გადააქვს მოულ სსხო-  
გადობაზე.

რადგან, საყოველთაო რეკლამენტაციის გამო, იმ დროის წვრილ  
ბურჟუას არ შეეძლო თავისუფლათ გაუფართოვებია თავისი წარმოება,  
იგი იძულებული შეიქნა ფულის დაგროვების წყურვალი სხვა გზით  
დაეკმაყოფილებია. ამ მიზნით ის ამცირების თავის ზირად მოთხო-  
ნილებებს, რომ ამით შეამოკლავს ფულის ხარჯი მეურნეობაში. ასე-  
თისავე მოსაზრებით ხელმძღვანელთავენ სსხოგადობრივ მეურნეო-  
ბაშიაც.

როდესაც მეფე რინარდ მე-II (1400 წ.) შეეკითხა ლახდო-  
ნის სახელდონო-სავაჭრო კორნორაციებს, — რა საშუალებით შეიძლება

ხალხის კეთილმდგომარეობის ხსნა დადუბვისგან. მათგან ამგვარა მას-  
სუხი მიიღო: „უნდა ვეცადოთ უცხო ერებიდან იმზე ნაკლები ვიყა-  
დეთ, რამდენსაც ჩვენ მათზე ვყიდიოთ“. ამგვარი შეხედულებიდან  
გამომდინარეობდა პოლიტიკა წვრილმან და შემავიწროვებელის კონ-  
ტროლას დასრულებისა, რომელსაც მიზნათ ისა ჰქონდა, რომ შემთხვეუ-  
ვით საზღვარ-გარეთ მეტი ფული არ გაემწავა. ასეთთა „სისტემა ფუ-  
ლის ბალანსისა“, რომელიც შედეგია წვრილ-ბურჟუაზიულ მომჭირ-  
სებთა-უპირათისა სახელმწიფოთ ეკონომიურ ცხოვრებაში.

ამ სისტემის ცხოვრებაში კატარების ერთ ნიმუშათ გამოდგება  
„ხარჯვის სტატუტი“ (ადგილობრივი დებულება ინგლისში), რომე-  
ლიც თხოულობდა, რომ უცხოელ ვაჭარს მთელ თან-მყოფელიც და მთ-  
ლიანად საქონელში ადებულა ფული ინგლისური საქონლის ეიფოში  
უნდა დაესარჯა. უცხოელ ვაჭრებსე სისტემა იფაღ-ეური კუჭირათ,  
რომ მათ ამ კანონითვის გვერდი არ აქვიათ.

მეორე მაგალითათ — სისტემა კანონები „ფუიუნების“ წინააღ-  
მდეგ, რაცა „უბრალოთ ფულის ხარჯვას და მეტი არაფერი“.

საზოგადოათ, სისტემა ფულის ბალანსისა პრაქტიკაში და ღი-  
ტრატურაშიაც სულ ერთათათ გაუღენთილი იყო რეკლამენტაციისა და  
მონობლიის სულით, რაც სამუადო საუკუნობის მეორე ნახევრას  
წვრილ-ბურჟუაზიულ საზოგადოებას ნომობლივ თვისების შედგენ-  
და... სახელმწიფოს ხარევა ეკონომიურ ცხოვრების წვრილმანების  
სავსებითა ჰგავს ფეოდალის მიერ კონტროლს თავის საბატონის ეკ-  
ნომიურ ცხოვრებაზე და აგრეთვე ცუხურ თრკანიზაციების მიერ  
მრეწველობის შეკლუდვასა და შევიწროვებას. გასხნვაგება მხოლოდ ისა,  
რომ ხარევის მიზნათ არა შემამულის შეურჩეობის ინტერესები, არა  
ქალაქის მცხოვრებთა ინტერესები, არამედ მეუვის ხაზინის ბიურ-  
კრატიულ სახელმწიფოს ინტერესები.

სივთათ შორის, მონობლიების გაცემა მამინდელ სახელიწი-  
ფოში ხაზინის შევსების ერთ საუკეთესო საშუალებას შეადგენდა.  
ჰვიდდა რა ცალკე შირზე, და უფრო ხშირათ კი ამხანგობაზე, ვაჭ-  
რობისა თუ წარმოების რომელიმე დარგის მონობლიას, სახელმწი-  
ფო ამით ამდიდრებდა თავის ხაზინას და ამავ დროს მისთვის უფ-



რო ადვილი იყო ერთ მონობლისტსე თვალყურის დაჭერა, ვინემ მრავალ დამოუკიდებელ მრეწველებისა და ფაქტებისათვის გონტროლი.

შემდეგ, საქანლის შემოტანის შესამცირებლად სახელმწიფო მადალ იაუებს აწესებდა შემოსატან საქანელსე, ხანდისხან ვი ზირ-დაზირ კრძალავდა ამ თუ იმ საქანლის შემოტანას, რომ მით სა-ბოლოთ ეხსნა მოქალაქენი უცხოელებისათვის ამ საქანელში ფულის ძეგვისგან.

ფულის ბაზანსის სისტემის მძიმე იყო ზიკველი ეკანომის-ტი ლიტერატურაში—ვილიამ სტაფორდი, რომელიც ცხოვრობდა XVI საუკუნის მეორე ნახევარში (მაშასადამე, მამის, როცა სავაჭრო კაპიტალი უკვე თვალსაჩინოთ იყო განვითარებული). ხუელეკირივ ღლ-ნისძიებათა გარდა, ის სახელმწიფოს უთითებდა სხვა, უფრო დადუ-ბითი ხასიათის ზომებზე, როგორცაა, მაგ., საქანლის უცხო ქვეყნებ-ში გატანის გააღვივება, საზღვარ-გარეთიდან დახელაფიებული მუიქ-ბისა და ხელახლების მოწვევა, რომ საჭირო აღარ ეთიფილიყო მათი ნაწარმების საუიღვათ საზღვარ-გარეთ წასვლა. ის ექერგიულათ კებ-მოდა ზოგირთა მუიუების ზოლიტიკას, რომელსიც, სახელმწიფოს შემოსავლის გამრავლებისათვის, დაბალი ღირსების ფულის სწრიდენ, ასე ვთქვათ, უაღს ფულის ამზადებდენ. სტაფორდის აზრით, ფულში ფასობს „არა სახელი, არამედ მათი არსება და რაოდენობა“. რაკი მის ღრთს ფაქრობა საკმაოდ განვითარებული იყო, სტაფორდის შექმლო, წამდენიმეთ მანინ, აეხსნა და გაეგო ის ფაქტი, რომ ფული აგივე საქანელია, მხოლოდ განსაკუთრებული როლის ამირულებელი.

წამდენათაც წინ მიდიოდა ფაქრობის განვითარება, იმდენათ უფ-რო შემაგვიწროებელი ხდებოდა მისთვის სავაჭრო ბაზანის სისტემა, რომლის მიზანიც მხოლოდ ის იყო, რომ გაეჩულებოთ ფულის გა-ტანა სახელმწიფოდან. ამით ეს სისტემა მეტათ უმლიდა ხელს იმ ფაქტებს, რომლებიც მსოფლიო ფაქრობას მისდევდენ; მათ ხშირათ და ერთბაშათ ბევრი ფულის გატანა უხდებოთ საზღვარ-გარეთ, რომ შემდეგ კიდევ უფრო მეტი შემოიტანონ, მაგ., როდესაც ერთ მხა-რეში იათათ ბევრი საქანელს უიდელობენ იმ მიზნით, რომ ძვირათ გაჭვიდონ მეტრეში და სხვ.

ამასთანავე, უარეულებმა მონობელებმაც მალე გამოიხიეს თავი-  
სი ცუდი თვისებანი: მხმარებლებისათვის ისინი საზარად შეიქნენ  
იმით, რომ საქონლის ფასები ასწიეს, მოვაჭრე კლასისათვის კი იმით,  
რომ მის ინიციატივას აფერხებდენ, რადგან, მონობელით წყალობით,  
ესა თუ ის წარმოება რამდენიმე ჰირის ხელში იყო და მათ ჩარევის  
უფლება არა ქონდათ. ამას დასცა „ფულის ბაღანისის სისტემა“, რაც  
სავაჭრო და სამხეობაქტურად კაპიტალიზმის ხასში მოხდა.

#### 4. განვითარების ძალები და იმისი მიმართულება წვრილ-ბურჟუაზიულ საზოგადოებაში.

ნატურალურ-სამეურნეო საზოგადოების განვითარების ძი-  
რითად მამოძრავებელ ძალას შეადგენდა „მცხოვრებთა აბსო-  
ლიუტური სიჭარბე“. ეს სიჭარბე იმაში მდგომარეობს, რომ,  
ხალხის გამრავლების გამო, საზოგადოების წევრებს აღარ ყოფ-  
ნით საცხოვრებელ საშუალებათა ის რაოდენობა, რომელიც  
მათ შეუძლიანთ მოიპოვონ არსებული ტენიკის შემწობით,  
როდესაც ფეოდალური საზოგადოების ფარგლებში ახალი ურთი-  
ერთობა ისახება და ნატურალურ-ფეოდალური წყობილება ნელ-  
ნელა წვრილ-ბურჟუაზიულ წყობილებათ იქცევა, მაშინ სცე-  
ნაზე გამოდის საზოგადოებრივი პროგრესის ახალი მამოძრავე-  
ბელი ძალა—კონკურენცია.

მცვლელი საზოგადოების ორგანიზაცია ისეთია, რომ მის  
შემადგენელ მრავალ წვრილ, მშრომელ მეურნე თემებს სათი-  
თაოთ ყველას თავისი წარმოების ორგანიზატორი ჰყავს, მაგრამ  
ამ მეურნეობათა ურთიერთშორისი დამოკიდებულებანი, მათ შო-  
რის შრომის განაწილება არაა შეგნებულათ მოუწერიგებელი.  
ამიტომ საზოგადოებრივი ნაწარმოების განაწილება მათ შორის  
ცვლის მოუწერიგებელი სახით სწარმოებს. ამ მოუწყობლო-  
ბის გამო საცვლელ ურთიერთობებს ბრძოლის ხასიათი აქვს.  
ბრძოლა სწარმოებს, ერთი მხრით, მყიდველსა და გამყიდველს  
შორის, და მეორე მხრით—გამყიდველებში და მყიდველებში.  
ერთმანეთთან ეს ბრძოლა ერთი მეურნეობისა ყველა დანარ-

ჩენის წინააღმდეგ არის კონკურენცია; იმას, როგორც არსებობისათვის ბრძოლის ერთ უძნელეს ფორმას, თანა სდევს აუარებელი ტანჯვა-წვალება; მაგრამ ამ ტანჯვა-წვალების ფასათ ჩვენ უძინეთ განვითარებას.

საცვლელ ურთიერთობებზე მეფობს კანონი ღირებულებისა. თუ მეურნეობა ნაწარმოების დამზადებაზე მეტ საშრომო ენერჯიას ხარჯავს, ვინემ ამ საზოგადოებაში აუცილებლათ საჭიროა, ე. ი. ხარჯავს ამ ნაწარმოების საზოგადოებრივ ღირებულებაზე მეტ ენერჯიას, სჩანს, ის ვერ შეგუებია საზოგადოებრივ ბრძოლას, იმას არ ძალუძს სხვას კონკურენცია გაუწიოს, და ამის გამო დაინგრევა, მოიპობა. თუ, პირიქით, მეურნეობა წარმოების რაიმე განსაკუთრებით გაუმჯობესებულ საშუალებებით სარგებლობს, შედარებით ნაკლებ საშრომო ენერჯიას ხარჯავს წარმოებაზე, ვინემ სხვა მეურნეობათაგანი, მაშინ ის ბრძოლასთან შეგუებული გამოდის და, ცხადია, იზრდება და ფართოვდება. ამნაირათ, ზოგი მეურნეობანი ბედნიერათ ცხოვრობენ, მაშინ, როცა სხვებს ცხოვრების სახსარი აკლიათ. ეს საშუალებათა ნაკლებობა ჩნდება არა მცხოვრებთა წრეს-გადასული გამრავლებისაგან, არამედ საზოგადოებრივ ურთიერთობათაგან, კონკურენციისაგან; მასში იხატება არა აბსოლიუტური, არამედ ეგრეთ-წოდებული „მცხოვრებთა შედარებითი სიჭარბე“. საზოგადოების საწარმოო ცხოვრებაში ცალკე მეურნეობა ზედმეტი ხდება და ინგრევა არა იმიტომ, რომ საზოგადოთ არ მოიპოვება მისი ცხოვრების განგრძობისათვის საჭირო საშუალებანი, არამედ იმიტომ, რომ ის ვერ შეეგუება არსებულ საზოგადოებრივ პირობებს—ჩვეულებრივ ტენზიკას და ნაწარმოების საშუალო ღირებულებას.

მცხოვრებთა „შედარებითი სიჭარბისაგან“ წარმოშობილ ტანჯვა-წვალების გამო, ყოველ მეურნეობაში იღვიძებს ლტოლვილება—წარმოებაში, რაც შეიძლება, მეტი გაუმჯობესებელი წესების შემოღებისა, რომ ამით გაუძლოს კონკურენციას. ამნაირათ, კონკურენცია იწვევს ტენზიკის განვითარებას; ტენ-

ნიკის განვითარებას კი, თავის მხრივ, ცვლილება შეაქვს საზოგადოების ეკონომიკაში და იდეოლოგიაში, ადამიანების ურთიერთობაში და იმათ შეხედულებებში.

მცვლელ საზოგადოებაში ადამიანის მოთხოვნილებანი, უმთავრესათ, ცვლის საშუალებით კმაყოფილდებიან. ცვლის აქტი კი წარმოადგენს ბრძოლას მყიდველსა და გამყიდველს შორის. ამ ბრძოლაში დამარცხებას თან მოსდევს ტანჯვა და მოსპობა, სიკვდილი. ერთათ-ერთი ძალა, რომელსაც შეუძლია ეს ბრძოლა მყიდველის სასარგებლოთ დაავიკრავინოს, არის ფული. აქედან წარმოსდგება დაუშრეტელი წყურვილი ფულის მოგროვებისა, — ეს საქონლის ქვეყნის ფსიხოლოგიური ფვისება, მაშასადამე, გამომდინარეობს იმავე კონკურენციიდან, რომელიც არსებობს მყიდველსა და გამყიდველს შორის. მოგროვების წყურვილი თავის მხრივ შეადგენს განვითარების მამოძრავებელ ძალას, რომელიც აქვზებს ადამიანებს სულ უფრო და უფრო გააფართოვონ თავისი შემძენი მოღვაწეობის ასპარეზი.

ამგვარათ, კონკურენცია სხვადასხვა გზითა და საშუალებებით უთხრის ძირს და არღვევს ჩვეულების კონსერვატიულ ძალას — ამ საშინელ სტიქიურ-ფსიხოლოგიურ დაბრკოლებას ყოველივე პროგრესისას, და განვითარებაც უფრო მეტი სიჭრათით მიდის წინ, ვინემ ნატურალურ საზოგადოებაში.

წვრილ-ბურჟუაზიულ საზოგადოების ცხოვრების პირველ მათეხურებზე წვრილი მწარმოებლები მხნეთ ეწინააღმდეგებოდნენ კონკურენციის გავლენას, „მცხოვრებთა შედარებითი სიჭარბეს“. ამ მიზნით ირახმებოდნენ ცალკე კავშირებათ და გულმოდგინეთ ცდილობდნენ წარმოების „კანონიერ“ საზღვრებში ჩაყენებას, მის რეგლამენტაციას. ამით დროებით რამოდენიმეთ გვიანდებოდა განვითარება, თუმცა მხოლოდ რამდენიმეთ, რადგან კონკურენცია მხოლოდ სუსტდებოდა და არა იკპობოდა. და რამდენათაც კონკურენცია ჰკარგავს თავის ძალას, იმდენათ განვითარების ძველი კანონი, რომელიც „მცხოვრებთა აბსო-

ლიუტურ სიქარბისხვან“ გამოდინარეობს; ისევ თავის ძალაში რჩება.

შედარებით, ძლიერ ნაკლებია ვაჭრობის რეგლამენტაცია, რადგან იმისი ტენიკა ვერ ურიგდება სხვა მრავალგვარ რეგლამენტაციას. ამიტომ კონკურენცია იქ ყველაზე ნაკლებათ სუსტდება, იმისი განმავითარებელი გავლენა მეტის-მეტის სიძლიერით მოქმედებს; აქედან წარმოსდგება მოვაჭრე კლასისა და ვაჭრობის მეტის-მეტათ სწრაფი განვითარება.

დასავლეთ ევროპის ისტორიაში უმთავრესათ წვრილ-ბურჟუაზიულ ურთიერთობათა განვითარებისა და გაბატონების ხანათ უნდა ჩაითვალოს XII და XIII საუკუნეები. ამ გარდამავალ ეპოქაში ფეოდალიზმის დაცემა ახლათ იწყება და სავაჭრო კაპიტალიც ახლათ იდგამს ფეხს და იფურჩქნება.

## V. სავაჭრო კაპიტალის ხანა.

### 1. წარმოების ტენიკური ურთიერთობანი.

ღარი ძირითადი ფაქტი დაედვა საფუძვლათ წვრილ-ბურჟუაზიულ საზოგადოების—სავაჭრო-კაპიტალისტურ საზოგადოებაში გადასვლას: პირველი, საერთოთ წარმოების ზრდა-გაფართოვება და, მეორე, მეტის-მეტათ სწრაფი განვითარება წარმოების იმ დარგისა, რომელიც ნაწარმოების აღებ-მიცემაში მდგომარეობს.

წარმოების საერთო ზრდა აუცილებელი შედეგია განვითარების ძალებისა, რომლებიც მოქმედებენ წვრილ-ბურჟუაზიულ საზოგადოებაში:

„ვაჭრობაში გადაზიდვის წარმოების“ განსაკუთრებული განვითარება იმით აიხსნება, რომ წარმოების ზრდასა და შრომის განაწილებასთან ერთათ, აუცილებლათ საჭირო ხდებოდა აუარებელ ნაწარმოების გაზიდვა, და ხშირათ ისინი წინანდელზე ბევრათ უფრო მეტათ შორეულ ქვეყნებში იგზავნებოდნენ.

გაფართოებული წარმოება ვერ კმაყოფილდება მახლობელი ბაზრით და ნელ-ნელა იკათვავს გზას შორეულ ბაზრებისაკენ, და ამ შორეულ ბაზრებზე ნაწარმოები სულ უფრო მეტი და მეტი ნაწილი იგზავნება. ასეთი ბაზრების მოძებნა, და მათთან განუწყვეტელი მიმოსვლის გამართვა და შენარჩუნება, ტექნიკურათ თანდათან უფრო და უფრო ძნელდება; ამასთან ერთათ, ნაწარმოების ბაზარზე გატანა სულ უფრო მეტ მნიშვნელობას იძენს წარმოების საერთო სისტემაში.

ამის შესაფერათ იცვლება, სხვადასხვა ჯგუფთა საზოგადოებრივი როლებიც.

## 2. სავაჭრო კაპიტალიზმის საზოგადოებრივი ურთიერთობანი.

### ა) მოუწყვსრიგებელი ურთიერთობანი მეურნეობათა შორის.

რამდენათაც მეტს სიერცეს იჭერს ბაზარი და მასთან პირდაპირი მიმოსვლა სულ უფრო ძნელი ხდება, წვრილი მწარმოებლისათვის კი—თითქმის შეუძლებელიც, იმდენათ მეტათ ეკონომიური ძალა და საზოგადოებრივი მნიშვნელობა ეძლევა იმ კლასს, რომლის „სპეციალობასაც“ ეს საქმე შეადგენს.

როცა საქონელი შორეული, ფართე და განუსაზღვრელი ბაზრისთვის მზადდება, წვრილ მწარმოებელს საბოლოოთ ეკარგება ყოველივე შეძლება თავის ნაწარმოების ბაზარში პირადათ გატანისა, რასაც ის ადვილათ ახერხებდა, როცა მახლობელ და განსაზღვრულ ბაზრისთვის მუშაობდა. ამნაირათ, წარმოების უკანასკნელი ოპერაცია—ნაწარმოების გაზიდვა—სრულიათ შორდება წინანდლებს, მოსაშუაღე-ვაჭრის დახმარება მწარმოებლისათვის მიუცილებელი ხდება, და აქედან მწარმოებელი ვაჭრისაგან ნივთიერთ და მოკიდებულებაში ვარდება. მწარმოებელმა თავისი საქონელი ვაჭარს უნდა მიყიდოს, რომ თავის საქმის განგრძობის საშუალება მოიპოვოს,—მაგრამ ამ გაყიდვის პირობები ორივე მხარისათვის თანასწორი სრულიადაც არაა: პირველი, მწარმოებელმა არ იცის იმ ბაზრის ნამდვი-

ლი პირობები, სადაც ვაჭარი მის საქონელს ასაღებს; მეორე, მწარმოებელს არ შეუძლია ცდა თავის საწარმოო „სერმიის“ (თანხის) სიმცირის გამო, და ამიტომ იძულებულია დაუყოვნებლივ გაასაღოს თავისი საქონელი, რომ ამით საშუალება მოიპოვოს თავისი მეურნეობის გასაძლიერებლად შემდეგში. ვაჭარს კი ბაზრის შესახებ ყოველივე ცნობები ხელთა აქვს, და შედარებით მეტი საშუალებაც მოეპოვება, ამიტომ შეუძლია იცადოს, შეუძლია შეაჩეროს ვაჭრობა, არ იყიდოს საქონელი, თუ ყიდვის პირობები არ მოსწონს. ამნაირათ მწარმოებელი იძულებულია დათმობის გზას დაადგეს და იმ ფასზე დათანხმდეს, რომელსაც ვაჭარი შეაძლებს. მაგრამ ეს კიდევ, რასაკვირველია, არ ნიშნავს, რომ ვაჭარს შეეძლოს საქონლის ფასი თავის ნებისამებრ სრულ არარაობამდე დაიყვანოს: ჯერ ერთი, იმიტომ, რომ თვით ვაჭართა შორისაც არსებობს კონკურენცია და, უკიდურეს შემთხვევაში, საქონლის მწარმოებელს შეუძლია, თუმცა კი დიდი შრომითა და ვაი-ვაგლახით, სხვა ვაჭარს მიაგნოს და მასთან დაიჭიროს საქმე; მეორე, თვითონ ვაჭარს არ აძლევს ხელს, რომ უზომოთ მძიმე პირობებით წვრილ წარმოებას ძირი გამოუთხაროს და საბოლოოთ დასცეს, რადგან, თუ წვრილი მეურნეობა დაინგრევა, ვაჭარს შეძლება აღარ ექნება მისგან რაიმე ახალი სარგებლობა გამოიტანოს, და ამით კი ძირს გამოუთხარის თავის საკუთარ მოგებასა და კეთილდღეობას. მაშასადამე, აქ ლაპარაკია ისეთ ექსპლუატაციაზე, რომელიც სავსებით არა სპობს წვრილ წარმოებას და მხოლოდ აუცილებელ საშუალებას უტოვებს მეურნეობის გასაგრძობათ; ყველაფერი, რაც ამ საზომს სცილდება, ვაჭარს მიაქვს და მით იგი საქონლის ფასებს ნამდვილ ღირებულებაზე დაბლა სწევს.

უნდა აღვნიშნოთ, რომ ხშირათ მოსაშუაღე მყიდველათ გამოდის არა ნამდვილი ვაჭარი, არამედ მწარმოებელი, რომელიც, ვაჭრობასთან ერთათ, საბოლოოთ ამზადებს საქონელს ბაზარში გასატანათ. მაგ., საათის წარმოებაში, რომელიც იმ თავიდან-ვე განაწილებული იყო ბევრ წვრილ მწარმოებელთა შორის,

რომელთაგანაც თვითოეული ნაწარმოების ცალკე ნაწილებს ამზადებდა, — ჩვეულებრივად ვაჭრებათ გამოდიოდნენ ის ოსტატები, რომლებიც ამ ნაწილებს აერთებდნენ და არგებდნენ ერთმანეთზე; სართავ-საფეიქრო მრეწველობაში ასეთ როლს კისრულობდნენ „აპკრეტურშიკები“ (ქსოვილების საბოლოო დამამზადებელნი). ეს შემთხვევა არაფრით არ განირჩევა წინაშე თხვევისაგან: ბატონობა იმ მწარმოებელს უფარდება ხელში, რომელიც წარმოების ერთს ან ორ უკანასკნელ ოპერაციას ასრულებს.

ვაჭართა ეკონომიურათ გაბატონებას აადვილებს კიდევ ის გარემოება, რომ წვრილი სახელოსნოები, საზოგადოთ, სუსტნი არიან: ყოველივე შემთხვევითი შერყევა, ყოველივე სტიქიური თუ ეკონომიური უბედურება წვრილ მწარმოებელს სრულ განადგურებას უქადის და იძულებს მას ეკონომიურათ უფრო ძლიერს მიმართოს დახმარებისათვის. ჩვეულებრივ ესაა — იგივე ვაჭარი. აქ ვაჭარი ჩარჩ-მოვანშის როლს კისრულობს: აძლევს მწარმოებელს სესხს მისი მეურნეობის გასამაგრებლათ და ამით წინდაწინვე ყიდულობს იმ ნაწარმოებთ, რომლებიც მომავალში უნდა დაამზადოს მისმა მოვალემ; და ამ „გულკეთილობისათვის“ ის კიდევ უფრო ძირსა სწევს ამ ნაწარმოების ფასს, და ამით დავალებულ მწარმოებელს კიდევ უფრო იმონებს. მწარმოებელი ხშირათ ფორმალურ პირობასაც აძლევს თავის მევახშეს, — შენს გარდა ნაწარმოები არავის მიეყიდო.

მევახშე და ჩარჩი ვაჭარი ყოველთვის ერთი და იგივე პირი არაა. ხშირათ ეს ორი საქმე სხვადასხვა პირის სპეციალობას შეადგენს, მაგრამ ფაქტების დედა-აზრს ეს სრულებითაც არა სცვლის: წვრილი მწარმოებლის მდგომარეობა ამით არ უმჯობესდება. არა-იშვიათად მევახშე ჩარჩ-მყიდველათ ხდება და ამნაირათ აფართოებს თავის საზოგადოებრივ საწარმოო მოქმედებას, ჩარჩი-ვაჭარი კი ყოველთვის იძულებული ხდება მევახშის როლი იკისროს, რადგან დახმარება უნდა აღმოუჩინოს დაცემულ-დასუსტებულ მეურნეობას.



ამ მოვლენის ერთ თავსახინთ მაგალითს წარმოადგენს რუსეთის სოფლებში ეგრეთ-წოდებული „ჩარჩ-ბაცცა“ (СКУПЩИНА). გლეხის შეურნეობა, მრავალ მიხეცთა გამო, მტკიცე არაა, იმიტომ, რომ შირველეოფიელი ტლანქი ტენიკა აქვს, რის გამოც წარმოების ატმოსფერის და სკერთთა გარეშე ბუნების ცვლილებების სრულ დამოკიდებულებასთან ჩავარდნილი. გადასახადები და ბაჟები არა პრემორტიონალურათა არის განაწილებული; ზურის ფასი რევეშია, აწვევ-დაწვევას განიცდის და სხვ., და სხვ. ნატურალური შეურნეობის ხანაში ზოგი ამ მიხეცთაგანი სრულიად არ ჩანებობდა (მაგ., ფასების რევეს, აწვევ-დაწვევას); სხვები იწვევდნენ მხალად სხრდას მომარების შემცირებას, გლეხის რჯახში ხარჯობის შემცირებასთან. ფულის შეურნეობის ხანაში კი ეგვალა ეს მიხეცები ბადებენ ფულის მწვავე მოთხოვნილებას იარაღებისა და თასლის სასიდალათ, ვალების კასსიტუმრებლათ და სხვ.; და რადგან გლეხის ქონების (ზურის და, როგორც შემდეგ დავინახავთ, სამუშაო ძალის) გაყიდვას ვერ აძლევს მას სსტირო თანხას, ის იძულებულია დახმარებისათვის მიმართოს ხალცი ჩარჩს, — ჩვეულებრივ უფრო შეძლებულ მეზობელს. ჩარჩი აძლევს მას ფულს, მაგრამ უშეულებლო სარგებლით (უძეტეს ხაწილათ 20—30 და მეტ პრაციენტებით წელიწადში); ამასთანავე, მოვალე აწერებს ვალს არა მარტო ფულის დაბრუნებით, არამედ სამუშაოზე მიხმარებითაც (ჩარჩიც ხომ ჩვეულებრივი მიწათმოქმედი) და ნაწარმოებითაც (ჩარჩი, იმავე დროს, ნაწარმოებთა შემყიდველიც არის. მაგრამ რადგან სარგებელი მეტია დიდა, გლეხის შეურნეობა კი სუსტი, და ამასთანავე, თავის უფიცობისა და განთების უცოდინარობის გამო, გლეხი ხშირათ ტუფუდუბა, შმიტომი, უოგელგვარ ღონისძიებთა და ცდა-შეცადინებების მიუხედავთ, ვალი კი არ კლებულბის, არამედ იზრდება, და ბოლოს, როცა ვალი ფაქტიურათ უკვე რამდენჯერმე გადახდილია, იურიდიულათ მას კიდევ იმდენი აწვება გადასახდელი, რომ გლეხის შეურნეობა ვეღარ უძლებს და ინგრევა, მისი ქონება კი მევალის, კრედიტორის ხელში გადადის.

ამრიგათ, თუმცა ფორმალურათ წვრილი მწარმოებელი თავისუფალი რჩება, მაგრამ მისი ნამდვილი დამოუკიდებლობა

ქრება. თავის მატერიალურ ძალაზე დაყრდნობილი ვაჭარი-მყიდველი ერევა წვრილი მწარმოებლის საწარმოო მოქმედებაში, უწევს მას კონტროლს და ასე წარმოების უმაღლეს ორგანიზატორათ მოაქვს თავის-თავი. თავის ანგარიშის მიხედვით, ვაჭარი ნიშნავს, თუ რა დროსთვის რამდენი და რა თვისების ნაწარმოები უნდა იქმნეს დამზადებული, და თან უნიშნავს მას ფასს. მწარმოებელი იძულებულია ყველაფერზე დაეთანხმოს, წინააღმდეგ შემთხვევაში, ნაწარმოები გაუყიდველი დარჩება. თავის ანგარიშის მიხედვით, შემყიდველი ხან ამცირებინებს მწარმოებელს თავის წარმოებას, ხან კი ეხმარება კიდევ მის გაფართოებაში. ამასთან, შემყიდველი არა-პირდაპირ გავლენასაც ახდენს წარმოების ტექნიკაზედაც, როცა თხოულობს, რომ ნაწარმოები ამა და ამ ღირსებისა იყოს და არა სხვაგვარიო. საზოგადოთ, შემყიდველი—**თუ ფორმალურათ არა, ფაქტიურათ ორგანიზატორი ხდება წვრილი მეურნეობისა.** ასე ჩნდება წვრილი მეურნეობის გაერთიანება ერთი ორგანიზატორის მბრძანებლობის ქვეშ. ასეთი გაერთიანება ხდება მხოლოდ რამდენიმეთ; იგი სრული არაა, ე. ი. კიდევ უტოვებს წვრილ მწარმოებელს თავის დაწესებულების შინაგან ურთიერთობაში საკმაო თვალსაჩინო დამოუკიდებლობას. ასეთია **წარმოების სავაჭრო-კაპიტალისტური ორგანიზაცია.**

სავაჭრო-კაპიტალისტური წარმოება უკვე აღარ ჩაითვლება ტიპურ წვრილ წარმოებათ. ეს არის—მსხვილი წარმოება ბაზრისთვის, თუმცა კი საწარმოო პროცესის მეტი ნაწილი წვრილი, ფორმალურათ განცალკევებულ დაწესებულებებში სრულდება.

ვითარდება-რა სავაჭრო კაპიტალი, სულ უფრო და უფრო მეტს ძალა-უფლობას იძენს წარმოებაზე და ასე თანდათან უფრო ფართეთ ერევა მეურნეობის შინაგან ორგანიზაციაში. ამასთან, უნდა შევნიშნოთ, რომ ფეოდალურ ურთიერთობათა ნაშთები სავაჭრო კაპიტალს სრულიადაც ვერ უშლის, ხელს მეურნეობის ორგანიზატორათ და, მასთან ერთათ, ექსპლუატა-

ტორათ გახდეს: უთბრის-რა ძირს საბატონო გლეხობის კეთილ-დღეობას, ფეოდალი ამით მხოლოდ ასუსტებს გლეხის ძალას სავაჭრო კაპიტალთან ბრძოლაში; ახდევინებს-რა გლეხებს ბეგარას ფულათ, ფეოდალი ამით აძულებს მათ გაყიდონ თავისი ნაწარმოები და, ამნაირათ, პირდაპირ სავაჭრო კაპიტალის ბრძკალეებში ერეკება გლეხობას; დაბოლოს, ხშირათ მცვლელი ფეოდალი თვითონ ხდება მოვაჭრე კაპიტალისტი-შემყიდველი ან მევახშე.

ძლიერ ხშირათ შემყიდველს თვითონვე მოაქვს საწარმოო მასალა და აძლევს მას წვრილ მწარმოებლებს. რადგან მწარმოებლები უფრო ხშირათ ამ მასალას ნისიათ ლეზულობენ, ამიტომ დროთა ვითარებაში მათი დამოკიდებულება მარტივი ხდება: შემყიდველი აძლევს წვრილ მწარმოებელს მასალას, რომლისგანაც ამ უკანასკნელმა წინდაწინ განსაზღვრულ ფასებში უნდა დაუმზადოს მას ნაწარმოები. აქ წვრილი მწარმოებელი კიდევ უფრო მეტათ კარგავს თავის დამოუკიდებლობას; აქ აღარც კი ითქმის, რომ ის ყიდის ვაჭარზე თავის ნაწარმოებს: ის მხოლოდ იღებს მოვაჭრე კაპიტალისტისაგან მიხი (კაპიტალისტის) მასალების დამუშავებასა და ამ მუშაობაზე იარაღების გაცვეთის ხელფასს, სასყიდელს. სასყიდელს რომ ეს მეორე ნაწილი მოვაშოროთ, გამოვა ის, რასაც, ჩვეულებრივ, სამუშაო ქირას ან სამუშაო ხელფასს ეძახიან. ესაა—**მსხვილი კაპიტალისტური წარმოების შინაური, ოჯახური სისტემა**, მეორე საფეხური სავაჭრო კაპიტალიზმის განვითარებისა.

ოჯახურ-კაპიტალისტურ წარმოებას რომ—მსხვილი წარმოების ხასიათი აქვს, ეს ნათლათ სჩანს არა მარტო იქიდან, რომ მზა ნაწარმოებთა ბაზარზე გატანა მასსიურია, არამედ, აგრეთვე, იქიდანაც, რომ მასსიურია ბაზრიდან მასალის მოტანაც, რომელიც მხოლოდ შემდეგ ურიგდებათ ცალკე წვრილ მწარმოებლებს.

ადვილი მისახვედრია, რომ, რამდენათაც უფრო ძლიერია

წვრილი მწარმოებლის ფაქტიური დამოკიდებულება ვაჭარზე შემყიდველისგან, იმდენათ უფრო ადვილათ ჰკარგავს ის თავის დამოუკიდებლობის ნაშთებს, იმდენათ ნაკლები წინააღმდეგობის გაწევა შეუძლია მას სავაჭრო კაპიტალის ბრძკუსლები სათვის.

ხანდისხან, მწარმოებლის სრული განადგურების შემდეგ, მოვაჭრე კაპიტალისტი თავისთვის სასარგებლოთ თვლის მიაწოდოს ასეთ მწარმოებელს, მასალასთან ერთათ, საჭირო იარაღებიც, და ასე დააწყებოს ხელახლა წარმოება. ამ შემთხვევაში თითქმის უკანასკნელი ლანდიც კი ჰქრება წვრილი მეურნეობის დამოუკიდებლობისა. ესაა—საკუთარ **სავაჭრო კაპიტალის** განვითარების უკანასკნელი მომენტი, ის საზღვარი, რომლის იქითაც იგი **სამრეწველო** კაპიტალათ ხდება.

## ბ) საწარმოო დაწესებულების შინაგანი ურთიერთობანი სავაჭრო კაპიტალის ხანაში.

გარეგნულათ სავაჭრო კაპიტალი ძლიერ მცირე ცვლილებას ახდენს თვითოეულ წვრილ-ბურჟუაზიულ მეურნეობის შინაურ ორგანიზაციაში. სამაგიეროთ, მეტათ-ძლიერი და არსებითი ცვლილებანი ხდება ასეთი ჯგუფის წევრთა ურთიერთგანწყობილებაში.

თავდაპირველათ სავაჭრო კაპიტალის შეჭრა წვრილი მეურნეობის ცხოვრებაში სასარგებლოა თვით მწარმოებლისათვის: შემყიდველი იძულებულია მეტოქეობა გაუწიოს ადგილობრივ მყიდველებს და ამიტომ საკმაოთ კარგ ფასებს აძლევს მას; უფრო საყურადღებო კი ის არის, რომ ერთბაშათ ბევრ საჩინელს უკვეთს მას შორეული ბაზრისათვის. მაგრამ შემდეგში, როცა მწარმოებელი შემყიდველისგან ნივთიერათ დამოკიდებული ხდება, საქმის გარემოებაც ძირიანათ იცვლება: სავაჭრო კაპიტალის უღელი მწარმოებლისათვის უკვე საგრძნობლათ მძიმე ხდება; იგი იჯაბნებს და სჩაგრავს მას თავის გა-

დამეტებულის, ხშირბთ წრეს-გადასულ შევიწროებით. მეურ-  
ნეობის კეთილდღეობა თანდათან ძირს იწევს და იმ ზომამდე  
ფიცმა, რომლის იქით სავაჭრო კაპიტალის საკილო აღარაფე-  
რო რჩება. წვრილი მწარმოებელი ყოველ ღონეს ხმარობს,  
წლებზე ფებს იღვამს და ცდილობს როგორმე თავის უწინდე-  
ლი მგომარეობა დაიბრუნოს ან ერთ ღონეზე მაინც შეჩერდეს  
და გამაგრდეს. ამ ბრძოლაში, ამ ვაი-ვაგლახში ის არ ზოგავს  
თავის ენერჯიას; და არა მარტო თავისას, არამედ აგრეთვე  
თავის ოჯახის ყველა დანარჩენ წევრებისასაც: იგი ზომამდე მეტს  
ამუშავებს ცოლსა და შვილებს; მძიმე შრომაში აბამს ბავშვებს  
იმ ჰასაკში, რომელიც აქამდე იმათთვის დაუბრკოლებელი გან-  
ვითარების მძასკათ ითვლებოდა. ოჯახის მდებრობითი სქესის  
ელემენტები უკვე ვეღარ კმაყოფილდებიან წმინდა საშინაო  
მეოჯახეობით, როგორც ეს აქამომდე იყო, და მხურვალე მო-  
წაწილებას იღებენ ბაზრისთვის ნაწარმოების დამზადებაში,  
ჩრამდენათაც კი წარმოებებს ტენიკა მათ ნებას აძლევს. წვრი-  
ლი მეურნეობის უფროსი თავის ოჯახის ექსპლუატატორათ  
ხდება იმდენათ, რამდენათაც თვითონ მას ყელეფს სავაჭრო  
კაპიტალი.

განსაკუთრებით აშკარათ ჩანან ეს მოვლენები ეგრეთ-წო-  
დებულ „შინამრეწველთა“ (кустарни) მეურნეობასა და სოფ-  
ლის ხელოსნებში, რომლებიც, ხელობასთან ერთათ, მიწათ-  
მოქმედებასაც ეწევიან. ამათ არ მოეპოვებათ თავის დასაცავათ  
რისეთი გმტკიცე და მაგარი ორგანიზაციები, როგორიც ქალა-  
ქელ ხელოსანთა ცებებია, და ამიტომ უფრო აღვილათ ვარ-  
დებიან სავაჭრო კაპიტალის ბრჭყალებში. შინამრეწველობის  
ნაწარმოებზე (изделия) ფასის განსაზღვრის დროს, შემყიდვე-  
ლი მხედველობაში იღებს იმ „დანმარებასაც“, რომელსაც ში-  
ნამრეწველი პოულობს მიწათმოქმედებაში, და უკლებს ფა-  
სებს იქამდე, რომ შინამრეწველს მთელი ეს ორმაგი მეურნეო-  
ბაც ძლივს-ძლივობით აძლევს ცხოვრებისათვის აუცილებელ  
სამუშალებებს: ამასთანავე, შინამრეწველის მიერ თავის ოჯა-

ხის სამუშაო ძალთა ექსპლუატაცია ხშირათ იმ ხარისხამდე აღის, რომ ნამდვილ გადაშენების გზაზე აყენებს მათ. ასეთსავე ბედშია სამიწათმოქმედო მეურნეობაც, რომელიც, ამ მთავარ საქმესთან ერთათ, დამატებით სხვა წვრილ შინაურ ხელსაქმესაც (ПРОМИСЛЫ), ეწევა, და საზოგადოთ — ყველა გლეხურ მეურნეობას.

არ შეიძლება არ აღვნიშნოთ, რომ განვითარების პირველ საფეხურზედვე კაპიტალი, როცა მას ჯერ ისევ სავაჭრო კაპიტალის სახე აქვს, ცდილობს დაარღვიოს მამათმთავრულა წყობილება ოჯახისა, სდაც გაბატონებულია მამის უტილობელი ძალა-უფლება. იღებს-რა მონაწილეობას ბაზრის წარმოებაში და გამოდის-რა წმინდა საშინაო მოკვახეობის ჩარჩოებიდან, დამახებული დედაკაცი დიად კონომიურ მნიშვნელობას იქნის ოჯახის ცხოვრებაში; ამით კი ძირი ეთხრება დედაკაცის დამორჩილების მატერიალურ საფუძველს. მაგრამ დრო-მოკლულ ჩვეულებათა სიმტკიცე იმდენათ დიდია, რომ ბევრი დროს სჭირთ, სანამ სავაჭრო კაპიტალის ეს გავლენა ცხოვრებას-ნათლათ დაეტუბოდეს.

ქალაქელ ხელოსნების მეურნეობა, თავის მაგარ საცხოვრო განიხაციების შემწეობით, უფრო მედგრათ და დიდხანს ეწინააღმდეგებოდა სავაჭრო კაპიტალის ძლიერებას; მაგრამ ბოლოს და ბოლოს მაინც ნელნელა ემორჩილებოდა მისს გავლენას. ამასთანავე, შეიცვალა, რასაკვირველია, ოჯახის შინაგანი ურთიერთობანი იმ გვართვე, როგორც უფრო სუსტ სასოფლო მეურნეობაში, თუმცა არა იმდენათ; სამაგიეროთ ძლიერი ცვლილება დაეტყო „ხაზინის“ დამოკიდებულებას დაქირავებულ მუშებთან — ქარგალ-შეგირდებთან.

ხაზინისა და მუშების ინტერესთა წინააღმდეგობამ რო-მელიც წინათ დაფარული და მიფუჩეხებული იყო თანაზიარ მუშაობის გამო და ხაზინ-ქარგალს შორის მამაშვილურ-მეგობრული დამოკიდებულებით, ახლა ნათლათ და მკაფიოთ იჩინა თავი. ოსტატი, კაპიტალის-მიერ სასტიკათ დაჩაგრულ-დაჯაბნებული, იძულებულია, თავისი შერყეული მეურნეობის-

შესამაგრებლათ და გასაღონიერებლათ, ქარგალისა და შეგირდის დაჩაგვრას ეცადოს, იძულებულია მათ უფრო ხანგრძლივი და უფრო ინტენსიური მუშაობა მოთხოვოს, ნაკლები ხელფასი აძლიოს და უფრო ცუდათ შეინახოს. თავის მხრივ ქარგლები და შეგირდები ყოველის ღონისძიებით ეწინააღმდეგებიან ასეთ ცვლილებებს. ხელოსნური მეურნეობის შინაგანი მთლიანობა ქრება, მის ალაგას სასტიკი ბრძოლა ჩაღდება.

დასასრულ, უნდა ვთქვათ, რომ სავაჭრო კაპიტალის ძალა ასხვაფერებს წვრილ-ბურჟუაზიულ მეურნეობათა შინაგან განწყობილებას, აბატონებს-რა შიგ ექსპლუატატორულ მისწრაფებებს. ოჯახის თავი, მისდა უნებურათ, ოჯახის დანარჩენი წევრების ექსპლუატატორათ ხდება და ოსტატი—თავის დაქირავებულ მუშებისა.

### გ) მოწესრიგებული ურთიერთობანი მეურნეობათა შორის.

რამდენათაც იცვლებოდა საამქრო ოსტატის თავის ხელქვეითებთან დამოკიდებულება, იმდენათვე იცვლებოდა აგრეთვე საცეხო ორგანიზაციების ხასიათიც: ისინი თანდათან ოსტატების საბრძოლველ ორგანიზაციებათ ხდებოდნენ, ერთის მხრით—სავაჭრო კაპიტალისა და, მეორეს მხრით—ქარგალ-შეგირდების წინააღმდეგ.

სავაჭრო კაპიტალთან ბრძოლაში შეივსო და გაფართოვდა საამქრო წესდების ის ნაწილები, რომელიც კონკურენტისა და ფასების დაკლების წინააღმდეგ იყო მიმართული. გარდა ამისა, ცეხები იძულებული ხდებიან მედგრათ დაიცვან მთავრობის წინაშე თავისი მონოპოლიური უფლებანი წარმოებასა და ვაჭრობაზე, —უფლებანი, რომელთა გვერდის აქცევასა და დარღვევასაც სავაჭრო კაპიტალი ყოველნაირათ ცდილობდა.

მაგრამ სავაჭრო კაპიტალი ცეხურ ორგანიზაციებს შიგ შუაგულში უძერება და იქ იკალათებს. უფრო შეძლებული ოსტატები თვითონ კიდებენ ხელს შეყიდვისა და მევახშეობის

საქმეს, და ასრულებდნენ ამ ხელობას, რასაკვირველია, იმდენათ, რამდენათაც ამის ნებას აძლევდა ცეხური წესდებანი. დაგროვების წყურვილი აიძულებდა ასეთ ოსტატებს უფრო შორს წასულიყვენ; იმათ არა-სასიამოვნოთ და საზარალოთ მიაჩნდათ ცეხური შევიწროებანი, რომელნიც მათი საკუთარი წარმოების გაფართოებას აფერხებდნენ, და არ ანებებდნენ უფრო ღარიბ ოსტატების მეურნეობათა საბოლოოთ დამორჩილებას. იბადება სურვილი წესდების შემავიწროებელი მუხლების შემოვლისა და დარღვევისა. ასე, იმ ოსტატებისათვის, რომელთაც პირდაპირი კავშირი ქონდათ შორეულ ბაზართან და მისთვის ამზადებდნენ ნაწარმოებს, საზარალო იყო ცეხების ყველა ის დადგენილებანი, რომელნიც განსაზღვრულ ფასებს აწესებდნენ ნაწარმოებზე და ამით ხელს უშლიდნენ იმათს იაფ შეძენას.

ხშირათ პრაქტიკულათ არ ასრულებენ ცხოვრებაში წესდების იმ მუხლებს, რომლებიც უსაზღვრავენ ცალკე ოსტატს დაქირავებულ მუშათა რიცხვსა და, მაშასადამე, არ ანებებენ თავისი დაწესებულების გაფართოვებას.

საზოგადოთ, სავაჭრო კაპიტალთან ბრძოლაში ამქრული ღრგანიზაციები ძირიანათ ირყევიან და ააშკარაებენ შინაგანი მთლიანობისა და შეკავშირების სისუსტეს. სამაგიეროთ, ქარგლების წინააღმდეგ ბრძოლაში ცეხური სოლიდარობა შეურყეველია. ყოველნაირ ენერგიულ ზომებს ხმარობენ, რომ ქარგლებს ოსტატთა გახდომა გაუძნელონ, იმიტომ, რომ ოსტატთა რიცხვის ზრდა კონკურენციის გაძლიერებას ნიშნავს. აკანონებენ შევირდებისა და ქარგლათა სამსახურის გრძელ ვადას, აწესებენ განსაკუთრებულ სასტიკ ეგზამენებს (თხოულობენ ძნელ „სანიმუშო ნაწარმოების“ გაკეთებას, რომელშიაც ქარგალმა უნდა გამოიჩინოს თავისი დახელოვნება), ნიშნავენ მაღალ გირაოებს, რომელიც ქარგალმა ცეხში შესვლის დროს უნდა წარადგინოს, აგრძელებენ ქარგლისთვის სამუშაო დროს და სხვ.; სხვათა შორის, ქარგლებისაგან მოითხოვენ რამდენიმე წლის განმავლობაში უცხო ქალაქებსა და მხარეებში სავალ-



დებულო მოგზაურობას ხელობის გასაუმჯობესებლათ, რაც მაშინდელ დროში განსაკუთრებით ძნელათ შესასრულებელი იყო და რამაც, როგორც ქვევით დავინახავთ, ცუდი სამსახური გაუწია თვითონ ცეხებს. ასეთი ცვლილებანი საცეხო წყობილებაში განსაკუთრებული სისწრაფით ხდება მე-XIV საუკუნიდან დაწყებული და შემდეგ.

ცეხის ახალი წესები, ჩვეულებრივ, უკიდურესი მიკერძებით ტარდება ცხოვრებაში: ოსტატთა შვილებისათვის არსებობს ყოველგვარი შედავათი, რომლის წყალობითაც ყოველივე გამოცდა და სიძნელე ხშირათ უბრალო ფორმალისტობათ იქცევა, მაშინ, როდესაც გარეშე პირთა ცეხში შესვლა თითქმის შეუძლებელია. საამქრო (საცეხო) პრივილეგიები ვიწრო წოდებრივ ხასიათს იღებენ, — მათი შეძენა დამოკიდებულია არა ცოდნასა და დახელოვნებაზე, არამედ შთამამავლობაზე.

ყველა ეს ახლათ შემოდებული წესები ენერგიულ წინააღმდეგობას იწვევს ქარგლების მხრივ. რამდენათაც ნაკლები იმედი აქვს ქარგალს მისი ნდგომარებთიდან თავის დაღწევისა და რამდენათაც უფრო აუტანელია თვით ეს მდგომარეობა, იმდენათ უფრო მომეტებულ ნაწილათ ქარგალსა და ხაზინის შორის არსებულ წინანდელ ალაგს იჭერს ქარგალთა შორის ამხანაგური კავშირი, რომელიც ოსტატ-ხაზინისადმი მტრობის სულით არის გაყენთილი. არსდებიან ქარგალთა ორგანიზაციები, — ცოტათ თუ ბევრათ რელიგიურ ძმობათა სახით, — პირველათ უბრალო საურთიერთო ნივთიერი დახმარების აღმოსაჩენათ, შემდეგ კი, დროთა განმავლობაში, ნელნელა ეს კავშირები საერთო ინტერესებისათვის საერთო მტრის წინააღმდეგ მებრძოლ ასოციაციებათ გადაიქცენ.

თვითოველი კავშირი აერთებს, თავდაპირველათ, მხოლოდ ერთს ქალაქში მცხოვრებ ერთი ხელობის ქარგლებს, მაგრამ უკვე ძლიერ ადრე საერთო ინტერესები, განსაკუთრებით საურთიერო დახმარების საჭიროება სვალდებულო მოგზაურობის დროს, თვითოველ ქალაქის საზღვრებს გარეშე

ათართოვებენ ამ კავშირს. არსდებიან „საქალაქთაშორისო“ და ზოგან კიდევ — საერთაშორისო კავშირები ერთი ხელობის ქარგლებისა. ამას იქით გაერთიანება არასოდეს არ წასულა; სხვადასხვა ხელობის ქარგლები არა თუ უკავშირდებოდნენ, პირიქით, ძლიერ ხშირათ კიდევ მტრობდნენ ერთმანეთს ისე, როგორც სხვადასხვა ცეხთა ოსტატები.

თავის ორგანიზაციების ძლიერების წყალობით, ქარგლები ხშირათ აიძულებდნენ ოსტატებს დაეთმოთ მათთვის და იპოვებდნენ თავიანთთვის სასურველ პირობებს. ოსტატები ყოველი ღონისძიებით ცდილობდნენ ამ კავშირების მოსპობას და ხშირათაც ახერხებდნენ კიდევ შესაფერი კანონების გამოცემას; მაგრამ მაშინ ქარგალთა კავშირები მხოლოდ ფარული ხდებოდნენ და ისევ განაგრძობდა არსებობას. ამა თუ იმ ორგანიზაციების ბრძოლა ცვალებადი ბედით გრძელდება დასავლეთ ევროპაში სავაჭრო კაპიტალის მთელი ეპოქის განმავლობაში. ორივე მხარისათვის მთავარ იარაღს ამ ბრძოლაში შეადგენდა გაფიცვა და „ბოიკოტი“ (ბოიკოტი არის ცნობილ პირთან თუ ჯგუფთან დამოკიდებულებაზე კოლექტიურათ უარის თქმა, როდესაც, მაგ., არ ყიდულობენ არავითარ საქონელს ცნობილ ვაჭრისაგან, ან არ ექირავებიან არასფრის გულისათვის რომელიმე მრეწველთა და სხვ.).

ასეთი მეტამორფოზა (ცვლილება) განიცადეს ხელოსნურმა ორგანიზაციებმა სავაჭრო კაპიტალის გავლენის ქვეშ.

რაც შეეხება წმინდა პოლიტიკურ ორგანიზაციებს, სავაჭრო კაპიტალის ხანა აბსოლიუტურ მონარქიის აყვავების ხანა იყო. სახელმწიფოს სხვადასხვა ნაწილთა შორის ურთიერთობათა განვითარებისაგან წარმოშობილმა მტკიცე ეკონომიურმა კავშირმა მტკიცე საფუძველი ჩაუყარა ქვეყნის გაერთიანებას. იმავე დროს აბსოლიუტურ მონარქიას წილათ ხვდამეტათ საყურადღებო და ფართე ისტორიული პრობლემების (ამიციანების) გადაწყვეტა, რომელიც ძლიერ დიდ ბრძოლას თხოულობდა, და ამ ბრძოლამ გაუმაგრა ძალა აბსოლიუტურ

შონარქიას და მოუპოვა მას თანაგრძნობა და ნდობა საზოგადოების ახლათ აღორძინებულ სავაჭრო-სამრეწველო კლასებში.

ამ პრობლემებში პირველი იყო მოსპობა ძველი ფეოდალიზმის იმ ნაშთებისა, რომლებიც არ შეეფერებოდნენ შეცვლილ ისტორიულ პირობებს, და თავ-განწირულათ იბრძოდნენ თავის არსებობისათვის ახალი საზოგადოებრივი ურთიერთობის წინააღმდეგ. მხოლოდ ფეოდალთა ერთმა ნაწილმა, — ეკონომიურათ უფრო ძლიერმა და პროგრესიულმა ელემენტებმა, — შესძლო ამ საცვლელ ურთიერთობათა აბოპქრებულ ზღვაში, სავაჭრო კაპიტალის მეურნეობის ზრდა-განვითარების ხანაშიაც, თავის წინანდელ საზოგადოებრივ მდგომარეობის შერჩენა: უფრო სუსტი ელემენტები კი სრულიათ უმწეო გამოდგნენ წმინდა ეკონომიურ სფერაში ბაზრის ინტერესთა ბრძოლაში და იძულებული იყვნენ ქედი მოეხარათ სავაჭრო და სავაზმო კაპიტალის წინაშე. მალე ისინი დანგრევა-განადგურების გზას დაადგნენ. ასეთ ფეოდალებს შეეძლოთ, რამდენიმე ხნით მაინც, განეგრძოთ თავისი არსებობა ნატურალური მეურნეობის ნაშთების შესწევით; მაგრამ ფულის მეურნეობაში გაცვლა-გამოცვლის განვითარება ფებ-და-ფებ სდევნის ამ ნაშთებს, აძევებს მათ ყოველივე კუნჭულიდან და, ამრიგათ არსებობას უსპობს ძველ ფეოდალებს; ესენი კი ვერ შეურიგდებოდნენ ასეთ მწარე ზედს. ამიტომ ისინი სარგებლობდნენ ძველი უფლებით, რომლის ძალითაც მათ შეეძლოთ გამეღელე ვაჭრებისაგან ბაჟი აეკრიფათ, და თავის დრუჟინებით გამოდიოდნენ დიდ შარავზაზე, სადაც ძარცვავდნენ სავაჭრო ქარავნებს, — ეს იყო მათი ცხოვრებისთვის უკანასკნელი სახსარი. ამით ისინი დიდ ზიანს აძლევდნენ საზოგადოებრივი წარმოების განვითარებას, მარა მალე სახელმწიფომ თავისი სამხედრო ძალით დააცხრო ეს ფეოდალები, დაანგრია იმათი მიუვალი ციხეები და შექმნა უშიშარი მიმოსვლა, რომელიც ასე ესაჭიროებოდა ვაჭრებსა და მრეწველებს.

აბსოლიუტურ სახელმწიფოს მეორე პრობლემას შეადგენ-

და გლახთა აჯანყებების დამარცხება, დაცხრომა. ფეოდალურ ურთიერთობის ბატონ-ყმურ ურთიერთობათ გადაქცევამ ისეთი აუტანელი ცხოვრების პირობები შექმნა გლახებისთვის, რომ მცვლელი ფეოდალიზმის განვითარებასთან ერთათ, გლახების დევლა-შფოთი და აჯანყებანი ძლიერ ხშირი მოვლენა იყო: თავდაპირველათ, სანამ საცვლელი კავშირები, შედარებით, ვიწრო საზღვრებში იყო მომწყვედელი და თვითოეული ოლქი თავისთვის, განცალკევებულათ ცხოვრობდა, გლახების აჯანყებებსაც ადგილობრივი ხასიათი ჰქონდა და მათი დამარცხებაც, შედარებით, ადვილი იყო. სავაჭრო კაპიტალმა, შექმნა რა ფართე და მტკიცე კავშირი სხვადასხვა ოლქთა შორის, ამით ხელი შეუწყო და ნიადაგი მოუშადა გლახების ფართე ნაციონალურ აჯანყებებს, რომლებიც შემდეგ მთელ მხარეებსაც ედებოდენ; ყმა-გლახების მდგომარეობის წინანდელზე უფრო „გაუარესებითა“ და გამძიმებით, სავაჭრო კაპიტალი აჯანყებებს განსაკუთრებულ სასტიკ და მდგარ ხასიათს აძლევდა. იტალიაში მე-XIII საუკუნეში, ინგლისში და საფრანგეთში—მე-XIV-ის მიწურულში, ბოჰემიაში—მე-XV-ში, გერმანიაში მე-XVI-ის დასაწყისში გლახების ისეთი ომები იყო გაჩაღებული, ისე მდგარათ იბრძოდენ, რომ საჭირო შეიქნა სახელმწიფოს მთელი ძალების მოკრება იმათ დასაცხრობათ და დასამშვიდებლათ.

ამ ომებს შორის ყველაზე შესანიშნავი და საყურადღებოა—გერმანიის ომები. ამ ომების შესახებ, სწავთა შორის, დარჩენილა საყურადღებო ისტორიული დოკუმენტი, რომელშიაც ლიტერატურულათ, ნათლათ და გარკვევით ჩამოთვლილია მაშინდელი გლახობის ძირითადი მოთხოვნები და მისწრაფებანი. ესაა—12 მუხლიანი მანიფესტი 1525 წლისა. იქ გლახები მოითხოვენ: ბატონ-ყმობის მოსპობას, უკანონო (საერო და სასულიერო) გადასახადების გაუქმებას, მიუდგომლობას სასამართლოებში, ქადაგების თავისუფლებას, თევზაობის, ნადირობისა და ხე-ტყით დაუბრკოლებლათ სარგებლობას, ანგარიშს ხალხისაგან მობოქილ გადასახადების შესახებ, ბატონ-

ნების უსამართლო მოქმედებით მიყენებულ ზარალის ანაზღაურებას და სხვ... გლეხისა და საერთო მაშინდელი დროის ფსიხოლოგიის დამახასიათებელია ის, რომ ყველა ამ წმინდა კლასობრივ, პრაქტიკულ მოთხოვნებს ადასტურებდნენ და ამართლებდნენ რელიგიური საბუთებით—საღმრთო წერილის ამონაწერებით.

როგორც ისტორიამ დაგვანახვა, გლეხთა პროგრამის მხრივოდ მცირე ნაწილი წარმოადგენდა რეაქციონურ მოთხოვნას (მაგ., ხე-ტყით, თევზაობით და ნადირობით სარგებლობის თავისუფლების მოთხოვნა); სხვა ნაწილებით კი ის საეკლესიო შეფერებოდა განვითარების საერთო მიმართულებას. მაგრამ გლეხების ომები უეჭველათ იმათი დამარცხებით უნდა გათავებულიყო; მხოლოდ დროებით, მოკლე ხნობით შეეძლო ბრძოლას გლეხთა მასის შეერთება-შეკავშირება; ბრძოლაში გლეხობა თანდათან, სულ უფრო და უფრო მეტ შეუკავშირებლობას იჩენდა.

აქ გამოჩნდა გლეხის ფსიხოლოგიის ნამდვილი ხასიათი მცველელ საზოგადოებაში—მისი ვიწრო ინდივიდუალისტობა.

მართლაც—და, გლეხის მეურნეობა—წვრილი მეურნეობაა; მასში არ არსებობს ფართე თანამშრომლობა; მას არა აქვს მკიდრო და მუდმივი საშრომო კავშირი სხვა მის მსგავს მეურნეობასთან; არაა, მაშასადამე, ძირითადი პირობები სოლიდარობის განვითარებისა საზოგადოებრივ ბრძოლაში.

მესამე პრობლემას აბსოლიუტურ სახელმწიფოსთვის ამ ხანაში შეადგენდა გლეხთა განთავისუფლება ბატონ-ყმურ და მოკიდებულებისაგან.

არა მარტო გლეხთა აჯანყებებმა შეარყიეს ბატონ-ყმობის საფუძველი და ფარდა ახადეს წინანდელი ურთიერთობის იმ საშიშარ მხარეებს, რომლებიც საფრთხეს უმზადებდნენ ფეოდალებსაც და მთელ საზოგადოებასაც. მოვაჭრე-კაპიტალისტთა კლასის განვითარებისთვისაც ბატონ-ყმობა დიად დაბრკოლებას წარმოადგენდა, რადგან ხელს უშლიდა სავაჭრო კაპიტალს.

გლებთა მეურნეობაშიაც ორგანიზატორული როლის ხელში ჩაგდებას. შემდეგ, გლებთა მასსა, რომელიც იძულებული იყო თავისი ნაშრომ-ნაღვაწის უმეტესი ნაწილი ფეოდალებისთვის ეძლია, რომელიც, ამასთანავე, მიწაზე მიჯაჭვით შევიწროვებული და დაჩაგრული იყო თავის მოქმედებაში, უკვე გამოუსადეგარი იყო სახელმწიფოსთვის, რომელსაც იგი ფულის წყაროთ უნდოდა. დაბოლოს, თვითონ ფეოდალების ერთმა ნაწილმაც დაინახა, რომ მათი მამულები თავისუფალ მოიჯარადრეგებზე გაცემის დროს უფრო მეტ სარგებლობას მოუტანდა მათ, ვინემ თავისუფლებას მოკლებულ, — და ამიტომაც მცირე ნაყოფიერ, — ყმის საშუალებით დამუშავების დროს მოჰქონდათ. ამიტომ ამ ფეოდალებმა საუმჯობესოთ დაინახეს გლებების განთავისუფლება და მათი თავიანთ მამულებიდან განდევნა.

ზოგ შემთხვევებში გლებთა განთავისუფლება მოხდა ლანდათანობით, თითქმის თავის-თავათ (ინგლისში); სხვაგან კი — ცალკე საკანონმდებლო აქტის შემწეობით. ევროპის სახელმწიფოთა მეტ ნაწილში გლებთა განთავისუფლება დასრულდა სამრეწველო კაპიტალიზმის დასაწყისში; მაგრამ ის ძალები, რომელმაც ეს გამოიწვია, უმთავრესათ, სავაჭრო კაპიტალის ნიადაგზე ჩაისახა და აღორძინდა.

საზოგადოებრივ ძალთა ფაქტიური განწყობილება გლებთა განთავისუფლების დროს გამოიხატა იმ გარემოებაში, რომ გლებებს ზოგან მთლათ ართმევდენ წინათ მათ სარგებლობაში წამყოფ მიწებს; უფრო ხშირათ ართმევდენ — რამოდენიმე ნაწილს, დანარჩენში კი ფულს ახდევინებდენ. ასევე მოხდა რუსეთშიაც 1861 წელს.

აბსოლიუტურ სახელმწიფოს აღორძინებისთანავე დაეცა და საბოლოოდ განადგურება იწყო ფეოდალურ ბატონობის ორგანიზაციამ — კათოლიკეთა ეკლესიამ. დაჰკარგა-რა, როგორც ზემოთ იყო ახსნილი, თავისი უმთავრესი მნიშვნელობა საზოგადოებრივ წარმოებაში, კათოლიკეთა ეკლესიამ ამის შემდეგ კიდევ დიდხანს შეინარჩუნა თავისი წილი საზოგადოებრივ გა-

ნაწილებაში და მის გადიდებასაც კი შეეცადა ხალხის ექსპლუატაციის გაძლიერებით. ამან ძლიერი მტერი შესძინა სამღვდელელოებას სხვა საზოგადოებრივ კლასებში. მის წინააღმდეგ ამხედრდა გლეხობა, რომელიც სხვაზე მეტათ იტანჯებოდა „ათისთავისა“ და სხვა გადასახადებისგან, და ხელოსან ვაჭართა ჯგუფებიც, რომლებიც დაუძინებელი მტრები იყვნენ, საზოგადოთ, ყველა ფეოდალებისა და, მათ რიცხვში—სამღვდელელოებისაც; დაბოლოს, საერო ფეოდალებსა და მმართველებსაც ძლიერ სასარგებლოთ მიაჩნდათ აუარებელ საეკლესიო მამულების ხელში ჩაგდება.

სამღვდელელოების ძალა-უფლობის ყოველივე წინააღმდეგი იდნა სულ უფრო და უფრო მეტ ნიადაგს პოულობდა სხვადასხვა საზოგადოებრივ წრეებში. მწვალებლობა ვითარდებოდა ისეთი სიძლიერითა და სისწრაფით, როგორც წინათ არასოდეს არა ყოფილა. სამღვდელეოება უმოწყალოთ, შეუბრალებლად და გაბოროტებით ებრძოდა მწვალებლობას, ყოველის ძალ-ღონით ცდილობდა დაედრჩო და დაეთრგუნა კრიტიკული აზროვნება, მაგრამ მით უფრო მეტათ იზრდებოდა ზიზლი და მტრობა კათოლიციზმისადმი. ერეტიკოსების, მწვალებლების გამარჯვება აუცილებელი შეიქნა, — და დადგა დრო სარწმუნოებრივი რეფორმაციისა.

აღორძინდა და განვითარდა მწვალებლობის მრავალი სექტები, რომლებიც აუარებელ სხვადასხვა სარწმუნოებრივ მოძღვრებას ქადაგებდნენ და თავიანთ სწავლას საღმრთო წერილის სხვადასხვა ადგილებითა და ტექსტებით ამართლებდნენ. მაგრამ საქმის დედა-აზრი ყველგან ერთი იყო: „ძირს სასულიერო ფეოდალი!“ შესაძლებელია, საღმრთო წერილის ტექსტების ახსნა წალმა-უკულმა, მრუდეთ. ხდებოდა, მაგრამ მისი დედა-აზრი კი, აშკარათ სჩანდა, საეკვო არ იყო.

ექსპლუატაციის უფლების შესარჩენათ, კათოლიკე სამღვდელეოებამ წარმოუდგენელი და სასტიკი ბრძოლა გასწია. ამ ბრძოლაში სამღვდელეოებამ გამოიყო და შეადგინა შესანიშნავი

ძალისა და სიმტკიცის მექანიკური ორგანიზაცია, რომლის უკეთესისა და ბრძოლისათვის უფრო გამოსადგეის, წარმოდგენაც კი ძნელია, ეს იყო—იესოელების ანუ იეზუიტების ორდენი (ძმობა). ტერორი უკიდურეს ხარისხამდე განვითარდა ინკვიზიციის „მოღვაწეობაში“.

მარა ამ გასაშტერებელ ღონისძიებათ მხოლოდ დროებით შეეძლო ძლევა-მოსილ რეფორმაციის მსვლელობის შეჩერება. პირველი რეფორმატორები დაიღუპნენ უსწორო ბრძოლაში, ლიუტერი და კალვინი კი უკვე გამარჯვებულნი შეიქნენ.

კათოლიციზმმა შეინარჩუნა წინანდელი ძალა იტალიაში და ზირინეის სახეკვარ კუნძულზე: იტალიისათვის იგი გამოსადეგა იყო იმიტომ, რომ მის სსსრგებლათ უგლეფდა რომის ზნა მთელ ქვეყანას; ესზინასა და ზორტუკალიაში ის დარჩა მხოლოდ იმიტომ, რომ მუხვიდმეტე და მუთურამეტე საუკუნებში ამ ქვეყნების ეკონომიური განვითარება, განსაკუთრებულ მიზეზთა გამო, ძლიერ შეფერხდა, ანუ, უფრო სწორეთ რამ ვთქვათ, სკამო დრმა დეკრადაციათ შეიცვალა.

სახელმწიფომ ჩამოართვა მიწები სამღვდლოებას, რასაც გლესობის დიდი ნაწილის უმიწაწყლოთ დარჩენა მოჰყვა. ამ კონფისკაციას იმით ამართლებდენ, რომ ეს აუცილებელი საშუალებააო ცრუმორწმუნეობასთან საბრძოლველათ, რომელსაც კათოლიკეთა ეკლესია ზურგს უმაგრებს და ესარჩლებაო (აი, იმის მაგალითი, თუ რამდენათ დამოკიდებულია ადამიანის იდეები მის ინტერესებზე, თუმცა ეს დამოკიდებულება ჩვეულებრივ შეუგნებელი რჩება).

სავაქრო კაპიტალიზმის გავლენით საცხო კორპორაციების დანგრევა და განადგურება ბევრს შემთხვევაში იწვევს სახელმწიფოს-მიერ ამ კორპორაციების ქონების კონფისკაციას.

გლესთა განთავისუფლება, რასაც მათი სრულიათ ან სახეკვარამ მინც უმიწათ დარჩენა მოჰყვა, მთავრებისა და მეთეების-მიერ სმღვდელოებისა და ხელმწიფოსთა ორგანიზაციების ქონების კონფისკაცია და ამრიგათ მრავალი დარბი-დატაკის, რომელიც ამ დაწესებუ-



ღუბებიდან იღებდნენ. ღუკმა-ზურს, სრულიათ უმწკთო დატოვება, — უგულა ეს ამრავლებდა უსახლკარო მასსას, რომელსაც არაკითარი ადგილი არა ჰქონდა საზოგადოებრივ წარმოებაში და ქმნიდა ეგრეთ-წოდებულ „ზარაზიბულ ზრდელტარაიტს“, მუამ სსპიშ ეღუმენტებს საზოგადოებრივ მშვიდობიანობისთვის. ამ ზრდელტარაიტის ისტორიული სვე-ბედი სამრეწველო კაპიტალის ისტორიაში იქნება ახსნილი.

### 3. საზოგადოებრივი ფსიხოლოგია და განვითარების ძალები სავაჭრო კაპიტალის ხანაში.

სავაჭრო კაპიტალიზმი წარმოადგენს მცვლელი საზოგადოების განვითარების მეორე საფეხურს, რომელიც მკიდროთ გადახლართულ-გადაკვანძულია პირველთან და მხოლოდ შესწავლის გასაადვილებლათ არის აქ გამოცალკევებული. საზოგადოების ფსიხოლოგია ყველა თავის ნიშნობლივი თვისებებით უცვლელათ განაგრძობს იმგვარათვე განვითარებას, როგორსაც ადგილი ქონდა ნატურალურ საზოგადოების წვრილ-ბურჟუაზიულ საზოგადოებაში გადასვლის დროს; უმთავრესი ფსიხოლოგიური ტიპი ჯერ ისევ წვრილ-ბურჟუაზიული ტიპია.

მტკიცე სამრეწველო კორპორაციებში და ბატონ-ყმურ ურთიერთობებში წვრილ-ბურჟუაზიულმა საზოგადოებამ შეიჩინა და დაიცვა ზოგიერთი პატრიარქალური წესები პიროვნების დამორჩილებისა, რაიცა ძლიერ აბრკოლებდა პიროვნების განვითარებას. სავაჭრო კაპიტალი ძირს უთხრის ამ პირობებს და მით ხელს უწყობს პიროვნების განთავისუფლებას. პატრიარქალური ურთიერთობანი თავის ძალაში რჩებიან საზოგადოებრივ ცხოვრების ორ მოპირდაპირე პოლიუსზე: აბსოლიუტურ მონარქიის პოლიტიკურ წყობილებასა და კერძო ოჯახურ მეურნეობაში, თუმცა აქაც ეტყობა მას ზოგიერთი ცვლილებანი. აბსოლიუტურ მონარქიისთვის სრულიათ უცხოა ის დაახლოებულნი პირდაპირი დამოკიდებულება გაბატონებულსა და დამორჩილებულთა შორის, რომელსაც ვხედავთ პატრიარქალურ ხანაში და თვით ფეოდალურ განვითარების

პირველ დროებში (წმინდა, ძველ-ფეოდალურ ურთიერთობაში). აქ მოქმედებს მშრალი და ცივი ბიუროკრატიული ფორმალიზმი. ოჯახში, პირიქით, ურთიერთობა რბილდება: ოჯახის უფროსის ბატონობა ოჯახის დანარჩენ წევრებზე და ამ უკანასკნელთა მონობა წინანდელივით სასტიკი აღარ არის.

ადამიანის გონებრივი განვითარება ფართოვდება იმდენათ, რამდენათაც, სავაჭრო მიმოსვლის გაჩაღების გამო, მჭიდროდ და მტკიცეთ უკავშირდებიან ერთი-მეორეს სხვადასხვა, ერთმანეთზე დაშორებული ოლქები და მთელი მხარეები. ცოდნათა განვითარების საჭიროება უფრო საგრძნობელი ხდება; და ამაში დანარჩენ საზოგადოებაზე უფრო წინ მიდის სავაჭრო კლასი თავისი დაქირავებულ მუშებით (ნაოქრები, ბუჰალტერები, სავაჭრო აგენტები და სხვ.) სავაჭრო დავთრების წარმოება, უფრო უმჯობესი ბაზრების მოპოვება ადებ-მიცემობის გასაფართოებლათ, თავის ქვეყნის ეკონომიური და იურიდიული პირობების შესწავლა, შესწავლა აგრეთვე უცხო ქვეყნების ზნეჩვეულებისა და დაწესებულებებისა, უცხო ენებზე ლაპარაკი და სხვ. — აი, რაა საჭირო ვაჭართა კლასისათვის. სამღვდლოების უწინდელი სკოლები არც საკმარისია და არც გამოსადეგი. ჩნდება საერო სკოლები; პირველათ მხოლოდ ქალაქებში; ამ სკოლების მოწყობასა და შენახვაში მხურვალე მონაწილეობას იღებენ საერო ფეოდალები, რომლებიც, როგორც მოქალაქეები, მეცნიერებაში ეძებენ საშუალებას სასულიერო ფეოდალიზმის წინააღმდეგ საბრძოლველათ. განათლებისადმი მისწრაფება ვრცელდება ხალხის დაბალ წრეებშიაც; უკვე ის ფაქტი, — რომ სავაჭრო-სავაზნო კაპიტალი უღმობლათ ყვლეფს ხალხს და თავის სასარგებლოთ იყენებს მის უფროსობას, — ძლიერ უწყობს ხელს მასსაში ამ მისწრაფების გავრცელებას და თავის-თავათაც სავაჭრო-სავაზნო ექსპლუატაცია უკვე გულისხმობს წერა-კითხვის ცოდნას თვითონ შემყიდველისა და მევაზნის მხრივ მაინც. საყურადღებო აქ მხოლოდ ის არის, რომ წერა-კითხვის ცოდნაში, საზოგადოთ — განათ-

ლებაში გლეხი თან-და-თან ხედავს მძიმე უღლიდან განთავისუფლებისა და საზოგადოებრივი კიბის ზემო საფეხურზე აწევის ერთათ-ერთ საშუალებას.

ამავე დროს ისპობა ზოგიერთი სერიოზული დაბრკოლებანი, რომლებიც ხელს უშლიდენ სახალხო განათლების გავრცელებას; ამ მხრით განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია ბატონ-ყმობის მოსპობა. ბატონ-ყმურ ურთიერთობის დროს, ისე, როგორც წინეთ წმინდა ფეოდალურ ხანაში, გლეხობისათვის არა თუ განათლება, უბრალო წერა-კითხვაც კი ხელმიუწვდომელი იყო; ბატონების აზრით, ყველა ეს უსარგებლოა გლეხებისათვის და მანებელია კიდევ იმათი „ზნეობისათვის“.

ნატურალური ფეტიშიზმის ნაშთები, ცოდნათა განვითარებასთან ერთათ, ქრებიან და დეგრადაციის გზას ადგებიან. ეს პროცესი განსაკუთრებით აშკარათ იჩენს თავს, როცა კათოლიციზმს შევადარებთ იმ რეფორმატორულ მოძღვრებებთან, რომლებმაც შემდეგ იმისი ალაგი დაიქირეს. სამაგიეროთ, საზოგადოებრივ ფსიხოლოგიაში თან-და-თან ვითარდება და ფესვებს იდგამს საქონლის ფეტიშიზმი. ამასთან მჭიდროთ დაკავშირებულია ფულის შეძენის დაუშრეტელი წყურვილი და დაუცხრომლათ, დღე-ნიადაგ იმისი ძებნა, რაც დამახასიათებელ მოვლენას წარმოადგენს საშუალო საუკუნეების მეორე ნახევრისა და ახალი დროის დასაწყისში. ამ მიზნის მისაღწევათ (ფულის მოსაპოვებლათ) ალქიმისტები ხელს კიდებდენ ძნელ გამოკვლევებსა და ავანტიურისტები მიდიოდენ შორეულ ქვეყნებში სამოგზაუროთ; ფილოსოფიური ქვა და ინდოეთი ერთნაირ როლს თამაშობდენ მაშინდელ დროის ფსიხოლოგიაში.

საქონლის ფეტიშიზმის განვითარება ცხდათ აჩნია ამ ეპოქის კონკრეტულ შეხედულებებს. მაგრამ ამ შეხედულებათა განხილვა უფრო შემჯობებისა სამხუთგანტურთ ხანის შეხედულებათან ერთათ, რომელიც თანაც ისინი მჭიდროთ არიან დაკავშირებულნი. მანამ კი აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ სავსტრო კანტაღმა განადგურა ეკლესია ის შეხედულებანი, რომლებიც „ფულის პაფანისის“ პოლიტიკას თხოულობდენ.

სავაჭრო კაპიტალისთვის რამდენიმეთ ცვლისა და საქონლების გა-  
ტან-შემოტანის თავისუფლება უმწვერვალესათ სავაჭრო, თითქმის  
ზირდაზირ აუცილებელიც. ფულის გატანის ეთვალევე შეზღუდვა ავი-  
წროებს და ხელს უშლის სავაჭრო კაპიტალის დატრიალებას.

მონობლიური სისტემა ვაჭარ-კაპიტალისტისთვის სიმძატიუ-  
რის მსოფთო იქ, სადაც ეს მონობლია მის ხელში ვარდება. აქე-  
დან ჩნდება „მერკანტილური“ მოძღვრება, — სკოლა, ანუ „სავაჭრო  
ბაღანისის“ სკოლა. ეს მოძღვრება წინასდებურათ თქვამს, რომ სა-  
ზოგადოების სიმდიდრეს მისი ფული შეადგენს, მაგრამ სავაჭროთ  
მიანხა მეტი ზრუნვა დაიხარჯოს ფულის შემოზიდვის გადიდებაზე,  
და არა იმათი გაზიდვის წინააღმდეგ. ბრძოლაში. ამისთვის ეს სკო-  
ლა სავაჭრო ბაღანისის მოთხოვს, რომ სახელმწიფომ მრავალგვარი  
მთავრელობა აღმოუჩინოს თავის ქვეყნის საკუთარ მრეწველობას და  
მძალი ბაჟების შემოღებით შეამციროს ისეთი საქონლის შემოტანა,  
რომლის დაშინებაც თავის ქვეყნის საზღვრებში შეიძლება. გარდა  
ამისა, მერკანტილური სკოლა უჩვენებს სახელმწიფოს, საზოგადოთ,  
სიფრთხილით მოექცეს ვაჭრობისა და წარმოების რეგლამენტაციისა  
და მონობლიათა სისტემას. (დაწვრილებით ამ სკოლაზე ქვემოთ).

სავაჭრო-კაპიტალისტურ საზოგადოებაში, როგორც ყვე-  
ლა საცვლელ საზოგადოებაში, განვითარების ძირითად ძალას  
კონკურენცია შეადგენს. იმისი მოქმედება იმდენათ უფრო აშ-  
კარა ხდება და საზოგადოების განვითარება იმდენათ მეტი სის-  
წრაფით მიდის წინ, რამდენათაც სუსტდება და ქრება ძველი  
დაბრკოლებანი — ფეოდალური და ცეხური წყობილებანი, და  
მიფ მრეწველობისა და ვაჭრობის წრეს-გადასული რეგლამენ-  
ტაცია სახელმწიფოს მხრივ, და სხვ.

მოვაჭრე კლასი განვითარების სათავეში დგება და წინ  
შიაქანებს სხვა საზოგადოებრივ ძალებს და, პირველ ყოვლისა,  
— მთავრობას. ბაზრების დაუსრულებელი ძებნა და ცვლის სა-  
ფეხურის გაფართოებისადმი მისწრაფება იწვევს ზღვაოსნობის  
გაუმჯობესებას: სწავლობენ უფრო დიდ და მაგარ გემების აგე-  
ბას, რომლებიც ოკეანეში საცურავათ გამოდგებიან; ასტრო-

ნომიის პროგრესი და კომპასის შემოღება შეძლებას აძლევს მათ მეტი სისწორით წაიყვანონ გემი იქითკენ, საითკენაც სურთ.

მიმოსვლის საერთო განვითარებასთან მჭიდროთ დაკავშირებულია წარმოშობა-განვითარება მრეწველობის მრავალი ახალი დარგებისა, რომლებმაც დიდი გავლენა იქონიეს შემდგომ ეკონომიურ ცხოვრებაში: ასეთია საწერი ქალაქის წარმოება და წიგნების ბეჭდვა. როგორც უძლიერესი იარაღები ყოველივე ცოდნის გავრცელების საქმეში, წარმოების ეს დარგები საშინლათ აჩქარებენ შრომის ნაყოფიერების განვითარებას.

ცხოვრების საერთო პროგრესი თავის კვალს ამჩნევს მრეწველობის ყველა დანარჩენ დარგებსაც. წარმოების რაოდენობა იზრდება, ტენიკა მუდმივ ცვალებადობაშია. საზოგადოთ, სწორეთ სავაჭრო კაპიტალის ხანაა ის ხანა, რომელსაც ხშირათ ისტორიკოსები „დიად გამოგონებათა და აღმოჩენათა ხანას“ უწოდებენ.

ეს ხანა წარმოადგენს აგრეთვე „მეტნიკებათა და ხელფენებათა აღორძინების ხანას“, რომლის განვითარებასაც ძლიერ დაქსმარაკლასნიკური ქვეყნის დარჩენილ იურიდიულ-ლიტერატურულ და ხელფენურ ქმნილებათა დარჩენილი ნიმუშები. ეს მემკვიდრეობა სრულიათ უძრავათ იდგა იმ დრომდე, სანამ სოციალურებამ ხელახლა არ მიადწია სავაჭრო ურთიერთობათა იმ საფეხურამდე, რომელზედაც იდგა ძველი ქვეყანა თავის აუვაკების ხანაში. როდესაც კი სოციალურებამ იმ საფეხურსე ავიდა, მაშინვე ძველი ქვეყნის ამ მემკვიდრეობამ გაადვილა და დაჩქარა აწარმოებისა და მოქმედების ახალ ფორმათა წარმოშობა-განვითარება.

სავაჭრო კაპიტალის ხანის ისტორიული დასაბამი დასავლეთ ევროპის სამხრეთისათვის იწყება მე-XIII საუკუნიგან, ჩრდილოეთისთვის კი, დაახლოვებით, — მე-XV საუკ. მიწურულიდან. არსებითათ სავაჭრო კაპიტალის განვითარება განუყოფელათ დაკავშირებულია საცვლელ ურთიერთობათა განვითარებასთან. სავაჭრო კაპიტალის ეპოქის დასასრულათ შეიძლება ვივარაუდოთ მე-XVI საუკუნის დასაწყისი, როდესაც გა-

ჩნდა და აღორძინდა მანუფაქტურული წარმოება, მაგრამ სავაჭრო კაპიტალის განვითარება, იმისი საზოგადოებრივი როლის ზრდა შემდეგაც გრძელდება, სავაჭრო კაპიტალის პროგრესთან ერთად.

სავაჭრო კაპიტალის თავდაპირველი განვითარება იტალიის რესპუბლიკებში (ვენეციაში, გენუაში და სხვაგან) შედეგად იყო მათი შუამავლობისა დასავლეთ ევროპისა და აზიის ქვეყნებს შორის გაჩაღებულ ვაჭრობაში. ეს შუამავლობა, რომელიც იტალიის რესპუბლიკებს არგუნა წილათ მათმა გეოგრაფიულმა მდებარეობამ, საშუალებას აძლევდა მათ სიმდიდრე მოეხვეჭათ ორსავე სამრეწველო მხარეში ვაჭრული ექსპლუატაციის შემწეობით, რომელთა შორისაც ისინი ეწეოდნენ შუამავლობას.

სავაჭრო კაპიტალის შემდეგი განვითარება და აქედან წარმომდგარი ძებნა ახალი ბაზრებისა იწვევს ახალი ქვეყნების აღმოჩენას; აღმოაჩინეს ამერიკა, აფრიკის ნაწილები; აღმოჩენილ იქმნა ოკეანეს გზა ევროპიდან ოსტ-ინდოეთსა და ჩინეთში. სავაჭრო კაპიტალი სწრაფად განვითარდა იმ ქვეყნებში, რომელთაც, ოკეანეს ნაპირებზე მდებარეობის გამო, შეძლება ქონდათ სხვაზე უფრო უკეთ ესარგებლათ ახალი ბაზრებით. ასეთებია, პირველ ყოვლისა, ესპანია და პორტუგალია. ძველებურათ ხმელეთით მიმოსვლა და აღებ-მიცემობა აღმოსავლეთ აზიასთან თითქმის შეწყდა და ამ ვაჭრობის მოშუამავლე იტალიის რესპუბლიკებიც სწრაფად დაეცნენ.

ესპანია, რომელმაც შემდეგ ახალ აღმოჩენილ ქვეყნების ექსპლუატაცია თავის მონოპოლიათ გაიხადა, მალე სიმდიდრისა და ძლიერების უმაღლეს საფეხურზე ავიდა. ამერიკის აუარებელი ოქრო-ვერცხლი და ძვირფასი თვლები ძლიერ დიდროლს თამაშობდნენ ამ გამდიდრებაში; ამასთან, მთელი ევროპის ვაჭრობამაც აჩქარებული განვითარება იწყო ამ ლითონების მოზღვავეების გამო.

მაგრამ ესპანიის სავაჭრო კაპიტალის განვითარებაც ხან-

მოკლე და უსუსური გამოდგა, იმიტომ, რომ ის არ იყო დაყრდნობილი თვითონ ესპანიის წარმოების განვითარებაზე. ძარცვასა და მონოპოლიაზე დამყარებული ეკონომიური აყვავება არასოდეს ძლიერი და ხანგრძლივი არ იქნება. ის აძლიერებს საზოგადოებაში პარაზიტულ ელემენტებს, რის გამოც ყოველივე პროგრესი შეუძლებელი ხდება. ვაჭრობა და ეკონომიური ბატონობა გადაიბარგა ჰოლანდიაში, რომელიც, მრეწველობის მხრივ, გაცილებით უფრო სწრაფათ ვითარდებოდა (ჰოლანდიას კი შემდეგ, როგორც ვიცით, პირველობა ინგლისმა ჩამოართვა).

ვაჭრობის ამ ერთი ქვეყნიდან მეორეში და მეორიდან მესამეში გადმოსვლის დროს ხდება სავაჭრო კაპიტალის ორგანიზატორულ როლის თანდათან გაფართოება წარმოებაში: სავაჭრო კაპიტალი, აღიღებს და აფართოებს-რა თავის გავლენას წარმოების მსვლელობაზე, სულ უფრო და უფრო იღებს **სამრეწველო კაპიტალის** სახეს.

## VI. სამრეწველო კაპიტალიზმი.

ს ა მ ა ნ ე ლ ა დ ე უ თ ს ა ნ ა .

### 1. საზოგადოების დამოკიდებულება გარეშე ბუნებასთან.

წვრილ-ბურჟუაზიულ საზოგადოების განვითარების პირველ დღიდანვე მრეწველობის სხვა დარგებზე უფრო სწრაფათ ვითარდებოდა ვაჭრობა (ბაზრების მოპოება, საქონლების გატანა, საწყობების გამართვა, ყიდვა-გაყიდვის მოწყობა და სხვ.). როგორც ზემოთ ვთქვი, ამით აიხსნება „სავაჭრო კაპიტალის“ აღორძინება, ე. ი. საზოგადოებრივ წარმოებაში ორგანიზატორულ როლის ვაჭართა კლასის ხელში ნაწილ-ნაწილათ გადასვლა. ეგევე ხდებოდა სავაჭრო კაპიტალიზმის ხანაშიაც, რასაც შედეგათ ის მოჰყვა, რომ წარმოების ყველა დარგები, სავაჭრო კაპიტალის საშუალებებთან და საჭიროებებთან შედარებით, მეტათ **ჩამორჩენილი** აღმოჩნდნენ.

ყველაზე მეტი ჩამორჩენილობა, რასაკვირველია, მიწათ

მოქმედებამ გამოიჩინა. სამიწათმოქმედო ტენიკისა და მთელი სამეურნეო ეკონომიკის ისტორიული პირობები თავის-თავათ ხელს არ უწყობდენ სწრაფ პროგრესს: ფეოდალური ურთიერთობანი, როგორც დავინახეთ, საზოგადოთ ძლიერის კონსერვატიზმით იყო გაყენთილი, ბატონ-ყმური ურთიერთობანი კი, ამას გარდა, მშრომელთა საშინელი ჩაგვრა-შეწყუხებით, ყოველივე განვითარების დამამხოველი თვისებებით იყო განთქმული. ამიტომ მიწათმოქმედებაზე ცალკე მოგვიხდება ლაპარაკი: ცოტათ თუ ბევრათ თვალსაჩინო სატენიკო რეფორმები შესასწავლათ აღებულ ეპოქაში სულ სხვა დარგებში მოხდა, და არა სამიწათმოქმედოში.

ქალაქის მრეწველობისთვის ბაზრის ძებნისადმი მისწრაფებამ გამოიწვია, როგორც ვიცით, მრავალი შორეული მოგზაურობანი, ამას კი მოჰყვა აღმოჩენა ევროპიელებისათვის აქამდე სრულიათ უცნობის ქვეყნებისა, რომლებიც უანგარიშო სიმდიდრით იყვენ სავსენი: აღმოაჩინეს, მაგალითად, მთელი ამერიკა, დიდგნაწილი აფრიკისა, სამხრეთ აღმოსავლეთი აზია, ასობით დიდი და პატარა კუნძულები და სხვ... ახლათ აღმოჩენილ ქვეყნების ძარცვასთან ერთათ, ან მის შემდეგ, ხდებოდა მათი დასახლება (კოლონიზაცია) ევროპის მოქარბებულ მცხოვრებლების-მიერ და მათი ბუნებრივი სიმდიდრის საწარმოო ექსპლუატაცია, რამდენიმეთ თავისუფალ ხალხისა და რამოდენიმეთ კი—ყმისა და მონის შრომის შემწეობით.

ახლათ აღმოჩენილ ქვეყნების წარმოება სავაჭრო კაპიტალის სამოქმედო სფერაში შევიდა. ამ ახალმა ბაზრებმა ისეთი ძლიერი მოთხოვნა წამოაყენა დამმუშავებელი მრეწველების წარმოებზე და ეს მოთხოვნა ისეთი სისწრაფით ხდებოდა, რომ მათი დაკმაყოფილება არ შეეძლო შინაურ კაპიტალისტურ მრეწველობასა და ხელოსნურ წარმოებას, რომელიც ტენიკურათ წვრილ დაწესებულებებათ იყო დანაწილებული; და ამის გამო, ჩქარი გაფართოვების უნარი არა ჰქონდა; ამა-



ვე დროს, ვაქრობის სფერაში თავმოყრილი იყო აუარებელი საშუალებანი, იქ უზომოთ დიდი კაპიტალი ტრიალებდა, რომელსაც შეეძლო ნაწარმოების გაზიდვა ბაზრების მოთხოვნილებათა შესაფერათ გაეფართოვებინა.

სავაჭრო მრეწველობისთვის წარმოების დანარჩენ დარგების ნაწარმოები მხოლოდ „მასალას“ წარმოადგენს; ისე, როგორც საფეიქროსთვის—სართავი მრეწველობის ნაწარმოები, მეწალი-სათვის—ტყავის წარმოება და სხვ.

სართავი წარმოება რომ თავის განვითარებაში საფეიქრო წარმოებას ჩამორჩეს, მაშინ ფეიქრები ვეღარ მიიღებენ მათთვის საკმაო ძაფს, და ძალაუნებურათ უნაყოფოთ უნდა დაკარგონ თავის სამუშაო ენერჯიის ნაწილი, ან არა-და—თვითონ იზრუნონ სართავი წარმოების გადიდება-გაფართოებაზე. სწორეთ ასეთივე დილემმა დაუდგა წინ სავაჭრო კაპიტალსაც: ის ან უნდა შეჩერებულიყო თავის განვითარებაში, ან-და დამამუშავებელი მრეწველობის შესაფერ გაფართოვება-განვითარებას ცდილიყო. სავაჭრო კაპიტალს იმდენი ძალ-ღონე კიდევ მოეპოვებოდა, რომ განეხორციელებია მეორე. რა ღონისძიება უნდა მიეღო სავაჭრო კაპიტალს, რომ გაეზარდა შრომის ნაყოფიერება დამამუშავებელ მრეწველობაში.

სამრეწველო ტენიკის მდგომარეობა ასეთი იყო: წვრილი წარმოების განვითარება, ასე ვთქვათ, დასრულდა. თითქმის ყველა რთული ხელობა, რომელიც რამდენიმე სხვადასხვაგვარ ნაწარმოებს ამზადებდა, რამდენსამე წვრილ ხელობათ დანაწილდა, და თვითოეული მათგანი ცალკე-ცალკე მხოლოდ ერთ რომელისამე ნაწარმოების დამზადებას შეუდგა. ასეთი ნაწარმოებისთვის გამოგონებულ იქნა ტენიკურათ უფრო სრული ხელსაწყობები. ამას იქით წასვლა წარმოებას არც შეეძლო, თუ ისევ **წვრილ** დაწესებულებებში დანაწილებული დარჩებოდა. აუცილებელი შეიქმნა მსხვილ დაწესებულებათა მოწყობა, რომლებშიაც შრომის დანაწილებას, შედარებით, უფრო ფართე სარბიელი ექნებოდა: საზოგადოებრივ და-

ნაწილების მაგიერ შრომა ტექნიკურად უნდა დაყოფილიყო, რადგან შრომის საზოგადოებრივი დანაწილების უფრო განვითარება არსებულ პირობებში მეტად დიდ სიძნელეს წარმოადგენდა.

## 2. წარმოების საზოგადოებრივ ურთიერთობათა განვითარება სამანუფაქტურო კაპიტალიზმის ეპოქაში.

### ა) მანუფაქტურების აღორძინების სოციალური პირობები.

აღვნიშნეთ რა საზოგადოებაში მომხდარ ცვლილებათა ძირითადი ტექნიკური პირობები, ეხლა უნდა გადავიდეთ წარმოების ახალ ფორმათა აღორძინების უფრო არსებით ეკონომიურ პირობების განხილვაზე.

პირველ ყოვლისა, რადგან მანუფაქტურული წარმოება თან-და-თან **მსხვილი** საწარმოვო დაწესებულების სახეს იღებს, ამიტომ იგი ცდილობს ცალკე ორგანიზატორების ხელში წარმოების დიდხალ საშუალებათა შეგროვებას (ან-და ფულის შემოკრებას, რომლითაც მცვლელ საზოგადოებაში ყოველთვის შეიძლება საწარმოვო საშუალებათა შეძენა). მოვაკრე-კაპიტალისტებს კი ეს საშუალებანი ხელში ჰქონდათ. გავიხსენოთ საზოგადოთ ის პროცესი, რომლის დახმარებითაც იკრიბებოდა სიმდიდრე ვაჭარ-კაპიტალისტების ხელში, — **კაპიტალების პირველდაწყებითი დაგროვების პროცესი**.

ფეოდალიზმისა და ბატონ-ყმობის ხანაში აუარებელი სიმდიდრე გროვდებოდა ფეოდალების ხელში უნებური შრომის ექსპლუატაციით. ახალ ქვეყნების დაპყრობისა და კოლონიზაციის (დასახლების) დროს სავაჭრო კაპიტალის ხანაში ევროპელები, ჩვეულებრივ, ყველგან ამყარებდენ ბატონ-ყმურ და მონათმფლობელურ ურთიერთობებს, და ასეთივე ექსპლუატაციის საშუალებით აგროვებდენ უანგარიშო სიმდიდრეს. ომები და ძარცვა-გლეჯაც ხშირათ ასეთის გზით შეძენილ სიმდიდრის გამაერთიანებელ საშუალებას წარმოადგენდა.

ქალაქებში ხელოსნური მრეწველობა ისე იყო მოწყობილი, რომ დიდხანს ეწინააღმდეგებოდა თვალსაჩინო სიმდიდრის

შექუჩებას. საზოგადოთ, საფეოდალო-სასოფლო და სავაჭრო-სახელოსნო ქალაქს შორის კულტურის განსხვავებისა და, განსაკუთრებით, ქალაქის მტკიცე და მაგარ სამრეწველო კავშირის გამო, ქალაქი დრო-გამოშვებით, სისტემატიურათ ძარცვავდა და ყვლევდა სოფელს—ყიდულობდა მის ნაწარმოებს ნამდვილ ღირებულებაზე ნაკლებ ფასებში. ვაჭართა კლასი, როგორც შუამავალი საცვლელ ურთიერთობაში, ყველაზე მეტს იგებდა ამით, რადგან ადვილათ სარგებლობდა, ერთის მხრივ—გლეხის უფიცობა-უგნურობითა და დაბეჩავებით, და, მეორე მხრივ—ფეოდალის მფლანგველობით. ამნაირათ, გლეხის შრომა გადაიქცა ქალაქის კაპიტალათ. გლეხებისა და ფეოდალების დამორჩილების შემდეგ, სავაჭრო-სავაზშო კაპიტალმა დაიმორჩილა აგრეთვე ხელოსნებიც: წარმოების შინაური კაპიტალის-ტური ფორმა მხოლოდ აუცილებელ საშუალებას უტოვებს თვითოეულ წვრილ მწარმოებელთ თავისი სამეურნეო დაწესებულების განსაგრძობათ, ზედმეტი შრომა კი სავაჭრო კაპიტალის სასარგებლოთ მიდის.

ამგვარათ, დაგროვების ნაკადული სხვადასხვა გზით მიეშურება ერთი მიზნისკენ, ეს მიზანია—სავაჭრო კაპიტალის შეუწყვეტელი ზრდა-გამრავლება.

ამ სიმდიდრის ზრდა-განვითარებაში, რომელმაც საძირკველი ჩაუყარა სამრეწველო კაპიტალიზმს, ყველაზე მკირე მნიშვნელობა ჰქონდა წვრილი მწარმოებლების **პირდაპირ დამზოგველობას**, რომელსაც ბურჟუაზიული პოლიტიკური ეკონომია მთავარ მნიშვნელობას აწერდა კაპიტალების პირველ დაწყებითი დაგროვების საქმეში. ის ამტკიცებდა, რომ, ყველა თუ არა, უდიდესი ნაწილი კაპიტალებისა მანც აღორძინდა და განვითარდა თვითონ კაპიტალისტებისა ან მათი წინაპრების პირადის შრომა-მეცადინეობით, უკიდურესის მომქირნეობითა და ყიარათობითაო. ისინი სრულათ როდი ხარჯავდენ, რასაც შოულობდენ, და რასაც აგროვებდენ ამნაირი დამზოგვით—თავის შთამამავლობას უტოვებდენ; ესენიც, თავის

შხრივ, უმატებდენ ამას თავიანთ დანაზოგავსაც და სხვ.; ასეთი წარმოდგენის სრული არარაობა და უსაფუძვლოება ერთბაშით გვეცემა თვალში, თუ სამრეწველო დაწესებულებათა უზარმაზარ კაპიტალებს იმ მცირეოდენ გროშებთან შევადარებთ, რომლის დაზოგვაც ფაქტიურათ შესაძლებელია წვრილი მწარმოებლისათვის, თუნდაც საუკეთესო ხელის შემწყობ პირობებში.

შემდეგ, მსხვილი მანუფაქტურული წარმოება თხოულობდა გამოცდილ ორგანიზატორებს და ამ როლისათვის თვით ცხოვრების-მიერ მომზადებულებს. მოვაქრე კაპიტალისტების კლასი საფესებით აკმაყოფილებდა ამ მოთხოვნას. გარდა იმისა, რომ მოვაქრე-კაპიტალისტი იყო ორგანიზატორი თავის საკუთარი სავაჭრო მეურნეობისა, რომელიც, საზოგადოთ, უფრო მსხვილ დაწესებულებას წარმოადგენდა, ვინემ წვრილს, მომავალი მრეწველი-კაპიტალისტი კიდევ სულ სხვა გზით ემზადებოდა თავის ახალი მთლვაწეობისათვის: მან ხელში ჩაიგდო წვრილ სამრეწველო დაწესებულებათა ორგანიზატორული როლის დიდი ნაწილი. როგორც ზევით იყო გარკვეული, მოვაქრე-კაპიტალისტს ფაქტიურათ ეკუთვნოდა წარმოების უზენაესი ზედამხედველობა და კონტროლი მრავალ წვრილ დაწესებულებებში, რომელნიც კაპიტალისტური წარმოების შინაური სისტემის შემწეობით იყვენ გაერთიანებული მისი კაპიტალის-მიერ.

შემდეგ, — აღმასრულებელ შრომას წმინდა კაპიტალისტურ დაწესებულებებში **დაქირავებული მუშები** ეწევიან. დაქირავებული მუშა კი ვერ იქნება ვერც ყმა და ვერც მონა: ამათ არა აქვთ უფლება თავისი სამუშაო ძალა თავის სურვილისამებრ მოიხმარონ, რადგან ეს ძალა ეკუთვნის არა მათ, არამედ მათ ბატონს; მხოლოდ **პიროვნულათ თავისუფალ** მუშას შეუძლია დამოუკიდებლათ განაგოს თავისი სამუშაო ძალა, შეუძლიან სხვისგან დამოუკიდებლათ გაყიდოს იგი.

მაგრამ თავისუფალი მუშა არ გაყიდის თავის სამუშაო

ძალას, თუ მას ცხოვრებისათვის სხვა რაიმე საშუალება მოეპოვება. თუ მას აქვს წარმოებისათვის ყველა აუცილებლათ საჭირო საშუალება—იარაღები, მასალა, სახელოსნო და სხვ., ის არ წავა სხვაგან სამუშაოს საძებნელათ, არამედ თავის საკუთარ სახელოსნოს გამართავს. მაშასადამე, სამრეწველო კაპიტალს სჭირია ისეთი მუშა, რომელიც მოკლებულია საკუთარ საწარმოო საშუალებებს, ანუ, როგორც საზოგადოთ ამბობენ, „თავისუფალია“ ამ საწარმოო საშუალებათაგან.

პიროვნულათ დამოუკიდებელი და წარმოების საშუალებებს მოკლებული **ადამიანი არის პროლეტარი.**

გლახთა განთავისუფლება მიწისაგან და ბატონ-ყმობის უღლისაგან, რომელიც ფართეთ ხდებოდა საშუალო საკუნეების დასასრულში და ახალი დროის დასაწყისში (სვაჭრო კაპიტალის უკანასკნელ ხანებში), უმთავრესი წყარო იყო პროლეტარიატის წარმოშობისა.

სანამ ასეთი განთავისუფლება ფორმალურათ, საკანონმდებლო გზით მოხდებოდა, ცხოვრება უკვე ფაქტიურათ ახორციელებდა მას: გლეხები მასიურათ სტოვებდენ მიწას და გარბოდენ ქალაქებში. ფეოდალების-მიერ ყმების ენერგიულათ ყვლეფა ძლიერ ხშირათ იწვევდა გლეხთა მეურნეობის სრულ განადგურებას, რითაც „მიწაზე მიკრულ“ გლეხთა მდგომარეობა ყოველად აუტანელი ხდებოდა. მაშინ სოფელში რჩებიან მხოლოდ უფრო პასიური ბუნების (უუნარიო) ელემენტები, რომლებიც ადვილათ ურიგდებიან და ეჩვევიან გარედმიდან ჩაგვრა-რბევას, რომელიც სულ უფრო და უფრო იზრდებოდა, და ოჯახის შიგნით—დახვესებულ ტრადიციების მიერ სულის შეხუთვას. აქტიური, ენერგიული პირები კი,—ასეთები, რასაკვირველია, უმკირესობა იყო,—სტოვებენ სოფელს. მათი დიდი ნაწილი უსახლკარო, უბინაო მაწანწალებათ ხდება, სხვები კი, ვისაც პატიოსანის შრომით ცხოვრება ურჩევნია, ქალაქებში მიდიან.

გლეხის ფორმალურმა განთავისუფლებამ მხოლოდ გაა-

ადვილა და დააჩქარა პროლეტარიატის აღორძინების პროცესი. ინგლისში, სადაც საერთო სახელმწიფოებრივი აქტი არც კი გამოცემულა გლეხთა განთავისუფლების შესახებ, ბატონ-ყმობა თავის-თავათ და ადრე გაქრა: ზოგან გლეხების ენერგიული ბრძოლის წყალობით, ხოლო ზოგან კი იმის გამო, რომ, ყმის შრომასთან შედარებით, დაქირავებული შრომა უფრო სასარგებლო აღმოჩნდა. იქ დამოკიდებული გლეხის ალაგრი დაიჭირა მიწის მოიჯარადრემ—ფერმერმა და უსახლკარო მოჯამაგირემ, ან ნახევრათ მოჯამაგირემ. თუ ფერმერი საჭირო ანგარიშს რიგიანათ ვერ ასწორებდა, მიწათმფლობელი (ლენდლორდი) სდევნიდა მას და იჯარას სხვას აძლევდა. ამნაირათ, იჯარა გადადიოდა უფრო შემძლებელ ფერმერების ხელში, რომლებიც უფრო მეტსაც აძლევდენ და უფრო პირიანათაც უსწორდებოდენ მემამულეს. ამის გამო, იმ დროს მიწას მრავალი გლეხი ჩამოაშორეს.

გლეხების უმიწოთ დარჩენაში დიდი როლი ითამაშა სათემო მიწების „შემოღობვამ“,—მოვლენამ, რომელსაც ადგილი ჰქონდა როგორც ინგლისში, ისე კონტინენტზედაც (ხმელეთზე). თავისი შემოსავალი რომ გაედიდებიათ, მემამულეები ბოროტათ სარგებლობდენ თავიანთის ფორმალურ უფლებით, არსებითათ კი—ტლანქი, მოუხეშავი ძალით, და იმის დახმარებით ართმევდენ გლეხთა თემებს იმ მიწებს, რომელიც დიდის ხნიდან სათემო სარგებლობაში იყო. ძნელი წარმოსადგენი არაა ის, ლუ რანაირათ უთხრიდა ძირს მიწის ასეთი ექსპროპრიაცია (ძალათ ჩამორთმევა) გლეხის მეუნეობას და ხელს უწყობდა გლეხთა გაპროლეტარებას.

თუ მემამულე დაინახავდა, რომ გლეხის მიწათმოქმედებაზე უფრო მეტი სარგებლობა პირუტყვთა მოშენებას მოაქვს, ის პირდაპირ დევნიდა თავის მიწიდან ყველა მიწათმოქმედ გლეხებს და მათ მაგიერ აშენებდა ჯოგებს, რომლებსაც რამდენიმე დაქირავებული მუშები უვლიდენ. ასე მოხდა განსაკუთრებით ინგლისში მეთექვსმეტე და მეჩვიდმეტე საუკუნეებში,

როდესაც ჯერ ჰოლანდიისა და შემდეგ კი ინგლისის შალეულობის მრეწველობის განვითარებამ დიდად გააძლიერა მატყლის მოთხოვნილება, რის გამოც მატყლის ფასმა ძლიერ აიწია. ცხვრის მოშენება მეტათ სასარგებლო საქმე შეიქნა, და თავად-აზნაურობამაც ენერგიულათ მოკიდა ხელი გლეხებიც ხნულების საბალახოებათ გადაქცევას, და ამრიგათ, ასი ათასობით გლეხების ალაგას მილიონობით ცხოვრები მოაშენეს.

სწორეთ ინგლისში, სადაც სამრეწველო კაპიტალიზმი ყველაზე უფრო ძლიერათ და სწრაფათ განვითარდა, მოხდა გლეხების სავსებით უმიწა-წყლოთ დაგდება. იქ **ეს პროცესი** 300 წელიწადზე მეტს გაგრძელდა (უმთავრესათ მე-XVI—XVIII საუკ. განმავლობაში), და საქმე იქამდე მივიდა, რომ გლეხი-მესაკუთრე თითქმის სრულიათ გაქრა, — მთელი მიწა ლენდლორდების ხელში გადავიდა.

შემდეგ, პროლეტარიატის გამრავლების წყაროთ შეიქნა, როგორც ზემოთ ვთქვით, მეფეებისა და მთავრების-მიერ სამღვდლოებისა და ხელოსანთა კორპორაციების ქონებათა კონფისკაცია, რამაც უმწეოთ დასტოვა მრავალი საწყალი ხალხი, რომელიც აქამდე ამ დაწესებულებებით სულს იბრუნებდა. ასეთივე მნიშვნელობა ქონდა ფეოდალების-მიერ ურიცხვ შინაურ მოახლე-მოსამსახურეების დათხოვნასაც. ეს იყო აუცილებელი შედეგი ფეოდალთა ფსიხოლოგიაში მომხდარ ცვლილებისა, რომელიც გამოიწვია, საზოგადოთ, ფულის მეურნეობის განვითარებამ, განსაკუთრებით კი — სავაჭრო კაპიტალის სწრაფმა ზრდამ. წინათ ფეოდალის უმთავრეს ძალას მის მორჩილებაში მყოფ ადამიანთა სიმრავლე წარმოადგენდა, და ამიტომ მისი ბუნებრივი მისწრაფება ის იყო, — რაც შეიძლება, მეტი ხალხი ხლებოდა ამაღათ, მით უმეტეს, რომ, ნატურალური მეურნეობის დროს, სხვაზე რაზე უნდა მოეხმარა ფეოდალური წარმოების გადამეტებული ნაწარმოები, თუ მოახლეები, კარის-კაცები და სხვა პარაზიტები (მუქთახორები არ ეყოლებოდათ გარშემო! (მაგ., გრაფი ვარვიკი, «კოროლების

(მეფეების) მკეთებელი“, რომელიც ინგლისში ცხოვრობდა მე-  
XV-ტე საუკუნეში, ყოველ დღე თავის ხარჯით კვებავდა  
30,000 კაცს). ხოლო როდესაც ფეოდალისათვის მთავარ ძა-  
ლათ ფული შეიქმნა, მანაც ხელი მიჰყო შინაყმების და-  
თხოვნას.

პროლეტარიატის ერთ კრთ წყაროს შეადგენენ აგრეთვე  
გალატაკებული და გარიყული წვრილი ხელოსნები, რომელთაც  
დიდი მნიშვნელობა აქვთ არა თავის რიცხვით, არამედ ღირ-  
სებით: ყოფილი ხელოსნები სამრეწველო კაპიტალისთვის უკ-  
ვე ნასწავლ, სისტემატიურ შრომისათვის უკვე გაწვრთნილ სა-  
მუშაო ძალას წარმოადგენენ, — ისეთ მუშას, რომელიც ადვი-  
ლათ ეგუება კაპიტალის მიზნებს, მაშინ, როდესაც სოფლიდან  
გამოქცეულ პროლეტარებს — მაწანწალებს, პროლეტარებს — მა-  
თხოვრებს, პარაზიტობას შეჩვეულ შინაყმებიდან გამოსულ პრო-  
ლეტარებს მუშაობაში გაწვრთნა-სწავლება და შეჩვევა, კაპი-  
ტალთან შეგუება ეჭირვებოდათ, რაც ადვილი საქმე არ იყო.  
გარიყულ-განადგურებულ წვრილ ხელოსანთა რიცხვი, რომე-  
ლიც პირველათ, შედარებით, ძლიერ მცირე იყო, შემდეგში,  
როცა ხელობას მსხვილი კაპიტალისტური წარმოება გაუჩნდა  
კონკურენტათ, სწრაფათ გაიზარდა.

სწორეთ ასეთივე მნიშვნელობა ჰქონდა აგრეთვე, რო-  
გორც სამანუფაქტურო მუშა-პროლეტარიატის ერთ-ერთ წყა-  
როს; ხელოსან ქარგლებსა და შეგირდებსაც, წვრილ სახელოსნო  
დაწესებულებათა დაქირავებულ მუშებს.

ასე ხდებოდა სხვადასხვა გზითა და საშუალებით სამრე-  
წველო კაპიტალიზმის აღორძინებისა და განვითარებისათვის  
საჭირო „საჭიროა მუშა ხელთა პირველდაწყებითი დაგროვება“.

საცვლელ ურთიერთობის დროს საზოგადოებრივ განვითარებას  
სტიქიური ხასიათი გამოაჩნდა იმ ფაქტში, რომ „საჭიროა მუშა ხელ-  
თა ზირველდაწყებითი დაგროვება“ იმდენათ დიდი იყო, რომ მა-  
შინდელ სამრეწველო კაპიტალის მოთხოვნილებას ბევრით აღემატე-  
ბოდა. მაგალითად, ინგლისში მე-XVI—XVII საუკუნეებში, ასი-



ათასობით კაცი არსებობდა, რომლებსაც მრეწველობა ვერ იტყვია და სჯიმეს ვერ უჩენდა; ამიტომ ისინი ძალა-უნებურათ მაცანწალურ, ზარაზიტიულ ცხოვრებას ეძლეოდნენ და სსოგადოებრივ მშვიდობიანობასათვის სერიოზულ საფრთხეს წარმოადგენდნენ. ამას წინააღმდეგ მიღებულ იქმნა მეტათ ეხერგიული ღონისძიებანი: მათ დადს ასვაჭმდენ, ამათხახებდენ, ყურებს სჭრიდენ, და ბოლოს, „ნამეტანი ჯიუტობის გამო“, აღრიხობდენ კიდევ, მაგრამ უოგეელივე ეს სჯიმეს ძლიერ ცოტას შეუვლოდა. არსებითათ, ამ ზომებს ის მნიშვნელობა ქონდა, რომ უბინადრო ზრთვეტარატი შეჩვეოდა დისციპლინას და კაპიტალისტის მოთხოვნილების დაკმაყოფილებას, — სსოგადოების უსახლკარო ელემენტებისათვის იმკვარი გაწრთუნა მიეცა, როგორც ესწირთობდათ ახალ ორგანიზატორულ კლასებს. მარა მუდამ ასეთი ზომებით რადი ცდილობდენ ამ მიზნის მიღწევას. მე-XVI საუკუნის დასასრულს ინგლისის მთავრობამ ღარიბების სსარგებლოდ მდიდრებსე გადასახადი დააწესა. და ეს კი იმიტომ მოიქმედა, რომ კანონიერი ზარაზიტიზმისთვის შეძქეობის აღმოჩენით, რამდენიმეთ მანც დაეცვათ მიწათმფლობელობა და კაპიტალი უკანონო ზარაზიტიზმის ტლანქ და მოუხეძავი ფორმებისაგან, როგორცაა, მაგ., ძარცვა, ქურდობა, ყახადობა და სხვ., და მით სსოგადოებისთვის საფრთხე ატეილებით, აგრეთვე იმიტომაც, რომ ესენათ ამოქვეტისაგან მუქები, რომლებიც კაპიტალს უოგელობის გამოადგებოდა.

იმ თითოთროდა მხარეებში კი, სადაც იატონ-ემიონ კიდევ დიდხანს შეჩნა, სამრეწველო კაპიტალს თავის აღროძინების ზირველ ხანებში, ზირიქით, თავისუფალ სამუშაო ძალის მოგნა უჭირდა. ამხირ ზირობებსე შესავუებლათ სამრეწველო კაპიტალი მართავდა ასეთ ქვეუნებში მანუფაქტურებს, რომლებსაც ემების შრომაზე ამყარებდა; მაგრამ ემებან შრომის ხაკლეულებანებს ამ შემთხვევაში ისეთი დიდი აღმოჩნდა, მისი ხაკოფიერება იმდენათ მცირე, რომ თვითონ კაპიტალისტი იძლეებული გახდენ სხელმწიფოსთვის ჰეტიციებთ მიმართ და გლეხების განთავისუფლება მოუთხოვათ.

ასეც მოხდა რუსეთში.

მომზადებული ორგანიზატორების არსებობა, კაპიტალის

და საქირაო სამუშაო ძალის პირველ დაწყებითი დაგროვება. —  
აი საერთოთ ის პირობები, რომლებიც შესაძლებლათ ხდიან  
სამრეწველო კაპიტალიზმის არსებობას.

### **ბ) სამრეწველო-კაპიტალისტურ დაწესებულებათა წარ- მოშობა და მათი შინაგანი ურთიერთობანი.**

კაპიტალისტური შინათმრეწველობა წარმოადგენდა და-  
მოუკიდებელ წვრილ წარმოებიდან სამრეწველო კაპიტალიზმზე  
გარდამავალ ხანას. ხელოსანი ანუ გლეხი, რომელმაც უკვე  
დაჰკარგა დამოუკიდებლობის მეტი ნაწილი, რომელიც უკვე  
ფაქტიურათ დაემორჩილა სავაჭრო კაპიტალის საორგანიზატო-  
რო კონტროლს და ამ უკანასკნელის საყვლეფ საგნათ გადა-  
იქცა, — მით უფრო ადვილათ კარგავს თავის დამოუკიდებლო-  
ბის უკანასკნელ ნაშთებს და უბრალო მუშა-აღმასრულებლათ  
შედის კაპიტალისტურ სამრეწველო დაწესებულებაში.

სავაჭრო კაპიტალისტის ხელშია სვე-ბედი მრავალ წვრილ  
შეურნებათა, რომელთაც ის აწვდის ნედლ მასალებს (ხანდის-  
ხან იარაღებსაც) და რომელთაგან დამზადებულ ნაწარმოებსაც  
იგი ყიდულობს. მას შეუძლია საბოლოოთ მოსპოს ამ მეურნეო-  
ბის გარეგნული დამოუკიდებლობა, თუ კი ამას მისი პირადი  
სარგებლობა მოითხოვს. როდესაც ნაწარმოების მოთხოვნა  
ფართოვდება, მოვაჭრე კაპიტალისტი ცდილობს თავისი წარ-  
მოება შესაფერათ გააფართოვოს, მაგრამ ამას არ ანებებს მის  
ხელქვეით სახელოსნოების სიპატარავე, სივიწროვე და, განსა-  
კუთრებით, მათი გარეგნული დამოუკიდებლობა, რის გამოც  
კაპიტალისტს ამ წარმოების მსვლელობაზე გავლენის მოხდენა  
შეუძლია, უმთავრესათ, არა-პირდაპირ, — მასალებზე და ნაწარ-  
მოებზე ფასების აწევით. მაშინ კაპიტალისტი წინანდელი სის-  
ტემით როდი კმაყოფილდება.

იგი თავს უყრის ამ მწარმოებლებს თავის საკუთარ სახე-  
ლოსნოში; აქ ამუშავებს მათ თავის საწარმოო საშუალებებით,  
ამუშავებს, როგორც უბრალო მუშებს, რომელნიც მის ორგა-

ინიზატორობის ქვეშ მოქმედებენ, — ასეთია ძირითადი თვისება-  
ნი სამრეწველო-კაპიტალისტურ დაწესებულებათა, რომელნიც  
სულ პირველათ მანუფაქტურების სახით გაჩნდნენ. თუ ამ ურთი-  
ერთობას დავუკვირდებით, შევნიშნავთ, რომ პირველი ჩანას-  
ხები გაჩნდნენ ჯერ კიდევ საშუალო საუკუნეების საამქრო (სა-  
ცეხო) სახელოსნოებში, სადაც ქარგლებსა და შეგირდებს ისე-  
თივე ურთიერთობა ქონდათ ოსტატთან, როგორც შემდეგ  
დაქირავებულ მუშებს კაპიტალისტებთან. უმთავრესი განსხვა-  
ვება აქ დაწესებულებათა სიდიდეშია და აგრეთვე იმაში, რომ  
ხელოსან-ოსტატს არ ყოფნიდა მარტო ორგანიზატორული  
მუშაობა და იძულებული იყო აღმასრულებელი შრომაც გაე-  
წია, მაშინ, როდესაც კაპიტალისტი მხოლოდ ორგანიზატო-  
რის როლს ასრულებს.

ახალი სისტემის შემოღება სასარგებლოა კაპიტალისტი-  
სათვის არა მარტო იმიტომ, რომ იგი წარმოების პირდაპირ,  
სრულ-უფლებიან ორგანიზატორათ ხდება, არამედ იმიტომაც,  
რომ შესამჩნევად ამცირებს წარმოების ხარჯებს, — სახელოსნოს  
მოწყობა, მისი განათება-ვათბობა, იარაღების შექმნა ახლა შე-  
დარებით ნაკლებ ხარჯს მოითხოვს. ერთი დიდი სახელოსნო,  
აგებული 20 მუშისათვის, გაცილებით ნაკლები ჯდება, ვინემ  
20 პატარ-პატარა სახელოსნო, თითო მუშისთვის სამუშაოთ  
ცალკ-ცალკე მოწყობილი; პირველში რომ ჯერ შრომის ტენ-  
ნიკური დანაწილებაც არ იყოს შემოღებული, მაინც არ დას-  
ჭირდება თვითოეულ მუშისთვის იარაღების სრული კომპლექ-  
ტის შექმნა, როგორც ეს განცალკევებულ სახელოსნოში მუ-  
შაობისთვისაა აუცილებლათ საჭირო, — სამუშაო დრო ისეთ-  
ნაირათ წესრიგდება, რომ, როდესაც ერთი მუშა ერთ იარაღს  
ხმარობს, მეორე მაშინ მეორეთი მუშაობს, შემდეგ კიდევ ერ-  
თი-მეორეს უცვლიან იარაღებს, და ამნაირათ იარაღებიც მე-  
დამ ხმარებაშია და უქმათ არა ყრიან. მეტი გამოსარჩენია მა-  
სალებშიაც: ჯერ ერთი — გაცილებით ნაკლები ჯდება მათი  
ერთბაშათ ყიდვა და ერთად სახელოსნოში დაგროვება, მეო-

რე—უფრო ადვილია და სასარგებლოც მოხმარა იმ აუარებელ-  
ნარჩენ ნაქრებისა, რომელიც ასე ბლომათ ყრია მსხვილ სა-  
ხელოსნოებში და სხვ.

მანუფაქტურების აღორძინებას ძლიერ უშლიდენ ხელს  
ცეხების პრივილეგიები. როგორც ზემოთ იყო ნათქვამი, ცე-  
ხებს ეკუთვნოდა ქალაქებში წარმოების მონოპოლია, საცეხო  
წესდებანი კი ჩვეულებრივ სასტიკათ საზღვრავდენ დაქირავე-  
ბული მუშების—ქარგლებსა და შევირდების—რიცხვს თვი-  
თოველ დაწესებულებაში და აკანონებდენ მათს ძლიერ მკი-  
რე რიცხვს, მაგრამ სამრეწველო კაპიტალმა მოახერხა ამ და-  
ბრკოლებათა რამოდენიმეთ დამორჩილება, ხოლო რამოდენი-  
მეთ კი—გვერდის აქცევა.

პირველათ მანუფაქტურებს უფრო ხშირათ აარსებდენ  
ისეთ ადგილებში, სადაც საამქრო პრივილეგიები არ არსებობ-  
და, სახელდობრ—სოფლებში და ახლათ გაშენებულ ქალაქებ-  
ში, სადაც ცეხური წყობილება ჯერ კიდევ არ იყო შემოღე-  
ბული, და ძველი ქალაქების იმ მიდამოებში, რომელიც სა-  
ამქრო „სტატუტების“ მოქმედებას არ ექვემდებარებოდა.

შემდეგ, საცეხო პრივილეგიები ნელნელა თვით ქალაქებ-  
შიაც კარგავდენ ძალას და ქრებოდენ. სავაჭრო და სამრეწვე-  
ლო კაპიტალის მტრობა ცეხებისადმი სახელმწიფოს პოლიტი-  
კაშიაც იხატებოდა: მეფეები (კოროლები) მფარველობას უწევ-  
დენ მანუფაქტურებს, რადგან იგინი მიაჩნდათ სახელმწიფოს  
შემოსავლის მდიდარ წყაროთ. ამიტომ ისინი ხშირათ ნებას-  
აძლევდენ მანუფაქტურები გაემართათ საცეხო ქალაქებშიაც, და  
ამნაირათ ცეხებს ნელნელა უსპობდენ წარმოების მონო-  
პოლიას.

დაბოლოს, მანუფაქტურის საკმაოთ განვითარებასთან ერ-  
თათ, ცეხის ოსტატებსაც სურვილი ებადებათ თავისი სახელოს-  
ნო მანუფაქტურათ გადაიკეთონ. სამრეწველო კაპიტალთან  
მეტათ მძიმე კონკურენციის დროს, ცეხის ოსტატები ყველა-  
ზე უფრო ხელ-ფეხ შებორკილი დარჩენ თავიანთ წესდების იმ

მუხლებით, რომელიც ქარგლებისა და შევირდების რიცხვს ძალზე ზღუდავენ. უფრო შეძლებული ხელოსნები, რამდენათაც მეტი დრო მიდიოდა, იმდენათ მეტ ძალ-ღონეს ხარჯავდენ, რომ როგორმე გვერდი აექციათ ან სრულიად მოესპოთ ეს დადგენილებანი. როდესაც მათმა ცდამ გაიმარჯვა და ცალკე სახელოსნოებში დაქირავებულ მუშათა რიცხვმა ძლიერ იმატა, მაშინ ხელობისა და ხელოსნობის მანუფაქტურათ გადაქცევა მეტათ ადვილი და ბუნებრივი საქმე შეიქნა.

ამავე დროს, არსებითათ წარმოების ფორმის ასეთი განახლება ხდება სასოფლო მეურნეობაშიაც, როგორც დამუშავებელ მრეწველობაში: სოფლის კაპიტალისტი, იმის ნაცვლათ, რომ ყვლიფოს გლეხობა, როგორც ჩარჩმა ან მეფახშემ, თვითონ აარსებს მსხვილ სამიწათმოქმედო წარმოებას თავის ან იჯარით აღებულ მიწაზე და იმუშავებს მას დაქირავებული მუშის საშუალებით. მარა ეს ცვლილება მიწათმოქმედებაში, სხვადასხვა მიზეზთა გამო, უფრო ნელა და გვიან ხდება, მანუფაქტურის დამახასიათებელი თვისება—შრომის ტენიკური დანაწილება—ძლიერ სუსტათ იკიდებს ფეხს. ამიტომ კაპიტალისტურ მიწათმოქმედებაზე ცალკე დაგვირდება ლაპარაკი.

მანუფაქტურის პირველ საფეხურზე კაპიტალისტის მუშეობი ყველანი ნამდვილი ძველებური ხელოსნები არიან: თვითოეული მათგანი იმავე სამუშაოს ასრულებს, რასაც წინეთ დამოუკიდებელი წვრილი მწარმოებელი ასრულებდა. მაგრამ შემდეგ, თავის განვითარებასთან ერთათ, მანუფაქტურა ანვითარებს ხელით შრომის ტენიკას—ქმნის შრომის მანუფაქტურულ დანაწილებას. სხვადასხვა შემთხვევებში ეს პროცესი ორის სხვადასხვა გზით წარმოებს.

კაპიტალისტის-მიერ დაქირავებულ მუშებში, რომელნიც ყველანი ერთნაირ სამუშაოს ასრულებენ, ერთს ყველაზე უფრო ამ სამუშაოს ერთი ნაწილის გაკეთება ემარჯვება, მეორეს—მეორესი და სხვ. ადრე თუ გვიან, კაპიტალისტი იმ აზრს ადგება, რომ უფრო უმჯობესია თვითოეულ მუშას სამუშაოს

ის ნაწილი მიანდოს, რომელიც მას უფრო ემარჯვება და რომელშიაც იგი უფრო დახელოვებულია. თუმცა თავდაპირველათ თვითოეული მუშა მიიწვევს საკმაოდ რთულ სამუშაოს ასრულებს, მაგრამ შემდეგ, მუშათა რიცხვის გამრავლების გამო, შესაძლებელი ხდება თვითოეულ მუშისთვის სულ უფრო და უფრო სადა, მარტივი და წვრილი სამუშაოს დავლება. ამგვარათ, შრომის დანაწილება იმ სიმაღლეზე აღწევს, რომლის ნიმუშსაც ვხედავთ ნემსის მანუფაქტურაში, სადაც თვითოეულმა ნემსმა 72 მუშის ხელში უნდა გაიაროს, სანამ სრულიად დამზადდებოდეს.

აქ მანუფაქტურული შრომის დანაწილება გამოდის, როგორც შრომის საზოგადოებრივი დანაწილების გაგრძელება, როგორც იმ სამუშაოების შემდეგი დანაწილაკება, რომლებიც წინათ საზოგადოებაში განაწილებული იყო ცალკე ხელოსნებს შორის.

სხვა შემთხვევებში კი შრომის მანუფაქტურული დანაწილება სხვა გზით მიდიოდა.

არიან ისეთი წარმოებანი, რომლებიც იმ თავიდანვე თხროლობენ რამოდენისამე სხვადასხვა ხელოსნების მონაწილეობას, მაგ., ეტლების კეთება. ერთ და იმავე ეტლის გაკეთებაში მონაწილეობას იღებენ: ხურო, ღურგალი, მჭედელი, ზეინკალი, მეთასმე, ქაღალდის გამკვრელი, მეშუშე და სხვ. ეტლის ოსტატს ყოველთვის უხდებოდა თვითოეულ ამ ხელოსნისათვის შეეკვეთა თავის ეტლისათვის სხვადასხვა ნაწილები, თვითონ კი ამ ნაწილების ერთმანეთთან მორგება და ასე ეტლის საბოლოოდ გამზადება ეკისრა. ასეთი საქმის წარმოებას, შედარებით, დიდი თანხა სჭირდებოდა. ამიტომ გასაკვირველი არაა, რომ ასეთი ოსტატი-შემყიდველები შემდეგ თანდათან იმორჩილებენ დანარჩენ ოსტატებს და, ამნაირათ, ვაჭარ-კაპიტალისტების როლში გამოდიან; შემდეგ კი, როდესაც ესენი უკვე მრეწველ-კაპიტალისტებათ ხდებიან, თავს უყრიან ყველა

ამ ხელოსნებს თავიანთ მანუფაქტურებში და უბრალო დაქირავებულ მუშების როლს ასრულებინებენ.

მაშასადამე, აქ კაპიტალისტს შეაქვს თავის მანუფაქტურაში უკვე არსებული საზოგადოებრივი დანაწილება შრომისა, რისთვისაც თავის ერთ დიდ სახელოსნოში უყრის თავს მრავალ სახელოსნოებში დაქსაქსულ სხვადასხვა ხელოსნებს. ამით თვითოეული მუშის სამოქმედო ასპარეზი ვიწროვდება. ზეინკალი, მქედელი, ღურგალი—იძულებული ხდება მხოლოდ ის საგნები აკეთონ, რომელიც საჭიროა ეტლისთვის, და ხელი აიღონ ყველა დანარჩენ სამუშაოებზე, რომელსაც აქამდე აკეთებდნენ.

ასე ჩნდება აღმასრულებელ შრომის განაწილება. რაც შეეხება შრომის განაწილებას ორგანიზატორთა და აღმასრულებელთა შორის, და „გონებრივ“ და „ფიზიკურ“ შრომის ერთმანეთისაგან განცალკევებას, — მანუფაქტურაში ამასაც თავისი განსაკუთრებული თვისება აქვს და თავისი ისტორია.

მრეწველი **ჭირაობს** მუშებს, ე. ი. განსაზღვრულ პირობებში ყიდულობს მათს სამუშაო ძალას განსაზღვრულ დროს განმავლობაში. მრეწველი აძლევს მათ საწარმოო საშუალებებს და ისინიც მუშაობენ მისი განკარგულებისა და ჩვენების თანხმად. ამრიგად, მუშა-აღმასრულებლების დამორჩილება აქ განისაზღვრება იმ პირობით, ანუ ხელშეკრულობით, რომელიც დადებული იყო მათ შორის დაქირავების დროს.

მრეწველი აწესრიგებს, აწყობს შრომის განაწილებას და თანამშრომლობას იმგვარად და იმდენად, რამდენათაც ეს მისთვის სასარგებლოთ მიაჩნია. ამასთანავე, იგი სავსებით კმაყოფილდება ორგანიზატორის როლით და სახელოსნოში არა მუშაობს, როგორც ხელოსანი. მაგრამ ეს ცოტაა, — შემდეგში, კაპიტალისტურ დაწესებულებათა განვითარებასთან ერთად, საორგანიზატორო მოქმედებაც თანდათანობით გადადის საგანგებოთ ამისთვის დაქირავებულ მუშებზე. თავდაპირველად კაპიტალისტს საამისოდ აიძულებს თვით მისი საწარმოო დაწე-

სებულების ზრდა და იმ ზომამდე განვითარება, როცა ერთი კაცისათვის ჯერ მეტათ ძნელი და შემდეგში კი—სრულიათ შეუძლებელია ორგანიზატორის ყველა მოვალეობის შესრულება. მაშინ კაპიტალისტი ქირაობს საჭიროების დაგვარათ საშუალოთა მეთვალყურეებს, მეკანტორეებს (конторщики), ბუქალტერებს, ღირექტორებსა და სხვ.; ბოლოს და ბოლოს კაპიტალისტს ხელში რჩება მხოლოდ მის-მიერ დაქირავებულ ორგანიზატორთა მოქმედებისათვის თვალ-ყურის დევნება და საჭირო კონტროლი; ხოლო შემდეგში თანდათან კი, როგორც ქვევით დავინახავთ, საქმე ამაზედაც არა ჩერდება.

მაშასადამე, რაც მეტი დრო გადის, იმდენათ ორგანიზატორული შრომაც, მსგავსათ აღმასრულებელ შრომისა, ტეხნიკურათ უფრო დანაწილებული ხდება მანუფაქტურაში.

შრომის ტეხნიკური განაწილება, მუშათა უბრალო თანამშრომლობასთან ერთათ, განვითარებულ სამანუფაქტურო წარმოებში განსაკუთრებულ ფორმაში ყალიბდება, რომელსაც შეგვიძლია „მანუფაქტურული ჯგუფი“ ვუწოდოთ.

დანების სამანუფაქტურო წარმოებაში მონაწილეობას იღებენ სხვადასხვაგვარი მუშები: ჩამომსხმელები, მჭედლები, მჩარხველები, მღესავები, მფერავეები და სხვ. ცხადია, კაპიტალისტისათვის ერთი დაიგივე არაა, თუ რამდენი დაიქირავოს პირველები, რამდენი—მეორეები, მესამეები და სხვ. მან რომ ერთი ჯურის მუშები ძლიერ ბევრი დაიქირავოს და სხვები კარკოტა, მაშინ ის ბევრი მუშა ნახევარჯერ უსაქმოდ დარჩება, რადგან დანარჩენი მუშები ვერ მოასწრებენ მათ-მიერ მიწოდებულ მასალების დამუშავებას და ვერც თვითონ დაუმზადებენ საკმაო მასალას.

კაპიტალისტმა გამოცდილებით იცის, თუ რამდენი უნდა იყოს სხვადასხვა ხელობის მუშები; იცის, მაგალითათ, რომ ორ ჩამომსხმელთან საკმაოა ერთი მჭედელი, სამი მჩარხველი, ერთი მღესავი, ერთი ზედამხედველი და სხვ.; როცა კაპიტალისტსა სურს თავის სახელოსნოს რამოდენიმეთ გაფართოება,



მისთვის ხელსაყრელი არაა 2—3 ზედმეტი მუშის დაქირავება, რადგან მათ ვერაფერ საქმეს ვერ გააკეთებინებს; კაპიტალისტმა ერთბაშათ უნდა დაიქირაოს მუშათა მთელი ჯგუფი, ე. ი. ჩვენს მაგალითში—2 ჩამომსხმელი, 1 მქედელი, სამი მჩარხავი და სხვ. აი, ეს ჯგუფი წარმოადგენს ეგრეთწოდებულ „სამანუფაქტურო ჯგუფს“.

ერთი დაწესებულების თვითოეულ სამანუფაქტურო ჯგუფს შორის მხოლოდ მარტივი თანამშრომლობა არსებობს.

**ე. ი. უფლებები**

**გ) კაპიტალისტური დაწესებულების დედა-აზრი (სამუშაო ძალა, როგორც საქონელი).**

კაპიტალისტურ მეურნეობის ძირითადი განსხვავება იმაში მდგომარეობს, რომ იგი აგებულია დაქირავებულ შრომაზე, რომ მუშა ყიდის თავის სამუშაო ძალას, რომ **სამუშაო ძალა საქონლათ ხდება.**

ეს წარმოსდგება, როგორც უკვე იყო, ნათქვამი, ორი პირობისაგან: პირველი მდგომარეობს იმაში, რომ მუშა თავისუფალია—იგი არც მონაა, არც ყმა, და **შეუძლიან** გაყიდოს თავისი სამუშაო ძალა, ვისზედაც სურს და როგორც სურს; მეორე კი—იმაში, რომ იგი „თავისუფალია“ წარმოების საშუალებათაგანაც, მაშასადამე, ცხოვრებისთვის სხვა სახსარი არ აქვს და **იძულებულია** გაყიდოს თავისი სამუშაო ძალა.

სამუშაო ძალის მყიდველი კი კაპიტალისტი, ე. ი. კაპიტალის მქონე პირი: კაპიტალი კი ეწოდება ყოველსავე ქონებას, რომლის დახმარებითაც სხვის შრომას მოგებას ატოვებინებენ: საწარმოო იარაღები, მასალები, ფული (ეს განმარტება ერთნაირათ შეეხება ყოველგვარ კაპიტალს, როგორც სავაჭროს, ისე სავაზროს და სამრეწველოს; განსხვავება მხოლოდ ფორმაშია; ვაკარიც კაპიტალისტი იმდენათ, რამდენათაც მისი ქონება წვრილ მწარმოებელთა შრომის ექსპლუა-

სებულების ზრდა და იმ ზომამდე განვითარება, როცა ერთი კაცისათვის ჯერ მეტათ ძნელი და შემდეგში კი—სრულიათ შეუძლებელია ორგანიზატორის ყველა მოვალეობის შესრულება. მაშინ კაპიტალისტი ქირაობს საჭიროების დაგვარათ საბუშაოთა მეთვალყურეებს, მეკანტორეებს (КОНТОРИСТЫ), ბუკღალტერებს, დირექტორებსა და სხვ.; ბოლოს და ბოლოს კაპიტალისტს ხელში რჩება მხოლოდ მის-მიერ დაქირავებულ ორგანიზატორთა მოქმედებისათვის თვალ-ყურის დევნება და საჭირო კონტროლი; ხოლო შემდეგში თანდათან კი, როგორც ქვევით დაეინახავთ, საქმე ამაზედაც არა ჩერდება.

მაშასადამე, რაც მეტი დრო ვადის, იმდენათ ორგანიზატორული შრომაც, მსგავსათ აღმასრულებელ შრომისა, ტენნიკურათ უფრო დანაწილებული ხდება მანუფაქტურაში.

შრომის ტენნიკური განაწილება, მუშათა უბრალო თანამშრომლობასთან ერთათ, განვითარებულ სამანუფაქტურო ნაწარმოებში განსაკუთრებულ ფორმაში ყალიბდება, რომელსაც შეგვიძლია „მანუფაქტურული ჯგუფი“ ვუწოდოთ.

დანების სამანუფაქტურო წარმოებაში მონაწილეობას იღებენ სხვადასხვაგვარი მუშები: ჩამომსხმელები, მკედლები, მწარხველები, მღესავები, მფერავები და სხვ. ცხადია, კაპიტალისტისათვის ერთი დაიგივე არაა, თუ რამდენი დაიქირავოს პირველები, რამდენი—მეორეები, მესამეები და სხვ. მან რომ ერთი ჯურის მუშები ძლიერ ბევრი დაიქირავოს და სხვები კი ცოტა, მაშინ ის ბევრი მუშა ნახევარჯერ უსაქმოთ დარჩება, რადგან დანარჩენი მუშები ვერ მოასწრებენ მათ-მიერ მიწოდებულ მასალების დამუშავებას და ვერც თვითონ დაუმზადებენ საკმაო მასალას.

კაპიტალისტმა გამოცდილებით იცის, თუ რამდენი უნდა იყოს სხვადასხვა ხელობის მუშები; იცის, მაგალითათ, რომ ორ ჩამომსხმელთან საკმაოა ერთი მკედელი, სამი მწარხველი, ერთი მღესავი, ერთი ზედამხედველი და სხვ.; როცა კაპიტალისტსა სურს თავის სახელოსნოს რამოდენიმეთ გაფართოება,

მისთვის ხელსაყრელი არაა 2—3 ზედმეტი მუშის დაქირავება, რადგან მათ ვერაფერ საქმეს ვერ გააკეთებინებს; კაპიტალისტმა ერთბაშათ უნდა დაიქირაოს მუშათა მთელი ჯგუფი, ე. ი. ჩვენს მაგალითში—2 ჩამომსხმელი, 1 მკედელი, სამი მზარხავი და სხვ. აი, ეს ჯგუფი წარმოადგენს ეგრეთწოდებულ „სამანუფაქტურო ჯგუფს“.

ერთი დაწესებულების თვითოეულ სამანუფაქტურო ჯგუფს შორის მხოლოდ მარტივი თანამშრომლობა არსებობს.

### გ) კაპიტალისტური დაწესებულების დედა-აჯრი (სამუშაო ძალა, როგორც საქონელი).

კაპიტალისტურ მეურნეობის ძირითადი განსხვავება იმაში მდგომარეობს, რომ იგი აგებულია დაქირავებულ შრომაზე, რომ მუშა ყიდის; თავის სამუშაო ძალას, რომ **სამუშაო ძალა საქონლათ ხდება.**

ეს წარმოსდგება, როგორც უკვე იყო, ნათქვამი, ორი პირობისაგან: პირველი მდგომარეობს იმაში, რომ მუშა თავისუფალია—იგი არც მონაა, არც ყმა, და **შეუძლიან** გაყიდოს თავისი სამუშაო ძალა, ვისზედაც სურს და როგორცა სურს; მეორე კი—იმაში, რომ იგი „თავისუფალია“ წარმოების საშუალებათაგანაც, მაშასადამე, ცხოვრებისთვის სხვა სახსარი არ აქვს და **იძულებულია** გაყიდოს თავისი სამუშაო ძალა.

სამუშაო ძალის მყიდველი კი კაპიტალისტია, ე. ი. კაპიტალის მქონე პირი. კაპიტალი კი ეწოდება ყოველსავე ქონებას, რომლის დახმარებითაც სხვის შრომას მოგებას ატოვებინებენ: საწარმოო იარაღები, მასალები, ფული (ეს განმარტება ერთნაირათ შეეხება ყოველგვარ კაპიტალს, როგორც სავაჭროს, ისე სავაზშოს და სამრეწველოს; განსხვავება მხოლოდ ფორმაშია; ვაჭარიც კაპიტალისტია იმდენათ, რამდენათაც მისი ქონება წვრილ მწარმოებელთა შრომის ექსპლუა-

ტაციის საშუალებას შეადგენს, როგორც ეს ნათლათა სჩანს კაპიტალისტური შინა-მრეწველობის სისტემაში).

საქონლათ ქცეული სამუშაო ძალა განსაზღვრულ ფასში იყიდება, საქონლის ფასი კი ისაზღვრება მისი ღირებულებით, მაშასადამე, კაპიტალისტი, საზოგადოთ, სამუშაო ძალას მისი ღირებულების დაგვართ უნდა ყიდულობდეს. რას წარმოადგენს ეს ღირებულება? საზოგადო განმარტების თანახმით, რომელიც პირველ თავებში იყო მოყვანილი, **ესაა—საზოგადოებრივ საშრომო ენერჯიის ის რაოდენობა, რომელიც აუცილებლათ საჭიროა სამუშაო ძალის დასამზადებლათ**. ახლა ვიკითხოთ, რამდენი საზოგადოებრივ-საშრომო ენერჯიაა და იხარჯება „სამუშაო ძალის საწარმოებლათ“?

სამუშაო ძალა არის **შრომის შესაძლებლობა**, შრომის უნარი. ადამიანი შრომის უნარს მხოლოდ მაშინ იჩენს, როცა იმისი არსებითი მოთხოვნილებანი დაკმაყოფილებულია; თუ ადამიანი ჭამა-სმასა და ჩაცმა-დახურვას მოკლებულია, მაშინ იმას არც შრომა შეუძლიან, ე. ი. მას მაშინ სამუშაო ძალა არა აქვს. თუ ადამიანის მოთხოვნილებანი მთლათ არაა დაკმაყოფილებული, მაშინ სამუშაო ძალაც ნაკლებია.

მაშასადამე, სამუშაო ძალას ჰქმნის და ამზადებს მუშის აუცილებელ მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილება. სამუშაო ძალის ღირებულება ამ მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილების ღირებულებაა, ე. ი. ღირებულება იმ აუცილებელ საცხოვრებელ საშუალებათა, რომელიც საჭიროა მის მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებლათ.

მუშას უნდება დღეში ამდენი და ამდენი პური, ამდენი და ამდენი ხორცი, უცვდება ამდენი და ამდენი სამოსელი, და სხვ. სწორეთ საშრომო ენერჯიის ის რაოდენობა, რომელსაც საზოგადოება ხარჯავს, რომ მუშას ყოველივე ეს მისცეს, შეადგენს მისი სამუშაო ძალის საზოგადოებრივ ღირებულებას. საშრომო ენერჯიის ერთეულ საზომათ, როგორც ზევით იყო ნათქვამი, მიღებულია „ერთი საათი საშუალო ინტენსივობის

მარტივი შრომისა“. თუ მუშისთვის დღე და ღამეში აუცი-  
ლებლათ საჭირო საცხოვრებელ საშუალებათა ღირებულება ნ  
ასეთ „საათს“ უდრის, მაშინ სამუშაო ძალის ღირებულებაც  
ნ „საათის“. ამ ღირებულებას უნდა შეეფერებოდეს, საერთოთ-  
და საშუალოთაც, სამუშაო ძალის ფასი, ე, ი. მუშა უნდა  
იღებდეს ხელფასათ იმდენ ფულს, რამდენის დამზადებასაც ნ  
საათის „საშუალო ინტენსივობის მარტივი შრომა“ სჭირდება-  
ვთქვით, ფულის ეს ჯამი უდრის აფ შაურს; მაშინ სამუშაო  
ძალის ფასი თავის ცვალებადობასა და აწევ-დაწვევაში ამ ნორ-  
მის—აფი შაურის გარშემო უნდა ტრიალებდეს.

„საარსებო მოთხოვნილებათ“, რომლითაც ისახლება  
სამუშაო ძალის ღირებულება, უნდა ჩაითვალოს არა მარტო  
„ბუნებრივი“, ძირითადი მოთხოვნილებანი, არამედ ისეთი ხე-  
ლოვნური მოთხოვნილებანიც, რომელიც მუშას უკვე ჩვეუ-  
ლებათ გადაჰქცევია და რომლის დაუკმაყოფილებლობასაც იგი  
დავიღათ ვერ აიტანს. თუ მუშები დაჩვეული არიან თამბაქოს  
წევას, გაზეთების კითხვას, თეატრში სიარულს, საზოგადოთ-  
კულტურულ გასართობებს, მაშინ თამბაქოს ღირებულება, გა-  
ზეთების და თეატრის სარგებლობის ღირებულება—კულტუ-  
რულ გასართობების ხარჯი—სამუშაო ძალის საერთო ღირე-  
ბულებაში შედის;—ვინაიდან, თუ ეს მოთხოვნილებანი არ იქ-  
ნა დაკმაყოფილებული, მაშინ სამუშაო ძალაც თავის ნორმა-  
ლურ ზომას ვერ მიაღწევს.

თავის შთამომავლობის განგრძობის მოთხოვნილება მუშე-  
ბის ძირითად, საარსებო მოთხოვნილებათა რიცხვს ეკუთვნის,  
ამიტომ სამუშაო ძალის ღირებულებაში შედის მუშის ოჯახო-  
ბის სარჩენ საშუალებათა ღირებულებაც.

სამუშაო ძალის ფაქტიური ფასი ბაზარზე, ჩვეულებრი-  
ვით, არ უდრის მის ღირებულებას, ხან მეტია, ხან ნაკლები.  
მაგრამ აქაც, როგორც ყველა სხვა საქონელზე, კონკურენცია-  
მუდამ ცდილობს ფასისაზოგადოებრივ ღირებულებას შეუფარ-  
დოს. როცა ფასი ნორმაზე დაბლა ეცემა, მაშინ მუშები, რო-

მელთა მოთხოვნილებებიც სავსებით ვერ კმაყოფილდება, უფრო ცუდათ მუშაობენ, ნორმალურ ენერჯიაზე ნაკლებს ხარჯავენ, ხანდისხან კი სრულიათაც ანებებენ თავს მუშაობას, — ასე რომ, ამა თუ იმ მიზეზის გამო, სამუშაო ძალის მიწოდება, მის მოთხოვნასთან შედარებით, მცირდება, და ამით მისი ფასიც მატულობს, ზევით იწევს. საზოგადოთ, ჩვეულებრივ პირობებში კაპიტალისტისათვის უფრო სასარგებლოა, თუ კარგი მუშაობა და საქმის მშვიდობიანათ მსვლელობა კი უნდა, სამუშაოს მის ნამდვილ ღირებულებაზე ნაკლები ფასი არ მისცეს. ღირებულებაზე მეტის ძლევა კაპიტალისტს ხელს არ მისცემს, მაგრამ ჩვეულებრივ მას სრული შეძლება აქვს მეტი არ მისცეს, ვინაიდან იგი ბაზარზე, საზოგადოთ, ყოველთვის უფრო უკეთესს პირობებში იმყოფება, ვინემ სამუშაო ძალის გამყიდველი. ეს უკანასკნელი თავის სამუშაო ძალის გასაყიდათ მხოლოდ მაშინ მიდის ბაზარზე, როცა სხვა საცხოვრებელი საშუალება აღარ მოეპოვება. კაპიტალისტს კი, უმეტეს ნაწილათ, არაფერი არ აიძულებს უეჭველათ ეს პირი დაიქირაოს, როცა მეორეც ადვილათ საშოვნელია. რამდენიმეთ განკითარებულ კაპიტალისტურ წყობილებაში კი — სამუშაო ძალა ბაზარზე ყოველთვის მეტი მოიპოვება, ვინემ ეს საქიროა წარმოებისათვის. (აქ ცოტათი უნდა გავუსწროთ წინ და შევნიშნოთ, რომ თვით კაპიტალისტური წყობილების გავლენით ჩნდება „ზედმეტი“ სამუშაო ძალა, ეგრეთ წოდებული „მრეწველობის სათადარიგო (სარეზერვო) არმია“. უნდა ითქვას, რომ ძალის „პირველდაწყებითი დაგროვების“ წყალობით, უკვე სამანუფაქტურო ეპოქის დამდეგს ევროპაში ბევრი ზედმეტი ძალა მოიპოვებოდა).

თუმცა სამუშაო ხელფასი ერთათ-ერთი წყაროა მუშის საცხოვრებლათ, მაგრამ კაპიტალისტი ამაზე, სრულიათაც არა ზრუნავს: მას უფრო და მხოლოდ ის აინტერესებს, რომ რაიმე სარგებლობა, მოგება ნახოს დაქირავებულ მუშის შრომაში. თუ გვიწინა გავიგოთ, საიდან წარმოსდგება ეს მოგება,

აუცილებლათ უნდა აეხსნათ: რა ღირებულებისაა მუშის-მიერ დამზადებული საქონელი, რა ნაწილებისაგან შესდგება იგი; და რადგან საქონლის ღირებულებას საზოგადოებს მისი საშრომო ღირებულება, ამიტომ ამ კითხვების გარკვევაც მისი ღირებულების გარკვევით უნდა დაეიწყოს.

**ნაწარმოების საზოგადო ღირებულება არის საზოგადოებრივ-საშრომო ენერჯის მთელი ის ჯამი, რომელიც მის დამზადებაზე იხარჯება.** აშკარაა, დამზადებულ ნაწარმოების ღირებულებაში შედის ყველა ის შრომა, რომელიც მასზე დაიხარჯა, გარეშე ბუნებიდან პირველყოფილ ნედლეულის მოპოვება-შეძენით დაწყებული, მის სრულ დამზადებასა და მოხმარების ალაგზე მიტანამდე. უმჯობესია ეს კონკრეტულ მაგალითზე განვიხილოთ. და რომ სიტყვა მოკლეთ მოვჭრათ, სიტყვით „საათი“ აღვნიშნავთ საშრომო ენერჯის „ერთეულს“, რომელიც შეიცავს ერთი საათის „საშუალო ინტენსივობის მარტივ შრომას“.

მუშა აკეთებს თოფს. ცხადია, თოფის ღირებულებაში, პირველ ყოვლისა, შედის იმ მასალების ღირებულებაც, რომლებიც მასზე დაიხარჯა: რკინა, სპილენძი, ხე, ლაქი და სხვ. ვთქვათ, ყველა აქედან საერთოთ შესდგა 100 საათი. შემდეგ: თოფისთვის საჭიროა გასაკეთებელი იარაღები—დაზგა თავის მოწყობილობით, ჩაქუჩები, ხერხები, ქლიბები და სხვ.; მაგრამ ამათ ღირებულებას მთელათ ვერ შევიტანთ თოფის ღირებულებაში: საქმე იმაშია, რომ თვითოეული იარაღით ჩვეულებრივ აკეთებენ არა ერთ თოფს, არამედ რამდენიმეს, და, მაშასადამე, თვითოეული თოფის ღირებულებაშიაც იარაღის ღირებულების მხოლოდ ნაწილი უნდა შევიდეს; თუ, მაგ., იარაღი ასი თოფის გაკეთებაზე კმარა, მაშინ თოფის ღირებულებაშიაც შევა მხოლოდ ერთი მეასედი იარაღის ღირებულებისა; თუ ათი თოფის გაკეთებაზე—მაშინ მეათედი, და სხვა,—საზოგადოთ, ის ნაწილი, რომელიც უდრის თვითოეულ თოფის გაკეთებაზე იარაღის განაცვეთის ღირებულებას. თუ დაზ-

გა 50,000 საათი ღირს და ამზადებს კი მხოლოდ 5,000 თოფს, მაშინ დაზღვის ღირებულებიდან უნდა გადავიდეს 10 საათი. თუ სახელოსნო 1.000,000 საათათ ჯდება და მხოლოდ 200,000 თოფის გაკეთებამდე ივარგებს, მაშინ მისი ღირებულებიდან ერთ თოფს შეხვდება 5 საათი, და სხვ... ვთქვათ, რომ ყველა იარაღების გაცვეთილ ნაწილთა ღირებულება ერთათ შეადგენს 400 საათს. ზემოაღნიშნულით ეს შეადგენს სულ 500 საათს. ესაა—იარაღებისა და მასალის ღირებულება.

შემდეგ, თოფის გაკეთებაზე შრომობს თვითონ ოსტატი, და ეს „ცოცხალი“ შრომა (ასე უწოდებენ მას იმიტომ, რომ გაარჩიონ იგი „მკვდარი“ შრომისაგან, რომელიც უკვე წინდაწინაა განხორციელებული იარაღებსა და მასალებში), რათქმა უნდა, ნაწარმოების საზოგადო ღირებულებაში შედის. როგორც ვიცით, თოფს ამზადებს არა ერთი ოსტატი, არამედ რამოდენიმე, რომელთაც ერთმანეთში განაწილებული აქვთ შრომა, მაგრამ ეს არ შეშლის ჩვენს ანგარიშს: საჭიროა მხოლოდ გამოვიანგარიშოთ „ცოცხალი“ შრომის მთელი ჯამი. ვთქვათ, ეს ჯამი საშრომო ენერჯის 250 ერთეულს, ანუ 250 „საათს“, უდრის. მაშინ თოფის ღირებულების სრული ჯამი შეადგენს 750 „საათს“ (100 საათი მასალა + 400 საათი იარაღი + 250 ცოცხალი შრომა ოსტატისა = 750 საათი).

ასეთი თოფის ნორმალურ ფასს, ცვლის კანონის თანახმით, შეადგენს ფულის ის რაოდენობა, რომლის დამუშავებაც თვითონაც ამდენივე „ჯდება“, ე. ი. 750 საათი,—ვთქვათ, ეს უდრის 75 მანათს. ხშირათ კაპიტალისტი ნაწარმოებს, ამ შემთხვევაში—თოფს, ან უფრო ძვირათ გაყიდის, ან უფრო იაფათ, მაგრამ საბაზრო ფასი მაინც ღირებულების დონეზე გაჩერებას ცდილობს და საშუალოთ უახლოვდება კიდევ მას. საზოგადოთ, ანგარიშის გასაადვილებლათ, შემდეგში ყველგან მიღებული გვექნება, რომ მუშების შრომა მარტივია,



საშუალო ინტენსივობისა, და რომ ამ შრომის ერთი საათი უდრის ორ შაურს—ეს რიცხვი აღებულია ვარაუდათ.

კაპიტალისტი აძლევს სამუშაო ძალის ფასათ დღეში ათ შაურს, თანახმად მისი ღირებულებისა, რომელიც 5 „საათს“ უდრის; საათი კი ჩვენ ორ შაურათ ვიანგარიშეთ. მუშის საშრომო ენერჯიის ყოველ-დღიური ხარჯიც რომ მხოლოდ 5 საათს უდრიდეს, რა შედეგი მოჰყვება ამას კაპიტალისტისათვის?

იმან თოფზე დახარჯა: მასალებში და იარაღებში ხუთი თუმანი (500 საათის ფასი  $10 \text{ კ.} \times 500 = 50$  მან.), სამუშაო ძალაში, რომელიც მან 50 დღით უნდა იყიდოს, რადგან სულ „ცოცხალ“ შრომას 250 საათი სჭირდება, თითო დღეში—5 საათი—25 მანათი. სულ 75 მანათი, მაგრამ თოფიც ხომ 75 მანათათ უნდა გაიყიდოს, იმიტომ, რომ იმისი ღირებულება 750 საათია ( $10 \text{ კ.} \times 750 = 75$  მან.). აქ კაპიტალისტს არც სარგებლობა აქვს და არც ზარალი, მაგრამ წარმოების ასე წაყვანა შეუძლებელია.

ამის მიზეზი ისაა, რომ მუშა ხარჯავს დღეში სწორეთ იმდენ საშრომო ენერჯიას, რამდენიც თვითონ სამუშაო ძალას სჭირდება, ე. ი.—5 საათს. ამგვარათ, მუშა იღებს კაპიტალისტისაგან ათ შაურს, და ნაწარმოების ღირებულებაშიაც სწორეთ ათი შაური შეაქვს. მუშის „ცოცხალი“ შრომა ამ პირობებში მოგებას არ იძლევა, „მკვდარი“ შრომისაგან კი მოგების მოლოდინიც შეუძლებელია. ის 500 საათი, რომელიც იარაღებზე და მასალებზეა დახარჯული, ისევ ისე 500 საათათა დარჩა; იმათ დამზადებაზე დახარჯული უწინდელი საშრომო ენერჯია სრულიათ უცვლელათ შედის ნაწარმოების ღირებულებაში, რომელშიაც მას იგივე ხუთი თუმანი შეაქვს; ე. ი. იმდენი, რამდენიც კაპიტალისტმა დახარჯა ამ საშუალებათა ყიდვაში.

მაგრამ კაპიტალისტიც ასე არ იქცევა. მან იყიდა სამუშაო ძალა და უფლება აქვს მოიხმაროს იგი, როგორც მისთვის სამჯობინოა. კაპიტალისტი ცდილობს სამუშაო ძალას მთელი ის

სარგებლობა გამოაღებინოს, რის გამოღებაც კი შეუძლიან. უკანასკნელს შეუძლიან დღეში იშრომოს არა თუ 5 საათის განმავლობაში, არამედ 10-ს, 12 და ხანდისხან — 15 საათსაც, და კაპიტალისტიც ახარჯენებს მუშას დღეში არა 5 საათისა, არამედ, ვთქვათ, 10 საათის შრომას, ხოლო მუშა კი ხმის ამოუღებლათ ემორჩილება, იმიტომ, რომ მიყიდული აქვს მასზე თავისი სამუშაო ძალა, და 5 საათის მაგიერ, 10 საათს მუშაობს; ამიტომ ახლა ოთფის გასაკეობლათ საქირთა უკვე არა 50, ირამედ 25 სამუშაო დღე ( $250:10=25$ ).

კაპიტალისტის ხარჯი ამით შემცირდება: ხუთი თუმანი ღირს საწარმოვო საშუალებანი, იარაღი და მასალა, ათი შაური  $\times 25$ , ე. ი.  $12\frac{1}{2}$  მანათად დაჯდება სამუშაო ძალა; სულ  $62\frac{1}{2}$  მანათი; ოთფის ღირებულება კი — 750 საათია, მასასა-დამე — 10 კაბ.  $\times 750 = 75$  მანათი; აქედან  $12\frac{1}{2}$  მანათი მოგება დარჩება კაპიტალისტს.

ამ მოგების წყარო შემდეგია: სამუშაო ძალის დაშვადება დღეში ჯდება 5 საათი, ამიტომ იმისი ღირებულებაც — 5 საათია; დაჭირავებული მუშის დღიური მუშაობა კი გრძელდება — 10 საათს და იღებს დღეში ათ შაურს, ხოლო ნაწარმოების ღირებულებაში კი იმის შრომას შეაქვს ერთი მანათი. ის  $12\frac{1}{2}$  მანათი, რომლითაც კაპიტალისტმა იყიდა 25 დღით სამუშაო ძალა,  $125$  საათს შეადგენს, მუშის „ცოცხალი“ შრომა კი 25 დღის განმავლობაში უდრის 250 საათს. ამნაირათ, მუშამ არა თუ აინახლაურა თავისი რჩენის ხარჯი, არამედ შექმნა კიდევ ახალი ღირებულების  $125$  საათი, ე. ი. დღეში 5 საათი. ეს ახალი ღირებულება არის „ზედმეტი ღირებულება“, და, აი, ეს ზედმეტი ღირებულება შეადგენს კაპიტალისტის მოგებას.

მუშის ყოველდღიურ შრომიდან პირველი 5 საათი წარმოადგენს, ეგრეთ-წოდებულ, „აუცილებელ სამუშაო დროს“, ე. ი. ეს ის ნაწილია სამუშაო დღისა, რომლის განმავლობა-ბაშიაც მუშა ინახლაურებს თავის სამუშაო ძალის ღირებულე-

ბას; დანარჩენი საათები კი—**ზედმეტ** სამუშაო დროს შეადგენს, ე. ი. დროს ზედმეტი შრომისას.

ამნაირათ, თუმცა სამუშაო ძალა საქონელია, მარა ეს საქონელი განსაკუთრებული თვისებითაა დაჯილდოვებული: სხვა საქონლის მოხმარის დროს მისი ღირებულება ან სულ ქრება, — მაგალითათ, ტანისამოსის დაცვეთის დროს, ან სხვა საქონელზე გადადის, — მაგ., მანქანის (მაშინის) ღირებულება გადადის მის დამმზადებელ ნაწარმოებზე. სამუშაო ძალის მოხმარა კი **ქმნის ღირებულებას, და ქმნის უფრო მეტს, ვინემ თვითონ მასა აქვს.**

ამიტომ, წარმოების აზრი და მიზანი კაპიტალისტისათვის სწორეთ იმაში მდგომარეობს, რომ იგი იღებს თავის ძველ ღირებულებას, რომელიც საწარმოვო საშუალებებშია განხორციელებული, ამოძრავებს მათ დაქირავებული მუშების „ცოცხალი“ სამუშაო ძალის შემწეობით და ამით ქმნის თავისთვის ზედმეტ ღირებულებას, ნაწარმოების გაყიდვის დროს ამ ზედმეტ ღირებულებას ფულის სახით იღებს, ე. ი. მოგებას ნახულობს. ამნაირათ, კაპიტალისტისათვის მისი კაპიტალი „თავისით მოზარდი ღირებულება“ ე. ი. ისეთი ღირებულება, რომელიც თავისით იზრდება.

ზემოთ მოყვანილ მაგალითში კაპიტალისტის მიერ თავის წარმოებაში — თოფების კეთებაში — დაბანდებულ კაპიტალს ფულზე თუ ვიანგარიშებთ, შეადგენს 62½ მანათს, რომელიც „მკვდარ“ შრომის 625 საათს უდრის. აქედან ის 500 საათი, რომელიც წარმოების იარაღებსა და მასალებშია განხორციელებული, მხოლოდ უცვლელათ შევიდა ნაწარმოების საერთო ღირებულებაში, მხოლოდ „დაცულ იქმნა“ წარმოების პროცესში, — არ დაიკარგა, ხოლო ზედმეტი ღირებულების შექმნაში კი იმ 500 საათს არავითარი მონაწილეობა არ მიუღია. ესაა — ეგრეთწოდებული „კაპიტალის მუდმივი უცვლელი ნაწილი“, ანუ მოკლეთ — **მუდმივი კაპიტალი**. დანარჩენი 125 საათი, რომელიც კაპიტალისტის მიერ შექმნილ სამუშაო ძალის ღირე-

ბულებას შეადგენს, განსაკუთრებული თვისებით არის დაჯილდოებული: იგი არა თუ „დაკულიქმნა“ შრომის პროცესში, არ გაქრა სამუშაო ძალის ხმარებით, არამედ, პირიქით, ნაწარმოების საერთო ღირებულებაში მან „ცოცხალი“ შრომის მთელი 250 საათი შეიტანა და, მასასადამე, რაოდენობით შეიცვალა, მოიმატა, — გაიზარდა ზედმეტი ღირებულების მთელი 125 საათით. ამიტომ ამას ქვია „ცვალებადი ნაწილი კაპიტალისა“, ანუ **ცვალებადი კაპიტალი**.

ამნაირათ, მხოლოდ ცვალებადი კაპიტალი, რომელიც დახარჯულია სამუშაო ძალის შექმნაზე, ქმნის ზედმეტ ღირებულებას; მუდმივი კაპიტალი, რომელიც წარმოების საშუალებათა ღირებულებას წარმოადგენს, ამ თვისებას მოკლებულია.

ზედმეტი ღირებულების დამოკიდებულება ცვალებად კაპიტალთან, ანუ ზედმეტ სამუშაო დროის დამოკიდებულება აუცილებელ სამუშაო დროსთან, შეადგენს „ზედმეტი ღირებულების ნორმას“. ჩვენ-მიერ მოყვანილ მაგალითშიაც ცვალებადი კაპიტალის ყოველდღიურათ დანახარჯ ათ შაურზე მოდის 5 საათი ზედმეტი შრომა; რაიცა უდრის აგრეთვე ათ შაურს, და ზედმეტი ღირებულების ნორმაც: ათ შაურს-ათონ შაური=100%/ა-ია. ცხადია, ზედმეტი ღირებულების ნორმას შეუძლია იმ მოგების საზომათაც გამოდგეს, რომელსაც კაპიტალისტები ატოვებინებენ სამუშაო ძალას, ე. ი. — ექსპლუატაციის საზომათ. ამიტომ უფრო სამართლიანი იქნებოდა იმა-საც დავარქვათ აგრეთვე „ექსპლუატაციის ნორმა“.

ყოველ კაპიტალისტურ საზოგადოებისათვის წარმოების სხვადასხვა დარგებში და სხვადასხვა სამრეწველოებში ზედმეტი ღირებულების ნორმები ერთ საშუალო დონეზე განჭვრებას ელტვიან. ამის მიზეზი კონკურენციის გამათანასწორებელ მოქმედებაში უნდა ვეძიოთ. თუ სამრეწველოთა რომელსამე ჯგუფში ზედმეტი ღირებულების ნორმა უფრო მაღალი აღმოჩნდა, ვინემ სხვაგან, მაშინ ამ ჯგუფიდან მუშები სხვა სამრეწველოებში იწყებენ გადასვლას, სადაც ექსპლუატაცია ნაკლებია. მაგ-

რამ პირველი ჯგუფის სამრეწველოებში მანანის სამუშაო ძალის მოთხოვნა-მიწოდება მუშების სასარგებლოთ იცვლება, და მრეწველებიც იძულებული ხდებიან ხელფასს მოუმატონ, ან სამუშაო დრო შეამოკლონ, — ერთი სიტყვით, შეამცირონ ზედმეტი ღირებულების ნორმა. დანარჩენ სამრეწველოებში კი, პირიქით, მუშა ხელის მოზღვაების გამო, ძალთა განწყობილება კაპიტალისტების სასარგებლოთ იცვლება და ზედმეტი ღირებულების ნორმაც რამდენიმეთ მაღლა აიწევს. შედეგი ისაა, რომ ექსპლუატაციის, ანუ ზედმეტი ღირებულების, ნორმების სიდიდით განსხვავება ისპობა — ნორმები ერთი-მეორეს უთანასწორდება.

ამნაირათ, კაპიტალისტურ წარმოების დედა-აზრი იმაში მდგომარეობს, რომ, რაკი სამუშაო ძალა საქონლათ იქცევა და კაპიტალისტი მას ქირაობს თავის ცვალებადი კაპიტალის ფასათ, იგა (სამუშაო ძალა) იხმარება წარმოებაში, სადაც თავის ღირებულებასაც ინაზღაურებს და ქმნის კიდევ ზედმეტი ღირებულებასაც, რომელიც კაპიტალისტთა კლასის „მოგების“ წყაროს შეადგენს.

ეკონომისტებში ის აზრი არსებობდა, რომ თითქო, კაპიტალისტთა კლასის მოგებას ქმნის არა წარმოება, არამედ ცვლა, — ვითომდაც მოგება იმისგან წარმოსდგება, რომ კაპიტალისტი ჰყიდის თავის საქონელს ღირებულებაზე უფრო მეტ ფასში. მაგ., საქონელს, რომლის ღირებულებაც 100 საათს შეადგენს და ამ ღირებულების შესაფერი ფასიც ერთი თუმანი აქვს, კაპიტალისტი ცვლის ისეთ საქონელზე, რომლის ღირებულებასაც 110 საათი შეადგენს და ფასს კი — 11 მანათი აქედან მოგება რჩება ერთი მანათი. მაგრამ ნამდვილათ ასე გამდიდრება შეიძლება მხოლოდ კერძო პირებისა: კაპიტალისტთა კლასის მოგების ასე ახსნა შეუძლებელია. თუ პირველმა კაპიტალისტმა 10 მან. ღირებულ საქონელში მიიღო 11 მანათიანი საქონელი, მეორემ, სამაგიეროთ, 11 მანათის ნაცვლათ — 10 მანათი მიიღო, ე. ი. ერთი მანათი იზარალა. ორივე ერ-

თათ ისინი არც ზარალს იღებენ და არც სარგებლობას; გაცვლამდე მათ ჰქონდათ ორივეს 21 მანათის საქონელი, გაცვლის შემდეგაც იმდენივე დარჩათ, მხოლოდ ვისაც მეტი ჰქონდა, იმას ნაკლები დაურჩა, და ვისაც ნაკლები ჰქონდა, იმას—მეტი. ვთქვათ, თვითოეული გამყიდველი უეჭველათ ატყუებს მყიდველს თავის სასარგებლოთ, მარა გამყიდველიც ხომ, თავის მხრივ, ხშირათ მყიდველიც არის, მაშასადამე—მასაც ისევე მოატყუებენ, როგორც იგი ატყუებდა სხვას, და ასე მისი მოგება გაბათილდებოდა. ერთის სიტყვით, მოგებას რომ ცვლის გარდა სხვა წყარო არა ჰქონოდა, კაპიტალისტთა კლასი ვერ იარსებებდა.

**დ) განვითარების გზაზე დამდგარ კაპიტალისტურ დაწესებულებათა გავლენა წარმოების ჩამორჩენილ ფორმებზე.**

მანუფაქტურა წარმოიშვა და ვითარდებოდა იმ დროს, როდესაც მრავალგვარი ეკონომიური ფორმები გადახლართულ-გადაკვანძული იყო ერთმანეთში. ქალაქის დამმუშავებელ მრეწველობაში გაბატონებული იყო კაპიტალისტური საშინაო მრეწველობა, მაგრამ დარჩენილი და დაცული იყო აგრეთვე მრავალი ნაშთები წვრილ-ბურჟუაზიულ სახელოსნო წყობილებისა თავის ნიშნობლივ კორპორატიულ ორგანიზაციებით (ცეხებით). სოფელში მრავლათ იყო გაბნეული ნატურალური წარმოების ნამსხვრევები—წვრილი სამიწათმოქმედო მეურნეობანი სხვადასხვა შემწე-დამხმარე ხელობებით; სავაჭრო კაპიტალი ცდილობდა მასსაზე თავისი ორგანიზატორულ-ექსპლუატატორული მოქმედება გავრცელებოდა; ეს რამდენიმეთ კიდევ მოახერხა ხსენებულმა კაპიტალმა, მაგრამ მხოლოდ რამდენიმეთ, რადგან მას მრავალი დაბრკოლება ეღობებოდა წინ ფეოდალურ წყობილების ხავს-მოდებულ ნაშთების სახით; ამ ჩამორჩენილ, დრო-მოკმეულ ფორმების გახრწნისა და ჩამოშორების პროცესი, სავაჭრო კაპიტალის-მიერ დაწყებული, სამრეწველო კაპიტალის ზეგავლენამ კიდევ უფრო მეტათ დააჩქარა.

წვრილ ხელოსნურ წარმოებასთან კონკურენციაში მსხვილი მანუფაქტურული მრეწველობა, როგორც უფრო ძლიერი, ყოველთვის გამარჯვებული გამოდის, მაშასადამე, ამარცხებს და სპობს პირველს. ტექნიკურათ განაწილებულ შრომის დიდი ნაყოფიერება იწვევს მანუფაქტურაში ღირებულებისა და, მაშასადამე, ნაწარმოების ფასების ისე ძლიერ დაცემას, რომ მისი ატანა ხელოსანს არ შეუძლია. ამიტომ ხელოსნობა ძლიერ ეცემა დამმუშავებელი მრეწველობის იმ დარგებში, რომლებსაც მანუფაქტურა ჰკიდებდა ხელს; ასეთი დარგების რიცხვი კი დღით-დღე იზრდებოდა.

რომ დროებით მაინც რამდენსამე ხანს გაეძლიათ უთანასწორო კონკურენციისათვის, საამქრო ოსტატები ყოველ ღონისძიებას ხმარობდნენ რაიმე ნაირათ გაეძლიერებიათ შრომის ნაყოფიერება, ანუ, უკიდურეს შემთხვევაში, გაეძლიერებიათ შრომის ექსპლუატაცია. ამის გამო, მანუფაქტურულ ეპოქაში განსაკუთრებული სიძლიერით იჩინა თავი ძველ ხელოსნურ ორგანიზაციათა გაზრდისა და დანგრევის ყველა იმ სიმპტომებმა, რომელიც, შედარებით, ნაკლებათ ჩანდა წინა ეპოქაში; მაგ., ოსტატებს შორის განვითარდა განკერძოების სურვილი: ისინი ყოველნაირათ ხელს უშლიდნენ ქარგლებს, რომ უკანასკნელნი დამოუკიდებელ ხელოსნობაში არ გადასულიყვნენ, ე. ი. თვითონ არ გამხდარიყვნენ ხელოსნები. წინანდელი პირდაპირი დამოკიდებულობა ოსტატთა და ქარგლებს შორის ინგრევა. მათ ორგანიზაციებს შორის სასტიკი კლასობრივი ბრძოლა იწყება; დაბოლოს თვითონ ცეხის წინანდელი მტკიცე და ურყეველი შინაგანი კავშირიც სუსტდება და თვითოეული ოსტატი მხოლოდ თავის თავზე ზრუნავს, რის გამოც ხშირათ მოწადინებულია გვერდი აუქციოს ყველა იმ ცეხურ დაწესებულებებს, რომლებიც მას პირადათ შემავიწროებლათ მიაჩნია თავისთვის და ცდილობს დაუსჯელად ყვლიფოს თავისივე ამხანაგები — სხვა ოსტატ-ხელოსნები, — ისევე, როგორც ამასა-

ვაქრო კაპიტალი სჩადის. ამნაირათ, ცეხების სასიცოცხლო ძალა დადნა—მათი სიცოცხლის უნარი დაიშრია.

ემორჩილებოდნენ—რა ძველ კანონს, რომელიც საერთო იყო ყველა ხანგადასულ ფორმებისათვის, ცეხური ორგანიზაციები ამით არა თუ უსარგებლო ხდებოდნენ საზოგადოებისათვის, არამედ პირდაპირ მანუფაქტურის, რადგან აბრკოლებდნენ ცხოვრების წინ-მსვლელობას. ქალაქების უმეტეს ნაწილში ცეხების ხელში იყო როგორც წარმოებისა, აგრეთვე, რამდენიმეთ, ბაზრის მონაპოლიაც, რის გამოც ცეხები ძლიერ ავიწროვებდნენ და აფურხებდნენ მანუფაქტურის განვითარებას, მაშინ, როდესაც ზედმეტ, კარბ მცხოვრებთა მასსამ არ იცოდა ვისთვის მიეყიდა თავისი სამუშაო ძალა, რადგან არსებული მრეწველობა ვერ ახერხებდა ყველა მათგანისათვის სამუშაოს შოვნას და ასე წარმოებაში დაბანდებას. საზოგადოების უმრავლესობის ინტერესები მოითხოვდა მანუფაქტურების განვითარებას; ამისთვის კი აუცილებელი იყო, ერთის მხრივ—კაპიტალის თავისუფლება, ხოლო მეორეს მხრივ—ცეხური პრივილეგიებისა და შევიწროვების მოსაბრუნებელი.

თავიანთ ვიწრო ინტერესებზე დასცვამ ცეხები შეურიგებელ მტრებად აქცია ტენიკურ ობოგრებისა, რომელიც დალუბვას უქადიდა წვრილ მწარმოებლებს. ისინი სარგებლობდნენ თავიანთ საზოგადოებრივ მნიშვნელობიდან და სახელმწიფოზე გავლენით; და მთელი თავისი ძალ-ღონით აფერხებდნენ ახალ ტენიკურ გამოგონებათა შემოღებას. ხშირათ აღწევდნენ კიდევ მიზანს და ახალ გამოგონებაზე მათ გამოგონებლებთან ერთათ სპობდნენ. ასეთ ფაქტებში უანსაკუთრებულნი აღიკვადნათა სჩანს ორგანიზაციების რეაქციონური მნიშვნელობა.

ამნაირათ, ახალგაზდა სამრეწველო კლასების—ბურჟუაზიისა და პროლეტარიატის—შეგებაში თანდათან ხუფს იკიდებდა და ვრცელდებოდა ის აზრი, რომ მათთვის აუცილებლად საჭიროა ცეხური წყობილების მოსპობა, სახელმწიფო



თანდათან უფრო უღმობლათ მოქმედებდა ამ დრო-მოკმულ ორგანიზაციების წინააღმდეგ.

ჰკარგავდენ რა თავის საზოგადოებრივ მნიშვნელობას, ცეხები ნელ-ნელა ინგრეოდენ და ქრებოდენ ფორმალურათა. პირველ ყოვლისა, ისინი ჰკარგავდენ თავის წინანდელ დამოუკიდებლობას. მეფეებმა (კოროლებმა) თვით მიითვისეს ოსტატის წოდების ბოძების უფლება და ენერგიულათა სარგებლობდენ ამ უფლებით თავიანთ ხაზინის გასამდიდრებლათ. საოსტატო წოდების პატენტის გაცემის უფლებამ ფართე ასპარეზი შექმნა თვითნებობისათვის. ერთი ხელმწიფის-მიერ გაცემულ პატენტებს მეორე უარყოჴდა და ყალბათ აცხადებდა მხოლოდ იმ მიზეზით, რომ მასაც ფულის აღება უნდოდა, ხშირათ ასეთი პატენტების ნაცვლათ, როგორც ზევითაც მოვიხსენიეთ, იყიდებოდა ცეხის წესდების შემავიწროებელ მუქლების დარღვევის პრივილეგიჴ; უფრო ხშირათ კი ერთსა და იმავე დროს ხდებოდა ერთიჴა და მეორეჴ.

სახელმწიფოს-მიერ ცეხების წინააღმდეგ ასეთ ღონისძიებათა მიღებამ დააჩქარა მათი დანგრევა ინგლისში, სადაც ცეხები უფრო აღრე გაქრა, ვინემ სხვა ქვეყნებში. გერმანიაში ცეხებმა მე-XIX საუკუნის დამდეგამდე გასტანა, საფრანგეთში კი ცეხური სისტემის დანგრევა ერთბაშათ, რევოლიუციურის გზით მოხდა. 1789 წელს. მაგრამ ამ დროს ისინი აქაც ძლიერ-და ბოგინობდენ მანუფაქტურებისა და კაპიტალისტურ შინაურ მრეწველობის კონკურენციისაგან.

ბატონ-ყმობის დროსა და კაპიტალიზმის ხანის დასაწყისში გლეხებს შორის ჯერ კიდევ ძლიერ გავრცელებული იყო **დამხმარე** ხელსაქმობა. განსაკუთრებით მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა მათ შორის ტანსაცმელის წარმოება — რთვა, ქსოვა, ქრე-კერვა, და შემდეგ — მეურნეობაში. აუცილებელ იარაღებს და მზადება.

დამხმარე ხელის შრომის ნაწარმოების ნაწილი ისევ მწარმოებლების საკუთარ მეურნეობაში იხმარებოდა, ნაგწელი კი — ასობე ტუბილი ინტენციონემ აუტანტოუსხე მინობნ ინონ

გასაყიდათ გაჰქონდათ. ფულის მეურნეობის განვითარების შემდეგ, როდესაც გლეხის ვალდებულებანი—გადასახადები, ხარკი, ბეგარა და სხვ.—ნატურის ნაცვლათ, ფულით უნდა გასტუმრებულიყვენ (და განსაკუთრებით კი სავაჭრო კაპიტალის გაძლიერების შემდეგ),—დამხმარე ხელობის ნაწარმოებიც, უმთავრესათ, ბაზრისთვის მზადდება. ამასთანავე, დამხმარე ხელობის ორგანიზაცია, რაკი ბაზრისაგან დამოკიდებული ხდება, კაპიტალისტურ მრეწველობის საშინაო ფორმას, ანუ სახეს, იღებს.

მანუფაქტურაზე გადასვლა ამ დარგში ნელ-ნელა ხდება. თვითონ მანუფაქტურა, უმეტეს ნაწილათ, სოფელში დიდხანს კიდევ არა ჰქარგავს იმ დახმარებითი ხელობის ხასიათს, რომლისგანაც იგი წარმოიშვა: მანუფაქტურაში მომუშავეები ჯერ კიდევ არ არიან ნამდვილი მისი მუშები, —გაზაფხულზე ისინი ისევ თავის სამეურნეო სამუშაოს უბრუნდებიან. მანუფაქტურა კი ამ დროს სრულიათ, ან მისი ნაწილი მაინც, შეჩერებულია და არ მოქმედობს. ხშირათ სოფლის საერთო ეკონომიური ჩამორჩენა ანგრევს კიდევ მანუფაქტურას: მისი პატრონისათვის უფრო მეტათ სასარგებლოა, რომ გლეხებმა მანუფაქტურო სამუშაო სახლში დაამზადონ ისე, როგორც წინათ დამხმარე ხელობას ასრულებდნენ. საქმე იმაშია, რომ, რადგან გლეხის მოთხოვნილებანი ძლიერ ნაკლებ განვითარებულია და რადგან, ამასთანავე, მისთვის, როგორც მიწათმოქმედისათვის, **დამხმარე საშოვარს** მეორე ხარისხოვანი მნიშვნელობა აქვს, ამიტომ შინაურ მრეწველობის ნაწარმოებს ძლიერ იაფათ ჰყიდის, მიუხედავათ იმისა, რომ მისი წარმოების ტექნიკა ძლიერ ჩამორჩენილია.

მაგრამ მანუფაქტურის ასეთი დარღვევა, იმის გაფანტვა, ზამრეწველო კაპიტალის ისევ უკან დაბრუნება და სავაჭრო კაპიტალათ გადაქცევა, ყოველ შემთხვევაში—გარდამავალი მოვლენაა, რომელიც ტექნიკის შემდეგის განვითარებით სრულიათ ისპობა. მსხვილ სამრეწველო დაწესებულებათა განვითარება და მათში შრომის გაძლიერებული ნაყოფიერება იქამდე ძირსა

სცემს საქონლის ფასებს, რომ ასეთ პირობებში გლეხების წარმოებას არსებობა და მისი ოჯახს თავის გამოკვება—არ შეუძლიანთ. ამის შემდეგ კლებულობს პირდაპირ მოსახმარ ნივთების წარმოებაც. მანუფაქტურა იწვევს ნედლი მასალების გაძლიერებულ მოთხოვნას, და გლეხისთვისაც უფრო ხელსაყრელი ხდება პირდაპირ ნედლი მასალა გაყიდოს, ვინემ დაიმუშაოს იგი. ამასთანავე, მსხვილ კაპიტალისტურ დაწესებულებათა ნაწარმოების მეტი სიმშენიერე და სიმაგრე, მათს შესანიშნავ სიიაფესთან ერთათ, ხშირათ აიძულებს გლეხს ეს ნაწარმოები ამჯობინოს თავის ოჯახში დამზადებულს.

ტენნიკის პროგრესთან ერთათ, მსხვილ წარმოებაში ხდება შრომის საზოგადოებრივი განაწილების განვითარებაც: მიწათმოქმედება ეთიშება დამმუშავებელ მრეწველობას; გლეხი ან მანუფაქტურულ წარმოებაში ღვება მუშათ, ან-და სამიწათმოქმედო შრომით კმაყოფილდება.

ამასთან, წვრილი სამიწათმოქმედო წარმოება რამდენიმეთ კარგავს თავის შეურყევლობას, ვინაიდან ხელიდან ეცლება და ეთიშება ის ბჭე, დასაყრდნობი, რომელსაც მისთვის დახმარე ხელსაქმე წარმოადგენდა; ამით სუსტდება მისი წინააღმდეგობა ახალ ეკონომიურ ფორმებთან ბრძოლაში.

ასეთია ძირითადი ტენდენცია, მიდრეკილება სამრეწველო კაპიტალის განვითარებისა. მანუფაქტურულ ეპოქაში, სამრეწველო კაპიტალიზმის პირველ საფეხურზე, ეს ტენდენცია, შედარებით, სუსტათ, მკრთალათ მოჩანს, და რამდენიმეთ კიდევ იჩრდილება ზოგიერთ ახალ და ზოგიერთ ძველ, მანუფაქტურასთან დაკავშირებულ, დამხმარე ხელსაქმის გაჩენითა და განვითარებით. მანუფაქტურისათვის მასალების მიწოდება სასარგებლო საქმეთ ხდება, და გლეხებიც, — ხან დამოუკიდებლათ, ხან კი იმავე კაპიტალისტების დახმარებით, — კისრულობენ ამ მასალების წარმოებას, თუ კი ამ საქმისთვის თავიანთი ტენნიკა საკმაო იქნება.

მიწათმოქმედებაში კაპიტალიზმი, საზოგადოთ, ისე სწრა-

ფათ არ ვითარდება, როგორც დამმუშავებელ მრეწველობაში. სამეურნეო ტექნიკაში შეუძლებელია შრომის ისე ფართეთი განაწილება; როგორც ეს მანუფაქტურაში ხდება. შეიძლება, მაგ. დაიყოს და დანაწილდეს ისეთი ოპერაცია, როგორც ხენაა? ამასთანავე, სხვადასხვა სამიწათმოქმედო სამუშაო სხვადასხვა დროს სრულდება, რაც ერთი-ორათ ამცირებს შრომის ტექნიკურათ დანაწილების მნიშვნელობას ამ დარგში. ამიტომ თითქმის მანუფაქტურის ეპოქაშიაც კი, მსხვილი და წვრილი სამიწათმოქმედო წარმოება თავისი შრომის ნაყოფიერებით არაფრათ განსხვავდება ერთი-მეორისაგან, ასე რომ, უკანასკნელი საკმაოთ საგრძნობელ კონკურენციას უწყევს პირველს.

მარა ისიც უნდა ვთქვათ, რომ მსხვილ სამიწათმოქმედო მეურნეობას თავიდანვე აქვს ერთგვარი ტექნიკური უპირატესობანი, განსაკუთრებით — ბაზრიდან საწარმოვო საშუალებათა ყიდვა-მოტანისა და დამზადებულ ნაწარმოების ბაზარზე გატანაში. რალა თქმა უნდა, მსხვილ მეურნეობაში ტექნიკაც უფრო ადრე ვითარდებოდა, მაგრამ წვრილი მეურნეობა მაინც კიდევ დიდხანს უძლებს მსხვილის კონკურენციას. ტექნიკის ნაკლებულობას წვრილი მაწათმოქმედი ავსებს შრომის უმაღლეს ხარისხამდე გაძლიერებით, ზედმეტი მუშაობით. ამაში მდგომარეობს არსებითი ნაკლი წვრილი მეურნეობისა. მხოლოდ საშრომო ენერჯიის უსახღვრო ხარჯვით შეუძლია წვრილ მიწათმოქმედს კონკურენცია გაუწიოს მსხვილს და გამაგრდეს, რის გამოც შრომა აქ, საზოგადოთ, ძლიერ ნაკლებ ჯილდოვდება.

წვრილი გლეხური მეურნეობის „სიცოცხლის“ საზღვარი მანუფაქტურულ ეპოქის ფარგლებს გარეთ იმყოფება, მაგრამ მისი „სასიცოცხლო უნარი“ მაშინ უკვე განუწყვეტლივ კლებულობს და თანდათან ქრება. (მიწის რენტის შესახებ ლაპარაკის დროს უფრო დაწვრილებით განვიხილავთ კაპიტალიზატურ მიწათმოქმედების ისტორიას).

### ე) კაპიტალი სავაჭრო და სამრეწველო.

რამდენათაც სამრეწველო კაპიტალი ეთიშება სავაჭრო კაპიტალს, იმდენათ მცირდება ამ უკანასკნელის საზოგადოებრივი როლი. ის თანდათან ჰკარგავს თავის საორგანიზატორ მნიშვნელობას წარმოებაში, ვინაიდან ეს ფუნქცია სამრეწველო კაპიტალზე გადადის.

მართალია, სავაჭრო კაპიტალი სამრეწველო კაპიტალისთვისაც მოსაშუალოს როლს ასრულებს წარმოების სახსართა შექმნისა და საქონლების გასაღების საქმეში, მაგრამ ამით სამრეწველო დაწესებულებანი არ ემორჩილებიან ვაჭრულს, როგორც ეს იყო კაპიტალისტურ საშინაო მრეწველობის სისტემაში. თუ ვაჭარი კაპიტალისტი ცდილობს შუამავლის მოსამსახურულ როლს თავი დააღწიოს და პრივილეგიური მდგომარეობა მოიპოვოს, ე. ი. საქონლის ფასების უზომოთ დაწევით სამრეწველო კაპიტალისტი ყვლიფოს, — ეს უკანასკნელიც არაჩება გულზელ დაკრებილი: ისიც ცდილობს შუამავალს გვერდი აუაროს და პირდაპირ ბაზართან იჭერს დამოკიდებულებას.

მაგრამ სავაჭრო კაპიტალის ფუნქციების ასეთი შემცირება მწროლოდ იმდენათ მოსახერხებელია, რამდენათაც უფრო განვითარებული მანუფაქტურა; მანუფაქტურული წარმოება კიდევ უფრო ნელა ვრცელდება და მეტათ მცირე ალავი უჭირავს კაპიტალისტურ საშინაო მრეწველობის გვერდით, — ასეთი ინგლისში მე-XVIII საუკუნის დამდეგამდე და გერმანიაშიც უფრო გვიანაც.

კიდევ ცოტაა მანუფაქტურის განვითარება ბევრ შემთხვევაში გზას უწაღდავს კაპიტალისტურ შინაურ მრეწველობის სისტემას: მანუფაქტურის კონკურენცია, აუძლიერებს რა დამოუკიდებელ წვრილ მწარმოებელს, პირდაპირ გზავნის მას სავაჭრო და სავახშო კაპიტალის ბრკეალეში.

შემდეგ, მანუფაქტურის პატრონი ხშირათ თვითონ ასრულებს წვრილ მწარმოებელთან წარმოების შემყიდველის როლსაც

წერილი მწარმოებლებზე აწვდიან მას საწარმოვო მასალებს. ხანდისხან ყველა საწარმოვო ოპერაცია არა სრულდება თვითონ მანუფაქტურაში, არამედ ზოგი მათგანის შესრულება ევალება მწარმოებლებს, რომელნიც თავიანთ სახლში მუშობენ, რაიცა, ცხადია, კაპიტალისტური წარმოების საშინაო სისტემას შეიცავს.

საზოგადოთ, კაპიტალიზმის უმაღლესი ფორმების განვითარებასთან ერთათ, მათი გავლენის ქვეშ ვითარდებიან დაბალი ფორმებიც, რომლებიც შემდეგ განვითარებაში უმაღლეს ფორმებზე გადადიან.

რაც შეეხება სხვადასხვა ფორმის კაპიტალის სპეციალიზაციას — სამრეწველო კაპიტალის გამოცალკევებას სავაჭრო კაპიტალისაგან, და აგრეთვე საკრედიტო კაპიტალის გამოყოფასაც, — ეს არის კაპიტალისტურ საზოგადოებაში განვითარებული შრომის განაწილების მომასწავებელი.

## 8. წესები საზოგადოებრივი განაწილებისა მანუფაქტურულ ეპოქაში.

განაწილების ძირითადი, თითქმის საყოველთაო წესი კაპიტალისტური საზოგადოებისათვის არის ცვლა, მოუწესრიგებელი საბაზრო განაწილება. ცვლის პროცესში თვითოეული საზოგადოებრივი კლასი, თვითოეული წევრი ამ კლასისა, იღებს თავის წილს საზოგადოებრივი ნაწარმოებიდან. პირდაპირი განაწილება არსებობს მხოლოდ ოჯახურ მეურნეობაში.

ცვლის თვალსაჩინო განვითარებას თანა სდევს ფულის ტრიალის შესაფერი გაძლიერება. კაპიტალისტურ წარმოებაში ფული — აუცილებელი მამოძრავებელი ძალაა, უმისოთ წარმოება წარმოუდგენელია. ფულით კაპიტალისტი იძენს წარმოების საშუალებებსა და სამუშაო ძალას. როდესაც წარმოების ამ ელემენტების შემწეობით მზადდება ნაწარმოები, იგი ისევ ფულათ უნდა გაიყიდოს. აღებული ფული, ან მისი ნაწილი, ხელახლათ სამუშაო ძალის, იარაღებისა და მასალების შეძე-

ნაზე იხარჯება, აქედან დამზადებული საქონელიც ხელახლათ იყიდება, და სხვ... შემდეგ საქონელი ხელიდან ხელში გადადის და ასე მხმარებლამდის აღწევს იმავე ფულის საშუალებით. ამნაირათ, კაპიტალისტური ცხოვრების ნორმალურ მსვლელობისათვის აუცილებელია, რომ ფულის ტრიალი, იმის მიმოქცევა—წესიერათ და დაუბრკოლებლათ ხდებოდეს, რომ ფულის მიწოდება სავსებით შეეფერებოდეს მის მოთხოვნას. რანაირათ ხორციელდება ეს?

როგორც ზევით იყო ნათქვამი, ფული ღირებულების ისეთ ფორმას წარმოადგენს, რომელიც შეიძლება განუსაზღვრელ დრომდე შევატუხოთ და განუსაზღვრელი რიცხვი **დავავროვოთ**. როგორც ნათქვამი იყო, ფულივე ჰბადებს ლტოლილებას უსაზღვრო დაგროვებისა და შენახვისადმი. ამის შედეგი ისაა, რომ საცვლელ მეურნეობიან ქვეყნებში ფულის საერთო ჯამი წითქმის ყოველთვის ბევრით აღემატება იმ რაოდენობას, რომელიც მიუცილებლათ საქირაო წარმოებაში დასატრიალებლათ. მთელი ზედმეტი ფული ტრიალის, „ობოროტის“ გარეშე რჩება, — იმათ პატრონთა ჯიბეებსა, ზანდუკებსა და სარდაფებში, — და **ფულის საუნჯის** როლს თამაშობს.

სწორეთ ამ საუნჯის არსებობის საშუალებით ხდება ის, რომ ბაზარში ფულის მიწოდება, ჩვეულებრივ პირობებში, ასე ადვილათ, და სწრაფათ ეგუება მის მოთხოვნას.

ფულის მოთხოვნა დამოკიდებულია ცვლისა და კრედიტის საერთო პირობებზე. მოთხოვნის სიდიდე, როგორც უკვე გვქონდა ახსნილი, ამა თუ იმ დროისთვის უნდა გამოვიანგარიშოთ შემდეგნაირათ: **ნაღდზე სავაჭრო საქონელთა ფასების საერთო ჯამს ემატება იმ ნიხიების ჯამი**, რომელსაც იმ ხანებში უთავდება ვადა, ხოლო აქედან ირიცხება ყველა ეს ანგარიშები, რომელიც აქციეთებს ერთმანეთს, და აქედან მიღებული შედეგი იყოფა ფულის ტრიალის საშუალო რიცხვზე, ე. ი. იყოფა იმ რიცხვზე, რამდენჯერაც ფულს შეუძლია დატრიალება ამ ხნის განმავლობაში. მაშასადამე, ფუ-

ლის მოთხოვნის რყევა (აწევ-დაწევა) დამოკიდებულია ან საქონელთა რაოდენობისა და ფასების ცვლილებათაგან, ან საკრედიტო საქმის სიდრდესა და ტენხიკაში მომხდარ ცვლილებათაგან, და ან კიდევ—ფულის ტრიალის სიჩქარეში მომხდარ ცვლილებათაგან.

ვთქვათ, რომ ერთის კვირის განმავლობაში ბაზარში ნაღებზე სავაჭრო საქონელთა ფასების საერთო ჯამი შეადგენს 1 მილიონ მანათს; ვადიანი ანგარიშების საერთო ჯამი, ამ ანგარიშების გამოკლებით, რომელიც ერთმანეთს აბათილებს, უდრის  $1/2$  მილიონს; ფულის ტრიალის საშუალო რიცხვი არის—1. მაშინ საკირო იქნება 1.500,000 მანათი, ე. ი. ამდენი ფულის მოთხოვნა იქნება ბაზარში. შემდეგ კვირაში, ვთქვათ,—საქონელთა რაოდენობის გაზდისა ან ფასების მომატების გამო,—მისი ფასების საერთო ჯამი— $1 1/2$  მილიონი გახდა, სხვა დანარჩენი პირობები კი უცვლელათ დარჩა. საქონლის მიყიდველები იძულებულთ ხდებიან თავიანთ ზანდუკებიდან ამოიღონ ზედმეტი  $1/2$  მილიონი მანათი და გამყიდველებს მიჰყენონ, სხვა გზით საქონლის შექმნა შეუძლებელია. ფულის მიწოდება, ე. ი. მისი რაოდენობა ბაზარზე,  $1/2$  მილიონ მანათით მეტია; საუნჯე კი—ამდენივეთი შემცირებულია. პირიქით, საქონელთა ფასების ჯამს რომ არ მოემატა, ანამედ დაეკლო, მაშინ ფულის ნაწილი, საქონლების ყიდვაზე დახარჯვის მაგიერ, მფლობელთა ჯიბეში დარჩებოდა და მით ფულის საუნჯეს გააღიღებდა.

სწორედ ასევე ხდება ვადით აღებულ ანგარიშების (КРОМНЫЙ ПЛАТЕЖЬ) ჯამის აწევ-დაწევისა და ზრდა-დაცემის დროსაც, აქ საკრედიტო ტენხიკას დიდი მნიშვნელობა აქვს. თუ ისეთი საკრედიტო დაწესებულებანი არ არსებობენ, სადაც სხვადასხვა სამრეწველოებს შეუძლიათ ვალები ერთმანეთს შეუფარდონ და გაასწორონ, მაშინ აქ საკრედიტო ბაზარს გაცილებით მეტი ფული სჭირია. აუცილებელი ხდება ნაღდი ფულით გასწორება იმ ვალებშიაც კი, რომელიც ურთიერთს გა-



აბათილებდა და მოსპობდა, რომ ერთსა და იმავე დროს მოეწესრიგებიათ მისი მდგომარეობა და ცნობაში მოყვანილი ყოფილიყო ერთმანეთთან შეფარდებით; ასეთი ვალების ჯამი აღიდებს დატრიალებულ ფულის რაოდენობას, იმის მაგიერ, რომ ისინი საუნჯეს შემატოს.

ახლა ვთქვათ, რომ საქონელთა ფასების ჯამი უცვლელათ რჩება, ე. ი. — მილიონი მანათია, და ვადიანი ანგარიშების ჯამიც —  $1\frac{1}{2}$  მილიონი, მაშინ ფულის მოტრიალების საშუალო რიცხვი, ერთის მაგიერათ — ორია, ე. ი. საქონელიც და ფულიც უფრო ჩქარა ტრიალებენ. მაშინ ბაზარში ფულის ერთი და იგივე ჯამი, ერთის მაგიერათ, ორჯერ შემოტრიალებას ასწრებს; მაგ., კაპიტალისტი თავის 1,000 მანათით ასწრებს საწარმოვო საშუალებათა ყიდვას, შემდეგ, აქედან დამზადებულ საქონლის გაყიდვით, ამ ფულის ისევ უკან დაბრუნებას და მით ხელახლა საწარმოვო საშუალებათა ყიდვას, ე. ი. 2,000 მანათის ალაგას 1,000 მანათს ამუშავებს. მაშასადამე, ფულის ბაზარი სავსებით დაკმაყოფილდება მხოლოდ 750,000 მანათით, წინანდელი 1.500,000 მან. მაგიერათ. ზედმეტი 750,000 მანათი მფლობელთა ჯიბიდან ამოუღებელი რჩება და მათს საუნჯეს აღიდებს. ფულისა და საქონელთა ტრიალის სიჩქარის შემცირების გამო კი — სულ წინააღმდეგ მოვლენებს ვამჩნევთ: საუნჯეთ ქცეულ ფულის ნაწილი ზანდუკებიდან ამოდის და ტრიალის სფერაში გადადის.

შემართ, საქმეთა ნორმალურ მიმდინარეობის დროს ერთგვარი თანასწორობა მყარდება ფულის მოთხოვნასა და მიწოდებას შორის. საუნჯე აქ რეზერვის როლს თამაშობს, საიდანაც საჭიროების დროს მოედინება ფული ტრიალის სფერაში და უკანვე მიდის, თუ მისი რიცხვი საჭიროებაზე მეტი შეიქნა.

კაპიტალისტური საზოგადოების განვითარებასთან ერთათ, ბაზარში დატრიალებული ფულის ჯამი გაცილებით უფრო სწრაფათ იზრდება, ვინემ საუნჯე, რადგან, წინააღმდეგ შემთხვევაში, იგი მალე უძღლური შეიქნებოდა ამ აუარებელ ფუ-

ლის ბაზრის მუდმივ რყევაში რაიმე წეს-რიგი შეეცანა. ფულის წარმოებაც აუცილებლათ უნდა გაზრდილიყო. მართლაც, კაპიტალიზმის აღორძინების პირველსავე დღეებში ევროპაში ჩვენ ვხედავთ ახალ ამოჩენილ ქვეყნებიდან, — განსაკუთრებით კი ამერიკიდან, — კეთილშობილ ლითონების საარაკო სიმრავლით შემოზიდვას. ამ ფულის მოზღვავეების მნიშვნელობა რამდენათმე მცირდებოდა იმ გარემოებით, რომ ფულის ღირებულება, და, მაშასადამე, მისი მყიდველი ძალაც — დაეცა საშუალო საუკუნეებთან შედარებით; ეს კი დამოკიდებული იყო იმაზე, რომ ახლა უფრო ადვილი შეიქნა საფულე ლითონების შექმნა, ვინემ წინათ იყო, რის გამოც ფულის ამა თუ იმ ჯამში განხორციელებული საზოგადოებრივ, საშრომო ენერჯის რაოდენობა შემცირდა.

საქმე იმით არ გათავებულა, რომ ტრიალში აუარებელი კეთილშობილი ლითონები ჩაება. ფულის მოთხოვნა საშინელი სისწრაფით იზრდებოდა და ამან გამოიწვია, გარდა ლითონის ფულისა, **ქალაღის** ფულის შემოღებაც.

ქალაღის ფულის ისტორია, საერთოთ, ასეთია. ყიდვა-გაყიდვის დროს ყოველთვის ფულის აწონა საჭირო აღარ შეიქნა მას შემდეგ, რაც სახელმწიფომ თავის თავზე მიიღო ფულის ტრიალის კონტროლი. სახელმწიფო ამზადებდა საფულე ლითონისაგან გარკვეული წონის ფორმისა და ღირებულების ზოდებს, ე. ი. ფულს; ამ ფულს ყველგან აუწონლათ ღებულობდენ, იმიტომ, რომ სახელმწიფო თავდებობდა ფულის წონის სისწორეს და მუდამ მზათ იყო ზედ წარწერილ ფასებში მიელო იგი.

ფული ტრიალისაგან ცვდება, იღვსება, კარგავს თავის წონას, რადგან ტრიალის დროს აუარებელ ხელში გაივლის, მაგრამ, მიუხედავათ ამისა, მაინც ინარჩუნებს იმავე მყიდველ ძალას, რაც ზედ არის აღნიშნული, იმიტომ, რომ სახელმწიფო ყოველთვის თანახმაა გაცვეთილი ფული სრულ წონიანზე გამოსცვალოს. როდესაც კაცი დარწმუნებულია, რომ მთავ-

რობა ყოველთვის გამოუცვლის იმ გადაცვეთილ ფულს, რომელსაც მას აწვდიან, და სამაგიეროთ, სრულ წონიანს მისცემს, იგი თამამათ იღებს მას, თუ გინდაც წონა თითქმის სრულიადაც არა ჰქონდეს. აქედან კი ერთი ნაბიჯია ქალაქის ფულის შემოღებამდე.

სახელმწიფო უშვებს სახმარებლათ ქალაქის ნიშნებს, რომლებსაც ის თავდებობს და რომლებსაც, ამ სახელმწიფოსადმი ნდობის გამო, ყველგან ლითონის ფულის ადგილას იღებენ. ქალაქის ნიშანი, — ეს, ასე ვთქვათ, იქამდე გადალესილ-გადაღებული ლითონის ფულია, რომ მისგან მხოლოდ სახელწოდება-ღა დარჩენილა.

თავდაპირველათ, სახელმწიფო უშვებს მხოლოდ სახურდაო ქალაქის ფულს, ე. ი. ისეთს, რომელსაც პირველ მოთხოვნისათანავე იგი კეთილშობილ ლითონზე გამოსცვლის ზედ აღნიშნულ ფასებში. ეს სახურდაო ფული მუდამ ლითონის ფულის თანაბრათ მუშაობს. თავის-თავათ ამ სახურდაო ფულს თითქმის არავითარი ღირებულება არა აქვს, მარა იგი „ფასობს“ ცვლაში, როგორც მოწმობა იმისი, რომ მისს მფლობელს მითი შეუძენია საზოგადოებრივ-საშრომო ენერჯის განსაზღვრული რაოდენობა, რომელიც განხორციელებულია სუფულე ლითონებში.

მაგრამ ქალაქის ფულის გამოშვების დროს, სახელმწიფო, ჩვეულებრივ, მხედველობაში იღებს არა საქონლის ტრიალის მოთხოვნილებებს, არამედ თავის საკუთარ მოთხოვნილებებს. ქალაქის ფული სახელმწიფოსთვის წარმოადგენს უპროცენტო სესხს, რაიცა მისთვის ფრიად სასარგებლოა: ბექდვენ ქალაქის ფულს და ასწორებენ ხაზინის ანგარიშებს, ისტუმრებენ სახელმწიფოს მოსამსახურეთა ჯამაგირებს და სხვ., და რადგან სახელმწიფოს მოთხოვნილებანი, ეკონომიური განვითარების მსვლელობასთან ერთათ, თანდათან მრავლდებიან და მატულობენ, ამიტომ სრულიათ გასაკვირველი არაა, რომ ხშირათ უშვებენ იმდენ ქალაქის ფულს, რომ იგი ბევრით აღემა-

ტება ბაზარზე ფულის მოთხოვნილებას. მაშინ ამ ზედმეტ ქალაქებს ხაზინას უბრუნებენ და ცდილობენ ოქროზე გამოაცვლინონ. **საუნჯის როლში** ოქროს ფული უფრო საიმედო სიმდიდრეს წარმოადგენს, ვინემ ქალაქის ფული, რომელიც სრულიათ დაჰკარგავს ფასს, თუ სახელმწიფო გაკოტრდა. პირველათ სახელმწიფოს კასები ახურდავებენ და ცვლიან ქალაქებს ოქროზე, მაგრამ შემდეგ, როდესაც მთავრობა რწმუნდება, რომ ამ გზით უპროცენტო სესხი არა ხერხდება, იგი სწყვეტს მის თავისუფალ გამოცვლას, — და მით დასახურდავებლათ გამოცემული ქალაქის ფული **დაუხურდავებელი** რჩება.

კანონის ძალით, სახელმწიფო აღებინებს მოქალაქეებს დაუხურდავებელ ქალაქის ფულსა და თვითონაც იღებს მას ზედ აღნიშნულ ფასში გადასახადებისა, ხარკებისა და სხვ. გასტუმრების დროს.

ქალაქის ფულის დახურდავების შეჩერებასთან ერთათ, ბაზარზე ოქროს ტრიალიც ჩერდება: ის ან საუნჯეთ ხდება, ან-და საზღვარ-გარეთ მიდის, იქიდან მოტანილ საქონლების ფასათ. შინაგანი ტრიალის სფერაში კი მარტო ქალაქის ფული-ღა რჩება; მაგრამ ჩვეულებრივ მეტათ ბევრი გროვდება ეს ქალაქები — გაცილებით მეტი, ვინემ საჭიროა. ტრიალიდან გასვლა ქალაქის ფულისათვის მეტათ ძნელია: საზღვარ-გარეთ იმას არ ღებულობენ, საუნჯეთ იგი არ ვარგა, — მეტათ საქვო და არა საიმედოა. მაშ მეტი რაღა დარჩა? აი, რა:

ვთქვათ, რომელსამე სახელმწიფოში ფულის მოთხოვნა ბაზარზე 800 მილიონ მანათს უდრის, „კრედიტები“ კი (ქალაქის ფული) — 1,200 მილიონისაა გამოსული. მაშინ, ცხადია, რომ 1,200 მილიონის კრედიტები 800 მილიონის ოქროს მაგივრობასა სწევს, ე. ი. იმდენათვე ფასობს საქონლის ტრიალში, რამდენათაც 800 მილიონ მანათის ოქრო. მაშასადამე, ერთი მანათიანი კრედიტის ფასი შეედრება  $\frac{800 \text{ მილ.}}{1200 \text{ მილ.}}$

ანუ  $\frac{2}{3}$  ოქროს მანათიანისას, ანუ  $\frac{66}{3}$  კაპ. ოქროსას. ამას ასე გამოსთქვამენ: „საკრედიტო ბილეთების კურსი მანათზე  $\frac{66}{3}$  კაპეიცია ოქროთი“.

ქალაქის ფულის კურსი რუსეთში მანათი 23 კაპეიკამდე დასულა. საზოგადოთ კი, იმის დაწვევას ბოლო არა აქვს. საფრანგეთში პირველი რესპუბლიკის ხანებში „ასიგნაციების“ გადაქარბებულმა გამოშვებამ იძენათ დასცა ქალაქის ფული (ასიგნაციები), რომ ზედ წარწერილი (ნომინალური) ფასის  $\frac{21}{20}$ -მდე დაიყვანა, ე. ი. 40 ფრანკიანი ასიგნაციები ოქროს ერთ ფრანკს უდრიდა.

დაუხურდავებელ ქალაქის ფულის ფასების აწევ-დაწევა იქნა რყევა წარმოსდგება როგორც წმინდა ეკონომიურის, ისე, ეგრეთ წოდებულ, პოლიტიკურ მიზეზებისგანაც. მაგ., სახელმწიფოს პოლიტიკურათ არა-საიმედო მდგომარეობა (ომებისა, რევოლუციისა და სხვ. დროს) ერთბაშით ძირსა სცემს კურსს: ეკარგება ნდობა სახელმწიფოსადმი და უცბათ მცირდება ქალაქის ფულის მოთხოვნა ბაზარზე.

კურსის დაცემა, რალა თქმა უნდა, იწვევს სახელმწიფოს შიგნით ყველა ფასების აწევას. კურსის აწევა კი, პირიქით, ფასების დაცემას. მაგრამ კურსის აწევ-დაწევასა და ცვლილებებს მაშინვე როდი მოჰყვებოდა ხოლმე თან ფასების აწევ-დაწევაც. ყველაზე უმაღლ კურსს შეუთანხმდება იმ საქონლების ფასები, რომლებიც, უმთავრესათ, გასატანათ მზადდება, და აგრეთვე იმ საქონლებისაც, რომლებიც საზღვარ-გარეთიდან შემოაქვთ, — ეს სწორეთ იმიტომ, რომ ქალაქების კურსის შეცვლა, პირველ ყოვლისა, საზღვარ-გარეთის ბაზარზე იწყება. შინაგან ბაზარზე არ შეიძლება კურსის სისწორით გამოორკვევა, რადგან აქ თითქმის სრულიათ არაა ხმარებაში ლითონის ფული, რომლის მიხედვითაც ისაზღვრება ქალაქის ფულის კურსი. უფრო ნელა იცვლება ფასები იმ საქონლებით, რომლისაც მხოლოდ მცირე ნაწილი შემოაქვთ ან გააქვთ, და რომელსაც, უმთავრესათ, სახელმწიფოს შიგნით ამზა-

დებენ და ხმარობენ. ყველაზე გვიან კი კურსის სიმაღლეს შეფარდება ფასები იმ საქონლებისა, რომლებიც სავსებით სახელმწიფოში მზადდებიან და სავსებითვე იმავე სახელმწიფოში იხმარებიან. ასეთ საქონელს შეადგენს სამუშაო ძალაც. ამიტომ კურსის დაწევა, საზოგადოთ, საზარალოა მუშათა კლასისათვის: ცხოვრებისთვის აუცილებელ საშუალებათა ფასები უფრო სწრაფათ მატულობს, ვინემ სამუშაო ხელფასი; კაპიტალისტები არასოდეს არ ჩქარობენ სამუშაო ხელფასის გაღრდებას ცხოვრების საშუალებათა ფასების აწევის შესაფერათ.

ცვლის გაძლიერება-გაფართოებასთან ერთათ, ხშირდება და სულ უფრო ჩვეულებრივ მოვლენათ ხდება ნისიათ ყიდვა-გაყიდვა. ამგვარათვე უსაზღვროთ ფართოვდება ამავე ხანაში მევახშეობაც.

სახელმწიფო მცვლელი მეურნეობის პირველ ხანებშივე კისრულობს საკრედიტო „მორიგებათა“ კონტროლს; საჭიროების დროს სახელმწიფო ეხმარება კრედიტორს ვალის აღებაში, მაგრამ მხოლოდ იმ პირობით, თუ მევალეს შეუძლიან წერილობითი საბუთით ვალის დამტკიცება, ე. ი. თუ აქვს ვერეთ-წოდებული საკრედიტო საბუთები, ანუ დოკუმენტები.

საკრედიტო დოკუმენტის უმარტივესი ფორმა — ეს ვალის სავაჭრო წიგნებში ჩაწერაა. კომერციის კაცები აწარმოებენ შესაფერის წესით ისეთ წიგნებს, სადაც იწერება, თუ ვისი და რამდენი მართებთ მათ, და ვის და რამდენი მართებთ თვით იმათი. როდესაც დგება გადასახადის ვადა, ისინი აღარებენ ერთმანეთს სავაჭრო დავთრებს, უფარდებენ ერთმანეთს მათში ჩანაწერს და ნაღდი ფულით იხდიან მხოლოდ საურთიერთო ვალების განსხვავებას.

საკრედიტო დოკუმენტის უფრო საყურადღებო ფორმა — თამასუქი, ანუ სავალო ხელწერილი, კანონიერ წეს-რიგით შედგენილი: ეს ერთათ-ერთი საკრედიტო დოკუმენტია საერთაშორისო ვაჭრობაში. ის რამდენიმეთ ფულის მაგიერობასაც სწევს, და აი, რანაირათ:

ვთქვათ, რუსი ვაჭარი ა. უგზავნის ინგლისელ ვაჭარს ბ.-ს ერთ პარტია ხორბალს; ინგლისელმა ფაბრიკანტმა დ.-მ მიჰყიდა რუს ვ.-ს იმავე ღირებულების მანქანები. მაშინ ვ. ყიდულობს ა.-სგან ინგლისელის ბ.-ს თამასუქს (ვექსილს) და უგზავნის მას ინგლისელ დ.-ს, რომელიც ამ თამასუქით (ვექსილით) ახდევინებს თავის თანამემამულეს ბ.ს სრულათ ვალს და ამნაირათ ინაღდებს თავის მანქანების ღირებულებას. ფულის გაგზავნ-გამოგზავნა სრულებით არ დასჭირვებიათ და ყველამ კი თავ-თავისი მიიღო; ამნაირათ, ორმაგი გაგზავნ-გამოგზავნის ხარჯები და მოსალოდნელი ფათერაკიც თავიდან იქმნა აცილებული.

კრედიტის განვითარებამ წარმოშვა ისეთი დაწესებულებანი, რომლებიც მხოლოდ კრედიტის საქმეს აწესრიგებენ: ერთის მხრით, იღებენ კრედიტს იმათგან, ვისაც აქვს თავისუფალი კაპიტალი, და, მეორეს მხრით, აძლევენ კრედიტს იმათ, ვისაც იგი ესაჭიროება, ე. ი. ატრიალებენ თავის საკუთარსა და სხვისგან ნასესხებ ფულს. ასეთ დაწესებულებას ეწოდება **ბანკი**.

კრედიტის ფორმებისა და სახალხო მეურნეობის საერთო სისტემაში მისი მნიშვნელობის უფრო დაწვრილებით შესწავლა უმჯობესია მაშინ, როდესაც ლაპარაკი გვექნება არა ახლათ ჩასახლ მანუფაქტურულ კაპიტალზე, არამედ განვითარებულ სამრეწველო კაპიტალზე. ყოველ შემთხვევაში, ამ ეპოქაშიაც კრედიტს უკვე დიდი გავლენა აქვს ცვლაზე და, მისი შემწევობით— წარმოებაზედაც. საზოგადოთ, ეს გავლენა ისეთია, რომ კრედიტი ხელს უწყობს მსხვილი წარმოების განვითარებას, ვინაიდან ის დროებით ერთ ხელში აგროვებს მრავალ პირთა ქონებას.

#### 4. საზოგადოებრივი ნაწარმოების განაწილება სხვადასხვა კაპიტალისტურ კლასებს შორის.

##### ა) მოგება:

მას შემდეგ, რაც ვაჭართა კლასი აღორძინდა, ხმარებაში შემოვიდა განსაკუთრებული სიტყვა „მოგება“, რითაც აღნიშ-

ნავენ ამ კლასის ხვედრს, „წილს“ საზოგადოებრივ ნაწარმოებში, მაშინ, როდესაც ხელოსნის ხვედრს უწოდებენ „საშოვარს“; ანუ „ნამუშავარს“. ამ სახელწოდებათა განსხვავებებერთმანეთისაგან ნათლათ ამტკიცებს იმას, რომ, საზოგადოებაში გამეფებულ შეხედულებით, ხელოსნის შემოსავალი პირდაპირი შედეგია მისი შრომისა, მაშინ, როცა ვაჭრის შემოსავალი მისი შრომისაგან ასეთ დამოკიდებულებაში არ იმყოფება. ფიქრობენ, რომ ვაჭარი არაფერს არ ამზადებს, ვინაიდან ნაწარმოები იმის ხელიდან იმ სახითვე გამოდის, რასახითაც მან იგი შეიძინა; ხელოსნის შრომა კი, პირიქით, თვალსაჩინო ცვლილებას ახდენს მასალაში, — ქმნის ახალ ნაწარმოებს.

ეს შეხედულება ზეზუურია, გარეგნულია, ასეთი აზრი დამსჯელობა მეტათ შემცდარია. არ შეიძლება ნაწარმოები დასრულებულათ ჩაითვალოს, თუ მისი მოხმარა შეუძლებელია იქ, სადაც ის დაუმზადებიათ; მისი ერთი კუთხიდან მეორეში, ან ერთი მეურნეობიდან მეორეში გადატანა წარმოების მიუცილებელ და უკანასკნელ ოპერაციას შეადგენს. ამ მხრით ვაჭრის შრომა არაფრით არ განსხვავდება ხელოსნის შრომისაგან, და რამდენათაც ვაჭრის მოგება განისაზღვრება ამ საშრომო ენერჯიის საზოგადოებრივ-სასარგებლო დახარჯვით, იმდენათ იგი მის ნამდვილ „ნამუშავარს“ შეადგენს.

მაგრამ საქმეც იმაშია, რომ ვაჭრის შემოსავალი; საერთოთ რომ ვთქვათ, სრულიათაც არ განისაზღვრება მარტო მისი სავაჭრო მუშაობით. ვაჭარი იმ თავიდანვე მოვაჭრე კაპიტალისტის როლში გამოდის. ის იმორჩილებს წვრილ წარმოებას, და ის მოგება, რომელსაც იგი იღებს ამ წვრილ წარმოებისაგან, განისაზღვრება არა მის საზოგადოებრივ-სასარგებლო შრომის რაოდენობით, არამედ მისი კაპიტალის სიდიდითა და მწარმოებელზე ტაბატონებით. ამნაირათ, მოგების უდიდესი ნაწილი შრომით შექმნილი რაოდენ; და რაც უფრო დრო გადის, იმდენათ მეტათ ილესება ნამდვილი სავაჭრო ნა-



მუშავარი სავაჭრო „მოგებაში“, — სრულ არარაობათ იქცევა მასთან შედარებით.

იგივე ითქმის სამრეწველო კაპიტალზედაც: ის მოგება, რომელსაც სამრეწველო კაპიტალი იღებს, სრულიათ არ შეეფერება საშრომო ენერჯის ხარჯს, რომელიც მას საორგანიზატორო მოქმედებაში სჭირდება. პირიქით, წარმოების გაფართოებასთან ერთათ, კაპიტალისტს თავის სამუშაოს უდიდესი ნაწილი, ჩვეულებრივ, დაქირავებულ მუშებზე გადააქვს და მით თავის საორგანიზატორო შრომას ამცირებს, მოგება კი, იმავე დროს, მატულობს და იზრდება.

ამიტომ კაპიტალისტის მოგებისა და ნამუშევარის საზოგადოთ მიღებული დაპირდაპირება ერთმანეთთან სავსებით შეეფერება სინამდვილეს.

სამრეწველო მოგების წარმოშობა ზევით იყო ასსნილი: იგი წარმოსდგება ზედმეტი ღირებულებისაგან, ე. ი. დაქირავებულ მუშების ზედმეტი შრომისაგან. შინაურ-კაპიტალისტურ მრეწველობის სისტემაში სავაჭრო კაპიტალის მოგებაც აგრეთვე შედეგია მხოლოდ ფორმალურათ დამოუკიდებელ წვრილ მწარმოებელთა ზედმეტი შრომისა. განსხვავება მათ შორის უმნიშვნელოა, და ისიც თანდათან ნელ-ნელა ჰქრება, რაკი სავაჭრო კაპიტალიზმი სამრეწველო კაპიტალიზმში გადადის.

კაპიტალისტის მოგების საკითხის გამოკვლევის დროს, პირველ ყოვლისა, ყურადღება უნდა მივაქციოთ იმ გარემოებას, რომ ზედმეტი ღირებულების ნორმა საკმარისი საზომი არაა კაპიტალისტის მოგებისა; ეს ნორმა გვიჩვენებს მხოლოდ ერთ მხარეს საქმისას, სახელდობრ — იმას, თუ რამდენათ არაა ხელსაყრელი მუშისთვის სხვის წარმოებაში ქირით მუშაობა, მაგრამ ის არ ეხება საქმის მეორე მხარეს, — იმას, თუ რამდენათ სასარგებლოა კაპიტალისტისათვის თავის წარმოებას გაუძღვეს.

წინა თავში გავარჩიეთ ერთი მაგალითი კაპიტალისტური

დაწესებულებისა—თოფების წარმოება. იქ ზედმეტი ღირებულების ნორმა 100% იყო, იმიტომ, რომ იმ 12<sup>1</sup>/<sub>2</sub> მანათმა, რომელიც კაპიტალისტმა სამუშაო ძალის ყიდვაზე დახარჯა, მისცა მას ზედმეტი შრომის 125 საათი, რაც სრულათ 12<sup>1</sup>/<sub>2</sub> მანათს უდრის. მაგრამ კაპიტალისტს ამ საქმეში მარტო ცვალებადი კაპიტალი როდი დაუბანდებია,—მას კიდევ მუდმივი კაპიტალიდან 50 მანათი მასალებზე და იარაღებზედაც დაეხარჯა. კაპიტალისტის ანგარიშით, მან მიიღო 12<sup>1</sup>/<sub>2</sub> მანათი მოგება მთელ 62<sup>1</sup>/<sub>2</sub> მანათზე, რომელიც მან დახარჯა, ე. ი. მთელს კაპიტალზე 20%<sup>0</sup>/<sub>0</sub>. მთელ კაპიტალზე მოგების პროცენტის რიცხვს ეწოდება—მოგების ნორმა. ცხადია, რომ მოგების ნორმა ზედმეტი ღირებულების ნორმაზე ნაკლებია, იმიტომ, რომ ზედმეტი ღირებულების ნორმა იანგარიშება მარტო ცვალებადი კაპიტალიდან, მოგების ნორმა კი—მთელი კაპიტალიდან, მუდმივისა და ცვალებადისაგან ერთათ. მოყვანილ მაგალითში მთელი კაპიტალი 5-ჯერ მეტია ცვალებადზე და მოგების ნორმაც 5-ჯერ ნაკლებია ზედმეტ ღირებულების ნორმაზე.

ვთქვათ, მეორე დაწესებულების პატრონმა კიდევ უფრო მეტი მუდმივი კაპიტალი დააბანდა საქმეში, მაგ., 112<sup>1</sup>/<sub>2</sub> მანათი, ცვალეზადი კაპიტალი კი იგივე 12<sup>1</sup>/<sub>2</sub> მანათი დარჩა. სულ შესდგა 125 მანათი; თუ ზედმეტი ღირებულების ნორმა იგივე დარჩა, ე. ი. 100%<sup>0</sup>/<sub>0</sub> ანუ 12<sup>1</sup>/<sub>2</sub> მან., მოგების ნორმა შეადგენს მხოლოდ  $\frac{12,5}{125}$ , ე. ი. 10%<sup>0</sup>/<sub>0</sub>-ს. მაშასადამე, მეორე და

წესებულება პირველზე უფრო ნაკლები მომგებიანია, და ეს კი იმიტომაც, რომ მეორე დაწესებულებაში გაცილებით მეტი მუდმივი კაპიტალია ჩაყრილი.

საზოგადოთ, თუ ზედმეტი ღირებულების ნორმა უცვლელია, მოგების ნორმაც იმდენათ ნაკლები იქნება, რამდენათაც ნაკლებია ცვალებადი კაპიტალი მუდმივთან შედარებით.

სხვა სიტყვებით ეს ასე გამოიხატება: ზედმეტი ღირებულების

ამა თუ ამ ნორმის დროს, მოგუბას ნორმა იმდენათ უფრო დაბლა სდგას, რამდენათაც უფრო მაღლა სდგას კაპიტალის ორგანიული შედგენილობა. კაპიტალის „ორგანიულ შედგენილობას“ კი ეძახიან ღირებულების შესაყურათ მუდმივის და ცვალებად კაპიტალის ნაწილთა შორის არსებულ დამოკიდებულებას. ეს ორგანიული შედგენილობა უმადლეხია მშენ, როდესაც მუდმივი ნაწილი, შედარებით, მეტია ცვალებადზე, — ეს იმიტომ, რომ განვითარების პროცესი, როგორც ამას ქვევით დავინახავთ, იწყებს მუდმივ კაპიტალის უფრო ზრდას, ცვალებადთან შედარებით.

მთელ ზემოთ მოყვანილ ანგარიშის დროს საქმე მეტათ მარტივათ იყო წარმოდგენილი: იქ ლაპარაკია მოგების ნორმაზე კაპიტალის მხოლოდ ერთი შემოტრიალების დროს. კაპიტალისტმა ერთხელ იყიდა მასალები და იარაღები, დაიჭირავე მუშებო, დაამზადებინა ნაწარმოები, შემდეგ გაყიდა ეს საქონელი და დახარჯული კაპიტალი მოგებით დაუბრუნდა. ეს თეორიული ანგარიშია. ნამდვილათ კი ყველაფერი ასე მარტივათ როდი ხდება! წარმოების პატრონი თავის კაპიტალის ერთი შემოტრიალებით კი არ კმაყოფილდება, არამედ აწარმოებს საქმეს რამდენისამე ხნის განმავლობაში; თავის დაწესებულების სარგებლიანობას იგი ზომავს მოგების წლიური პროცენტით. სამუშაო ძალას, იარაღებსა და მასალებს იგი ყიდულობს საქიროების დავარათ და ნაწარმოებ საქონელსაც ყიდის აგრეთვე — შეძლების დავარათ.

იმისი კაპიტალი რამდენჯერმე დატრიალდება; ამასთან, შეუძლებელია ეს შემოტრიალებანი სრულის სისწორით დააშორო ერთი-მეორეს, გათიშო ერთმანეთისაგან. წარმოების პატრონი ერთსა და იმავე დროს კიდევ ყიდის დამზადებულ საქონელს და კიდევ ამზადებს ახალს ნაყიდი სამუშაო ძალის საქონელს და კიდევ ამზადებს ახალს ნაყიდი სამუშაო ძალის შემწეობით და ყოველივე საქირო მასალასაც ყიდულობს შემდეგი წარმოებისათვის. ფულის კაპიტალი ნაწილ-ნაწილათ იხარჯება და ნაწილ-ნაწილათვე ბრუნდება, ხოლო ეს ნაწილები კი ერთი-მეორის თანასწორი სრულიათაც არაა.

სამუშაო ძალის ყიდვაზე დანახარჯი თანხა კაპიტალისტს მთლათ უბრუნდება იმ დროს, როდესაც იგი ყიდის ამ სამუშაო ძალით დამზადებულ საქონელს. მთლათ უბრუნდება აგრეთვე ღირებულება იმ მასალებისა, რომლებიც საქონლის დამზადებას მოუხდა; როდესაც, მაგ., კაპიტალისტი 1,000 არშინ ჩითს ყიდის, მან შიგ უნდა ამოიგოს მთლათ ის, რაც დაუჯდა მას მასალები და სამუშაო ძალა, რომლებიც დაიხარჯა ამ 1,000 არშინ ჩითის დამზადებაზე. (კაპიტალისტმა, ამას გარდა, რასაკვირველია, მოგებაც უნდა ნახოს, მაგრამ ეს შეიძლება, ჯერ-ჯერობით, განზე დავტოვოთ).

ასევე როდი ემართება იმ კაპიტალს, რომელსაც ხარჯავენ იარაღებზე: სახელოსნოზე, დაზგებზე, ხელსაწყოებზე (ინსტრუმენტებზე). ეს ნაწილი კაპიტალისა როდი ბრუნდება ერთბაშათ საქონლის გაყიდვის დროს. 1,000 არშინ ჩითის გაყიდვის დროს კაპიტალისტი ვერ იღებს იმ ჯამს, რომელიც მან სახელოსნოს შეძენას მოახმარა, — მაგ., 100,000 მანათს. და ეს ასეც უნდა მოხდეს. სახელოსნო კი არ მოსპობილა, ის თავის ალავს დვას და, შესაძლებელია, ჯერ კიდევ მრავალ წელს გამოდგეს წარმოებისათვის. ეს სახელოსნო ვარგა, ვთქვათ, ერთ მილიონ არშინ ჩითის დასამზადებლათ: მაშინ თვითოეულ არშინ ჩითის ღირებულებაში შედის სახელოსნოს ღირებულების ერთი მემილიონედი, და 1,000 არშინის გაყიდვიდან უნდა დაბრუნდეს სახელოსნოზე დახარჯული კაპიტალის ერთი მეათასედი  $\left( \frac{1,000}{1,000,000} = \frac{1}{1000} \right)$ .

ასევე ითქმის იარაღებზედაც: თვითოეული ჩითის გაყიდვა კაპიტალისტს უბრუნებს დაზგებზე, ჯარაზე და სხვა იარაღებზე დახარჯულ მხოლოდ რამდენსამე ნაწილს. თუ დაზგა 100,000 არშინის დასამზადებლათ კმარა, მაშინ 1,000 არშინის გაყიდვით კაპიტალისტი უკან იბრუნებს ფულის სახით დაზგის ღირებულების მესამედს, და სხვ. ზოგი იარაღი მეტსა სძლებს, ზოგი ნაკლებს: მაგ., თვითონ სახელოსნო 50 წელიწადს, დაზ-

გა—ნ წელიწადს, და სხვ.; კაპიტალის ის ნაწილი, რომელიც სახელოსნოზეა დახარჯული, წვრილ-წვრილათ ბრუნდება უკან და მთლათ დაბრუნდება მხოლოდ 50 წლის შემდეგ; სხვა სიტყვებით რომ ვთქვათ, მისი შემოტრიალების ხანი 50 წელიწადია; დაზვამი გაღებულ კაპიტალის სრული შემოტრიალება ხდება 5 წელიწადში, ხოლო მასალებზე და სამუშაო ძალაში დახარჯული კაპიტალი კიდევ უფრო ჩქარა ტრიალდება, მაგ., თვეში ერთხელ:

კაპიტალისტი სათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს აღნიშნულ განსხვავებას. კაპიტალის ნაწილთა შორის: ერთი ნაწილი, — მასალებზე და სამუშაო ძალაში გამოღებული ფული, — ერთბაშთ უბრუნდება წარმოების ზატრანს თვითთველ საქონლის გაყიდვის დროს; ესაა ეგრეთ წოდებული — „**საბრუნავი კაპიტალი**“; მეორე — ანაღებზე დახარჯი — ნაწილ-ნაწილათ უბრუნდება კაპიტალისტს; ესაა — „**ძირითადი კაპიტალი**“. ძირითადი კაპიტალი წარმოების გამოწყობის დროს იხარჯება ერთბაშთ და შედარებით დიდ თანხას წარმოადგენს. საბრუნავი კაპიტალი კი მხოლოდ იმდენია. სწორედ საქმის განსაძღვლათ, რომ ერთი საქონლის გაყიდვიდან მეორემდე იკმარეს. წარმოების ზატრანისათვის ასეთ განსხვავებას დიდი მნიშვნელობა აქვს.

ძირითად და საბრუნავ კაპიტალებს შორის კიდევ სხვა განსხვავებაც არსებობს. ძირითადი კაპიტალი მთელი თავისი მუშაობის დროს ფორმას არ იცვლის, სხამ სრულიათ უვარგისი არ გახდება: სახელდასრულ — სახელდასრულად რჩება, ცუდი — ცუდათ. საბრუნავი კაპიტალი კი წარმოებაში ფორმას სავსებით იცვლის: ისეი ქსოვიდათ იქცევა, ნახშირი — ხარათ; ერთიცა და მეორეც სზობს არსებობას წინანდელი სახით; სამუშაო ძალაც უკვე დახარჯულია და ახლა კაპიტალს აღარ წარმოადგენს, დახარჯვის დღიდან იგი კაპიტალისტს უკვე აღარ ეკუთვნის და უკანასკნელიც იძულებულია ხელახლა იყიდოს ახალი სამუშაო ძალა შემდეგის წარმოებისათვის.

საჭაროა ერთმანეთში არ ავურით ცვალებადი კაპიტალი და საბრუნავი კაპიტალი, მუდმივი და ძირითადი კაპიტალი. ერთი დასაწილებს ხდება მუშის თვალსაზრისით, მეორე — კაპიტალისტის თვალ-

საზრისით. ცვალებადი კაპიტალი—სამუშაო ძალის დირეულებაა. და საბრუნავი კაპიტალის მხოლოდ ნაწილს შეადგენს, იმიტომ, რომ საბრუნავ კაპიტალში შედის, სამუშაო ძალასთან ერთად, მასალის დირეულებაც; მუდმივი კი—ძირითადად შეტია, ვინაიდან მასში შედის, ახრადებთან ერთად, მასალეებს დირეულებაც:

წარმოებაში:

მუდმივი კაპიტალი.

ცვალებადი კაპიტალი.

აწრადები. საწარმოვო მასალეები.

სამუშაო ძალა.

კაპიტალის ტრიალში:

ძირითადი კაპიტალი.

საბრუნავი კაპიტალი,

კაპიტალის ცალკე ნაწილთა შემოტრიალებების დრო თუ ვიცით, მათ ში შეიძლება მთელი კაპიტალის შემოტრიალების საშუალო ხანგრძლივობაც გავიგოთ, ე. ი. გაძაფრისგარიშით, რამდენ ხანში გამოუყდის ისე კაპიტალისტს ხელში თულის სხით ამ დაწესებულებაში დაბანდებულ კაპიტალის მთელი ჯამი წარმოების ნაწილ-საწილათ გაყიდვის შემწებით.

ისევე მისახვედრი არაა, თუ რა რაღს თამაშობს კაპიტალისტის ანგარიშებში შემოტრიალების ეს საშუალო დრო: თუ თვითთაუელი შემოტრიალება მას 2<sup>0</sup>/10 მოგებას უტოვებს, მათ ში საშუარ შემოტრიალება ხომ მოგებას 6<sup>0</sup>/10-ზე აიყვანს, ხუთი შემოტრიალება კი საშუარ მთელს 10<sup>0</sup>/10-ის მისცემს.

მოგების წლიურ პროცენტის საკითხისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს იმას, თუ რამდენ ხანში შემოტრიალდება ცვალებადი კაპიტალი. ვთქვათ, ეს დრო უდრის 1 თვეს, ასე რომ, ცვალებადი კაპიტალი წელიწადში 12-ჯერ უბრუნდება წარმოების პატრონს. თუ ზედმეტი ღირებულების ნორმა 100<sup>0</sup>/10-ია, ე. ი. ცვალებადი კაპიტალის თითო მანათს ყოველთვის თითო მანათიც ზედმეტი ღირებულება მოაქვს, მაშინ მთელს წელიწადში ცვალებადი კაპიტალის ერთი და იგივე მანათი 12 გზის 12 მანათის, ე. ი. 1,200<sup>0</sup>/10-ის ზედმეტი ღირებულებას შექმნის. ამრიგად, ზედმეტი ღირებულებების

**წლიური ნორმა** ამ შემთხვევაში იქნება არა  $100\%$ , არამედ  $1,200\%$ -ი. რამდენათაც უფრო სწრაფათ ტრიალებს ცვალებადი კაპიტალი, იმდენათ უფრო დიდია ზედმეტი ღირებულების წლიური ნორმაც.

მუშათა კლასისათვის მნიშვნელობა აქვს მხოლოდ ზედმეტი ღირებულების უბრალო ნორმას, ე. ი. თვითოეული ცალკე შემოტრიალების ნორმას, იმიტომ, რომ ის აჩვენებს ზედმეტი შრომის დამოკიდებულებას აუცილებელთან, აჩვენებს, თუ რამდენათ არა ხელსაყრელია მუშისათვის თავის სამუშაო ძალის გაყიდვა—**ექსპლუატაციის** ნორმა. კაპიტალისტისათვის კი უფრო საყურადღებოა ზედმეტი ღირებულების **წლიური** ნორმა, იმიტომ, რომ მისი მიზანია—თავის კაპიტალზე, რაც შეიძლება, მეტი წლიური პროცენტი აიღოს, ხოლო ზედმეტი ღირებულების წლიური ნორმა კი აჩვენებს, თუ რამდენათ ხელსაყრელია მისთვის სამუშაო ძალის ყიდვა.

როგორც გამორკვეული გვექონდა, თითო შემოტრიალების ნორმა გათანასწორებას სცდილობს საზოგადოებრივი წარმოების ყველა დარგებში. ამასთანავე, კაპიტალის საშუალო დატრიალების დრო სხვადასხვა წარმოებაში—სულ სხვადასხვაა, ამიტომ ზედმეტი ღირებულების წლიური ნორმაც ერთნაირი არაა. თუ სართავ საქმეში ცვალებადი კაპიტალის შემოტრიალების საშუალო ხანგრძლივობა 1 თვეა, ტყავეულებაში კი—2 თვე, მაშინ ზედმეტი ღირებულების ნორმა— $100\%$ -ია, და ეს კი შეადგენს წლიურ ნორმას სართავი საქმისთვის  $1,200\%$ -ს, ტყავეულობისთვის— $600\%$ -ს.

ზევით ნათქვამი იყო, რომ ზედმეტი ღირებულების ერთნაირ ნორმის დროსაც კი მოგების ნორმა ერთნაირი არაა, თუ კი კაპიტალის შედგენილობა სხვადასხვაა, თუ სხვადასხვაა მის მუდმივსა და ცვალებად ნაწილთა შორის დამოკიდებულება. ახლა ამას უნდა დავუმატოთ, რომ ზედმეტი ღირებულების წლიური ნორმაც კი არა ერთნაირი, თუ რომ სხვადასხვაა ცვალებადი კაპიტალის შემოტრიალების დრო, თუ იგი თანაყო

წორი არაა. აქედან ასეთი დასკვნა გამოდის: მოგების წლიური ნორმა სხვადასხვა დაწესებულებაში სხვადასხვა უნდა იყოს.

კერძო მაგალითებით ეს შეიძლება შემდეგნაირათ გამოიხატოს. ავიღოთ ორი კაპიტალისტური დაწესებულება: საშაქრე და ბამბეულობის წარმოებანი.

№ საწარმოო დაწესებულება.	მუდმივი კაპიტალი	ცვალებადი კაპიტალი.	ზედმეტი ღირებულების ნორმა.	ცვალებადი კაპიტალის წლიური ტრანსის რიცხვი.	ზედმეტი ღირებულების წლიური ნორმა.	ზედმეტი ღირებულების წლიური რაოდენობა.	მოგების წლიური ნორმა.
1	900 მ.	100 მ.	100%	3-ჯერ შემოტრ.	300%	300 მ.	30%
2	950 მ.	50 მ.	100%	2-ჯერ შემოტრ.	200%	100 მ.	10%

შესაძლებელია ნამდვილათ საქმეთა ასეთი მდგომარეობა არსებობდეს? არა, იმიტომ, რომ ასეთი მდგომარეობა ეწინააღმდეგება კონკურენციის კანონს, რომელიც ბატონობს კაპიტალისტურ საზოგადოებაში. როდესაც სინამდვილეში წარმოების ერთი დარგის დაწესებულებანი უფრო სასარგებლო აღმოჩნდებიან, ვინემ სხვა დარგის დაწესებულებანი, კაპიტალი მაშინვე მეორე დარგიდან პირველში იწყებს დენას: პირველში წარმოება გაფართოვდება და ბაზარზე მისი ნაწარმოების მიწოდება მოიმატებს; მეორეში კი წარმოება შემცირდება და მისი ნაწარმოების მიწოდებაც დაიკლებს; მაშინ წარმოების პირველ დარგში ფასები დაეცემა, მეორეში კი — აიწევს, და ამასთან ერთათ, შეიცვლება ორივე დარგის სამრეწველოების სარგებლიანობაც, შეიცვლება იმათი მოგების ნორმაც. მაშასადამე, კონკურენციის მეოხებით, ფასები იმგვარათ იცვლება, რომ უფრო მომგებიან წარმოების შემოსავლიანობამ იკლოს და, პირიქით, ნაკლებსამ კი იმატოს; მოგების წლიური პროცენტი, ამგვარათ, ცდილობს **გათანასწორებას**. ასეთია კაპიტალების კონკურენციის გავლენა მოგებაზე. საზოგადოათ, ბა-



ზარი ვერ ითმენს უთანასწორობას; კაპიტალისტურ საზოგადოებაში ბაზარი საყოველთაო, სტიქიურ გამათანასწორებლის როლს თამაშობს.

ამრიგათ, კონკურენციის კანონების თანახმათ, კაპიტალზე მოგების წლიური პროცენტი ამა თუ იმ საზოგადოებაში თანასწორობას ელტვის და ერთი საშუალო სიდიდის მოგების გარშემო ტრიალებს.

აღვილათ შეგვიძლია დავრწმუნდეთ, რომ, ამ კანონის ძალით, ზოგი საქონელი რამდენიმეთ მუდამ თავის ღირებულებაზე მეტ ფასში იყიდება, ზოგიც — რამდენიმეთ ნაკლებში. ეს უფრო ადვილი გასარკვევია წინანდელი მაგალითის შემწეობით, თუ, — სიმარტივის გულისათვის, — წარმოვიდგინოთ, რომ მთელს საზოგადოებაში მხოლოდ ორი კაპიტალისტია (თუმცა, რამდენი კაპიტალისტიც უნდა ავიღოთ, ამით საქმე ოდნავათაც არ შეიცვლება).

№ № საწარმოო დაწესებულებათა.	მუდმივი კაპიტალი.	ცვალებადი კაპიტალი.	ზედმეტი ღირებულებების წლიური ნორმა.	ზედმეტი ღირებულების წლიური ჯამი.	ღირებ. შესაფ. ფასები მთელ წელ. დამხ. საქონლებსა.	მთელი საქონლის საბაზ. ფასი (მაზანდით).	მოგების წლიური %/ფ.ბი.	
1.	900 მ.	100 მ.	300%	300 მ.	1,300 მ.	1,200 მ.	20%	საქონ. ფასი ღირებულებ 100 მ. ნაკლ.
2.	950 მ.	50 მ.	200%	100 მ.	1,100 მ.	1,200 მ.	20%	საქონ. ფასი ღირებულებ. 100 მან. მეტია

ამგვარათ, თვითოეული საქონელი საშუალოთ იყიდება არა საწარმოო ღირებულების თანახმათ, არამედ ან უფრო მეტათ, ან ნაკლებათ. იმას, რასაც ერთ საქონელზე იგებენ კაპიტალისტები, მეორე საქონელზე ისევ აგებენ. მხოლოდ საერ-

თით და საშუალოთ,—თითო საქონლისათვის კი არა, არამედ მთლათ საზოგადოებრივი ნაწარმოებისათვის,—საბაზრო ფასები, ე. ი. მაზანდა, სავსებით შეეფერება ღირებულებას.

ცალკე საქონლების გაყიდვა არა მის ნამდვილ ღირებულების კვალობაზე, არამედ მეტათ ან ნაკლებათ,—ეს განსაკუთრებული თვისებაა კაპიტალისტურ წარმოებისა. წვრილბურჟუაზიულ (რომელიც თავის **ნამდვილ და წმინდა** სახით არასოდეს არ არსებობდა) მცვლელ მეურნეობაში გამყიდველათ გამოდიოდა პირდაპირ მწარმოებელი; იგი იძულებული იყო, ცვლის დროს ნაწარმოების ღირებულებას შეთანხმებოდა; წინააღმდეგ შემთხვევაში, თვითოეული ცალკე მეურნეობანი, როგორც ნათქვამი იყო, ძირს ეცემიან და ამცირებენ თავის წარმოებას; და აქედან წარმომდგარი ცვლილებანი მოთხოვნა-მიწოდებაში ისევ აახლებენ ფასებსა და ღირებულების შუა დარღვეულ თანხმობას. ამიტომ მაშინ საქონლის საშუალო საბაზრო ფასს შეეძლო მის ღირებულებას დაახლოვებოდა.

ასე არაა კაპიტალისტურ საზოგადოებაში: საქონელს ყიდის არა ის, ვინც მას ამზადებს, არამედ სხვა კაპიტალისტი. კაპიტალისტებისათვის კი აუცილებელი როდია უთუოთ საზოგადოებრივ-საშრომო ენერჯის თანახმათ გაცვალონ თავიანთი საქონელი,—მათ უფრო აინტერესებს **მოგება**. მოგების პროცენტი ერთნაირი, თანასწორი უნდა დარჩეს ყველასთვის, და თუ საბაზრო ფასი დაშორდება ღირებულებას, ამას როდი დაგიღვევენ.

ყოველივე, რაც ითქვა მოგების წლიურ პროცენტის შესახებ, შეეხება არა მარტო წმინდა სამრეწველო დაწესებულებას, არამედ ეგრეთვე სავაჭრო და საკრედიტო დაწესებულებებსაც. რაც უნდა მცირე იყოს ცვალებადი კაპიტალი ასეთ დაწესებულებებში, რაც უნდა უმნიშვნელო იყოს მათში დამზადებულ ზედმეტ ღირებულების ჯამი, ეს დაწესებულებანი მაინც უნდა იძლეოდენ მოგების ჩვეულებრივ წლიურ პროცენტს, წინააღმდეგ შემთხვევაში—მიტოვებული იქნებიან, რო-

გორც უსარგებლონი, და კაპიტალი საზოგადოებრივ წარმოების სხვა დარგებში გადავა.

მარა წარმოების სხვადასხვა დარგებში, შესაძლებელია, მოგების წლიური პროცენტი რამდენიმეთ განსხვავებული იყოს ერთმანეთისაგან. ეს განსხვავება, პირველ ყოვლისა, დამოკიდებულია იმაზე, რომ კაპიტალისტის საორგანიზატორო მოქმედება ზოგ დაწესებულებებში უფრო რთული და ძნელია, ზოგში კი — უფრო მარტივი და ადვილი. როცა კაპიტალისტი თავის საორგანიზატორო მოქმედებას დაქირავებულ მუშებს აკისრებს, რა თქმა უნდა, მოგების უფრო მცირე პროცენტით უნდა დაკმაყოფილდეს. სწორეთ ამნაირისავე მიზეზის გამო, საკრედიტო კაპიტალის პროცენტაც ყოველთვის ნაკლებია ჩვეულებრივ სამრეწველო მოგებაზე: თუ სამრეწველო დაწესებულებაში, მაგალითათ, მე ჩემს ას მანათზე შვიდ მანათს სარგებელს მივიღებდი, ეს ასი მანათი რომ მრეწველ-კაპიტალისტს ვასესხო, იმას 5 მანათსაც დავჯერდები წელიწადში, რადგან ამით თაფიდან ვიცილებ აურებელ ხარჯებსა და ზრუნვას, რომელიც თანა სდევს ყოველ სამრეწველო საქმეს.

მეორე პირობა, რომლის გამოც განსხვავება არსებობს მოგებებს სიდიდეში, არის — გაბედვის, „რისკის“ სიდიდე, რომელიც ყოველ საქმეს თან ახლავს. კაპიტალისტი რომ გაბედოს და მეტათ სააღალბედო საქმეს მოკიდოს ხელი, ექვი არაა, დიდ, ჩვეულებრივზე მეტ მოგებას უნდა მოელოდეს. განსაკუთრებით ამას ადვილათ დავინახავთ საკრედიტო დაწესებულებაში. ჩვეულებრივ 7<sup>0</sup>/<sub>100</sub>-ის სამრეწველო მოგების ნაცვლათ, საკრედიტო კაპიტალისტი თანახმაა, მაგ., 100-ზე 5<sup>0</sup>/<sub>100</sub> აიღოს, მხოლოდ იმ პირობით, თუ მოვალე საკმარის გირაოს წარმოადგენს; ხოლო თუ მოვალეს ასეთი გირაო არა აქვს, მაშინ 5<sup>0</sup>/<sub>100</sub> კრედიტორისთვის საკმარისი სარგებელი არაა, ვინაიდან ადვილი შესაძლებელია, რომ მან თავისი ფული უკან სრულიათაც ვეღარ დაიბრუნოს. ამიტომ კრედიტორს ასეთ

შემთხვევაში შეუძლია მოითხოვოს 6, 8, 10 და მეტი პროცენტიც.

მთელი საზოგადოებისთვის წლიური მოგების ჩვეულებრივი ნორმა უნდა ვიანგარიშოთ მისი კაპიტალებისა და დამზადებულ ზედმეტი ღირებულების მთელი ჯამის მიხედვით. თუ საზოგადოების კაპიტალის ჯამი 1,000 მილიონს უდრის, ზედმეტი ღირებულება კი 100 მილიონს, ცხადია, მოგების საშუალო ნორმა—10<sup>0</sup>/წ იქნება. მარა აქ ცოტათი შესწორება უნდა შევიტანოთ, და აი, რატომ: ზედმეტი ღირებულების ნაწილი სახელმწიფოს მიაქვს გადასახადებისა, ხარკებისა და ბაჟების სახით; მეორე ნაწილი, როგორც ქვევით დავინახავთ, მიაქვს მიწათმფლობელს „რენტის“ სახით. ვთქვათ, ეს ორივე ნაწილი შეადგენს 30 მილიონს. მაშინ მთელი მოგება კაპიტალისტებისა 70 მილიონი იქნება, საშუალო წლიური ნორმა კი—7<sup>0</sup>/წ.

დავუბრუნდეთ ისევ კერძოთ აღებულ კაპიტალიზმის ხანას—მანუფაქტურულ ეპოქას. აქ უნდა აღვნიშნოთ, რომ მოგების ნორმა მაშინ ძლიერ მაღალი იყო, საზოგადოთ ათეული პროცენტებით იზომებოდა (განსაკუთრებით ხელის შემწყობ პირობებში 300—400<sup>0</sup>/წ-მდე აღიოდა). ამის ახსნა ჩვენ შემდეგ-ნაირათ შეგვიძლია: სანამ შრომა ხელით სწარმოებს, საშუალო ძალის შესაძენათ მეტი ხარჯია საჭირო, ცვალებადი კაპიტალი კი—მთელი კაპიტალის ფრიად დიდ ნაწილს შეადგენს; და რადგან მოგებას ცვალებადი კაპიტალი ქმნის, ამიტომ, რამდენათაც ის დიდია, იმდენათ მოგების პროცენტიც მეტია, მაშასადამე, მიუხედავათ იმისა, რომ სამანუფაქტურო დაწესებულებებში ზედმეტი ღირებულების ნორმა დიდათ მაღალი არაა, მოგების პროცენტი მაინც ძლიერ დიდია.

მაგრამ მოგების საერთო მასსა ვერ აღწევს იმ ზომამდე, როგორც განვითარებულ სამანქანო კაპიტალიზმის ეპოქაში: თვითონ კაპიტალისტებიც ჯერ, შედარებით, მცირენი არიან

და მცირე კაპიტალზე კი დიდი პროცენტის ვერ შეადგენს დიდ თანხას.

### ბ) მიწის რენტა.

ფეოდალურ ხანაში, როდესაც მიწათმოქმედებას მთავარი ალაგი ექირა ცხოვრებაში და წარმოების ძირითად ფორმას შეადგენდა, მიწათმფლობელობა მქიდროთ იყო შეკავშირებული ბუნებასთან საზოგადოებრივი ბრძოლის ორგანიზატორულ როლთან. მემამულე-ფეოდალის შემოსავალი (საბატონო ბეგარა, ღალა, ბაჟი) წარმოადგენდა ამ საორგანიზატორო მოქმედების აუცილებელ შედეგს, და იმავე დროს — აუცილებელ პირობას, რომ მიწათმფლობელს შესძლებოდა თავისი საზოგადოებრივ-სასარგებლო როლის შესრულება.

საცვლელ მეურნეობის განვითარებასთან ერთად, ხასიათი და მნიშვნელობა ეცვლება სამიწათმფლობელო შემოსავალსაც. თავის ფორმით, გარეგნულათ, ეს ცვლილება იმაში მდგომარეობს, რომ შემოსავალი შემოდის არა თავის ნატურალური სახით, ე. ი. ფეოდალს პირდაპირ ნაწარმოები კი არ მოსდის, არამედ იგი (შემოსავალი) წინდაწინვე ფულათ იქცევა და ამ სახით იღებს მას მემამულე. არსებითათ კი ცვლილება იმაში მდგომარეობს, რომ ეს შემოსავალი თან-და-თან ნაკლებ დამოკიდებული ხდება მიწათმფლობელის საორგანიზატორო საწარმოვო მოქმედებისაგან, ვინაიდან ფეოდალი ჩაბმულია საცვლელ ურთიერთობათა სისტემაში და სულ უფრო და უფრო მეტათ გაურბის ასეთ მოქმედებას.

მაგრამ ეს კიდევ იმას არ ნიშნავს, რომ მიწათმფლობელის შემოსავალს ეკლოს. პირიქით, ფეოდალური ექსპლუატაცია, სწორეთ ცვლის განვითარების გავლენით, შესამჩნევათ ძლიერდება და იწვევს ჯერ გლეხების „მიწაზე მიკვრას“, ხოლო შემდეგ კი — მთლათ გლეხობის ან მისი ნაწილის მაინც, გაბოვანებას, ღმიწა-წყლოთ დარჩენას.

როდესაც საბატონო ბეგარა ისპობა და დამოკიდებული

გლენის ალაგს იქერს თავისუფალი წვრილი მესაკუთრე — მიწათმომქმედი ან იჯარადარი, მაშინ ფეოდალის საორგანიზაციონო როლიდან თითქმის აღარაფერი რჩება, თუმცა ისიც უნდა ვთქვათ, რომ მემამულე მუდამ როდი აძლევს თავის მიწებს იჯარით, — ხანდახან თვითონაც მართავს საკუთარ მეურნეობას დაქირავებულ მუშების შემწეობით. მაგრამ მეურნეობის ტიპი მაშინაც კაპიტალისტურია და არაფრით არა ჰგავს წარმოების ფეოდალურ ორგანიზაციას. მიწათმფლობელის შემოსავალი კაპიტალისტის „მოგებას“ ემსგავსება: მიწა კაპიტალათ იქცევა და მისმა პატრონმა, როგორც ყველა სხვა კაპიტალისტმა, თავის წილი უნდა მიიღოს იმ ზედმეტ ღირებულების საერთო ჯამიდან, რომელიც ამ საზოგადოებას მოეპოვება. მხოლოდ ამ წილის ზომა კი რამდენიმეთ სულ სხვა პირობებით ისაზღვრება, ვინემ სხვა კაპიტალისტების წილი.

მიწათმფლობელობის კაპიტალისტურ ფორმების განვითარება სრულის თანდათანობით ხდებოდა. ფეოდალურ ურთიერთობათა ნაშთები მხოლოდ ინგლისში გაქრა მე-XVIII საუკუნის ნახევარში, ევროპის დანარჩენ ქვეყნებში კი უფრო დიდხანს არსებობდა: მე-XVIII საუკუნის მიწირულამდე საფრანგეთში, უკანასკნელ დრომდე — გერმანიასა და ავსტრიაში და სხვ.; რუსეთში კი ბატონ-ყმობის ნაშთები დღესაც აუარებელი მოიპოვება მრავალგან, ხოლო კავკასიაში დღესაც ხომ თითქმის ნამდვილი ბატონ-ყმური განწყობილება არსებობს.

ფეოდალიზმის ნაშთები სხვადასხვა გვარია სხვადასხვა მხარეებსა და ეპოქებში. ხანდისხან ეს ნაშთები ნატურალურ სამეურნეო იჯარის სახეს იღებენ; ამას ეკუთვნის, პირველ ყოვლისა, ბეგარისაგან წარმომდგარი „იჯარა სამუშაოს შესრულებაში“, რომელიც იმაში მდგომარეობს, რომ მოიჯარადრე იღებს მემამულისაგან ნაქერ მიწას და მამულის პატრონს, საიჯარო ფულის ნაცვლათ, პირდაპირ შრომით უსწორდება; მეორეთ — მონახევრეობა, რომელიც ფეოდალურ საიჯარო ხარკს წააგავს (მოიჯარადრე-მონახევრე მიწის პატრონს აძლევს

თავის ნაწარმოებს ნაწილს, უფრო ხშირათ — ჩახევაზს და ზოგჯერ მეტსაც). ხანდისხან, როგორც, მაგ., რუსეთში, განსაკუთრებულ ისტორიულ ვითარების გამო, ბატონ-ყმობის დროიდან დარჩენილი ბევრნი ფორმები განვითარების გზაზე დამდგარ კაპიტალისტურ ურთიერთობის დროსაც დიდხანს იქმნა დატულ-შენახული. (ჩვეულებრივ, სახელმწიფოც ესარჩლება და წურგს უმაგრებს თემს სწორეთ იმავე მოსახრებით, რომლითაც წინათ ფეოდალი ხელმძღვანელობდა, როდესაც თემის მხარე ეჭირა და მას ექონებოდა: მრავალ სხვადასხვა ვალდებულებათა გადასახდევნებლათ უმჯობესია საქმე იქონიოთ მთელ თემთან, რომლის წევრებიც ერთი-მეორის პასუხისმგებლები არიან ვინემ თვითოეულ ცალკე კომლებთან).

ამ ძველ ურთიერთობის ნაშთებს ეკონომიური განვითარება სხვადასხვა საშუალებებით იშორებს. როგორც ზევით იყო ნათქვამი, საკუთარ სარგებლობის გულისათვის მემამულე, ფულის მეურნეობის განვითარებასთან ერთათ, საგლეხო ნატურალურ ვალდებულებებს მიწათმომქმედ გლეხობას ფულათ ახდევინებს, საკუთარივე სასარგებლოებისათვის ხშირათ და ბევრჯერ შთამრგველობით დამოკიდებულ და მუდმივ მოიჯარადრეებს ერუყება მიწიდან და მათ მაგიერ თავისუფალ მოიჯარადრეებს აძლევს მამულს და სხვ.; იქ კი, სადაც წარსულის ნაშთები ძლიერ დიდხანსა სძლებს და ამით საგრძნობლათ აბრკოლებს განვითარებას, ამ ნაშთებს ჩვეულებრივ სობენ საკანონმდებლო აქტების შემწეობით. აქ ჩვენ დრო არა გვაქვს, რომ ამ ცვლილებათა ისტორია დაწერილებოდა განვიხილოთ. ყოველ შემთხვევაში, ეს ცვლილება ხდებოდა ყველგან, სადაც კი მცვლელი საზოგადოების განვითარებამ ფეხი მოიკიდა.

რენტის შინაარსი და მის ცვლილებათა კანონები უფრო აშკარა და თვალსაჩინო შეიქნებიან, თუ დავაკვირდებით კაპიტალისტურ საზოგადოების სამიწაწყლო ურთიერთობებს, სადაც მათ განვითარებული ფორმა აქვთ მიღებული. ხოლო დაუსრულებელ ურთიერთობათა გამოკვევა კი უფრო ადვილია,

როდესაც რამდენიმეთ მაინც შევისწავლით დასრულებულ ურთიერთობებს.

ვთქვათ, კაპიტალის პატრონს სურს გამართოს წარმოება, — სამრეწველო იქნება იგი, სავაჭრო თუ სამიწათმოქმედო — ეს სულ ერთია. არავითარი დაწესებულების მოწყობა არ შეიძლება სივრცის გარეშე; მაშასადამე, კაპიტალისტი სათვის აუცილებლათ საჭიროა შესაფერი ნაქერი მიწა დაიკავოს. მაგრამ კულტურულ, კაპიტალისტურ ქვეყნებში ისეთი მიწა არ მოიძებნება, რომ პატრონი არა ყავდეს, არავის ეკუთვნოდეს; ამიტომ მან მიწა ან უნდა იყიდოს, ან არა-და იჯარით აიღოს, იმიტომ, რომ მუქათა მიწას არავინ დაუთმობს.

ამგვარათ, კაპიტალისტი ყიდულობს, ან იჯარით იღებს ნაქერ მიწას, ვთქვათ, სრულიათ შეუმუშავებელს, რომელზედაც არ დახარჯულა ჯერ ადამიანის შრომის არც ერთი ატომი და რომელსაც, მაშასადამე, არა აქვს არავითარი ღირებულება. მაშ, რაღაში ხარჯავს, ამ შემთხვევაში, კაპიტალისტი ფულს? **იმაში, რომ შეძლება მიეცეს მიწის ამა თუ იმ სივრცეზე საზოგადოებრივი შრომა გამოიყენოს.** აქ ცვლა ემორჩილება არა საშრომო ღირებულების კანონს, არამედ კანონს მონოპოლიისას. მიწის საკუთრებაზე რომ მონოპოლია არ ყოფილიყო, კაპიტალისტს ნაქერ მიწაში ფულის მიცემა არ დასჭირდებოდა და მასზე საზოგადოებრივი შრომის მომავალი მოხმარა-დახარჯვის შესაძლებლობაც საყიდელი არ დაურჩებოდა. უბრალო საწარმოვო მოქმედების შესაძლებლობაში ფულის გამოღება არაფერს არა-ჩვეულებრივს არ წარმოადგენს კაპიტალისტურ წყობილებაში: თვითონ კაპიტალისტიც ხომ ზედმეტ ღირებულებას იმ საფუძვლით ითვისებს, რომ ვითომ ის შეძლებას აძლევს მუშას საზოგადოებრივ წარმოებაში შონაწილეობა მიიღოს?

თუ რა საშუალებითაა მიწა შეძენილი, — ნაყილია იგი თუ იჯარით აღებული, — ამ შემთხვევაში ამას დიდი მნიშვნელობა არა აქვს. ვთქვათ, მიწის საიჯარო გადასახადი — 1,000 მანა-



თია; როცა მიწის მფლობელი მიწის ერთ ნაჭერს ყიდის, იგი სრულიად „ურისკოთ“ და გაურჯელათ წლიურათ აძლევს მას 1,000 მანათს შემოსავალს. თუ ჩვეულებრივი საკრედიტო პროცენტი წელიწადში  $4\%$ -ია, მაშინ ამ ნაჭერ მიწის ფასი 25,000 მანათი იქნება, იმიტომ, რომ მხოლოდ ამ თანხით შეუძლია მიწათმფლობელს 1,000 მანათი წლიური შემოსავალი აიღოს ისე ადვილათ და გაურჯელათ, როგორც გაურჯელათ იღებს იგი მიწის გადასახადს რენტის სახით. საზოგადოათ, მიწის საყიდელი ფასი, როგორც ჩვეულებრივ ეძახიან, წარმოადგენს „გაკაპიტალებულ“ რენტას, ე. ი. კაპიტალათ ქცეულ რენტას, — ისეთ კაპიტალათ, რომელიც რენტისოდენ საკრედიტო მოგებას იძლევა. კაპიტალისტი რომ მიწის ყიდვაში კაპიტალს ხარჯავს, ამ ხარჯს იგი თავის წარმოების აუცილებელ ხარჯებათ თვლის და ამ ხარჯზე ჩვეულებრივ მოგებას თხოულობს; ანუ, სხვა სიტყვით რომ ვთქვათ, როგორც მიწათმფლობელი, იგიც ვალდებულიათ თვლის თავს ამიერიდან მიწის რენტაც აიღოს,

მაგრამ საიდან იღებს წარმოების პატრონი ამ რენტას, რომელსაც იგი ან მიწათმფლობელს აძლევს, ან და თავისთვის მიაქვს, თუ მიწა მასვე ეკუთვნის? ცხადია, თავის მყიდველები-საგან ნაწარმოების ფასში. ამნაირათ, გარდა წარმოების ჩვეულებრივ ხარჯებისა და მოგებისა, ნაწარმოების ფასმა რენტაც უნდა აინახლაუროს, — უამისოთ წარმოება კაპიტალისტისათვის საზარალოა. ვთქვათ, სამთამადნო მრეწველმა დახარჯა იარაღებსა, მასალებსა და სამუშაო ძალაზე 750,000 მანათი, და აქედან დაამზადა ერთი მილიონი ფუთი თუჯი; მოგების ჩვეულებრივი ნორმა —  $10\%$  წელიწადში, ხოლო მიწის ის რენტა კი, რომელიც მადანსა და საქარხნო შენობებს უჭერია — 25,000 მანათი; ამ შემთხვევაში ნაწარმოები უნდა გაიყიდოს:  $750,000 + 75,000 + 25,000 = 850,000$ , მ., ე. ი. თითო ფუთი თუჯი 17 შაურათ უნდა გაიყიდოს, რომ წარმოება შემოსავლიანი დარჩეს.

ასეთია საქმის მდგომარეობა კერძო კაპიტალისტის, კერძო მიწათმფლობელის თვალსაზრისით. მაშ მთელი საზოგადოებრივ მეურნეობის თვალსაზრისით კი რა სახით გვეჩვენებია იგი?

მიწათმფლობელს სურს, რომ რენტა, რაც შეიძლება, დიდი იყოს; კაპიტალისტი კი ცდილობს მიწაში, რაც შეიძლება, ნაკლები მისცეს, — ამაში მდგომარეობს მათი ინტერესების წინააღმდეგობა. აქედან გამომდინარეობს რენტისათვის ბრძოლა. ბრძოლის შედეგი დამოკიდებულია, როგორც ყოველთვის ასეთ შემთხვევაში, ძალთა განწყობილებაზე. როცა მხარეში მრავალი თავისუფალი მიწაა, რომელიც მის მფლობელთ უნდათ გააქირავონ, მაშინ კაპიტალისტები ბრძოლის უფრო კარგ პირობებში არიან: მიწათმფლობელთათვის ისინი ძლიერ საქმიანნი არიან; ამ დროს მემამულეები ერთმანეთს ეცილებიან და ამიტომ დიდი რენტის მოთხოვნა არ შეუძლიათ. პირიქით, თუ სამრეწველო მიზნისთვის გამოსადეგი და თავისუფალი მიწა, შედარებით, ცოტაა, მაშინ კაპიტალისტებს უფრო სუბსიდიური მიწათმფლობელები, და ახლა კი ესენი ეცილებიან ერთმანეთს, რის გამოც იძულებული ხდებიან მიწათმფლობელს დიდი რენტა აძლიონ.

ასეთ პირობებში, ცხადია, რამდენათაც მცირდება კაპიტალისტურ დაწესებულებისათვის გამოსადეგი თავისუფალი მიწის მოედანი და რამდენათაც ფართოვდება წარმოება, რამდენათ მიწის მონოპოლისტები მეტ მბრძანებლობას იჩენენ მრეწველებზე და, ეკვი არაა, ამის მიხედვით მიწის რენტამაც უნდა იმატოს, მაღლა აიწიოს.

ამ აწევის საზღვარი ამა თუ იმ მომენტში დამოკიდებულია ბრძოლაში ძალთა და ინტერესთა განწყობილებაზე. მართალია და, როცა რომელსაღმე მხარეში მიწათმფლობელნი თავიანთ მიწაში ძლიერ გადამეტებულ ფასს თხოულობენ, ე. ი. კაპიტალისტებს ზომაზე მეტათ უმცირებენ მოგებას, მაშინ კაპიტალისტებიც, თავის მხრივ, ცდილობენ თავიანთი კაპიტალები სხვა ქვეყნებში გადაიტანონ და ახლა იქ გააჩაღონ წარ-

მოება, რასაც დღეს ჩვენ ხშირათ ვხედავთ კიდევ. ხოლო თუ ამ უკანასკნელ ღონისძიების განხორციელება შეუძლებელია, მაშინ წარმოების განვითარებაც უნდა შესუსტდეს, ვინაიდან კაპიტალისტებისათვის დაგროვების, დაზოგვის შესაძლებლობა მცირდება; კონკურენციის პირობებიც განსაკუთრებით აუტანელი ხდება, ასე რომ, წვრილ წარმოებათა განადგურება ჩქარდება: მათი კაპიტალი თითო-ორიოლა მსხვილ კაპიტალისტების ხელში იყრის თავს, და ამ უკანასკნელთა ხელში კი წინანდელზე გაცილებით მეტ ძალას წარმოადგენს, რადგან ეს ძალა ნაკლებ დაქსაქსულ-დანაწილებულია. ასე და ამრიგათ, მიწათმფლობელებიც, რომელნიც აქამდე ადვილათ უმკლავდებოდნენ უფრო დაძაბუნებულ წვრილ მრეწველებს, ახლა იძულებული ხდებიან უფრო ძლიერთა წინაშე ქედი მოისარონ და დათმობის გზას დაადგენ.

ამრიგათ, რენტის საერთო ჯამი, რომელსაც მიწათმფლობელები იღებენ, დამოკიდებულია შემდეგ ორ პირობაზე: 1) ზედმეტი ღირებულების საერთო ჯამზე, რომელსაც აქ ადებული მხარეში ამუშავებენ და რომელიც უნდა განაწილდეს მიწათმფლობელთა და მწარმოებლებს შორის; 2) რენტისა და მრგებისათვის ბრძოლაში წმ. ორივე კლასის ძალთა განწყობილებაზე. ცხადია, პირველი პირობა დამოკიდებულია წარმოების განვითარების საერთო დონეზე; იგივე საზღვრავს მეორე პირობასაც, რაიცა ნათლათა სჩანს იქიდან, რომ წარმოების ზრდისაგან გამოწვეული გაფართოვებული მოთხოვნა მიწისა აღიღებს მიწათმფლობელთა მბრძანებლობას მწარმოებლებზე. წვრილი წარმოების დარღვევასა და მსხვილის შექმნას სულ წინააღმდეგი გავლენა აქვს.

ვთქვათ, მთელი მხარის კაპიტალის საერთო ჯამი შეად- I; 200 მილიონ საათს, რაც 120 მილიონ მანათს უდრის; ზედ- მეტ ღირებულების ყოველწლიური ჯამი — 120 მილიონი საათია, ანუ სრულათ 12 მილ. მანათი. აქედან: 3 მილიონი მიჯქეთ მიწათმფლობელებს, კაპიტალისტებს კი რჩებათ 9 მი-

ლიონი. წლიური მოგების ნორმას მაშინ შეადგენს  $7\frac{1}{2}\%$  (3 მილიონი 120 მილიონზე), და რენტის ნორმაც მთელი მხარისათვის —  $2\frac{1}{2}\%$  (3 მილიონი 120 მილიონზე). წარმოების განვითარებასთან ერთად, კაპიტალიც იზრდება; მაგალითად ვთქვათ, იგი ავიდა 300 მილიონ მანათამდე, ზედმეტი ღირებულება კი, ვთქვათ, ახლა 25 მილიონია; აქედან მიწათმფლობელებს, რომლებიც ახლა უფრო ბატონობენ კაპიტალისტებზე, ვინაიდან უკანასკნელთათვის ახლა წინანდელზე უფრო ძნელია თავიანთ დაწესებულებისათვის საჭირო მიწის შოვნა, რენტის სახით მიაქვთ მთელი 10 მილიონი, მრეწველებს კი მხოლოდ 15 მილიონს უტოვებენ; მოგების ნორმა არის —  $5\%$ , ხოლო რენტის სიდიდე კი მთელის მხარისათვის —  $3\frac{1}{3}\%$ . შემდეგ წარმოება კიდევ იზრდება: კაპიტალის ჯამია 800 მილიონი მანათი, ზედმეტი ღირებულება კი — 10 მილიონს შეადგენს. მაგრამ კაპიტალისტებმა ახლა თავიანთ კაპიტალს სხვა, ახალი სამოქმედო სარბიელი აღმოუჩინეს, მაგ., გაიჩინეს ახალშენები, სადაც ბევრი მოიპოვება თავისუფალი იაფი მიწა, რომელიც სამიწათმოქმედო და სამრეწველო დაწესებულებათა გასამართავად გამოდგება. მაშინ მიწათმფლობელნი იძულებული ხდებიან დათმობის გზას დაადგენ: ისინი ახლა წინანდელზე, გაცილებით ნაკლებ მიწის ქირას ჯერდებიან, ზედმეტი ღირებულების საერთო ჯამიდან ახლა ისინი, წინანდელ  $\frac{2}{5}$  მაგივრათ, მხოლოდ მესამედით კმაყოფილდებიან, სახელდობრ — იღებენ 20 მილიონს; მოგების ჯამია — 40 მილიონი, რომელიც კაპიტალისტებს რჩებათ, მოგების ნორმა —  $5\%$ , ხოლო რენტის წილათ კი —  $2\frac{1}{2}\%$ -ი მოდის.

ახლა გადავიდეთ იმ საკითხზე, თუ რანაირათ ნაწილდება რენტის საერთო ჯამი ცალკე მიწათმფლობელთა შორის. ამასთან მხედველობაში უნდა მივიღოთ ისიც, რომ სხვადასხვა ნაჭერი მიწები ერთგვარი არაა. ერთზე შრომა მეტ ნაყოფს იძლევა, მეორეზე — ნაკლებს. ასეთი განსხვავება განსაკუთრებით ცხადათა სჩანს მომპოვებელ მრეწველობაში: მიწის სხვადასხვა

ნაირ ნაყოფიერების წყალობით, მიწათმოქმედებაში ერთი ნაკვეთი მიწა ხუთ წილ მოსავალს იძლევა, მის გვერდით მეორე კი, იმდენივე შრომისა და კაპიტალის დახარჯვით, ათ წილს; სამთამადნო საქმეში ერთ ნაკვეთ მიწაზე მადანი ლითონებით უფრო მდიდარია, მეორეზე—უფრო ღარიბია და, მაშასადამე, გაცილებით ნაკლებ ლითონებს იძლევა და სხვ.

მიწის ნაყოფიერებას დამუშავებელ მრეწველობაშიც დიდი მნიშვნელობა აქვს; მაგ., წარმოებისათვის საჭირო წყალის სიახლოვეს, ან მდინარის მამოძრავებელ ძალის წარმოებაში გამოყენებას და სხვ... შემდეგ, ყველა კაპიტალისტურ დაწესებულებაში შრომის ნაყოფიერობისათვის მეტათ დიდი მნიშვნელობა აქვს ბაზრის მანძილს, სადაც საწარმოვო მასალებს ყიდულობენ და ან დამზადებულ საქონელს ასაღებენ: დიდი მნიშვნელობა აქვს აგრეთვე იმასაც, თუ რამდენათ კარგი და მოხერხებული გზები არსებობს ამ ბაზარზე მისასვლელათ, ვინაიდან გადაზიდვის ღირებულება ნაწარმოების ღირებულებაში შედის და, თუ გადაზიდვა ჩვეულებრივზე ნაკლები ჯდება, მაშინ შრომის ნაყოფიერებაც ამ საწარმოვო დაწესებულებაში საშუალოზე უფრო მეტი იქნება.

ვთქვათ, ჩვენ წინა გვაქვს მთელი რიგი ერთგვარ სამიწათმოქმედო დაწესებულებათა, რომელნიც ერთგვარ ბუნებრივ პირობებში არ იმყოფებიან: ერთ ნაქერ მიწაზე წარმოების საშუალებებში და სამუშაო ძალაში დანახარჯი თანხა უდრის 10,000 მანათს, და იძლევა კი მხოლოდ—10,000 ფუთ პურს. ეს ყველაზე ცუდი ღირსების მიწაა; თუ ამდენსავე დაეხარჯავთ მეორე ნაქერ მიწაზე, მოგვივა 15,000 ფუთი პური; მესამე საუკეთესო ნაქერი იმავე კაპიტალით—20,000 ფუთ პურს იძლევა. მოგების ჩვეულებრივი წლიური პროცენტი, ვთქვათ, 5%—ია; კაპიტალისტმა, რომელსაც ყველაზე ცუდ ნაქერ მიწაზე ქონდა გამართული თავისი მეურნეობა, უნდა აიღოს 5% ე. ი. წელიწადში 500 მანათი მოგება, წინააღმდეგ შემთხვევაში—წარმოება მაზარალებელი იქნება მისთვის და, ცხადია,

იგი კაპიტალს ამ წარმოებაში არ მოაცდენს. გარდა ამისა, რადგან მიწა მას არ ეკუთვნის და ვერც მუქთათ იზოვის საღმე, იგი იძულებულია აძლიროს მიწათმფლობელს განსაზღვრული, თუნდაც მცირე, რენტა; რადგან მისი ნაჭერი მიწა ყველაზე უარესია: წინააღმდეგ შემთხვევაში, კაპიტალისტი თავის კაპიტალს სხვა ქვეყანაში გადაიტანს, როცა დაინახავს, რომ საქონლის გადატანაზე ნაკლები ხარჯი მოუვა, ვინემ რენტაზე ვთქვათ, რენტა—300 მანათია; მაშინ კაპიტალისტმა ნაწარმოების ფასათ უნდა მიიღოს მთლათ 10,800 მან. (10,000 თვით წარმოებაზე ნახარჯი, 500 მან. მოგება და 300 მან. რენტა). მაშასადამე, იმან უნდა გაყიდოს ფუთი ჰური 1 მან. 8 კაპ., თუ ამაზე ნაკლებათ გაყიდის, მაშინ ხომ საქმეზე სრულიათ ხელის აღებაც მოუხდება; მეტათ გაყიდვას კი, რა თქმა უნდა, მწარმოებელი ვერ მოახერხებს: მაშინ ხომ მისი მოგება ჩვეულებრივზე მეტი შეიქნებოდა. ცხადია, საზოგადოებაში ჰურის მაზანდა, დაახლოვებით, 1 მან. 8 კაპ. იქნება. როცა მაზანდა ამ ნორმაზე დაბლა სდგას, მიწათმოქმედებაც მცირდება და ჰურის ფასიც, მიწოდების შემცირების გამო, მატულობს; როცა მაზანდა ამ ნორმაზე მაღალია—მიწათმოქმედებაში მოგება ჩვეულებრივზე მეტია, და კაპიტალებიც სწორეთ ამ დარგისაკენ, — ჩვეულებრივზე მეტ მოგებისაკენ, — ეშურებიან, და მიწათმფლობელიც, სარგებლობს რა კაპიტალების კონკურენციით, ისე მაღლა უწევს რენტას, რომ მოგება ჩვეულებრივ ნორმას დაუახლოვდეს. მაგალითათჟ იღებს თავისთვის 500—1,000 მანათს.

ყველაზე უვარჯის მიწის რენტას ჰქვიან **აბსოლიუტური რენტა**. მაშასადამე, ბაზარზე ჰურის ჩვეულებრივი მაზანდა უდრის წარმოების ხარჯებს ყველაზე უარეს ბუნებრივ პირობებში, რომლებშიაც კაპიტალისტებს შეუძლიან მოსაწყემ აწარმოვონ, ჩვეულებრივ მოგებისა და აბსოლიუტური რენტის ზედამატებით. ასე ითქმის, რასაკვირველია, არა მარტო ჰურზე, არამედ ყველა დანარჩენ ნაწარმოების შესახებაც, თუკცა დამ-

მუშავებელ მრეწველობაში ბუნებრივ პირობების მნიშვნელობა ჩვენს დროში, შედარებით, მცირეა, ვინემ მიწათმოქმედებაში, სადაც ჩამორჩენილი ტენიკა არსებობს და წარმოება ნიადაგსა და ჰაეაზეა დამოკიდებული და დიდოსივრცის მიწას ფხოულობს.

ბაზარი არ არჩევს, რომელი ნაწარმოები ცუდ პირობებშია დამზადებული და რომელი — კარგში; ნაწარმოებთა ფასი ერთი და იგივეა, — ჩვენს მაგალითში 1 მან. 8 კაპეიკი ფუთზე; მაშასადამე, მეორე მიწის ნაჭერზე მოწეული 15,000 ფუთი პური გაიყიდება 16,200 მანათით, ე. ი., ჩვეულებრივ ხარჯებსა და მოგების გარდა, დარჩება 5,700 მანათით, რომელსაც წაიღებს მიწათმფლობელი რენტის სახით. კაპიტალისტს ამ 5,700 მანათიდან არაფერი მოუწევს — ის მიიღებს მხოლოდ თავის ჩვეულებრივ მოგებას, მოგების წლიური ნორმების კანონის თანახმად; რენტა რომ 5,700 მანათზე ნაკლები დარჩეს და მოგება კი 500 მანათზე მეტი; დაუკონებლივ გაჩნდებიან კონკურენტები — სხვა კაპიტალისტები, რომლებიც თანახმა იქნებიან მემამულეს მეტი რენტა მისცენ.

ამნაირათ, მეორე ნაჭერ მიწის მფლობელი, თავის აბსოლიუტურ რენტის — 300 მანათის — გარდა, იღებს კიდევ 5,400 მანათს, რომელიც შეადგენს, ეგრეთ წოდებულ, **დიფერენციალურ რენტას**. მესამე, ე. ი. საუკეთესო ნაჭერ მიწის მფლობელისათვის, დიფერენციალური რენტა კიდევ უფრო მეტი იქნება — 10,800 მანათი, რაც სულ ადვილი გასაგებია, თუ წინანდელის ანგარიშით ვიხელომძღვენელებთ.

ეს შესაძლებელია კითხვა დაიბადოს, ხომ არ ეწინააღმდეგება საშრომა ღირებულების თეორიას; ზემოდნიშნული ფაქტი, რომ ზოგიერთი საქონლის ფასი ბაზარზე დაკავშირებულია იმ ყველაზე უარეს ბუნებრივ ჰინარესზე, რომელშიც კი არსებობს წარმოება? საბოლოოთ ფასები ისაზღვრება ღირებულებით, ღირებულება კი არის საშრომა ენერჯიის **საშუალო** რაოდენობა, რომელიც აუცილებელია სპირთის ნაწარმოების დასამზადებლათ; მაშასადამე, ღირებულების სი-

დიდუ უდრის ბუნებრივ საშუალო და არა უარეს პირობებში დახ-  
ნარჯ შრომას; ასევე უნდა იყოს, ერთის მხედვით, საშუალო საბა-  
ზრო ფასებიც, ე. ი. ისიც უნდა უთანასწოროდ აღესწარმოების ხარ-  
ჯებს საშუალო ბუნებრივ პირობებში, მოგების აბსოლუტური  
რენტის ზედ დამატებით, მაგრამ აქ ეს წინააღმდეგობა მხოლოდ  
მრჩვენიებულისა და პირველისავე ანალიზით ადვილათ იხილება.

როგორც ცნობილია, საქონლის ღირებულება განიფიქვება სამ  
ნაწილათ: ცვალებადისა და მუდმივი კაპიტალის ღირებულებათ და  
ზედმეტ ღირებულებათ. ამის შესაყურათ, ფასიც სამი ელემენტის-  
გან შესდგება: წარმოების საშუალო ხარჯები, საშუალო მო-  
გება და საშუალო რენტა (რენტა და მოგება ერთათ უდრის  
ზედმეტი ღირებულების საერთო ჯამს). ამ თავში მოყვანილ ფორ-  
მულის თანხმით, ფასი სრფაოთრე არის შემდგარი: წარმოების სა-  
შუალო ხარჯების ნცვლათ აღებულისა წარმოების ხარჯები ევკლასზე  
უვარგის და გამოუსადეგარ მიწასზე; საშუალო რენტის მაგოკრათ  
კი—აბსოლუტური რენტა. მაგრამ მხელი დასახსავი არაა, რომ,  
რამდენათაც ევკლასზე უვარგის მიწასზე ნაწარმოების ხარჯები მეტია,  
ვინემ საშუალო მიწასზე, იმდენათ აბსოლუტური რენტაც ნაკლებია  
საშუალო მიწის რენტასზე, რომელშიაც, გარდა აბსოლუტურისა, შე-  
დის კიდევ საშუალო დიფერენციალური რენტაც. ამგვრათ, ფასის  
ეს ორი ფორმულა სრულ ერთგვარობას წარმოადგენს. ახლა შევა-  
მოწმათ ხვეს ეს რაცხვითი მაგალითებზე, რისთვისაც მეორე ნაკვე-  
თი მაწა საშუალო ღირებისათ უნდა ჩავთვალათ: ევკლასზე უარეს მა-  
წასზე 10,000 ფუთი ჰურის მოწვევა თხოულობის მუდმივისა და ცვა-  
ლებად კაპიტალს ერთათ . . . . . 10,000 მან.

5% მოგებას . . . . . 500 „  
აბსოლუტურ რენტას . . . . . 300 „

სულ 10,800 მან.

ე. ი. 1 მან. 8 კაპ. ფუთი. (ხოლო მოდის 10,000 ფუთი ჰური)  
საშუალო ღირების ამდენივე სივრცის ნაკერბ მიწა, თუ მასზე  
წარმოვით 10,000 მანათის მუდმივ და ცვალებად კაპიტალს დაუ-  
ხარჯავთ, იმდევ 15,000 ფუთს და, მაშასადამე, უვარგის მიწასთან



შედარებით,  $1\frac{1}{2}$ -ჯერ მასზედ ნაკლები სივრცის მიწა უნდა აუღლოთ, რომ მოსავალი იგივე 10,000 იუთი მოგვრავდეს. მაშინ დაინახეთ, რომ მუდმივი და ცვალებადი კაპიტალი შეადგენს.

	6,666 $\frac{2}{3}$ მან.	(10,000 მანათზე $1\frac{1}{2}$ -ჯერ ნაკლებს).
5 $\frac{5}{8}$ მოგების	3333 $\frac{1}{3}$ „	„
საშუალო რენტისა	3,800 „	(5,700 მანათზე $1\frac{1}{2}$ -ჯერ ნაკლებს).

ს უ ლ 10,800 მ., ე. ი. იუთი ეღირება 1 მ. 8 კ.

საქმე იმაშია, რომ ანგარიშის დროს საშუალო საგვეთისათვის ვიღებთ: ხარჯებს 3,333 $\frac{1}{3}$  მანათით ნაკლებს, მოგების 1666 $\frac{2}{3}$  მანათით ნაკლებს, ანთროპოლოგიურ რენტისაზე კი ვაკლებთ 100 მანათს (300 მანათის ნაცვლათ 200 მანათს ვიღებთ, იმიტომ, რომ მიწასაც  $1\frac{1}{2}$ -ჯერ ნაკლებ სივრცისას ვანგარიშობთ), მაგრამ, სმაკიერათ, ფასში შედის ახალი, უვარგისი მიწის წარმოების დროს არ არსებულა, საშუალო დიფერენციალური რენტა—3,600 მანათი,—და შედეგად ერთი და იგივე გამოდის.

ეს ანგარიში გამოდგება აგრეთვე ეკვლავ დანარჩენ საქონლებისთვისაც, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ დამუშავებულ მრეწველობაში დიფერენციალურ რენტას, და მთა უმეტეს—ანთროპოლოგიურ რენტას, ნაკლები მნიშვნელობა აქვს, ვინემ მიწათმომკიდებში.

ამ ანგარიშიდან, სხვათა შორის, ისიცა სჩანს, თუ რა აჭრიათ და რაწირათ სასდვრავს ფასს კაპიტალიზმის ხანში საშრომთ დირეობულება. ნაწარმოების ფასს სასდვრავენ მუდმივ და ცვალებად კაპიტალზე საშუალო საკაპიტალისტ შემოსავლის (საშუალო მოგების და საშუალო რენტის ჯამი) დამატებით; საკაპიტალისტ შემოსავლის საშუალო ხორმის შეადგენს ზედმეტი დირეობულების მთელი ჯამის დამოკიდებულებას საზოგადოების მთელი კაპიტალის საშრომთ დირეობულებასთან, ე. ი. ზედმეტი დირეობულება გაყოფილია საერთო კაპიტალის ჯამზე. ამნირათ, საშრომთ დირეობულების კანონი სასდვრავს ფასებს არა-პირდაპირ,—იგი სასდვრავს საკაპიტალისტ შემოსავლის ნორმას, რომელიც, თავის მხრივ, სასდვრავს ფასს მუდმივ და ცვალებად კაპიტალის დანარჯვის მიხედვით.

განსაკუთრებით საოცარ სიდიდეს აღწევს დიფერენციალური რენტა სამრეწველო ადგილებსა და ქალაქებში, სადაც შეიძლება საზოგადოებრივი შრომით უფრო ინტენსივურათ სარგებლობა, სადაც, ბაზრის სიახლოვის გამო, საქონლის გადაზიდვასა და შენახვაზე ბევრი შრომა იზოგება. მართლაც და, ვთქვათ, ერთი ქარხანა, რომელიც 1 მილიონ ფუთ საქონელს ამზადებს, ბაზრიდან ერთ ვერსზეა დაშორებული, მეორე ასეთივე ქარხანა კი — 11 ვერსზე. ერთ მილიონ ფუთ საქონლის 10 ვერსზე გადაზიდვა ძლიერ დიდ ხარჯსა თხოულობს, პირველი ქარხანა კი ამ ხარჯებიდან თავისუფალია, და რადგან მოგება, საზოგადოთ, ჩვეულებრივზე მეტი ვერ იქნება, გადაზიდვაში ნაყარათვე თანხას მიწათმფლობელი წაიღებს დიფერენციალური რენტის სახით, ე. ი. იმის საფასვთ, რომ მექარხნეს შეძლება მიეცა საზოგადოებრივი შრომა საუკეთესო ხელის შემწყობ პირობებში დაეხარჯა. მარა ისიც უნდა ვთქვათ, რომ მსხვილი კაპიტალისტის ეკონომიური ძლიერება ისეთია, რომ იგი ხშირათ ამ დიფერენციალურ რენტის ნაწილსაც კი სკანცლავს მიწათმფლობელს და თავისთვის ინარჩუნებს, ხოლო ამ ზომით კი უფრო იოლათ ამარცხებს კონკურენტებს.

წარმოების საერთო პროგრესი, როგორც აღნიშნული იყო, იწვევს რენტის განუწყვეტელ ზრდას — რენტის მიმღებთა ყოველგვარ მონაწილეობის გარეშე, და ამასთან ერთათ იზრდება აგრეთვე მიწის მოთხოვნაც ყოველგვარ დაწესებულებებისათვის, რის გამოც ძლიერდება მიწის მონოპოლისტების გაბატონება მრეწველ-კაპიტალისტებზე.

აღსანიშნავია, რომ უმთავრესათ იზრდება დიფერენციალური რენტა განსაკუთრებით მაშინ, როდესაც რომელიმე ნაკვეთი მიწის ახლოს გაჰყავთ კარგი გზები, რომელიც ამ მიწას ბაზართან აახლოვებს, ან როდესაც ამ ადგილებში, რაიმე ბუნებრივი სიმდიდრე ანუ მადანი აღმოჩნდება.

რენტის მუდმივი ზრდის გამო, მიწა ჩვეულებრივ უფრო ძვი-

რათ იყიდება, ვინემ ღირს, რენტის კაპიტალიზაციის თანხმით რომ ვინაზარიშთ. ეს იმიტომ, რომ რენტის შემავალი ზრდაც რამოდენიმეჯერ უკეთეს მიწის ფასში. ამასთანავე, სსჭირთა აღწიშნოთ, რომ მიწის გაყიდვა შეტს სიმტკიცეს აძლევს რენტას. მართლაც-და, კაპიტალისტი, რომელმაც მიწა იყიდა, ისე უტყერის ამ მიწაში გააღებულ ფულს, როგორც მიწაში დაბანდებულ კაპიტალს, რომელმაც მის უკუყვლათ შესაფერი მოგება უნდა აძლიოს. ამის უკმდეგ რენტას იცავს არა მარტო ძლავ მონაბაღიისა, არამედ, აგრეთავე, ძლავ კაპიტალთა კონკურენციისა; რომელიც უკვლავ კაპიტალთბისათვის მოგების სრმის თანასწორობას თხოულობს.

არ უნდა ავუჩიოთ ერთმანეთში ეგრეთ წოდებული საბ-ჯარო გადასახადი და რენტა. იჯარით, უმეტეს ნაწილათ, იღებ-ბა არა ტიტველი, დაუმუშავებელი მიწა, არამედ ზედ აგებუ-ლის შენობებით, წინანდელის შრომით გაუმჯობესებულ ნია-დაგით, ხშირათ იარაღებითა და შინაურის პირუტყვეებითურთ, და სხვ. ყოველივე ეს შეადგენს რამოდენიმეთ რეალურ კა-პიტალს, რომელსაც თითქო სესხულობს მოიჯარადრე და რომელშიაც ჩვეულებრივი საკრედიტო პროცენტი უნდა აძლოს კრედიტორს, ე. ი. მიწათმფლობელს. საიჯარო გადასახადის ნაწილი, მაშასადამე, წარმოადგენს მიწის მფლობელის ჩვეუ-ლებრივ სარგებელს საკრედიტო კაპიტალზე. ამიტომ საიჯა-რო გადასახადიდან უნდა გამოვაცლოთ ეს ნაწილი, თუ გვინ-და, რომ წმინდა რენტა მივიღოთ.

კაპიტალისტურ მიწათმფლობელობის განვითარებულ ფორ-მების გვერდით, მანუფაქტურულ ხანაში ყველგან, ხოლო შემ-დეგ კი—უმეტეს ადგილებში, გვხდება ნაკლებათ განვითარე-ბული ფორმები, განსაკუთრებით მიწათმოქმედებაში. ასეთ ფორ-მებს შეიძლება მიეწეროს ისეთი მეურნეობაც, სადაც მიწის მფლობელი და კაპიტალისტი, ე. ი. წარმოების პატრონი, ერთი და იგივე პირია და ის იღებს რენტასაც და მოგებასაც. მაგრამ აქ ამაზე ნუ შეეჩერდებით, რადგან ეს არაფერს არა სცვლის საქმის საერთო მსვლელობაში. ხშირათ მოიჯარადრის

როდს კისრულობს არა კაპიტალისტი, არამედ წვრილი მწარმოებელი, რომელსაც სრულიად არ ესაჭიროება, ან ნაკლებათ სარგებლობს საქირაო შრომით, ესაა—ჩვეულებრივ მიწათმომქმედი გლეხი. ამ შემთხვევაში „ფერმერის“ მოგება ხშირათ არარას წარმოადგენს: წვრილი მოიჯარადრე მოკლებულია კაპიტალისტის ძალას, მას არ შეუძლია საიჯარო ქირის დასაკლებათ მიწათმფლობელს მძლავრი ბრძოლა გამოუცხადოს და გამარჯვებაც მოიპოვოს; ამიტომ მისი გადასახდელი რენტაც იმდენათ იზრდება, რომ მოიჯარადრეს მხოლოდ ცხოვრებისათვის აუცილებელი საშუალება-ლა რჩება. არსებითათ იგი მაშინ მიწათმფლობელის დაქირავებულ მუშას წარმოადგენს, რომელსაც დამოუკიდებელი მოიჯარადრის ნიღაბი აქვს ჩამოფარებული. სავაჭრო კაპიტალის გავლენით, რომელიც თავის მხრივ ყვლფეს წვრილ მოიჯარადრეს, ამ უკანასკნელის ხვედრი ხანდისხან კიდევ უფრო ქვეითდება, მცირდება; ხანდისხან მისი წილი იმდენათ პატარავდება, რომ წარმოების მთლათ გადაშენებასაც კი იწვევს (ამის მაგალითია ირლანდია).

როცა მიწათმფლობელი და მიწათმომქმედი ერთი და იგივე პირია, პირველის შეხედვით საქმე ისე გვეჩვენება, თითქო ერთი და იგივე პირი იღებდეს სამუშაო ხელფასსაც, მოგებასაც და რენტასაც, ნამდვილათ კი, აქაც ისე, როგორც წინანდელ შემთხვევაში, მოგება ჩვეულებრივათ მოვაჭრე კაპიტალისტის ხელში ვადადის, რენტა კი, საზოგადოთ, შედარებით მეტათ მცირეა, იმიტომ, რომ წვრილ მესაკუთრე-მიწათმომქმედთა კლასს არ მოეპოვება ისეთი დიდი, ისტორიულათ განმტკიცებული საზოგადოებრივი ძალა, როგორც მსხვილ მიწათმფლობელთა კლასს.

მაშასადამე, რა არის მიწის რენტა? ეს ზედმეტი ღირებულების ის ნაწილია, რომელსაც კაპიტალისტი აძლევს მიწათმფლობელს იმისთვის, რომ შეძლება მიეცეს მის მიწაზე წარმოების საზოგადოებრივი შრომით სარგებლობისა.

ბუნების ძალთა ექსპლუატაცია საზოგადოებრივ შრომას განუსაზღვრელათ შეუძლია. ჯერჯერობით ყველაზე უფრო ნა-

ყოფიერი ნიადაგიც კი, და ისიც მეტათ სქლათ დასახლებულ ქვეყნებში, კიდევ არაა სავსებით დამუშავებული. მაგრამ საზოგადოებას არ შეუძლია ყველა ამავებით დაუბრკოლებელი სარგებლობა: მას ამ მხრივ წინააღმდეგობას უწევენ მიწათმფლობელები, ხოლო ამ წინააღმდეგობის დაძლევა კი შეიძლება მხოლოდ რენტის მიცემით.

### გ) სამუშაო ხელფასი.

სამუშაო ძალის ღირებულებას მუშა იღებს სამუშაო ხელფასის სახით.

ნატურალურ მეურნეობათა ეპოქაში დაქირავებული შრომა იშვიათ გამოჩაყლის წარმოადგენს. ფეოდალური დროის მოსიარულე წვრილი ხელოსნის მუშაობას სამუშაოს დამკვეთელის სახლში და მისივე მასალებით რაიმე საგნის დამუშავებას მხოლოდ გარეგანი მსგავსება აქვს დაქირავებულ შრომასთან; ხელფასი, რომელსაც ასეთი ხელოსანი იღებს, მისი სამუშაო ძალის ღირებულებას კი არ წარმოადგენს, არამედ ღირებულებას, მისი შრომით ახლათ დამზადებულს, — აქ ჯერ კიდევ არავითარი ექსპლუატაცია არ არსებობს, იმიტომ, რომ ხელოსანს თვითონა აქვს საკუთარი საწარმოვო იარაღები და, უკიდურეს შემთხვევაში, ისევე ადვილათ შეუძლია დამკვეთელისაგან სრულიათ დამოუკიდებლათ იცხოვროს, როგორც დამკვეთელს უმისოთ.

დაქირავებული შრომა პირველათ მაშინ იქერს თვალსაზრისით ალაგს ცხოვრებაში, როდესაც ქალაქებში ხელოსნობის წვრილ-ბურჟუაზიული ორგანიზაცია ვითარდებოდა. ქარგლები და შეგირდები უკვე ოსტატის („მასტერის“) მიერ დაქირავებულ მუშებს წარმოადგენენ. მაგრამ სანამ ხელოსნურ მეურნეობაში არ გამჭარალა პატრიარქალური დამოკიდებულება, სანამ ქარგლის როლი ჯერ კიდევ ოსტატის წოდებაში გადასაყვალ საფეხურს წარმოადგენს, — ქარგლის სამუშაო ხელფასი

მტკიცეთ არ ისაზღვრება მისი სამუშაო ძალის ღირებულებით, არამედ რამდენიმეთ ამაზე მეტია; ასე რომ არ ყოფილიყო, ქარგალი ვერ შესძლებდა თავის სამსახურის დროს იმდენ საშუალებათა მოგროვებას, რომ შემდეგ თავისი საკუთარი სახელოსნო გაეხსნა და საკუთარი მეურნეობა გაეჩაღებინა. მაგრამ როდესაც სავაჭრო კაპიტალი არღვევს და ანადგურებს ხელოსნურ ურთიერთობათა მამაშვილურ ჰარმონიას, როდესაც სავაჭრო კაპიტალი თვითონ ოსტატსა ყვლეფავს, ხოლო უკანასკნელნი კი თავის მხრივ, ამ კაპიტალის დახმარებით, ქარგლებს ყვლეფენ, — მაშინ სამუშაო ხელფასიც ეცემა და აუცილებელ საცხოვრებელ საშუალებათა ღირებულებას, ე. ი. სამუშაო ძალის ნამდვილ ღირებულებას, უთანასწორდება.

როგორც გარკვეული გვექონდა, სავაჭრო კაპიტალი მხოლოდ ფორმალურათ არა ხდის ხელოსანსა და გლესს დაქირავებულ მუშებათ, ნამდვილათ კი ამ უკანასკნელთ შრომის საფასეთ იგი უტოვებს მხოლოდ სამუშაო ძალის ღირებულებას, ასე რომ, **არსებითათ** მათი მატერიალური მდგომარეობა არაფრით არ განსხვავდება დაქირავებულ მუშების მდგომარეობისაგან.

სამრეწველო კაპიტალის განვითარება ნიშნავს დაქირავებულ შრომის განვითარებას, რომელსაც მხოლოდ ამ დროიდან უქირავს დიდი ალაგი საზოგადოების საწარმოვო ცხოვრებაში. დამოუკიდებელ წვრილ მწარმოებლის „ნამუშავარი“ სულ უფრო და უფრო მეტ ალაგს უთმობს მწარმოებელ-პროლეტარის სამუშაო ხელფასს და ასე იღვენება წარმოების სფერიდან.

სამუშაო ხელფასის პირვანდელ ფორმას შეადგენდა **ნატურალური** ფორმა, ე. ი. ხელფასის გადახდა ნაწარმოებით, თვით მოსახმარი საგნებით. სამუშაო ხელფასის ეს ფორმა, სხვათა შორის, საინტერესოა იმ მხრითაც, რომ აქ სამუშაო ძალის ღირებულება მეტის-მეტათ აშკარაა. აქ ყველა ხედავს, რომ ისაა ცხოვრებისათვის აუცილებელ საშუალებათა ღირებულება და მეტი არაფერი.

ნატურალური ხელფასი განსაკუთრებით დიდხანს დარჩა მიწათმოქმედებაში, რაიცა იმით აიხსნება, რომ მუშისთვის აუცილებელ საცხოვრებელ საშუალებათა უდიდეს ნაწილს სწორეთ მიწათმოქმედების ნაწარმოები შეადგენს. წარმოების დარგში ის ბევრგან რჩება საკმაოდ განვითარებულ კაპიტალიზმის დროსაც კი, მაგრამ აქ იგი ფულის ფორმასთანაა შეერთებული. ასეთივე არეულის, მაგრამ, უმთავრესათ, ნატურალურის ფორმით იღებდა თავის ხელფასს ქარგალი საშუალო საუკუნეებში. ეხლაც კი წვრილ წარმოებაში ხაზინები სასარგებლოთ სთვლიან თავიანთთვის, რომ მუშამ „ხაზინის ხარჯზე“ იცხოვროს და მხოლოდ ხელფასის ნაწილი მიიღოს ფულათ.

ცვლისა და ფულის ტრიალის ფართე განვითარების შემდეგ, ნატურალური ხელფასი თითქმის ყველგან ჰქრება; ფულის ფორმა უფრო სასარგებლოა მუშისთვისაც, რომელსაც ამით საშუალება ეძლევა სახმარი საშუალებანი თავის პირადის ამორჩევით შეიძინოს, და კაპიტალისთვისაც, რომელსაც ფულის ფორმა ანთავისუფლებს მუშებისთვის სახმარ საშუალებათა ყიდვისაგან.

შსხვილ კაპიტალისტურ წარმოებაში გვხვდება რალაც არეული ხელფასის მაგვარი რამ, მაგრამ სრულიათ განსხვავებული ფორმისა, ესაა—ეგრეთ წოდებული „გაქირავების სისტემა“. წარმოების პატრონი, (კაპიტალისტი) ჰმართავს თავის სამრეწველოსთან სანოვანისა და საზოგადოთ უპირველეს საჭიროების დუქანს და იძულებულს ხდის თავის სამრეწველოს მუშებს მათთვის საჭირო ნაწარმოები ამ დუქანში იყიდონ; რასაკვირველია, ფასები ყველაფერზე ისეთია დანიშნული, რომ ამ დუქანის ვაჭრობა კარგ მოგებას აძლევს პატრონს. „გაქირავების სისტემა“ საშუალებას აძლევს კაპიტალისტს კიდევ უფრო უკიდურესათ შეამციროს ნამდვილი სამუშაო ხელფასი, მხოლოდ ისე ხელოვნურათ, რომ მისი აშკარათ დაკლება საჭირო აღარ დარჩეს. (ბევრს ქვეყნებში, და მათ შორის რუ-

სეთშიაც, კანონმდებლობა ცდილობს მოსპოს ასეთი სისტემა, ან და განსაზღვროს მაინც მისი მოქმედება; მაგრამ სამრეწველო დაწესებულების პატრონები ხშირათ ძლიერ ადვილათ პოულობენ საშუალებას გვერდი აუქციონ ასეთს ამკრძალავ აქტებს).

სამუშაო ხელფასის ანგარიში ორის სხვადასხვა წესით ხდება: ან ყოველდღიურათ, კვირეულათ, თვიურათ, საზოგადოათ—**დროის მიხედვით**, ან-და ნარდათ—**თითო ცალობით**, ან ნაქრობით, მორიგებით. პირველი ტიპის თანახმათ, ქარგლებს ჩვეულებრივ უსწორდებოდენ თავიანთი ოსტატები; მეორე ტიპი კი ისტორიულათ შეკავშირებულია საშინაო მრეწველობის კაპიტალისტურ ფორმასთან, სადაც მწარმოებელს (მუშას) თუ არ ნაქრობით, სხვანაირათ არც კი შეეძლო თავისი ხელფასი ეანგარიშნა.

სამრეწველო კაპიტალიზმის ეპოქაში ორთავე ეს წესები ერთათ გვხვდება და კაპიტალისტი თვითთვეულო შემთხვევაში არჩევს ამ ორში იმას, რომლისგანაც უფრო მეტ სარგებლობას გამოვლის, საერთოთ კი კაპიტალისტისათვის ორივე წესსა აქვს თავისი ნაკლიცა და ღირსებაც.

როცა მუშა დროის მიხედვით იღებს ხელფასს, მაშინ იგი ნაკლებ ჯაფას აყენებს თავის თავს, ზოგავს და უფროთხილდება თავის ძალ-ღონეს, მისი შრომა ნაკლებ ინტენსიურია. მართლაც-და, რაც უნდა დახარჯოს მუშამ თავისი ენერჯია, რაც უნდა ერთგულათ და თავგამოდებით იმუშაოს, დღეში მაინც მხოლოდ იმდენს ხელფასს მიიღებს, რამდენიც პირლობით აღთქმული ჰქონდა.

ნაქრობითი ხელფასი გაცილებით უფრო ინტენსიურათ ამუშავებს მუშას. აქ მუშა ცდილობს, რაც შეიძლება, მეტი გააკეთოს, იმიტომ, რომ ეს ზრდის მის „ნამუშევარს“, მის „ხელფასს“. მაგრამ, ჩქარ და თავდადებულ მუშაობის მეოხებით, ხშირათ ნაწარმოები უფრო მდარე ღირსებისა გამოდის; ამიტომ დროებითი ხელფასი უფრო ხელსაყრელია კაპიტალის-



ტისათვის იქ, სადაც საქონლის თვისებას განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს. თუმცა კი ნაჭრობითი ხელფასის დროსაც შეუძლია კაპიტალისტს, მოურიდებელ და უღმობელ დაწუნებისა (დაბრაკვის) და დაჯარიმების საშუალებით, მუშებს თან-და-დან მეტი გულსმოდგინება და მომპირნეობა გამოაჩენოს მუშაობაში და ნაწარმოებიც უფრო მაღალის ღირსებისა დაამზადებინოს. შემდეგ, ნაჭრობით მუშაობის ხელფასს კიდევ ის უპირატესობა აქვს კაპიტალისტისათვის, რომ ამით საშუალებას ეძლევა ნელ-ნელა გაადიდოს ის მოგება, რომელსაც იგი თითოეული მუშისაგან იღებს. ეს კი ამნაირათ ხდება: მეტი ხელფასი რომ დაიმუშავონ, მუშები უფრო ენერგიულათ შრომობენ და რამდენსამე ხანს იღებენ კიდევ ნამდვილათ ჩვეულებრივზე მეტ ხელფასს. მაგრამ როცა გაძლიერებული ენერგიული შრომა მუშებს უკვე ჩვეულებათ გადაექცევათ, კაპიტალისტიც ნელ-ნელა უკლებს ნაჭრობით ფასს, ასე რომ, სამუშაო ხელფასი, დაახლოვებით, ისევ წინანდელ დონეზე ჩამოდის, შრომა კი მეტი ეხარჯებათ. ხელახლათ რომ გაადიდონ თავისი „გასამრჯელო“, მუშებმა ისევ უნდა მოუმატონ შრომის ინტენსივობას, რასაც შედეგათ განმეორებით ნაჭრობით ფასების დაკლება მოჰყვება, და სხვ...

ასეთ პირობებში გასაკვირველი არაა, რომ კაპიტალიზმის ზრდასთან ერთათ, ნარდათ, ნაჭრობით მუშაობაც უფრო და უფრო მეტათ დევნის წარმოებიდან დღიურ ხელფასს.

სამუშაო ხელფასის ფორმების მიმოხილვა რომ დავასრულოთ, საჭიროა მოვიხსენიოთ აგრეთვე ხელფასი მოგებაში მონაწილეობით. დღიურ თუ ნარდზე ანუ ნაჭრობით ხელფასის გარდა, მუშებს ეძლევათ მოგების ერთი ნაწილი, მაგ., 5 ან 10<sup>0</sup>/<sub>0</sub>. ხელფასის ამ ფორმას რაიმე სერიოზული, საზოგადო მნიშვნელობა არა აქვს. იგი კაპიტალისტისათვის ძლიერ იშვიათათ არის ხოლმე სასარგებლო და ხელსაყრელი. ამ საშუალებას, — მოგებიდან მუშებისათვის რაიმე წილის მიცემას, — მიმართავენ ხოლმე თითქმის მხოლოდ და განსაკუთრებით იქ,

სადაც აუცილებელი საჭიროება მოითხოვს მუშების დაინტერესებას ნაწარმოების ღირსებაში, მაგ., სამუსიკო ხელსაწყობის (ინსტრუმენტების) მანუფაქტურაში, ან კიდევ იქ, სადაც, რომელიმე სპეციალური ხელობის მცოდნე, გამოცდილ და დახელოვნებულ მუშების სიმცირის გამო, სასურველია მათი, რაც შეიძლება, მკიდრო **მჭიდროთ დაკავშირება ამა თუ იმ წარმოებასთან.**

კაპიტალისტი იხდის სამუშაო ხელფასს სამუშაოს შესრულების შემდეგ. გამონაკლისი ძლიერ იშვიათია. მაშასადამე, მუშა, საზოგადოთ რომ ვთქვათ, ასესხებს კაპიტალისტზე თავის სამუშაო ძალას, აძლევს მას ნისიათ: ეს ძალა იხმარება უწინ, სანამ ანაზღაურდებოდეს. ამის გამო მუშისთვის მეტათ დიდი და განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ანგარიშის მიღების ვადას, — კვირეული იქნება ის, ორ-კვირეული თუ თვიური. ერთი ანგარიშის მიღებიდან მეორემდე მუშა, ჩვეულებრივ, იძულებულია ვალების შემწეობით იცხოვროს. მაგრამ მდუქნე, რომელსაც მუშა თავისთვის საჭირო წაგნებს ნისიათ ართმევს, მუქთათ, უსასყიდლოთ როდი უცხადებს მას ნდობას. ამიტომ, რამდენათაც უფრო გვიან-გვიან ეძლევა მუშას თავიცი ხელფასის ანგარიში, იმდენათ უფრო გაჭირვებულია მისი მდგომარეობა მევალების ხელში.

საკითხი სამუშაო ხელფასის სიმალლის შესახებ ბევრ სპეციალურ სიძნელეს წარმოადგენს გამოკვლევისათვის. პირველ ყოვლისა, უნდა განვიხილოთ, თუ რანაირათ შეიძლება ერთმანეთს შევადაროთ სხვადასხვა დროისა და კუთხეების სამუშაო ხელფასის სიდიდე.

ხელფასის ნატურალური ფორმის დროს ასეთი შედარება საკმაოთ ადვილია: სადაც მუშას მეტ ნაწარმოებს აძლევენ, იქ ხელფასიც მეტია (რასაკვირველია, როდესაც ნაწარმოები ერთნაირია: წინააღმდეგ შემთხვევაში კი — მხოლოდ დაახლოვებითი მსჯელობა შეიძლება).

ხელფასის ფულებრივი ფორმა კიდევ უფრო აადვილებს

ამ დაბრკოლებას. თუ ერთ კუთხეში მუშა ორჯერ მეტ ფულს იღებს, ვინემ მეორეში, ეს კიდევ იმას არ ნიშნავს, რომ მისი ნამდვილი ხელფასიც უფრო მეტია. ფულს მნიშვნელობა აქვს მუშისთვის არა თავის-თავათ, არამედ იმის მიხედვით, თუ რისი ყიდვა შეუძლია მუშას ამ ფულის შემწეობით. ერთს მხარეში რომ სამუშაო ხელფასი 2 მანათი იყოს და მეორეში კი — 1 მანათი, ხოლო პირველ მხარეში ყველა მუშის სახმარი საგნები ორჯერ უფრო ძვირი იყოს მეორეზე, ცხადია, ორსავე შემთხვევაში ნამდვილი ხელფასი თანასწორათ უნდა ჩაითვალოს.

ამნაირათ, აუცილებლათ უნდა გაირჩეს ნომინალური, ზეზეურათ მოჩვენებული სიდიდე ხელფასისა: ამდენი და ამდენი მანათი, კაპეიკი და სხვ., — მისი ნამდვილი რეალური სიდიდისაგან; ნამდვილი წარმოდგენა რომ ვიქონიოთ რეალურ ხელფასზე, საჭიროა განოვარკვიოთ, თუ რამდენი სახმარი საგნების ყიდვა შეიძლება ხელფასათ აღებული ფულის შემწეობით: რამდენი გირვანქა პური და ხორცი, რამდენი არშინი ტილო მოვა ამ ფულით და სხვ.

ფულის ხელფასის პირდაპირი შედარება შეიძლება მხოლოდ ერთსა და იმავე ალაგას და ერთსა და იმავე დროში; სხვათრივ შედარებით კი ადვილათ შეძლებელია დიდი შეცდომა მოგვივიდეს.

ამით კიდევ როდი თავდება ყველა სიძნელენი. სამუშაო ხელფასზე მსჯელობის დროს აუცილებლათ ყურადღებაში უნდა მივიღოთ აგრეთვე სამუშაო დღის სიგრძე და შრომის ინტენსივობა, საზოგადოთ — საშრომო ენერჯიის ხარჯვის რაოდენობა. როდესაც ერთი ქვეყნის მუშები 10-საათიან სამუშაო დღეში იმდენსავე იღებენ, რამდენსაც მეორე ქვეყნის მუშები 12-საათიანში, მაშინ მეორეების ხელფასი, ცხადია, პირველებისაზე ნაკლებათ უნდა მივიჩნიოთ. თუ სამუშაო დღე ორსავე შემთხვევაში თანასწორის სიგრძისაა, მაგ., 10-საათიანია, მაგრამ მუშაობა კი მეორე შემთხვევაში უფრო ინტენსიურია,

მაშინ სამუშაო ხელფასი მეორე ქვეყანაში უფრო დაბლათ ჩაითვლება.

ეკონომიურ ლიტერატურაში, ყველა აღნიშნულ სიძნელეთა გამო, ხშირათ დაუსრულებელი კამათია ატეხილი იმის შესახებ, — მოიმატა თუ დაიკლო სამუშაო ხელფასმა ამა და ამ ადგილას ამა და ამ დროს განმავლობაში.

ყოველ შემთხვევაში, სამუშაო ხელფასი არის სამუშაო ძალის საბაზრო ფასი და მეტი არაფერი. ამიტომ, საშუალოთ იგი დაახლოვებით უთანასწორდება სამუშაო ძალის **ღირებულებას**.

როგორც ნათქვამი იყო, სამუშაო ძალის ღირებულება არის მუშისა და იმისი სახლობის ჩვეულებრივ მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილების ღირებულება. ამის მიზეზით, საჭიროა კიდევ რამდენისამე განმარტების მოყვანა:

1) მუშის ჩვეულებრივ მოთხოვნილებათა შორის, ხელოვნურათ გამოწვეულ მოთხოვნილებასაც თითქმის ისეთივე გავლენა აქვს სამუშაო ძალის ღირებულებასა და ხელფასის სიმაღლეზე, როგორც ბუნებრივს.

დაკვირვებამ დაგვანახვა, რომ თუ სადმე, განსაკუთრებულ ხელის შემწყობ პირობების გამო, სამუშაო ხელფასი დიდხანს შერჩენილა ერთ ამაღლებულ დონეზე, იქ იგი ძლიერ იშვიათათ რომ დაქვეითებულიყოს წინანდელ დაბალ ხელფასამდე და ან, მით უმეტეს, კიდევ უფრო დაბლა დაწეულიყოს: მუშები მედგრათ, თავგამოდებით იცავენ მაღალ სამუშაო ხელფასს, რომ ამით შეძლება ექნეთ ახლათ შეძენილ ჩვეულებათა შესაფერათ მოაწყონ თავიანთი ცხოვრება. თუ ხელფასი მაინც კიდევ ძირს ეცემა, მაშინ უკლებენ ისევ პურისა და ხორცის ხმარებას, მხოლოდ იმისთვის, რომ შეძლება ექნესთ ჩაისა, წიგნებისა და გაზეთების შესაძენათ, თეატრში წასასვლელათ და სხვ.

2) როდესაც ვამბობთ, — მუშის სამუშაო ძალის ღირებულებაში შედის მისი სახლობის მოთხოვნილებათა დაკმაყოფი-

ლების ღირებულებაა, ჩვენ სახეში გვაქვს მუშის **საშუალო** ზომის ოჯახი.

ამასთანავე; ჩვენ ვვულისხმობთ, რომ მთელი ოჯახიდან თავის სამუშაო ძალას ყიდის, საშუალო რიცხვით, მხოლოდ ერთი კაცი, რომელმაც ოჯახის ყველა წევრები უნდა არჩინოს. როდესაც ოჯახიდან სამუშაოთ გადის არა ერთი კაცი, არამედ მეტი, მაშინ **საერთოთ ყველა** ამ მუშების ხელფასი საკმარისი უნდა იქნეს ოჯახის ყველა მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლათ.

განვითარებულ მანუფაქტურაშიაც კი ხელით შრომაა გაბატონებული, როგორც ხელოსნობაში იყო. ამიტომ მუშის პირადად დახელოვნებას, წინანდებურათ, დიდი მნიშვნელობა აქვს.

შრომის ტექნიკურათ განაწილების დროს, სხვა-და-სხვა სამუშაოებიდან ზოგი უფრო მარტივდება, ზოგიც რთულდება; ზოგი მეტს დახელოვნებას თხოულობს, ზოგიც — ნაკლებს. სამუშაოს სირთულისა, დახელოვნებისა და შესწავლის საჭიროების მიხედვით, მანუფაქტურის მუშები განიყოფებიან სხვა-და-სხვა ხარისხებით, რომელთაც განსხვავებული სამუშაო ხელფასი ეძლევათ.

ყველაზე დაბალის ხარისხისანი არიან, ეგრეთ წოდებულნი, „შავი მუშები“, ანუ გამოუცდელი, დაუხელოვნებელი მუშები, რომელნიც მანუფაქტურულ ეპოქაში მარტივი შრომის წარმომადგენლებათ ითვლებიან. ამათგან არავითარ სპეციალურ ხელობის ცოდნას არ თხოულობდენ, — მათ ანდობდენ ისეთ ოპერაციების შესრულებას, რომელიც ყველა ადამიანს შეეძლო. ამიტომ ისინი იღებდენ უუმცირეს ხელფასს, რომელიც მათ განუვითარებელ მოთხოვნილებებს შეეფერებოდა. უმიწოწყლოთ დარჩენილი, გაბოვანებული გლეხკაცობა, დიდი შარა-გზების მაწანწალები, მათხოვრები, — აი ვინ შეადგენდა მანუფაქტურის „შავი მუშების“ უდიდეს ნაწილს.

გამოცდილი, ხელობა-ნასწავლი მუშები მაშინ თავისებურ არისტოკრატიას შეადგენდენ და შავ მუშებზე გაცილებით მეტ

ხელფასს იღებდენ. მათ შორისაც არსებობდა აგრეთვე უფრო პატარა „ხარისხებათ“ დაყოფა ხელფასის ზომისა და ხელოვნობაში ცოდნა-გამოცდილების მიხედვით. ამ ნასწავლ-გამოცდილ მუშების მთავარ წყაროს შეადგენდენ განადგურებულ ხელოსანთა კლასი და ყოფილი ქარგლები.

თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ სამუშაო ხელფასი განისაზღვრება სამუშაო ძალის ღირებულებით, ე. ი. მუშის საცხოვრებელ მოთხოვნილებათა ღირებულებით, ადვილი მისახვედრია, რომ მანუფაქტურულ ეპოქაში სამუშაო ხელფასში დიდი და მუდმივი განსხვავება უნდა ყოფილიყო. მუშათა სხვადასხვა ჯგუფები წარმოებაში ერთნაირ როლს არ თამაშობდენ და მუშაობის პროცესში თანასწორ საზოგადოებრივ-სასარგებლო საშრომო ეწერგის არ ხარჯავდენ, და ამის მიხედვით მათ მეტ-ნაკლები მოთხოვნილებანიც უნდა ჰქონოდათ: ტყუილათ კი არ განირჩეოდენ ისინი ერთმანეთისაგან, როგორც უფრო შეძლებულ და ნაკლებ შეძლებულ საზოგადოებრივ წრეების ჩამომავალნი. მაგრამ რატომ უწევს ანგარიშს კაპიტალისტი თავის მუშების მოთხოვნილებათა მეტ-ნაკლებობას, რატომ არ დაჰყავს ნასწავლი მუშების ხელფასი შავი მუშების ხელფასის დონეზე? ის ხომ იმას არ დარდობს, რომ მუშა თავის ცოდნა-გამოცდილებას მუქათ ვერ შეიძენდა?

ამის მიზეზი ბევრია. ჯერ ერთი, თავის-თავათ აშკარაა, რომ ნასწავლ-გამოცდილი მუშები უფრო თავგამოდებით იცავენ თავის მაღალ მოთხოვნილებებს; მეორეთ, ხელფასისათვის ბრძოლაში ისინი, შედარებით, უფრო მარჯვე, გაცილებით უფრო ხელის შემწყობ პირობებში იყვენ, ვინემ ხელობის უცოდინარ-უსწავლელი მუშები. პირველნი რიცხვითაც ნაკლებია, მათ შორის კონკურენციაც უფრო სუსტია, იმათი გამოცვლა და მათ აღაგას სხვების ჩაყენება უფრო ძნელია, — ერთის სიტყვით, მათი მოთხოვნა მიწოდებაზე მეტია, ე. ი. მუშებისათვის უფრო სასარგებლოა; და ამიტომ კაპიტალისტს მეტათ უძნელდება მათთვის ხელფასის დაკლება. საზოგადოთ, თუ რამ-

დენათ უკეთეს მდგომარეობაში იყვენ გაწვრთნილი მუშები მანუფაქტურებში, ეს შეგვიძლია შემდეგის მოსაზრებიდანაც დავინახოთ: როდესაც მუშაობაზე ხელს იღებს რამდენიმე მუშა, რომელნიც განსაკუთრებულ, მარა საერთო წარმოებისათვის, აუცილებელ და დიდი ხელოვნების მომთხოვ ოპერაციას ასრულებდენ, მაშინ, თუ მათ ალავას ახლების დაქირავება დაუყოვნებლივ შეუძლებელია, ხაზინი ხშირათ იძულებული ხდება ან შეაჩეროს დროებით მთელი წარმოება, ან-და მუშებს დაუთმოს. მკოდნე მუშების მოთხოვნა კი სამანუფაქტურო წარმოების მხრივ ისე დიდი იყო, რომ მუშებს ადვილათ შეეძლოთ ხაზინისთვის თავიანთი პირობები ეკარნახებიათ; მაგრამ, რასაკვირველია, ასე არ იყო სველგან და ყოველთვის.

საზოგადოთ, გამოცდილი მუშების ხელფასი რომ გაუთანასწორდეს, რაიმე განსაკუთრებულ პირობების გამო, შავი მუშების ხელფასს, მაშინ ხომ ველარც კი იარსებებდენ გამოცდილი მუშები, — ისინი თან-და-თან ხელს აიღებდენ თავის წინანდელ საქმეზე, რომელიც ნერვების დიდ დაქანცვასა და ენერჯის დიდ ხარჯს თხოულობს, და შავ მუშებში შეერევოდენ; რთული შრომის ახლათ შესწავლას კი აღარავინ მოისურვებდა, თუ კი ეს არავის არავითარ სარგებლობას არ მოუტანდა.

ყოველ შემთხვევაში, პროლეტარიატის უდიდეს ნაწილს შავი მუშები შეადგენენ. როგორც გამოსულნი იმ საზოგადოებრივი კლასებიდან, რომლებიც უკანასკნელ ზომამდე დაზარულნი და ეკონომიურათ დაუძლურებულნი იყვენ, ისინი მეტის-მეტათ ნელა და ზანტათ ანვითარებდენ თავიანთ მოთხოვნ ილლებებს. ამიტომ მე-XVI—XVII საუკუნეებში სამუშაო ხელფასი, საზოგადოთ, ძლიერ დაბლა იდგა. ეს უფრო მეტათ იტქმის დამმუშავებელ მრეწველობაზე. ვიდრე ახლათ განვითარებულ კაპიტალისტურ მიწათმოქმედებაზე, სადაც „დანელოვნებული“ შრომა, საზოგადოთ, არც კი არსებობდა, და მშრომელთა მოთხოვნილებანიც განსაკუთრებით განუვითარებელი იყო-

უფრო ჩამორჩენილ ტიპის წარმოებაში, რომელიც კაპიტალისტურ საშინაო მრეწველობის სისტემის თანახმად იყო მოწყობილი, მწარმოებლების ხელფასი დაახლოვებით ისეთივე იყო, როგორც მანუფაქტურაში, თითქმის უფრო დაბალიც. სავაჭრო კაპიტალი უფრო ნაკლებ ზრუნავს მწარმოებელზე (მუშაზე), ვინემ სამრეწველო, რომლისთვისაც სულის დაფუძვლედ დაუძღურებული, გაძვალტყავებული მუშა პირდაპირ საზარალოა.

სამუშაო ხელფასის აწევას მანუფაქტურულ ხანაში ხელს უწყობს ის ფაქტი, რომ დედაკაცისა და ბავშვის შრომა ძალიან მცირეთაა გავრცელებული: მთელი ოჯახიდან სამუშაო ძალას ჰყიდის, ჩვეულებრივ, მხოლოდ ერთი კაცი; ამნაირათ, ერთი სამუშაო ძალის გაყიდვა მოელს ოჯახს აწვდის არსებობის საშუალებას. ამიტომ დედაკაცი ამ ეპოქაშიაც განაგრძობს იმავე „ნატურალურ-სამეურნეო“ როლის ასრულებას ოჯახში, როგორც წვრილ-ბურჟუაზიულ ეპოქაში: ის შინაური, საოჯახო მეურნეობის მართვა-გამგეობით კმაყოფილდება.

დაბალ სამუშაო ხელფასს მანუფაქტურულ ეპოქაში თანა სდევს, ჩვეულებრივ, საშუალოთ გრძელი სამუშაო დღე და შრომის საშუალოთ ძლიერი ინტენსივობა.

მანუფაქტურულ ეპოქის დასაწყისში სამუშაო დღის სიგრძე ბევრით არ განიზრჩევა იმ სამუშაო დღისაგან, რომელიც არსებობდა ქარგლებისათვის ხელოსნობის აყვავების ხანაში, ე. ი. 9—10 საათს არ აღემატებოდა დღე და ღამეში, ხოლო ჰანდისხან კი ამაზე ნაკლებიც იყო. მე-XVII საუკუნის ერთი მწერალი დიდის მწუხარებით აღნიშნავს ინგლისელ მუშების ეგვიზმსა და სიზარმაცეს: „ისინიო, —სჩივის ხსენებული მწერალი, —წაიმუშავებენ კვირაში რაღაც 4—5 დღეს რვა-რვა საათს და ამაში ხელფასათ იღებენ ცხოვრებისათვის საჭირო აუცილებელ საშუალებებს, ხოლო იმაზე კი სრულიათაც არ დარდობენ, რომ მეტი იშრომონო“...

რთული შრომის წარმომადგენელთათვის სამუშაო დროის



ასეთი შემოკლება, უმთავრესათ, იმითი აიხსნება, რომ შრომის ბაზრის პირობები მეტი-მეტათ სასარგებლო იყო მათთვის. მარტივი შრომის წარმომადგენელთა მდგომარეობა კი, უმთავრესათ, მათი მოთხოვნილებების განუვითარებლობაზე იყო დაბოკიდებული: უფრო მეტისა და ხანგრძლივის შრომით მეტი ხელფასის აღების სურვილი ძლიერ სუსტი და სრულიათ უღონო საშუალება იყო მარტივი შრომის წარმომადგენელთათვის მდგომარეობის გასაუმჯობესებლათ. სწორეთ ამავე მიზეზებით აიხსნება აგრეთვე შრომის, შედარებით, ნაკლები ინტენსივობაც.

საქმის ასეთი მდგომარეობა აიძულებდა მაშინდელს კანონმდებლობას, რაიმე ღონისძიებანი მიეღო მუშების გადაჭარბებულ „სიზარმაცისა“ და „ეგოიზმის“ წინააღმდეგ. ამით აიხსნება, პირველ ყოვლისა, სასტიკი კანონების გამოცემა მაწანწალათა, ე. ი. უმუშევარ მუშათა, წინააღმდეგ, რომელნიც ვალდებული იყვენ რაიმე საქმე გაეჩინათ და სადმე მიქირავებოდენ ვისმე, რომ ჯამაგირიანი გამხდარიყვენ, თუ სურდათ თავი დაეღწიათ სასტიკი სასჯელისაგან—გამათრახებიდან დაწყებული—სახრჩობელამდე, ამ წესით უსახლკარო ხალხის მასსადისციპლინას აჩვენდენ, რომ სამრეწველო კაპიტალის მიზნებისათვის გამოსადეგი გამხდარიყვენ, რომ ამნაირათ გაედიდებინათ შრომის მიწოდება და იძულებული გაეხადათ დანარჩენი მუშები ურჩობაზე ხელი აეღოთ და თავიანთ ქირვეულობისათვის ფრთები შეეკვეცათ. მაგრამ ამ გზით მიზანს ძალიან ნაკლებათ აღწევდენ.

შემდეგ, კანონით ისაზღვრებოდა სამუშაო დღე: შემოღებულ იქმნა და დაკანონდა სამუშაო დღის **უმცირესი** სიგრძე. მაგ., მე-XVII საუკუნეში ინგლისის კანონები საზღვრავდა სამუშაო დღის სიგრძეს 11—12 საათით, და თუ ხელშეკრულობაში მუშა და კაპიტალისტი ამაზე ნაკლებ სამუშაო დღეზე მორიგდებოდენ, ორთავეს—კაპიტალისტსაცა და მუშასაც—ჯარიმას ახდევინებდენ. მარა პრაქტიკაში ასეთი კანონები სი-

სწორით ვერ განხორციელდებოდა: ხშირათ ამას ხერხიანათ უვლიდენ გვერდს, ან კიდევ პირდაპირ არღვევდენ.

მანუფაქტურულ ეპოქის უკანასკნელ საფეხურებზე საქმე, ცოტა არ იყოს, შეიცვალა, და ისიც არა მუშების სასარგებლოთ. გლეხებისათვის მიწა-წყალის ჩამორთმევა, რომელსაც ჯერ კიდევ გრძელდებოდა, და წვრილი წარმოების დაცემა — უფრო და უფრო ამრავლებდა პროლეტარიატის რიცხვს. ვერც სამანუფაქტურო წარმოება, ვერც ხელოსნობის დარჩენილი დარგები ვერ ახერხებდა ამ დამშეულ ხალხის მასსისათვის სამყოფ სამუშაოს მიცემას. სამუშაო ბაზარზე კონკურენცია დღითიდღე მწვავედებოდა.

მიუხედავათ ამისა, სამუშაო დღის სიგრძე ძლიერ ნელა მატულობს. უტყუარ საბუთების მოყვანა ძნელია, მარა შემდეგი ფაქტი უეჭველათ ამტკიცებს, რომ თითქმის სამანუფაქტურო ხანის მიწურულშიაც კი არ იყო სამუშაო დღე დიდთ ხანგრძლივი. 1770 წელში ერთი ეკონომიური გამოკვლევების ავტორი ასეთ პროექტს გეაწვდის: ინგლისი რომ ყველა უმუშევართა და უქმათ მოწანწაღეთაგან გავანთავისუფლოთ, ამათვის უნდა აშენდეს ისეთი უშველებელი სამუშაო სახლი, რომელიც, როგორც თვით პროექტის ავტორი ამბობს, უნდა წარმოადგენდეს ნამდვილ „სახლს საშინელებისას“. იმაში დამწყვედეულებს უნდა ეძლეოდეთ ცხოვრებისათვის აუცილებელი საშუალებანი, მაგრამ, სამაგიეროთ, უნდა ამუშაონ „სრული 12 საათი დღე-და-ღამეში“. თუ რომ „საშინელების სახლისათვის“ სასურველათ მიაჩნიათ 12-საათიანი სამუშაო დღე, უნდა ვიფიქროთ, რომ სამუშაო დღის ჩვეულებრივი სიგრძე გაცილებით ნაკლები უნდა ყოფილიყო.

## 5. მანუფაქტურულ ხანის საზოგადოებრივ ფსიხო-

### ლოგიის ძირითადი თვისებანი.

სამრეწველო კაპიტალიზმის პირველ — მანუფაქტურულ ხანაში გრძელდება პიროვნების განთავისუფლება სხვადასხვა

ავტორიტეტების ოპეკისაგან, რომელიც ფეოდალიზმის დრო-  
იდან იყო დარჩენილი. ისპობა ბატონ-ყმობა ყველგან, სადაც  
კი მას აქამდე მოუღწევია. დიდის სისწრაფით ეცემა კათოლი-  
კეთა ორგანიზაციების საზოგადოებრივი ძალა და გავლენა; სა-  
ბოლოვით კარგავენ თავის მნიშვნელობას ცეხები; საქმეთა  
საზოგადო მსვლელობის შესაფერათ იცვლება პოლიტიკური  
ფორმებიც: აბსოლიუტური მონარქიის ფორმები ზოგან რბილ-  
დებიან და უფრო ლმობიერ კულტურულ ელფერს იღებენ  
(„განათლებული დესპოტიზმი“), ხოლო ზოგან კი კონსტიტუ-  
ციური და პარლამენტარული ფორმები მყარდება (ჩვეულებ-  
რივ, სახალხო რევოლიუციების საშუალებით). ყველა ამას ერ-  
თი შედეგი აქვს: ისპობა ყოველივე დაბრკოლება ინდივიდუ-  
ალური მეურნეობისა და ცალკე პიროვნების განვითარებისა-  
თვის. და ეს კი წინანდელზე უფრო აადვილებს ცხოვრების ახალ  
საზოგადოებრივ ფორმების შემუშავებას.

მაგრამ თუ ადამიანის პიროვნებას თავის განვითარების გზაზე  
ჩნაკლები დაბრკოლებანი ეღობება წინ გარეშე ავტორიტეტე-  
ბის მხრივ, თუმცა მისი მოქმედების გაფართოვებისათვის **ფო-**  
**რმალური** საზღვრები უკვე ინგრევა, —სამაგიეროთ, ძალაში  
რჩება **მატერიალური** საზღვრები: მრავალ შემთხვევაში გან-  
ვითარების შესაძლებლობა იჩაგრება და სუსტდება იმით რომ  
საამისოთ საჭირო მატერიალური პირობები საკმაოთ განვითა-  
რებული არაა. ამ მხრივ საზოგადოების სხვა-და-სხვა ჯგუფებს  
ყველას ერთნაირი დაბრკოლებანი როდი უხვდებათ წინ.

სიმდიდრის ზრდა-მოგროვება იმ კლასების ხელში, რო-  
მელთაც საორგანიზატორო მოქმედება (საწარმოვო და განსა-  
კუთრებით განაწილებელი) ეკუთვნით, თავის-თავათ ამ კლას-  
ების ბევრ წარმომადგენლებს საშუალებას აძლევს მთელი თა-  
ვისი ძალღონე გონებრივ შრომას მოახმარონ. ამავე დროს სა-  
წარმოვო და სამიმოსვლო ტენიკის განვითარება და საორგა-  
ნიზატორო მოქმედების გართულება წარმოებაში აძლიერებს  
ვონებრივ შრომის მოთხოვნილებას: კაპიტალს ესაჭიროება

ინჟინერები, განსწავლული ტექნიკოსები, მეცნიერულათ განათლებული მეზღვაურნი, ბუჰალტერები, ეკონომისტები და სხვ.; სახელმწიფოს სჭირია განათლებული მოხელეები, აფიცრები და სხვ... ამ საჭიროებას აკმაყოფილებს მრავალ-რიცხოვანი ბურჟუაზიული ინტელიგენცია. იმისი შრომა კარგათ ჯილდოვდება მის მაღალ მოთხოვნილებათა და პრივილეგიურ მდგომარეობის შესაფერათ. ინტელიგენცია ეძლევა მხოლოდ ერთათ-ერთ გონებრივ შრომას, მას სრული შეძლება აქვს კიდევ უფრო განავითაროს შრომის ნაყოფიერება თავის დარგში. ამნაირათ, საზოგადოების ზედა წრეები, მიწათმფლობელთაგან დაწყებული და ბურჟუაზიულ ინტელიგენციით გათავებული, თითქმის არავითარ დაბრკოლებებს არა ხვდებიან თავის განვითარებაში.

სულ სხვაგვარ მდგომარეობაში არიან ის კლასები, რომლებიც წარმოების საერთო სისტემაში, მომეტებულ ნაწილათ, აღმასრულებელ როლს თამაშობენ. როგორც სამუშაო ხელფასზე მსჯელობის დროს გვქონდა განმარტებული, ამ ხანაში მუშის ცხოვრების მატერიალური პირობები სრულიათაც არ უწყობდა ხელს მის განვითარებას; დაბალი სამუშაო ხელფასი, რომელიც სავსებით შეეფერებოდა მის განუვითარებელ მოთხოვნილებებს, თითქმის ყოველსავე საშუალებას უსპობდა მას განვითარებისათვის. მუშებთან ერთსა და იმავე დონეზე, — და ხან კიდევ უფრო დაბლა, — იდგენ ამ მხრივ სავაჭრო კაპიტალის ხელში ჩააცვივნილი წვრილი შინაურ-მრეწველები.

მხოლოდ რთული შრომის წარმომადგენლებს ჰქონდათ რამდენიმეთ იმის შეძლება, რომ გონებრივი ცხოვრებით ეცხოვრათ, რადგან ისინი, შედარებით, დიდ ხელფასს იღებდნენ. მაგრამ ესენი ხომ მუშათა კლასის მხოლოდ ნაწილს წარმოადგენენ, და ისიც განცალკევებულ ნაწილს; იმათს შედარებით კარგ მდგომარეობას თითქმის არავითარი გავლენა არა ჰქონდა დანარჩენ მუშების სულიერ ცხოვრებაზე. (საზოგადოთ, ცხოვრების მატერიალურ პირობების უკიდურეს სხვა-და-სხვაო-

შის გამო, მანუფაქტურულ ეპოქის მუშები ფაქტიურათ კიდევ არ წარმოადგენდნენ ერთ კლასს: ერთობა-სოლიდარობის შეგნება მათში ძლიერ სუსტათ იყო განვითარებული).

მეტი არ იქნება აღვნიშნათ, რომ მანუფაქტურული შრომის განაწილება, რომლის მიზანია ყოველივე მუშაობა უუმარტივეს თანაბრებით დაადასტურებს და თვითოეული მათგანი ცალკე მუშას მიანდოს, თავის-თავათ არ წარმოადგენს განვითარებისათვის სკელის შემწყობა ზირობას. მუშას იგი საშინლათ ვიწრო სამოქმედო ფარგლებში ათავსებს. ერთფეროვანი, წმინდა მექანიკური მუშაობა, ერთისა და იმავე მასლისა და ერთისა და იმავე იარაღით მზადება აწლუნგებს ადამიანს განუბრავათ და მანქანათ აქცევს მას. მარა ამ მოვლენის გაუქმნაც არ უნდა გავაზვიადოთ: როცა შრომა განუბრავათ უშინაარსლათ, მაგრამ იმავე დროს მუშას ენერჯია რჩება განვითარებისათვის, მასში სულიერი ცხოვრება მანაც შესძლებს ფართოთ გადაიზოდოს და განვითარდეს თავის სპეციალურ სელობის გარეშე. მაგრამ მანუფაქტურის მუშებში ასეთი სუბიექტი ენერჯია ძლიერ იშვიათი განმსჯელი იყო.

საერთოთ უნდა ვთქვათ, რომ მანუფაქტურულ ეპოქის დამახასიათებელია გონებრივი შრომის გამოყოფა ფიზიკურისაგან, რაიცა თუმცა ზრდის ორივე შრომის ნაყოფიერებას, მაგრამ, სამაგიეროთ, უთანასწორო პირობებში აყენებს საზოგადოების სხვა-და-სხვა ჯგუფების ფსიხიურ განვითარებას.

შემეცნების მასლის რაოდენობა, რომელსაც იძლევა საზოგადოების საწარმოვო ცხოვრება, საკმაოთ იზრდება; ფართოვდება კულტურულ ხალხთა საწარმოვო მოქმედების ფარგლები და დედა-მიწის სულ ახალ-ახალ ადგილებში იკიდებს ფეხს; მეტის ენერჯიით ამუშავებენ თვითოეული ქვეყნის ბუნებრივ სიმდიდრეს, და ყოველივე ეს იწვევს პირდაპირ სატეხნიკო მეცნიერებათა პროგრესს; მას უკან მისდევს თავის განვითარებაში მასთან მკიდროთ დაკავშირებული საბუნებისმეტყველო მეცნიერებათა განვითარება. მე-XVI, XVII და XVIII საუკუნეები სწორეთ მათემატიკის, თეორეტიული მექანიკის,

ფიზიკისა და ქიმიის, შემდეგ კი უფრო რთულ — ბიოლოგიურ მეცნიერებათა სწრაფი განვითარების ეპოქათ უნდა ჩაითვალოს. მეზღვაურობის სწრაფი განვითარება დიდ გავლენას ახდენს, საზოგადოთ, ყველა საბუნებისმეტყველო მეცნიერებათა პროგრესზე, უადვილებს ევროპელებს სხვა-და-სხვა კუთხეთა ბუნების შესწავლას; მაგრამ განსაკუთრებით ძლიერი წინსვლა დაეტყო ასტრონომიას, — იმ მეცნიერებას, რომელსაც ყველაზე მეტი მნიშვნელობა აქვს ზღვაოსნობისათვის. ასტრონომიის პროგრესი მკიდროთ შეკავშირებული იყო საოპტიკო იარაღების გამოგონებასა და გაუმჯობესებასთან, რამაც, თავის მხრივ, ძლიერ დააჩქარა ყველა იმ მეცნიერებათა განვითარება, რომელთა საგანს ცოცხალი ბუნება წარმოადგენს.

ტექნიკური პროგრესი სხვა-და-სხვა გზითა და საშუალებით აუცილებლათ და თან შესაძლებლათ ხდის შემეცნების განვითარებას, რომელიც რეალურათ პირველისაგან განუყოფელია და მის პირდაპირ გაგრძელებას წარმოადგენს.

შემეცნების პროგრესს სამანუფაქტურო კაპიტალიზმის ეპოქაში დიდი მნიშვნელობა აქვს თვით კაპიტალიზმის შემდეგი განვითარებისათვის. მეცნიერების განვითარების მხოლოდ განსაზღვრულ საფეხურზეა შესაძლებელი სამანუფაქტურო კაპიტალიზმის სამანქანო კაპიტალიზმით გადაქცევა.

ცოდნათა განვითარება უფრო ღრმათ და ფართეთ ხდებოდა. ის საზოგადოებრივი მოთხოვნილებანი, რომელიც სავაჭრო კაპიტალის ხანაში ხელს უწყობდა ცოდნათა გავრცელების ზრდას ხალხის ფართე მასსაში, უფრო მეტის ძლიერებით განაგრძობს მოქმედებას მანუფაქტურულ ეპოქაში.

მაგრამ მაინც არ შეიძლება ითქვას, რომ ამ ეპოქაში სწავლა-განათლება ძლიერ ფართეთ იყო გავრცელებული: როგორც მანუფაქტურა, ისე კაპიტალისტური მიწათმოქმედებაც ძლიერ ნაკლებათ საჭიროებს და ნაკლებათ თხოულობს წერა-კითხვის მცოდნეს, ან რამდენიმეთ განვითარებულ მუშას.

წარმოებისა და შემეცნების განვითარება, ადამიანის გაბა-

ტონება ბუნების ძალებზე თან-და-თან ძირს უთხრის ნატურალურ ფეტიშიზმის ნაშთებს და აჩქარებს იმათს დამხობას, მაგრამ საბოლოოვით იმათი გაქრობა ჯერ კიდევ შორსაა: ბუნებაზე კაცობრიობა საბოლოოვით იმარჯვებს არა ამ ხანაში, არამედ უფრო გვიან.

საზოგადოებრივი ურთიერთობის მბრძანებლობა ადამიანზე ამ ხანაში სრულიად შეურყეველი რჩება,—მატულობს კიდევ ცვლისა და კონკურენციის საზოგადო განვითარების წყალობით. შეურყეველი რჩება აგრეთვე ამ მბრძანებლობისაგან გამომდინარე ცვლის ფეტიშიზმი, საზოგადოებრივი პროცესების უკუღმართათ გაგება.

ამ ეპოქის ეკონომიურ შესუღულებათა განხილვით ჩვენ შეგვიძლია უფრო ადვილათ გავარკვიოთ, ერთის მხრით, სწოვადობრივ სინამდვილის ფეტიშისტურათ გაკება ადამიანის-მიერ; მეორეს მხრით—ამ სინამდვილის სწორი შემუცხების წარმოქმნა, რაც მხოლოდ იმდენათ ვითარდება, რამდენათაც ნებას იძლევიდა ფაქტიური საზოგადოებრივი ურთიერთობანი და მასთან მიუცილებლათ დაკავშირებული ფეტიშიზმი.

სავაჭრო-სამრეწველო კაპიტალი, რა სისითაც იგი არსებობდა შინაურ მრეწველობის კაპიტალისტურ სისტემაში, და აგრეთვე მხოლოდ ეს-და-სან დაბადებულ წმინდა-სამრეწველო კაპიტალის ინტერესები და შესუღულებანი სისწორით გამოსატუღათ მერკანტილური მოძღვრებისა ანუ „სავაჭრო ბაღანის“ სკოლის ეკონომისტების ნაწერებში.

ამ ეპოქაში სცვლელმა ურთიერთობამ შექქმნა უკვე სავსათ მტკიცე და მჭიდრო კავშირი იმ ვეებერთელა კუთხეების ცალკე ქვეუნების ეკონომიურ ცხოვრებაში, რომელი ქვეუნებითაც იუთუა ევროპა. ეს კავშირი, როგორც ზემოთ იუთ ახსნილი, თავის სრულ გამოხატულებას ზოულად სცდითნაღურ. სხელმწიფოში. მაგრამ განცალკევებულ ქვეუნებს შორისაც იწეება სულ უფრო და უფრო ფართე ცვლა და მიმოსვლა; სხვა-და-სხვა ქვეუნის კაპიტალები სავრთაშორისო ბაზარზე გამოდიან და იქ ერთმანეთს შორის ცხარე კონკურენციას აჩადებენ, რომლის დროსაც შათი ინტერესები ხშირათ ერთმან-

ნეთს ეჯახება. მაგ., მე-XVII საუკუნის დასაწყისში ინგლისის კაბი-  
ტალისტები ეველახე უფრო იმას უნდა ცდილიყვნენ, რომ უზრუნველ  
ეყოთ თავიანთთვის თავის ქვეყნის შინაგანი ბაზრის ექსპლუატაცია,  
და ამ მიზნით დაეცვათ იგი უფრო განვითარებულ ჰოლანდიურ კა-  
ბიტალის შემოჭრისაგან; ხოლო ამის შემდეგ კი იმაზე უნდა ეზრუ-  
ნათ, რომ თავისუფალი მსვლელობა ჰქონდეთ საფრანგეთის შინა-  
გან ბაზარზე. სწორეთ ასეთსავე ლტოლვილებებს იქნეს თავის მხრით  
საფრანგეთის კაბიტალიც. საზოგადოთ, თვითოეულ ქვეყნის კაბიტალს  
სურს საკუთარი ქვეყნის წარმოებაზე სრულად გულ-დამშვიდებით  
იანტონოს, და თან იმაზედაც ოცნებობს, რომ სხვა ქვეყნების წარ-  
მოება როგორმე დაიმორჩილოს.

ასეთია ის ზრქტიული ინტერესები, რომლებსედაც ეყრდნო-  
ბა „სავაჭრო ბალანსის“ მოძღვრება, ანუ სკოლა. რაც შეეება თეო-  
რეტიულ საფუძველს, ამ მხრივ ის იმეორებს წინანდელ სკოლის  
შეხედულებას, — ამასაც ფული ერთათ-ერთ სიმდიდრეთ მიაჩნია. მერ-  
კანტილისტისათვის ფულს და მხოლოდ ფულს აქვს **თავის-თავით**  
ღირებულება; სხვა საქონლებს კი აქვს ღირებულება მხოლოდ იმდუ-  
ნას, რამდენათაც შესაძლებელია იმათი ფულზე გაცვლა. ქვეყნის ნამ-  
დვილი ეკონომიური ძალა იზომება ფულის რაოდენობით, და ამ  
რაოდენობის მომატება კი ნიშნავს ეკონომიურ ძალის მომატებასაც.  
თუ გვინდა გავიგოთ, რანაირათ იქმნა დაცული ამ ხანაში ასეთი  
ტალანტი და მოუხეშავი ფეოქიპისტური შეხედულება, უნდა გვახსოვ-  
დეს, რომ მაშინ რაოდენობით ჯერ ისევე სავაჭრო კაბიტალი სჭარბობ-  
და, და იმას ხომ, უმთავრესათ, ფულის სახე და ფორმა აქვს; სამრე-  
წველო კაბიტალი კი, რომელიც, უმთავრესათ, წარმოების საშუალება-  
თა ფორმით არსებობს, მხოლოდ ის-ის იყო ისახებოდა, ჩნდებოდა.

მაგრამ თუ იმ შეხედულებიდან, რომ ფული ერთად-ერთი წყა-  
რთა სიმდიდრისა, წვრილ-ბურჟუას, და მასთან ერთათ — „ფულებრივი  
ბალანსის“ სკოლას, ასეთი დასკვნა გამოჰყავდა, რომ ფული, რაც  
შეიძლება, ნაკლები უნდა იხარჯებოდეს, — კაბიტალისტი და „სავა-  
ჭრო ბალანსის“ სკოლა კი სულ სხვა დასკვნას დაადგენ: ისინი ამბობ-  
დენ, — მკამსადამე, ფული ისეთნაირათ უნდა დავხარჯოთ, რომ, რაც



შეიძლება, მეტი მოკება მივიღოთ. მხვილი ბურჟუა წვრილმას მხოლოდობას, უაირათს არას დაგიდებს, იგი ეგულა ამებზე მადლად სდგას, — მას თვითონ ცხორება სწავლის ამას. იგი ილამქრებს ძველი კანონების წინააღმდეგ, რომელიც უშლის მას ფუფუნება-განცხრომას: მისი აზრით, ფუფუნება დიდაც სსსრკებლთა, ვინაიდან ჰქმნის ბაზარს მრავალ ნაწარმოებთათვის. მაგრამ ეს ცოტაა, — მსხვილი ბურჟუა წინააღმდეგობა ეგულა წინააღმდეგ შემავიწროებელ კანონებისა, რომლებიც ხელს უშლიდენ სსსრკარ-გარეთ ფუფუნის გატანას: მან იცის, რომ ხანდისხან ბევრათ სჯობია სსსრკარ-გარეთ ერთბაშად ბევრი ფუფუნის გატანა, რომ შემდეგ კიდევ უფრო მეტი შემოიტანოს, როგორც ეს, მაგ., ხდება სხვა-და-სხვა საქონლების ეიდვა-გაყიდვის დროს.

კერძო ზირებისა და კომპანიების მონობოლეებს ახალი სკოლის წარმომადგენლები, უმეტეს შემთხვევაში, მტრულად თვალთ უყურებენ, რაც ადვილი მისახვედრია: მონობოლეა სსსრკებლობას აძლევს მხოლოდ თათბარობა, რამდენისამე ზირს და ამით შესარალებულია ეგულა დანარჩენ კაპიტალისტისთვის, რადგან აიძულებს მათ ძვირათ იყიდონ მონობოლეურათ დამზადებული ნაწარმოები; ამას გარდა, მონობოლეა შურსა და მტრობასაც იწვევს თავის დიდის მოგებით.

ნაციონალურ კაპიტალის დაცვის სურვილი უცხო კაპიტალთან კონკურენციისაგან აიძულებს მერკანტილისტებს მოიახროფონ სხელ-მწითოლსაგან, რომ მან შემოსატან სსსრკარ სავსებს დიდი ბაჟები დააღვას. მაგრამ, „ფუფუნის ბაღანის“ სკოლის წინააღმდეგ, ახალი სკოლა თხოულობს შემოსაზიდ ნედლ მასალებსა და იარაღებზე ბაჟების დაკლებას, რადგან სამრეწველო კაპიტალისთვის სსსრკეულია აუცილებელი სწარმოვო საშუალებანი, რაც შეიძლება, იათთ შეიძინოს. შემდეგ, ახალი სკოლა ცდილობს არა მარტო შინაგანი ბაზრის შენარჩუნებას, არამედ გარეშე ბაზრის დაზურობასაც, და ამიტომ გასაზიდი ბაჟების დაკლებისა და გაზიდვის გააღვილების მომხრეა.

სსსრკადოთ, მერკანტილური სკოლა თხოულობს ფართო, მრავალ-მხრივ სხელმწიფოებრივ ჩარევას ეკონომიურ ცხოვრებაში, მარა ისეთ ჩარევას, რომელიც კაპიტალის განვითარებას გამოადგება.

ამა თუ იმ ქვეყნის კაპიტალიზმი, თავისი სინთეზის გამო, ხშირათ საჭიროებს სახელმწიფოს დახმარებასა და მოარგველობას, რადგან უმისრთ მისთვის შეტათ ისეაა არა თუ უცხოელ კაპიტალისტებისათვის წინააღმდეგობის გაწევა, არამედ დამოუკიდებელ წვრილ მწარმოებლებთან კონკურენციაში გამარჯვებაც კი. ამიტომ ის მუდამ სახელმწიფოს შეჭვალადებს და სთხოვს, რომ მან უზრუნველ ჰქონს მისთვის ნაციონალური მონოპოლია და დაიხსნას იგი უცხოეთის კონკურენციისაგან.

სახელმწიფოსაც მედგრათ გაჭევადა ცხოვრებაში მერკანტილიზმის მოთხოვნილებანი: ის არა თუ ქმნიდა შესაფერი ბაჟების სისტემას უცხოეთიდან შემოსატან ნაწარმებისათვის, არამედ სხვა მრავალ საშუალებებითაც მოარგველობას უწევდა და ეხმარებოდა შინაუბ კაპიტალს.

მაგალითათ, საფრანგეთის შთავრობა კოლბერის დროს (ლუი მე-XIV მეფობაში) არა გამარბდა უცხოეთის სამანუფაქტურთა ნაწარმობებზე „აკრძალვითი ბაჟადების სისტემის“ და უფველ დონესა ხმარობდა ნაციონალური წარმოების ტექნიკურათ აღმრძინებისათვის; იგი იზიდავდა საფრანგეთში საზღვარ-გარეთიდან დასელოვნებულ, გამოცდილ მუშებს, მოსყიდვის შემწეობით იკებდა და ტყობილობდა საფრანგეთის კაპიტალისტებისათვის უცხოეთის მანუფაქტურების სამრეწველო სეკტორებს (საიდუმლოებს); ის სავალდებულოთ ხდიდა მანუფაქტურებისათვის წარმოების განსაზღვრულ წესების შემოღებას, რომელიც მაშინ საუკეთესოთ ითვლებოდა; იგი თხზავდა დაწვრილებითი რეგლამენტებს, რომლებშიაც, როგორც საამქრო სტატუტებში, დაწვრილებით იყო აღნიშნული საქონლის ღირსება და წარმოების უფელ სხვა წვრილმანები. ასეთი წვრილმანი ჩარევა სამრეწველო დაწესებულებათა ტექნიკაში მაშინ, უმეტეს შემთხვევებში, სასარგებლო იყო წარმოების განვითარებისათვის, იმიტომ, რომ შთავრობა გაოცაციებით თვალ-უურს ადევნებდა მრეწველობის განვითარებას. ხოც შემთხვევაში სახელმწიფოთ თავის კაპიტალითაც კი ეხმარებოდა მანუფაქტურისტებს, ხოლო ბაზრების მოსაზრებულათ კი იგი ამისთვის არ კრიდებოდა.

ის ზომები, რომელსაც ხმარობდა სახელმწიფო თავის პროტექციონურ პოლიტიკაში, საზოგადოთ, მეტათ სხვა-და-სხვა გვარი, ხანდისხან კიდევ მეტათ ორიგინალურიც. იყო. 1563 წელს ინგლისის დედოფალი ელისაბედი, თუკზაობის განსავითარებლათ, აწესებს სავალდებულო მარხვას—კვირაში ორ ღღეს. 1666 წელს ინგლისში გამოიცა კანონი, რომელიც დიდის წარბიით ემუქრებოდა უკუღას, ვინც მიცვალებულებს შალის სამოსელში არ დამარხვდა.

დამმუშავებელ მრეწველობის მოვრეულობას სახელმწიფოს-მიერ სხვა-და-სხვა ფორმზ ქონდა, რომელთა შორის დიდი ისტორიული მნიშვნელობა აქვს „საკოლნითო (სახალქონო) პოლიტიკას“. ამ პოლიტიკის დედა-აზრი იმაში მდგომარეობს, რომ კოლთნიებს (ასალქონებს) არა ქონდათ უფლება თავის მარუფაქტურები კამართათ, ნუღლი მასლების კახიდვს კი შეუძლოთ მხოლოდ მეტროპოლიაში. ასალქონების ბაზრების ასეთმა ექსპლუატაციამ ძლიერ დააჩქარა, მაგ., ინგლისის კაპიტალიზმის განვითარება.

კრომველის „სახავოსო აქტის“ ძალით, ინგლისის სალქონებში საქონლების შეტანა და გამოტანა მხოლოდ ინგლისის გემებით უნდა მომხდარიყო, თვითონ ინგლისში კო უცხოელებს უფლება ჰქონდათ შეეტანათ თავის გემებით მხოლოდ საკუთარ ქვეყნების საწარმოები. ამზიანათ, ავითონ ინგლისიცა და იმისი სალქონებიც ინგლისის კაპიტალისტებისათვის უზრუნველყოფილ ბაზრებს წარმოადგენდნ.

სახლქონთა პოლიტიკაში დიდი ადგილი უჭირა აგრეთვე მონთ-პოლიის სისტემას: ერთის მხრით, ამას თხოულობდა ხაზინის ინტორქნები, მეორეს მხრით კი—კერძო ინიციატივა, შესაძლოა, ჯერ ისე დიდათ განვითარებული არ იყო, რომ დაუნმარებლათ და წაუხალისებლათ შეძლებოდა ასეთ რთულსა და საალაღბლო სახალქონო წარმოების კაძლოა. კაპიტალისტების მისგილ კომპანიებს, სხვა მრავალგვარ კონომიურ მეღვათებთან ერთათ, სურთო იწარითა ან ერთიანათ ეიდვით (ОТКУПЪ) ეძლეოდათ ხოლმე ზოგერთი სალქონებში ეოველგვარ სავაწრო საქმეების წარმოება. ასეთ კომპანიებში ეველაზე უფრო მესანიშნავი იყო ინგლისელების „ისტ-ინდიის კომ-

ზანია“: იმას თავისი გაიძვერულისა და მუხანათურ ზოლიტიკის წყალობითა და ომების დახმარებით, ხელში ჩაიგდო აუარებელი ადგილმამულები, რომელზედაც რამდენიმე ათი მილიონი ხალხი ცხოვრობს.

მოსარქიასა „ზოლიტიკისური ზოლიტიკა“ ასე ზრატკიკულასა ახორციელებდა კანტალისტურ წარმომების განვითარების მოთხოვნალებს, რომლებიც თეორეტიულასა „საგაჭრო ბალანსის“ სკალის შესედულეებში იხატებოდენ.

„საგაჭრო ბალანსის“ სკალაში აღმოცენდა ზირველათ ეკონომიურ მოვლენების „კანონ-წესიერების“ იდეა. ეს ფრიად ღირსშესანიშნავი იდეაა, ურთმლისრთაც შეუძლებელი იყო ეკონომიურ მეცნიერების აღორძინება, რადგან მეცნიერება შეუძლებელია იქ, სადაც მოვლენათა კანონების ძიება არ არსებობს. უველასზე ზირველათ თამა მიონმა (XVII საუკუნის დამდეგს) კამოსთქვა ის აზრი, რომ ეკონომიური ცხოვრება თავის საკუთარ კანონებს ემორჩილება. მისი აზრით, სასხელმწიფოს მხრივ მიღებულ ძალმომრეობითი ზომებს შეუძლიან მხოლოდ დროებით შესცვალოს მოვლენათა მსვლელობა, შემდეგ კი მანაც ეკონომიკის საკუთარი კანონები იმარჯვებს და უველასიერი ისეუ ისე თავის კალაზობტში დგება. ასეთი შესედულეების შესამუშავებლას, ცხადია, მასლები მისცა მას სასხელმწიფოს ზოგიერთ ღონისძიებათა დამარცხებამ, — იმ ღონისძიებათა, რომელიც არ შეეუერებოდა თავის დროის მოთხოვნილებებს, როგორიც იყო მაგ., „ფულის ბალანსის“ სისტემა.

თუ ახლათ ჩასახულ, ჯერ კიდევ ფესვ-მოუმაგრებულ კანტალისონისათვის მოვარველობითი სისტემა ძლიერ სასასარგებლოა და ბევრ შემთხვევაში აუცილებელიც, ეს კიდევ იმას არ ნიშნავს, რომ ასეთივე მნიშვნელობა ექნება მას კანტალისტურ განვითარების შემდეგ საფეხურებზედაც. ადრე თუ გვიან, დადგება ისეთი წუთი, როდესაც სამრეწველო კანტალის თავის-თავათაც იმდენათ საკმარ ძალადურება, რომ სხვის დაუხმარებლათ გაუძღვას თავის საქმეს, — მაშინ სასხელმწიფოს მხრუნველობითი „აზვეკა“ მისთვის შემავიწროებული და შემავიწროებელი სდება.

ზირველ ეოფლისა, რამდენათაც ქვეყნის მიჯნისა მატულაბს სა-

მანუაქტურთა საქონლების ხმარება, იმდენათ უფრო მეტათ ილასქრებს ჰროტექტიონიზმის წინააღმდეგ საშუალო და წვრილი ბურჟუა, რომელიც იეფლიფება ამ ჰროტექტიონიზმით, როგორც მხმარებელი. მართლაც-და, რას წარმოადგენს, მხმარებელის თვალსაზრისით, ჰროტექტიონიზმი?

ვთქვათ, ინგლისში მატულის ქსოვილების წარმოება ძლიერ განვითარებულია, ამ დარგში შრომის ნაყოფიერება ძლიერ დიდია, და ინგლისელ კაპიტალისტებსაც შეეძლება აქვთ საკმაოდ დიდის მოცუბით დაფარონ ქსოვილების დამზადებაზე და საფრანგეთში მიტანასაც გადებულად ხარჯები, თუ იქ თითო მეტრ ქსოვილს 2 ფრანკათ \*) გაუიდიან; საფრანგეთში კი, ვთქვათ, მატულებობის წარმოება მხოლოდ ახლა იწყება, იმისი ტექნიკა ცუდია და თითო მეტრის 3 ფრანკზე იათათ გაუიფა ფრანგ კაპიტალისტებს ხელს არ აძლევს. ამკარა, ინგლისელი კაპიტალისტები დამარცხებენ ფრანგ კაპიტალისტებს საფრანგეთის ბაზარზე, — მასანდამე, მატულებობის წარმოება საფრანგეთში უეჭველათ უნდა დაეცეს. ამ განსაცდელის თავიდან ასომარებლათ, სახელმწიფო სწესებს ერთ მეტრ მატულის ქსოვილზე შემოსატან ბაჟათ —  $1\frac{1}{2}$  ფრანკს. ინგლისის საქონელი ამის შემდეგ შეუძლებელია  $3\frac{1}{2}$  ფრანგზე ნაკლებ გაიუიდოს, და ამით ფრანგ-კაპიტალისტებს შეეძლება ეძლევათ მათ დამლუხველ კონკურენტის თავი დააღწიონ. მაგრამ ფრანგ-მხმარებლები კი, იმის მაგიერ, რომ კარგი ინგლისური ქსოვილები შეიძინონ თითო მეტრი თითო ფრანკათ, იძულებული არიან ცუდ ფრანგულ ქსოვილებს დასჯერდენ და თითო მეტრში 3 ფრანკი აძლიონ. ამიტომ ისინი მალე ჰროტესტს აცხადებენ და უარყოფენ თავის-თანამემულე-კაპიტალისტების სასარგებლოთ ასეთი გადასახადების გაღებას. ეს ჰროტესტი დიდ საზოგადოებრივ მნიშვნელობას იძენს, მით უმეტეს, რომ ადვილათ შესაძლებელია ფრანგული ტექნიკის ინგლისურ ტექნიკის სიმადლეგდე აყვანა; და როდესაც ეს ასე ხდება, მამინ მფარველობითი ბაჟი კარგავს უოველსავე აზრსა და მნიშვნელობას, — ზირიქით, მამინ ამ ბაჟს წარმოების განვითარებისათვის მხოლოდ ზარალი მოაქვს იმით, რომ

\*) ფრანკი უღრის  $3\frac{1}{2}$  კპ.

შეძლებს აძლეეს კაზიტალისტებს დიდი სარგებელი აადონ, ბევრი მტრება სახონ, და ტენიკის გაუმჯობესებაზე კი აღნავთავ არ იზრუნონ. მეორეთ, კაზიტალის ზოგი შტოების მიჯარველობა საზარადლა დანარჩენისათვის. მაღალი შემოსატანი ბაჟები სამიწათმქმედლობა იარაღებზე ზარადს აძლეეს ფერმერს, რომელსაც იარაღები ესპირება, რკინაზე შემოსატანი ბაჟი სასურველი არაა იარაღის მკეთებელათვის; მუშების სახმარ სავსებზე ბაჟები, საზოგადოთ, სასიამოვნო არაა ვეღლა წარმოების ზატონათვის, რადგან ამით ძვირდება სამუშაო ძალა და სხვ. საზოგადოთ, მონაზოლია ეჭვურება და სძულს ეველას, გარდა თვითონ მონაზოლისტისა.

მრეწველი კმეოთილი არაა იმით, რომ კანთი ერევა. ტენიკის საქმეებში, ადგენს, მაგ., ნიმუშებს, რომლის ძალითაც სავაღდებულაა ნიმუშებში ნახვენუ ნაწარმოებთა მსგავსის დამზადება, და ამავე დროს კი მუდამ უგან რჩებიან სწრაფ ტენიკურ ზროგრესს, ასე რომ, მისი ნიმუშები უოველთვის უგვე მოძველებულ ტენიკის ნაშთებს წარმოადგენს.

განვითარებული სამრეწველო კაზიტალი ეძებს თავისთვის გარეშე ბაზრებს, მაგრამ ეს ბაზრები მიუკარებელი და შეუვადი არიან იმავე ზოტოკლიონიზმის წყალობით; ერთ სახელმწიფოს შემოსატან მაღალ ტარაფზე სხვებიც ასეთასვე მაღალის ტარიფით აძლევენ ზსუსს. იწუება ერთგვარი სატარიფო ომი, რომელიც ხშირათ სამდეილ ომსაც იწვევს.

ამაირათ, მიჯარველობითი სისტემა უგვე აღარაა კაზიტალის ისტორიების გამომხატველი და დამცველი. ამის მიხედვით შეიცვალა კონომიური შეხედულებანიც; ეს ახალი შეხედულებანი კი, ეოვლის უწინარეს, გამოსაქვეს მეცნიერებაში ინგლისის კონომისტებმა.

ინგლისის სამრეწველო კაზიტალისათვის ეველასზე უფრო სამიამო და შემავიწროებული იყო მიწათმქმედების მიჯარველობა სასელმწიფოს-მიერ, ანუ ეგრეთ წოდებული „ზურის კანონები“. ინგლისში ზურის შეტანა საზღარ-გარეთიდან შეიძლებოდა მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როცა ზურის ფასი უწუებულ, ძლიერ მაღალ ნორმას გაუსწორებოდა. ზატარ სიძლიერე იწვევს მაღალ სამუშაო ხელფასს, ე. ი.

შედარებით ნაკლებ მოკვებს კაბიტაღისტებისათვის. და აი, სწორეთა-  
მ „ზურის კანონების“ გამოასობით გაისმა ზირველათ ძლიერი და  
ენერგიული პროტესტი კაბიტაღისტების მხრივ, რომელნიც გულის-  
წერომას უცხადებდნენ სახელმწიფოს—მიწათმოქმედების თავის მფარ-  
ველობის ქვეშ დაეყენების გამო (მომეტებულ შემთხვევაში კი—უფრო-  
**მიწათმოფლობელების** მფარველობის გამო). ასეთი პროტესტი  
განსაცხდა მე-XVIII საუკუნის საუკუნისა რაღვიმ.

სამრეწველო კაბიტაღის შესამჩნევათ გახვითარება სავაჭრო კა-  
ბიტაღთან შედარებით, მწარმოებელ კაბიტაღის უბინატესობა ფუ-  
ღის კაბიტაღზე—დად ცვლილებებს ბაღებს ფუღზე შეხედულებაში:

ჩაიღდი ამბობს, რომ ფუღი მხოლოდ ერთათ-ერთი საქონელ-  
თავანია, თუმცა კი საუკეთესო. ამით ირვევა, თუმცა ჯერ სრულიად  
კი არა, ძველი სკოლის თეორეტიული საფუძველი.

რადგან სავაჭრო კაბიტაღი მთელ თავის მოქმედებას მარტო  
ცვლას ანდომებს, წარმოებისაგან კი, შედარებით, ძლიერ შორის დგას,  
და რადგან მოვაჭრის ანგარიშები, უმრავლეს შემთხვევაში, სწორეთ-  
ფასების ცვალებადობაზე და სორმისაგან დაშორებასკა დამუარებელი,  
ამიტომ ადვილი მისახვედრია, რომ სავაჭრო კაბიტაღის იდეოლო-  
კებს არ შეეძლოთ გაეგოთ ცვლის ძირითადი კანონიერება—ცვლის  
დამოკიდებულება საქონლის სპრამო ღირებულებისაგან. სამრეწველო  
კაბიტაღისტი კი სულ სხვა მდგომარეობაში იმყოფება: იგი აწესრი-  
გებს და აწუბობს შრომას, თვალყურს ადევნებს წარმოებას, ასე რომ,  
თავის ანგარიშებს უფრო ფასების უცვლელობასა და ურვევლობაზე  
ამყარებს, და არა ფასების რვევა-ცვალებადობაზე. ამის გამო სამრე-  
წველო კაბიტაღის იდეოლოგი, შედარებით, უფრო ხელის შემწყობ-  
ზირობებში იმყოფება, რომ გამოიკვლიოს ის კავშირი, რომელიც არ-  
სებობს საქონლის სპრამო ღირებულებასა და მის ფასებს შორის.  
და მართლაც, მე-XVII საუკუნის დამლევს ვიღლიამ ჰეტტი უკვე  
ადგენს და აწესებს **საშრომო ღირებულების თეორიას**, რომ-  
ელიც თანამედროვე ეკონომიურ მეცნიერების საფუძველს შეადგენს.  
ამასთან, საბოლოოთა მარცხდება ის მოძღვრება, რომელსაც განსაკუთ-  
რებით ფუღი მიანხნდა ერთათ-ერთ ჭეშმარიტ სიმდიდრეთ; ირვევა

და მტკიცდება, რომ ფულის ფასი აქვს მხოლოდ იმიტომ, რომ მასზე შრომაა დახარჯული.

შემდეგ, განსაკუთრებულის სიმტკიცით, სისრულითა და ნათლათ კონკურენციის თავისუფლების იდეას ქადაგებს, წინააღმდეგ ძველი სკოლის იდეებისა, დედელი ნორტი, რომელსაც ზირველ საფუძვლიან ფირიტრედერთ (თავისუფალი ვაჭრობის მომხრეთ) სთვლიან.

ნორტის მოძღვრება, საერთოთ, შემდეგში მდგომარეობს. ერი (ხაცია) მდიდრდება მხოლოდ მრეწველობისა და ვაჭრობის შემწეობით. ვაჭრობა-მრეწველობის საფუძველს კი შეადგენს შრომა, რომელიც, ამიტომ, სიმდიდრის წყაროთ უნდა ჩათვალოს. ფული კი ერთით-ერთი საქმელთაცანია და მეტი არაფერი. „მხარეში ფული არც ცოტაა და არც ბევრი, არამედ სწორეთ იმდენია, რამდენიც არის ტრადისათვის საჭირო“, მაგრამ ეს მხოლოდ იმ შემთხვევაშია ასე, როცა, ნორტის აზრით, ფულით ვაჭრობა შესაფუძვლ-შევიწროებული არაა.

ვაჭრობა და მრეწველობა თავისუფალი უნდა იყოს; თუ სიმდიდრის წყარო შრომაა, მაშინ არავითარ რეგლამენტაციას არ შეუძლია სული შეუწყოს ხაციის (ერის) გამდიდრებას, მისი ხელის შეშლა და დაბრკალება კი შესაძლოა შრომის განვითარების შეფერხებით. „არც ერთი ქალაქი არ გამდიდრებულა სახელმწიფოს-მიერ მიღებულ დონისიებით; მხოლოდ მშვიდობიანობამ, შრომის მოყვარეობამ და თავისუფლებამ შექმნას მრეწველობა და სიმდიდრე“. ნორტი სუსტიკი წინააღმდეგია ეკონომიურ ცხოვრებაში სახელმწიფოს ჩარევისა. ფუფუნების განმსაზღვრელ კანონების მაგნებლობას ის ამტკიცებს იმ მოსაზრებით, რომ მოთხოვნილებათა განვითარება ეფულად ძლიერი მომარაგებული ძალაა ზრდურისისა. ამით იგი აქეზებს ადამიანებს უიროცა ენერგიულის შრომისათვის.

სამინაცა და საჯარო ვაჭრობაც, ნორტის აზრით, ერთნაირათ აუცილებლათ საჭიროა და ერთი-მეორესეა დამოკიდებული. ერთიცა და მეორეც თანასწორათ თავისუფალი უნდა იყოს. მთელის დედამიწის ხაციები (ერები) ისე არიან დაკავშირებული ერთმანეთთან, იმდენათვე საჭიროა ისინი ერთი-მეორისათვის, როგორც ერთი კუთ-



ხის ცალგე ქალაქები. ამიტომ ნაციებს შორის ზღუდე-კედლების ამართვა სადამოქონო ბაჟებისა, აკრძალვებისა და სხვათა სახით, ისეთივე უგუნურებაა, როგორც მეზობელ ქალაქებისა და ან ცალგე მკურნეობათა შორის სავაჭრო დამოკიდებულება-ურთიერთობის შეზღუდვა. ყველა ერები ერთის მიზნისაკენ მიიღტვიან თავიანთი განვითარებაში. უოველგვარი ვიწრო ნაციონალიზმი მხოლოდ მანებელია, რადგან ამცირებს ერთა საურთიერთო დახმარებას და მით აზრკოლებს შათს კონომიურ განვითარებას.

სახელმწიფოს სასარგებლო მოდვასწება კონომიურ სიფრასი გამოინატება მხოლოდ საკუთრების დაცვაში; უოველივე სხვა-გვარი მარეკა, ნორტის აზრით, მხოლოდ წარადს აძლევს მრეწველობის ინტერესებს. ნორტის შეხედულებანი ძალიან ნაკლებთ ვრცელდებოდენ მის თანამედროვე საზოგადოებაში (XVII საუკუნის მიწურულში). თითქმის ინგლისშიაც კი კაბიტალისტურ წარმოების მხოლოდ ზოგიერთა დარგი თუ იქნებოდა იმდენათ განვითარებული, რომ დამოუკიდებლათ ეცხოვრა და სახელმწიფოს მთარეკლობა არ დასკირებოდა.

ნახევარ საუკუნის შემდეგ კი „კონეურენციის თავისუფლების სკოლამ“ ფენი მოიკიდა საფრანკეთის ნიადვზუდაც: თავისუფრმა ზირობებმა იქ ახალ მოადვრებას თავისი განსხვავებული ბეჭედი დაასვა, მაგრამ დედა-აზრი კი იგივე დარჩა.

როდესაც ზრატექციონიზმმა საფრანკეთის მოზარდ მრეწველობას თითქმის ეველათური მისცა, რის მიცემაც კი შეედლო, მაშინ როგორც სხვა მხარეებში, ისე აქაც ის თან-და-თან განვითარების დაშაბრკოლებელი შეიქნა. ამან დაბადა რეაქცია მის წინააღმდეგ მრეწველ-მოვაჭრე ბურჟუაზიაში; რეაქციას შედეგათ ფიზიოკრატების აკორიები მოეკა.

მაგრამ მართო ზრატექციონიზმი როდი აზრკოლებდა კაბიტალის განვითარებას. უფრო მეტი ზარალი მოქონდა მისთვის ფეოდალურ და საამქრო წეობილების ნაშთებს, რომლებიც ვერ ურიგდებოდენ ვერც კაბიტალის თავისუფლებას და ვერც შრამის თავისუფლებას.

ამიტომ, ფიზიოკრატებს ერთსა და იმავე დროს სასტიკი

ბრძოლა უხდებოდათ როგორც ამ საშთების, ისე ზრეტექტიონიზმის წინააღმდეგ. ბრძოლისათვის ყველაზე უფრო გამოსადეგ საშუალებათ შეიქმნა ამ ახალი სკოლისთვის—მიწათმოქმედების ინტერესები; ამის მიხედვით იყო: ზირველი ისა, რომ მაშინ საფრანგეთი, უმთავრესათ, სამიწათმოქმედო ქვეყანას წარმოადგენდა, და მეორეც ისა, რომ მიწათმოქმედებს მეტის-მეტათ აფერხებდა იგივე ზირობები, რომელიც ხელს უშლიდა კაპიტალის ზრეტრესს.

აქ საჭიროა არაა ცალკე იმეზი დაზარაკი, თუ რა საშინელ ვნებას აყენებდა სამიწათმოქმედო წარმოებას, საშუალო საუკუნეების ნამთები, — ეს ზევით უკვე იყო ახსნილი.

რაც შეეხება ზრეტექტიონიზმს; მან ხელი შეუწყო სამიწათმოქმედო მეურნეობის განადგურებას, უმთავრესათ, არა-ზირდაზირის გზით. ზირველ ეოფლისა, ზრეტექტიონიზმი ძლიერ მადლა უწევდა თასებს გლეხისათვის მრავალ აუცილებელ ნაწარმოებზე; შედეგ, მან თავზე მთავია საფრანგეთის აუარებელი რები, რომლებმაც მეტათ განადგურა ქვეყანა და რომლებიც მთელას თავისი სიმძიმით, უმთავრესათ, მიწათმოქმედ გლასს დაწვა კისერზე. სამხედრო ხარჯების დასაფარავათ შემოღებული გადასახადების უდიდესი ნაწილიც გლეხებს უნდა შეეტანათ ხაზინაში და თან თავის სამუშაო ძალთა საუკეთესო ნაწილი უნდა მოეცდინა ისეთ უნაყოფო და ზირდაზირ მახარალებელ საქმისთვის, როგორიც რია, მით შემეტეს მაშინ, რა ცა ეს რები ხშირათ დამარცხებით თავდებოდა, რაც საფრანგეთისათვის იშვიათი მოვლენა არ იყო.

სამიწათმოქმედო გლასის ინტერესები მია უფრო ხედებოდენ კაპიტალის იდეოლოგიების გულს, რომ გლეხთა განადგურება მეტათ ავიწროვებდა შინაურ ბაზარს კაპიტალისტურ მრეწველობისათვის. ეკონომიური ზოლიტივის ძველი მიმართულება ვერ ატეობდა, რომ დამუშავებელ მრეწველობის განვითარება ძლიერ იყო დამოკიდებული მიწათმოქმედების ეკონომიკაზე. და აი, ახალმა სკოლამ შექმნა თეორია, რომელიც მიწათმოქმედებას აფლის მთელს ეკონომიურ ცხოვრების ქვა-კუთხედათ.

ფიზიოკრატების მოძღვრებით; ყოველივე სიმდიდრის წყაროს

**ბუნება** შეადგენს. მხოლოდ ისეთი შრომა ქმნის სიმდიდრეს, მხოლოდ ისეთი შრომაა ნაყოფიერი, რომელსაც საქმე აქვს ზირდაზირ ბუნებისთან. ესაა—შრომა სამიწათმოქმედო და, საზოგადოათ, **მომპროდუცენტული** შრომა. მხოლოდ მიწათმოქმედება იძლევა წმინდა **შემოსავალს**, ის აძლევს ადამიანს იმაზე მეტს საწარმოების, ვინაშთ ვითა წარმოებაზეა დახარჯული.

ხელისნურ, მანუფაქტურულ და, საზოგადოდ, დამმუშავებელ შრომას, ფიზიოკრატების აზრით, მხოლოდ ცვლილება შეაქვს მიწიდან ამოღებულ სიმდიდრის ფორმაში, ახალ სიმდიდრეს ვი არავითარ არა ჰქმნის, და, მით უმეტეს არა ჰქმნის ახალ ღირებულებას ვაჭრობა; ის მხოლოდ ამოძრავებს, გადააქვს და გადმოაქვს საქონელს ხელიდან ხელში. მოუღი ერთი, მოუღი სხვას ცხოვრობს და საზოგადოებას იმ წმინდა შემოსავლით, რომელსაც ჰქმნის სამიწათმოქმედო ვლანის შრომა. დასაჩინი, მრეწველი თუ არა-მრეწველი კლასები, ასე ვთქვათ, მიწათმოქმედოა ჯამაკრით ცხოვრობენ.

აქედან ასეთი დასკვნა გამოდის: სრულიად ბუნებრივი და გონივრული იქნება, რომ ვეღვა გადასახადები მიწას დააწვეს, როგორც ერთათ-ერთ სიმდიდრის წყაროს: უფველგვარ სხვა-და-სხვა გადასახადების მაგივრათ, უნდა შემოღებულ იქნას ერთათ-ერთი გადასახადი მიწაზე. დამმუშავებელი და სავაჭრო მრეწველობა, რომელიც არავითარ სიმდიდრეს არა ჰქმნის, უნდა განთავისუფლებულ იქნეს უფველგვარ გადასახადებისაგან. ეს დასკვნა წარმოადგენს პროტესტს თავად-აზნაურობისა და სამფუძვლოების გადასახადებისაგან განთავისუფლების წინააღმდეგ; მაგრამ იმავე დროს ეს გვიჩვენებს, რაც შეიძლება ნათლათ, რომ ფიზიოკრატები, მიუხედავათ იმისა, რომ უსახდვრო სიუვარულს უცხადებდენ მიწათმოქმედებას და შეუღამ იმის ქება-დიდებაში იყვენ, სწორეთ სამრეწველო და სავაჭრო კაპიტალის წარმოებადგენლებათ უნდა ჩათვალონ (შეგნებულათ თუ შეუგნებულათ, ეს სულ სხვა საკითხია).

ფიზიოკრატების შესედულაობით, ბუნება არა თუ ერთათ-ერთი ჭეშმარიტი წყაროა სიმდიდრისა, აგი იმავე დროს ერთათ-ერთი ჭეშმარიტი ხელმძღვანელად არის ხალხთა ცხოვრებაში. საზოგადოე-

ბრივი წეს-რიგი უნდა დაარსებულ იქმნეს ბუნების მუდმივ და უცვლელ კანონებს, ისე, როგორც იმაზე დაყრდნობით უკვე სხვა მოვლენები. საზოგადოებრივი წყობილება გონივრული და ნორმალურია მხოლოდ მაშინ, როდესაც ის შეეფერება ბუნების კანონებს; მხოლოდ მაშინ შეუძლია მას ბედნიერება მიანიჭოს საზოგადოების ყველა წევრებს. და რამდენადაც საზოგადოებრივი წყობილება შორდება ბუნებას, იმდენათ ის არა-გონივრულია და მავნებელი.

უფრო ბუნებრივი და, მაშასადამე, უფრო გონივრული წყობილება — ეს, ფიზიოკრატების აზრით, ისეთი წყობილებაა, რომელიც, რაც შეიძლება, ხაკლებ ზღუდავს ადამიანის ბუნებას. თავის ნებაზე მიშვებულ ადამიანს უფრო ადვილათ შეუძლია თავის მოქმედებაში კუშიარიტ გზას დაადგოს. იხელმძღვანელებს რა თავისი ბუნების ჩაგონებით, თვითაოყული შეგნებულათ და გონივრულათ გასწავს თავის ზიარდი ბედნიერებისაკენ, — და აი, ამ გზით იქმნება მიღწეული ყველას საყრთ ბედნიერება. ადამიანის ცხოვრება უნდა განთავისუფლდეს მის თავზე მოზღვავებულ შევიწროვებათგან (ცხადია, იგულისხმება შევიწროვებანი — თვოდალური, ამქრული, ზრატქეციონური და სხვ.). თავისუფლება აუცილებელია ყველგან, განსაკუთრებით კი ეკონომიურ ცხოვრებაში. აქ შეიძლება თამამათ მივეხდეთ ზიარდი ინტერესების მოქმედებას, იბიტომ, რომ თვითაოყული, ზრუნავს რა თავისი საყუთარი სიმდიდრის გამრავლებაზე, ამით ხელს უწყობს ნაციონალურ სიმდიდრის გადიდებას. ამიარათ, სახელმწიფო არ უნდა ერუდეს ეკონომიურ ცხოვრებაში. იმისი საქმეა დაიცვას ზიარცება, დაიცვას საყუთრება, — მეტი მას არაფერი არ მოეთხრება.

ახალი სკოლის მისწავლებანი ბრწინვალე და ენერგიული თორმითა გამონატული ფიზიოკრატის გურსეს სახელმწიფოსადმი მიმართულს ცნობილ თრახმაში: „Laissez faire, laissez aller!“ („ხე ერებით, დაანებეთ ცხოვრებას თავისის გზით სიარული“). ეს თრახმა განდა მოელ ლიბერალურ ეკონომიურ მოძვრების უმთავრეს მცნებათ.

ფიზიოკრატები წარმოდგენენ მტკიცე შეკავშირებულ წრეს, რომლის სათავეშია ლუი მე-XV-ის ექიმი კენე იდგა. მათს სკოლას ეყუთონდა სახელფანი ზელიტიკური მოღვაწე ტიურგოც. მან ზიარცება

გამხატვა ნათლათ სამუშაო ხელფასის ძირითადი კანონი: ხელფასის სიდიდე განისაზღვრება მუშის ცხოვრებისათვის აუცილებელ საშუალებათა ღირებულებითა. ასე შესანიშნავათ, ასე ნათლათ შეგნება სამრეწველო კაპიტალის ფაქტობრივ ურთიერთობათა, იმის საუკეთესო მახველებლათ, რომ ფიზიოკრატები სამრეწველო კაპიტალის ნამდვილი იდეოლოგები იყვნენ.

ფიზიოკრატების პრაქტიკული პროგრამა უმეტეს ნაწილათ კაპიტალზე იქმნა ცხოვრებაში საფრანგეთის რევოლუციის-მიერ. ეს პროგრამა, მაშასადამე, იმ დროის მოახსენილებათა სრული და სწორი გამომხატველი ეყოფილა.

კონკურენციის თავისუფლების სკოლის შემდეგს განვითარებას ჩვენ გადავუვართ ხელ-ახლათ ინგლისში, ადამ სმიტის მოდერნიზაციის კაპიტალიზმში.

მე-XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში ინგლისი სავსათით განვითარებულ მანუფაქტურულ კაპიტალისტურ ქვეყანას წარმოადგენდა. მისვილ-ბურჟუაზიულ წუბილებების საზოგადოებრივი ურთიერთობანი სავსათით კარგეკეთი და ნათლათ ჩანდენ და ცხოვრებაში მთავარ როდის თამაშობდენ.

ამგვარათ, შესაძლებელი შეიქნა სავსათით სრული და სწორი, სკერათით—მეცნიერული გამოკვლევა კაპიტალისტური სისტემის ძირითად დებულებათა. და ეს შესრულა კიდევ ადამ სმიტმა, რომელსაც, ჩვეულებრივ, ეკონომიურ მეცნიერების მამოთავარს ეძახიან. ეს, სიმართლე თუ გნებავთ, ნამდვილი არაა, — უფრო კანონიერი იქნებოდა, რომ ეკონომიური მეცნიერების დამფუძსებლათ ჩავთვლიდეთ აუნდა ვიღაიმ ჰეტტის, რომელმაც მტკიცე თეორეტიული საძირკველი ჩაუყარა მას იმით, რომ მეტათ ნათლათ გამხატვა მოდერნობა საშრამო ღირებულების შესახებ. ეს ჩვეულებრივი აზრი ადვილათ და სავსებით აიხსნება იმით, რომ ადამ სმიტის ნაწერებს დიდი უსაზღვრო გავლენა ქონდათ ეკონომიურ მეცნიერების განვითარებაზე.

ადამ სმიტი მომეტებულ ნაწილათ ფიზიოკრატების მოწაფე იყო: იგი იცნობდა მათს წრეს, შეთვისებუი ჰქონდა მათი იდეები და მიმართულებას. მაგრამ ხელის შემწყობ საზოგადოებრივ ზირობე-

ბის დახმარებით, სმიტიმ თავი დაადოთ ფიზიოკრატიკის მოძღვრების მრავალ ცადმხრეობას. ფიზიოკრატიკულ მოძღვრების თეორეტიკული შედგომები ჩაგონებულნი იყო საფრანგეთის ეკონომიურ ცხოვრებისაგან. სმიტი კი იკვლევდა ინგლისის საზოგადოებრივ შეურნეობას, რომელმაც თავის განვითარებაში ბევრათა გასწორად საფრანგეთისა და, საზოგადოთ, შესამჩნევად განსხვავდება მისგან.

აღამ სმიტის ეკონომიურ გამოკვლევის წესები, უმოავრესათ, **დედუქტივიზია**. მან იცის, რომ აღმინი თავის სამეურნეო მოღვაწეობაში ემორჩილება მხოლოდ ზირადი ინტერესების გრძნობას, ხოლო ეს ინტერესები კი ამა თუ იმ ცხოვრების სფერაში გამოიხატება უფრო მეტის სიმდიდრის შექმნის სურვილში. ამ მოსაზრებით, აღამ სმიტი ცდილობს ახსნას აღმინისა და საზოგადოების შთელი ეკონომიური მოქმედება.

მაგრამ დედუქციისათვის საკმარისი როდია მარტო ეს ერთი დებულება შესახებ იმისა, რომ აღმინი სამეურნეო სფერაში ეკონომისტურ გრძნობებს ემორჩილება. საჭიროა აგრეთვე ვიცოდეთ ის ზირთები, რომელმაც უხდება აღმინს თავის ეკონომიურ მისწრაფებათა განხორციელება.

აღამ სმიტი იღებს **საერთოთ** იმ სოციალ-ეკონომიურ ზირთებს, რომელიც არსებობდა მის დროს ინგლისში, და არკვეს, თუ სახელდობრ რა გზას ადგია ამ ზირთებში აღმინის ეკონომიური მოღვაწეობა.

მაგრამ აღამ სმიტი კაპიტალისტურ საზოგადოების ცხოვრების **კერძო კანონებს** კი არ იკვლევს განვითარების იმ საფურხურზე, რომელიც ინგლისში გაიარა; არა, მას თავისი დასვენები ეკონომიკის **საზოგადო** განთქმათა მიხნია, იგი სწერს **საზოგადო** ზოლიტიკურ ეკონომიას („ხალხთა სიმდიდრე“ 1776 წ.). საქმე იმაშია, რომ კაპიტალისტური ურთიერთობანი მას ერთათ-ერთ ნორმალურ ურთიერთობათა მიხნია, სხვა ურთიერთობაზე იგი ან სრულიად არა მსჯულობს, ან-და ხელდავს მასში ნორმისაგან გადახრას, მის დარღვევას, ან-და დაუთავებულ, ნაკლებ განვითარების შედეგს.

სმიტის მოძღვრებით, ქვეყნის **სიმდიდრეს** — ქვეყნის **საქმ-**

**წელთა** მთელი მასსა შეადგენს. სიმდიდრეზე ასეთი წარმოდგენა, შეკარა, მხოლოდ საქონლის მცველელ მკურნაობას შეუფერება: ნატურალურ-სამკურნაო საზოგადოებისათვის, სადაც ნაწარმოები ჯერ კიდევ არ შეადგენს საქონელს, ხსენებული წარმოდგენა სიმდიდრეზე სრულიათ შეუფერებელია. ღირებულებისა და სიმდიდრის ერთაათ-ერთი წყარო, სმიტის მოძღვრებით, შრომა, საზოგადო—ყოველი მაწარმოებელი, ნუფთიერი შრომა, მარა ისიც უნდა ვთქვათ, რომ სმიტი ნუფთიერთთ აფლის მხოლოდ ისეთ შრომას, რომელიც **მატერიალურ** კეთილ-მდგომარეობას (Благо) ქმნის. ყოველ შემთხვევაში, სმიტი ისე ვიწროთ არ უუფერებს საკიასს, როგორც ფიზიოკრატები, რომელთაც მაწარმოებელ შრომით მარტო სამიწათ-შექმედო შრომა მიაჩნდათ: სმიტის დროს ინგლისში დამუშავებული მრეწველობა ნაციონალურ სიმდიდრის შექმნაში მომხმარებელ მრეწველობაზე ნაკლებ როლს როდი თამაშობდა.

**კაპიტალი**, სმიტის განმარტებით, წარმოადგენს მოგროვილ შრომის იმ ნაწილს, რომელიც გადადებულია იმისთვის, რომ შემოსავალი მოიტანოს. აღმინები, ამჟამად, მომავალშიაც იმულებული იქნებიან, შემოსავლის მიღებისათვის, დაზოგვილი შრომა დაბანდონ წარმოებაში; მაშასადამე, კაპიტალმა, სმიტის აფასსაზრისით, მუდამ უნდა იარსებოს. ვისაც კაპიტალი ასე მუდმივით მიაჩნია, მის გონებაში თავის-თავით იხადება იდეა **კაპიტალისტურ ურთიერთობათა** უცვლელობის შესახებ.

კაპიტალების თავდაპირველ დაგროვებას სმიტი მომჭირნობითა და დამზოგველობით ხსნის: წვრილი მრეწველები ეველათურს როდი ხარჯავდნენ, რასაც ამზადებდნენ. — მათი კაპიტალი შესდგა განხარჩენის, დახზოგვის მოგროვებით. ფაქტების ასეთნაირათ წარმოდგენა, როგორც ვიცით, იმდენათვე დამოკიდებულია სიმართლეზე, რამდენათაც აგი ზედ-გამოჭრილია კაპიტალისტთა ინტერესებზე.

ღირებულების შესახებ სმიტის მოძღვრება, საზოგადო, ასეთათ: მის (ღირებულების) თავდაპირველ წყაროთ სმიტს შრომა მიაჩნია. აქედან პირდაპირი დასკვნა უნდა გამოსულიყო სამრამო ღირებულების აუთორიტაზე, რომელიც ამბობს, რომ საქონლის სავსელები ღირებუ-

ღება ისწავლება მისი განხორციელებულ საზოგადოებრივ-საშრო-  
მო ენერჯის რაოდენობით. სმიტი კი გვერდს უვლის ამ დასკვნას.  
მისი აზრით, საქონლის ფასი თანამედროვე საზოგადოებაში **შეს-**  
**დგება** შრომის ღირებულებისა, კაპიტალის მოგებისა და მიწის რენ-  
ტისაგან. საშუალო ფასის საშრომო ღირებულებასთან გათანაბრება  
მას შესაძლებლათ მიიჩნია მხოლოდ იმ ხანაში, როდესაც საშრომო ია-  
რადები მწარმოებელს ეგუთვნოდა. როდესაც კი, ეულტურის განვითარ-  
ებასთან ერთად, შრომა და კაპიტალი ერთმანეთისაგან განშორებულ-  
გათიშული აღმოჩნდნენ, მაშინ ფასის შედგენილობაში უნდა შესული  
ყო კიდევ კაპიტალის მოგებაც, როგორც საჩუქარი ანუ ფილდო-  
წარმოებაში კაპიტალით სარგებლობის ნების დარაგისათვის. მიწის  
კერძო საკუთრებათ გადაქცევის შემდეგ, ფასის შედგენილობაში შე-  
ვიდა რენტაც.

ნამდვილათ კი საქონლის ფასები, როგორც ვიცით, განისაზ-  
ღვრება მისი ღირებულებით; საქონლის ღირებულება კი **განიყოფე-**  
**ბა** მუდმივი კაპიტალის ღირებულებათ (რასაც სმიტი სრულიად არც  
კი იხსენიებს), ცვალებადი კაპიტალის ღირებულებათ და ზედმეტ  
ღირებულებათ: სმიტი სრულიად ვერ ამჩნევს იმ განსაკუთრებით სა-  
ეურადღეოთ გარემოებას, რომ საშუალო ხელფასის გადიებას თანა-  
სდევს მოგების შემცირება, რადგან ის თრეყ ახლათ დამზადებულ  
ღირებულების ნაწილებს შეადგენს. სმიტის თვალსაზრისით, როცა სა-  
შუალო ხელფასი მატულობს, ამით მხოლოდ საქონლის ფასები აზრ-  
დება, საშრომო ღირებულების თეორიით კი — მუშათა ელასის ნაწილის  
გაზრდა ნიშნავს არა ფასების გადიებას, არამედ სხვა ელასების ნა-  
წილების დანატარაგებას.

სმიტის სამეცნიერო ღვაწლს შეადგენს, სხვათა შორის, მისი  
შეხედულება კონკურენციაზე, რომელიც ათანასწორების მოგებასა და  
საშუალო ხელფასს სხვა-და-სხვა დაწესებულებებში და წარმოების სხვა-  
და-სხვა დარგებში.

საშუალო ხელფასის შესახებ სმიტი ამბობს, რომ მისი ცვლილე-  
ბები მუშების სახმარ სავსებზე ფასების ცვლილებაზე დამოკიდებულია.  
მოგების შესახებ სმიტი იმ აზრისაა, რომ მოგების პროცენ-



ტი ნაციონალური სიმდიდრის ზრდასთან ერთად უკლებლად. ამის მიზეზი, მისი აზრით, ისაა, რომ ამით ძლიერდება კონკურენციის კაპიტალისტებს, შიშის: კაპიტალები ისე ბევრი ჩნდებიან, რომ ძლიერ-ძლივობით ზოგჯერ სანთქმელად ასპარეზს. ეს მოვლენა სისწორითაა აღნიშნული, მაგრამ მისი ახსნა-განმარტება კი, როგორც შედეგში დაფინახეთ, სავსებით მოკლებულია სიმართლეს.

კიდევ უფრო სუსტდება სმიტის გამოკვლევა მიწის რენტის შესახებ. რენტა, მისი აზრით - ეს მიწით სარგებლობის ქირაა, რომელიც ჩნდება მაშინ, როცა მიწის მოახრენს აღემატება მიწოდებას.

თული სმიტისთვის ისეთივე საქონელია, როგორც მრავალი სხვები. იგი „მხოლოდ სახალსო კაპიტალის მცირე, უმნიშვნელო და ისიც სრულიად გამოუსადეგარი ნაწილია... — უსაყოფო და შეუდარი კაპიტალი“. ეს თუ ასეა, მაშინ, ამკარაა, „სავაჭრო ბაღასის“ არაფართი არსებითი მნიშვნელობა არა ჰქონია. უკანასკნელის აღაგას სმიტი აეხებებს უფელ-წლიურ წარმოებისა და მოხმარების ბაღასის. ქვეყნის მდიდრდება, თუ შეტ ღირებულებას ჰქმნის, ვინემ ხარჯავს, ხმარობს...

ამნიართ **წარმოების გაზრდა-გათართობება** შეადგენს სახელმწიფოს გონივრულ კონომიურ პოლიტიკის მიზანს. მაგრამ სახელდობრ რანაირ პოლიტიკას შეუძლია გააღვიფოს წარმოების განვითარება?

მოვარეულობის სისტემა არ ეხმარება წარმოების სართად ზრდას, ის მხოლოდ აიძულებს კაპიტალისტებს თავისი კაპიტალები მრეწველობის ერთი დარგიდან მეორეში გადაიტანონ, — იმ დარგებიდან; რომლებიც მოვარეულობას მოკლებული არიან, იმ დარგებში, რომელთა სხელმწიფოს მოვარეულობის ქვეშ იმყოფებიან. აქ იცვლება მხოლოდ ნაციონალურ კაპიტალის წარმოების სხვა-და-სხვა დარგთა შორის განაწილება; კაპიტალის სიდიდეს კი ამით არაფერი ემატება. პირიქით, კაპიტალი ქვეყნისათვის საკლები სარგებლობის მომტანი ხდება, და აა, რატომ: რადესაც სახელმწიფო კაპიტალის მოქმედებაში არ ერევა, მაშინ ისინი იმ დარგებში ცდილობენ მოკალათებას, სადაც მრამა უფრო მეტად ნართეურია, პოლიტიკონიზმი კი კარ

პიტალებს ასეთ ღარგებისაკენ მიერეკება, რომლებიც თავის-თავსა  
ნაკლებ შეეყურებიან ამ მხარეს და რომლებშიაც შრომა ნაკლები ნა-  
ყოფიერია. ცვლისთვის ეგვიპტე უფრო გონივრული წესია: „იუდეუ-  
რთავეს ბახარსუ და გაჭვიდე უძვირეს ბახარსუ“. ზოტექტიონისში  
სახდვრავს ამ მოქმედებას: ესა თუ ის მხარე იძულებულია იუდეის  
მოვარეულობის ქვეშ მყოფი საქონელი არა იაფ, სახდვარგარეთელ ბა-  
ხარსუ, არამედ უფრო ძვირათ, სამშობლას მწარმოებლებისაგან.

გარდა ამისა, ზოტექტიონისში ასენს ნაცაათა შრომის მხო-  
ლოდ მტრობას და ბრძოლას, ვაჭრობა კი უნდა ჰქმნიდეს მეგობრო-  
ბისა და ერთობის კავშირებს. (ინგლისის მანუფაქტურები მე-XVIII  
საუკუნის დამლევს საკმაოთ განვითარებული იყენ, თავისუფალი კონ-  
კურენციისა არ ეშინოდათ; სხვა სახელმწიფოების მოვარეულობის  
ზოლოტიკა კი ძლიერ ვნებდა ინგლისის მრეწველობას, რადგან ამით  
გარეშე ბახრებს ართმევდა მას).

მოვარეულობისა და შევიწროებისაგან სრული თავისუფალი მრე-  
წველობა, — აი გონივრული, ბუნებრივი წეს-რიგი. სახელმწიფო უნ-  
და სახდვრავდეს თავის მოქმედებას მტრის მოგერებით, მართლ-მსჯ-  
ჯულების შესრულებითა და, ამას გარდა, კიდევ ისეთ დანსებულებათ  
თა შენახვით, რომელიც კერძო ზირთა სამოქმედო ასპარეზის გარე-  
შე იმყოფება (სავაითყოფიერი, სკოლები, ღარიბთა თავშესაფარები  
და სხვ.). ასეთ ზირებში ცალკე ზირთა ზირადი ინტერესები მათს  
თავისუფალ მოღვაწეობის დრას გაცილებით მეტ საზრებლობას მოუ-  
ტანენ საზოგადოებას. სმიტის აზრით, როცა ადამიანები თავიანთ  
ზირად ინტერესებს და ეგობრის აკამოთვილებენ, შემდეგ უფრო უკეთ  
ემსახურებიან საზოგადო კეთილდღეობას, ვინემ მაშინ, როდესაც  
ისინი იმსჯელებიან ალტრუისტული, უანგარო მისწრაფებებით.

ზოტექტიონისმისაღმი მტრობას სმიტი ცალმხრივობაში არ  
ჩუგვდა. როდესაც იგი დედუქციის ზოგად განყენებულ დებულებე-  
ბიდან კონკრეტულ სინამდვილეს ეხება, სმიტი რამდენიმეთ სახდვ-  
რავს თავის დებულებებს. ასე, მაგად., შეიარაღების საგნებსუ და  
საზოგადოთ ეგვიპტურსუ, რაც კი ჯარს აუცილებლათ ესჭირთე-  
ბა, სმიტი ბაჟებს არ უარყოფს: ეს საგნები მხარემ უეჭველათ თვითონ

უნდა დაამზადოს და არა უცხოელთაგან გამომწეროს, თუკინდ იგი ივს-  
 ანც დაუკადესო; წინააღმდეგ შემთხვევაში, შეიძლება მხარე ომის  
 დროს უმწკეთ დაჩხისო. სმიტის აზრით, თავისუფალი ვაჭრობა  
 თან-და-თანობით უნდა იქმნას შემოღებული, წინააღმდეგ შემთხვევა-  
 ში, ის ბევრ კაპიტალისტს გააკოტრებსო.

სმიტის იდეალა — წარმოების უსახდგრო ზრდა, და რადგან მას  
 კაპიტალისტურ ურთიერთობათა გარეშეს ეს ვერ წარმოუდგენია, ამი-  
 ტომ მას კანონიერ და ბუნებრივ ზირობებთ მიანიცა ვეუფა ის, რაც  
 ხელს უწყობს ამ ურთიერთობათა განვითარებას. მის დროს მის სიმ-  
 ჭობლოში ვეუფასე უფორც სუურადღებო ზირობათაგანი იყო ამ მხრივ  
 კონომიური თავისუფლება, თავისუფლება კაპიტალისტს, და ამიტომაც  
 იგი მას „ბუნებრივ წესრიგათ“, სხოგადობრივ ცხოვრების სომა-  
 ლურ წუობილებათ მიანიცა.

სმიტის წარმოდგენით, თავისუფალი კონკურენციის „ბუნებრი-  
 ვი წესრიგი“, წარმოების განვითარებასთან ერთათ, მოკვტემს „სა-  
 მართლიან განაწილებასაც“. ეს თავისება შეადგენს, როგორც სმიტის,  
 ისე მის წინაზართა სურთო კუთვნილებას: მათ ვეუფას სციოთხლოური  
 სიმიდდრის დავრთვება და ხალხის კეთილდღეობა ერთი და იგივე  
 ტკობიათ. ამ თრ ცნებათა შორის წინააღმდეგობის შესაძლებლობა იმ  
 დროებში ისე აშკარათ არ გამოსწვოვდა, როგორც სამხქისო კაპი-  
 ტალიზმის ხანაში გამოჩნდა, მაგრამ ძველმა კონომისტებმაც იცო-  
 დენ ასეთ წინააღმდეგობათა შემთხვევები: და რადა გასაკვირვოლოა, რომ  
 ასეთ შემთხვევებში კონომისტები — როგორც ბურჟუაზიის იდეოლო-  
 გები — მხათ იევენ სამართლიანი განაწილება, ე. ი. მასის ინტერეს-  
 სები, მხვერძლათ შექწირათ წარმოების გაფართოვების ინტერესუ-  
 ბისათვის, ე. ი. კაპიტალისტთა ინტერესებისათვის. მაგ., ახლო  
 დროის დასაწვისი იხვლისში ბევრგან მოხდა სათესვა ალაგების სა-  
 ბლახობათ გადაქცევა და მათზე დასახლებულ ადმიანების გადარევა  
 ცხვრების გასშენებლათ. ვეუფა ესენი ადმი სმიტს **ქვეყნისათვის**  
 სასარგებლოთ მიანიცა, ვინაიდან **წარმოებისათვის** ასეთი დონის-  
 ძიებანი სასარგებლო იყო.

როგორც კაპიტალიზმის, სამხუთქოტურო სოფიურის კონომის-

ტი, სმიტი დიდ მნიშვნელობას აძლევს შრომის მანუფაქტურულ განაწილებას. შრომის ასეთი განაწილება მას ტექნიკური პროგრესის უმთავრეს საშუალებათ მიაჩნია; მის თვალში მანქანები მხოლოდ მუდარე-ხარისხიან რელს იამაშობენ. მაგრამ იმავე დროს სმიტი აღნიშნავს შრომის ასეთი განაწილების მავნებელ მხარეებსაც: მუშის ორგანიზმის ფიზიკურ, გონებრივ და სხეობრივ დაცემასა და დაქვეითებას. სმიტი ფიქრობს, — თუ შრომის მანუფაქტურული განაწილება უკიდურესათ განვითარდა, მას შეუძლია მოკელი ხალხის მასსა განებრივად დაასლუნგოს, გამოაყრუოს, ამიტომ ეს არა-სასურველ მოვლენათ მიაჩნია. ამ მავნებლობის შესასრუსტებ-შესამცირებლათ სმიტი თხოვლობს, რომ ხალხის სწავლება სახელმწიფო ხარჯზე უნდა სწავლობდეს, მაგრამ სწავლებაში იგი ურჩევს დიდი სიფრთხილე იმპარონ, — ზომასზე მეტი არ სწავლობს, რადგან ხალხის ზომასზე მადალი განებრივი განვითარება ფრიათ საშიშარია.

აღამ სმიტის მოძღვრებით თავდება მანუფაქტურულ-ბირჟუასიულ ხანის ეკონომიური მეცნიერების განვითარება.

## 6. განვითარების ძალები და მათი მიმართულება სა- მრეწველო კაპიტალიზმის კირველ ხანებში.

სამანუფაქტურო ხანაში ეკონომიურათ უფრო პროგრესიულ კლასს შეადგენდა მრეწველი ბურჟუაზია. განვითარების ძირითად, მამოძრავებელ ძალას წინანდებურათ წარმოადგენს კონკურენცია და იმისი ფსიხიოლოგიური შედეგი — მისწრაფება უზომოთ დაგროვებისა და თავის სამრეწველოს უსაზღვრო გაფართოვებისადმი.

ახლა განვიხილოთ, როგორ მოქმედებენ განვითარების ეს ძალები თვითოეულ სამრეწველო ფარგლებში და რა სახეს იღებენ სამრეწველოთა საურთიერთო დამოკიდებულებაში? რადგანაც საზოგადოებრივ განაწილებაში კაპიტალისტის წილს ზედმეტი ღირებულება შეადგენს, ამიტომ წარმოების მოწყობის დროს კაპიტალისტი ცდილობს თავის დაწესებულებიდან, რაც შეიძლება, დიდი ზედმეტი ღირებულება მიიღოს.

ზედმეტი ღირებულების სიდიდე ცალკე სამრეწველო დაწესებულებაში დამოკიდებულია ორი პირობისაგან: თვითოეულ მუშის-მიერ შექმნილ ღირებულების სიდიდისაგან და მუშების რიცხვისაგან. როდესაც კაპიტალისტი ერთსა ან მეორეს უმატებს, ამით იგი ზრდის ამ დაწესებულებაში ზედმეტი ღირებულების საერთო ჯამს.

ვთქვათ, აუცილებელი სამუშაო დრო — 5 საათს უდრის, და ზედმეტიც აგრეთვე 5 საათია. ყველაზე მარტივი ღონისძიება იმ ზედმეტი ღირებულების გასადიდებლათ, რომელსაც თვითოეული მუშა ქმნის, იმაში მდგომარეობს, რომ გადიდეს ზედმეტი სამუშაო დრო, ე. ი. სამუშაო დღე გრძელდება. თუ სამუშაო დღე ათი საათის ნაცვლათ 12 საათი გახდება, მაშინ ზედმეტი ღირებულება იქნება არა 5 საათისა, არამედ 7 საათის ყოველდღიური შრომა; მისი სიდიდე გაიზრდება 1,4-ჯერ (ზედმეტი ღირებულების ნორმა, წინანდელ 100<sup>0/0</sup> მაგიერ, 140<sup>0/0</sup> გახდება). მაგრამ სამუშაო დღის ასეთ გადიდებასაც თავისი საზღვარი აქვს. დღე-და-ღამეში 24 საათზე მეტი სამუშაო დღის შემოღება ფიზიკურათ შეუძლებელია. ამას გარდა, მუშის ორგანიზმი ვერ უძლებს მეტათ ხანგრძლივ შრომას: მუშაობა ცუდათ მიდის, მისი ინტენსივობა კლებულობს. მეტათ ხანგრძლივი სამუშაო დღე შეიძლება ნაკლებ სასარგებლო დარჩეს კაპიტალისტისათვის, ვინემ უფრო მოკლე; მაგ., 15-საათიან დღეს ნაკლები სარგებლობა მოაქვს, ვინემ 12-საათიანს, თუ მუშაობა პირველ შემთხვევაში, ე. ი., 15 საათის მუშაობის დროს, 1<sup>1</sup>/<sub>2</sub>-ჯერ ნაკლებ ინტენსივურია. დაბოლოს, თვითონ მუშებიც ეწინააღმდეგებიან სამუშაო დღის უზომოთ გაგრძელებას და კაპიტალისტებს ენერგიულ ბრძოლას უცხადებენ.

სამუშაო დღის პირდაპირ გაგრძელების გარდა, წარმოების განვითარების განსაზღვრულ საფეხურზე ჩნდება ფარულათ სამუშაო დღის გაგრძელება. ეს ხერხი ყველაზე უმაღლ გამოყენებულ იქნა მიწათმოქმედებაში. როდესაც ფეოდალმა პოინდომა თა

ვის საკუთარ მეურნეობის გაფართოება და ამ მიზნით მიისაკუთრა მისგან დამოუკიდებელ გლეხების მიწა-წყალი, მაშინ აღმოჩნდა, რომ გლეხების სრულიად უმიწა-წყლოთ დატოვება თვითონ ფეოდალისთვისაც სახიფათო იყო. უმიწა-წყლოთ დარჩენილი გლეხები ქალაქებში გაეშურენ, რადგან მათ სოფელთან უკვე აღარაფერი აკავშირებდათ; შესაძლებელი იყო, შემამულე სულ უმუშახლოთ დარჩენილიყო, ამ ხიფათისაგან თავის დასაღწევად მიწის პატრონები გლეხების განკარგულებაში სტოვებენ მცირე ნაჭერ მიწებს მათზე აგებული შენობებიანათ, მაგრამ ამ მიწების ზომა ისეთი მცირე იყო, რომ მათ მფლობელებს (ინგლისელ „კოტტეჯერებს“ ანუ გერმანელ „კოსეტებს“) მათზე დაწყებულ მეურნეობიდან შეეძლოთ მხოლოდ საცხოვრებელ საშუალებათა ძლიერ მცირე ნაწილი მიეღოთ და, მაშასადამე, იძულებული იყვნენ თავის სამუშაო ძალა შეზობელ მემამულეთათვის მიექირავებიათ. ასეთ პირობებში დამქირავებელი აძლევს გლეხს, სამუშაო ხელფასის სახით, სამუშაო ძალის არა მთელს ღირებულებას, არამედ ნაკლებს, საერთოთ—იმდენს, რომ სამუშაო ხელფასმა და მის საკუთარ მეურნეობიდან შემოსავალმა ერთათ გლეხს მისცეს ცხოვრებისათვის აუცილებელი საჭირო საშუალებანი.

მსხვილ წარმოების განვითარების პირვანდელ საფეხურზე სწორეთ ასეთსავე ღონისძიებას ხმარობდენ დამმუშავებელ მრეწველობაში: მუშებს ეძლეოდათ დასამუშავებლათ თითო-ორილა მცირე ნაკვეთი მიწები, რომლებზედაც მხოლოდ პატარა-პატარა ბოსტნები თუ გაშენდებოდა. აქაც მონაკვეთი მიწის შემოსავალი სამუშაო ხელფასს აკლდებოდა: ამისთვის რამდენიმეს ნამუშევარის ფასებს აკლებენ, რამდენიმეს კი პირდაპირ უქვითავენ ხელფასიდან ბაღჩით სარგებლობის ღირებულებას.

ორივე შემთხვევის შედეგი ერთი და იგივეა: სამუშაო დროის საერთო ხანგრძლივობას ემატება ყველა ის საათები, რომელსაც მუშა-მიწათმომქმედი თავის ნაჭერ მიწის დამუშავებას ანდომებს. იმავე დროს, მშრომელთა სასიცოცხლო და-

ლები უკიდურესათ გამოფიტვა და დაძაბუნება აუცილებელი ხდება; მაგრამ მუშა მაინც მიკრულია ერთ ალავას იმ მაგნიტურ მიმზიდველობის ძალით, რომელიც აქვს მისთვის ამ მოჩვენებულს საკუთარ მეურნეობას.

არსებითათ ასეთი ეკონომიური შედეგები მოჰყვა ბატონ-ყმობის მოსპობის შემდეგ გლეხისთვის „ნადელების“ მიცემას. ეს „ნადელები“ იმდენათ მცირეა, რომ პატრონებს ვერც გამოკვებავენ და არც მფლობელის მთელი სამუშაო ძალის დახარჯვად, საჭირო მათდა დასამუშავებლათ. ამიტომ გლეხები იძულებული არიან ან პირდაპირ მიყიდონ თავისი სამუშაო ძალა მეზობელ მემამულეებს, ან-და იჯარით აიღონ მისგან ახალი ნაჭერი მიწა. ამასთან, იჯარის პირობები ისეთია, რომ სულ მცირე დაკვირვებითაც კი შეატყობთ, რომ ეს არის მხოლოდ ნიღბ-აფარებული გაყიდვა სამუშაო ძალისა: იჯარით აღებული მიწა აძლევს გლეხს მხოლოდ იმდენს, რომ საკუთარ მიწის შემოსავალთან ერთათ ცხოვრებისთვის აუცილებელ საშუალებათა ღირებულება შეადგინოს. მსხვილი მემამულეები თავიანთ მიწას აძლევენ იჯარით წვრილ-წვრილ ნაკრებათ და ზედ არ მართავენ საკუთარ მსხვილ მოსახლეობას მხოლოდ იმიტომ, რომ ისინი იჯარიდან გაცილებით მეტს იღებენ, ვინემ საკუთარ წარმოებისათვის ხარჯების გაღება მისცემდა. ძნელი წარმოსადგენი არაა, თუ რამდენათ საძნელოა და შემაწუხებელი გლეხისთვის ასეთი მდგომარეობა, რომელიც მის საჭიროა მუშებში გადასვლის საშუალო საფეხურს წარმოადგენს.

ეს სისტემა სასარგებლოა მიწათმფლობელისათვის მხოლოდ იმ დრომდე, სანამ შრომის ინტენსივობის მომატება აუცილებელ საჭიროებას არ შეადგენს და სანამ შრომის თვისება-ღირსებას დიდი მნიშვნელობა არა აქვს. ამიტომ იგი დროთა მიმდინარეობაში თან-და-თან ჰქრება ჯერ დამუშავებელ მრეწველობაში, რომელიც უფრო ჩქარა ვითარდება, და შემდეგ კი - მიწათმოქმედებაშიაც (სადაც მას ჩვენს დრომდეც კი, შერჩენია საკმაო სიცხოველე).

კაპიტალისტისათვის შრომის ინტენსივობის აღმატებას თითქმის ისეთივე მნიშვნელობა აქვს, როგორც სამუშაო დღის გაგრძელებას; მხოლოდ ამით ხდება შესაძლებელი მეტი საშრომო ენერჯიის დახარჯვა და ნაკლები ხელფასისა სამუშაო საათების განმავლობაში. ათ-საათიან დღის თერთმეტ-საათიანათ გადაქცევას, ან შრომის ინტენსივობის  $\frac{1}{10}$ -ით მომატებას, კაპიტალისტისათვის ერთნაირი მნიშვნელობა აქვს, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ზოგიერთ წვრილმან ანგარიშებს, როგორიც არის, მაგ., ის, რომ უფრო მოკლე დღის განმავლობაში ნაკლები წავა სახელოსნოს გათბობაზე, განათებაზე და სხვ... შრომის ინტენსივობის მომატებისათვის ჩვეულებრივ საშუალებას შეადგენს, როგორც ნათქვამი იყო, ნაქრობით მუშაობა. კაპიტალიზმის პირველ საფეხურებზე ზედ-მეტი ღირებულების გასადიდებლათ ასეთი საშუალება, შედარებით, მცირე როლს თამაშობდა, იმიტომ, რომ შრომის ინტენსივობა შეუძლებელია მაშინ, როცა სამუშაო დღის გაგრძელებას დიდი გასაჯალი აქვს, და კიდევ იმიტომაც, რომ იმ დროს მუშათა კლასის განვითარება ძლიერ დაბლა იდგა: მუშები ცუდათ იკვებებოდნენ და; საზოგადოთ, ნაკლები მოთხოვნილებანი ქონდათ, ამიტომ შრომის მაღალი ინტენსივობაც შეუძლებელი იყო.

როდესაც სამუშაო დღე უცვლელი რჩება, ხოლო აუცილებელი სამუშაო დრო კი კლებულობს, ამით, ცხადია, იზრდება ზედმეტი დრო და ზედმეტი ღირებულებაც. მაგ., თუ თორმეტ-საათიან დღეში აუცილებელი დრო 6-დან 5 საათზე ჩამოდის, მაშინ ზედმეტი დრო 6-ს მაგიერ 7 საათი გახდება.

მაგრამ რა საშუალებით შეიძლება აუცილებელი სამუშაო დროს შემცირება? ცხადია, სამუშაო ძალის ღირებულების შემცირებით: რამდენათაც ეს ღირებულება ნაკლებია, იმდენათ ნაკლები დრო უნდა მისს ანაზღაურებას.

სამუშაო ძალის ღირებულება არის მუშისთვის უწყვილებელ საცხოვრებელ საშუალებათა ღირებულება, საზოგადო-საშრომო ენერჯიის ის რაოდენობა, რომელიც საჭიროა საცხოვ-



რებელ საშუალებათა დასამზადებლათ. როდესაც ეს საშუალებანი—პურხ, ხორცი, ბამბის ქსოვილები და სხვ.—წინანდელზე ნაკლებ საშრომო ენერჯიის დახარჯვით შეიძლება შევიძინოთ, როდესაც, მაშასადამე, მატულობს შრომის ნაყოფიერება მიწათმოქმედებაში, ბამბეულობის წარმოებაში და სხვაგან, მაშინ სამუშაო ძალის ღირებულებაც ძირს იწევს, მცირდება.

მაგალითათ, თუ მუშისთვის მოსახმარ საჭირო საგნების ღირებულება ერთის დღის განმავლობაში წინათ 5 საათი ღირდა, შემდეგ კი, წარმოების წესების განვითარების გამო, 4 საათზე ჩამოვა, მაშინ ათ-საათიან დღეში ზედმეტ სამუშაოდროს ემატება ერთი საათი—5-ს მაგიერ 6 საათი ხდება, და ზედმეტი ღირებულების ნორმაც 100<sup>0</sup>/0-დან 150<sup>0</sup>/0-მდე აღის. ამასთან, მუშის ფულებრივ ხელფასსაც შესაფერათ აკლდება, მაგ., ათ შაურიდან ორ აბაზზე ჩამოდის, მაგრამ ამ ფულით მას შეუძლია თავის აუცილებელ-სახმარებლათ იმდენივე საგნები იყიდოს, რამდენიც წინეთ.

თუ ნაკლებ განუქმებულ თვალსაზრისს ავიღებთ, დაფინანსავთ, რომ ეს იულებრივი ხელფასის დაკლება რამდენიმეთ სახარალოცაა მუშებისათვის. როდესაც ცალკე მუშას უჩნდება რაიმე უფრო მაღალი მოთხოვნილებანი, რომლებიც ჯერ მასსარ არ გასჩენია, მაგ., რიგინი და საკმაო ძვირფასი ტანისმოსო, ან გასკოთის კიოსვის მოთხოვნილება და მრავ. სხვ., მაშინ ამ მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლათ მუშა იძულებულია აუცილებელი საგნები მოიკლდოს, ხელა მომჭირნეობა გასწიოს და დანახოვით ახალი მოთხოვნილება დაიბკმუყოფილდოს. ხოლო როდესაც აუცილებელი საგნები უფრო ძვირათფასობს, მაშინ უფრო ადვილია ცოტა საგნების დაკლებით მეტი დანახოვი შეკრიფდოს, ვინემ მაშინ, როდესაც ისინი ძლიერ იაფათ იყიდებიან.

როდესაც მუშების სახმარ საგნების წარმოებაში იზრდება შრომის ნაყოფიერება, მაშინ ზედმეტი ღირებულება ერთბაშათ იზრდება ყველა კაპიტალისტებისათვის ამა თუ იმ საზოგადოებაში. მაგრამ ზოგიერთ შემთხვევაში ავითოეულ ცალკე

კაპიტალისტსაც შეუძლია, დანარჩენების დამოუკიდებლათ, შეამოკლოს თავის დაწესებულებაში აუცილებელი დრო, და ამგვარათ გააღიღოს ზედმეტი დრო. ეს ხდება მაშინ, როდესაც კაპიტალისტი ახერხებს თავის დაწესებულებებში შრომის ისე მაღალ-განაყოფიერებას, რომელიც აღემატება შრომის ჩვეულებრივ ნაყოფიერებას წარმოების ამ დარგში. მაგ., კაპიტალისტი აწესებს შრომის გაცილებით უფრო მეტს განაწილებას, ვინემ სხვა ასეთ დაწესებულებებში არსებობს. ვთქვათ; ეს დანების ფაბრიკანტია და მისი ტენზიკური გაუმჯობესება ორჯერ აღიღებს შრომის ნაყოფიერებას: ამ კაპიტალისტისათვის დანის ღირებულებას, 4 საათის მაგივრათ, 2 საათი შეადგენს. რადგან დანარჩენმა ფაბრიკანტებმა ზოგმა ვერ მოასწრო, ზოგმა კი, კაპიტალის უქონლობის გამო, ვერ მოახერხა ასეთივე გაუმჯობესების შემოღება, ამიტომ დანის **საზოგადოებრივი** ღირებულება უწინდებურათ 4 საათია. ვთქვათ, სამუშაო დღე გრძელდება 12 საათს, საშუალო ძალის ღირებულება 6 საათს უდრის, და თან თვითოეული საათი, ვთქვათ, ეთანასწორება ორ შაურს. ამნაირათ, წინათ თვითოეული მუშა დღეში აკეთებდა სამ დანას: დანის ფასი (ვიგულისხმობთ, რომ თითო დანა იყიდებოდა ღირებულების თანხმათ) ორი აბაზი იყო და ამით სამი აბაზის ცვალებად კაპიტალს მოჰქონდა კაპიტალისტის სასარგებლოთ სამი აბაზის ზედმეტი ღირებულება. ეხლა კი, შრომის განაყოფიერების შემდეგ, თვითოეული მუშა დღეში გააკეთებს 6 დანას, რომელიც წინანდებურათ თითო ორ აბაზათ გაიყიდება, რადგან დანების საზოგადოებრივი ღირებულება წინანდელს აქეთ არ შეცვლილა, ექვსი ცალი დანა ეღირება 12 აბაზათ, ამისი ცვალებადი კაპიტალიც სამი აბაზია. ამნაირათ, მრეწველის სასარგებლოთ რჩება 9 აბაზი. აუცილებელი დრო ამ დაწესებულებაში უდრის 3 საათს, 6 საათის ნაცვლათ; ზედმეტი ღირებულების ნორმა  $300\%$ -ია  $100\%$ -ის ნაცვლათ.

უნდა შევნიშნათ, რომ ნამდვილათ კაპიტალისტს გაუვიდის თავის დანებს არა სებაზრო სსუჟადო. ფასათ, არამედ რამდენიმეთ ამ

ზე ნაკლებათ, იმიტომ, რომ უფრო მალე და უკლებლათ გასადგომს თავისი საქმეები. ეს მით უმეტეს აუცილებელია, რომ, რაკი მრეწველი წინანდელზე ნაკლებს სარჯავს დასების გაკეთებაზე, ცხადია, გააფართოვებს კიდევ მის წარმოებას, და, მაქსიმალურად, ამით გააღვიძოს დასების მიწოდებას ბაზარზე.

ამგვარათ, როდესაც ცალკე კაპიტალისტი აღიდებს თავის დაწესებულებაში შრომის ნაყოფიერებას, ამით ზედმეტ ღირებულებების რაოდენობაც მატულობს ამ დაწესებულებაში. მაგრამ ამ მოვლენას მხოლოდ შემთხვევითი ხასიათი აქვს. ნელ-ნელა სხვა კაპიტალისტებსაც შემოაქვთ თავის დაწესებულებებში ისეთივე ტექნიკური გაუმჯობესებანი, — ამ შემთხვევაში — შრომის ისეთივე განაწილება; ვისაც საამისოთ არ მოეპოვება საკმაო კაპიტალი, მისი წარმოება სრულიად ისპობა. გაძლიერებულ, აუტანელ კონკურენციის გამო. დასების წარმოების ჩვეულებრივი წესი სრულიად შეცვლილი ხდება: ახლა დასის საწარმოებლათ **საზოგადოებრივ-აუცილებელი** დრო წინანდელზე ნაკლებია, სახელდობრ — 2 საათი. დასების ფასი კლებულობს, თვითოეულ ცალკე კაპიტალისტის მოგება, და მათ რიცხვში იმისიც, რომელმაც ყველაზე ადრე შემოიღო გაუმჯობესებული ტექნიკა, მცირდება და ჩვეულებრივ ნორმამდე ჩამოდის, ხან კი უფრო დაბლაც ეცემა. (ნამდვილათ კი, როგორც ქვევით იქნება ახსნილი, ხდება სწორეთ ეს უკანასკნელი).

მაშასადამე, თვითოეულ კაპიტალისტისათვის ცალკე დიდათ სასარგებლოა თავის დაწესებულებაში ტექნიკურ გაუმჯობესებათა შემოღება, მაგრამ კაპიტალისტთა მთელი კლასისათვის კი ეს გაუმჯობესებანი აგრე რიგათ სასარგებლო როდია, იმიტომ, რომ ბოლოს და ბოლოს ამას ღირებულების დაკლება და საჭონლის ფასების დაცემა მოყვება.

კაპიტალისტი თავის მუშების-მიერ შექმნილ ზედმეტ ღირებულებას სხვა-და-სხვა გზით უმეტებს და ამით ზრდის თავის მოგებას, რაც მისთვის განსაკუთრებით ყურადღების ღირსია, მაგრამ ამას გარდაც არსებობს მრავალი საშუალება, რომელ-

ფა. დახმარებითაც კაპიტალისტს შეუძლია ჩვეულებრივზე მეტი მოგება ნახოს, ზედმეტი ღირებულების რაოდენობის დამოუკიდებლათ, მის გაუდიდებლათ. ერთი ასეთი საშუალებაა აგანია — მუდმივ და ცვალებად კაპიტალების არა-ჩვეულებრივით დაზოგვა.

როცა სახელოსნოს აგების დროს კაპიტალისტი არა-ჩვეულებრივ ეკონომიას იჩენს შენობის ზომა-სიდიდეში, ასე რომ, მუშები მუდამ შევიწროვებულათ ცხორობენ; როცა იგი, რაც შეიძლება, მეტათ ამცირებს სახელოსნოს გათბობისა, განათებისა, ვენტილიაციისა და საჰიგიენო მოწყობილობათა ხარჯებს; როცა ის იქამდე ამუშავებს ერთსა და იმავე იარაღებს, სანამ ისინი ძალაზე არ გაფუჭდებიან და მუშებისათვის ძლიერ საშიშო არ გახდებიან, — ყველა ეს არის ჩვეულებრივზე გადამეტებული დაზოგვა მუდმივი კაპიტალისა. მცირდება ხარჯების საერთო რაოდენობა, მცირდება ის კაპიტალიც, რომელსაც მოგება მოაქვს, და მატულობს, მაშასადამე, მოგების პროცენტი, თუმცა ზედმეტი შრომის ჯამი სამრეწველო დაწესებულებაში არ შეცვლილა.

ამას არ მიუთვალავს ის შემთხვევები, როდესაც რომელსაღე და წესებულებაში უფრო მეტათ შესაძლებელი ხდება წარმოების სხვადასხვა „ნაჩენ-ნაქარების“ გამოყენება, ვინემ სჩვენში. ეს მხოლოდ შრომის ხაყოფიერების გადიდებაა, ვინაიდან წარმოებაში გამომდგარი „ნაქარები“ მხოლოდ ზედმეტი ნაწარმოებია წარმოებისათვის, რაც უკვლავზე ცხადათა სჩანს, როცა კაპიტალისტი უიდას მათ.

როდესაც მწარმოებელი ყიდულობს სამუშაო ძალას მის საზოგადო ღირებულებაზე ნაკლებ, ეს არის ცვალებადი კაპიტალის ჩვეულებრივზე გადამეტებული დაზოგვა.

აქაც ინდივიდუალური მოგება იზრდება, თუმცა ზედმეტი ღირებულების ჯამი კი არ იცვლება. (რადგან ზედმეტი ღირებულება წარმოადგენს მუშათა საშრომო ენერჯიის იმაზე მეტის დახარჯვას, ვინემ საჭიროა მის სამუშაო ძალათა **საზო-**

**გადოებრივ** ღირებულების აღსადგენათ; ღირებულება კი ისევ უწინდელი რჩება).

ასეთია, საზოგადოთ, ის ზომები, რომელთა შემოღებაც ზრდის მოგებას წარმოების **მუშა ძალთა რიცხვის შეუცვლელათ**. როცა მუშათა რიცხვს ემატება, მაშინ ცხადია, რომ შესაფერათ ემატება ზედმეტ ღირებულებას და ამასთან კი მოგებასაც: 200 მუშისაგან ზედმეტი ღირებულება ორჯერ მეტია, ვინემ 100-საგან და სხვ.

მუშების დიდ რიცხვს კიდევ ის მნიშვნელობა აქვს, რომ ის ხელს უწყობს შრომის განაწილების განვითარებას, და, მაშასადამე, მისი ნაყოფიერების ზრდას; უკანასკნელი კი, როგორც ნაჩვენები იყო, იწვევს ზედმეტი ღირებულების დროებით ან მუდმივ ზრდას.

მუშაობის ინტენსივობის მომატებით, ან და სამუშაოდლის გაგრძელებით, ზედმეტი შრომის გადიდებას თავისი საზღვრები აქვს—ადამიანის ორგანიზმში (აგებულებაში), ხოლო ზოგიერთ პირობებში კი—მუშის წინააღმდეგობაში.

სამრეწველო დაწესებულებაში შრომის ნაყოფიერების გადიდება, საერთოთ, დამოკიდებულია იმ დროის ტექნიკისა და ცოდნათა საერთო მდგომარეობაზე. შეუძლებელია ისეთი გაუმჯობესების შეტანა წარმოებაში, რომელიც ჯერ გამოგონებული არაა.

არა-ჩვეულებრივი, გადამეტებული დაზოგვა კაპიტალისა— „არა-ჩვეულებრივი ექსპლუატაცია“—შესაძლებელია მხოლოდ იმდენათ, რამდენათაც სუსტია მუშების წინააღმდეგობა.

მოგების გასადიდებლათ თითქმის უსაზღვროთ შეიძლება იმ საშუალებით სარგებლობა, რომელიც მდგომარეობს მუშათა რიცხვის გადიდებაში, თუ შესაფერათ იქნება გაფართოვებული თვით წარმოებაც: ამას აბრკოლებს მხოლოდ საქონლის მოთხოვნის ნაკლებობა, ან-და საქმის გაფართოვებისათვის საჭირო კაპიტალის უქონლობა.

სამრეწველო დაწესებულების ყოველგვარი გაფართოვება

**კაპიტალისტური დაგროვების** მეოხებით ხდება. ეს დაგროვება მდგომარეობს იმაში, რომ თავის მოგების ნაწილს კაპიტალისტი ხარჯავს არა თავის მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლათ, არამედ უმატებს წინანდელ კაპიტალს, — ყიდულობს ახალ იარაღებს, მასალებსა და სამუშაო ძალას. ასეთი დაგროვება აუცილებელია, საქმის **უბრალო** გაფართოვების გარდა, სხვა შემთხვევებშიაც, მაგ., როცა უნდათ გაადიდონ შრომის ნაყოფიერება, ან ტექნიკური გაუმჯობესება; სამუშაო დღის გაგრძელებაც კი აღიდებს ხარჯებს მასალებსა და იარაღებზე და, მაშასადამე, იწვევს დაგროვებას.

ამ შემთხვევაში შეიძლება დაგროვება არც კი მოხდეს: კაპიტალი იზოგება სამუშაო ძალის ღირებულების დაზოგვით; ხოლო ასეთი დაზოგვა კი, ზოგიერთ შემთხვევაში, ასწორების შუღმივ კაპიტალის ზედმეტ ხარჯებს. სწორეთ ამნირათვე შეიძლება „ანაჩვეულებრივ დაზოგვის“ დროსაც შუღმივი და ცვალებადი კაპიტალის მოკების გადიდება კაპიტალისტური დაგროვების ცარეშეც. მაგრამ ეკვლა ეს მხოლოდ გამონაკლი შემთხვევათა.

კაპიტალისტური დაგროვება უნდა სასტიკათ გარჩეულ იქმნას უბრალო პირველ-დაწყებითი დაგროვებისაგან, რომელიც მდგომარეობს არა დაწესებულებათა გაფართოებაში, არამედ ფულისთვის ფულის მიმატებაში.

კაპიტალიზმის ეპოქაში მნიშვნელობა აქვს მხოლოდ კაპიტალისტურ დაგროვებას; პირველ-დაწყებითი დაგროვება კი არა თუ უმნიშვნელო ხდება თავის რაოდენობით, არამედ ფაქტიურათ კაპიტალისტურ დაგროვებათ იქცევა. მართლაც და, ვთქვათ, რომ თავდაპირველათ დაგროვილი კაპიტალების ჯამითელ საზოგადოებაში შეადგენს ერთ მილიარდ მანათს; ამ ფულით გაიმართა კაპიტალისტური წარმოება, რომელიც წელიწადში 100 მილიონის ზედმეტ ღირებულებას იძლევა. ანგარიშების გასაადვილებლათ, ვთქვათ, რომ კაპიტალისტები სავსებით ხარჯავენ ზედმეტ ნაწარმოებს. ასეთ შემთხვევაში მეორე წელიწადს კაპიტალი ისევ მილიარდი დარჩება, მაგრამ თავდა-

პირველ დანაგროვებიდან დარჩება მხოლოდ 900 მილიონი, დანარჩენი ასი მილიონი კი კაპიტალისტებმა უკვე დახარჯეს საარსებო საშუალებებზე და საფუფუნო საგნებზე, ხოლო ეს ასი მილიონი კი ზედმეტი ღირებულებიდან შეავსეს. შემდეგ წელიწადს თავდაპირველ დანაგროვებიდან დარჩება 800 მილიონი, ხოლო 200 მილიონი კი შეადგენს კაპიტალისტურათ დაგროვებულ ზედმეტ ღირებულებას, და ასე ამგვარათ, ათის წლის შემდეგ თავდაპირველათ დანაგროვები უკანასკნელი გრო-შიკ გაქრება, და მთელი კაპიტალი 10 წლის განმავლობაში მოგროვებულ ზედმეტი ღირებულებისგან იქნება შემდგარი.

მაშასადამე, თვითოეული კაპიტალი, რა გზითაც უნდა იყოს ის თავდაპირველათ დაგროვებული, თითქმის სრულიად შეუცდომლათ შეიძლება განვიხილოთ, როგორც მოგროვებული ზედმეტი ღირებულება. როგორც ახსნილი იყო, თვით თავდაპირველი დაგროვებაც, უმთავრეს ნაწილათ, ზედმეტი შრომის მთავისებით ხდებოდა (ბატონ-ყმობა, მონობა და სხვ.); დაზოგვა, რომელსაც მშრომლები ეწვეოდნენ თავის სასარგებლოთ, აქ ძლიერ მცირე, სულ უმნიშვნელო როლს თამაშობდა. აი, აქედანა ჩანს, თუ რა ფასი ჰქონია ძველი ეკონომისტების აზრს, რომელიც ამბობს: კაპიტალი პირადის დაზოგვისაგან წარმოსდგებაო.

ამნაირათ, ელტვის-რა, საზოგადოთ, დაგროვებასა და თავის ფულებრივი ძალის გადიდებას, კაპიტალისტი ბუნებრივ აუცილებლობით ადგება კაპიტალისტურ დაგროვებისა და ასე თავის დაწესებულების გაფართოვების გზას, ამიტომ სრულიადაც არა შურს ახალ-ახალი ხარჯების გაღება მოგებული ფულიდან.

მაგრამ ფულის მოგროვების წყურვილს რომ ქონდეს კიდევ თავისი საზღვარი, რომლის იქითაც ის არ აიძულებდეს დაწესებულების გაფართოვებას და მის ტექნიკურათ განვითარებას, ასეთ შემთხვევაშიაც კი პირდაპირი კონკურენცია აიძულებდა მას და საზღვარს იქით გადაიყვანდა.

კონკურენცია სამრეწველო დაწესებულებათა შორის იმაში მდგომარეობს, რომ თვითოეული მათგანი ცდილობს სხვებს ბაზარი წაართვას. ეს ბრძოლის საშუალებით საქონლის ფასების დაკლებაა და თვით საქონლების თვისება-ღირსების გაუმჯობესება. ამ ბრძოლაში მსხვილი დაწესებულებანი უფრო ძლიერია და დიდის უპირატესობით სარგებლობენ წვრილებთან შედარებით. მსხვილ დაწესებულებებში შრომის ნაყოფიერება, საზოგადოთ, უფრო დიდია, ვინაიდან იქ უფრო განვითარებულია თანამშრომლობა და შრომის განაწილება (თუნდაც რომ უფრო წვრილ ტექნიკურ უპირატესობებზედაც არაფერი ვთქვათ, მაგ., — შედარებით ნაკლები ხარჯები სახელოსნოზე, იარაღებზე, საქონლის გადატანაზე და სხვ.). აქ უფრო ჩქარა ხდება კაპიტალის დაგროვება, მაშასადამე, სხვა-და-სხვა ტექნიკურ გაუმჯობესებათა შემოღება და გამოყენებაც უფრო ადვილია. მსხვილ მანუფაქტურებს უფრო ეადვილებათ წარმოების გაფართოვება კიდევ იმიტომაც, რომ შრომის მანუფაქტურულათ განაწილების გამო მრეწველი იძულებულია ერთბაშით ახალი მუშების მთელი ჯგუფი დაიქირაოს (სამანუფაქტურო ჯგუფები) და, რასაკვირველია, 20—30 ასეთ ჯგუფთაგან შემდგარ დაწესებულებას. უფრო ადვილათ შეუძლია ერთი ახალი შეიმატოს, ვინემ იმ დაწესებულებას, რომელიც 2—3 ასეთ ჯგუფისაგან არის შემდგარი.

ბაზრის დაპყრობაც მსხვილ დაწესებულებებს უფრო ადვილათ შეუძლიათ, რადგან ისინი ადვილათ იტანენ ფასების რამდენიმეთ დაკლებას. წვრილი კაპიტალისტი კი, რომელსაც, შესაძლებელია, თვითონაც ძლივს ყოფნის თავისი შემოსავალი, მოკლე ხნობით ფასების დაცემის გამოთააც კი ძლიერ ხშობათ ლატაკდება, ხოლო ხანგრძლივი ხომ უსათუოთ ღუპას მას. მსხვილი კაპიტალისტი კი ჩვეულებრივ თავის მოახოვნელებებზე ხარჯავს მხოლოდ თავის მოგების მკირეოდენ ნაწილს, ხოლო დანარჩენი საქმის გაფართოვებაზე მიდის; ფასების დაცემის დროს ასეთი კაპიტალისტი მხოლოდ თავს ანებებს



დაწესებულების გაფართოებას და, ზარალიც რომ მოუვიდეს, შედარებით, წვრილსავე სწრაფათ მაინც არ გაკოტრდება.

წვრილი კაპიტალისტები ვერ უძლებენ კონკურენციას და იძულებული ხდებიან გაყიდონ თავიანთი სახელოსნოები და იარაღები, რის გამოც სრულიად კარგავენ ორგანიზატორულ როლს საზოგადოებრივ წარმოებაში. მსხვილი კაპიტალისტები კი იძენენ წინეთ წვრილების ხელში ნამყოფ საწარმოვო საშუალებებს, და ამნაირათ თან-და-თან აგროვებენ თავიანთ ხელში დიდ კაპიტალებს.

კაპიტალთა ცენტრალიზაციის ეს პროცესი აუცილებელი შედეგია კაპიტალისტური კონკურენციისა; თავის-თავათ ის ცდილობს შეამციროს დაწასებულებათა რიცხვი. მაგრამ სამრეწველო კაპიტალიზმის ადრინდელ ხანაში ეს მოვლენა ისე აშკარათ არა სჩანს, რადგან წინააღმდეგის პროცესით არის დაჩრდილული: განუწყვეტლივ არსდება (თავდაპირველ დაგროვების შემწეობით, რასაკვირველია) ახალ-ახალი დაწესებულებანი.

ის, რაც აქ ვთქვით მისხვილ და წვრილ კაპიტალისტების შესახებ, რამდენათმე იაქმის აგრეთვე, როგორც მხეჩრეხებულ და საქმის წარმოებაში გამოცდილ კაპიტალისტებსე, ისე ზრატრიკულათ საკლებ გამოცდილ მწარმოებლებსეცა. ზირველსი თავის კაპიტალიდან იმდენ ხეიანს ზოუდაობენ, აითქო მათი კაპიტალები უფრო მისხვილი იუთს; მარა, რამდენათაც სარგანისატარო მტქმუდება წარმოებაში დაქირავებულ სპეციალისტების ხელში გადადის, იმდენათ საქმის ეს მხარე კარგავს თავის მნიშვნელობას.

კაპიტალისტის მისწრაფებაა—რაიმე საშუალებით გაადიდოს თვითთვეულ ამა თუ იმ სამუშაო ძალისაგან მიღებული ზედმეტი ღირებულების რაოდენობა სამუშაო დღის გაგრძელებით, შრომის ინტენსივობის მომატებით, ცვალებად კაპიტალზე ჩვეულებრივზე მეტი ყაირათობითა და სხვ., რაიც სულ წინააღმდეგ მისწრაფებას იწვევს მუშების მხრივ: ამათ სურთ ცოტათი მაინც გაიუმჯობესონ თავისი მდგომარეობა, და ყოველ შემთხვევაში კი—არ დაანებონ მაინც თავისი ცხოვრების

მატერიალურ პირობების გაუარესება. ესაა—მამოძრავებელი ძალა განვითარებისა მრეწველ-კაპიტალისტურ საზოგადოებაში,—ძალა, რომელიც თავდაპირველათ წარმოიშვა კონკურენციის ფორმით სამუშაო ძალის თვითოეულ მყიდველთა და გამყიდველთა შორის. კაპიტალიზმის პირველ საფეხურებზე ამ განვითარების ფაქტორს პრაქტიკულათ დიდი მნიშვნელობა არა აქვს, რადგან მუშები განვითარებით ჯერ კიდევ ძლიერ დაბლა დგანან და მათი მოქმედებაც უკიდურესათ დაქსაქსულია. ამ ფაქტორს გაცილებით ნაკლები მნიშვნელობა აქვს სამანუფაქტურო ეპოქაში, ვინემ ცეხურ ორგანიზაციებში, სადაც ქარგლები ებრძოდნენ ოსტატებს (მასტერებს) და ამ ბრძოლაში, თავის ორგანიზაციების მეოხებით, დიდის ერთსულოვნობით მოქმედებდნენ.

ვასრულებთ—რა მანუფაქტურულ ეპოქის განვითარების მამოძრავებელ ძალთა შესწავლას, შეგვიძლია დავასკვნათ შემდეგი: უმთავრესი მამოძრავებელი ძალა—კონკურენციაა სხვადასხვა სახით, და მისი ფსიხოლოგიური შედეგია—დაგროვების დაუშრეტელი წყურვილი, მიმართულება კი, რომელშიაც მოქმედებენ. ეს მამოძრავებელი ძალები, ეკონომიურის მხრით ხასიათდება კაპიტალების ცენტრალიზაციით, შრომის განაწილების გაფართოებითა და თანამშრომლობით, ხოლო ტექნიკურის მხრით კი—მომეტებულის ინტენსივობით, შრომის ხანგრძლივობითა და ნაყოფიერებით, აგრეთვე თვითოეული მუშ-ამსრულებელის მოქმედების, რაც შეიძლება, მეტათ **გამარტივებით** (შრომის მანუფაქტურულათ განაწილებით).

მანუფაქტურულ ხანის ისტორიულ დასაწყისათ ინგლისსა და ჰოლანდიაში ითვლება მე-XV—XVI საუკუნეები, სხვა ქვეყნებში კი ეს ხანა უფრო გვიან დაიწყო; ამ ხანის ისტორიულ დასასრულათ უნდა ჩაისაყლოს დიდებულ გამოგონებათა ეპოქა—მე-XVIII საუკუნის დასასრული ინგლისში; სხვა ქვეყნებში სამანუფაქტურო კაპიტალიზმი უთმობს ალღას სდმანქა-

ნო კაპიტალიზმს გაცილებით უფრო გვიან: მე-XIX საუკუნის პირველ და მეორე მეოთხედებში.

## VII. სამრეწველო კაპიტალიზმი.

ქმედის მანქანის წარმოებისა.

### 1. საზოგადოების დამოკიდებულება ბუნებასთან.

#### ა) მანქანის წარმოება.

კაპიტალისტურ საზოგადოების შინაგან ურთიერთობათაგან გამომდინარეობს განუწყვეტელი მისწრაფება შრომის ნაყოფიერების ზრდა-განვითარებისადმი. მაგრამ მანუფაქტურულ ხანაში ეს მისწრაფება ბრკოლდება თვით მანუფაქტურულ ხანის საწარმოვო ძალთა თვისებებით. შრომა ამ ეპოქაში ხელით სრულდება, ადამიანის ფიზიკური ძალა უმთავრეს როლს თამაშობს წარმოებაში. და რადგან მას თავისი ვიწრო საზღვარი აქვს, ცხადია, შრომის ნაყოფიერებაც ძალიან დიდი ვერ გახდებოდა, სანამ იარაღების მამოძრავებელი პირდაპირ ადამიანის ხელი იქნებოდა.

მანუფაქტურა ანვითარებდა შრომის ნაყოფიერებას შრომის სულ უფრო და უფრო მეტის განაწილებით, რთულ სამუშაოთა სულ უბრალო, მარტივ ოპერაციებათ დაყოფით. ასეთ გამარტივებასთან ერთად, ცალკე მუშის მოქმედებაც თან-და-თან წმინდა მექანიკური, მანქანისებური ხდებოდა. აი, სწორედ ამიტომ მანუფაქტურამ ხელით შრომის განვითარება უმაღლეს წერტილამდე მიიყვანა, ისე, რომ ზეტი განაწილება შეუძლებელი იყო. ამასთანავე, სწორედ ამ ცალკე სამუშაო ოპერაციების მექანიკური ხასიათისა და სიმარტივის გამო, შედარებით, ადვილი შეიქნა ამ ოპერაციების შესრულება მანქანებისათვის დაეკისრებიათ. ამნაირად, გადააქცია-რა მუშა აღმასრულებელ მანქანათ, მანუფაქტურამ ამით მოამზადა ნიადაგი სამაგიერო მანქანის შემოსაღებათ. ხოლო როდესაც ბაზრის გაფართოვებამ წარმოების წესების შემდეგი განვითარება

მოითხოვა, მანუფაქტურამ კი მეტის მიცემა ველარ შესძლო, მაშინ ხელით შრომა მანქანურ შრომით შეიცვალა.

მანქანურ წარმოების უმთავრესი, განსაკუთრებული თვისება იმაში მდგომარეობს, რომ მის დროს წარმოების აღმასრულებელ ოპერაციებს ასრულებს არა ადამიანის ძალ-ღონე, არამედ ბუნების ძალები; მუშის შრომა კი განისაზღვრება მხოლოდ გამგებლობით, მანქანის თვალ-ურის დევნებით, და ამით ბევრში ძველ საორგანიზატორო შრომის ანალოგიას (მსგავსებას) წარმოადგენს.

რადგან ბუნების ძალები უსაზღვროა, ამიტომ სამეცნიერო ცოდნათა პროგრესთან შრომის ნაყოფიერებაც შეუწყვეტლათ მატულობს და მის კიდევ უფრო ზრდას საზღვარი არ უჩანს.

მანქანის ისტორია სამანქანო კაპიტალიზმის ეპოქაზე გაცილებით უფრო ძველია. ჯერ კიდევ კლასიკური მონობის დროს იყო გამოგონებული წყალის წისქვილი და წყალის ამოსაქაჩავი მანქანები; საშუალო საუკუნეებში გაჩნდა ქარის წისქვილი, მანუფაქტურულ ხანაში კი ხშირათ ხმარობდნენ მანქანებს ზოგიერთა ტლანქ და მოუხეშავ ოპერაციების შესასრულებლათ, რომელიც დიდ მექანიკურ ძალას თხოულობდა, — მაგ., მადნეულობის დამტვრევა, მალაროებიდან წყალის ამოქაჩვა და სხვ... მაგრამ მანქანების საზოგადო მნიშვნელობა წარმოებაში, საერთოთ, ძლიერ მცირე იყო.

კაპიტალიზმის წინა-ეპოქაში მანქანების ხმარება მცირე იყო არა მარტო იმიტომ, რომ შესაფერი ტექნიკური ცოდნა არ მოეპოვებოდათ და ცოტა მანქანებს იგონებდნენ, ხოლო რასაც იგონებდნენ, იმასაც მრავალ ნაკლულევიანებით სავსეს. ხშირათ გამოგონებული მანქანებიც ვერ შედიოდნენ წარმოებაში წმინდა საზოგადოებრივი ხელის-შემშლელ პირობების გამო. მარა ჯერ კიდევ მე-XV<sup>თ</sup> საუკუნეში გამოგონებულ იქმნა მექანიკური სართავი და საქსოვი დაზგები, რომლებიც, ხელით სამუშაო დაზგებთან შედარებით, დიდათ გაუმჯობესე-

ბული იყო, მაგრამ იმ დროებაში საშუალო საუკუნეების ხელოსანთა ორგანიზაციებს ჯერ კიდევ ძლიერი ეკონომიური ძალა ქონდათ და ამის შესაფერი პოლიტიკური მნიშვნელობაც. ეს ორგანიზაციები კი, ადვილ გასაგებ მიზეზთა გამო, უკიდურესი მტრები იყვენ იმისი, რომ ადამიანის ხელით მუშაობის ნაცვლათ მანქანით მუშაობა შემოედოთ. საეკლესიო კორპორაციების გავლენით ბევრგან საქალაქო საბჭოებმაც გამოსცა დადგენილებანი, რომლებითაც კრძალავდნენ მექანიკური დაზგების შემოღებას; ხალხი ამტვრევდა მანქანებს, გააფთრებული სდევნიდა გამომგონებლებს, — მაგათ ხელოსნებისა და მუშების ულუკმა-პუროთ დაჯოვება სურთო.

მაგრამ სავაჭრო და სამრეწველო კაპიტალის გავლენით, ძველი ორგანიზაციები ინგრევიან, კარგავენ თავის ეკონომიურ ძალას და, მასთან ერთათ, პოლიტიკურ მნიშვნელობასა და ზნეობრივ ავტორიტეტსაც. ეკონომიურ ცხოვრებაში პირველ ადგილს იკერენ ვაჭრები და მანუფაქტურისტები. ამათ კი მანქანებზე სულ სხვა შეხედულობა აქვთ. მანქანებისა ამათს რულიად არ ეშინოდათ, როგორც ცხეურ ხელოსნებს; მათთვის ძვირფას საზოგადოებრივ წყობილების დანგრევას, იმათ არსებობის ეკონომიურ საფუძვლის გამოშლას ეს მანქანები ვერ შესძლებდა. პირიქით, მანქანები მათ მოგებას ჰპირდებოდა, და ეს კი ყოვლათ ძლიერი და უძლიეველი არგუმენტი მათდა სასარგებლოთ.

ამნაირათ, ეკონომიურმა განვითარებამ შეარყია, დაასუსტა და მოსპო მანქანის მოწინააღმდეგე ძალები, გაამაგრა და გაზარდა მისი მომხრე-ქომაგი ძალები და ამრიგათ ნიადაგი მოამზადა მანქანების შემოღებისა და გავრცელებისათვის.

მთელის ქვეყნის კაპიტალისტურ განვითარებაში მანუფაქტურის ხანა აუცილებელი საფეხურია: წარმოდგენაც კი არ შეიძლება იმისა, თითქო მსხვილ სამანქანო წარმოებას შეეძლოს პირდაპირ ხელოსნური ტექნიკიდან განვითარება. მაგრამ ზოგიერთ, — სხვებზე უფრო გვიან კაპიტალიზმის გზაზე.

დამდგარ—საზოგადოებათა ისტორიაში, უფრო განვითარებულ საზოგადოებათა კულტურის ზეგავლენით, შესაძლებელია, კაპიტალიზმმა თითქმის სრულიად აუაროს გვერდი მანუფაქტურულ სტადიას (საფეხურს) და წვრილ-ხელოსნურ და მიწათმომქმედ წარმოებიდან, რომელიც ხელში ჩაუგდია სავაჭრო კაპიტალს, მსხვილ სამანქანო წარმოებაზე გადავიდეს და თავის საზოგადოებრივ-ეკონომიური შედეგები წარმოშვას.

### ბ) რა არის მანქანა?

მანქანა არის შრომის ისეთი იარაღი, რომელიც ადამიანის აღმასრულებელ მუშაობის ნაცვლათ გარეშე ბუნების ძალებს ამოქმედებს. ესაა უმაღლესი და ყველაზე სრული ტიპი იარაღებისა.

თუ საერთოთ განვიხილავთ სხვა-და-სხვა მანქანების მოწყობილებას, ადვილათ დავინახავთ, რომ მანქანებს საფუძვლათ ყველას ერთი სქემა უდევს. მანქანა შესდგება სამი უმთავრესი ნაწილისაგან: მამოძრავებელი ძალა, გადამცემი მექანიზმი და სამუშაო ნაწილი, ანუ მექანიკური ხელსაწყო (ინსტრუმენტი). მანქანის თვითოეულ ამ ნაწილთაგანს თავისი ისტორია აქვს.

როცა მანქანა სურთ ისეთ საქმეში მოიხმარონ, რომელიც არ მოითხოვს დიდის მექანიკურ ძალის დახარჯვას, მაშინ შეიძლება ადამიანის მექანიკურ ძალა შეიქნეს მის მამოძრავებელთ; მაგ., საკერავ მანქანას ამუშავებენ ფეხით, ან ხელით. ესაა—დაუსრულებელი, არა სრულად განვითარებულ ტიპი მანქანისა.

ადამიანის მამოძრავებელი ძალის ნაცვლათ ცხოველების (უმეტესათ ცხენის) ძალის ხმარება პირველი ნაბიჯი მანქანის სამოძრაო ნაწილის განვითარებაში. მაგრამ ეს კიდევ არაა დიდი პროგრესი: ცხოველთა ძალა, შედარებით, ძვირათ ჯდება; განუწყვეტლივ მუშაობა იმათაც არ შეუძლიათ (მაგ., გონიერი, გამოცდილი პატრონი ცხენს 8 საათზე მეტს არ

ამუშავებს დღე-ღამეში); დაბოლოს, ცხოველების ძალა არც ისე ბევრათ აღემატება ადამიანის ძალას.

ცხოველების ძალის მაგივრათ ქარისა და მდინარე წყალის ძალის ხმარება კიდევ უფრო მეტი განვითარების ნიშნია. ამ მამოძრავებელ საგნებს ის უპირატესობა აქვთ, რომ ისინი უსულონი არიან; მაგრამ მათ ზოგიერთა ნაკლიც აქვთ.

ქარის ძალას, — რომლითაც ადამიანი ძლიერ ფართეთ სარგებლობდა უხსოვარ დროიდან წყალითა და ზღვით მოგზაურობისა და საქონლის გადაზიდვის დროს (იალქიანი გემებით), მაგრამ ძლიერ ნაკლებათ ხმარობდნ მრეწველობის სხვა დარგებში, — ის დიდი ნაკლი აქვს, რომ მეტათ დაუდგრომელი რამ არის და ყოველთვის თანასწორათ და ზომიერათ არ მოქმედებს. წყალის ძალა კი მოკლებულია ამ ცუდ მხარეებს, და ამიტომაც მანუფაქტურულ ხანაში იმას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მოპოვებული, თუმცა არც ისაა სავსებით თავისუფალი სერიოზული ნაკლულევიანებათაგან. ჯერ-ერთი, წყალის მამოძრავებლის შემოღება და გამართვა შეიძლება მხოლოდ იქ, სადაც ახლოს მოიპოვება ჩანჩქერი ან მდინარე წყალი, სადაც მისი ჯებირებით გადაკეთება არ ეწინააღმდეგება ადგილობრივ მცხოვრებელთა ან მიწათმფლობელთა ინტერესებს. მეორეთ, ცივ ქვეყნებში წყალის ძალა მუდამ ვერ მოქმედობს, რადგან ზამთრობით იყინება; დაბოლოს, მისი გადიდება სურვილისა და მოთხოვნილებისამებრ შეუძლებელია. ეს ერთი მთავარი მიზეზია, რომ მანუფაქტურულ ხანაში, სანამ უკეთესი მამოძრავებელი არ იქმნა აღმოჩენილი, მანქანები ძლიერ ნაკლებათ იყო გავრცელებული.

თუმცა აქა-იქ სამანუფაქტურო ხანაშივე შემოღებული იყო ორთქლის მამოძრავებელიც, მაგრამ იგი მეტათ უვარგისი და მდარე იყო. როდესაც 1774 წელს უატმა შესამჩნევათ გაუმაჯობესა ორთქლის მამოძრავებელთა მექანიზმი და შექმნა ცნობილი ორმაგ-მომქმედი მანქანა, აღმოჩნდა, რომ სწორეთ

ორთქლი ყოფილა საუკეთესო მამოძრავებელი, რაც ასე ძლიერ  
ესაჭიროებოდა კაპიტალისტურ მრეწველობას.

ორთქლის მამოძრავებელში ნახშირისა და წყალის შემ-  
წვობით ვითარდება მექანიკური ძალა; ამ ძალის მოქმედება  
შეგვიძლია სურვილისამებრ გავადიდოთ და შევამციროთ; თვი-  
თონ მამოძრავებელი ისეა მოწყობილი, რომ ძნელი არაა იმის  
გადატანა ერთი ადგილიდან მეორეზე და მისი იმ სამუშაო მან-  
ქანაზე მორგება, რომელიც ამ დროს ესაჭიროება აღამიანს.

მაგრამ მანქანის სამოძრაო ნაწილის განვითარება ამხე  
არ შეჩერებულა. უკანასკნელ დროს თან-და-თან მეტი მნიშე-  
ნელობა ეძლევა ახალ გამოგონებულ ელექტრონის მამოძრა-  
ვებელს. თუმცა უკანასკნელის მნიშვნელობა და გავლენა მრე-  
წველობაში **ჯერ-ჯერობით** ძლიერ შეზღუდულია, მაგრამ  
ახლავე ეტყობა, რომ ელექტრონის სამოძრაო ძალას ბევრი  
უპირატესობა აქვს, ორთქლის ძალასთან შედარებით. უმთავ-  
რესი უპირატესობა მდგომარეობს იმაში, რომ ელექტრონის  
ენერგია შეგიძლიანთ დაანაწილოთ ისეთ წვრილ ნაწილებათ,  
როგორც გინდათ, და გადასცეთ, რა სიშორეზედაც გნებავთ;  
ამ გადაცემის დროს (უწყებულ პირობებში, რასაკვირველია)  
ძლიერ ცოტა ძალა იკარგება.

მოსალოდნელია, რომ შემდეგში ელექტრონი უმთავრესი  
მამოძრავებელი შეიქნეს წარმოებაში. უკვე თანამედროვე ტეხ-  
ნიკასაც მოეპოვება ისეთი საშუალებანი, რომელთა შემწვობი-  
თაც მას შეუძლიან ბუნების ყოველივე ძალა ელექტრონათ  
აქციოს და შემდეგ, სადაც სურს, იქ გადასცეს. ადვილი მო-  
სალოდნელია, რომ ელექტრონი შეგვამძლებინებს ფრიად სა-  
სარგებლოთ გამოვიყენოთ ენერგიის ისეთი დაუშრეტელი წყა-  
როები ბუნებაში, როგორცაა დიდი ჩანჩქერები, ზღვის ტალ-  
ღათა სრბოლა ანუ ზღვის მოქცევა და უკუ-ქცევა და სხვა მრავ-  
ალი ასეთი ბუნებრივი წყაროები, რითაც აქამდე არ უსარ-  
გებლნიათ, უმთავრესათ, იმიტომ, რომ ვერ ახერხებდენ მათი  
ენერგიის შორს მანძილზე გადაცემას.



მანქანის მეორე ნაწილია—გადამცემი მექანიზმი, რომელსაც მამოძრავებელის ენერჯია სამუშაო ინსტრუმენტზე გადააქვს. ამან უნდა შესცვალოს ხასიათი და მიმართულება იმ მოძრაობისა რომელსაც იწვევს პირველი ნაწილი, იმ მიზნის შესაფერათ, რომელსაც მანქანა ემსახურება, და ამ სახით გადასცეს ძალა-მოძრაობა სამუშაო ხელსაწყოებს (ინსტრუმენტებს). რამდენათაც უფრო რთულ პროცესებს ასრულებს მანქანა, იმდენათ უფრო რთულდება გადამცემი მექანიზმი. მისი სირთულე კიდევ უფრო იზრდება, როდესაც ერთსა და იმავე მამოძრავებელს იმისთვის ხმარობენ, რომ ერთათ, ერთსა და იმავე ოროს აამოძრავონ რამდენიმე სამუშაო მანქანა, განსაკუთრებით მაშინ, თუ ეს სამუშაო მანქანები სხვა-და-სხვა გვარია.

როდესაც ერთ სამუშაო მანქანისათვის წრის გამოვლაბრუნვაა საჭირო, მეორისათვის—სწორ ხაზზე გავლა, მესამისთვის—სწორ-გატეხილ ხაზზე მუშაობა და სხვ., მაშინ ადვილი წარმოსადგენია, თუ რა აუარებელი მისაგუებელი მოწყობილებანი უნდა ექნეს გადამცემ მექანიზმს, რომ თავის მიზანს მიაღწიოს. იგი წარმოადგენს ვეებერთელა სისტემას კბილებიან ფვლებისას, საგორავებისას, ექსცენტრიკებისას, ბარბაცა კოჭებისა (ШАТУНЪ) და სხ. ამგვარებისას, მით უმეტეს რთულს, რამდენათაც უფრო რთული, მრავალგვარი და მრავალრიცხოვანია ერთი მამოძრავებელის-მიერ ასამოძრავებელი სამუშაო მანქანები.

მესამე, ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი ნაწილია—სამუშაო მანქანა, ანუ მექანიკური ხელსაწყო (ინსტრუმენტი). ის პირდაპირ იმ ხელსაწყოებისაგან წარმოსდგება, რომელსაც ხელოვნობისა ან მანუფაქტურის დროს ხმარობდნ. მარა ხშირათ ეს იარაღი სამუშაო მანქანაში იმდენათ განსხვავებულია, რომ ძნელია იმისი გამოცნობა.

მაგრამ სამუშაო მანქანის უმთავრესი განსხვავება ხელით სამუშაო იარაღებისაგან იმაში მდგომარეობს, რომ ის პირდაპირ **მანქანის** ხელსაწყოთ (ინსტრუმენტათ) გამოდის და არა

**ადამიანის** ხელსაწყით; ეხლა მანქანა ისეთსავე მოძრაობას ასრულებს, რომელსაც წინათ ადამიანის ხელი ასრულებდა. იმ შემთხვევაშიაც, როდესაც მანქანის მამოძრავებელათ ადამიანის ძალას ხმარობენ, სამუშაო იარაღი მაინც ადამიანის ხელით კი არ დაიწყებს მუშაობას, არამედ გადამცემი მექანიზმის საშუალებით ამოძრავდება.

ამგვართ, მანქანა მუშის მაგიერობას სწევს წარმოებაში იმდენათ, რამდენათაც იგი საორგანიზატორო ნების უბრალო ამსრულებელი, უბრალო იარაღია წარმოებაში. ამის გამო, მანუფაქტურაში მომუშავე-აღმსრულებელთა შორის არსებული ურთიერთობის ერთი ნაწილი ამ მანქანაზე გადადის.

ამაირათ, მანუფაქტურაში მომუშავეთა შორის თანამშრომლობისა და შრომის განაწილების მაგიერ ჩნდება მანქანათა შორის „შრომის განაწილება“ და „თანამშრომლობა“. (ეს სახელწოდება აქ პირობითია, რადგან შრომა შეუძლია მხოლოდ ადამიანს და არა მანქანას).

მარტივი თანამშრომლობის მაგალითს საქსოვი ქარხანა წარმოადგენს, სადაც ერთ შენობაში თავმოყრილია მრავალი მექანიკური დაზგები და ასრულებს ერთნაირ სამუშაოს. ერთი და იგივე მამოძრავებელი ამ შემთხვევაში ამოქმედებს მრავალ ერთგვარ მანქანას.

„შრომის დანაწილება“ მანქანათა შორის იმაში მდგომარეობს, რომ რამდენიმე სხვა-და-სხვა, მაგრამ ერთმანეთთან მჭიდროთ დაკავშირებული, მანქანები ერთი-მეორის შემდეგ ამუშავენ ერთსა და იმავე მასალას, სანამ ეს უკანასკნელი თავის უკანასკნელ ფორმას მიიღებდეს. იქ, სადაც პირველათ შემოაქვთ მანქანათა შორის სამუშაოს განაწილება, დაახლოვებით ისეთივეა ეს დანაწილება, როგორც მანუფაქტურებში, რომლებიც იმავე წარმოებას ეწევიან. მაგ., შალეულობის მანუფაქტურაში შრომა დაყოფილია „მკენტელთა“, „მჩეჩელთა“, „მრთველთა“ და სხვ. შორის. ახლა ამ მუშების მაგიერათ დგამენ მანქანებს, რომელთა შორის ზოგი „პენტავს“, ზოგი

„ჩეჩავს“ და სხვ. გარდამავალ ხანაში ზოგი ოპერაციითაგანზე უკვე მანქანებზეა გადაცემული, მაშინ, როდესაც დანარჩენები ხელით სრულდება.

შემდეგში, რასაკვირველია, მანქანათა შორის სამუშაოს განაწილების წესი შეიძლება შეიცვალოს.

მანქანათა შორის შრომის განაწილების ხანაში ერთი მანქანა აწვდის მეორეს დასამუშავებელ მასალას ისე, როგორც მანუფაქტურაში აწვდიდა ერთი მუშა მეორეს. მასალა აქაც ერთსა და იმავე დროს განიცდის ყველა ცვლილებებს, კეთდება სხვა-და-სხვა მანქანები ისე, როგორც იქ სხვა-და-სხვა მუშების ხელში კეთდებოდა. სამანუფაქტურო ჯგუფისა — ე. ი. სხვა-და-სხვა სპეციალობაში დახელოვნებულ მუშების, — რიცხვთანაა შორის ერთგვარი დამოკიდებულების ალაგი უჭერია „მანქანასა სისტემას“, ხანუ იმ განსაზღვრულ კაპიტრს, რომელიც არსებობს სხვა-და-სხვა მანქანების რიცხვს, ტრიალსა და მოძრაობის სიჩქარეს შორის, როგორც რამდენსამე მრთველს უნდა ყოლოდა ფეიქართა განსაზღვრულ რიცხვი, რომ დართული მასალის დროზე დამუშავება მოესწოთ, სწორეთ ისევე სართველი მანქანების განსაზღვრულ რიცხვსაც იმდენი მექანიკურათ მქსოველი დაზგა-ქსელენი უნდა მოუდგან გვერდით, რომ დართული ძაფი მოქსოვოს.

ყველა აქედანა სჩანს, რამდენამუ მანუფაქტურაში მომუშავეის როლი უფრო **თვითონ მანქანათა** აქვს დაკისრებული, ვინემ მანქანაზე მრამუშავე მუშასს უკანასკნელი თანესს საწარმოო მოქმედებით ძლიერ განსხვავდება პირველისაგან: ის უმთავრეთ მათ მართავს, დასამუშავებლებს და კონტროლს უწევს მანქანის მუშაობას, მაშინ, როცა პირველი დასრულებდა ამ მუშაობას. ეს კი ფრთად საყურადღებო განსხვავებებია. მანუფაქტურაში გარდამავალ ხანაში, ვინეთ მანქანა წარმოებებში, რომლებსაც ჯერ კიდევ ვერ მზულწევთ სრულ განვითარებამდე მუშები მართა მანქანების სათვალყურით და საკონტროლოთ კი არ არიან საკონტროლოდ, რამდენიმეთ, ინიციისაც,

რომ მექანიკურ ინსტრუმენტებით თვითონაც შეასრულონ მოძრაობანი, რომლებსთვისაც მანქანა ჯერ გამოგონებული არაა. მაგრამ სამანქანო წარმოების განვითარება ცდილობს ყველა ასეთი დაუმთავრებელ-დაუსრულებელი მანქანები ავტომატიურ თვითმომქმედ მექანიზმით შესცვალოს, რომ მუშა-მანქანებმა ადამიანის დაუხმარებლათ შესძლონ ყველა ამ მოძრაობათა შესრულება, რომლებიც აუცილებლათ საჭიროა მასალის დასამუშავებლათ. და რამდენათაც მეტია წარმოებაში ასეთი შეცვლა, იმდენათ მეტათ ემსგავსება მანქანაზე შრომა წინანდელ საორგანიზატორო შრომას.

ხელფასიან წარმოებაში ორგანიზატორული შრომა არაა დაშორებული აღმასრულებელ შრომას; მუშა, ისტატი ან ქარგალი უმეტესათ თვითონ უწევს კონტროლს თავის თავს, თვითონ მართავს თავის საქმეს. მანუფაქტურა აგვირგვინებს მუშაობის ორივე მხარის განცალკევებას, და ეს განცალკევება ისეთ უვიდურესობამდე, ისეთ უსრობა-შეუსაბამობამდე მიიყვანს, როგორცაა ადამიანის მანქანათ გადაქცევა. მანქანა არიგებს ამ ორ წინააღმდეგობას ერთმანეთში მით, რომ აღმასრულებელ შრომას სარგანიზატორო შრომის ხასიათს აძლევს და მუშისაგან თხოულობს არა მარტო ტლანქ, მოუხეშავ ძალას და მექანიკურ მიხვევას, არამედ აგრეთვე, ჭკუა-გონებებს და საკუთარ მტკიცე ნებასაც.

მანქანურ მუშაობას შემდეგი უპირატესობა აქვს, ხელით მუშაობასთან შედარებით, შრომის ნაყოფიერებაში: რაც უნდა დახელოვნებული იყოს მუშა, მას არ შეუძლია ერთბაშათ რამდენიმე იარაღით ერთათ მუშაობა, ვინაიდან მას ორი ხელი და ორი ფეხი აქვს და არა მეტი. ოდესღაც გერმანიაში კიდევ სინჯეს: დააყენეს ერთი მუშა და ორივე ხელებითა და ფეხებით ამუშავებს ორ ჩიხრიხზე და ორ ჯარაზე ერთსა და იმავე დროს; მაგრამ ამან ისეთი ენერგია მოითხოვა, რამდენიც თითო მუშას, საზოგადოთ, არ მოეპოვება. მანქანა კი ერთბაშათ ამუშავებს მრავლისაგან მრავალ ინსტრუმენტებს. მაგ., თანამედროვე სართავ ქარხნებში ერთი მუშა მიუღ-

მანქანის შემწეობით რამდენსამე ჯარას ამუშაებს (ინგლისში ჯერ კიდევ 1887 წელს ერთ მუშაზე მოდიოდა სამუშაოთ ვაჰ ჯარა, საუკეთესო სართველებში კი 400-ზე მეტიც). თუ ამას დავუმატებთ, რომ მანქანის მოძრაობის სიჩქარე ბევრათ აღემატება ადამიანის მოძრაობის სიჩქარეს, მაშინ აშკარა შეიქნება, თუ რა საშინლათ იზრდება შრომის ნაყოფიერება მანქანის შემწეობით. მაგ., მანქანაზე ქსოვით ერთ საშუალო მუშას შეუძლია იმდენივე დაამზადოს, რამდენსაც წინათ 40 კარგი დახელოვნებული ფეიქარი აკეთებდა. აქ უადგილო არ იქნება მოვიყვანოთ საქინძისთავე წარმოებაში შრომის ნაყოფიერების შედარება ხელოსნურ, მანუფაქტურულ და მანქანურ წარმოების ხანებში.

ცალკე მუშას, რომელსაც ქინძისთავის ყველა ოპერაციები თვითონ უნდა შეესრულებინა, საეჭვოა, რომ დღეში ათი ქინძისთავის გაკეთება მოეწერო. მანუფაქტურაში, სადაც შრომა მხოლოდ ათ მუშას შორის არის განაწილებული, ყოველდღიურათ 48,000 ქინძისთავი დამზადდება, ანუ თვითოეულ მუშას 4,800 ქინძისთავი მოუწევს გასაკეთებლათ. საქინძისთავე მანქანა კი დღეში 180,000 ქინძისთავს ამზადებს და, ამასთანავე, ერთ მუშას შეუძლია ერთ-დროულათ რამდენიმე ასეთი მანქანა ამუშავოს. ერთს ამერიკულ ფაბრიკაში, სადაც 70 საქინძისთავე მანქანა მუშაობდა და დღეში  $7\frac{1}{2}$  მილიონ ქინძისთავს ამზადებდა, საჭირო იყო მხოლოდ 6 მუშა, — მაშასადამე, თვითოეული მუშა, საშუალო რიცხვით, დღეში  $1\frac{1}{2}$  მილიონ ქინძისთავის გაკეთებას ასწრებდა.

ახლა კაცობრიობის განკარგულებაში იმდენი ორთქლის ენჯინგია, რომ ადვილათ შეუძლია  $1\frac{1}{2}$  მილიარდი მუშის მაგივრობა გასწიოს, მაშინ, როცა მოწიფულ მუშათა რიცხვი მთელ დედამიწის ზურგზე 500—600 მილიონს არ აღემატება. ამასთანავე, სამანქანო წარმოების პროგრესი წინ მიდის სულ უფრო და უფრო მეტის სისწრაფით. მანქანების შემოღება წარმოებაში, რომლითაც მუშა-ადამიანის ძალები ბუნების ძალებ-

ბით იცვლება, განუსაზღვრელ თავისუფალ ასპარეზს ამტკიცებენ წარმოებელ ძალთა განვითარებას და აბატონებს საზოგადოებრივ ადამიანის ძალა-უფულობას ბუნებაზე.

### გ) მანქანურ წარმოების გავრცელება.

ყოველთვის სასარგებლოა მანქანა წარმოებაში, ყოველთვის აღიღებს ის შრომის ნაყოფიერებას? თავის-თავთ ცხებდია — მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როცა ის წამდევინოთ ზოგავს ადამიანის შრომას.

ვთქვათ, გამოიგონეს ახალი მანქანა, რომლის შემწეობითაც ერთი მუშა ასრულებს იმას, რასაც წინათ ასრულებდა 11 მუშის შრომა: მაშასადამე, ეს მანქანა 10 მუშააღმასრულებელის მაგივრობას ეწევა. ცვდება ის, ვთქვათ, 3400 დღის განმავლობაში; ამნაირათ, მთელი თავის სამსახურის დროს იგი დაზოგავს 3,000 დღის შრომას.

თვითონ მანქანა (მისი აშენება-მთლათ) თუ 3,500-დღის შრომათ ღირს, მაშინ, რასაკვირველია, მისი შემოღება სრული უაზრობა იქნებოდა, რადგან აქ, შრომის დაზოგვა-შემცირების მაგივრათ, წმინდა ზარალი რჩება 500 სამუშაო დღე თვითონ მანქანის გამზადება რომ სწორეთ 3,000 დღე დაჯდება, იგი მაშინაც უსარგებლო იქნებოდა, ვინაიდან მისი შემოღებით შრომა სრულიად არ დაიზოგებოდა.

მაგრამ თუ მანქანის ღირებულებას 2,500 სამუშაო დღე შეაღდგენს, მაშინ ის, ცხადია, აღიღებს შრომის ნაყოფიერებას და სასარგებლოა წარმოებისათვის, იმიტომ, რომ ზოგავს მთელ 3,400 სამუშაო დღეს.

მარა კაპიტალისტი. რომელზედაც დამოკიდებულია მანქანის შემოღება თუ არ შემოღება, ასეთის თვალსაზრისითარადი ხელმძღვანელობს. იმისთვის, საზოგადოებრივ წესდებულ ზოგავს მანქანა ადამიანის შრომას, თუ არა, ამისთვის უფრო საყურადღებოა შემდეგი საკითხი: გააღიღებს თუ არა ის მის მოგებას? კაპიტალისტი ითვალისწინებს, რამდენი მანათი უნდა

ამოიღოს იმან მანქანაში და რამდენი მანათი უნდა გადაურჩინოს, ე. ი. დაუზოგოს მას ამ მანქანამ სამუშაო ხელფასიდან.

ვთქვათ, მანქანა ზოგავს 3,000 სამუშაო დღეს, თვითონ კი 2,500 ღირს; ამასთანავე, სამუშაო ძალა ერთის დღით ღირს 5 საათის მარტივი შრომა, რაც ათ შაურს შეადგენს; ზედმეტი ღირებულების ნორმა—100<sup>0</sup>/<sub>0</sub>, ე. ი. ახალი ღირებულება, რომელსაც მუშა ერთ დღეს ქმნის, უდრის 10 საათს, ანუ ერთ მანათს.

როდესაც ერთი კაპიტალისტი მანქანას ყიდულობს, მეორე კაპიტალისტს აძლევს მასში ფულის იმ რაოდენობას, რომლის დამზადებასაც 2,500 დღე უნდება, ვინაიდან ასეთია მანქანის ღირებულება. ეს კი შეადგენს 2,500 მანათს. თუ კაპიტალისტს არა სურს მანქანის შემოღება, მან მის მაგივრათ უნდა იყიდოს ზედმეტი 3,000 სამუშაო დღის შრომა, რომელსაც მან მანქანა ადვილათ დაუზოგავდა. რადგანაც ერთის დღით სამუშაო ძალა ღირს ათი შაური, 3,000 დღეს კაპიტალისტი ზედმეტ მუშებს მისცემს 1,500 მანათს სამუშაო ხელფასათ, ე. ი. მანქანის ღირებულებაზე 1000 მანათით ნაკლებს. ცხადია, მანქანის შემოღება მისთვის საზარალოა, თუმცა კი ეს მანქანა ზრდის შრომის ნაყოფიერებას. საქმე იმაშია, რომ მანქანის ყიდვის დროს კაპიტალისტი აძლევს მასში მის დამზადებაზე დახარჯულ შრომის **საერთო ჯამის** შესაფერ ფასს, მაშინ, როდესაც სამუშაო ძალის ყიდვის დროს კაპიტალისტი იხდის მხოლოდ **ნაწილს** იმ შრომისას, რომელსაც მას მოუტანს სამუშაო ძალა.

მანქანა რომ 1,500 დღის შრომით ღირდეს, რაც 1,500 მანათს უდრის, მაშინაც კი უსარგებლო იქნებოდა კაპიტალისტისათვის მანქანის შემოღება: მისგან მას არა აქვს არც მოგება, არც ზარალი, ვინაიდან სამუშაო ძალა 3,000 დღითაც 1,500 მანათი ღირს.

მაგრამ თუ მანქანა მხოლოდ 1,000 დღის შრომით ჯდება დღე მისი ფასი 1,000 მანათია, მაშინ კაპიტალისტისათვის ს-

სარგებლოა მისი შემოდება. 1,000 მანათით მას უთავისუფლდება 1,500 მანათი, რომელიც სამუშაო ხელფასში უნდა გაეღოს, და ამით 500 მანათს მოგებას აძლევს.

ამ ანალიზში მხოლოდ შემდეგი შესწორება უნდა შევიტანოთ, სახელდობრ ის, რომ საბაზრო ფასები, როგორც მანქანისა, ისე სამუშაო ძალისა, რამდენიმეთ შორდება მათს ლირებულებას; კაპიტალისტი სათვის კი მხოლოდ საბაზრო ფასებს აქვს მნიშვნელობა.

მაშასადამე, მანქანა ყოველთვის არაა სასარგებლო კაპიტალისტი სათვის, მაშინაც კი, როცა ის ადიდებს შრომის ნაყოფიერებას. მანქანით კაპიტალისტურათ სარგებლობა შესაძლებელია მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როდესაც მანქანის ფასი ნაკლებია იმ სამუშაო ძალის ფასზე, რომლის მაგივრობასაც ისა სწევს.

აქედან ადვილი გასაგებია, თუ რატომაა, რომ ერთი და იგივე მანქანები ზოგ ქვეყნებში დიდ სარგებლობას აძლევენ კაპიტალისტებს, ზოგან კი—პირდაპირ მაზარებელი არიან და ხმარებაში არ შემოდიან. მაგ., ინგლისში გამოგონილი ზოგიერთა მანქანები კაპიტალისტურათ გამოსადეგია მხოლოდ ამერიკაში, სადაც სამუშაო ხელფასი, შედარებით მაღლა დგას, ვინემ თვით ინგლისში. რამდენათაც სამუშაო ხელფასი ნაკლებია, იმდენათ ნაკლები სარგებლობა მოაქვს მანქანებს კაპიტალისტებისათვის და იმდენათ ნაკლებათ შემოაქვთ თვით მანქანები ხმარებაში (ეს ერთი უმთავრესი მიზეზთაგანია, რომელიც აფერხებს რუსეთში სამანქანო წარმოების პროგრესს, განსაკუთრებით სამიწათმოქმედო წარმოებაში).

ასეთ შემზღუდველ პირობების მიუხედავათ, საზოგადოთ, მანქანების გავრცელება ძლიერ ჩქარის ნაბიჯით მიდის წინ. ასეთი გავრცელება მანქანებისა განსაზღვრულის თანდათანობით ხდებოდა, ასე რომ, თვითოეულ კერძო შემთხვევაშიაც ეს იყო შედეგი არა უცაბედ შემთხვევისა, ან გამომგონებელის ფანტაზიისა, არამედ გამოწვეული იყო წარმოების მომწიფე-



ბუნდ მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლათ. ეს რომ ცხადათ, კონკრეტულათ გამოეხატათ, ამისთვის უნდა განვიხილოთ, თუ რანაირათ წარმოსდგება წარმოების ცალკე დარგში მანქანის მოთხოვნილება და რანაირათ იწვევს მრეწველობის ერთს რომელსამე დარგში მანქანების შემოღება მის სხვა, პირველთან დაკავშირებულ, დარგებშიაც გავრცელებას. მაგალითათ გამოგვადგება ინგლისის ბამბეულობის წარმოების ისტორია.

ჯერ კიდევ წარსული საუკუნის შუა რიცხვებში წარმოების ეს დარგი, უმთავრესათ, შინაურ კაპიტალისტურ ტიპს წარმოადგენდა: ფეიქარი—ჩვეულებრივ ოჯახის უფროსი—თავის საკუთარ სახლში ხელით სამუშაო საქსელზე მუშაობდა, ძაფს კი რთავდენ მისი ოჯახის წევრები—ცოლი და შვილები. ასეთ პირობებში ქსოვა, საზოგადოთ, უფრო ჩქარა ხდებოდა, ვინემ რთვა: მრთველები ვერ აკმაყოფილებდენ ფეიქარს, ყოველთვის ვერ უმზადებდენ მას საკმაო ძაფს. ამ შეუსაბამობამ კიდევ უფრო იმატა მაშინ, როდესაც გამოგონებულ იქმნა თვით-მფრინავი მაქვა, რომელმაც ორჯერ გააძლია ფეიქარის მუშაობის ნაყოფიერება. მეორე მხრით, რთვის საქმე ბამბის წარმოებაზე უკან რჩებოდა, ხოლო უკანასკნელი კი—ნედლი მასალა იყო სართველი საქმისათვის. თუ რამდენათ ძლიერი იყო სართველი ტექნიკის გაუმჯობესების მოთხოვნილება, ეს იმ ფაქტიდანაც სჩანს, რომ 1782 წელს ინგლისში, მუშა-ხელის ნაკლებობის გამო, დაურთველათ ეყარა სამი უკანასკნელი წლის განმავლობაში ინგლისის ყველა ახალშენებიდან გამოზიდული ბამბა, რომელიც კიდევ დაურთველი დარჩებოდა რამდენსამე წელს, რომ მანქანას არ მოესწრო.

ამის შემდეგ ამ დარგში სხვა-და-სხვა გამოგონებანი ერთ-მეორეს მოსდევნ. ჯერ იგონებენ ისეთ დაზვას (СТАНОК), რომელიც ერთდროულათ რვა ძაფს ართავს, ე. ი. 8 მრთველის სამუშაოს ასრულებს. შემდეგ ახალი გამოგონება შესაძლებლათ ხდის ამ მანქანის ასამოძრავებლათ წყლის ძალის გამოყენებას. ამას მოსდევს მთელი რიგი გაუმჯობესებათა, რაი-

ცა იწვევს არა მარტო ძაფის რაოდენობის გადიდებას, არამედ მისი ღირსება-თვისების გაუმჯობესებასაც.

ბამბეულობის მრეწველობაში კვლავ ჩნდება ზუსტად-მასწორობა, შეუსაბამობა წარმოების სხვა-და-სხვა საფეხურებს შორის, მაგრამ, წინანდელთან შედარებით, სულ წინააღმდეგობა აღა თეიქარი ველარ უთავდება მრავლებს. დასასრულ, ეს შეუფერებლობაც ისპობა 1787 წელში მექანიკურ საფეიქრო საქსელების გამოგონებით.

თუ რამდენათ გააადვილა შრომის მანუფაქტურულმა განაწილებამ მანქანის შემოღება, სხვათა შორის, იქიდანაც სჩანს, რომ პირველი გამომგონებელი იყვენ ჩვეულებრივი უბრალო მუშები, რომელთაც არავითარი—არც საზოგადო და არც სპეციალური ტენიკური— განათლება არ მიუღიათ და რომლებიც მხოლოდ პრაქტიკულათ იყვენ გაცნობილი წარმოების ამ დარგთან. კიდევ უფრო საკვირველია, რომ მექანიკური საფეიქრო-საქსელე ერთმა კენტელმა მღვდელმა გამოიგონა.

როდესაც ქსოვართვაში შემოღებულ იქნა მრავალგვარი გაუმჯობესებანი, აღმოჩნდა, რომ ბამბეულობის გზობის (წახლენი) წინანდელი წესები წარმოებას ველარ ჯკმაყოფილებდა. ეს პროცესი რამდენსამე დღეს გრძელდებოდა, — მარა ეს გარემოება საგრძნობლათ ხელს არავის უშლიდა, სანამ რთვა-ქსოვა ხელით სრულდებოდა, და დამზადებულ ქსოვილთა რაოდენობაც, შედარებით, ნაკლები იყო. ეხლა კი, როდესაც საშინლათ გაიზარდა მრთველებისა და ფეიქრების შრომის ნაყოფიერება, საჭირო შეიქნა გზობის პროცესის დაჩქარება. აქ მოეშველა ქიმია: სხვა-და-სხვა სიმეავის (кислота) შემწეობით გზობის პროცესი რამდენსამე დღეში, რამდენსამე საათში სრულდება.

ამავე მიზეზების გამო, მე-XVIII საუკუნის მიწურულში გაუმჯობესდა საზოგადოთ ლებისა და ჩითის ბეკდვის საქმე. შემდეგში, სამანქანო სართავ წარმოებისათვის რომ საკმარისი მასალა დაემზადებინათ, აუცილებელი შეიქნა ბამბის წარმოე-

ბის გაფართოვება; ამისთვის კი საჭირო იყო ახალი მანქანის გამოგონება, რომლითაც გადაშლილ ბამბის კუმტებიდან თესლის მოშორება შესძლებოდათ.

მრეწველებს მარტო ბამბეულობის მრეწველობაში როდი შექმნდათ ასეთი ცვლილებანი: ისინი სხვა ცვლილებებსაც აუცილებლათ ხდიდენ. ბევრი ახლათ გამოგონილი მანქანები, უმეტეს შემთხვევაში, გამოუსადეგარი დარჩებოდა, რომ არ აღმოჩენილიყო ახალი მამოძრავებელი ძალა, რომელსაც ადვილათ შეეძლო დიდი სამუშაოს არულება. ამ ასეთი ძალის წყაროთ შეიქნა ორმაგ მოქმედი ორთქლის მანქანა და სხვა ამგვარები.

ასეთ ცვლილებას შედეგათ მოყვა წარმოების მომეტებული გაფართოვება; ამან კი დაბადა საჭიროება მიმოსვლის გაუმჯობესებისა. თვითრეულ ეკონომიურ ხანისათვის მიმოსვლის გაუმჯობესება-გაფართოვება წარმოების საერთო განვითარებაზე იყო დამოკიდებული. საშუალო საუკუნეების წვრილ წარმოებისათვის სრულიად საკმარისი გზები, მაგალითათ, გამოუსადეგარი შეიქნენ სამანუფაქტურო ხანაში, — მაშინ გაუმჯობესდა ზღვით მოგზაურობა და გაყვანილ იქმნა გზა-ტყეცილები. მაგრამ ამანაც არ იქმარა მანქანურ კაპიტალიზმის დროს, როდესაც შრომის ნაყოფიერება დიდათ გაიზარდა, — მაშინ დადგა დრო ხომალდებისა, რკინის გზებისა, ტელეგრაფებისა და სხვათა შექმნა-გამოგონებისა.

ამრიგათ, მრეწველობის სხვა-და-სხვა დარგთა შორეს არსებულ მჭიდრო კავშირის გამო, გაზვირდა მანქანების გამოგონება და ხმარებაში შემოღება. აუარებელი მანქანები გამოიგონეს სულ მოკლე ხანში მე-XV-ის საუკუნის მიწურულსა და მე-XIX საუკუნის დასაწყისში.

ყველაზე უფრო მანქანების გავრცელება გვიანდება მიწათმოქმედებაში; ამას ბევრი სხვა-და-სხვა მიზეზები აქვს: პირველათ, მიწათმოქმედებაში არ მოხერხდა შრომის მანუფაქტურულათ უანაწილების განვითარება, რამაც ასე მშვენივრად მო-

უმზადა ნიადაგი მანქანის შემოღებას მრეწველობის ყველა სხვა დარგებში. მეორეთ, მიწათმოქმედებაში მანქანების შემოღება ისეთ სწრაფ ცვლილებას ვერა ჰქმნის შრომის ნაყოფიერებაში, როგორც დამმუშავებელ მრეწველობაში, ასე რომ, მიწათმოქმედ კაპიტალისტიკისათვის მანქანის შემოსაღებათ წამქვებელი არაეინაა. დასასრულ, ფეოდალიზმის ნაშთების საშინელი უღელი, რომელიც ჯერ კიდევ დიდხანს ინახავდა თავს სამიწათმოქმედო სფერაში, ძლიერ აბრკოლებდა წარმოების ამ დარგის ტექნიკურ პროგრესს. სოფლის მცხოვრებთა საშინელი დამონება, სიბეჩავე და სიღატაკე— შეძლებას აძლევდა მემამულეებს ისე იაფ ფასათ დაექირავებინათ მუშები, რომ მათ სრულებით ხელს არ აძლევდა მუშების ალაგას მანქანები უმუშავებინათ.

მანქანურ ეპოქის დასაწყისში მანქანებს სახელსაწყო (საინსტრუმენტო) მანუფაქტურებში ამზადებდნენ. სანამ თვით მანქანათა დამზადება ხელით მუშაობაზე იყო დამყარებული, მანქანების წარმოების განვითარებაც, ძალა-უნებურათ, ძლიერ ნელა მიდიოდა: მანქანები ძვირათ ჯდებოდა და საკმაოდ მაგარი და კარგებიც არ იყო. მანქანამ რომ კარგათ იმუშაოს, აუცილებლათ საჭიროა სრულს სისწორეში გამოყვანა სათბოთათ მის ცალკე ნაწილებისა, მათი სრული მორჯება ერთიერთმანეთზე ზომა-სისხოთი და სხვ.,—ერთის სიტყვით, ყოვლათ სრული უნაკლოლობა მანქანის წარმოების ბევრს ოპერაციებში. ასეთ უნაკლოლობას კი ხელით შრომა ვერასოდეს ვერ მიაღწევს, რაც უნდა უმწვერვალესათ დახელოვნებული მუშა ამუშაოთ; ეს უნაკლოლობა მხოლოდ მაშინ არის შესაძლებელი, თუ მას მანქანის შემწეობით შევასრულებთ. ამას გარდა, საინსტრუმენტო მანუფაქტურაში შრომის ნაყოფიერებაც არ იყო საკმაოდ დიდი, რომ მას შესძლებოდა, მაგ., იმ აუარებელ მანქანების დამზადება, რომელიც დღეს წარმოებაშია შემოღებული.

როდესაც მანქანების დამზადება თვითონ მანქანის სპეც

შეიქნა, ამით თავიდან იქმნა აცილებული უკანასკნელი დაბრკოლება მსხვილ მრეწველობის განვითარებისა, რომელმაც ამიერიდან საოცარის სისწრაფით იწყო განვითარება.

ამასთანავე, მეცნიერება მუდამ კაპიტალისტურ წარმოების ერთგული მოსამსახურე იყო და ღიდის კეთილ-სინდისიერობითაც ასრულებდა ახალ მოთხოვნებს. ვამოგონებთა მოთხოვნა კაპიტალის მხრივ იწვევდა ახალ-ვამოგონებულ მანქანების გაძლიერებულ მიწოდებას გონებრივი შრომის მხრივ.

## 2. წარმოების საზოგადოებრივი ურთიერთობანი მანქანურ კაპიტალიზმის ხანაში.

**ა) მარტივ თანამშრომლობისა და შრომის განაწილების განვითარება ცალკე სამრეწველო დიწესებულებათა შიგნით.**

მოსალოდნელი იყო, რომ მანქანების შემოღება აღმასრულებელი ხელით შრომის მოთხოვნილებას შეამცირებდა, შეამცირებდა აგრეთვე მუშათა რიცხვს თვითოეულ სამრეწველო დიწესებულებაში, ასე რომ, თანამშრომლობის განვითარება, საზოგადოთ, დაკლების გზას უნდა დასდგომოდა. მაგრამ მანქანების ასეთ გავლენას სხვა პირობების გავლენა ეწინააღმდეგებოდა და აბათილებდა.

პირველ ყოვლისა, სამანქანო წარმოების განვითარებისათვის წარმოუდგენელ სისწრაფით მიდის წინ, დამზადებულ საქონელთა მასსა ისე ძლიერ იზრდება, რომ, შრომის გაზრდილ ნაყოფიერების მიუხედავად, მრეწველობა, უმეტეს შემთხვევაში, არა თუ წინანდელზე ნაკლებს, არამედ გაცილებით მეტ მუშა-ხელს თხოულობს. (თავის-თავით იგულისხმება, რომ წარმოების ასეთი ზრდა თხოულობს ბაზრის გაფართოებასაც, — შრომის ნაყოფიერების მატებას თანა სდევს, ღირებულების კანონების ფანახმათ, საქონლების გაიფება, და ამიტომ ბაზარზე მათი მოთხოვნაც საშინლათ იზრდება).

მეორეთ, მანქანების ხანაში კონკურენციის მოქმედება ცალკე კაპიტალისტებისათვის მეტათ საგრძნობელი ხდება. სულ

ახალ-ახალ მანქანების შექმნის აუცილებლობა, თავის დაწესებულებაში სულ უფრო მეტი და მეტი კაპიტალის ჩაყრა წინანდელზე გაცილებით უფრო მალე უსწრაფავს სიცოცხლეს სუსტ კაპიტალისტებს. ხელოსნობისა და მანუფაქტურის ნაშთები საოცარის სისწრაფით ჰქრებიან; მათ უკან მისდევენ წვრილი მანქანური დაწესებულებანი. **სამრეწველო დაწესებულებათა საერთო რიცხვი მცირდება.** დამარცხებულთა კაპიტალი გამარჯვებულების ხელში გადადის და, ამნაირათ, ამათი სამრეწველო დაწესებულებანი უფრო და უფრო მსხვილდებიან.

ამ ორი პირობის—წარმოების გაუარყოფენისა და კონკურენციის გაძლიერების—გამო თანამშრომლობა, საზოგადოთ, არა თუ არ კლებულობს, პირიქით, საოცარის სისწრაფით იზრდება. თუ წინანდელი მანუფაქტურა რამდენსამე ას მუშას ერთათ თავს უყრიდა, მერმინდელი მანქანური ფაბრიკა, ჩვეულებრივ—ათასობით, და ხანდისხან კი ათი-ათასობით მუშებს უყრის თავს ერთ ჰერს ჰევშ.

თანამშრომლობის ასეთი განვითარება აუარებელ ხალხს უყრის თავს ერთ სამრეწველო დაწესებულებაში, რასაც შედეგათ ის მოსდევს, რომ წარმოება უფრო და უფრო **საზოგადოებრივი ხდება.**

ეს შეიძლება ითქვას **საზოგადოთ თანამშრომლობაზე** მარტივ კოპერაციასა და დაწესებულების შიგნით შრომის ტექნიკურ განაწილებაზე; მაგრამ განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს შრომის ტექნიკურ განაწილების საერთო ხელის შეცვლა.

მანუფაქტურაში შრომის ტექნიკური განაწილება იმაში მდგომარეობს, რომ თვითოეული მუშა **მეორისაგან განსხვავებულ სამუშაოს** ასრულებს: მუშა სპეციალისტდება და თვითოეული სპეციალობა სხვებისაგან მკაფიოთ გამოყოფილია.

მანქანა თან-და-თან სპობს ასეთ სპეციალიზაციას; ასეთ ჯანცელკევებას. ჯერ-ერთი, საწარმოვო მოღვაწეობა სხვა-და-

სხვა მუშებისა უფრო ერთმანეთის მსგავსი, უფრო ერთგვარობა ხდება: რომელი მანქანაც უნდა ებაროს მუშას თვალ-ყურის სადევნებლათ, მისი მუშაობა, რომელიც, უმთავრესათ, მხოლოდ უსულო საგნის მოქმედების გულსმოდგინე მხედველობასა და კონტროლში გამოიხატება, თავის საზოგადო თვისებათა და ხასიათით ნაკლებათ განირჩევა მეორე მუშის მუშაობისაგან; ეს მუშაობა კი მით უფრო მსგავსია, რამდენათაც მანქანა უფრო გაუმჯობესებულია, უფრო სრულია, რამდენათაც მუშას ნაკლებ უხდება პირდაპირ მანქანის მოძრაობის პროცესში ჩარევა. მეორეთ, რამდენათაც მეტათ ვითარდება მანქანათა სპეციალიზაცია, იმდენათ კლებულობს და საქმისთვის ზედმეტი ხდება აღმართა სპეციალიზაცია. მუშა აღვილათ ეჩვევა და სწავლობს სხვა-და-სხვა მანქანის მოვლასა და მართვას, მისთვის რეკომენდებული აღარ არის მთელი სიკვრივით ერთ დეტალურ (წვირილვან) მუშაობას შეალოს.

ამნაირათ, სხვა-და-სხვა მუშის როლი შრომის განაწილებაში ერთნაირობისკენ მიისწრაფება; თვით შრომის ტენდენციურ განაწილება სულ უფრო და უფრო მარტივი თანამშრომლობის ხასიათს იღებს. ეს ყურადღებაში უნდა მივიღოთ, თუ გვინდა, რომ ამ ეპოქის ფსიხოლოგია შევიგნოთ: განსხვავებული როლი წარმოებაში ბადებს განსხვავებულ მისწრაფებას, განსხვავებულ ტიპებს; მსგავსი როლი კი — მსგავს ტიპებს; მსგავს მისწრაფებებს. ამნაირათ, ჩნდება პირობებისაარსებო ბრუნვაში მუშების გაერთიანებისათვის.

ასეთია საერთო მიმართულება საწარმოო ურთიერთობათა განვითარებისა. მაგრამ ქველი ფორმები მხოლოდ ნელ-ნელა უფრომდებ ადგენის მხელ ფორმებს, ხშირო ზოგიერთი ფუნქციონირ შრომის წმინდა მანუფაქტურულათ დაცოფისა კიდევ დიდხანსა ჩაქოფისა ჩნახება ბევრ სამრეწველო დაწესებულებათა. მაგრამ სპეციალიზაცია ერთის მხრით, რამდენიმეჯერ ეს იმაზედ უფრო არის დამოკიდებული, რომ უფროთონ სამანქანო ტენდენციასთან ვითარდება, ასე რომ, არსებობს მთელი რი

გი სამანუფაქტურო ტექნიკიდან სამანქანო ტექნიკაზე გარდამავალ ფორმათა, და ამასთანავე, მუშათა ურთიერთ შორის დამოკიდებულებაც სულ სხვა-და-სხვა ხასიათს იღებს. მეორეს მხრით, თანამედროვე სამანქანო წარმოება კაპიტალისტურია: სამრეწველო დაწესებულებათა ორგანიზატორათ კაპიტალი გამოდის, რომელიც ისე მართავს წარმოებას, როგორც მის ინტერესებს მოუხდება. ამ თვალსაზრისით კი საქარხნო საქმეში დისციპლინა და წესრიგი მოითხოვს, რომ მუშა, რაც შეიძლება, მიკრული იყოს რომელსამე სპეციალობაზე და არ შეეძლოს მისი თავის ნებით გამოცვლა. მუშა მიჩენილია ერთს რომელსამე მანქანაზე, ხშირათ მანქანის რომელსამე ნაწილზე, და უფლება არა აქვს სამუშაო გამოიცვალოს; არავითარი არჩევანი მისი მხრით არ შეიძლება. გამონაკლისი, რასაკვირველია, ის შემთხვევაა, როდესაც მუშა ერთ დამჭირავებელს სტოვებს და მეორესთან დგება. მაგრამ ამას მუშა ადვილათ ვერა ბედავს, რადგან მისი მდგომარეობა უზრუნველ-ყოფილი არაა, და ამიტომ არ შეუძლია ხშირათ გამოიცვალოს ალაგზე თუნდაც მარტო იმიტომ, რომ თავი დააღწიოს სამუშაოს ერთგვარობას. ამას შედეგათ ის მოსდევს, რომ წარმოებებში მანქანებზე მუშაობაც სასტიკათ განაწილებულია: თვითოეული მუშა მიჯაჭვულია ერთხელ და სამუდამოთ ერთ უსულო მექანიზმზე, როგორც მისი ცოცხალი დამატება.

მაგრამ შემდეგში თანდათანობით ასეთი ტენდენცია ადაშინის ერთი მანქანის სამუდამო მონათ გადაქცევისა სუსტდება და მკირდება სხვა მიზეზთა გავლენით: ჯერ-ერთი, საწარმოო ტექნიკის ცვლებადობა ძლიერ ხშირათ ჭადვებს სამრეწველო დაწესებულებების შიგნით სამუშაო ძალას გამოცვლასა და მის ხელახალს განაწილებას; მეორეთ, თვითონ დაწესებულებაში წარმოების გაფართოვება და შევიწროება ბაზრის მოთხოვნილებათა თანახმათ იწვევს აგრეთვე მუშების ერთი მანქანიდან მეორეზე გადაყვანას, მუშების ერთმანეთში არევის; მესამეთ, საზოგადოთ მატულობს მუშების მიერ ალაგის გამოცვლა,



ერთის მხრით — მუშა-ხელის ბაზრის უკიდურეს ცვალებადობის გამო, მეორე მხრით კი — გაუმჯობესებულ მიმოსვლის გამო ამ ბაზრის საშინლათ გაფარობების მიზეზით: მუშა, როცა ის ერთ ალავას კარგავს სამუშაოს, ხშირათ ათასობითა და კიდევ მეტ ვერსის სიშორეზე მიდის, მეორე ან მესამე მხარეში სამუშაოს საშოვნელათ; ერთი ქვეყნის კაპიტალისტი ათასობით იწერს მუშებს მეორე ქვეყნიდან და სხვ.

შედარებით, განსხვავებულ მდგომარეობაში არიან მადლი ჯგუფები საქარაო მუშებისა, ეგრეთ წოდებული „ინტელიგენტური ჰერსონალი“ — ქარხნების დირექტორები, სახელმწიფოების უფროსები, ბუჭდადატორები, ხასწავლი მექანიკოსები, ტექნიკოსები და სხვანი. ესენი არიან რაული შრამის წარმომადგენელი წარმოების მანქანურ ორგანიზაციაში. მათი მუშაობა, უმთავრესათ, სარგანიზატორაა — ესაა სერთო მართვა-გამტკობა, სერთო ცენტრალი მუშების საქმიანობისა და მანქანების მოქმედებისა. ინტელიგენტური ჰერსონალი წარმოებაში, შედარებით, მცირე-რიცხვოვან ჯგუფს წარმოადგენს.

და აი, სამანქანო წარმოება თავის განვითარებაში ცდილობს ეს ჯგუფიც სხვა საქარაო მუშებს დაუახლოვოს და გაუთანსწოროს. ერთის მხრით, — რამდენათაც მანქანები უფრო უმჯობესდება, იმდენათ მატულობს მათი სირთულე, ასე რომ, უბრალო მუშისთვისაც აუცილებელი საჭირო ხდება სულ უფრო მეტი და მეტი ინტელიგენტობა, სულ უფრო მეტი და მეტი საზოგადო და ტექნიკური განათლება, რომ რიგინათ შესძლოს მანქანის ამუშავება მიზნის შესაფერათ; მეორეს მხრით, ეკონომიურ ურთიერთობათა ცვალებადობა და დაუდგომლობა, რაც სამანქანო კაპიტალიზმის ნიშნობლივ თვისებას შეადგენს, ძლიერ ხშირათ, — რაც უფრო მეტი დრო გადის, იმდენათ უფრო ხშირათ, — ხელს უწყობს ინტელიგენტურ ჰერსონალის ელემენტების უბრალო მუშებათ გადაქცევას, ხან კი, პირიქით, უბრალო მუშის ინტელიგენტურ წრეში გადასვლას, ასე რომ, მტკიცე საზღვარი ამ ორ კლასთა შორის თითქმის სრულიად ქრება.

ინტელიგენტური მუშების უმთავრესი თვისებაა ის, რომ ისინი უფრო მეტად არის დაკავშირებული მუშების მასთან, ვიდრე სხვა კლასების მუშებთან.

## ბ) შრომის საზოგადოებრივ განაწილების განვითარება.

სამრეწველო დაწესებულებათა შიგნით, თანამშრომლობის პროცესთან ერთად, მანქანათა ეპოქაში აჩქარებულის ნაბიჯით ვითარდება აგრეთვე შრომის საზოგადოებრივი განაწილებაც. ძლიერდება და ვითარდება კავშირი და დამოკიდებულება როგორც ცალკე დაწესებულებათა შორის, ისე მრეწველობის მთელ დარგთა შორისაც, და საერთო საზოგადოებრივი წარმოების პროგრესი თან-და-თან უფრო მთლიანი და განუყოფელი ხდება.

კონკურენცია ერთგვარ დაწესებულებათა შორის ჰქმნის საურთიერთო დამოკიდებულებებს, რაც, უმთავრესათ, იმაში გამოიხატება, რომ ერთ დაწესებულებაში ტენიკის გაუმჯობესება იწვევს მეორეშიაც ასეთისავე გაუმჯობესების აუცილებლობას. მანქანურ წარმოების დროს საურთიერთო კავშირის ეს ფორმა ყველაზე უფრო იმიტომ ვითარდება, რომ კონკურენცია მაშინ ძლიერ საგრძნობლათ მწვავედება.

შემდეგ, ძლიერდება საურთიერთო კავშირი მრეწველობის სხვა-და-სხვა დარგებს შორის. ეს ხდება ორის გზით.

პირველათ, წარმოების საშინელი გაფართოვება განსაკუთრებით ჩქარა განვითარებას იწვევს მრეწველობის იმ დარგებში, სადაც მასალებსა და იარაღებს ამზადებენ სხვა დარგებისათვის; ჩნდება მრავალი ამის მავარი ახალი წარმოება; აქამდე არსებულები კი უფრო სპეციალურ წარმოებათ იქცევიან. ჩნდება, მაგ., მანქანების კეთებრს საქმე, რომელიც იყოფს უთვალავ სხვა-და-სხვა შტოებათ: თუჯის დამზადებელი წარმოება შორდება რკინისას, ფლადისას და სხვ. წარმოებას. აქ განსაკუთრებით ამყარავდება წარმოებათა შორის არსებული საურთიერთო კავშირი: ერთის არსებობა დამოკიდებულია მეორის არსებობასთან, და პირიქით.

გარდა ამისა, საშინელის სისწრაფით ვითარდება ის დაწესებუ-

ის დაწესებულებანი და ძლიერ იზრდება ის კლასები, რომელთა სა-  
ზოგადოებრივ რაღსაც საზოგადოებაში ნაწარმოების ცვლა შეადგენს.  
ინგლისში, მაგ., ვაჭრობას მისდევს მთელი ხალხის  $\frac{1}{10}$  ნაწილი  
( $\pm$  მილიონზე მეტი), საფრანგეთში —  $\frac{1}{8}$  (5 მილიონამდე), შედარ-  
ებით ძლიერ ჩამორჩენილ რუსეთში — დაახლოებით  $\frac{1}{30}$  (3 მი-  
ლიონზე მეტი), თუ შოვაჭრებთან მივთვლით აგრეთვე მათს ნაქ-  
რებისა და სხვა მოსამსახურეებსაც თავიანთ ოჯახებიანათ.

მეორეთ, მრეწველობის ცალკე შტოები უფრო მკაცრათ  
ისაზღვრება ერთი-მეორისაგან. ქრებიან ძველი ტიპის არეული  
მეურნეობანი, რომლებიც ერთათ ათავსებდნენ სხვა-და-სხვაგვარ  
წარმოებებს. მიწათმოქმედება საბოლოოთ შორდება დამუშა-  
ვებელ მრეწველობას; ქრება წვირლ მიწათმოქმედებასთან და-  
კავშირებული ხელოვნობა და შინათ-მრეწველობა; იღვენება  
მიწათმოქმედ გლეხობის დამხმარე სამუშაოები. როგორც ნა-  
თქვამი იყო, ასეთ ორმაგ მეურნეობათ უკვე მანუფაქტურებო  
უთხრიდნენ ძირს თავის მწვავე კონკურენციით, ხოლო მანქანას  
კი მათი სრულიად მოსპობაც ხომ ადვილათ შეუძლია. თუ რა  
საშინელის ენერჯითა და უღმობელობით ანადგურებს მანქა-  
ნების კონკურენცია ამ ძველ ეკონომიურ ფორმაციების ნაშ-  
აებს, შეგვიძლიან გავითვალისწინოთ შემდეგის ფაქტით: რუ-  
სეთში, საფაბრიკო ქსოვა-რთვის განვითარების წყალობით,  
შინაური წარმოება ისე ცუდათ აჯილდოვებს შრომას, რომ,  
ყველა ხარჯების გამოკლების შემდეგ, გლეხის დედაკაცი თი-  
თო საათის შრომაში 1 კაპეიკზე ნაკლებს იღებს (ზოგჯერ კი  
ასეთი ქირა  $\frac{2}{3}$  კაპეიკს უდრის).

ამსობაში, როგორც მანქანური, აგრეთვე მანუფაქტურული წარ-  
მოების განვითარება ზიანეულ ხანებში ძლიერ ხშირათ ახენს კიდევ  
ახალ დამხმარე სახელსაქმოს (подсобные промыслы), რადგან  
ფართო მათხაფნილებს ბადებს ისეთი მასალები, რომელთა დამზა-  
ლებაც ჯერ საფსებით კიდევ ჯერ ჩაუკდია ხელში მისეილ წარმოებას.  
ან და შექმლებას აძლევს წვრილ, შინ მამუშავე მწარმოებლებს შე-  
ასრულეს წარმოების ზოგჯერთა მარტივი თქურაციები, რომლებიც

თვითონ ფაბრიკას ჯერ კიდევ ვერ შეესრულება მანქანას შემ-  
წებათ.

მიწათმოქმედებისაგან დამბუშავებელ მრეწველობის გამო-  
ყოფასთან ერთათ, მატულობს ქალაქის დამოკიდებულება სო-  
ფლისაგან, და პირიქით.

წარმოების საზოგადოებრივი ხასიათი იქამდე ვითარდება,  
რომ მთელი ქვეყნები მკიდრო საწარმოვო კავშირში ებმევიან.  
ცვლა იმდენათ აერთიანებს სხვა-და-სხვა სახელმწიფოთა წარ-  
მოებას, რომ იმათი დამოუკიდებელი ეკონომიური არსებობა  
წარმოუდგენელია. რომელსამე მხარეშიერთი წარმოების განსა-  
კუთრებით ძლიერს განვითარებას თანასდევს განსაკუთრებით  
სუსტი განვითარება, ან სრულიად არ ყოფნა, — მეორე პირ-  
ველზე არა ნაკლებ მნიშვნელოვან — საწარმოვო დარგისა, ასე  
რომ, ცვლის დაუხმარებლათ მთელი ერი (ნაცია) ვერ შეს-  
ძლებს თავის მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილებას. ამის მაგა-  
ღითს წარმოადგენს ინგლისი, სადაც ხალხის საკვები პურის  
უმეტესი ნაწილი უცხო ქვეყნებიდან შემოაქვთ.

ამნაირათ, მანქანების ხანაში თანდათან ერთიანდება მთე-  
ლის ქვეყნიერობის წარმოება.

### **3. განაწილების წესების განვითარება კაპიტა- ლიზმის სამანქანო ხანაში.**

#### **ა) ფულის ტრიალი.**

ფული კაპიტალისტურ წარმოების აუცილებელი მამოძრა-  
ვებელი საშუალებაა. ამიტომ კაპიტალიზმის მანქანურ ხანაში  
წარმოების საოცარმა განვითარებამ ფულის ბრუნვა-ტრიალიც  
წარმოუდგენელ ზომამდე გაზარდა.

ოქროსა და ვერცხლის ფულის რაოდენობა რამდენიმე  
ათჯერ გაიზარდა. 1851 წლიდან 1895 წლამდე, — 45 წლის  
განმავლობაში, — ოქრო ორჯერზე კიდევ მეტი იქმნა მოპოვე-  
ბული, ვინემ წინანდელ 358 წლის განმავლობაში (ამერი-  
კის აღმოჩენიდან), სახელდობრ — 655,000 ფუთი, წინანდელ

295,000 ფუთის მაგიერ, და თითქმის იმდენივე ვერცხლი, რამდენიც იმ 358 წლის განმავლობაში, სახელდობრ — 8.900,000 ფუთი, წინანდელ 9.300,000-ის მაგიერ.

უნდა შევნიშნოთ, რომ ამ უკანასკნელ 30—40 წლის განმავლობაში ვერცხლი საფულე ლითონის როლს სწრაფათ კარგავს, განსაკუთრებით საერთაშორისო ბაზარზე, ოქრო კი თან-და-თან ერთათ-ერთ ქემმარიტ ფულათ ხდება, დევნის რანელ-ნელა ვერცხლის ფულს ისე, როგორც ოდესღაც ვერცხლმა განდევნა იტალიიდან სპილენძის ფული და საბერძნეთიდან — რკინის ფული. ასეთი მოვლენა დამოკიდებულია, უმთავრესათ, იმ გარემოებაზე, რომ ვერცხლის საცვლელი ღირებულება, შედარებით, უფრო ცვალებადია, — მაგ., ამ უკანასკნელ დროს იგი სწრაფათ ეცემა, რადგან მისი მოპოვება, შედარებით, გაადვილებულია (უკანასკნელ 40 წლის განმავლობაში ვერცხლის ღირებულებამ დაილო 50<sup>0</sup>/ა). საფულე ლითონისათვის კი ღირებულების ცვალებადობა დიდი ნაიკლია, ვინაიდან იგი ბადებს ყველა ფასების ცვალებადობას და ანგარიშებს უბნევს კაპიტალისტებს. მხოლოდ ჩამორჩენილ ქვეყნებში შერჩა აქამდე ვერცხლის ფულს პირველი ალაგი. (განსაკუთრებით — აღმოსავლეთ აზიაში).

ქალაქის ფულის ტრიალი მანქანების ხანაში უსაზღვროთ ვითარდება. ამასთან, ყველა ქვეყნებს, — სადაც სახელმწიფოებრივმა მოთხოვნილებებმა წარმოშვა სახურდავო ქალაქის ფულის მაგიერ უხურდავო ფული, — ახლა ისევ სახურდავო ფულისაკენ მისწრაფება ემჩნევათ, როგორც ეს მოხდა რუსეთში ოთხმოცდა-ათიან წლებში, და ეს კი ძლიერ ადვილი მისახვედრია: ცვლის უსაზღვრო განვითარებასთან, განსაკუთრებით აუცილებელია ღირებულების მხრივ მტკიცე საცვლელ საშუალებათა არსებობა. თუ ასეთი სიმტკიცის უქონლობისა გამო ვერცხლი განდევნილ იქმნა ოქროს-მიერ, ახლა უხურდავო ფულის მაგიერ, რომელსაც ეს ნაკლი კიდევ უფრო მეტი სჭირს, ისევ სახურდავო ქალაქები უნდა იქმნას შემოღებული.

ბ) კ რ ე დ ი ტ ი .

კრედიტი, რომელიც წინათ მეორე ხარისხიდან როლს თამაშობდა, რომელიც მხოლოდ ფულის ბრუნვის დამატებას შეადგენდა, სამანქანო კაპიტალიზმის ხანაში ძლიერ ვითარდება და საოცრათ ფართე, რთულ და მწყობრ სისტემას ქმნის და მძლავრათ მიაქანებს წინ საერთო ეკონომიურ განვითარებას.

კაპიტალისტური სისტემა ხშირათ მოითხოვს თვითოეული კაპიტალისტისაგან ბლომა ფულის ერთბაშათ გადახდას ანგარიშების გასასწორებლათ. მარა, რაც უნდა ბევრი ფული ზრუნავდეს ბაზარზე, მაინც შეუძლებელია ყოველთვის ხელთა ჰქონდეს კაპიტალისტს საჭირო თანხა. თითქმის უუმიდრეს კაპიტალისტსაც კი გამოეჩევა ისეთი დრო და ჟამი, როცა მის ხელში არსებული ნაღდი ფული არ ყოფნის ანგარიშების გასასწორებლათ, ხანდისხან კი მის ხელში ფულის დიდი ჯამი გროვდება, რომელიც მას არ ესაჭიროება. კაპიტალისტური წარმოება დიდათ შეფერხდებოდა თავის განვითარებაში, ყველა ვადიანს ანგარიშების გასწორება რომ მხოლოდ ნაღდი ფულით სწარმოებდეს: ერთხელ ფულის უქონლობა სამუდამოთ ჩაუფუშავდა კაპიტალისტს ყველა მის გამოწყებულ საქმეებს. აქედან ცხადია, რომ, კაპიტალიზმის განვითარებასთან და კაპიტალებისა და მათი ტრიალის სწრაფ ზრდა-მატებასთან ერთათ, საკრედიტო საქმეც განუწყვეტლივ ფართოვდება და სულ უფრო მეტ მნიშვნელობას იძენს საზოგადოებრივ მეურნეობაში.

უმჯობესდება თვითონ ფორმა საკრედიტო კაპიტალისტურ დაწესებულებათა, რომლებიც ამხანაში უმთავრესათ, ეგრეთ-წოდებულ, **ბანკებს** წარმოადგენენ. ბანკი არის მოსაშუაღე კრედიტის მოთხოვნასა და მის მიწოდებას შორის, იგი იღებს კრედიტს იმათგან, ვისაც ფულის გასესხება შეუძლია, და აძლევს, ანუ უხსნის კრედიტს იმათ, ვისაც ის ესაჭიროება.

ბანკი მანქანურ წარმოებაზე უფრო ადრე წარმოსდგა, მაგრამ სრულ განვითარებას და ფართეთ გავრცელებას მიაღ-

წია მხოლოდ მანქანების განვითარების დროს. ისტორიულად თანამედროვე ბანკირი საშუალო საუკუნეების ორი მოღვაწის ჩამომავლობაა: მეფანშისა და ზარაფისა (ფულის დამხურდავებელი). პირველი საკმაოდ დავახასიათებ ზემოთ, მეორეზე კი ახლა უნდა შევჩერდეთ.

ფეოდალური ქვეყნის უკიდურეს პოლიტიკურ დაქუცმაცების დროს, როდესაც თვითოეულ დამოუკიდებელ ხელმწიფე-მზრდნებელს სრული უფლება ჰქონდა ფულის მოჭრისა და გამოცემისა, ბაზარზე იმდენი სხვა-და-სხვა გვარი ფული ტრიალებდა, რომ აუცილებელი შეიქმნა ფულის საცვლელ დაწესებულებათა ანუ ზარაფხანების დაარსება.

ფეოდალური ქვეყნის ნიშნობლივი, დამახასიათებელი ნაკლულევენება—საზოგადოებრივ მშვიდობიანობის ნაკლებობა—ჰბადებდა იმას, რომ ზარაფები, რომელთაც ხელში მუდამ დიდძალი ფული უგროვდებოდათ, იძულებული იყვნენ განსაკუთრებული საშუალებანი გამოეძებნათ ამ ფულის დასაფარავათ მოპარვისა და გაძარცვისაგან. ამის გამო, ზარაფებთან მიბარებული ფული, შედარებით, უფრო საიმედოთ და კარგათ ინახებოდა, და ამიტომ ბევრი ვაჭარი თავისთვის ხელსაყრელათ ველიდა მისი ფული შესანახათ მიებარებია ზარაფისათვის, რისთვისაც აძლევდა მას შესაფერ სასყიდელს, გასამრჯელოს. შეტანილი ფული ინახებოდა პირველ მოთხოვნამდე, ასე რომ, ზარაფებს ამ ფულის ბაზარში სატრიალოთ გაშვების უფლება არა ჰქონდათ.

რადგან ერთ საზარაფო დაწესებულებაში სხვა-და-სხვა პირთა ფული ინახებოდა, ამიტომ ამ პირთა საურთიერთო ანგარიშების გასწორებისათვის საკმაო შეიქნა ზარაფის დავთრებში იმათი ანგარიშების შეთანასწორება და გადატან-გადმოტანა.

კაპიტალიზმის განვითარებამ და აქედან გამოწვეულმა კრედიტის ძლიერმა საჭიროებამ არსებითი ცვლილებანი შეიტანა საზარაფო დაწესებულებათა (რომელთაც დროთა განმავლობაში ბანკი უწოდეს) ორგანიზაციაში. ხანგრძლივმა გამოცდი-

ლებამ დაანახვა ბანკირებს, რომ შესანახათ მიბარებული ფულის ნაწილი სულ ადვილათ შეიძლება სამთავნოთ (სასარგებლოთ, საპროცენტოთ) გაიცეს, ვინაიდან 'არასოდეს მოსალოდნელი არაა, რომ ყველა მიმბარებლებმა მთელი თავიანთი ფული ერთბაშათ მოითხოვონ, და რომ ეს მოხდეს კიდევ, ასეთი მოთხოვნა შეიძლება დაკმაყოფილებულ იქმნეს ახლათ მიმბარებულ ფულის შემწეობით. დაკვირვებამ გამოარკვია, რომ ფულის მიბარება და უკანვე წაღება ერთგვარის წესებით არსებობს, რომ ის ერთგვარ ეკონომიურ მიზეზების ზეგავლენით ხდება, ასე რომ, შესაძლებელია, წინდაწინ ვიცოდეთ და გავითვალისწინოთ ფულის ხანდაზმობით, დრო-გამოშვებითი შემოტანისა და გატანის ვადა.

სხვა-და-სხვა ქვეყნებში სხვა-და-სხვა დროს დანიშნული სავალ-ხელშეკრულებათა უდიდეს ნაწილთა გასასწორებლათ. თვითოეულ ქვეყნისთვის ასეთს დროს შეკუთვრდება მისი წარმოების ბუნებრივი ზიარებებიც, ხან კი — ისაზღვრება ჩვეულებით, რომლის ეკონომიური საფუძველიც ძნელი მისაგნებია, — თუმიცა ეჭვს გარეშეა, რომ ამ ჩვეულების ფესვები საზოგადოების ცხოვრების მატერიალურ ზიარებულთა დამარხული. მაგ., სამიწათმოქმედო ქვეყნებში ანგარიშების გასწორების ვადა უფრო ხშირათ ზურის გაუიდეის დროსაა დანიშნული ჩვეულებებზეა დამყარებული, როგორცა სჩანს, უქმის წინა დღეებში ანგარიშების გასწორების ვადის დანიშვნაც: სსიბათ — ინგლისში, სადა დგამათ — რუსეთში. ასეთ დროს საფუელე ბაზარი ერთბაშათ აუარებელ იგულის ახლოდობის ანგარიშების გასასწორებლათ. ფულის აუარებული მსისა „საღაროს კლიტულებიდან“ დროებით ბაზარზე გამოდის; სავრედიტო დაწესებულებათა კასები სწრაფათ ცარიელდება. საფუელე ბაზარში საქმეების მსვლელობა ცოტათი კიდევ ირევა, მაგრამ ეს არეუ-ღარევა ხანგრძლივი არაა და სერიოზული მნიშვნელობა არა აქვს: იგი მალე თავის კალაპოტში ჩადგება, ფული ისევ ბრუნდება „საღაროს კლიტულებში“ და დაცარიელებულ სავრედიტო დაწესებულებათა კასები ისევ მალე, ხან იმავე დღესაც, შეივსება.

ფულის ტრიალის ასეთ კანონიერებაზე დაყრდნობილმა



ბანკირებმა იწყეს მიბარებული ფულის ნაწილის სხვა-და-სხვა პირებზე. მისესხება—თავდაპირველათ მხოლოდ მოკლე ვადით და ვალის უეჭველათ უზრუნველყოფელის პირობებით. მაშინ მიმბარებლები ბანკის ნამდვილ კრედიტორებათ გახდნენ, და ბანკსაც მათთვის განსაზღვრული პროცენტი უნდა ეძლია მიბარებულ ფულით სარგებლობისათვის; აქამდე კი პირიქით ხდებოდა: მიმბარებლები იხდიდნენ ზარაფებთან ფულის შენახვისათვის ქირას, ანუ უწყებულ პროცენტებს.

აი, ასე წარმოსდგა ბანკის ორი უპირველესი ოპერაცია: მიბარებულ ფულის მიღება, ანუ სადებოზიტო ოპერაცია—ძირითადი პასივური ოპერაცია, ე. ი. ისეთი, რომელშიაც ბანკი მოვალეთ გამოდის, ვალს იღებს,—და სასესხებელი ოპერაცია—ძირითადი აქტიური ოპერაცია, ე. ი. ისეთი, რომელშიაც ბანკი კრედიტორია, თვითონ ასესხებს.

სადებოზიტო ოპერაცია რაოდენობის მხრივაც უმთავრესი პასივური ოპერაციაა ყველა ქვეყნებში, სადაც კრედიტი განვითარებულია. ამ ოპერაციას ორი უმთავრესი ფორმა აქვს: ვადიანი მიბარება და უვადო მიბარება. ვადიანი, განსაკუთრებით გრძელ-ვადიანი (არის აგრეთვე „სამუდამო მიბარებაც“) მიბაჭება ბანკისთვის იმითაა სასარგებლო, რომ ამ ფულის მოულოდნელათ უკან მოთხოვნა არ შეიძლება. უვადო, ანუ „მიმდინარე ანგარიშში“ შეტანილი და მიბარებული თანხა კი ყოველთვის შეიძლება უკან მოითხოვონ; მაშასადამე ბანკი იძულებულია ამნაირათ მიბარებულ ფულს დიდის სიფრთხილით მოეპყრას, ერიდოს მის ბაზარში გაშვებას; ამიტომ ასეთ ფულზე პროცენტებსაც ნაკლებს აძლევს, ვინემ ვადიან მიბარებულ ფულზე.

თუმცა ბანკი აუარებელ ფულს იღებს შესანახათ, მაგრამ მაინც არასოდეს არაა სრულიად უზრუნველყოფილი დალუპვისა და გაკოტრებისაგან. ადვილათ შესაღძებელია მისი განადგურება, თუ მიმბარებლები, რაიმე მოულოდნელ და გაუთვალისწინებელ ეკონომიურ ცვლილებათა გამო, არაჩვეულებრივათ

ბევრ შეტანილ ფულს ერთბაშით უკან მოითხოვენ. ეს მით უფრო ხშირია და მით უფრო საშიში, რომ ჩვეულებრივ ბანკის საშუალებათა უდიდეს ნაწილს მიმდინარე ანგარიშები კი არა, უვადოთ მიბარებული ფული შეადგენს, და რომ ეს ფული უმთავრესათ, მრეწველ და მოვარე კაპიტალისტებს ეკუთვნით. ყოველივე შერყევა წარმოებისა, უბედურება, არეულობა ეკონომიური და პოლიტიკური—აიძულებს ასეთ ნიშნარეზებს დაუყოვნებლივ მოითხოვონ უკან თავიანთი ფული, რომ უზრუნველყოფილი გახდენ ყოველისავე მოულოდნელ შემთხვევისაგან.

მიბარებულ ფულზე პროცენტების მიმატება და მოკლება ბანკისთვის ერთი მთავარი საშუალებათაგანია, რომლის წყალობითაც იგი საჭიროების დაგვარათ იზიდავს ფულს ბანკის კასაში, ან აბრუნებს მას უკან. მაგ., ვთქვათ, ბანკში ბევრი თავისუფალი ფულია მოგროვილი, ხოლო მათი მოთხოვნა კი კაპიტალისტების მხრით სუსტია; ამნაირათ ბანკიც იძულებული ხდება პროცენტები აძლიოს ისეთ მინაბარებ თანხაზე, რომელიც მას ბაზარში სასარგებლოთ არ გაუშვია და რომლითაც მას არ უსარგებლნია; მაშინ ბანკი ამცირებს პროცენტებს და ამით არამც თუ ახალ-ახალი თანხების შეტანა ბანკში ძლიერ იკლებს, არამედ ძველი მიმბარებლების ნაწილსაც კი გამოაქვს ბანკიდან, თავის ფული რომ უფრო მეტ სარგებლიანათ მოათავსოს იგი სხვაგან სადმე.

სადეპოზიტო, რაპერაციის ერთ ცოტათი შეცვლილ სახეთ შეიძლება ჩაითვალოს „გირავნობის ფურცლების“ გამოშვება, რომლებიც ბანკის სავალდებულო თამასუქებს შეადგენენ. ამ თამასუქებში როგორც პროცენტებისა, ისე ვალის ძირითადი თანხის გასწორება თან-და-თანობით ხდება. ამ მხრივ გირავნობის ფურცლები უახლოვდება გრძელ ვადით მიბარებულ ფულს, რომელსაც ბანკი ერთბაშით კი არ უბრუნებს ვალის გათავებრსას, არამედ ნაწილ-ნაწილათ აძლევს.

მიმბარებელთა შორის ზარათ-ბანკირთან გადაწერადმო-

წერის საშუალებით ანგარიშების გასწორებამ წარმოშვა „ჩეკური სისტემა“ ანგარიშის გასწორებისა. თანამედროვე კაპიტალისტს იშვიათათ დააქვს თან ფულის დიდი ჯამი, იგი მას ბანკში ინახავს, და როდესაც ანგარიშების გასასწორებლათ ფული სჭირდება, კაპიტალისტი „ჩეკს“ მიმართავს ხოლმე, ე. ი. სწერს ბარათს იმ ბანკს, სადაც იმისი ფული ინახება, და ამ ბარათში აღნუსხავს, თუ ვის რამდენი ფული უნდა მისცეს ბანკმა მისი თანხიდან. ხშირათ ხდება, რომ ჩეკის მიმტანელი პირდაპირ როდი იღებს ფულს ბანკიდან, არამედ გადააქვს იგი თავის სახელზე და ბანკშივე სტოვებს, ან-და ფული იგზავნება იმ ბანკში, სადაც ჩეკის წარმდგენელი ფულს ინახავს. ასეთნაირათ აღწევენ თავს პირდაპირ ფულის მიღება-გადაცემას, და ამიტომაც ნაღდი ფულის მოთხოვნილება ბაზარში ძლიერ კლებულობს.

ჩეკური სისტემა ყველაზე ძლიერ გავრცელებულია ეკონომიურათ დაწინაურებულ ქვეყნებში, მაგ., ინგლისში, სადაც საერთო ჯამი ღირებულებათა, რომელიც ყოველ წლობით იცვლის ამ გზით თავის მფლობელს, მრავალ მილიონ მანათს შეადგენს.

ძლიერი ეკონომიური ძალა დიდი ბანკებისა, რომლებიც ყოველის მხრიდან იზიდავენ თავისკენ კაპიტალებს და ხელში იგდებენ მრავალ ათას კაპიტალისტებისა და არა-კაპიტალისტების ქონება-საშუალებათ, ისეთ საზოგადოებრივ მნიშვნელობასა და ნდობას უპოვენ ამ ბანკებს, რომ მათს ფორმალურ განცხადებას, — ვალდებულათ ვთვლი ჩემს თავს ესა და ეს ჯამი გადავიხადო, საზოგადოებაში ისე უყურებენ, როგორც ხსენებულ ვალის ნამდვილ გადახდას. აქედან წარმოსდგება **ემისიონური ოპერაცია**, ანუ **ბანკის ბილეთების გამოცემა**. მაშასადამე, ბანკის ბილეთები იგივე ყოფილა, რაც ქალაქის ფული; განსხვავება მხოლოდ ის არის, რომ ქალაქის ფულს იღებენ იმიტომ, რომ ნდობით უყურებენ სახელმწიფოს, ბანკის ბილეთებს კი იმიტომ, რომ ნდობით უყურებენ ბანკის

ქონებრივ შეძლებას. თავის-თავათ ცხადია, რომ ასეთი ოპერაციის აღორძინება შესაძლებელია მხოლოდ საბანკო საქმის განვითარების მაღალ საფეხურზე.

თავის მსესხებლებსა და მიმბარებლებს ფულის მაგიერ ბანკი აძლევს ერთნაირ ბილეთებს, რომელთა მაგივრათაც პირველსავე მოთხოვნაზე ბანკი ვალდებულია ხდის თავის თავს ნამდვილი ფული დაუთვალოს. თუ ბანკი ნამდვილათ საიმედოა, მაშინ იმისი ბილეთებიც ფულის თანაბრათ ტრიალებს. იქ, სადაც სახელმწიფოებრივი ქალაქის ფული ბევრია, ბანკის ბილეთები, შედარებით, ნაკლებია ბაზარზე, ვინაიდან ორთავეს საზოგადოებრივი როლი ერთნაირია. დასავლეთის ქვეყნებში, სადაც მრეწველობა ფრიად განვითარებულია, ბაზარზე მრავალ ას მილიონ მანათის ბანკის ბილეთები ტრიალებს.

ემისიონურ ოპერაციის მნიშვნელობა ბანკებისათვის, თავის-თავათ ცხადია, — უპროცენტო სესხის აღებაა. გამოსაცემ ბილეთების რაოდენობა, შეიძლება, ბევრათაც აღემატებოდეს ბანკის ნაღდ საშუალებებს, — ეს ბანკს სულაც არ აკოტრებს, რადგანაც ჩვეულებრივ პირობებში შეუძლებელია ყველამ ერთსა და იმავე დროს მოითხოვოს ამ ბილეთების ნაღდ ფულზე დახურდავება. თუმცა კი ძლიერ ეკონომიურ აწრიალების ხანაში შესაძლებელია ბანკის გაკოტრებაც, თუ მისი ბილეთების დახურდავება ერთბაშით ძლიერ მრავლათ იქნება მოთხოვნილი.

ჩვეურობის სისტემა და ემისიონური ოპერაციები ძლიერ ამცირებენ ფულის, როგორც ცვლისა და ანგარიშის გასასწორებელ საშუალების, საჭიროებას.

აქტიურ ოპერაციებიდან უპირველესი და ძირითადი არის, როგორც ახსნილი იყო, **სესხი გირაოთი**. მის ცხვა-და-სხვა ფორმათა შორის ყველაზე წინ განვითარდა ლომბარდული ოპერაცია, — მოძრავი საგნების დაგირავებით სესხის აღება. თავდაპირველათ, როცა ეს ოპერაცია წვრილი მეფავშეობის ფორმას წარმოადგენდა, გირაოთ იღებდნენ მხოლოდ დიდ ფა-

სიან და მცირე სივრცის საგნებს: ოქროს ზოდებს, ძვირფას ქვებსა და სხვ.; ხოლო საქონლის ტრიალისა და კრედიტის განვითარების შემდეგ კი—უფრო მეტათ საქონლებსა და ფასიან ქალაქებს.

დაგირავებულ საქონელს თვითონ ბანკები არ ინახავენ. ეს საქმე ბანკებზე ჩამოშორებულია და ცალკე დაწესებულების სპეციალობათ ხდება—საქონლის საწყობებისა, რომლებიც განსაზღვრულ ფასათ მიიბარებენ ხოლმე საქონლებს შესანახავათ, ხოლო საქონლის პატრონებს კი აძლევენ ვარანტებს, — მოწმობებს საქონლის მიღებისას, რომლებზედაც აღნიშნულია სათითაოთ საქონლების ფასები. ასეთ მოწმობებს ბანკი იღებს გირაოთ და მათში აძლევს სესხს; როდესაც მოვალე ვერ იხდის ვალს, მაშინ ამ ვარანტით ბანკს გამოაქვს საწყობიდან იქ აღნიშნული მოვალის საქონელი, ყიდის მას და მითი ინახლაურებს თავის სესხს (სესხი, რასაკვირველია, საქონლის ფასზე მუდამ ნაკლებია, — ჩვეულებრივ ნამდვილ ღირებულების 50<sup>0</sup>/<sub>100</sub>) ამ სახითვე ღებულობენ გირაოთ რკინის გზისა და საზღვაო-სატრანსპორტო საზოგადოებათა იმ მოწმობებსაც, რომ ესა თუ ის საქონელი მათ-მიერ მიღებულია სხვაგან გადასაზიდათ.

კრედიტის განვითარებასთან ერთად, საქონლის ტრიალში შედის მთელი მასსა სხვა-და-სხვაგვარ „ფასიან ქალაქებისა“: სახელმწიფოს თამასუქები, სხვა-და-სხვა საზოგადოების აქციები და მრავ. სხვ.; შემდეგში ამ ქალაქებზე ცალკე მოგვიხდება ლაპარაკი; არსებითათ იგი ერთსა და იმავეს წარმოადგენს—ეს ფასიანი ქალაქები არის კანონიერი მოწმობანი, რომელთა შემწეობითაც შეიძლება საზოგადოებაში დამუშავებულ ზედმეტი ღირებულების განსაღვრულ ნაწილის მიღება. ასეთ „ფასიან ქალაქებს“ ბანკები ადვილათ ღებულობენ გირაოთ. აქედან წარმოსდგება კიდევ ერთი, იმ მრავალ ხიფათთაგანი, რომელიც მუდამ ემუქრება თვითოეულ ბანკის არსებობას: „ფასიან ქალაქების“ საბაზრო ფასებზე შეიძლება

ძლიერ დაიწიოს, დიდს რყევაში ჩავარდეს, რაიცა სავსებით მოთხოვნა-მიწოდებაზეა დამოკიდებული, ამიტომ ბანკი, როცა ამნაირ ფასიან ქაღალდებში სესხს იძლევა, მუდამ უნდა ელოდეს, რომ შეიძლება იზარალოს, თუ ბაზარზე ამ ქაღალდების ფასი დაეცა.

ბანკის **იპოტეკურ** ოპერაციას ეძახიან ისეთ ოპერაციას, როცა ბანკი სესხს აძლევს და ამის გირაოთ უძრავ ქონებას (მიწას, სახლსა და სხვ. ამისთ.) იღებს. ასეთი სესხი, უმეტეს შემთხვევაში, გრძელ-ვადიანია. მემამულეებს ჩვეულებრივ ფული ესაჭიროებათ მეურნეობის გასაუმჯობესებლათ, ან ახალი მიწების შესაძენათ, ან-და პირადათ დასახარჯავათ; ყოველ შემთხვევაში, მემამულეთ შეუძლიათ მხოლოდ ნაწილ-ნაწილათ გაასწორონ თავის შემოსავლიდან ნასესხები ფული, მით უმეტეს, რომ მიწათმოქმედებაში კაპიტალი, საზოგადოთ, ძლიერ ჩეღა ბრუნავს. ამიტომ ის ბანკები, რომლებიც იპოტეკურ ოპერაციებს აწარმოებენ, თვითონაც მხოლოდ გრძელ-ვადიან სესხს ღებულობენ, ვინაიდან შეუძლებელია სესხის გრძელი ვადით გაცემა მაშინ, როდესაც თვითონ შენ მოკლე-ვადიანი კრედიტი გაქვს. უმთავრეს და დამახასიათებელ პასსივეურ ოპერაციას ასეთი ბანკებისათვის შეადგენს გირავნობის ფურცლების გამოცემა.

სესხის ოპერაციების განსაკუთრებული ფორმაა „პირადი კრედიტი“, ე. ი. იმნაირი კრედიტი, როცა ბანკი სესხს აძლევს ისეთ პირს, რომელსაც კარგათ იცნობს და ენდობა, და ამიტომაც არავითარ გირაოს არ ართმევს. ეს, როგორც ხედავთ, შედარებით სახიფათო ოპერაციაა (რუსეთში, მაგ., ამნაირმა ნდობამ ბევრი ბანკი გააკოტრა).

სესხის ოპერაციის დიდათ გადასხვაფერებულ ფორმას წარმოადგენს „**თამასუქების (ვექსილების) განაღდება**“, ანუ **ვექსილის დისკონტი**. აქ ბანკი იმის მაგიერ, რომ სესხი გასცეს და გირაოთ ფასიანი ქაღალდი—ვექსილი (თამასუქი) მი-

ილოს, პირდაპირ ყიდულობს ამ ქალაქს, ე. ი. ამ ქალაქთან დაკავშირებულ ფულის მიღების უფლებას.

მსხვილი წარმოება მეტათ ანვითარებს და ავრცელებს ნი-სიათ ვაჭრობას. მაგრამ კრედიტორს, შესაძლებელია, ფული გაცილებით უფრო ადრე დასჭირდეს, ვინემ მისი თამასუქის ვადა მოვიდოდეს. ამ შემთხვევაში კრედიტორი თამასუქს ბანკს წარუდგენს. თუ ბანკმა თამასუქს ნდობის თვალთ შეხედა, მაშინ იგი აძლევს ამ თამასუქში ფულს, ე. ი. ყიდულობს მას; ამასთან, თამასუქის მფლობელს, რა თქმა უნდა, თამასუქის მთელი ფასი არ ეძლევა; მისგან რამდენსამე პროცენტს ბანკი თავის სასარგებლოთ იტოვებს. ბანკის ასეთ ოპერაციას ეძახიან „სავექსილო დისკონტს“, ხოლო ამ შემთხვევაში ბანკის მიერ აღებულ სარგებელს კი—სადისკონტო, ანუ გასანაღდებელ მოკრილ პროცენტს.

თამასუქის გასანაღდებელ პროცენტის სიდიდე-რაოდენობას საზღვრავს ორი პირობა: პირველი, ამა თუ იმ საზოგადოებაში ჩვეულებრივის პრაქტიკით განმტკიცებული საკრედიტო პროცენტი; მეორე, ამ ოპერაციის გაბედულება, რისკი-ვთქვათ, მაგ., თამასუქი უნდათ გაანაღდონ (დისკონტი მოახდინონ) ვადაზე ორის თვით ადრე; ჩვეულებრივი  $\frac{0}{100}$ -ია  $\frac{6}{100}$  წელიწადში, ანუ  $1\frac{0}{100}$  ორ თვეში. ბანკისთვის საზარალო იქნებოდა, რომ თავის სასარგებლოთ ერთ  $\frac{0}{100}$ -ზე ნაკლები აეღო, რადგან ის ფული, რომელსაც ბანკი თამასუქებში აძლევს, ბანკს შეეძლო ვაჭრობაში დაეტრიალებია, ან 2 თვის ვადით გაესესხებია და  $1\frac{0}{100}$  სარგებელი აეღო. როდესაც ამას ზედ ერთ თვის ნაყიდი თამასუქით ფულის მიუღებლობის შიში, ან-და როდესაც ბანკი სახიფათოთ სთვლის, საზოგადოთ, იმ მომენტში თავის კასიდან ფულის გაცემას, მაშინ თამასუქის გასანაღდებელი პროცენტიც მატულობს მაგ., 2 თვისა  $2\frac{3}{100}$ -ზე აღის ხოლმე.

საკრედიტო და ჩვეულებრივი სესხის პროცენტების აწევ-დაწევა, ისე, როგორც მიბარებულ ფულზე პროცენტების აწევ-

დაწვევა, ბანკისთვის ერთი მთავარი საშუალებათაგანია. თავის ანგარიშების შესაფერათ კასის „ნაღდ თანხას“ მიუმატოს და გაზარდოს, ან შეამციროს.

როდესაც თამასუქის გასანაღდებელ და ჩვეულებრივ სესხზე პროცენტები მატულობს, ფული ბანკის კასაში ჩერდება, რადგან თამასუქების (ვექსილების) დისკონტი და ბანკიდან სესხის აღება ნაკლებ სახეირო ხდება;  $\frac{0}{100}$ -ის დაკლების დროს კი, პირიქით, ბანკის კასები ცარიელდება.

ფრიად თავისებური ხასიათი აქვს ფასიან ქალაქების— აქციებისა, პროცენტიანი ქალაქებისა და სხვა ამგვარების— ბანკებში ყიდვა-გაყიდვის ოპერაციას, თუმცა კი ეს ოპერაცია ბევრში ჰგავს თამასუქების დისკონტს (განაღდებას). თუ ნაყიდ ქალაქების ფასებმა აიწია, ბანკი იგებს, წინააღმდეგ შემთხვევაში—ზარალობს. ეს, ეგრეთ წოდებული, ბირჟაზე თამაშის ერთ-ერთი ფორმაა, რომელსაც შეუძლია როგორც უცებ გამდიდრება, ისე უცებ გაღატაკება, დაღუპვა-განადგურებაც. ასეთ თამაშს ხშირათ შეუძლია ბანკის გაკოტრება, ხოლო თუ ბანკი ბირჟაზე თამაშობდა არა თავის საკუთარის ფულით, არამედ მისი კლიენტების, ანუ მიმბარებლების ფულით, მაშინ კი ეს უკანასკნელი—მიმბარებლები გაკოტრდებიან ბანკის საბირჟო თამაშობის წყალობით.

ასეთია ბანკების მოღვაწეობის მთავარი თვისებანი. ნამდვილათ კი ეს მოღვაწეობა გაცილებით ფრიად რთულია და დახლართული; ბანკის საქმეთა დაწვრილებით გამოკვლევა მეტათ და დიდათ ძნელია, რის გამოც დიდი უთანხმოება არსებობს თვით ბანკის საქმეების საუკეთესო მკოდნეთა შორისაც კი.

ბანკები წარმოადგენენ კაპიტალისტურ დაწესებულებათა ერთ დიდ-მნიშვნელოვან ჯგუფს, სადაც აუარებელი დაჭირავებული მუშები და უანგარიშო კაპიტალებია თავმოყრილი. საკრედიტო დაწესებულებებში მუშები, უმთავრესათ, ინტელიგენტურ პერსონალს ეკუთვნიან; ესენი არიან კანტორის მო-



სამსახურები, ბუჭალტერები, ხაზინადრები, ღირეკტორები და სხვ. თავისი ოპერაციები რომ უკეთ აწარმოონ და თავიდან აიცილონ საკრედიტო საქმეებთან შეკავშირებული ყველა საფრთხეები, ბანკებისათვის აუცილებლათ საქიროა კარგათ იცოდნენ როგორც საქონლის და ფულის ბაზარზე საქმეთა მდგომარეობა, ისე იმ პირთა და დაწესებულებათა საქმეების მდგომარეობაც, რომლებთანაც ბანკებს ყოველთვის საქმე აქვთ. აქედან წარმოსდგება ის გარემოება, — რომ ბანკს მუდამ უნდა ჰყავდეს დაქირავებული აგენტები, რომლებმაც უნდა მიაწოდონ მას ყოველივე საქირო ცნობები და, — „მცოდნე პირები“, რომლებსაც შეუძლიანთ ბანკისთვის საქირო ცნობათა მიზნის შესაფერათ შემუშავება. ხშირათ ბანკებს მუდამ თავისთანა ჰყავთ დაქირავებული ასეთ სპეციალისტთა მთელი კომიტეტები. აი, საკრედიტო საქმეში რანაირათ ხდება და ვითარდება შრომის დაყოფის რთული სისტემა. საორგანიზატორო მოღვაწეობა იმ ადამიანთა, რომელნიც მთელ საკრედიტო დაწესებულებას მმართველებას აძლევენ, ამ სისტემაში ძლიერ შორსა სცილდებიან თვით საკრედიტო დაწესებულების საზღვრებს. იგი გავლენას ახდენს უთვალავ სავაჭრო და სამრეწველო დაწესებულებათა ცხოვრებაზე, და იმავე დროს თვით ამ საკრედიტო დაწესებულებებშიაც იხატება სავაჭრო-სამრეწველო დაწესებულებათა საერთო მდგომარეობა.

საკრედიტო დაწესებულებათა ძირითადი საზოგადოებრივი მნიშვნელობა, როგორც უკვე იყო ნათქვამი, იმაში მდგომარეობს, რომ ისინი თავის მოქმედებით აადვილებენ და აჩქარებენ კაპიტალისტურ წარმოების განვითარებას შესაფერის ეკონომიურის ურთიერთობებითა და ყველა მათი საზოგადოებრივი შედეგებით. კრედიტი სამრეწველო და სავაჭრო კაპიტალისტებს ისეთ ღონისძიებებს აძლევს მათი საქმეების გასამართავათ და გასაფართოვებლათ, რომლის მიღებაც კაპიტალისტებს არ შეეძლოთ პირდაპირ თავის დაწესებულებიდან.

არავითარ დაწესებულებაში არ იხარჯება ერთბაშით მისთვის საწარმოვით გადადებული კაპიტალი: მისი დიდი ნაწილი უნდა შემონახულ იქმნეს გრძელ თუ მოკლე დროს განმავლობაში მოულოდნელი შემთხვევისა და მიმდინარე ანგარიშების გასასწორებლათ. თავის დაწესებულების გაფართოებასთან ერთათ, კაპიტალისტი იძულებულია წლითი-წლოებით ზარდოს ამ შემონახულ ფულის რაოდენობაც. ძველ დროში ყველა ამგვარი ფული კაპიტალისტის ხელში მკვდარ საუნჯეს წარმოადგენდა. ახლა კი კაპიტალისტს ეს ფული ბანკში მიაქვს მისაბარებლათ და ამნაირათ გუშინდელი „მკვდარი საუნჯე“ დღეს ნამდვილ კაპიტალს შეადგენს საზოგადოებრივის თვალსაზრისით, ვინაიდან ბანკის საშუალებით ეს ფული ახლა მეორე კაპიტალისტს უფარდება ხელში, რომელიც მას პირდაპირ ჭარჯავს ზედმეტ ღირებულების მისაღებათ და პირველი კაპიტალისტის თვალსაზრისითაც, ვინაიდან მის-მიერ ბანკში მიბარებულ ფულს დღეს მცირეოდენი სარგებელი მაინც მოაქვს მისთვის.

მეორე მხრით, იმავე ბანკების შემწეობით კაპიტალისტი ადვილათ აფართოვებს თავის წარმოებას, მაშინ კი, როცა თავისი საკუთარი ფული არ მოეპოვებოდა, მხოლოდ მომავალ მოგების იმედებით-ღა სცხოვრობდა. ეს მით უფრო ადვილათ ხერხდება, რომ მიბარებულზე ბანკის-მიერ დანიშნული პროცენტი სწორეთ ის საკენკია, რომელიც თვით ჯუჯრდმულიდანაც კი იზიდავს თავისკენ ისეთ ფულს, რომელიც სხვა პირობებში არასოდეს კაპიტალი არ შეიქნებოდა, — პირაქით, ზანდუკში იქნებოდა ჩაკეტილი, ან მწწაში ჩაფლული, ან სანთელში და ფისში გაფისული, საზოგადოთ, ეყრებოდა სადმე კუნჭულში, როგორც მკვდარი საუნჯე. კრედიტი კი კაპიტალისტებს უყრის ხელში ამ არა-კაპიტალისტების ავლა-დიდებასაც; რომელისამე მოახლის, შინა-მოსამსახურის, გლეხის, ხელოსნისა და მუშის წვა-დაგვით შექუჩებული დანაზოგი ჯერ გაივლის შემნახველ-გამსესხებელ კასებში და შემდეგ ხელში უფარ-

დება მსხვილ კაპიტალისტებს, რომლებიც მან თავის წარმოების გასათართოვებლად ხმარობენ.

ასეთია საკრედიტო სისტემის მნიშვნელობა მთელის საზოგადოებისათვის; იგი აერთიანებს არა მარტო კაპიტალისტებს, არამედ ხელს უწყობს საერთო საზოგადოების მწარმოებელ ძალთა გაერთიანებასაც, და, მაშასადამე, აჩქარებს საზოგადოების ბუნებრივ გამარჯვებას.

სხვა-და-სხვა ეკონომიურ კლასებსათვის საკრედიტო საქმის მნიშვნელობა შემდეგში მდგომარეობს: კაპიტალისტთა კლასში კრედიტი მეტი-მეტათ აჩქარებს, განვითარებას ორის სხვა-და-სხვა პროცესისას. პირველ ყოვლისა უფრო სწრაფათ სრულდება მსხვილ კაპიტალისტების წვრილებისაგან გათიშვა: ზოგს შეუძლიან ფართეთ ისარგებლოს კრედიტით, და ისინიც სწრაფათ აფართოებენ კიდევ თავიანთ დაწესებულებებს და ზრდიან თავის კაპიტალებს; სხვებს კრედიტი მხოლოდ მცირეოდნათ სწყალობს და, საზოგადოთ, უფრო მათ წინააღმდეგაა მიმართული, ამიტომ კონკურენციაც მათთვის უფრო ძნელი და აუტანელია. მეორეთ, — კაპიტალისტების გამანაწილებელი დამხმარებელი როლი წარმოებაში მალე შორდება საორგანიზატორო როლს. კაპიტალისტების დიდ ნაწილს ბანკები შეძლებას აძლევს თავის კაპიტალის პროცენტებით იცხოვრონ და დაწესებულების მართვა-გამგეობით თავი არ შეიწყუბონ; ამნაირათ, კაპიტალისტების უფრო და უფრო მეტი რიცხვი წმინდა „რენტორებათ“ ხდებიან (აქ სიტყვა „რენტა“ ნიშნავს, საზოგადოთ, შემოსავალს, რომელსაც იღებენ ისინი ვინც წარმოებაში პირადათ არც საორგანიზატორო და არც აღმასრულებელ როლს არ ასრულებენ მხოლოდ იმიტომ, რომ უშრომოთაც შემოსავლიანი საკუთრება აქვთ, ესაა — წარმოების თვალსაზრისით, „პარაზიტული“ შემოსავალი. ასეთია მიწის რენტა, რომელსაც იღებს მემამულენ მხოლოდ იმიტომ, რომ მიწა მისია; ასეთია იმ კაპიტალისტ რენტაც, რომელსაც ფული ბანკზე ან კერძო პირზე აქვს მისესხებული).

მუშებისათვის, რომლებიც მწარმოებელ შრომას ეწევიან, კრედიტის განვითარებას პირდაპირი მნიშვნელობა არა აქვს: საზოგადოთ რომ ვსთქვათ, კრედიტი მათთვის მუშებისათვის არ არსებობს.

საკრედიტო საქმე დღეს დიდათაა განვითარებული და კიდევ საშინელის სისწრაფით მატულობს. მრეწველობის მხრივ ისეთ ჩამორჩენილ სახელმწიფოშიაც კი, როგორც რუსეთი, ბანკების ფულის ტრიალის მოქმედებას თითქმის მილიარდ მანათობით ანგარიშობენ. იაპონიაში ათის წლის განმავლობაში 1894-დან 1904 წლამდე ბანკების საკუთარი კაპიტალი 5-ჯერ გადიდა — 112 მილიონ იენიდან 540 მილიონზე ავიდა; შესაბამისად მიბარებულის ჯამმა ათჯერ იმატა: 292-დან 2,988 მილიონ იენამდე ავიდა (იენი თითქმის მანათს უდრის დაახლოვებით)...

შევრთებულ შტატებში 1892 წელს ბანკების ოპერაციების ჯამი 65.265 მილიონ დოლარს უდრიდა (დაახლოვებით 130 მილიარდ მანათს). შემდეგ წელში ბანკის ოპერაციებმა დაიკლო თითქმის 8 მილიარდ დოლარით, ე. ი.  $\frac{1}{8}$ -ით, გაკოტრება კი ისე გახშირდა, რომ 347 მილიონამდე შიდაწია; ყველა ეს ციფრები იმის მაჩვენებელია, რომ კაპიტალისტური მეურნეობა დაუდგრომელია და დანგრევისაგან არასოდეს უზრუნველყოფილი არაა.

### გ) სამრეწველო დაწესებულებათა აქციონერული ფორმა.

განვითარებული კრედიტის ნიადაგზე აღმოცენდა კაპიტალისტური დაწესებულებების განსაკუთრებული ტიპი — სააქციონერო კომპანიები (ამხანაგობანი). ამ ფორმის დაწესებულებათა თანდათანობითი განვითარება დაახლოვებით ასეთი იყო. ხშირად კაპიტალისტი, რომელსაც თავისი საკუთარი კაპიტალი არა ჰყოფნის წარმოების დასაწყებათ და არც საკმაო კრედიტი მოეპოვება, იწვევს კაპიტალებიან კომპანიონებს, რომ მათ-

თან ერთათ, ამხანაგურათ, გაეჩარხოს საქმე. არსებითათ ეს არის განსაკუთრებულ პირობებით აღებული სესხი,—სესხი, რომლითაც კრედიტორს უფლება ეძლევა წარმოებაში პირადი მონაწილეობის მიღებისა და კონტროლისა, და სარგებლის შავივრათ ამნაირ კაპიტალისტებს მოგების შესაფერი ნაწილი ერგებათ. კაპიტალისტების ასეთი კომპანიის სააქციონერო საზოგადოებათ გახდომა იმაში გამოიხატება, რომ თავდაპირველათ საქმის ორგანიზატორები იწვევენ არა განსაზღვრულ პირებს, არამედ ყველა მსურველთა, რომელთაც კი შეუძლიანთ თუნდა მცირე კაპიტალის შემოტანა. ამიტომ მიმართავენ იმ საშუალებას რომელიც შეიმუშავა კრედიტის განვითარებამ,— ყოველთვის ასეთს დროს გამოუშვებენ ფასიან ქაღალდებს, რომლებსაც ამ შემთხვევაში ეწოდება **აქციები**.

არსდება მსხვილი კაპიტალისტური წარმოება,— მაგ., სდგება რკინის გზის გამყვანთა ან საზღვაოსნო საზოგადოება; გამოსცემენ ხოლმე საყოველთაოთ, ვთქვათ 10,000 თითო ას მანათიან აქციას; თვითოეული აქცია წარმოადგენს ამ წარმოების მოგების  $\frac{1}{1000}$  ნაწილის მისაღებ მოწმობას. კაპიტალისტები ამ აქციებს ყიდულობენ თითოს, ათ-ათს, ას-ასსა და სხვ. ამრიგათ დგება კაპიტალი ერთი მილიონი მანათი, რომლითაც ორგანიზატორები იწყებენ საქმეს. (თვითონ ორგანიზატორებს კი ხშირათ ამ კაპიტალის მხოლოდ მცირე ნაწილი შეაქვთ). ყველა ხარჯების დაფარვისა და მოსამსახურეებისა და საქმის შწარმოებელ პირთათვის ჯამაგირების დარიგების შემდეგ, რჩება, მაგ., წმინდა მოგება წელიწადში 60,000 მანათი. ეს ფული ნაწრლდება აქციონერთა შორის, ეგრეთ წოდებულ, **დივიდენდის სახით**,—თითო აქციაზე მოუწევს ექვსი მანათი. აქციის მატრონს შეუძლიან სრულიად არ მიიღოს მონაწილეობა საზოგადოების საქმეების წარმოებაში; და თუ იღებს მონაწილეობას, ეს, ჩვეულებრივ, გამოიხატება იმაში, რომ ესწრება აქციონერთა საზოგადო კრებებს, რომელზედაც ირჩევენ

გამგეობას, ამტკიცებენ ანგარიშებს, იყოფენ ერთმანეთს შორის წლიურ მოგებას და სხვ.

ასეთია აქციონერული საზოგადოებანი, — ე. ი. ის კაპიტალისტური დაწესებულებანი, რომლებშიაც ერთი კაპიტალისტის ნაცვლათ მრავალ აქციონერს, ე. ი. აქციის პატრონს, მოუყრია თავი და რომლებშიაც წარმოების გაძღოლა საბოლოოთ გამოყოფილია კაპიტალის მქონებელთაგან და გადაცემულია დაქირავებულ ორგანიზატორებზე — დირექტორებსა და გამგეობაზე.

სააქციონერო საზოგადოებაში წევრათ შესული წვრილი კაპიტალისტები გაცილებით უფრო თავ-დაცულნი ხდებიან დამლუბველ კონკურენციისაგან, როგორც მონაწილენი მსხვილ, ძლიერ წარმოებისა. აქციონერული საზოგადოებანი იცავენ წვრილ კაპიტალისტებს და ამ უკანასკნელების ღარიბთა და უქონელთა რიგში გადასვლას აგვიანებენ; ამასთანავე, ახდენენ კაპიტალის კონცენტრაციას კაპიტალისტების დაუღუპავათ, და ამით, უკანასკნელთა რიცხვის უკლებლათ, მათს ბატონობის ტენდენციას იცავენ, — რომ დაზოგონ ძალა საერთოთ მწარმოებელთა კლასისა. მაგრამ კიდევ უფრო ძლიერ მოქმედებენ ისინი ამის წინააღმდეგ, ვინაიდან კაპიტალისტებს უბრალო რენტორებათ ხდიან: ართმევენ მათ ფაქტიურ მნიშვნელობას წარმოებაში, და, ამრიგათ, საზოგადოებრივ როლს უბრალო პარაზიტების როლამდე აქვეითებენ.

თვით კაპიტალისტთა კლასის რიცხვის უკლებლათ შენახვაშიაც დიდი მნიშვნელობა არა აქვთ აქციონერულ საზოგადოებათ: კონკურენცია, განსაკუთრებით მისი გამწვავების ხანებში — კრიზისების დროს — მაინც საკმაოთ მუსრს ავლებს სააქციონერო დაწესებულებებს, თუმცა, რა თქმა უნდა, ნაკლებ ვინემ ცალკე კაპიტალისტების დაწესებულებათ. მაგრამ, სამაგიეროთ, თუ აქციონერული საზოგადოება დაეცა, მაშინ მრავალი მესაკუთრე ერთბაშათ გადადის ღარიბ-უქონელთა რიცხვში.

აქციონერულ წარმოებას დიდი მნიშვნელობა აქვს მხო-

ლოდ კაპიტალების გაერთიანებისათვის; ერთი საქმისთვის ერთდება რამდენიმე ათი და ასი მილიონები. აქციონერული სისტემა შესაძლებლათ ხდის ისეთ ვეება დაწესებულების აღორძინებას, როგორცაა ორ ოკეანეთა შორის მთელს ჩრდილო-ამერიკაზე გაყვანილი გზა, რომელიც რამდენიმე ასი მილიონი დაჯდა, ან-და როგორცაა პანამის არხის გაჭრა, რომელსაც კიდევ უფრო მეტი ხარჯი დასჭირდა.

სააქციონერო საზოგადოებათა ზრდა ამ ბოლო დროს საოცარის სისწრაფით მიდის წინ. რუსეთში, მაგ., 1895 წლის დამდეგს 784 სააქციონერო საზოგადოება ითვლებოდა და 890 მილიონის საერთო კაპიტალი ქონდათ, ხოლო 1898 წლის 15 აპრილისათვის კი—უკვე 990 ასეთი საზოგადოება იყო 1,690 მილიონ მანათის ძირითად თანხით. საერთო კაპიტალის საშუალო რაოდენობა თვითოეულ დაწესებულებაზე პირველ შემთხვევაში მოდიოდა 1.133 ათასი მანათი, მეორეში კი 1,703 ათასი მან.,—აი, როგორ სწრაფათ იმატა სააქციონერო დაწესებულებათა საშუალო ზომამ. და ეს სწრაფი განვითარება კი თავის-თავათ ამტკიცებს სააქციონერო საზოგადოებათა უპირატესობას ცალკე, კერძო პირების დაწესებულებათა წინაშე.

სააქციონერო კაპიტალი ყველაზე უფრო ადვილათ იღებს საერთაშორისო კაპიტალის ხასიათს. ხშირათ ერთსა და იმავე დაწესებულების აქციონერებათ ხდებიან სულ სხვა-და-სხვა ქვეყნის მცხოვრებლები. ძლიერ ხშირათ კიდევ აქციონერულ საზოგადოებას აარსებენ იმ მიზნით, რომ ხელი მიჰყარონ ბუნებრივ სიმდიდრის დამუშავებას; ინგლისისა და ბელგიის კომპანიები აარსებენ თავის ქარხნებს რუსეთში და სხვ.

#### დ) ბ ი რ უ ა.

საცვლელ და საკრედიტო ოპერაციების რიცხვის და სიჩქარის ზრდა-განვითარება ბადებს ისეთ ცენტრალურ საბაზრო დაწესებულების საჭიროებას, სადაც უნდა გროვდებოდეს ყოველგვარი ცნობები მოთხოვნა-მიწოდების შესახებ და სადაც

უნდა მუშავდებოდეს და წესდებოდეს საქონლებისა და სარგებლიან ქალაქების საზოგადო ფასები. ასეთ მოთხოვნილებას აკმაყოფილებენ ბირჟები, რომლებიც არსებობენ ყველა მსხვილ სავაჭრო ცენტრებში. ეს არის, უმეტეს ნაწილათ, მთავრობის-მიერ მოწყობილი მსხვილ კაპიტალისტების საკრებულოები, სადაც ხდება ყველა მსხვილი სავაჭრო მორიგებანი (CITIZENS) და იკვრება საყურადღებო სავაჭრო ხელშეკრულობანი; ესაა ბაზრის ცხოვრების დედა-ძარღვი, სადაც გაუმჯობესებულ სამიმოსვლო საშუალებათა შემწევობით არსდება კავშირი სხვა ქალაქისა და უცხოეთის ბაზრებთან და შედის სავაჭრო ცნობები მთელ კაპიტალისტურ ქვეყნების სხვა-და-სხვა ადგილებიდან. აერთიანებს რა როგორც მოთხოვნას, აგრეთვე მიწოდებასაც, ბირჟა ამით სპობს კერძო, ადგილობრივ შემთხვევით გარემოებათაგან დამოკიდებულ კონკურენციას და საქონლების ფასების აწევ-დაწევას, რყევას; მარა ის თვითონვე ვერ იზორებს უფრო ზოგად, უფრო ფართე ხასიათის რყევას, — პირიქით, იგი მხოლოდ ხელს უწყობს მის გავრცელებას ყველგან, სადაც კი არსებობს კაპიტალისტური ცვლა და კრედიტი. ცვლის ურთიერთობათა მოუწესრიგებლობის გამო, კერძო, ცოტათ თუ ბევრათ ძლიერი არევე-დარევა ცვლის მექანიზმში, ყოველთვისაა შესაძლებელი; ეს არევე-დარევა კი კმაში გამოიხატება, რომ ქვეყნის რომელსამე ნაწილში მეტათბევრი საქონელი იყრის თავს, ხანდისხან კი დროებით არ მოიპოვება საკმაო რიცხვი ბაზრისთვის აუცილებლათ საქონლ საქონლისა. ვთქვათ, ამერიკაში დროებით ძლიერი დეფიციტი იქონა ფარჩებისა და აბრეშუმის ქსოვილებისა, და ამგვარ წაქეზებულმა ბევრმა ფრანგმა ვაჭრებმა, ერთი-მეორის შეუტყობინებლათ, მოზიდეს ამერიკაში აუარებელი ფარჩა, — ამნაირათ, რაკი ბაზარი ივსება, საქონლის ფასები უკიდურესათ დაეცემა და ვაჭრებიც დიდ ზარალში ვარდებიან, — აი, მაშინ დგება სრული კრიზისი ცვლის ამ დარგში, და რომ ყველა ეს საქონელი თანასწორათ ყოფილიყო დანაწილებული იმ მთელი



ქვეყნის ბაზარზე, ამისი მსგავსი არაფერი მოხდებოდა. ამგვარ კრიზისებს ბირჟა წინდაწინვე ტყობილობს, რადგან ის მუდამ აგროვეებს ცნობებს მოთხოვნა-მიწოდების შესახებ; ამით იგი დაახლოვებით სწორ წარმოდგენას ადგენს სხვა-და-სხვა ბაზრის მდგომარეობაზე და აფრთხილებს კაპიტალისტებს ხიფათში არ გაეხან. გარდა ამისა, ბირჟას ვაღიან ყიდვის შემწეობით სხვა-და-სხვა ურთიერთობაში კიდევ მეტი სისწორე და მიზნის შესაფერისობა შეაქვს: ერთი კაპიტალისტი პირობას აძლევს მეორეს, რომ ის დანიშნულ ვადაზე ნაჩვენებ ადგილას დაუშვადებს და მისცემს მას (2-რე კაპიტალისტი) თავის საქონელის განსაზღვრულ რაოდენობას; წინააღმდეგ შემთხვევაში, ვალდებული ხდება პირობის დარღვევისათვის შესაფერი ჯარიმა გადაიხადოს მეორის სასარგებლოთ. ასეთ ხელშეკრულობათა საერთო ჯამის გამოანგარიშებით, თვითოეული კაპიტალისტი ადვილათ ითვალისწინებს, თუ რამდენათ დიდი იქნება ამა თუ იმ საქონლის მიწოდება განსაზღვრულ რაიონის ბაზარზე მახლობელ ხანებში. თუ გვინდა შევიტყოთ კერძო ბაზრის ჩვეულებრივი მოთხოვნა, უნდა გამოვიანგარიშოთ ამ ბაზრის წინააღმდეგი ოპერაციების საერთო სიდიდე-რაოდენობა. ამნაირათ, შესაძლებელი ხდება დაახლოვებით სისწორით გავარკვიოთ, თუ სად იქნება ამა თუ იმ დროს საქონელზე საკმაოდ დიდი მოთხოვნა და სად, პირიქით, გაძნელება საქონლის გასაღებად ამნაირათ, ცვაღიან ყიდვის შემწეობით ხდება ცვლის მოწესრიგება და ერთ კალაპოტში ჩაყენება, საქონლები, ბაზართან შედარებით, თანასწორათ ნაწილდებიან, ისობა ზოგი ბაზრების შემთხვევითი გავსება საქონლებით მაშინ, როცა სხვაგან მის ნაკლებობას გრძნობენ.

რომ არ გავაზვიადოთ ბირჟის ეკონომიური მნიშვნელობა, უნდა გვახსოვდეს, რომ მისი მომწესრიგებელი გავლენა არა სცილდება ცვლის სფერას, — ძირითად ეკონომიურ სფერას, — წარმოებას კი მხოლოდ რამდენიმეთ ეხება. თვითონ ცვლის სფერაშიაც კი მისი გავლენა განსაზღვრულია: ბირჟა,

წილათ ვერ იმორჩილებს ბაზრის ცხოვრებას, ძლიერ ბევრ რამეს კაპიტალისტები ბირჟის გაუგებრათ აკეთებენ; და თითქმის ის ცნობებიც კი ეკონომიურ პროცესის მსვლელობისა, რომელიც ბირჟაზე გროვდება, უმეტეს ნაწილათ დაახლოვებითი ცნობები ვერაა. აქედან დასკვნა მხოლოდ ჰიპოტეტური გამოდის და მასზე საბოლოოთ დამყარება შეუძლებელია. დაბოლოს, რაც ყველაზე უფრო საყურადღებოა, კაპიტალისტებს შორის ბრძოლა და გამწვავებული კონკურენცია ბირჟაშიც ისეთივე, რჩება, როგორც მის გარეთ იყო.

### ე) სპეკულიაცია

განვითარებულ ცვლისა და კრედიტის ხანაში, უსაზღვროთ ვითარდება და დიდ მნიშვნელობას იძენს საზოგადოების ცხოვრებაში „განაწილების“ განსაკუთრებული წესი, სპეკულიაციით წოდებული.

სპეკულიაციის საფუძველს შეადგენს ბაზარში საქონლის ფასების აწევ-დაწევა, რომელიც მოთხოვნა-მიწოდებაზე დამოკიდებული ვინც საქონელს მხოლოდ იმისთვის ყიდულობს, რომ ხელახლა გაჰყიდოს, როცა იგი გაძვირდება, ის სპეკულიანტია. ამგვარათ, ყოველ ვაჭრობას შეუძლია სპეკულიაციის ხასიათი მიიღოს, ხოლო სპეკულიაცია კი ისტორიაში თითქმის ისეთივე ძველის-ძველი მოვლენაა, როგორც ვაჭრობა.

მარა, რადგან ფასების აწევ-დაწევა ყოველთვის სპეკულიანტის ანგარიშების თანახმათ არა ხდება, ამიტომ ხშირათ მის ხელობას, მოგების ნაცვლათ, ზარალი მოაქვს; საზოგადოათ, ეს განსაკუთრებული საფათერაკო თამაშობაა, ისე, როგორც ყველა სხვა თამაშობა. განვითარებულ საზოგადოებაში სპეკულიაცია, განსაკუთრებით, ეგრეთ წოდებულ „ბირჟაზე თამაშობის“, ფორმას იღებს; იმისი ასპარეზი ბირჟებია; უმთავრესი იარაღია — ფასიანი ქაღალდები, მეორე-სარისხოა კაყველა სხვა საქონელი.

კრედიტი და აქციონერული დაწესებულებანი აუარებელ ფასიან ქალაქებს, — თამასუქებს, უზურდავო ქალაქის ფულს, გირავნობის ფურცლებს, აქციებს, ყოველნაირ პროცენტთან ქალაქებსა და სხვ. უშვებენ ბაზარში. მარტო სახელმწიფოს ვალები იძლევა მრავალ მილიარდ მანათის ფასიან ქალაქებს; ხოლო საზოგადო ღირებულება საერთოთ. ტრიალში გაბმულ ქალაქებისა, ექვი არაა, რამდენსამე ათეულ მილიარდ მანათს აღემატება. თვითოეული ასეთი ფასიანი ქალაქი, როგორც უკვე ნათქვამი გვქონდა, კანონიერი მოწმობებია საზოგადოებრივის შრომით შექმნილ ზედმეტი ღირებულების განსაზღვრულ ნაწილაკის მისაღებათ.

რადგან ფასიან ქალაქებს თავის-თავათ საკუთარი ფასი არა აქვს, (მათი საკუთარი საშრომო ღირებულება მეტრს-მეტათ მცირეა), ამიტომ მათი საბაზრო ღირებულება განსაკუთრებით მუდამ რყევაშია, მუდამ კლება-მატებას განიცდის, რაც პირდაპირ მოთხოვნა-მიწოდებაზეა დამოკიდებული; ამის გამო ფასიანი ქალაქები ყველაზე უფრო მოხერხებული საშუალებაა სპეკულიაციისათვის.

ახლა განვიხილოთ მიზეზები, რომელიც იწვევს სხვა-დასხვა ქალაქების ფასების აწევ-დაწევას.

ვთქვათ, სააქციონერო დაწესებულება მშენებრად მუშაობს და ძირითადი კაპიტალის ყოველ 100 მანათზე 15 მანათს დივიდენდს (მოგებას) იძლევა; საზოგადოებაში კი ჩვეულებრივი პროცენტი საკრედიტო კაპიტალზე უდრის 5%/ის წელიწადში. ამნაირათ, ერთი ას-მანათიანი აქცია იმდენსავე შემოსავალს იძლევა, რამდენსაც გასესხებული 300 მანათი; რათქმა უნდა, ასეთ აქციებში დიდის სიამოვნებით ვამოიღებენ სამას მანათამდე ფულს. პირ-იქით, თუ ერთი აქციიდან მოსალოდნელია მხოლოდ ერთი მანათის შემოსავალი წელიწადში, მაშინ იმისი საბაზრო ფასიც 20 მანათს არ აღემატება. ასეთია ძირითადი მიზეზები ფასიან ქალაქების რყევა-ცვალება-ღობისა: გულდაჯერება და სრული იმედიანობა, რომ ამ ქა-

ლალდებიდან შეტს ან ნაკლებ წლიურ შემოსავალს მიიღებ, იმის მიხედვით, თუ რამდენათ შესაძლებელია ამა თუ იმ შემოსავლის უზრუნველყოფა. მაგრამ სრული იმედინაობა და გულდაჯერება კიდევ ნიშნავს უტყუარ სინამდვილეს: ბევრი რამ ცოტათ თუ ბევრათ მტკიცეთ და ყოველათ საიმედოთ ეჩვენება ადამიანს, იმის მიხედვით, თუ რანაირს გუნებაზე არიან ეს უკანასკნელნი, როგორია მათი სულიერი მდგომარეობა, საიმედოა თუ შიშის აღმძვრელი, — საზოგადოთ, ამა თუ იმ დაწესებულებათა საქმეების საერთო მსვლელობის მიხედვით, როგორია ერთიანი შთაბეჭდილება და სხვ. ამ გარემოებას ჩვენ მივყევართ მეორე მიზეზთან, რომელიც ხშირათ იწვევს ბრჯახზე ფასების ძლიერ აწევ-დაწევასა და რყევას, — მე მოგანსენებთ „ბაზრის“ სულიერ მდგომარეობაზე.

ყოველი შეფერხება, ყოველი მცირე დაკლებაც კი ძლიერ ხშირათ საზოგადოებრივ მეურნეობაში დაუყოვნებლივ გავლენას ახდენს ქალაქების ფასზე, ანუ კურსზე.

როდესაც რაიმე ეკონომიურ ან პოლიტიკურნს მიზეზით სრულიათ იკარგება, ან ცოტათი მაინც სუსტდება, ხვალინდელი დღის იმედი, რენტორი მაშინვე საშინელ შრშრ ვარდება, — ვაი თუ ჩემმა ქალაქებმა დაჰკარგოს თავისი ფასის ნაწილი, ან-და სულ მთლათ თავისი ნიჭი — თავის ღირებულების დაუკლებლათ შემოსავლის მიცემისათ. ეს შიშნ მას დაუყოვნებლივ აგზავნიებს ყველა ფასიან ქალაქებს ბაზარზე გასაყიდათ. ფასიან ქალაქების ბაზარზე მიწოდება სწრაფათ მატულობს; მოთხოვნა კი, თავის-თავათ ცხადნ, კლებულობს იმავე ხვალინდელის დღის გამოურკვევლობის მიზეზით. მოთხოვნისა და მიწოდების ასეთი შეუფერებლობა იწვევს ქალაქების კურსის დაუყოვნებლივ დაცემას, ხანდისხან ისეთ ძლიერ და ჩქარ დაცემას, რომ ერთბაშათ სავსებით ხელდაბანდის რჩებიან მრავალი რენტორები, რომლებიც ახლა ჩალის ფასათ ანაღდებენ თავიანთ ქალაქებს.

ამასობაში გარემოებაც იცვლება, მოსალოდნელ განსაც

დელის მოლოდინი უსაფუძვლო აღმოჩნდება, ფასიანი ქაღალდები კვლავ განაგრძობს მოგების ძლევას და ისევ ძვირდება. აი, ამ დროს ერთბაშათ მდიდრდებიან „მოსაქმენი“, რომლებსაც ფასიანი ქაღალდები კურსის დაცემის დროს შეუძენიათ!

ხანდისხან მოხდება ხოლმე ქაღალდების ფასის, სწრაფთ, მაგრამ არა-ხანგრძლივი ზრდა რაიმე ამა თუ იმ შემთხვევითი გარემოების გავლენით, როდესაც, მაგ., ან ვაზეთების ჩაგონებით, ან ხალხში გავრცელებულ ხმების გამო იბადება იმედი, რომ ესა თუ ის დაწესებულება განსაკუთრებით კარგათ იმუშავებს, და ძლიერ მომგებიანი შეიქნება. — მაშინ მისი აქციებიც სწრაფათ იმატებს ფასში, და ისინი, ვინც ამ ფასის აწევის დროს გაყიდის ამ დაწესებულების აქციებს, მდიდრდებიან გულუბრყვილო მყიდველების ხარჯზე.

ეს მუდმივი რყევა საუკეთესო პირობებია სპეკულიაციის განსაზღვრებლათ. ფასიანი ქაღალდები მხოლოდ უკეთესი საქონელია სპეკულიაციისთვის. სხვა საქონლების (განსაკუთრებით ისეთების, რომელიც საერთაშორისო ვაჭრობის საგანს შეადგენს) სპეკულიაცია სწორეთ და სავსებით ამხვე გზითა ხდება.

სპეკულიატიური თამაშობა იწვევს „უარებელ ხრიკებს“ მოტყუებას, ქმნის ერთგვარ განსაკუთრებულ „შუღერობას“ რომელიც ძლიერ გავრცელებულია თანამედროვე ბირჟაზე.

რადგან ფასების აწევ-დაწევა ბაზრის მდგომარეობაზე და მოკიდებული, ამიტომ ყოველსავე კანონიერ და უკანონო ღონისძიებასა ჩამარობენ, რომ ამა თუ იმ მხრით გავლენა იქონიონ ბაზრის მდგომარეობაზე. მაგ., როცა სურთ ამა თუ იმ ცნობილი დაწესებულების ქაღალდების ფასის დაცემა გამოიწვიონ, რომ იათათ იყიდონ იგი, მაშინვე იწყებენ სიტყვიერათ ფურცელად მოსყიდულ მურნალ-ვაზეთების საშუალებით ცუდი ხმების გავრცელებას იმ დაწესებულების შესახებ, რომელსაც ნიშანში ამოღებული ქაღალდები ეკუთვნის, — და თავზარდაცემული ქაღალდის მფლობელნიც მაშინვე იათათ ჰყიდიან თან

ვიანთ ქალაქებს. როდესაც საჭიროა ფასების აწევა, მაშინ სულ წინააღმდეგ იქცევიან, — დაუწყებენ ქალაქების მფლობელ დაწესებულებას ქებას, უკეთებენ რეკლამებს, ადგენენ მისი საქმეების შესახებ ბრწყინვალე, ტყუილებით სავსე, ანგარიშებს და სხვ.

პანამის ისტორია მთელის თავის დაუჯერებელ ტყუილებით, სიყალბით, მოსყიდვებით და ქურდობით, მისი მილიარდებიანი ზარალითა და აუარებელი ხალხის განადგურებით, — მშვენიერი ნიმუშია იმ ზნეობრივ გახრწნილებისა, რომელსაც ბადებს და ზრდის სპეკულიაცია ბირჟის მოღვაწეებში,

დღეს ბირჟაზე სპეკულიაციებს დიდი მნიშვნელობა აქვს უზარმაზარ სიმდიდრეების შედგენასა და მრავალ კაპიტალისტების გაკოტრებაში, — საზოგადოთ, კაპიტალების კონცენტრაციის საქმეში. დღევანდელი მილიონერების დიდ ნაწილს სწორედ ამ გზით აქვს შეძენილი თავისი უანგარიშო სიმდიდრე (ასე მაგ., ამერიკელმა გუდმა, რომელმაც მთელს ქვეყანაზე სახელი გაითქვა თავის ყოვლად უსინდისო სპეკულიაციებით, თავისი სიმდიდრე ამ სპეკულიაციების შემწეობით 550 მილიონ მანათამდე აიყვანა; ამასთან, მისი წლიური შემოსავალი უდრის 27 მილიონს, დღე-და-ღამისა — 74,000 მანათს, ერთი წუთის შემოსავალი კი — 50 მანათია. ამაზედაც კიდევ **რამდენჯერმე მეტია** როკფელერის კაპიტალები, რომელთა ნამდვილი რაოდენობაც ჯერ კიდევ გამოურკვეველია. ბირჟის ასეთი ას-მილიონერები და მილიარდერები განსაკუთრებით ბევრნი არიან ამერიკაში, მაგრამ დასავლეთ ევროპაშიაც საკმაოდ მოიჭებნებიან).

სპეკულიაციის-მიერ წარმოშობილ მოტყუილებისა და სიყალბეების გაბატონება ღრმად უთხრის ძირს ხალხის ფართე მასის ნდობასა და პატივდებას მთელ ამ მოვლენების წარმომშობ კაპიტალისტურ სისტემისადმი.

ამრიგათ, სპეკულიაციის საზოგადოებრივი მიზეზები მდგომარეობს საცვლელ ურთიერთობის მოუწყობლობაში, რის გა-

მოც ღირებულების კანონი მხოლოდ სტიქიურათ მოქმედებს ბაზრის ცხოვრებაში, და გამოიხატება **ნორმებისაგან გამუდმებულ გადახრაში**; სპეკულიაციის საზოგადოებრივი შედეგები კი, უმთავრასათ, გამოიხატება მსხვილ-კაპიტალისტურ წარმოების დაჩქარებულ განვითარებაში და, რამდენიმეთ, ამ წყობილებისადმი ნდობის დაკარგვაში.

#### 4. საზოგადოებრივ წარმოების დანაწილება სხვა-დასხვა კაპიტალისტურ კლასთა შორის.

##### ა) მ. ა. გ. ე. ბ. ა.

კაპიტალისტების მოგების შესახებ სამანქანო ხანა ორი განსაკუთრებულის თვისებით ხასიათდება. პირველათ, კაპიტალზე წლიური პროცენტის თან-და-თანის შემცირებითა და, მეორეთ, მისი საერთო ჯამის ჩქარი ზრდა-მატებით. განვიხილოთ ძირითადი მიზეზები ამ ორივე მოღენისა:

მანქანა არის შრომის იარაღი და მისი ღირებულება ემატება **მუდმივ** კაპიტალს. ამავე დროს, მანქანას მუშა-აღმასრულებელის ალაგიც უჭირავს და, მაშასადამე, ანთავისუფლებს სამუშაო ძალის ნაწილს: სამუშაო ძალის საყიდელი ხარჯები კლებულობს, ე. ი. კლებულობს **ცვალებადი** კაპიტალი.

ამნაირათ, თვითოეულ ახალ მანქანის შემოღებასთან ერთათ, ცვალებადი კაპიტალის რამდენიმე ნაწილის ალაგს მუდმივი კაპიტალი იჭერს: მუდმივი რომ იზრდება, მაშინ ცვალებადი კლებულობს.

თუ მანქანის შემოღების დროს წარმოება ძლიერ ჩქარა ფართოვდება, მაშინ ცვალებადი კაპიტალიც თავის-თავათ შეიძლება არა თუ არ შემცირდეს, გაიზარდოს კიდევ: მანქანის შემოღების მიუხედავათ, მუშები შეიძლება წინანდელზე მეტი დარჩენ საჭირო. მაგრამ მუდმივი კაპიტალი—მანქანებისა და მასალის ხარჯები—ამ შემთხვევაშიაც, რა თქმა უნდა, ცვალებადზე გაცილებით უფრო ძლიერ მატულობს და, **მუდმივთან შედარებით**, ცვალებადი მაინც კლებულობს, ე. ი. მის წი-

ნანდელზე უფრო ნაკლებ ნაწილს შეადგენს. მაგალითათ მანქანის შემოღებამდე მუდმივი კაპიტალი იყო 10,000, ცვალებადი კი 5,000, ე. ი. მუდმივის ნახევარი, ანუ მთელი კაპიტალის  $\frac{1}{3}$ ; ახალ პირობებში კი ცვალებადი კაპიტალი ავიდა 8,000-ზე, მუდმივი კი 32,000 შეადგენს, ე. ი. ცვალებადი ახლა მუდმივის  $\frac{1}{4}$  ანუ მთელი კაპიტალის  $\frac{1}{5}$  შეადგენს. სხვა სიტყვებით რომ ვთქვათ, **აბსოლიუტურათ**, თავის-თავათ, ცალკე აღებული ცვალებადი კაპიტალი გაიზარდა, ხოლო **შედარებით** კი, მთელ წინანდელ კაპიტალს თუ შევაფარდებთ, როგორც მთელი კაპიტალის ნაწილმა—დაიკლო და დაპატარავდა.

საზოგადოთ, იგივე ითქმის ტექნიკის ყოველგვარ პროგრესის შესახებაც: როდესაც რომელსაშე წარმოებაში შრომის ნაყოფიერება მატულობს, მაშინ მუდმივი კაპიტალის,—იარაღებისა და მასალების,—განსაზღვრულ რაოდენობას სჭირდება წინანდელზე ნაკლები ცოცხალი შრომა, ნაკლები სამუშაო ძალა, ნაკლები ცვალებადი კაპიტალი. მაგრამ სწორეთ მანქანურ წარმოებაში, სადაც შრომის ნაყოფიერების ზრდა განსაკუთრებულის სისწრაფით ხდება, ეს მოვლენა განსაკუთრებით ცხადათ მოსჩანს.

ინგლისის ბაშბის სართავ წარმოებაში მე-XVIII საუკუნის დასაწყისში წარმოებისათვის მთელ გადადებულ კაპიტალის ნახევარს მუდმივი კაპიტალი შეადგენდა, ნახევარს კი—ცვალებადი. მე-XIX საუკუნის 60-იან წლებში კაპიტალის მუდმივი ნაწილი უკვე  $\frac{7}{8}$  იყო, ცვალებადი კი მხოლოდ  $\frac{1}{8}$ , ე. ი., წინანდელთან შედარებით, 4-ჯერ ნაკლები (**აბსოლიუტურათ** კი ეს მერვედი მთელი კაპიტალის გაზრდის გამო, წინანდელ ნახევარზე გაცილებით უფრო მეტია).

ზემოთ ახსნილი იყო, რომ ზედმეტ ღირებულებას ქმნის სამუშაო ძალის დახარჯვა და რომ ზედმეტი ღირებულების სიდიდე დამოკიდებულია არა მთელ კაპიტალისა, არამედ მისი



ცვალებადი ნაწილის სიდიდებზე, რომელიც სამუშაო ძალის ყველაზე იხარჯება:

ზედმეტი ღირებულების ნორმა გვაჩვენებს, თუ რამდენ პროცენტს შეადგენს ცვალებად კაპიტალზე ზედმეტი ღირებულება; მოგების ნორმა კი გვაჩვენებს ზედმეტი ღირებულების პროცენტების რიცხვს მთელს კაპიტალზე—როგორც მუდმივზე, ისე ცვალებადზედაც. ამიტომ მოგების ნორმა იმდენჯერ ნაკლებია ზედმეტი ღირებულების ნორმაზე, რამდენჯერაც ცვალებადი კაპიტალი ნაკლებია მთელ კაპიტალზე.

მანქანების შემოღებითა და, საზოგადოთ, წარმოების ტექნიკის განვითარებით, ცვალებადი კაპიტალი, შედარებით, მცირდება; და თუ ზედმეტი ღირებულების ნორმა არ იცვლება, მაშინ მოგების ნორმამაც უნდა დაიწიოს.

ვთქვათ, ზედმეტი ღირებულების ნორმა— $100\%$ -ია, მუდმივი კაპიტალი— $8,000$  მანათი, ცვალებადი კი— $2,000$  მანათი, ე. ი. პირველი მთელი კაპიტალის  $\frac{1}{5}$  შეადგენს, მეორე კი— $\frac{1}{5}$ -ს. ზედმეტი ღირებულება ამ შემთხვევაში  $2,000$  მანათი იქნება, მოგების ნორმა კი— $20\%$ .

ახლა ვთქვათ, ახალი მანქანების შემოღებას აპყავს მუდმივი კაპიტალი  $27,000$  მან., ცვალებადი— $3,000$ , ე. ი. ისინი  $\frac{9}{10}$  და  $\frac{1}{10}$ -ლია. მაშინ ზედმეტი ღირებულებაც  $3,000$  მან. იქნება. მოგების ნორმა კი—მხოლოდ  $10\%$ . თუმცა ცვალებადმა კაპიტალმა მოიმატა მთელი  $1,000$  მანათი, ე. ი. აბსოლიუტურათ გაიზარდა, მაგრამ, მუდმივთან შედარებით, იგი ორჯერ დაპატარავდა ( $\frac{1}{10}$  ნაცვლათ  $\frac{1}{5}$ -ლისა), და ამის გამო მოგების ნორმაც ორჯერ შემცირდა.

ანგარიშის გასაადვილებლათ აქ ჩვენ ისე ვფიქრობთ, თითქმის მთელი ზედმეტი ღირებულება კაპიტალის მოგებათ ხდებოდეს; ნამდვილათ კი ეს ასე არაა; მარა შესწორება იქ შეუძლებელია. მცირეა ისე რომ, საქმეს არსებითათ არა ცვლის.

გუბრუნდებით ჩვენს მაგალითს. კაპიტალისტები რომ მოახერხებდნენ როგორმე ზედმეტი ღირებულების ნორმის ორჯერ

გადიდებას, ე. ი. იმისი 200<sup>0</sup>/ა-ზე აყვანას, მოგების ნორმატ მაშინ ისევ 20<sup>0</sup>/ა დარჩება, ე. ი, პროცენტის დაკლება მაშინ აღარ მოხდება. ამნაირათ მრეწველებს საშუალება აქვთ მოგების პროცენტის დაკლებას წინააღმდეგობა გაუწიონ, და ეს საშუალება ზედმეტი ღირებულების ნორმის გადიდებაა, ე. ი. ექსპლუატაციის გაძლიერებაა; ისინიც ფართეთ სარგებლობენ ამ საშუალებით (გადიდება სამუშაო დღისა, გაძლიერება შრომის ინტენსივობისა და სხვ.).

მაგრამ როდესაც ასეთი ზომების მიღება სურს კაპიტალისტს, ის ვერ დაივიწყებს, რომ საქმე აქვს არა მკვდარ მანქანასთან, არამედ ცოცხალ ადამიანთან. მანქანა ინერტიულია: კაპიტალისტის ნება-სურვილის მიხედვით, მანქანას შეუძლიან დღე-და-ღამეში თუნდა შეუჩერებელივ 24 საათის მუშაობა ისეთის სიჩქარით, რამდენიც შეუძლიან აიტანოს. მისმა სტრუქტურამ. ამ დროს იგი ორჯერ მეტი ცვდება, ვინემ მაშინ გაცვდებოდა, დღე-და-ღამეში რომ მხოლოდ 12 საათი ემუშავნა და ორჯერ უფრო ნელა ემოდრავნა. ასეთი როდია ადამიანის აგებულება: ექსპლუატაციის გაძლიერებაც, ადრე თუ გვიან, მუშების მხრივ მედგარ წინააღმდეგობას გამოიწვევს, და ეს წინააღმდეგობა შეუჩერებელივ იზრდება და სისტემატიურ ბრძოლათ იქცევა. მაშინ ცვალებადი კაპიტალის შედარებითი დაკლება, მისი თანდათან გაძევება მუდმივი კაპიტალის-მიერ, იწვევს მოგების პროცენტის დაკემას, რაც ნამდვილათ უკვე ხდება კიდევ. ამიტომ იმ ქვეყნებში, სადაც კაპიტალიზმი ნაკლებ განვითარებულია, მოგების პროცენტი, შედარებით, მაღალია: რუსეთში, მაგ., არა იშვიათია ისეთი დაწესებულება, რომელიც კაპიტალზე 25<sup>0</sup>/ა იძლევა, მაშინ, როდესაც დასავლეთ ევროპაში 5<sup>0</sup>/ა-საც დიდ სარგებლათ სთვლიან. რათქმა უნდა, აქ სხვა მიზეზებიც მოქმედებს, მაგრამ მთავარი და ძირითადი მიზეზი ცვალებადი კაპიტალის შედარებითი დაკლებაა.

მოგების პროცენტის შემცირება კიდევ არ ნიშნავს მო-

გების აბსოლიუტურ სიდიდის, მისი ჯამის დაპატარავებას. თუ  $20^0/0$ -ს  $10,000$ -დან ავიღებთ, ეს შეადგენს  $2,000$ ; მაგრამ  $40,000$ -დან მხოლოდ  $10^0/0$  რომ ავიღოთ, მთელს  $4,000$  მივიღებთ. საზოგადოთ, მოგება მატულობს, როდესაც კაპიტალის ზრდა უფრო სწრაფათ ხდება, ვინემ პროცენტის შემცირებას.

მანქანებსა და სხვა კაპიტალისტური დაგროვება საოცარის სისწრაფით სწარმოებს. მანქანურ წარმოების დასაწყებათ დიდი თანხის დაგროვებაა საჭირო; მაგრამ თვითონ სამანქანო წარმოება, თავის ატრაქციულობრივ სწრაფის განვითარებით, თავის მხრივ ხელს უწყობს დაჩქარებულ დაგროვებას.

მიუხედავად იმისა, რომ არა-მწარმოებელ კლასების შესწავნი, ხარჯები წლითი-წლობით იზრდება, მაინც შეუჩერებლათ მატულობს ზედმეტი ღირებულების. ის ნაწილი, რომელიც საჭიროა შრომისაგან ახალი ზედმეტი ღირებულების გამოდენას ემსახურება. დაგროვება გაცილებით უფრო სწრაფათ ხდება, ვინემ მოგების პროცენტის შემცირება, ასე რომ, მოგების სიდიდე არა ექნა მხოლოდ მატულობს, არამედ მატულობს გაცილებით უფრო სწრაფათ; ვინემ როდისმე აქამდე მატულობდა.

გამოანგარიშებულად, რომ გერმანიაში ყოველ-წლით „გროვდება“ ერთი მილიარდზე მეტი, ინგლისში — ორ მილიარდამდე. შეერთებულ შტატებში „დაგროვება“ კიდევ უფრო სწრაფათ ხდება: 1840 წელს ჩრდილო-ამერიკის შეერთებულ შტატების მთელი ნაციონალური სიმდიდრე შეადგენდა  $3,700$  მილიონ დოლლარს, 1894-ში კი  $88$  მილიარდამდე ავიდა (დოლლარი თითქმის მანათს უდრის).

ინგლისში და ირლანდიაში კაპიტალისტების და მიწათმფლობელების ყოველ-წლიური შემოსავალი 1843 — 1883 წლების განმავლობაში გაორკეცებულათ ზედმეტი გახდა — 344-დან 720 მილიონ გირვანქა სტერლინგამდე მიაღწია (1 გირვანქა სტერლინგი —  $9\frac{3}{4}$  მანქანამ ნამატების უდიდეს ნაწილს კაპიტალისტების მოგროვება შეადგენდა).

ეს ციფრები რამდენიმეთ მაინც გვაცნობს, თუ რამდენათ დიდია საკუთრივ მოგება და მთელი ის ზედმეტი ღირებულება, რომელსაც ყოველ-წლობით ამზადებს მანქანურწარმოება კაპიტალისტურ ქვეყნებში, და აგრეთვე, საზოგადოათ, რამდენათ სწრაფათ ვითარდება საზოგადოებრივი საწარმოვო ძალები.

მარა უნდა გვახსოვდეს, რომ განსხვავება სხვა-და-სხვა ეპოქის ნაციონალურ შემოსავლისა ჭა ნაციონალურ მშენებლის ფულზე დაფასებაში მარტო დაგროვების ზრდით როდი აიხსნება; რამდენიმეთ ამის მიზეზათ უნდა ჩაითვალოს მკრეთვე ფულის ღირებულების დაკლება (რაც დამოკიდებულია მწარმოებელ შრომის ნაყოფიერების მომატებაზე, რომლისგანაც იქმნის ფული-საქონელი). ასეთი დაცემა ფულის ღირებულებისა მართლა მოხდა ამ უკანასკნელ ხანებში, მგჯამ იგი ისე მცირეა, რომ თითქმის არც კი ხრის მსყვანილ კომუნიზმის მნიშვნელობას.

გარდა ამისა, ამ ციფრების მნიშვნელობა რამდენიმეთა მტირდება ფაქტიურათ კაპიტალისტ ზრდით, რომელსაც წარმოადგენს მიწაზე კერძო საკუთრების უფლება (მწიფე ფასი მატულობს იმის გამო, რომ მატულობს რენტა).

თუ რამდენათ ძლიერ იზრდება მსხვილი კაპიტალიზმის ნაწილი ნაციონალურ მშენებლებში, წვრილების წილთან შედარებით, ამის ნიშნულს წარმოადგენს საფრანგეთი, სადაც წვრილი ბურჟუაზია განსაკუთრებით მრავალრიცხოვანად სხვა ქვეყნებთან შედარებით. მთელ ნაციონალურ საკუთრებასთან ერთად მთელი 174 მილიარდ ფრანკს უდრის, 114 მილიარდი, ე.ი. თითქმის  $\frac{2}{3}$ , ეკუთვნის მწროვრებთან ერთად მცირე-და-ათედა წილს, და მხოლოდ ის მხოლოდ, ე.ი.  $\frac{1}{3}$  ნაწილი ეკუთვნის დანარჩენ  $\frac{20}{30}$ -ს.

რ. ე. ნ. ბ. ა.

როგორც ახსნილი გქონდა, ზედმეტი ღირებულების ის ნაწილი, რომელიც მიწათმფლობელს მიჰქვს და რომელსაც მი

წის რენტის უწოდებენ, შეუხერხებელი მატულობის სამრეწველო ცხოვრების განვითარებასთან ერთათ. ეს იმით აიხსნება, რომ საზოგადოებრივ მრეწველობის განვითარება აძლიერებს მიწის მოთხოვნას სხვა-და-სხვა გვარ სამრეწველო დაწესებულებათათვის და ამითი ზოდის მიწათმფლობელთა კლასის მონოპოლიურ ძალას, მის მბრძანებლობას დანარჩენ საზოგადოებაზე, და ნებას აძლევს მას სულ უფრო და უფრო მეტი ნაწილი მიითვისოს საზოგადოების-მიერ დამუშავებულ ზედმეტ ღირებულებიდან.

ამაშიათ, თუკი წინააღმდეგობა ჩქარა იზრდებოდა კაპიტალისტების მოგება, მაშინ რენტა მაინც წინ უსწრებდა. მაგრამ მრეწველო-მოვაკრე ბურჟუაზია უბრძოლველათ როდი დამორჩილებია წინაქმეთა ასეთ მდგომარეობას, — ის მთელის თავის ძალ-ღონით ეწინააღმდეგებოდა მიწის რენტის ზრდას, რომელიც მას მოკლებას უშეცირებდა რენტასა და მოგებას შორის ახასნაირი ბრძოლა სწარმოებდა ყველგან სალსტ-კი პირის-პირ ზედბოლად ერთმანეთს მიწათმფლობელისა და კაპიტალისტის ინტერესები. ამ ბრძოლის უმაოტივესი ფორმა კაპიტალისტურ ფერმერის ბრძოლა რენტდობრძთან საიჯარო გადასახადის დასაკლებად! ამ ბრძოლის ერთათ-ერთი მიზანი, რომლის მიღწევაც ფერმერს შეუძლია, ჩვეულებრივ კაპიტალისტური მოგების შენარჩუნებაა; მაგრამ ყოველთვის ის ვერც ამას ახერხებს, იმიტომ, რომ მიწიდან უზარალოთ ძნელი ხმოსაღებია შენობებისა და ნიადაგის გაუმჯობესებლის სასიით მასში ჩაყრილი კაპიტალი; ფერმერს ხანდისხან იძულებული იდება შეურიგდეს საიჯარო გადასახადის ისეთ გადიდებას, რომელიც ჩვეულებრივ ნორმაზე უფრო დაბალს მოგებას უზღუნებს მას.

რენტისკი წინააღმდეგობა რენტა-იმდენათ იზრდება, რომ მუხის უზომოთ ვამეიოვებას იწვევს, რითაც მუშა-ძალის ხელფასს ადიდებს და მით კიდევ უფრო მეტათ ამცირებს მოგებას, მაშინ სამრეწველო და სწავლო კაპიტალი სასარგებლოთ და მონაწილე შესაფერავს საზოგადოებას წინააღმდეგობა გაუწიოს რენტის

ზრდას სხვა ქვეყნებიდან იათი პურის შემოზიდვით; მცირეთ-  
განვითარებულ სამიწათმოქმედო ქვეყნებში, სადაც რენტა ჯერ-  
ძლიერ დიდი არაა და სადაც პურის დამუშავება იათი ჯდება  
მუშა-ხელის სიიაფის გამო, პურის ფასი, შედარებით, დაბა-  
ლია, და ამ იათი პურის შემოტანა განვითარებულ ქვეყნებში,  
სადაც რენტა დიდია, შესამჩნევათ ამცირებს ამჟუკანასკნელის  
რაოდენობას.

ბრძოლის ამ საშუალების წინააღმდეგ მიწათმფლობელთა  
კლასი ხმარობს თავის პოლიტიკურძალას, — სახელმწიფოს მკრ-  
თველობაში მოპოვებულ გავლენას: მაღალ ბაჟებს აწესებინებს-  
მთავრობას სამიწათმოქმედო შემოსატან ნაწარმოებზე, ხანდის-  
ხან კი სრულიდაც აკრძალვინებს შემოტანას. ასე, ინგლისში  
კარგა დიდხანს მოქმედებდა „პურის კანონები“, რომელიც  
პურის შემოტანის ნებას იძლეოდა მხოლოდ იმ შემთხვევაში  
როცა პურის ფასი შინაურ ბაზარზე ძლიერ მაღლა აიწევდა.  
ასეთ პოლიტიკურ ძალის წინააღმდეგ ბურჟუაზიასა და  
ძალა უნდა წამოეყენებინა; ამ ნიადაგზე გაჩაღდა ბრძოლა კა-  
პიტალსა და მიწათმფლობელობას შორის. ინგლისის ბურჟუ-  
აზიამ აჯობა ამ ბრძოლაში მიწათმფლობელთა და 1844 წელს  
მოიპოვა კიდევ პურის შემოტანის თავისუფლება, ამას შედეგ  
გათ ის მოყვა, რომ სამიწათმოქმედო რენტის ზრდა შეწყერდა  
და დროებით უკან დეიწია კიდევ.

მარა ამით როდი დაკმაყოფილდა ძლევა-მოსილი კაპიტალი  
თავის გამარჯვებაში: იმან დაასახლა და მოაშენა თვალ-გადუ-  
წვდენელი, მეტათ ნაყოფიერი შავ-მიწიანი ვაკე-მინდვრები  
ჩრდილო და სამხრეთ ამერიკაში, ავსტრალიაში და სუამრეთ  
აფრიკაში; დაუკავშირა ისინი გაუმჯობესებული სამიძოსვლო  
გზებით ევროპის ბაზრებს, მოაწყო მათი უსტკლუატაკო საუ-  
კეთესო ტექნიკურ საშუალებათა დანმარებელთა შემადგოქ მათ  
დისამუშავებლათ მშენივრათ მოწყობილი მანქანები, რომელ-  
თაგანაც უფრო საყურადღებო როლი სემიწათმოქმედო მანქა-  
ნამ დაიჭირა, და სხვ. ამ ქვეყნებში სამიწათმოქმედო უძრავის-



ფართოვებასთან ერთათ, ბინის ქირა მის ცენტრალურ ნაწილებში საშინლათ იზრდება, და ეს ზრდა-მატებაც რენტის წყალობითაა გამოწვეული, ვინაიდან შენობის აგებაზე დახარჯულ კაპიტალის სარგებელი ისევ ძველი რჩება. ცალკე შემთხვევებში ასეთი რენტის ზომა თითქმის გასაშტერებელი რაოდენობისაა: ისეთ დიდ ქალაქების ცენტრალურ უბნებშიც, როგორც ლონდონი, ჩიკაგო და სხვებია, ერთ ოთხ-კუთხე საყენ მიწის ფასი რამდენიმე ათასჯერ მანათაშდე აღწევს!

### გ) სამუშაო ხელფასი.

მანუფაქტურულ შრომის განაწილება იწვევდა მუშათა კლასის ჯგუფებათ დაყოფას სხვა-და-სხვა სიდიდის სამუშაო ხელფასით. ეს მეტნაკლებობა სამუშაო ხელფასისა დამოკიდებულია შრომის სირთულესა და მუშის სწავლა-დახელოვნებაზე. ამის გამო არსებობდა არა ერთი მუშათა კლასი, არამედ მრავალი კლასები მუშებისა, რომლებიც საკმაოდ განსხვავებულ მატერიალურ პირობებში ცხოვრობდნენ.

სამანქანო წარმოება სპობს შრომის მანუფაქტურულ განაწილებას სპეციალურ მანქანების შემოღებით, და ამასთან ერთათ ცდილობს მოსპოს სამუშაო ხელფასის წინანდელი სხვა-და-სხვაობაც, ცდილობს ყველა მუშისათვის თანასწორი განხილოს იგი. რაკი მანქანის წყალობით სხვა-და-სხვა მუშებისა საწარმოო როლი სულ უფრო და უფრო მსგავსი ხდება, ამკარაა, მუშების მატერიალური მდგომარეუბაც უკლებლად ერთმანეთს უნდა დაუახლოვდეს.

მანქანაზე მუშაობის ცოდნას ისეთი მცირე შესწავლა უნდა, რომ ყველას შეუძლიან მისი შეთვისება და ამგვ. ბევრი დროც არ წაუვა. ამიტომ მუშების ხარისხებათ დაყოფა თანდათან უქმდება და დგება ერთი ჯგუფი, რომელიც ძლიერ უახლოვდება შავ მუშებს. უმთავრესი განსხვავება ისაა, რომ მანქანასთან მუშავეს აუცილებლად სჭირია, ცოტაოდნად



მანც, საერთო განვითარება, ინტელიგენტობა; უამისოთ სა-  
ხიფათო და საზარალო იქნებოდა მისთვის მანქანის მინდობა,  
რომლის რთული მექანიზმიც მომვლელს რამდენიმეთ მანც  
უნდა გაეგებრდეს, რომ შესაფერათ უწყოს ხელი და არ გაა-  
ფუქოს. რამდენათაც უფრო ავტომატიურია მანქანა, რამდე-  
ნათაც ნაკლებს თხოულობს იგი მუშისაგან თავის მუშაობაში  
პირდაპირ ფიზიკულ ხარვესს, იმდენათ უფრო მეტს თხოულობს  
მისგან წმინდა ფსიქურ შრომას — გაფაციცებულ ყურადღებას  
და მასთან საქმის შეგნებულად მოპყრობას, მექანიზმის სხვა-  
და-სხვა ნაწილების დანიშნულების გაგებას, მუშაობის დროს  
მათი ერთმანეთში კავშირის მიხვედრას და ამის შესაფერათ  
მოქცევას.

ამნაირათ, შავი მუშების ხელით შრომის მსგავსათ მან-  
ქანასთან მუშაობა **მარტივი** შრომაა, ე. ი. ისეთი შრომა,  
რომელიც ყველაზე ნაკლებ განვითარებასა და ცოდნას თხოუ-  
ლობს. მაგრამ ამ უმცირეს ცოდნაშიც შედის მუშის საერ-  
თო ინტელიგენტობა, და რამდენათაც ცხოვრება წინ მიდის,  
იმდენათ იზრდება ეს მოთხოვნილება ინტელიგენტობისა.

მეტ ინტელიგენტობასთან აუცილებლად დაკავშირებუ-  
ლია უფრო მეტ მოთხოვნილებათა განვითარება და მაშასა-  
ღამე, უფრო მაღალი სამუშაო ხელფასი. ამნაირათ, თუმცა  
თვითოველ კაპიტალისტი ცდილობს, რაც შეიძლება, მეტათ  
შემეციროს საბუშოო ხელფასი, მაგრამ **წარმოების მოთხოვ-  
ნილებანი** აიძულებენ მას შეურიგდეს მის ფაქტიურ გადიდე-  
ბას: ყიდევაც უნდა შესძლოს კაპიტალისტმა მუშების ამ ლტოლ-  
ვილები იდროებზე შეჩერება, მათი მოთხოვნილების დათრგუნ-  
ვა ამრთხოვნილებას მიიღწევს, რომ თვითონ მუშებიც, მათ  
მოთხოვნილებათა დაუკმაყოფილებლობის გამო, ველარ შეს-  
ძლებდენ მანქანასთან მუშაობას, და ეს კი თვითონ კაპიტა-  
ლისტისთვისაც არ იქნებოდა მაგრე რიგათ სასარგებლო.

წარმოებაში, მარტივ სამანქანო შრომის წარმომადგე-  
ნელთა გარდა, როგორც ზემოთ იყო ნათქვამი, მონაწილეუ-

ბას იღებს აგრეთვე „რთული შტომის“ წარმომადგენელთა მთელი ჯგუფი—ინტელიგენტ-ტენიკური პერსონალი: სწავლული მექანიკოსები, ტენოლოგები, ქიმიკოსები, წარმოების საზოგადო ორგანიზაციის სპეციალისტებში დირექტორები, ბუკალატერები და სხვანი. ეს, შედარებით, ადვილმრავალრიცხოვანი კლასი; თავის სამუშაო ხელფასით, ძლხვრავანსხვადღებდა უბრალო მუშებისაგან. როგორც საშუალო ჯგუფი კაპიტალისტებსა წა მუშებს შორის, აქ აღებული ჯგუფი დღეს არ შეიძლება, საზოგადოთ, მუშათა კლასს მიეთვალოს და მათ მკრამ, მიუხედავად ამისა, მანქანური კაპიტალიზმის ცენტრის უს ჯგუფი. თავის საწარმოებში, საზოგადოებრივ მდგომარეობითა და ფსიქოლოგიით, მარტივი შრომის წარმომადგენლად დაუხსლოვანს ამ ტენიციას უიერო ძლიერ გავლენას აქვს დანალ მისამსახურებზე, რომელნიც ნელ-ნელა წარმოადგენს კიდევ თავის საზღვარს ჭევედან და მუშების უპრაოდულობა ხაწილში იტყუიერობას. ასეთი რადი ინტელიგენტ-ტენიკურ პერსონალის მიერ, მთლიან მდინარე-ნიტროვანს ხაწილის გზებთარების მტენიციად და ხაწილის, რომელსაც უბრალო მადლი: ლავა უწინას კაპიტალიზმის სიმსახურში წა რომელიც მართან უიერო ხლო სდვას, რომელიც ხამომავლობით, ასე ხსენეულებით. ამდენათაღ უიერო ჩქარდება წარმოების ეკონომიკურ ურთიერთობათა მდგომარეობის რამდენიმე ურთიერთობისი კარგეუდა სენიას, ამდენათ კარგეუდას. ხაწილი ინტელიგენტების გადაჭრით კომისიის და მქიდეტ გი ხელ მდლათაც სტადლის კაპიტლისტის უდასტუ: მის მდგომარეობის მდგომარეობის იმდენლიმ ტენიკის წა მანქანური მისი წარმომადგენელი კიდევ სმინ უთქატურო ხანში მის უკვე ვსვდებინებ მათი მიმდინარე მდინარე; მანუთქატურში ხელით შრომისათვის მთმეტის შემთხვევას მისაჭირდა ისეთი ფიზიკურად ძლიერი მდინარე დედაკაცსა და არც ბავშვთ არ მოეწოდებდა მათი მიმდინარე ვაჟაკისა. ამიტომ მან უთქატურული ხანში დედაკაცობიდა ბავშვებზე ნაკლებათ ეცილებოდენ მამაკაცებს. სამუშაო ძალის გაყრდნაში.

შედატრებით მეტი განსავალი ჰქვს დედაკაცისა და ბავშვის შრომა  
 მას განბიტადისტურ საშემსო მრეწველობაში; ამის მიხედვით ისაა, რომ  
 სავსტრო განბიტადისტურ განსაკუთრებით უღიმბიკე კლსხდუატაციას უწევს  
 წვრილ მწარმეტიქლს, და, აი, ეს გარემოება ზიძულეს უგანასგნელს,  
 ჟავის მხრივ ამოურიდებლათა და უმეწუნლათ ევლითვას აუაციო თვა-  
 ქის წევრები, მიუხედავად იმისა, რომ სამუშაო ბევრათად ემეტება  
 მშრომელთა ძალ-ღონეს, ამან უკავსტურთა უბიტადისტის ბევრათ ურ-  
 ხევნიო სპექე მწითულელ ლეხიკურ ძალ-ღონითა სავსე მუშების მიმ-  
 წყნდითა წწარმოგლს; თუმიცა მუთ, ქარა მუტი უხდა აქლითის მიგანამ  
 ხელეთ შრომაშია მწითულელ ვაუჭრითა სამუშაო უმალად ამდნათად ემ-  
 ტიბნ დედაკაცისა და ბავშვის სამუშაო ძალდაქ, რომ ზეუდმუტი ფე-  
 რებულეობა, შედატრებულე მანტრეზიკედიდან რჩება უფრო ამუტიბე  
 მიუთ მან ქანურე წარმოებამი ხელით სამუშაო ძლიერ ცოტაბა მან-  
 მუშაოს უმეტეტი ნაწილი არ იბოლოობს მოწითულელ წავაკაცხს  
 თმბრკურე ძალდაქნდობამიტომ დედაკაცისა და ბავშვის შრომას  
 ასულ უფრო და უფრო მეტი განსავალი ექლივეა იბოლოოთ კი,  
 მხდაქ სამკირო, თრაე მოწითულიო კაცისა და ცოტრზიკურე და არც  
 თსინბრკრო ძალა, რქ უმთბერესათ მხოლოდ ეჭავ შვების შრომა  
 მხმარებენ, თმრავლეს უმრზვლეს შემთხვევაში ტპიტრალისტიკათვის  
 ჟაფრელებითე სახეიტრე უფრრე იაფი, დამ სუსტიონ მუშებში დაქ-  
 რავებამ, ივილწიე მუწუფული კაცისა და მუშაკობა მიტნლი  
 ამას კი შედეგათ ის მოსდევს, რტმ ბაზარზე ახალი მუ-  
 შობა ძალა გამოდის, მუშათა რტხვი მივაგლდება და კონკურენ-  
 ცია მბლ შტრის ძლიერდება, სამუშაო ხელფასი მდნათა უფ-  
 რი ძლიერე ეცემა, რამდენათაც მეტრე ვრკელოდება წარმოე-  
 ბამი დედაკაცისა და ბავშვის შრომა, ძნელთ გამოსაცნობი  
 ჟაფ, თულსწამდე დავა სამუშაო მხელფასი ამ დაკლების დრტს.  
 ჟორებულების კანონის თანახმათ, სამუშაო ხელფასი უნდა უდ-  
 რიდეს ნაწნომოებრქს იმა საერთო ჟასს, არომელსაც უწვეულე-  
 ბრტე ხმარობს მუშის, ჟჯახხბე, მაგრამ ახლა უსკ სამუშაო ხელ-  
 ფასი იაფარე მარტო კაცისა, როგორც ექამდე იყო, მარამედ სა-  
 ერთობით სამუშაო ძალის გამყიდველ რჯახის ყველგ წვერისა

როგორც წინათ, ისე ახლაც ოჯახი საშუალოთ იღებს არსე ბობისათვის აუცილებელ სახსარს. განსხვავება მხოლოდ ისაა, რომ ახლა კაპიტალისტურ წარმოებაში მონაწილეობას იღებს არა მარტო ოჯახის თავი, არამედ იმისი ცოლ-შვილიც.

დედაკაცისა და ბავშვის შრომა, კაპიტალის განვიწარმებასთან ერთად, თან-და-თან ვრცელდება: რუსეთში, რომელმაც მხოლოდ ამ ბოლოს დროს შესდგა ფეხი კაპიტალისტურ წარმოებაში, ქარხნის მუშა-ქალები საერთოდ  $1/4$ -ზე ცოტა მეტია, მოზრდილი ყმაწვილები  $1/12$ , ბავშვები  $1/40$ ; სართავ-საქსოვ მრეწველობაში კი, სადაც ქალის შრომა ძლიერ ფართოთაა გავრცელებული, დედაკაცები მუშების საერთო რიცხვის  $2/3$  შეადგენენ. (ქსოვილების დამმუშავებელ მრეწველობის  $5$  დარგში 324,000 კაცზე და 16,000 12—15 წლის ბავშვებზე მოდის 256,000 დედაკაცი) ძველ კაპიტალისტურ ქვეყანაში, მაგ., ინგლისში, უკვე სულ სხვა-გვარი დამოკიდებულება არსებობს. სართავ-საქსოვ მრეწველობაში იქ კაცები, მაგ.,  $1/4$ -ზე ცოტა მეტია (298,000), დედაკაცები ნახევარზე მეტი (610,000), მოზრდილი ყმაწვილები —  $1/12$ -მდე (89,000) და ბავშვების შემდენივე ბავშვები 13 წლამდის (86,500): საფრანგეთშიც 1886 წლის წყაროებით; მუშა-დედაკაცების საერთო რიცხვი ყველა მუშების რიცხვის  $1/3$ -მდე აღწევს, მოზრდილ ყმაწვილებსა და ბავშვებისა კი —  $1/4$ -მდე.

მამაკაცისა, დედაკაცისა და ბავშვის წილთა სწორის სუკამაჩი დიდი განსხვავებაა. მაგ., მონსკოვის ცერხიონის ქაბაჩიკებსა და ქარხნებში მამაკაცის საშუალო თვიური ხელფასი — 19 მანათია, დედაკაცისა დაახლოვებით — 9 მანათი და ბავშვებსა — 3 მანათი. ეს განსხვავება მხოლოდ რამდენიმეთაა დამოკიდებული დედაკაცისა და ბავშვის სუსტ მუშაობაზე მამაკაცისა და ბავშვების მიერ შესრულებული სრულიად თანასწორი შრომის ხელფასი რომ შევადაროთ ერთმანეთს, აქაც დაინახავთ, რომ მამაკაცი მაინც მეტს იღებს, დედაკაცი კი — ნაკლებს, და ბავშვი რომ კიდევ ამაზე უფრო ნაკლებს იღებდეს, რომაღე-

დააკაცა და ბავშვს ნაკლებ შეუძლიანთ თავიანთი ინტერესების დაცვა, რომ ისინი ნაკლებ შეგნებულნი არიან და ნაკლებ ენერჯიას იჩენენ თავის ინტერესების დასაცველათ ბრძოლაში.

დედაკაცისა და ბავშვების შრომის გავრცელებას წარმოუებაში ძლიერ რთული სოციალური შედეგი მოყვა, რომელსაც რამდენიმეთ უარყოფითი და რამდენიმეთ კრიტიკული მნიშვნელობა აქვს.

ერთეს მხრით გაძლიერდება კონკურენცია მუშათა შორის და ამით თვითოეული მათგანი წინანდელზე უფრო მეტად დამოკიდებული ხდება კაპიტალისთვის; ამიტომ მუშის გამოცვლა ადვილი საქმეა, ამიტომ უფრო ნაკლებ საჭიროა გენდემ წინათ. უმუშევართა რიცხვიც მატულობს.

დედაკაცებისათვის, განსაკუთრებით კი ბავშვებისათვის, ფაბრიკაში მუშაობა, უმეტეს შემთხვევაში, ნიშნავს ორგანიზმის აღდროვით გამოფიტვასა და დაუძღურებას. ეს დაუძღურება ხანდისხან იჭამდე მიდის, რომ პირდაპირ გადაშენებას უქადის მუშათა კლასს. ორსული დედაკაცების მუშაობა ცუდათ მოქმედობს მათ მომავალ შვილების ჯანმრთელობაზე: ბავშვები სუსტები იბადებიან, **უძლეურობის** სახე აქვთ და ხშირათაც იხოცებიან. ამასთანავე, მუშადედას სრულიად არა აქვს მოცალეობა, რომ თავის შვილს რიგიანად მითუაროს და თავის დროზე საკმაოდ ძუძუ აწოვოს. ცოტას წამოიზრდება თუ არა, ხშირად 6-8 წლის ბავშვი, მუშადედა-მამის შვილი, თუ კანონები ხელს არ უშლის, საქარხნო მუშაობაში ებმის. ასეთი ბავშვების ფიზიკურ სისუსტესა და უძლეობას ამტკიცებენ და მოწმობენ არა მარტო საფაბრიკო ინსპექტორები, არამედ თვადონ კაპიტალისტებიც (ინგლისში, საფაბრიკო კანონების გამოკვეთმდე, 8 წლის ბავშვები დღე-ღამეში 14 საათს მუშაობდნენ ქარხნებში).

ხანგრძლივი საქარხნო შრომა ურამკოთუქ მხოლოდ ცუდ ძღურებს ბავშვების სხეულს, ჰკლავს კიდეც მათს გონებრივ ძლებს, აჩლუნგებს, აველურებს ბავშვებს და უკარგავს გან-

ვითარების ნიჟსა და შემოღებას, ნანდისხანს კი სრულად დატოვებულს, აიდიოტებს. ამნაირ ბავშვებისაგან, რა თქმა უნდა, გამოდიან ყოველ დამოუკიდებლობას, ყოველ სწავლებას ენერჯიას მოკლებული ადამიანები, უხმო, უმწეო, სუვარგობის არსებანდ, ყველაფერში გამოუსადეგარნი, გულდა პასიუური როლის შესრულებისა, და ისიც სხვისი ხელმძღვანელობით.

მამაკაცებისა, დედაკაცებისა და ბავშვების ღამ-ღამობით ერთათ მუშაობა მუშათა კლასისათვის სქესობრივი სრუვისა და გარყენილების უსაშინესი და დაუშრეტელი წყაროა.

დედაკაცებისა და ბავშვებს მუშაობა ქარხანაში ანგრევს მუშის ოჯახს, აშორებს და თიშავს ერკმანეთისაგან კოლქმარსა და დედამეუღლს აი, აქედან წარმოცნდება ბევრი ისეთი ტანჯვა-წვალობანი, რომელიც წინა ეპოქებში ჯერ კიდევ არ გამოეცადა კაცობრიობას.

მაგრამ, ამევე დროს დედაკაცი თავისუფლდება წინა დროის მონაწილე მდგომარეობიდან ოჯახში. როგორც დამოუკიდებელი მუშა, დედაკაცი ქმრისაგან ეკონომიურათა და დამოუკიდებელი ხდება, იგი თან-და-თან ფაქტიურათ უთანასწორდება ქმარს ოჯახში დაუამჯავს საზოგადოებაში, ოჯახში ბავშვების მდგომარეობაც უფლებრივად უფრო უმჯობესდება.

უმთავრესი მნიშვნელობა დედს კაცისა და ბავშვების მრავალში მდგომარეობს, რომ ამიტომ მატულობს საზოგადოების საწარმოვე ძალები. აქედან გამომდინარეობს წარმოებაში დედაკაცისა და ბავშვების მუშაობის უმეტესობის ხოლო მისი უარყოფითი შედეგებიც კი ამ დროის ქართლისტურ ფერმებიდან წარმოსდგება და ყოველგვარ საზოგადოებრივ სიჭარბეში აუტილებელი პროდინტში შესაძლებელია მხოლოდ, ხში უარყოფითი შედეგების შესუსტება შესაძლებელია ქონმდებლობით, ხოლო საზოგადოებაში პროდინტის უმეტესობის შემდეგ ხომ სრულიად გაქრება ამ შედეგები.

ყოველ შემთხვევაში, დედაკაცისა და ბავშვის უმეტესობის კიდევ არაა მთავარი მიზეზი უმუშევართა რატიონის გაღრმავების.

სა. ამისი უფრო არსებითი მიზეზია — შრომის ნაყოფიერების სწრაფი გაზრდა რომელიც შედეგია მანქანების შემოღებისა და რომელიც ერთბაშად ბევრ მუშას ზედმეტათ ხდის კაპიტალისტური წარმოებისათვის და უკარგავს მათ წარმოებაში ადგილს. ამ გზით თავს იყრის უმუშევართა ისეთი მასა, რომელიც შეუძლებელი იყო საზოგადოების განვითარების წინააღმდეგ ეპოქებში.

კაპიტალისტურ ურთიერთობათა საერთოაქტისტემაში მუშათა კლასის ეს ნაწილიც (უმუშევრებიც) არაა მოკლებული სუფთა მთავარი მნიშვნელობას: იგი შეადგენს სათადარიგო მუშახელს, რეზერვს წარმოებაში, — სამუშაო ძალის ახალ მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლათ. როდესაც ხელის შემწყობი პირობები აჩუქდება კაპიტალისტებს წარმოების გაფართოვებას, მაშინ ეს მრეწველობის სათადარიგო ლაშქარი მათ მზათა ჰყავთ, ასე რომ, სამუშაო ძალა საძებრათ არ უხდებათ, მისი ნაკლებობა სულაც არ აწუხებთ.

გაფართოვებული წარმოება სამუშაოს უჩენს ამ სათადარიგო მუშახელის ერთ ნაწილს, და უმუშევართა რიცხვიც დიდებით მცირდება. მაგრამ ტექნიკის განვითარება ან ბაზრის შემოკლება ხელახლა ზედმეტად ხდის წარმოებაში მომუშავეთა ერთ ნაწილს და ქუჩაში მიყრეკება (განსაკუთრებით უღმობელია ამგვარად წარმოების კრიზისები, რომელზედაც შემდეგ გვექნება ლაპარაკი). ახალი მანქანის გამოგონება და შემოღება დიდძალ სისწრაფით აღიღებს სათადარიგო მუშაძალას, ანუ უმუშევრებს, და ამავე დროს დიამეტრულ მანქანების გამოგონება ხდება ამგვარი უმუშევრობის თანდათანის შემცირებისა. მანქანა ამცირებს საქონლის ფასებს, ასე რომ, სხვადასხვა საქონელი უფრო ხელმისაწვდომი ხდება მყიდველთა უფრო ფარდობით წრეებისათვის; მოთხოვნის გაფართოვება შესაძლებლათ ხდება წარმოების გაფართოვებას, ამიტომ მანქანის მიერ წარმოებიდან განდევნილი მუშები ხელახლა შოულობენ ადგილს წარმოებაში. მაგრამ ასარეზერვო (სათადარიგო) ლაშქარი ყოველთვის

როდი უბრუნდება უკან თავის სამუშაოს: ხშირად საქმეში დაბანდებულ მუშების რიცხვის შემცირება ხდება არა დროებით, არამედ მუდმივ მოვლენათ. მაგ., ინგლისში 1830—45 წ.წ. განმავლობაში, მიუხედავად ბამბეულობის წარმოების 142<sup>0</sup>/<sub>100</sub> გაფართოებისა; იქ მომუშავე მუშებოს რიცხვმა 4<sup>0</sup>/<sub>100</sub> დაიკლო.

საზოგადოთ, სამანქანო წარმოების პროგრესთან ერთად იზრდება სათადარიგო მუშათა არმიაც. სამუშაოზე დასმდგარ მუშებთან ურთკურენციით ეს არნია მძიმე ლაღდრით აწვევა ზევიდან სამუშაო ხელფასს და ძლიერ ამცირებს. მრწომლისა და, საზოგადოთ, გზების განვითარებამ შესაძლო გახადა კაპიტალისტებისათვის თვითრეული ქვეყნისა და თითქმის ერთათ ყველა ქვეყნების უმუშევართა ლაშქართ ისარგებლჩის, სადაც უნდა ქონდეს კაპიტალისტს თავისი წარმოება ცვაშართული. ასე რომ, უმუშევრობას ერთ მხარეში გავლენა აქვს სხვა ადგილების სამუშაო ბაზრის მდგომარეობაზე.

საკუთრათ მუშებს გარდა; ტენიკის ჩქარი პროგრესი წარმოებიდან სდევნის აგრეთვე დამრუეიდებელ წჭრილ მწარმოებელთაც, რომლებიც აქამდე ხელით შრომით ცხოვრობდენ, მაგრამ ახლა წი ველარ უძლებენ მანქანების კონკურენციას. ეკონომიურათ ჩამორჩენილ ქვეყნებში, რომელთაც უერთბაშთ შემოაქვთ წარმოებაში მანქანები; ხნ ერბაშათ ხდებიან განვითარებული ქვეყნების სამანქანო წარმოების ბაზრათ, ამგზით სკულ მოკლე დროში ჩნდება დიდი სათადარიგო მუშათა ლაშქარმოსხვილ მრწველჩებისათვის; ოდა ამ ლაშქარის უმეტესნაწილი იხუცება ვიდეც, სასამაშას კაპიტალი მომთხოვდეს ახეთი გავლენა ქონდა; მაგ., ოკლაჰოიან წიქებში ოსტინდოეთისათვის ინგლისიდან მოტანილ ბამბას მანქანებს ვეუენ შესაძლებლოქნა, ახლათ ვჩენილი უმუშევართა მდგომარეობისა სამუშაოს საძებნელათ უფრო განვითარებულ კაპიტალისტურ ქვეყნებში მიეშურება. მაგ., ეკონომიურ და ახლათ გამურჩქენილ ჩინურ კაპიტალის მიერ ქუიქთ განადგურებული ჩინ



ნელი წვრილი მწარმოებლები შრავლათ ესახლებიან ამერიკის დასავლეთ ნაპირებზე. მათი კონკურენცია დიდ გავლენას ახდენს ადგილობრივ მუშათა შრომის პირობებზე, მით უმეტეს, რომ ამ ჩინელ მუშებს მეტათ-მცირეთ აქვთ განვითარებული მოთხოვნებიანი, რის გამოც სასაოცრათ იათათ ყიდიან თავიანთ სამუშაო ძალას. ყოველივე ეს ეხება არა მხოლოდ ჩინეთივით ეკონომიურათ ჩამორჩენილ ქვეყნებს, რომლებზედაც ვრცელდება ევროპის კაპიტალის მოქმედება, არამედ, აგრეთვე, კაპიტალისტურ საზოგადოების ეკონომიურათ ჩამორჩენილ ნაწილებსაც. როცა მრეწველობის განვითარება შედის ასეთ ჩამორჩენილ ადგილებში, აბი უმიწოთ სტოვებს გლეხებს, ანადგურებს შინათ-მრეწველებსა და ხელონებს, — ამით თავისი უფლდება აუარებელი სამუშაო ძალა და აწვება სამრეწველო ცენტრებს, — ერთის სიტყვით, მსხვილი წარმოების სამუშაო ბაზარს ავსებს. აი, სწორეთ ასეა საქმეთა მდგომარეობა რუსეთში. ქარხნებსა და ფაბრიკებში ხშირათ ხდება შეტაკება ადგილობრივ მუშებსა და სამუშაოთ მოსულ გლეხებს შორის იმის გამო, რომ ეს უკანასკნელნი ძირსა სცემენ სამუშაო ხელფასს.

სამრეწველო სათადარიგონ ლეშქრის რაოდენობისა და მის მატება-დაკლების, სურათს გვაძლევს შემდეგი ციფრები: 1856 წელს ინგლისში ფაბრიკალურ სიის თანახმათ, ითვლებოდა 880,000 სულიერი მშენებელი შემწეობას იღებდენ ღარიბთა გადასახადიდან \*). 1864 წლებში კი ბამბეულობის მრეწველობის კრიზისმა ფაბრიკები L. 080,000-ზე აიყვანა. ეს ციფრები არ გვაძლევს კიდევ უფლშევრობის სრულ სურათს; ყველა გაქირვებულთა ვერა ბედავს საზოგადოებრივ შემწეობას მიმართოს: ბევრსა სხვენია მოწყალეების მიღება ღდა თავისი დამცირებათ მიჩნია იგი. განსაკუთრებით ეს ხშირია იმათ შორის, რომელნიც სათადარიგთა რაზმის მხოლოდ ნახევრათ

\*) „ღარიბთა გადასახადი“ ეწოდება სპეციალურ გადასახადს, რის მექსაც ხსდევნიებენ ინგლისში მდიდრებს და შემწეობათ აძლევენ ღარიბებს.

ექუთვნინან, ე. ი. თუმცა სამუშაოს მთლათ მრავლებულნი არიან, მაგრამ საყოფათ კი არა აქვთ. ამეაშთ უმუშევრათა დარჩენილთა რიცხვი ინგლისში, მეტათ სანდო და ამ საქმეშეთრიად გამოცდილ-დაახლოვებულ შვედევართა (კეირ-განდისს და ვილ. ტორნის) ანგარიშით, განისაზღვრება 1 მილიონითა ზაფხულობით და 1 750,000 ზამთრობით. ამათში არ შედიან ისინი, რომლებიც სავსებით საზოგადოებრივ მოწყალეობით ცხოვრობენ. გერმანიაში 1892 წლის დამლევს, ე. ი. მრეწველობის სწრაფ განვითარების ტროს, რუსიციკალოურის ცნობებით, 771,000 უმუშევარი ითვლებოდა.

ჩამორჩენილ ქვეყნებში, სადაც მსხვილი კაპიტალიზური წარმოება სწრაფათ იღვამს ფეხს, როგორც, მხვ., რუსეთში მუშათა სათადარიგო ლაშქარი, დაერთო რიცხვით, შედარებით მეტი თუ არა, ნაკლები მაინც არ უნდა იყოს, ვინემ განვითარებულ ქვეყნებში. მაგრამ ჩამორჩენილ ქვეყნებში უმუშევართა რიცხვის გაგება მეტათ ძნელია, ვინაიდან იქ უმუშევრობის ფარული ფორმაა გაბატონებული. გლეხი, რომელიც იძულებულია მიატოვოს ყოველივე „დამხმარე ხელსაქმობა“ (подсобные промыслы) და მწარმოებელ შრომას მუკიდოს ხელი მხოლოდ მიწათმოქმედების სეზონში, მინათ მრეწველობა რომელიც ამცირებს თავის წარმოებას იმიტომ, რომ შემცირდა მოთხოვნა სავაჭრო კაპიტალის მხრივ; — ყველა ესენი რამე დენიმეთ აღებულ პირობებში წარმოების გარეშე დარჩენილ მცხოვრებნი არიან, თუმცა გარეგნულათ არ დამოუკიდებელ მაწარმოებლებს მოგვაგონებენ.

მუშათა კლასის უმუშევარი ნაწილი წარმოადგენს მცხოვრებთა შედარებითი სიჭარბის მომეტებულ წილს და სწორედ ამ

კაპიტალიზური სათადარიგო მუშათა (რეზერვის) საკრებო საშუალებანი სხვა-და-სხვანაირი და ცვალებადია: ესაძველი ნამუშევარისაგან დანაზოგი, საზოგადოებრივი შემწეობა, მოწყალეობა, ქურდობა, პროსტიტუცია (ბოზობა) და სხვა ამგვ.; — ცხადია, მათ მოთხოვნილებათა სრულ დაკმაყოფილე-

ბაზე, საზოგადოთ, ლაპარაკიც კი მეტია: სიმშლი, სიცივე, უილაჯობა, ძალ-ღონის სრულიად დაკარგვისაგან სიკვდილი,— აი, რაა მათი ხვედრი.

სამრეწველო რეზერვის არსებობის დროს საბაზრო კონკურენციის პირობები განსაკუთრებით საგრძნობელი ხდება მუშებისათვის, რომელნიც ყოველის ღონითა ცდილობენ რამდენიმეთ მაინც შეიმსუბუქონ ამ ცუდი პირობების შედეგები.

ერთათ-ერთი საშუალება ამ კონკურენციისაგან მოყენებულ ვნების შესამცირებლათ არის თვით კონკურენციის შემცირება. სწორეთ ამ გზას დაადგა მუშათა კლასი. წარმოიშვა და განვითარდა სხვა-და-სხვა ტიპის **მუშათა სამრეწველო ორგანიზაციები**.

ეს მოვლენა არ არსებობდა კაპიტალიზმის სამანუფაქტურო ეპოქაში, როდესაც, შრომის მანუფაქტურულათ განაწილების წყალობით, მუშათა კლასი უკიდურესათ დაქსაქსული იყო და ერთს მთელს არ წარმოადგენდა. რაკი ამ განაწილებას სპობს, და ათანასწორებს, აერთფეროვანებს მუშათა სხვა-და-სხვა საწარმოვო როლს, ამასთანავე ამყარებს რა ერთ ღონეზე სამუშაო ხელფასს,—სამანქანო წარმოება ამით ამზადებს ნიადაგს ასოციაციებისათვის. უყრის რა თავს აუარებელ ხალხს ერთ ჭერ ქვეშ, ერთ საქმეზე, რომელიც მტკიცეთ გარკვეულ წესების თანახმათ სწარმოებს, სამრეწველო კაპიტალიზმი ასწავლის მუშებს შეერთებას, ანვითარებს მათში დისციპლინას, რაც აუცილებელი პირობაა ყოველ ორგანიზაციის სიმტკიცისა და პრაქტიკულ გამარჯვებისათვის.

ასეთია ძირითადი ეკონომიური პირობები, რომელთა შემწეობითაც შესაძლებელი შეიქმნა მუშების სხვა-და-სხვა ტიპის ორგანიზაციების აღორძინება და განვითარება (მაგ., პროფესიული კავშირები, ანუ trade-union-ები, პოლიტიკური კავშირები, მწარმოებელი, მომხმარებელი და სხვა ამხანაგობანი).

ყველაზე უწინ პროფესიული კავშირები გაჩნდა ინგლისში,—იმ ქვეყანაში, სადაც მანქანურმა წარმოებამ ყველაზე აღ-

რე მოიკიდა ფეხი. ბრენტანოს ცნობით, თანამედროვე ტიპის პირველი trade-union-ი წარმოიშვა 1794 წელს, ე. ი. იმ ხანაში, როდესაც მოხდა დიდი სატეხნიკო ცვლილება, ანუ ეგრეთ წოდებული „გადატრიალება“ (переворотъ)—მანუფაქტურიდან მანქანაზე გადასვლა. სხვა ქვეყნებში საერთოთ კავშირები ვრცელდებოდა იმდენათ, რამდენათაც ვრცელდებოდა მათში სამრეწველო კაპიტალიზმი. კავშირების განვითარება ყველგან დიდის სისწრაფით მიდიოდა წინ.

ამგვარ ორგანიზაციების ფორმებისა და განვითარების სიჩქარის საკითხის გასარკვევათ, უურადღებიაში უნდა მივიღოთ არა მარტო ძირითადი უკანამოური ურთიერთობანი—მუშების საწარმოვე ურთიერთობანი და მათი მონაწილეობა განაწილებაში, არამედ, აგრეთვე, საწარმოვე ხასიათის ზირობებიც: სახალხო განათლების მდგომარეობა, ზოლიტიკური ვათარებანი, —განსაკუთრებით კანონები კავშირების შეზახებ და სხვ.; თუ რამდენათ საუურადღებოა ამ მხრით სახალხო განათლების მდგომარეობა (ზირობა, რომელიც რეალურათ განუყოფელია ძლიათ განვითარებისაგან), იმ ფაქტიდანც სჩანს, რომ დასავლეთ ქვეყნების სახელმწიფოებში სხვაზე უფრო განვითარებული ქვეყნები — ინგლისი და გერმანია — განთქმული არიან მრავალრიცხვოვან მუშათა ასოციაციებით. თუ რა მნიშვნელობა აქვს კავშირების თავისუფლებას (რომელიც დამოკიდებულია თვით ზრთლექტარიტისა და საზოგადოების სხვა ჯგუფების საურთიერთო ძლიათ განწყობილებისაგან), ამის შესახებ რამდენსამეცნობას გვაძლევს შემდეგი მაგალითი: 1868 წელს საფრანკეთის კანონმდებლობამ დააკანონა მუშათა კავშირები, მაგრამ ამასთან ძლიერ შეზღუდა მათი უფლებანი; 16 წლის შემდეგ, 1884 წელს, საფრანკეთში უკვე ითვლებოდა 283 კავშირი. 1884 წელს კანონმა მოსაზო უკანასკნელი შევიწროებანი, —და 7 წელიწადში, ე. ი. 1891 წლამდე, ორგანიზაციების რიცხვი გაიზარდა თითქმის ოთხჯერ, —სიელ შესდგა 1,127 კავშირი.

პირველი, ყველაზე უფრო მარტივი და თან უფრო სუსტი და დაუმთავრებელი ფორმა მუშათა ორგანიზაციისა არის

ზაფიცვა (კოალიცია), შემთხვევითი; დროებითი შეთანხმება მუშებისა რომელისამე კერძო პრაქტიკულ მიზნის მისაღწევათ, რაც იმაში გამოიხატება, რომ ჩვეულებრივ ყველა შეთანხმებული მუშები ერთბაშად შესწყვეტენ მუშაობას. გაფიცვის პირდაპირი მნიშვნელობა იმაში მდგომარეობს, რომ ხელის შემწყობ პირობებში მას შეუძლიან მუშათა მატერიალური მდგომარეობა რამდენიმეთ გააუმჯობესოს; გარდა ამისა, ხშირათ გაფიცვები ხელს უწყობს უფრო გარკვეულ და უფრო მტკიცე ორგანიზაციების შექმნას, როგორცაა, მაგ., trade-union-ები (პროფესიული კავშირები).

პროფესიული კავშირები წარმოადგენენ მუშათა ორგანიზაციების ყველაზე გავრცელებულ ფორმას. არსებითათ ეს კავშირები ერთისა და იმავე ტიპისანი არიან და დაახლოვებით ერთსა და იმავე მიზანს ემსახურებიან. ეს ტიპია—ცოტათ თუ ბევრათ ცენტრალისტური გაერთიანება, რომელიც აშენებულია საარჩევნო საფუძველზე; მიზანი კი—ცხოვრების მატერიალური მხარის გაუმჯობესებაა ურთიერთ შორის დახმარების საშუალებით ავთომოფობისა, რაიმე მოულოდნელ უბედურებისა და სხვ. შემთხვევების დროს, კაპიტალისტებთან მოლაპარაკების გამართვა სამუშაო ხელფასის შესახებ, ხოლო უმთავრესათ კი—კაპიტალისტებთან ბრძოლა, გაფიცვების მოწყობა და სხვ. ამგვარ. ხშირათ პროფესიული კავშირები თავის წევრთა გონებრივ-ზნობრივათ გაწვრთნა-გაფაქიზებასა და განათლებახედაც ზრუნავენ, წიგნთ-საცავ-სამკითხველოებისა; საამხანაგო სამართლისა და სხვა ამგვარების დაარსებით და სხვ.

პროფესიული კავშირები თავდაპირველათ აერთებდენ უმთავრესათ ერთი დაწესებულების მუშებს, შემდეგ—ყველა ერთგვარ დაწესებულებათა მუშებს და თვით დაწესებულებათ, ხოლო ამის შემდეგ კი რამდენსამე ერთი-მეორესთან დაახლოვებულ საწარმოვო დარგებს; ამასთან ისინი (პროფ. კავშირები) თავის სამოქმედო ასპარეზს ფარგლავენ პირველათ ერთი ქალაქით, შემდეგ—ერთის მხარით ანუ კუთხით, ბოლოს კი—

სახელმწიფოთი. ამ უკანასკნელ წლებში ზოგიერთ შემთხვევებში პროფესიული კავშირები ყველა დასახელებულ ფარგლებსა სცილდებიან და, ან საერთაშორისო ხდებიან, ან არა-და — ერთს მხარეში მრეწველობის ერთმანეთისაგან დიდათ განსხვავებულ დარგთა მუშების კავშირებს აერთებენ ძლიერ ფართო ფედერაციების შექვრით.

პროფესიულ კავშირებს ყველაზე მეტათ შეუძლიანთ შეასუსტონ მუშათა კონკურენცია საშრომო ბაზარზე. აქედან წარმოსდგება ის, რომ ხელფასის სიმაღლე პირდაპირ დამოკიდებულია კავშირების განვითარებაზე. იმ ქვეყნებში, სადაც პროფესიული კავშირები ძლიერი არიან, — როგორც, მაგ., ამერიკაში, სადაც ყველა მუშათა მესამედი უკვე trade-union-ებში არიან შეერთებულნი, და ინგლისში, სადაც კავშირებში საერთოთ მუშათა მეოთხედი შედის, სამუშაო ხელფასიც ძლიერ მაღლა სდგას; საზოგადოთ შენიშნულია, რომ კავშირებში მყოფ მუშების ხელფასი უფრო დიდია, ვინემ კავშირს გარეთ მყოფ მუშებისა, ინგლისში, ჯიფფენის ანგარიშით, 1843 წლიდან 1883 წლამდე ზედმეტი ღირებულების ნორმამ  $1\frac{1}{2}$ -ჯერ დაიკლო; მაგ., 1845 წელს ხელოსნებისა და მუშების შემოსავალი უდრიდა 171 მილიონს, სხვა კლასებისა — 342 მილიონ გირვანქა სტერლინგს, ზედმეტი ღირებულების ნორმა —  $200\%$ -ს აღწევდა; 1883 წელს კი მუშებისა და ხელოსნების შემოსავალი უდრიდა — 550 მილიონს, სხვა კლასებისა — 720 მილიონს, — ზედმეტი ღირებულების ნორმა  $130\%$ -ზე ჩამოვიდა (ერთის უფრო ახალ და, ალბათ, უფრო სწორის ანგარიშით, რომელიც გობსონსა აქვს მოყვანილი, მუშებს წილათ უწყვეთ მხოლოდ 500 მილიონი, სხვა კლასებს კი — 800 მილიონი, ზედმეტი ღირებულების ნორმა  $160\%$ -ს შეადგენს, მარა, წინანდელ  $200\%$ -თან შედარებით, მაინც დაკლებულია).

მუშათა ცხოვრების პირობების ძირიანათ შეცვლა პროფესიულ ორგანიზაციებს არ შეუძლიანთ იმ დრომდე მაინც, სანამ მუშათა კლასის უმეტესი ნაწილი მუშათა კავშირებში არ

შეერთდება. პროფესიულ კავშირებს გარეთ დარჩენილი მუშეები დიდ კონკურენციას უწევენ კავშირის წევრებს; ამასთანავე, შრომის პირობების ის გაუმჯობესებანი, რომელიც მოპოვებულია პროფესიულ კავშირების ეკონომიურის ბრძოლით, მტკიცე და ხანგრძლივ ნაყოფ-ნაჭირნახულევით როდი ჩაითვლება: კაპიტალისტები, იხელთებენ თუ არა მოხერხებულ დროს, როდესაც ბაზარზე მუშა-ხელის მოთხოვნა ცოტაა და მიწოდება კი დიდი, მაშინვე დაუკლებენ ხელფასს, აგრძელებენ სამუშაო დღეს და სხვ.; მუშებიც იძულებული ხდებიან ან დამორჩილდნენ სასტიკ პირობებს, ან-და ბრძოლა დაიწყონ, მაშინ, როცა გამარჯვების იმედი სულაც არაა.

აღსანიშნავია ყოველივე ეს უღვივებს მუშებს იმ რწმენას, რომ აუცილებლათ საჭიროა **კანონმდებლობითი დადასტურება** ეკონომიურ ბრძოლაში მათ-მიერ მოპოვებულ უფლებებისა და **კანონმდებლობითი** გაუმჯობესება შრომის პირობებისა. აუცილებლათ საჭიროა, რომ სახელმწიფო იცავდეს მუშების სიცოცხლეს, ჯანმრთელობას, ინტერესებს, რომ ამას ავალდებდეს მას შესაფერი კანონები: მაგრამ ვინაიდან სახელმწიფო, საზოგადოთ, **კლასობრივი ბატონობის ორგანიზაციაა**, ხოლო თანამედროვე სახელმწიფო კი—ბურჟუაზიის ბატონობის ორგანიზაციაა, ამიტომ იგი მხოლოდ იძულებით, ძალდატანებით, მხოლოდ ბრძოლის შემდეგ აწესებს ისეთ კანონებს, რომელიც მუშათა კლასის ინტერესებს იცავს, და კისრულობს მათს ასე თუ ისე შესრულებას. აქედან გამომდინარეობს პროლეტარიატის პოლიტიკური ბრძოლა საფაბრიკო კანონების მოსაპოვებლათ, ე. ი. ისეთი კანონებისა, რომელიც ეხება სამუშაო დღის შემოკლებას, მანქანებისაგან დაშავებულ-დასახიჩრებულთა დაკმაყოფილებას, ავათმყოფობისა და მოხუცებულობისაგან მუშების დაზღვევასა და სხვ. ამგვ. ეს ბრძოლა წარმოებს გაფიცვებისა და დემონსტრაციების შემწევობით; მას შეუკავშირებელი მუშათა მასსაც აწარმოებს, პროფესიონალური კავშირებიცა და მუშების პოლიტიკური ორგანიზაციებიც. ამ გზით მოპოვებული უფ-

ლებანი უფრო მტკიცე და საიმედოა, ვინემ ის, რომელიც წმინდა ეკონომიურის ბრძოლითაა შეძენილ; გარდა ამისა, ეს უფლებანი გაცილებით უფრო ფართე მასის ცხოვრებას ეხება, რადგან, ჩვეულებრივ, კანონებს აწესებენ არა ცალკე დაწესებულებისა ან იმათი ცალკე ჯგუფის შესახებ, არამედ მრეწველობის რამდენისამე—ან-და ყველა დარგებისათვის ერთათ.

მაგრამ ასეთი პოლიტიკური ბრძოლა მინც ვერ აღწევს ეკონომიურ სისტემის საფუძვლამდე, მის, ძირ-ბუდედმდე, და ამიტომ მას შეუძლიან მხოლოდ რამდენიმეთ გააუმჯობესოს და შეამსუბუქოს მუშათა კლასის ცხოვრების პირობები, მაგრამ მათი საფუძვლიანათ, არსებითათ შეცვლა კი არ შეუძლიან, მისი ცხოვრება **უზრუნველ-ყოფილი** არაა, და ეს გარემოება კი უმწარებს მუშას მთელ სიცოცხლეს. საუკეთესო საქარხნო კანონების დროსაც შეიძლება, რომ მუშა უმუშევრათ დარჩეს და ასე საცხოვრებელ საშუალებას მოკლებული იქმნეს, იმიტომ, რომ წარმოების ანარქია ისევ ისე ხელუხლებლათ რჩება, სტიქიური ძალა ბაზრისა ისევ ისე უცვლელათ განაგრძობს ბატონობას წარმოებაში. როდესაც ახალი მანქანა შემოდის, ან ბაზარში ამა თუ იმ საქონლის მოთხოვნა კლებულობს, კაპიტალისტები **იძულებული** ხდებიან ათობით, ასობითა და ათასობით ქუჩაში გამოისტუმრონ თავის მუშები; და ამ გამოყრილთ ვერაფერ და ვერაფერი ვერ მისცემს კაპიტალისტურ წარმოების დროს იმის გარანტიას, რომ ისინი კვლავ იშოვნიან სამუშაოს. როდესაც ამ ცხოვრების უკუღმართობისაგან განამწარი მუშათა კლასი ნათლათ იგნებს, რომ მისი მომავალი არც ერთის მხრით უზრუნველ-ყოფილი არაა და ამის მიზეზი კითვითონ კაპიტალისტურ წყობილების სიღრმეშია ჩაქსოვილი, მაშინ მას წინ უდგება საკითხი ამ კაპიტალისტურ წყობილების გადაკეთებისა, მის საფუძვლების ძირიან-ფესვიანათ შეცვლისა, რომ ამით სავსებით დი საბოლოოთ მოისპოს ანარქია წარმოებაში. აქედან იწყება მუშათა კლასში მჭიდრო ორგანიზაციების შეკვრა და მზადება იმ ბრძოლისათვის, რომელ-



საც მიზნათ აქვს მოსპოს კერძო საკუთრება მიწასა და შრომის ყველა სხვა საშუალებებზე, და ყოველივე ეს გადასცეს თავის განკარგულებაში საზოგადოებას, რომელიც შესძლებს წარმოების მოწყობას განსაზღვრულის გეგმით. ესაა—**ბრძოლა სოციალიზმისათვის**, რომელიც ხდება პოლიტიკურ ბრძოლის სახით; აი, სწორეთ ეს ბრძოლაა, რომ მთელის ამა თუ იმ მხარის მუშათა კლასისათვის ქმნის ერთ საერთო პოლიტიკურ ორგანიზაციას და ასეთ ორგანიზაციების საერთაშორისო კავშირს—სოციალ-დემოკრატიულ პარტიასა და საერთაშორისო სოციალისტურ სიეზდებს (კრებებს) მათი აღმასრულებელი ორგანოებით.

ამ სოციალური სისტემის ძირიან-ფესვიანათ გარდაქმნისათვის ბრძოლაში პროფესიურ-ეკონომიურ ბრძოლასა და საფაბრიკო კანონმდებლობისათვის ბრძოლას ახალი მნიშვნელობა ეძლევა; ესაა—საბოლოო მიზნის მისაღწევი **საშუალება**, რომელიც ხელს უწყობს მუშათა ენერგიის განვითარებას, აძლიერებს მუშათა კავშირს და პრაქტიკულ ნიადაგსა და ნიქს პოულობს მუშათა კლასის ამ ძირითად, ამ მთავარ ბრძოლისათვის.

თავისუფლებას მოკლებულ ქვეყნებში, სადაც გაბატონებული ბურჟუაზიული, და უფრო ჩამორჩენილ მხარეებში კი—ფეოდალური კლასები სულს უხუთავენ მუშათა კლასის ყოველგვარ პოლიტიკურ ცხოვრებას და ავიწროვებენ მათს თვითშეგნების განვითარებას,—იქ პროფესიულ-ეკონომიური ბრძოლა, საფაბრიკო-საქარხნო კანონების გამოცემისა და სოციალიზმისათვის ბრძოლა, აუცილებლათ თხოულობს, როგორც თავის აუცილებელ საშუალებასა და პირობას—მოქალაქობრივ თავისუფლებისა და დემოკრატიულ სახელმწიფოებრივ წყობილების მოპოვებას. **ამ უფლებებისათვის ბრძოლაში** მუშათა კლასს შეუძლია თავისთვის მოკავშირე იზოვნოს შეგნებულ გლეხებში, ხელოსნებში, გონებრივი შრომის მცირე ჯამაგირიან წარმომადგენლებში და, საზოგადოათ, ბურჟუაზიულ

საზოგადოების დაბალ კლასებში, რომლებიც ეკონომიურათ და პოლიტიკურათ შევიწროვებულნი და დაჯაბნებულნი არიან უმაღლეს კლასებისაგან.

პროფესიულ და საფაბრიკო კანონებისათვის ბრძოლა განსაკუთრებით ფართეთ ვითარდება იმ ქვეყნებში, რომელთაც უფრო ფართე ბაზარი აქვთ და სადაც, მაშასადამე, მუშა-ხელის მოთხოვნილება მეტის-მეტათ დიდია: ასეთები იყვენ 1900 წლის დამლევამდე ინგლისი და ამერიკა. მოძრაობა სოციალ-დემოკრატიული კი ყველაზე მეტათ ძლიერია არა ამ ქვეყნებში და, საზოგადოთ, არა იქ, სადაც სამრეწველო კაპიტალის განვითარება ყველაზე წინაა წასული, არამედ უფრო იქ, სადაც დღეს ხდება იმისი სწრაფათ განვითარება, როგორც, მაგ., გერმანიაში, მაგრამ შემდეგში ამ ბრძოლით მოპოებულ უფლებათა ნიადაგზე პროფესიული ბრძოლა და საქარხნო კანონებიც ისე სწრაფათ ვითარდება, რომ ამ მხრივაც ასეთ ქვეყნებს ადვილათ შეუძლიანთ მალე დაეწიონ და წინ გასუ სწორნ ძველი კაპიტალიზმის ქვეყნებს.

მუშათა ორგანიზაციების განსაკუთრებულ თვრმას წარმოადგენენ მომხმარებელ და შემსახველ-გამსესხებელი ამხანაგობანი, რომლებიც არა ნაკლებ გავრცელებულია გლეხობასა და ქადაქის წვრილ-ბურჟუაზიას შორის, ვინემ მუშებში. ასეთი ორგანიზაციების მიზანია — მუშების ცხოვრების ზირობების გაუმჯობესება წვრილ კომერციულ ობჟრაციების საშუალებით, საცხოვრებელ საშუალებათა იაფათ და ერთბაშათ, სარდათ ვიდვით (მომხმარებელი ამხანაგობანი), წვრილი საურთიერთო კრედიტით (შემსახველ-გამსესხებელი ამხანაგობანი) და სხვ. ამგვარებით. საყოველთაო გაუმჯობესების შეტანას მუშათა ცხოვრების მატერიალურ ზირობებში, რა ოქმა უნდა, ასეთი ორგანიზაციები თავის-თავათ, პროფესიულ და პოლიტიკურ კავშირებისაგან დამოუკიდებლათ, ვერ ტქსძლევენ, თუნდაც რომ შთელი მუშათა კლასიც შეაერთან, რადგან, ღირებულებების კანონის თანხმათ, მუშათა ძალის შეიდველებს შეძლება მიეცემათ ხელეიასს დააკლან იმდენი, რამდენიც დაესოვა თვითთველ მუშას ასეთ ასო-

ციაციებში მონაწილეობით. მხოლოდ ჰროფესიულ ზოლიტიკურ და სხვა ამგვარ კავშირებს შეუძლიათ შეანარჩუნონ მუშათა კლასს ერთ-ხელ მთავრებული გაუმჯობესებელი ცხოვრების ჰირობები. კონომიურ განვითარების საერთო ზრდესში მომხმარებელ და გამსესხებულ-შემხანველ ასოციაციების მნიშვნელობა იმაში გამოიხატება, რომ ისინი თავის კონკურენციით აჩქარებენ წვირელ ვაჭრებისა და წვირელ მუგახსპების განადგურებას. ამავე დროს კაპიტალის ინტერესებს ეს ასოციაციები თანავადაც არა ვნებენ, დ ამიტომ ისინი ხშირათ კაპიტალისტების მთავრელობის ქვეშაც კი იმყოფებიან.

მუშათა. ორგანიზაციების რამდენიმეთ უფრო მაღალს ტიპის წარმოადგენენ მწარმოებელი ამხანაგობანი. ესაა—მუშათა ის ჯგუფი, რომელსაც თავისი საკუთარი საწარმოვო საშუალებანი აქვს და საკუთარ წარმოებაში მუშაობენ. ამხანაგთ. ასეთი ასოციაციის წევრები, ერთსა და იმავე დროს, მრეწველნიც არიან და მუშებიც. ასეთ ორგანიზაციებს შეუძლიანთ საკმაოთ თვალსაჩინოთ გააუმჯობესონ თავის წევრთა მატურათ-ღური მდგომარეობა, რადგან მთელი მოგება მუშებს რჩებათ სელშიც.

მაგრამ მხოლოდ იშვიათ შემთხვევებში შეიძლება მწარმოებელი ასოციაციები დაფუძნდენ გარეშე ხელის დაუხმარებლათ, მაგ., სახელ-მწიფოს დაუხმარებლათ: თანამედროვე განვითარებულ ტეხნიკის დროს, წარმოების დასაწყებათ, ჩვეულებრივ, ძლიერ დიდი კაპიტალთა საჭი-როთ. შემდეგ, მწარმოებელ ასოციაციის საქმის გაძლოლას ბევრი სი-ძნელე უდევს წინ: საერთო ორგანიზატორულ მოქმედების შეუწვევლო-ბა მუშების მხრივ, ამათი კაპიტალის სიმცირე, მტრობა კაპიტალის-ტებისა, რომელნიც ყოველ საშუალებას ხმარობენ და, როგორც უფ-რო მეტდებულნი, ახერხებენ კიდევ კონკურენციის შემწეობით, ამ ასოციაციის დაღუპვას.

მწარმოებელი ასოციაციები, რომლებიც არსდებიან კაპიტალის-ტურ ურთიერთობათა ბატონობის ხანაში, ხელის შემწეობ ჰირობებში შესამხნევათ აუმჯობესებენ თავის წევრების, ე. ი. მუდარებით მუშე-ბის მცირე რიცხვის, მდგომარეობას. მარა მამინ მუდარებით მცირე-რიცხვოვან მუშათა ინტერესები თან-და-თან უფრო და უფრო შორ-დება დანარჩენების ინტერესებს. მართლაც, ახალი წევრის ძველებთან

თანსწორ უფლება-პირობებში მიღება ასოციაციისთვის პირდაპირ სა-  
ზარალოა, რადგან მას უკვე შეგროვილი აქვს კარგა მოზრდილი კა-  
პიტალი. მაგ., ასოციაციამ მთავრობა იმდენი კაპიტალი, რომ თვი-  
თოეულ მის წევრს 1000 მანათი უწევს. მაშინ ხანალი წევრის მიღე-  
ბა ამ ათასი მანათის შემოუტანელათ — ეს იქნება თავის მოგებაში არა  
წევრისთვის წილის მიცემა.

საზოგადოაო, არაფერი არა იმაზე უფრო ადვილი, როგორც  
მუშა-მრეწველის მუშაია არისტოკრატიათ გადაქცევა. ხშირათ ხდება,  
რომ მწარმოებელი ასოციაციები თავითან ქირაობენ გარეშე მუშებს  
და აძლევენ მათ მხოლოდ ჩვეულებრივ ხელფასს (მაგ., განთქმული  
„თამილისტერი“ გიზაში). მწარმოებელი ასოციაციები თავის განვი-  
თარების დროს პირდაპირ მიისწრაფვიან სააკციონერო კომპანიებათ  
გადაქცევასკენ. ისინი არსებითათ მხოლოდ ამრავლებენ წვრილ ბურ-  
ჟუაზიას. ხშირათ ისინი თავითან შესდგებიან არა მხოლოდ წმინდა  
მუშებისკან, არამედ მათს ასოციაციებში შედიან და ხშირათ მათი  
დამაარსებელიც არიან წვრილ-ბურჟუაზიული ტიპის მწარმოებლებიც;  
მაგ., რუსეთში გლეხების არტელები. დიდი საწარმოო ასოციაციები,  
შედარებით, ძლიერ იშვიათათ მიდიოდენ წარმატებისკენ.

გაცილებით უფრო მტკიცე და ცხოველს შეოფელ დაწესებულე-  
ბებს წარმოადგენენ მომხმარებელ-მწარმოებელი ასოციაციები. მთა-  
ვრობებენ თუ არა საყოფ კაპიტალს, მომხმარებელი საზოგადოების  
მაშინვე აარსებენ საკუთარ სახელმწიფოსათ თუ ქარხნებს, საზოგადოე-  
ბის წევრთათვის ზოგიერთ უფრო აუცილებელ საქონლების დასამზა-  
დებლათ. ამასთანავე, მათ-მიერ დაშინადებული საქონლების გასაღება,  
ცოტათ თუ ბევრათ, უსრუნველ-ყოფილია, ამიტომ წარმოებაც უფ-  
რო ხეირობს და ამ დაწესებულებათა მუშებიც ჩვეულებრივ, შედარე-  
ბით, კარგ სამუშაო ხელფასს იღებენ და მასთან მომხმარებელ ასო-  
ციაციებში მონაწილეობითაც სარგებლობენ.

მუშების პოლიტიკური ბრძოლა მათი ცხოვრებისა და  
შრომის ეკონომიურ პირობების გასაუმჯობესებლათ თანამე-  
დროვე წყობილების ჩარჩოებში; ბადებს საქარხნო-საფაბრიკო  
კანონმდებლობას.

საქარხნო-საფაბრიკო კანონმდებლობა იმაში მდგომარეობს, რომ სახელმწიფო ერევა ცალკე კაპიტალების ორგანიზატორულ მოქმედებაში და საზღვრავს შრომასა და კაპიტალს შორის ხელშეკრულობათა თავისუფლებას. **სახელმწიფოსათვის** ასეთი განსაზღვრის აუცილებლობას ბადებს ცალკე მრეწველთა ინტერესების შეჯახება მთელ კაპიტალისტურ საზოგადოების ინტერესებთან. რასაც უნდა შეეხოს საფაბრიკო კანონმდებლობა — სამუშაო დღის განსაზღვრა იქნება ის, თუ წარმოებაში მომხდარ უბედურ შემთხვევებში კაპიტალისტების პუსუხის მგებლობის შემოღება, სამუშაო პირობების ჰიგიენურათ მოწყობა თუ სხვა რამ, — არსებითათ ყველა ეს არის „სამუშაო ხელფასის“ შეცვლა, ამ სიტყვის უუფართოვეს მნიშვნელობით, საზოგადოებრივ განაწილებაში მუშების წილის შეცვლა.

თვით მანქანური წარმოება, რომელიც ღრმა ცვლილებებს ახდენს მთელ საზოგადოებრივ ურთიერთობაში, ამასთანავე ბადებს საფაბრიკო-საქარხნო კანონების აუცილებლობასაც. ამ აზრის გასარკვევათ ცოტათი შევჩერდეთ ერთ კერძო მაგალითზე: ინგლისი, სადაც სამანქანო კაპიტალიზმი ყველაზე უწინ განვითარდა, ყველაზე უწინაც დადგა საფაბრიკო კანონმდებლობის გზაზე.

როდესაც კაპიტალის-მიერ სამუშაო დღის გაგრძელება და ხელფასის შემოკლებამ ისეთი უკიდურესი მდგომარეობა შექმნა, რომ მუშათა კლასი გადაშენების გზაზე დააყენა, მაშინ გამოაშკარავდა, რომ ამ პირობების შეცვლაში და ინტერესებული არიან როგორც მუშების, რომელთაც ენერგიული ბრძოლა გააჩაღეს საფაბრიკო კანონებისათვის, ისე საზოგადოების ბევრი სხვა ელემენტებიც. პირველ ყოვლისა, სამიწათმფლობელო კლასს ბევრი საბუთი ქონდა თანაგრძნობით მიგებებოდა მუშების ასეთ მისწრაფებას: მუშათა ცხოვრების პირობების ყოველგვარ გაუმჯობესებით მრავლდებოდა მათი მოთხოვნილებანიც და ამრიგათ იზრდებოდა მუშათა აუცილებელ-საკირო საგნების მოთხოვნა; ამ საგანთა დიდი ნაწილი კი მი-

წათმოქმედებაში მზადდება; მიწათმოქმედების ნაწარმოებთა მო-  
 თხოვნის გაძლიერება კი ნიშნავს პირდაპირ რენტის გადიდე-  
 ბას. გარდა ამისა, მიწათმოქმედებასა და სამრეწველო კაპიტალს  
 შორის რენტისა და მოგების ნიადაგზე აღმოცენებული მტრო-  
 ბა მიწათმფლობელებს აიძულებდა საზოგადოთ სამრეწველო  
 კაპიტალისტების წინააღმდეგ გაელაშქრებინათ საფაბრიკო კა-  
 ნონების საკითხშიაც. წვრილი ბურჟუაზია იძულებული იყო  
 ცხოველი თანაგრძნობა გამოეცხადებინა ამ ბრძოლაში მუშე-  
 ბისათვის ორი მთავარი მიზეზის გამო: ჯერ ერთი, იგი (წვრი-  
 ლი ბურჟუაზია) მტერია მსხვილი კაპიტალისა, რომელიც მუ-  
 დამ ამარცხებს წვრილ ბურჟუაზიას მძაფრი კონკურენციის  
 საშუალებით; მეორეთ—იგი შედის მუშების-გაჭირვებულ მდგო-  
 მარეობაში, რადგან ბევრი მათგანი ამ ცოტა ხნის წინათ მათ-  
 სავე წრეს ეკუთვნოდა, და რადგან თვითონაც მოელის, აგრე-  
 თვე დღეს თუ ხვალ, მათს მდგომარეობაში ჩავარდნას. და-  
 სასრულ, უფრო განათლებულ კაპიტალისტებს, რომელებიც  
 ახერხებდნენ არსებულ დაწესებულებათა წუთიერ ინტერესებს  
 ზევით ამაღლებულიყვენ და იქიდან მუშების მდგომარეობი-  
 სათვის თვალი გადაევიდნენ, —მშვენივრათ ესმოდათ, რომ მუ-  
 შების მდგომარეობის რამდენიმეთ გაუმჯობესება უფრო სახეი-  
 რო იქნება თვით კაპიტალისათვის; ვინაიდან ამით გაუმჯო-  
 ბესდება მუშაობის ინტენსივობა და ნამუშევარის ღირსება. ინ-  
 გლისის განათლებულ ბიუროკრატის ყველა ეს მოსაზრებანი  
 კიდევ უფრო უკეთ ქონდა გათვალისწინებული.

ყველა ამ პირობებს კი შედეგათ ის მოყვა, რომ მუშებს  
 საფაბრიკო კანონებისათვის ბრძოლაში ძლიერი მოკავშირეები  
 აღმოუჩნდნენ; ამიტომ მალე გამოიკა კანონი, რომელიც სა-  
 ზღვრავდა სამუშაო დღეს, პირველათ მხოლოდ დედაკაცისა,  
 მოზარდებისა და ბავშვებისათვის, როგორც მუშათა კლასის  
 ისეთი ელემენტებისათვის, რომელთაგანაც პირდაპირ დამოკი-  
 დებულია მომავალი თაობის ჯანმრთელობა და ენერჯია. მა-  
 გრამ, ამასთან ერთათ, მოწიფული კაცების სამუშაო დღეც,

უმეტეს ნაწილათ, თავის-თავათ შემოკლდა, რადგან დედაკაცები და ბავშვები მუშების უმრავლესობას შეადგენდნენ და უამათოთ წარმოების განგრძობა მოუხერხებელი და საზარალო იყო.

საქარხნო-საფაბრიკო კანონის გამოცემამდე, დღე-ღამეში 14—15 საათის სამუშაო დღე ჩვეულებრივი მოვლენა იყო. 14-საათიანი დღე მუშას თავის ადამიანურ მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლათ უტოვებს მხოლოდ ორ საათ დროს, თუ ძილისთვის 8 საათს ვიანგარიშებთ. ამავე დროს კი ალაგ-ალაგ 18-საათიანი სამუშაო დღეც არსებობდა!

1833 წელს გამოიცა კანონი, რომლითაც მრეწველობის ყველა მნიშვნელოვან დარგებში სამუშაო დღე 12 საათით განისაზღვრებოდა. შემდეგ, წვრილ რეფორმათა მთელ რიგს მოყვა 1847 წლის კანონი, რომელმაც სამუშაო დღე 10 საათზე ჩამოიყვანა. ამავე დროს განმავლობაში დაარსდა საფაბრიკო ინსპექცია—ცალკე სახელმწიფოებრივი ორგანო, რომლის დანიშნულებაც იყო საფაბრიკო-საქარხნო კანონები ცხოვრებაში გაეტარებია და მისი დამრღვევნი პასუხის-გებაში მიეტყუებინათ. ინგლისში ინსპექცია, შედარებით, დამოუკიდებლათ სარგებლობდა თავის მოქმედებაში და ამიტომ საფაბრიკო კანონები სრულათ იქმნა ცხოვრებაში გატარებული (ინგლისის ინსპექტორების ანგარიშებმა პირველათ გააცნო ევროპას მუშათა კლასის ჭეშმარიტი მდგომარეობა და მოგვცა აუარებელი მასალები კაპიტალისტურ წყობილების კანონების გამოსაკვლევად).

თავის პოლიტიკურ წყობილებით ჩამორჩენილ ქვეყნებში, როგორც, მაგ., რუსეთია, საქარხნო ინსპექციას არა აქვს არც საკმაო დამოუკიდებლობა, არც საკმაო განათლება და მოქალაქობრივობა, რომ ენერგიულათ მოითხოვოს მუშათა ინტერესების დამცველ კანონების შესრულება. ამიტომ უმეტეს ნაწილათ ეს კანონები მხოლოდ ქაღალდზე დაწერილ კანონებათ რჩება.

საქარხნო კანონმდებლობაში, როგორც ყოველ სხვა საქმეში, ძნელია პირველი ნაბიჯის გადადგმა, შემდეგი ნაბიჯების გადადგმა კი, შედარებით, უფრო ადვილია და მუშების მხრივაც ნაკლებ ენერგიას თხოულობს. სხვათა შორის, როდესაც რაიმე შემზღუდველი კანონმდებლობა შემოაქვთ მრეწველობის მხლოდ ზოგიერთ დარგში, მაშინ აღნიშნულ დარგის ბატონ-პატრონი კაპიტალისტები ამ კანონების ყველა სხვა დარგებზე გავრცელების მომხრე ხდებიან, რადგან არა სურთ, რომ სხვა კაპიტალისტებს მათ წინაშე რაიმე უპირატესობა ჰქონდეთ წარმოებაში. აგრეთვე, როდესაც, ადგილობრივი პირობების გამო, კაპიტალისტების ერთი ნაწილი იძულებულია უფრო მოკლე სამუშაო დღე შემოიღოს, ვინემ სხვაგან არსებობს, მაშინ ეს კაპიტალისტები ხშირათ მხარს უჭერენ და მოითხოვენ კიდევ სამუშაო დღის კანონმდებლობით განსაზღვრას მთელის მხარისათვის, მაგრამ ისეთ განსაზღვრას, რომ ამით მათმა მეტოქეებმა დაკარგონ თავისი უპირატესობა მათ წინაშე, ხოლო თვითონ კი არაფერი დააკლდეთ. ასე, მაგ., 1896 წელს, პეტერბურგში და რუსეთის სხვა კუთხეებშიაც დიდი გაფიცვების დროს, რომელთა უმთავრესი მიზანიც სამუშაო დღის შემცირება იყო, ლოძის ბამბეულობის ფაბრიკანტები, რომელთაც; მუშების ენერგიულ ბრძოლის გამო, თავის ქარხნებში ადრევე ჰქონდათ შემოღებული მოკლე სამუშაო დღე, იმის მომხრე იყვნენ, რომ კანონით დაწესებულიყო სამუშაო დღის შემოკლება; ამით მათ სურდათ ყოველივე უპირატესობა დაეკარგათ თავიანთ მეტოქე მოსკოვის მრეწველ-ვაჭრებისათვის, რომლებიც ხანგრძლივი სამუშაო დღით სარგებლობდნენ.

წარმოებისათვის სამუშაო დღის ერთ დონეზე განსაზღვრის მნიშვნელობა ასეთია: იგი საშუალებას აძლევს მუშებს უფრო შეგნებული ცხოვრება მოაწყონ, და ამით კი შესაძლებელი ხდება მანქანების სიჩქარის მომატება, შესაძლებელი ხდება მანქანების წინანდელზე მეტი რიცხვის მიბარება ერთი მუშისათვის, და სხვ. ამგვ.; ამიტომ შემოკლებულ სამუშაო დღის



შემოდების შემდეგ, ჩვენ ვხედავთ, რომ საშრომო ენერჯის ყოველ-დღიური ხარჯი მეტია, ვინემ წინეთ იყო; ახლა ვხედავთ, რომ 12-საათიანი დღე მეტ შრომას შეიცავს, ვინემ 15 საათიანი, 10-საათიანი მეტსა, ვინემ 12 საათიანი, და სხვ.

შრომის ინტენსივობის ზრდის გამო, კაპიტალისტები მალე ურიგდებიან სამუშაო დღის შემოკლებას, ვინაიდან მოგება ჩვეულებრივზე დაბლა არ იწევს და ხშირათ წინანდელზე მეტიც რჩება. მარა არის საზღვარი, რომლის იქითაც სამუშაო დღის შემოკლებამ აუცილებლათ უნდა შეამციროს ზედმეტი ღირებულება, ვინაიდან შრომის ინტენსივობის დაუსრულებელი ზრდა შეუძლებელია. ძნელი სათქმელია, ამ საზღვრის ახლოსაა თუ შორს 8 საათის სამუშაო დღე; ყოველ შემთხვევაში, ახლანდელ საზოგადოებრივ პირობებში იგი ამ საზღვართან ახლოს არის. რვა საათის სამუშაო დღის სასარგებლოთ მოძრაობა დაიწყო გასულ საუკუნის 50-იან წლებში და განსაკუთრებით გაძლიერდა 1889 წლის შემდეგ, როცა საერთაშორისო სოციალისტურმა კონგრესმა დაადგინა 8 საათის სამუშაო დღისთვის ბრძოლა და შემოიღო ამისთვის I-ლი მაისობა).

პირველათ სამუშაო დღის შემოკლება იწვევს უმუშევრობის შემცირებას; მაგრამ, რადგან შრომის ინტენსივობა მალე იზრდება, ამიტომ ეს შემცირება მხოლოდ დროებითი მოვლენაა. მალე წინანდელი რიცხვი მუშებისა, ხან კი ნაკლებიც, საკმარისი ხდება წარმოების დასაკმაყოფილებლათ.

ინგლისის შემდეგ სხვა კაპიტალისტურმა ქვეყნებმაც დაიწყეს საქარხნო კანონების გამოცემა. ამისთან, ისტორიული პირობებისა და მსოფლიო კაპიტალიზმის გავლენის გამო, მათში საქარხნო კანონმდებლობა, საზოგადოთ, უფრო ნაკლებ ბრძოლას თხოულობს (ისე, როგორც სამრეწველო კაპიტალიზმის განვითარება მათში, შედარებით, უფრო სწრაფათ ხდება).

მუშათა კანონმდებლობა ყველა ქვეყნებში თან-და-თანობით ვრცელდებოდა წარმოების სხვა-და-სხვა დარგებზე. პირველ, ყოვლისა, იგი ჩვეულებრივ საზღვრავდა დედაკაცისა და

ბავშვის შრომას. ბავშვების მუშაობა, უმეტეს ნაწილათ განსაზღვრულ წლოვანობამდე, სრულიად აკრძალულია (რუსეთში 12 წლამდე). შემდეგ, ხსენებულმა კანონმა ალაგ-ალაგ მოწიფულ ვაჟაკის სამუშაო დროც განსაზღვრა (რუსეთში ამ მხრივ პირველი, — თუმცა კი ძლიერ სუსტი და უმნიშვნელო, — ნაბიჯი გადასდგა 1897 წლის 2 ივნისის კანონმა, რომელიც შედეგი იყო ზემოხსენებულ 1896 წლის გაფიცვებისა).

აქა-იქ კანონის-მიერ აკრძალულია დედაკაცებისა და ბავშვებისათვის ღამით მუშაობა (შვეიცარიაში აგრეთვე მაჰაკაცებისთვისაც, რასაკვირველია, იმათ გარდა, სადაც თვითონ ტენიკა თხოულობს შეუჩერებელ წარმოებას). ამ კანონის მნიშვნელობა აშკარაა: გარდა იმისა, რომ ღამის მუშაობას დიდი ვნება მოაქვს ადამიანის ჯანმრთელობისათვის, ის კიდევ ერთი უმთავრესი წყაროა მუშებში სქესობრივი წაბილწვისა და გაუკუღმართებისათვის.

ამას გარდა, ბევრ ქვეყნებში კანონი შეეხო სახელოსნოებში სისუფთავის დაცვასაც, ვენტილიაციის მოწყობას, მავნე წარმოებათა და საშიშო მანქანათა წინააღმდეგ გასაფრთხილებელ ღონისძიებას, და ყველა ამის შესრულება სამრეწველო დაწესებულებათათვის სავალდებულოთ აღიარა.

წარმოების უკუღმართ პირობების გამო, ყოველ-წლობით მრავალი ათასი მუშა იღუპება; მაგრამ იმის პირდაპირი აღნუსხვა, თუ რამდენია ეს მსხვერპლი, შეუძლებელია — ამის შესახებ ჩვენ შეგვიძლია მხოლოდ დაახლოვებითი წარმოდგენა ვიქონიოთ, თუ გავითვალისწინებთ, რამდენათ ხშირია ამა თუ იმ დარგში მუშათა სიკვდილი და დასნეულება. წარმოების დროს დაჭრილთა და დახოცილთა რაოდენობის შესახებ კი არსებობს სტატისტიკა, რომელიც დასავლეთ ევროპის სახელმწიფოებში საკმაო სისწორით ჰკრებს შესაფერ კნობებს. ამ სტატისტიკიდანა სჩანს, რომ, მაგ., გერმანიაში 1894 წლის განმავლობაში უბედურ შემთხვევათა საერთო რიცხვი იყო 216,000, დახოცილთა რიცხვი — 6,000 კაცი, ხოლო მათი

რიცხვი, რომლებმაც, მძიმეთ დასახიჩრების გამო, სამუდამოთ დაკარგეს მუშაობის უნარი, 3,000-მდე უწევდა. თუ რამდენათ მნიშვნელოვანია პრაქტიკაში უბედურ შემთხვევების წინააღმდეგ გასაფრთხილებელ ღონისძიებათა მიღების შესახები კანონები, ეს აშკარათა სჩანს შემდეგის მაგალითიდან: ინგლისში 1874 წელს რკინის გზებზე მოკლულ იქმნა—ერთი მუშა-ყოველ 20 მუშიდან, დაჭრილ იქმნა—ერთი მუშა 89-დან; 1894 წელს კი, როდესაც უკვე ბევრი მუშათა მფარველი კანონი მოქმედებდა, მოკლულთა რიცხვი 2<sup>1</sup>/<sub>2</sub>-ჯერ ნაკლები იყო: მაგ. ერთი მოკლული მოდიოდა 796 ცოცხალზე, დაჭრილები კი თითქმის ორჯერ ნაკლები იყვნენ,—ერთი მოდიოდა 140 მუშაზე.

ზოგიერთ ქვეყნებში, საფაბრიკო კანონებით, კაპიტალისტები პასუხის მგებელნი არიან ყოველ უბედურ შემთხვევაში, რომელიც კი მუშებს მოუვით წარმოების დროს. ბოლოს დროს, ევროპის კანონმდებლობის მიხედვითა და მუშათა მედგარ ბრძოლის მიზეზით, რუსეთშიაც ნელ-ნელა აწესებენ კანონს კაპიტალისტთა პასუხის-მგებლობის შესახებ მუშათა უბედურ შემთხვევებში, თუმცა კი სულ სხვანაირათ და ისიც წარმოების არა ყველა დარგებში.

ზოგ ქვეყნებში კანონით შემოღებულია მუშების დაზღვევა ავადმყოფობისა, უბედურ შემთხვევისაგან დასახიჩრებისა და მოხუცებულობის დროს,—და ხანდისხან კაპიტალისტები აუცილებლათ ვალდებულნი არიან დასაზღვევ კასებში მონაწილეობა მიიღონ.

ზოგან კი საფაბრიკო კანონმდებლობა ხაზინებს მოზარდ ყმაწვილებისათვის და, საზოგადოთ, მუშათა შვილებისათვის თანთან ხარჯზე სკოლების დაარსება-შენახვასაც კი ავალებს.

სოფლის მეურნეობის საერთო ეკონომიური ჩამორჩენა, სხვათა შორის, იმ ფაქტიდანაც ჩანს, რომ სოფლის მუშების დამცველი კანონმდებლობა ყველაზე გვიან ვითარდება და ცხოვრებაშიც გაცილებით უფრო ნაკლებათ ტარდება, ვინემ სამრეწველო მუშების დამცველი კანონები, და ეს იმიტომ,

რომ სოცლის პროლეტარიატის ეკონომიური და პოლიტიკური ბრძოლა უფრო ნელა და გვიან ვითარდება.

შრომის პირობების კანონმდებლობითი განსაზღვრას დიდი დადებითი მნიშვნელობა აქვს საზოგადოების საწარმოვო ძალთა განვითარებისათვის: პირველათ, ის აჩქარებს ტექნიკურ პროგრესს უკვე იმით, რომ აძვირებს სამუშაო ძალას, რის გამოც მუშის ალავას მანქანის ჩაყენება კაპიტალისტისათვის სახეირო ხდება; მეორეთ, იგი აჩქარებს კაპიტალის კონცენტრაციას მით, რომ აადვილებს დანგრევას წვირულ დაწესებულებათა, რომელთაც გაცილებით უფრო უძნელდებათ ხელფასის მომატებითა და სამუშაო პირობებისა თუ სხვა-და-სხვა გაუმჯობესებით გამოწვეული ზედმეტი ხარჯების ატანა, ვინემ მსხვილ კაპიტალისტებს; მესამეთ, სახელმწიფოს ჩარევით ისობა კერძო კაპიტალის უფლება; რომლითაც იგი თავის წარმოების ერთათ-ერთ სრულ-უფლებიან ორგანიზატორათ გამოდიოდა; მეოთხეთ, იგი აუმჯობესებს მუშათა კლასის მდგომარეობას და ამით ქმნის დიდათ ხელის-შემწყობ პირობებს მუშათა კლასის (პროლეტარიატის) შეგებისა და საზოგადოების ძირიან-ფესვიანათ გარდაქმნისაკენ მიმართულ ბრძოლის გასაფრთხილებლათ.

## 5. საზოგადოებრივ ფსიხოლოგიის უმთავრესი ცვლილებანი სამანქანო კაპიტალიზმის ხანაში.

საზოგადოებრივ ფსიხოლოგიის ცვლილებანი, რომელსაც ადგილი აქვს მანქანურ კაპიტალიზმის ხანაში, თავისის ხასიათით, რამდენიმეთ პირდაპირი გავრძელებაა იმ ცვლილებათა, რომელიც წინა ეპოქაში ხდებოდა; რამდენიმეთ კი შესამჩნევათ განსხვავდება.

მანქანურ წარმოების ხანაში პიროვნება სავსებით თავისუფლდება იმ ფორმალურ შევიწროებისა და ავტორიტეტებისაგან, რომელიც მას ფეოდალიზმმა უნდერძა. ბურჟუაზიულ კლასების შესახებ ამას ახსნაც არა სჭირია. რაც შეეხება მუშებს, წინანდელი მექანიკურ-ალმასრულებელი კოლდი, რომე-

ლიც მათ ქონდათ დაკისრებული მანუფაქტურულ წარმოების დროს, ახლა შეგნებულ-აღმასრულებელის როლით შეიცვალა, რის გამოც მუშები არსებითათ ძლიერ დაუახლოვდნენ ორგანიზატორის როლს და ამით მათს აზრებსა და მისწრაფებათ ფართე პორიზონტი გადაეშალა წინ. მართალია, მიუხედავად ფორმალურ თავისუფლებისა, მუშა ძლიერ მცირე ნამდვილის თავისუფლებითა და მატერიალურის შეძლებით სარგებლობს თავის განსავითარებლათ, მარა ამ მხრივაც მისი მდგომარეობა თან-და-თან უმჯობესდება (მუშათა კავშირები, საქარხნო კანონმდებლობა, სამუშაო ხელფასის გადიდება).

ამასთან, საზოგადოების ორ ძირითად ჯგუფის—კაპიტალისტებისა და პროლეტარების—ფსიხოლოგიის განვითარება თავის მიმართულებით ერთგვარი როდია. პირველები თან-და-თან ითავისუფლებენ თავს საორგანიზატორო როლისაგან. მას დაქირავებულ სპეციალისტებს აკისრებენ, და თვითონ კი კმაყოფილდებიან მხოლოდ **მომხმარებელის როლით**, ე. ი. მათი განვითარება პარაზიტულ მიმართულებას იღებს; მეორეების საწარმოო როლი კი თან-და-თან რთულდება, და ამგვარათ, ისინიც ვითარდებიან, უმთავრესათ, როგორც **მწარმოებლები**. განვითარების ეს ორი ტიპი დროთა ვითარებაში ღულ უფრო და უფრო მტკიცეთ აღდება თავის გზას, და სად უნდა მიგვიყვანოს ამან დაბოლოს, —ადვილი წარმოსადგენია...

იმ მასალის ზრდა, რომელზედაც ეყრდნობა შემდეგი განვითარება, სრულიად შეეფერება წარმოების საერთო განვითარებას. მოვლენათა მიზეზების გაგება და შეგნება თან-და-თან ვითარდება: ნატურალურ ფეტიზიზმს სრულიად ეცლება ფექტეშ ნიადაგი, და მისი მხოლოდ უმნიშვნელო ნაჭლოეთები-ღარჩება კიდევ ერთ ხანს.

საქონლის ფეტიზიზმი კი რჩება, რადგან რჩება ის შრომის მოუწყესრიგებელი საზოგადოებრივი განაწილება, რომელმაც იგი პირველათ წარმოშვა. მაგრამ ეს ფეტიზიზმი თანასწორათ, ბატონობს ორივე ძირითად საზოგადოებრივ ჯგუფის

ფსიხიკაში. ის სრულ თავის ძალაში რჩება მხოლოდ კაპიტალიზმის ფორმის ფსიხოლოგიაში, რომლისთვისაც შრომის მოუწყობელ განაწილებას ცხოვრებაში დიდი მნიშვნელობა აქვს, რომლის მოქმედების მატერიალური პირობებიც საცვლელ საკუთრებას შეადგენს, რომელიც არსებობისათვის ბრძოლას მხოლოდ გაძლიერებულ ცვლის პროცესში ხედავს. პირიქით, მუშათა კლასის ცხოვრებაში სულ უფრო მეტ როლს თამაშობს თანამშრომლობისა და შრომის განაწილების გაწესრიგებული ფორმები, რომელიც ისე მარტივი და აშკარაა, რომ ფეტიშიზმს არავითარ ადგილს აღარ უტოვებს. მათი კავშირი საშრომო პროცესში, მათი ერთობა სულ უფრო და უფრო ნაკლებ იჩრდილება ერთმანეთთან ბრძოლით—კონკურენციით; მთავარ როლს მათს ცხოვრებაში თამაშობს წარმოება, და არა ცვლა. აქედან წარმოსდგება საცვლელ ფეტიშიზმის **დაცემა** მუშათა კლასში.

ამ ეპოქის ეკონომიურ შეხედულებებში ყველაზე ნათლათ და ამკარათა სისასნის მხიქნურ წარმოების გავლენა სოციალურ ფსიხოლოგიაზე.

ნორტისა, ფიზიოკრატებისა და ადამ სმიტის—ამ სამხრეთაქტურ ეპოქის უკანასკნელ ხანების ეკონომისტების—დამახასიათებელია დრმა რწმენა, რომ თავისუფალ კონკურენციის დროს სოციალურად სრულ კეთილ-დღეობაში უნდა სტებებოდეს, რომ ჰიზადი ინტერესების თავისუფალი ბრძოლა ქმნის „სამართლიან“ განაწილებას. იმ დროებაში შეტათ მტკრეთ იყო განვითარებული და სკამათ ნათლათ არა სისასნა ეს კაპიტალიზმის უარყოფითი მხარეები. უმიწაწულათ დარჩენილ გლეხობას, და მსიან ეველას, ვინც ცხოვრების სიუალებანი დაკარგა, მხუთაქტურა თითქო კეთილის მეფეელის, გამბედნიერებელის, სიმშილით სიკვდილისგან მხსნელის რეალში გამდიოდა; ეს სკამო მსალას აქლუდა ეკონომისტებს—კაპიტალის იდეოლოგებს—ეტიმისტური შეხედულება შეეგინათ წარმოების და განაწილების ახალ ფორმების შესახებ.

მეთვრამეტე სუეენის მიწურულში მომხდარმა დიდმა სამრეწვე-

ლო რევოლუციამ და მანქანურ წარმოების განვითარებამ ბევრი რამ შესწავლა. კაპიტალისტური რეზერვის ჩქარი ზრდა, დედაკაცისა და ბავშვის შრომის უკიდურესობანი, სამუშაო ხელფასის დაწვევა, სტიქიური აჯანყებანი მუშებისა, რომლებიც უღმობელათ ამტვრევდენ მანქანებს; დიდი ნაციონალური სიმდიდრისა და ხალხის უკიდურესი სიღატაკის ერთად არსებობა, — უოველივე ეს ყველას თვაღში ხედებოდა და განმარტებას თხოულობდა. ეკონომისტებს არ შეეძლოთ ამ ხალ ცხოვრების-მიერ წამოყენებულ ვითხვების გადაფურჩხება, ან ზურგის შექცევა. გარდა ამისა, ინგლისის ეკონომისტების, როგორც კაპიტალის იდეოლოგების, წინაშე წამოყენებული იყო წმინდა პრაქტიკული პრობლემაც. მრავალ-რიცხვოვან კაპიტალისტურ რეზერვის უმუშევართა დაშქარის რჩენა კერეთ-წოდებულ ჯარბების სასარგებლოთ დაწესებულ გადასახადებიდან“ ძლიერ ძვირათ უჯდებოდა ბურჟუაზიას, რადგან ბევრათ უფრო უმცირებდა ზედმეტ ღირებულებას, ვინემ ეს სასურველი იყო თვითონ ბურჟუაზიის შეხედულობით. საჭირო იყო ამ ხარჯების იმდენათ შემცირება, რომ იგი შესაფერი უფიცილიყო მხოლოდ კაპიტალისტთვის სამდვილო საჭირო სათანადო-გო დაშქარის შესახათ. ამისთვის კი საჭირო იყო იდეოლოგიური, რამდენათც შეიძლებოდა — მეცნიერული საფუძველის გამიანხვა.

ასეთ საზოგადოებრივ პრობლემაში დაიწყო რომერტ მალტუსის სამეცნიერო მოღვაწეობა. ამ ეკონომისტმა (რომელიც, თავის საზოგადოებრივი მდგომარეობით, პროტესტანტების მდვილი იყო) ხალხი მიზეზების შესაფერათ გადააკეთა ძველი ასკეტური იდეები: ყველა სოციალურ უბედურებათა მიზეზათ მან გამოაცხადა ხალხის გამრავლების ადლო (ინსტიქტი), — დამიანი ამ ინსტიქტს სრულ თავისუფლებას ანიჭებს და ამიტომ ხალხი მეტის-მეტათ ბევრი იბადებო, იმაზე მეტი, რამდენის გამოკვებაც შეუძლია დედა-მიწას; სიმძილი ასამართლებს ადამიანებს და შეუბრალებლათ სჯის იმათ, ვინც ამ ქვეყნათ არ უნდა გაჩენილიყო; ასეთათ ნება განგებისა, ასეთათ ბუნების განზობი.

რათ თქმა უნდა, თვითონ სინამდვილე იძლეოდა ამ იდეისთვის მასალას, თუ ცალკე მუერნეობის ცხოვრებას დავავერდებოთ, ხშირათ

შენიშნავთ ნამდვილ „წრეს-გადასულ“, ე. ი. ოჯახის საშუალებებთან შეუფერებელ გამრავლებას. საკმაოდ იყო კერძო შეურთობათა შესწავლისაგან გამოყვანილ დასკვნის მთელ საზოგადოებაზე გადატანა, რომ მალტუსის მოძღვრება გაჩენილიყო, — ასეთ გზას კი ძლიერ შეჩვეული იყვნენ ძველი ბურჟუაზიული ეკონომისტები.

მაგრამ განა ბუნება ისე ღარიბია, რომ არ შეუძლიან გამოკვეთბის ყველა მასზე მცხოვრები ადამიანები და სხვა მრავალი მილიონები? არა, უბნურებს ამასე მალტუსი, — ბუნება უსაზღვროთ მდიდარია, მაგრამ ის არც ისე ადვილათ უთმობს ადამიანს თავის სიმდიდრეს. აქაც უნდა წინ მიდიოდეს ადამიანის ბრძოლა ბუნებასთან, ცხოვრების საშუალებების, რომელსაც ადამიანი ჰყოლობს ბუნებაში, ვერ მოიმატებს ისეთი სიჩქარით, როგორც ადამიანების რიცხვი მატულობს. თუცა ადამიანი ბუნებას მუდამ ამარცხებს, მაგრამ, სამაგიეროთა, თვითოეული ახალი გამარჯვება სულ უფრო და უფრო ძვირი ჯდება. დღეს მიწის მუშამ განსაზღვრული შრომა დახარჯა, რომ თავის ოჯახისათვის ღუჭმა-ჭური მოეზოგებინა თავის საკვით მიწასზე; ხვალ მისი ოჯახი გადაიღდა და იმავე მუშამ ახლა ორჯერ მეტი ზური უნდა მოიწიოს; მაგრამ ამისთვის შრომა კი, შეიძლება, წინანდელზე სამჯერ მეტიც დასჭირდეს. ერთსა და იმავე ნაკერ მიწასზე რომ, ჩვეულებრივ მოსავალს გარდა, კიდევ ერთი იმდენიც ზედმეტი ზური მოვიდეს, ამისთვის ერთი იმდენი ახალი შრომის მიმატება არა კმარა, რაც წინეთ იხარჯაბოდა, საჭიროა **უფრო მეტის მიმატება**. მიწის ამ თუ იმ სიფრცეზე დახარჯული ყოველი ახალი შრომა წინანდელზე გაცილებით უფრო საკლებ საყოფიერია.

მართალია, ტენივის განვითარება დიდათ ღირდის შრომის საყოფიერებას, მაგრამ ეს განვითარება საჭმლის მოთხროვნილების ზრდასთან ვერ აკმაყოფილებს.

ვთქვათ, რომელსამე მხარეში მცხოვრებთა რიცხვი ყოველ 25 წელიწადში ორგუცდება (მალტუსის, თავის ანგარიშების თანახმათ, ეს ვადა ძლიერ მოკლე ვადაა არ მიანია). რადგანაც, მალტუსისავე აზრით, ადამიანის ბუნება მუდამ უცვლელია, ამიტომ საფუძველი არაგვაქვს ვიფიქროთ, რომ ეს ვადა დროს განმავლობაში შეიცვლება.



მაშასადამე, თუ რომელსამე ქვეყანაში დღეს 1 მილიონი მცხოვრები ითვლება, 25 წლის შემდეგ 2 მილიონი გახდება, 50 წლის შემდეგ — 4 მილიონი, 75 წლის შემდეგ — 8 მილიონი, და ასე ამგვართ. 250 წლის შემდეგ მცხოვრებთა რიცხვი უნდა ავიდეს 1.024 მილიონამდე. ამასთან, ვთქვათ, რომ ამ ქვეყანაში მოდიოდა 100 მილიონი ფუთი ხური, ე. ი. კაცის თავზე 100 ფუთი, რაც შეადგენს, ვთქვათ, არსებობისათვის აუცილებლათ სჭირდა სსუალებათა ნორმას.

ამავე დროს განსაზღვრებაში რამდენათ შეიძლება გაზრდა-გაფართოვებას ცხოვრებისათვის აუცილებელ სსუალებათა წარმოებას? სსუაგაღებების განვითარების მსვლელობასთან ერთათ, მიწის ნაყოფიერებაც მატულობს, მგრამ, მალტუსის ანგარიშით, დიდი ძალის დიდ ზრდა იქნება, თუ აფეთიერული ახალი თაობა შესძლებს, რომ მიწას 100 მილიონი ფუთი იმაზე მეტი გამოაღებინოს, ვინაჲ მისმა წინა თაობამ გამოაღებინა. ამასთან, მალტუსი შენიშნავს: ინგლისში რომ, მაგ., მიწათმოქმედების ზრდერკისი ასე სწრაფათ მიდიოდეს, მაშინ ქვეყანა რამდენისამე საუკუნის განსაზღვრებაში ერთ უმელებელ ბაღათ გადაიქცეოდან. მაშასადამე,

25 წლის შემდეგ მოსავალი იქნება	200 მილ. ფ.,	სულზე	
		მოდის	100 ფ. წელ.
50	300	" "	75 " "
75	400	" "	50 ფ. "

და ასე ამგვართ. ხოლო რადგანაც იათო სულზე აუცილებლათ სჭირდა 100 ფუთი, ამგარან, რომ მცხოვრებლების ერთი ნაწილი სულ ზედმეტი დარჩება, და მასთან, რამდენათაც ზრდერკისი წინ მიდის, იმდენათ მცხოვრებთა მეტი ნაწილი უღუკმა-ზურთთ დარჩება. მაშასადამე, აღმინათა ამ ნაწილს სიმშლიისა, სენისა და სხვა ასეთ მიზეზთაგან აუცილებლათ დაღუპა მოკლის.

აი, თურმე საიდან წარმომდგარა უმუშევარი აღმინაი: მალტუსის აზრით, ეს — ზედმეტი აღმინაია, რომელიც დედ-მამის ქვენათ არ უნდა წარმოქვათ. ზასტორ-კეანომისტის დასკვნა ასეთათ:

„ბუნების კანონმა, რომელიც იმავე დროს ღვთაების კანონიცაა, გადაუწყვიტა ამ ზედმეტ კაცს და მის თვასობას სიმშლით სიკვ-

დიდი იმისთვის, რომ ისინი არ დაემორჩილებნენ მის მრავალ-გზის გაფრთხილება-ჩაგონებას“.

იმ ადამიანს, რომელიც გვიან დაიბადა, — მაშინ, როცა ქვეყანაზე უველა ადგილები დაკავებული იყო, თუ მას მშობლებისაგან საცნობარებელი წყარო არ დარჩენია და სასოკადობისაგან მისი მუშაობა არ ესაჭიროება, სრულიად არავითარი უფლება არა აქვს არც ვრთი ბეწვა ღუგუშზე. ამისთანა ადამიანი არც კი უნდა იყოს იქ, სადაც ის იმყოფება: ბუნების უხვ მეჭვლისზე იგი მიწვეული არაა, მისთვის იქ თავისუფალი სკამი არაა დადგმული, და ბუნებაც მას „გარეთ მიბრძანადი“! — ეუბნება.

აქედან ორი პრაქტიკული დასკვნა გამომდინარეობს:

1) ადამიანს მხოლოდ მაშინ აქვს ბავშვის ქვეყნათ მოგლეჩის უფლება, როდესაც დარწმუნებულია და შესაძლებლათ მიაჩნია, რომ **უფიქველათ შეიძლება** მისს გამოკვებას, წინააღმდეგ შემთხვევაში, ადამიანი სწებობრივთა ვადლებულია მოერიდოს დაქორწინებით ცნობრებას და თავდაჭერილათ იცხოვროს.

2) ქველმოქმედებას, როგორც უნდა იყოს იგი, — სახელმწიფოებრივი იქნება თუ კერძო, — არავითარი აზრი არა აქვს. იგი უსარგებლოა იმიტომ, რომ ვერ შეასრულებს „ბუნებისა და ღვთის დიდებულ განთხილ“ მოქმედებას; ის მაგნიტულია იმიტომ, რომ აგვიანებს ამ განთხილის მოქმედებას და შეიძლება ატლევს „მეტ ხალხს“ — უფრო დიდხანს ეწვადოს დაღამიწაზე. „კიდევაც რომ გაწოდებულ იქმნას მისკენ (მშობლისკენ) კერძო ქველმოქმედებას ხელი, — ამბობს მალტუსი, — მაინც კაცობრიობის ინტერესები მოითხოვს, რომ ეს ქველმოქმედება, რაც შეიძლება, ვიწრო და კრატანგული იყოს“. ამ თავდასაზრისით, ომები, სხვა-და-სხვა ემიგრაცია, ყოველგვარი სენა — კაცობრიობისათვის დიდი კეთილის მოფუფლნი უთვლიან, რადგან სწობენ „მეტ ხალხს“.

ამგვარათ, მალტუსი ფიქრობდა, რომ ქველა კაპიტალიზმურ ქვეყნებში არსებულ სიღატაკზე მეტა რიცხვი მცხოვრებლებისა შედეგია მცხოვრებთა აბორიგენურ სიჭარბასა, რომ ის წარმოშვა ობიექ-

ლოგიურმა მიზეზებმა და, ადრე თუ გვიან, აუცილებლათ იჩინოს თავის საზოგადოებრივ განვითარების უოველგვარ პირობებში.

ეს მოსაზრებანი, როგორც ნათქვამი იყო, მართალია. ნატურალურ მეურნეობიან საზოგადოებათათვის, რომელთაც უმოძრაო ტენიკა ქონდათ. მაგრამ სწორეთ თანამედროვე ქვეყანა, რომელიც ასე სწრაფათ და უსაზღვროთ ანვითარებს საწარმოვო ძალებს, რომელიც გასამტერებელის სისწრაფით ზრდის საზოგადოებრივ სიმიდიდესს, — სწორეთ ეს თანამედროვე ქვეყანა არ გვადევს იმის საბუთს, რომ მის მცხოვრებთა აბსოლუტურ სიჭარბეზე ვილახარაკოთ. თანამედროვე მცხოვრებთა სიჭარბე შედარებითა, ე. ი. თავისი დასაბამი აქვს საზოგადოებრივ და არა საერთო ბიოლოგიურ პირობებში, და დამოკიდებულია არა ტენიკის უძრავობაზე, არამედ, პირიქით: მის მსწრაფელ ჰრავრესზე ადამიანთა შორის არსებულ საზოგადოებრივ ურთიერთობის ფარგლებში.

გადაჭარბებულ გამრავლებაზე, უოველ შემთხვევაში, ლახარაკიც შეუძია დღეს, როდესაც კანტიტატისტური ქვეყნების ნაციონალური სიმიდიდრე მცხოვრებთა რიცხვზე გაცილებით უფრო მადე იზრდება, როდესაც ინტელისულ ქვა-ნასშირის მთხრელსაც კი, რომელიც დედამიწის ზურგზე ერთი ყველაზე მეტი ხელფასის მიმღები მუშათაგანია, სამუშაო ხელფასის სახით ეძლევა მის-მიერ შექმნილ დირებულების ნახევარზე ნაკლები (47<sup>0</sup>/o—1893 წლის ცნობებით). მატრუსის თეორიის სიკატრე განსაკუთრებითა ნათლათა სხანს ისეთ ფაქტებზე, როგორიც არის „ზედმეტ მცხოვრებთა“ რიცხვის ერთბაშათ ასი-ათასობით გამრავლება კრიზისების დროს, და ამ რიცხვის ისევე ძველ დონეზე ჩამოსვლა 2—3 წლის შემდეგ: ადამიანის გამრავლებას ასეთი ტალღისებური მოძრაობა არ შეუძლია. ჩვენს დროში ადამიანის გამრავლება აფითონ კმორჩილება წარმოების მოახლოვნილებებს. კანტიტატი იზიდავს და წარმოებაში აბამს მრავალ დედაკაცს და ბავშვს, რითაც იწვევს ნადრეგ დაქორწინება-შეუღლება მუშებში და მით აძლიერებს ადამიანის გამრავლებას; ამას შედეგათის მოსდევს, რომ თვითონ ბავშვები, წამოიზრდებიან თუ არა, წარმოებისათვის მეტ ბარგათ ხდებიან და „მეტ მცხოვრებთა“ რიც-

ხვში შედიან. ეგეალაზე უფრო ჩქარა მრავლდება მუშათა ის ხაწილი, რომელიც ეგეალაზე ნაკლებ ხელფასს იღებს; ეგეალაზე ხელა კი ის, რომელიც ეგეალაზე მეტ ქირას იღებს. ეს დებულება მრავალის დაკვირვებითა მართლდება და ასევე კავშირი აქვს იმ ფაქტთან, რომ სწორეა დაბალ, ეგეალაზე უფრო მარტივ და ნაკლებ ხელფასთან სს-მუშაკებში უფრო მეტათ ვრცელდება დედაკაცისა და ბავშვის შრომა, რაც ძლიერ ხელს უწყობს ადამიანის გამრავლებას.

მაღტუსის მომდგრება დაქორწინების შემცირებისა და „ხსეობრივი თავდასტერილობის“ აუცილებლობაზე, დროთა განმავლობაში, დიდთ შეიცვალა დაბალი კლასებისათვის, და მისგან წარმოიშვა „ახალ-მაღტუსიანთა დოქტრინა“. რადგანაც „ხსეობრივი თავდასტერილობის“ ატანა შეუძლია მხოლოდ სოცეირთებს, რომელთაც განსაკუთრებული გრძილი ბუნება აქვთ, „ახალი მაღტუსიანებმა“ მის მაგიერ წამაუყენეს სოცეირთი სამედიცინო სს-მუშაკებანი, რომელთა შემწობითაც შესაძლებელი ხდება სიუვარულის ბუნებრივი შედეგის თავიდან აცილება. ეს მომდგრება სავითავე გავრცელდა დასავლეთ ევროპაში უკანასკნელ 30—40 წლის განმავლობაში, გავრცელდა მოუსედავათ იმისა, რომ იგი ცხადთა ეწინააღმდეგებოდა სს-სოცადთა მიღებულ ხსეობრივ შესედელებათ. ეს ახლათ გამოცხვარი მომდგრება ნადაგს ზოგობის უმთავრესათ წვრილ და რამდენიმეთა სს-მუშაკთ ბურჟუაზიაშიაც, რასაც შედეგათ მომდგრეს ამ კლასების დაცემა. ხოლო საფრანგეთში კი, სადაც ეს კლასები ძლიერ მრავალ-რიცხვოვანია, „ახალ-მაღტუსიანურმა“ ზრატეიკამ გამოიწვია კიდევ ქვეყნის ზრატეკისათვის სასიფათო შეჩერება ხალხის გამრავლებისა. როგორც თავის შინაარსით სრულიად უტობიური ახრი, თითქოს შეიძლებოდეს თავიდან ავიმართო საციალური უბედურებანი, თუ ადამიანთა გამრავლებას შევამცირებთ, „ახალ-მაღტუსიანების“ მომდგრება ძალიან მტერი შეძმხრეებს იმუნს სს-სოცადების ზრატეარულ ელემენტებში.

ბურჟუაზიულ კკობომისტების კლასიკურმა სკოლამ დაავირგვიონთ თავისი განვითარება დავით რიკარდოს ნაწეებში.

დავით რიკარდომ, რომელიც აფითონ ბანკირი და კაპიტალისტი იყო და ცხოვრობდა ინგლისში იმ დროს, როდესაც მანქანურ გა-

ზიტალიზმის ურთიერთობანი უბევ სჯამათ ძლიერ აყო განვითარებულ-  
ლი, მეტის სისწორითა და სისრულით გამოიკვლია კაპიტალისტურ-  
რი მეურნეობა, ვინემ მისმა წინაპარმა ბურჟუაზიულმა ეკონომისტებმა.  
მაგრამ, როგორც მისი წინაპრები, საზოგადოებრივ ურთიერთობებს  
ისიც ანალიზს უკეთებს მხოლოდ წარმოების ინტერესების თვალსა-  
ზრისით. აი, როგორ დაასისათა ის წარსულ საუკუნის 40-იან წლე-  
ბის ერთმა რუსმა მწერალმა: „რიკარდოს ეს ცალ-მხრივი მიმართუ-  
ლება უკანასკნელ უკიდურესობაზე მიდის... სახელმწიფოებს ისე  
უყურებს, როგორც დიდ სახელმწიფოს, სადაც სიმდიდრე მზადდება;  
აღამიანს—როგორც მანქანას, რომელიც ამ საქმელს ამზადებს, ან  
ხმარებს, ხოლო აღამიანის ცხოვრება კი ნამდვილი კაპიტალია, არც  
მეტი და არც ნაკლები. ამ საშინელ ქვეყანაში ეკვლათური იქონება,  
ეკვლათური აზგარიშით იხმდება, და ეკონომიური კანონებიც, რო-  
გორც უგულო, საბედისწერო და უღმობელი აუცილებლობა, გამკებ-  
ლობენ მოვლენებს“.

მეცნიერების წინაშე რიკარდოს დინს-მესანიშნავი დავალი იმა-  
ში მდგომარეობს, რომ იგი თავის ეკონომიურ ანალიზში სრულის  
თან-და-თანობით ატარებს საშრომთა დირებულების თეორიას; ამან,  
სხვათა შორის, შეძლება მისცა მას ხათლათ გამოეთქვა ელასობრივ  
ინტერესთა წინააღმდეგობა, რომელიც რამდენიმეთ არ გაეკებოდათ  
და რამდენიმეთ კი მიფუქსებულა იყო წინააღმდეგ ეკონომისტების-  
მიერ. რიკარდოს მეთოდი განსაკუთრებით დედუქტიფური: ის იღებს  
განვითარებულ კაპიტალისტურ ურთიერთობებს იმ სხითა, რა სხინ-  
თაც ასინი არსებობენ. აღამიანის მიქმედებათა მიზეზათ რიკარდო  
სოფლის ზირად ინტერესს, და აქედან არგუვის, თუ ამ ზირებებში რო-  
გორ უნდა მოქწოთს აღამიანთა ურთიერთობანი.

რიკარდოს აზრით, საქონლის დირებულება განისაზღვრება მას-  
ზე დახარჯულ შრომის შუათანა რაოდენობით. ამხარათ, საქონლის  
დირებულება იქმნება **წარმოებაში**, ხოლო ბაზარზე საქონელი გა-  
ლის უბევ მხოლოდ მაშინ, როდესაც მისი დირებულება სავსებით გა-  
მორკვეულია. აქედან ის დასკვნა გამოდის, რომ საქონლის დირებუ-  
ლებაში **წილი აქვს**: ა) საშუალო ხელფასს, ბ) მოგებას; და გ)

რენტას. სამი კლასი, — კაპიტალისტი, მიწათმფლობელი და შუქს, — იუფეს ერთმანეთს შორის შექმნილ ღირებულებას; გაუფიქრებლად დასაყრდენად თუ ერთმა მეტი წაიღო, სხვებს, რა თქმა უნდა, საკლები შეხვდება. აი, ამასი მდგომარეობის რიკარდოს-მიერ აღმოჩენილი კლასობრივი ინტერესების წინააღმდეგობა. (სმიტის შეხედულებით, საქონლის ფასი შესდგება სამუშაო ხელფასისა, მოგებისა და რენტისაგან, მაგრამ, ამასთან, მისი აზრით, შეიძლება ერთმა მათგანმა მოიმატოს და ამით სხვას არაფერი დააკლდეს).

რიკარდომ ზირველმა შექმნა შეცნობილი თეორია რენტისა, მარა იგი არაა სრულყოფილი და მთავრებული და ზოგიერთ წვრილმანში შექცდარიცაა. ამ თეორიის დედა-აზრი ასეთია:

რენტა არის ბუნების მიერ დადებული საზღვრებისაგან დადებული გადასახადი: აღმოსაბები, რომელთაც ხელში ჩაიგდეს მიწა და მთელი მისი ბუნებრივი სიმდიდრე თავის მონაბრუნავად აღიარეს, საზოგადოებას ხარკს ახდენენ ბუნების სახით. დასამუშავებლად აღებული მიწების უგულვებელად უარესი ნაჭრები რენტას კი არ იძლევა, არამედ იძლევა მხოლოდ საზღვრებს იმ კაპიტალზე, რომელიც ამ უარეს მიწებშია დაბანდებული (რიკარდოსათვის არ არსებობს აბსოლუტური რენტა). უფრო ნაყოფიერი მიწები ჩვეულებრივ ზრდის ტიპზე მეტ მოგებას იძლევიან; მოგების ზედმეტი ნაწილი არის რენტა: თუ მიწის ნაკვეთი მასში ჩაურილ კაპიტალის ჩვეულებრივ საზღვრებსაც ვუდარო იძლევა, მაშინ ასეთ უფროსი ნაკვეთი მიწის შემუშავებას თავს ახებენ. როდესაც უგულვებელად უფრო მწირი მიწაც ჩვეულებრივზე მეტ მოგებას იძლევა, მაშინ კიდევ უფრო ნაკლებ ნაყოფიერ, ცარიელ მიწების შემუშავებასაც იწყებენ.

დროთა განმავლობაში, მცხოვრებთა გამრავლების გამო, მატულობს საცხოვრებელ საშუალებათა — მიწის ნაყოფის — მოთხოვნა, და მათი ფასი კიდევ უფრო ჩქარა იზრდება, ვინაიდან ამ სახმარ საგნების უქონლად ცხოვრება ძნელია. მაშინ სულ უფრო მწირ და გამოფიტულ მიწების შემუშავებასაც კიდებენ ხელს; იმ მიწებში კი, რომლებსაც წინათაც ამუშავებდნენ, ახლა მეტ კაპიტალს აბანდებენ და

უფრო კარგათ და გულდასმითაც უვლიან; უგელა ამ მიზეზების გამო რენტაც იზრდება.

ამასთან ერთათ, მატულობს სამუშაო ხელფასიც: იგი განისაზღვრება ცხოვრებისათვის საჭირო საშუალებათა ღირებულებით; ეს საშუალებანი კი—ზირველ ეოფლის, ჰური და ხორცი—რენტის გადაღების გამო, თან-და-თან ძვირდება; ამნაირათ, სამუშაო ხელფასით შეიძლება მეტი ფულის მიცემა დარჩეს საჭირო იმ შემთხვევაშიაც, როდესაც მუშათა მოთხოვნისაგან ანც კი ვითარდებიან.

რენტისა და სამუშაო ხელფასის ზრდა-მატება, რასაკვირველია, ამცირებს მოგებას. როდესაც გაუოფის ღრის ორი მონაწილე მეტ-მეტს იღებს, მაშინ მესამე მონაწილეს, რა თქმა უნდა, საკლები დარჩება. ამასი მდგომარეობის, რიკარდოს აზრით, მოგების ზრდისთვის თან-და-თან დაცემის მიზეზი (მეორე, უფრო არსებით მიზეზს მოგების ზრდისთვის დაამცირებისის—ცვალებად კაპიტალის შედარებით შემცირების—რიკარდო სრულიად ვერ ამჩნევს).

სამუშაო ხელფასის საკითხი რიკარდოს საკლებათ აქვს გამორკვეული, ვინემ რენტისა. როგორც აღამ სმიტი, რიკარდოც სამუშაო ხელფასის შრომის ღირებულებათა სოფლის, მაშინ, როდესაც შრომა თვითონაა საზომი უგელა საქონლების ღირებულებისა და თვით მის ღირებულების ქონა არ შეუძლია: შრომის განსაზღვრულ რაოდენობის ღირებულება შეიძლება იყოს მხოლოდ შრომის იგივე რაოდენობა, და 10 საათის შრომაში 10 საათის შრომის ნაყოფის მიცემა დაგვჭირდებოდა; ამ შემთხვევაში ხომ შეუძლებელი იქნებოდა ზედმეტი ღირებულების არსებობა. ბურჟუაზიულმა კანონმისტებმა, საზოგადოთ, ვერ გამოაკვირეს, თუ რა არის სამუშაო ძალა, რას შეიცავს ეს ცნება; ისინი ვერ მიხვდენ, რომ იუიდება არა შრომა, არამედ **შრომის უბრალო შესაძლებლობა**, მუშის ძალ-ღონე.

რაც შეეხება სამუშაო ხელფასის სიდიდე-რაოდენობას, რიკარდომ მის შესახებ დააწესა საზოგადო კანონი, რომელსაც შემდეგ **რკინის კანონი** უწოდეს და რომლის თანახმათაც სამუშაო ხელფასი, მცირეოდენის ცვლილებებით, ტრიალებს აუცილებელ საცხოვრებელ საშუალებათა ფასის გარშემო. ამ კანონს რიკარდო საფუძვლათ უდებს

მალტუსის სწავლა-მოდგერებს ადამიანის გამრავლებას. ყოველ შემთხვევაში, როდესაც სამუშაო ხელფასი ამ აუცილებელ საშუალებათა ნორმის ზევით იწევს, მუშები უფრო სწრაფათ მრავლდებიან, ვინაიდან ქორწინება-შეუღლება უფრო ხშირათ ხდება, სიკვდილი კი — უფრო იშვიათათ. გაძლიერებული გამრავლება მალე ქმნის მოჭარბებულ მცხოვრებლებს — „მეტ ხალხს“; მუშა-ხელის მიწოდება უფრო ჭარბობს მის მოთხოვნას, და სამუშაო ხელფასიც ეცემა, აუცილებელ საშუალებათა ფასზე დაბლა იწევს. მაშინ სიმშვილი და ავადმყოფობანი ულტის „მეტ ხალხს“ და ისევ მალე ამყარებს თანასწორ ზომიერებას მოთხოვნასა და მიწოდებას შორის.

რიკარდოს-მიერ შემუშავებული სამუშაო ხელფასის კანონი არაა მართალი, როცა ის უარყოფს ხელფასის საერთო და მკვიდრ გადიდებას, რაცა შედეგად მუშების მოთხოვნილებათა გადიდებას, და მისთვის ერთსეულ და სამუდამოთ უცვლელ ნორმას ამყარებს. ვიდრე უფრო არაა მართალი ამ კანონის დაფუძნება მალტუსის მოძღვრებაზე: კაპიტალისტურ სათადარიგო მუშათა არმიის მეტნაკლებობა, ერთის მხრით, და შრომის ბაზარზე მუშების შეკავშირება-შეერთების სისუსტე თუ სიძლიერე — მეორე მხრით, — აი ჩამდვლი ნირობები, რომლებიც სრულიად საზღვრავს სამუშაო ხელფასის სიმადლეს.

რიკარდოს სამეცნიერო ღვაწლს მუშის ხელფასის საკითხში, სხვათა შორის, შეადგენს მისგან იმ ფაქტის აღნუსხვა, რომ მანქანები ხშირათ აუარესებს მშრომელთა მდგომარეობას.

რიკარდოს საერთო შეხედულება ეკონომიკაზე — სტატიკურია, ისე, როგორც ადამ სმიტისა; ურთაერთობათა კაპიტალისტური სისტემა მისთვის უფლათ სრული, ერთათ-ერთი შესაძლებელი ფორმას კატობრიობის მომავალ ცხოვრებისათვის, რაც სრულიად ბუნებრივია ბურჟუაზიულ ეკონომისტისათვის.

ამ ინდივიდუალისტურ ფსიხოლოგიას, რომელიც ნათლათა სწახს ეკონომისტ-კლასიკების სწავლა მოძღვრებებში, საფუძვლათ უდევს ის საზოგადოებრივი ურთიერთობა, რომელსაც „შრომის მოუწეობელი საზოგადოებრივი განაწილება“ ეწოდება და რომელიც ცვლასში, კონკურენციაში და წარმოებდს ანარქიაში იხატება. მაგრამ



კანტალისტური საზოგადოება სხვა-გვარ ურთიერთობასაც აწვდის, — ესაა ის კავშირი მარტივ თანამშრომლობასა და შრომის მოწყობის გზაზე განაწილებას შორის, რომელიც გამოყვებულია თვითაოყუც ცალკე შეურნეობის ფარგლებში და რომელიც აერთებს მის მწარმოებელ წევრებს. ასეთ კავშირის ნიადაგზე იფურჩქნება სულ სხვა — **კოლექტივისტური** ფსიქოლოგია, რომელიც ეგველს უმაღლესი განუვითარებელ ფორმით გამოხატა. **სოციალისტ-უტოპისტების** სწავლა-მოძღვრებებში.

უტოპისტებს მკვეთრ და კონკრეტულ კრიტიკის ქარ-ცეცხლში გაატარეს მათი თანამედროვე საზოგადოებრივი წყობილება. მათ გამოამხეურეს ყოველი მისი უარყოფითი მხარეები და შემდეგ მის ადვანს წამოაყენეს თავისი იდეალები და ვრცელი შრომები, რომელთა ცხოვრებაში განხორციელებას უნდა გაუბღვიერებია მთელი კაცობრიობა.

ზირველ უტოპისტებს უნდა მივითვალოთ საფრანგეთის რევოლუციის მოღვაწე გრაფი ბაბუეი. მან მოაწყო კომუნისტური შეთქმულება, რომელიც სრულის დამარცხებითა და, როგორც ბაბუეის ისე ბევრ მის მიმდევართა დაღუპვით გათავდა.

სისხლის ბრძოლაში დამარცხებული უტოპიურ-სოციალისტური მიმდინარეობა ახალ ფორმას იღებს და მშვიდობიანის ხასიათის ხდება.

**სენსიტივისტების** „ახალ ქრისტიანობაში“ სოციალისტური იდეალი ჯერ კიდევ საკმაოდ ბუნდოვანაა წარმოდგენილი. მას ეკონა, რომ **რელიგია** (სარწმუნოება) იქნება ის ძალა, რომელიც კარდაქმნის ქვეყანას, განამტკიცებს კაცთა შორის სიმბაზს, მოხმობს საზოგადოების დაყოფას, უთანასწორობას და ბრძოლას.

**შარლ ფურიემ** გაცილებით უფრო გარკვეულად და ნათლად გამოხატა თავისი იდეალები. მან მოგვცა სრული ფანტასტიური გამოხატულება მომავალ გონიერ საზოგადოებისა, დაწვრილებით აგვიწერა წარმობისა და განაწილების ნორმალური ორგანიზაცია (ფაქანსტურიები). არ შეიძლება არ აღვნიშნოთ, თუ რა სპინხლათ მბრძანებლობდა მსინდელი დროის გაბატონებული ურთიერთობისი ისეთ გონიერ ადამიანებსედაც კი, როგორც ფურიე იყო. იდეალურ განაწი-

ლების ორგანიზაციაში ფურცი მთელს ნაწარმოებს 1:2 ნაწილათ ყოფს და აქლან უნიშნავს: შრომის—ხუთ ნაწილს, კაპიტალს—4-ს, ნიჭს (ტალანტს)—3-ს. გამოდის საკმაო დიდი ნორმა ზედმეტი ღირებულებისა—1400/0. (ნიჭის, „ტალანტის“ ქირა, ანუ ამ ქირის მომუტეობული ნაწილი მანც, ცხადია, უნდა მიეწეროს ზედმეტ ღირებულებას, რამდენათაც იგი არ გამომდინარეობს ცხოვრებაში მოსახმარს სწორი ნორმალურით თხრონილებათა სიდიდე-სიმაღლისკან, რომელიც დაკავშირებულია ნიჭის („ტალანტის“) საშრომო რელიზაციასთან).

**რობერტ ოუენი**, რომელიც ინგლისის უფრო განვითარებულ ეკონომიურ ურთიერთობათა ხანაში ცხოვრობდა, ვინემ საფრანკეთის უტომისტები, დიდი წინააღმდეგი იყო კერძო მთავისებისა, და საზოგადოებრივ მოწყობილ წარმოებას ემხრობოდა. სხვა უტომისტებივით, ისიც ნათლათ ხატავს თავის იდეალებს, ვინაიდან იმავე თვალსაზრისით ხელმძღვანელობს, — ე. ი. ფიქრობს, რომ იდეების თავის-თავათ შესაძლებს ცხოვრების გარდაქმნას. მაგრამ ის სრულიად თავისუფალია სენ-სიმონის მსგავს რელიგიოზურ მისტიციზმისა და ფურცი თილასოვიურ ფანტაზიებისკან.

უკვლახე ნათლათ ამ ახალი სკოლის უტომისტში იმ საშუალებებს ეტეობა, რომლებითაც ეს სკოლა ფიქრობდა თავის იდეალების განხორციელებას. სენ-სიმონს სარწმუნოების (რელიგიის) ძალის იმუდი ქონდა, ფურცი და რობერტ ოუენი „ამ სოფლის ძლიერთა“ თანაგრძობასა და დანმარებას ელოდენ, მეფიდან დაწეული მსხვილ კაპიტალისტამდე...

ენერგიული ინგლისელი და გამომდილი პრაქტიკა-მრეწველი, რობერტ ოუენი არა ერთხელ შეეცადა საქმით ჩაეყარა საფუძველი თავის იდეების განსხორციელებლათ. ის ფიქრობდა, რომ კომუნისტურ ასოციაციების მოწყობით შესაძლებელი იქნება კაცობრიობის მომხადება უკეთეს წეობილებისათვისათ. ის კერძო, უმთავრესათ თავის საკუთარ, საშუალებებით აარსებდა ასეთ ასოციაციებს, მარა საქმე ფოველთვის წაკებით თავდებოდა.

რობერტ ოუენის ერთი საუკეთესო საისტორიო ღვაწლია კიდევ—მისი აზრი და შესედელება სამუშაო დღის საკითხზე. მან თა-

ვის ფაბრიკაში შემოიღო შემოკლებული სამუშაო დღე და ამით დიდათ შეუწყო ხელი იმ იდეის გავრცელებას, რომ სამუშაო დროს შემცირება აუცილებელია. ის ერთი ჰინრველთაგანი გამოვიდა ამ მხრივ სახელმწიფოებრივი ჩარევის მომხრე და ბელადითი სიტუაციასაც მისი მქადაგებელი და ქმამკი იყო. ამასთან მხურვალე მონაწილეობას იღებდა ვი-იან წილების აკტივაციაში სამუშაო დღის კანონით განსაზღვრის სასარგებლოთ.

ჰინრველათ უტოზისტებმა შეიტანეს ლიტერატურაში იდეა საზოგადოებრივი ფორმების ცვალებადობის შესახებ. ფურეი და იმასე უწინ კიდევ სენ-სიმონის მოწაფე—ბასარი—ნათლათ გვიხატავენ საზოგადოებრივ ფორმების თანდათანობით ცვლას. მაგრამ უტოზისტებს აზრათ არ მოსულათ, რომ თავისი იდეალები ისტორიულ განვითარების მსვლელობასთან დაკავშირებიათ, არ ცდილან იმის დამტკიცებას, რომ საზოგადოებრივ ფორმების განვითარებამ იმათი იდეალები განხორციელებამდე უნდა მიიყვანოს. მათი იდეალები სინამდვილეზე დაშორებული და მოწვევითი იყო.

უტოზისტები მაშინდელ ეკონომიურ მეცნიერებასთან ისე შორს იდგენ, რომ მათი გავლენა ამ მეცნიერებაზე ჰინრველათ ძალიერ მცირე იყო.

მსხვილი მანქანური წარმოების განვითარება უკიდურესათ ამწვავეებს კონკურენციის მოქმედებას და მით აჩქარებს წვრილ ბურჟუაზიის გაქრობას. ეს პროცესი თან-და-თან განსაკუთრებით მწვავე და უღმობელ ხასიათს იღებს, და ამსარიათ არღვევს წვრილ-ბურჟუაზიის წინანდელ მშვიდ-გონიერებატეულ ფსინხლოგიას, რის გამოც იწვევს უკანასკნელის მხრივ ბრძოლას თავის ეკონომიურ არსებობის დასაცველათ. წვრილ-ბურჟუაზიული ელემენტები ცდილობენ არ დაანებონ მისვლილ კაპიტალს წვრილი მწარმოებლების კაპროლუტარება. საზოგადოებრივ ცხოვრების ამ მიმდინარეობის კამოშხატველი იყვენ წვრილ-ბურჟუაზიული ეკონომისტები.

როგორც თვითონ წვრილ-ბურჟუაზიის საშუალო კარდამავალი ალაგი უჭირავს კაპიტალისტურ საზოგადოების უმთავრეს კლასსათ შორის, აგრეთვე წვრილ-ბურჟუაზიულ სკოლის ეკონომიური შეხე-

დუღეებანი სამუადო ადგილს იჭერენ ქველსა და ახალ პოლიტიკურ კონომიებს შორის.

**სისმონდი** მსხვილი კაპიტალისტური მრეწველობის დაუძინებელი მტერი იყო. ის ვეკლა სხვა კონომისტებზე მეტათ იკვლევდა და ხაზს უსვამდა მანქანათა შემოღების ვეკლას ცუდ შედეგებს. სისმონდის იდეალი იყო — წარმოების წვრილი ფორმა. ვინაიდან თავისუფალი კონკურენცია იწვევდა მსხვილი მრეწველობისა და მანქანების გამარჯვებას და შეუბრალებლათ ახადგურებდა წვრილებს, სისმონდი თავკამდებითა ებრძოდა თავისუფალ კონკურენციას და დაჟინებით მოითხოვდა ამ საქმეში სახელმწიფოს ჩარევას. რაში უნდა გამხატულიყო ეს ჩარევა, იგი ნათლათ არ ამბობდა. სისმონდის ეს შეხედულება — იდეა წვრილი წარმოების დანშარებისა მსხვილის წინააღმდეგ ბრძოლაში — არა თუ მხოლოდ უტოპიური იყო (რადგან მისი განხორციელება უკვე აღარ შეიძლებოდა), არამედ აგრეთვე რეაქციონურიც (მსხვილი წარმოების განვითარების შესერება და შეუერხება საზოგადოების განვითარების შეუერხებაც იქნებოდა).

ისტორიულათ საკმაოთ დიდათ საინტერესოა სისმონდის შეხედულება სამრეწველო კრიზისების შესახებ: მისი აზრით, კრიზისი წარმოებისა და ხმარების შორის შეუერებლობის, უთანასწორობის შედეგია. ეს შეუერებლობა კი წარმოსდგება მსხვილ მრეწველობისაგან, რომელიც, ერთის მხრით, უზომოთა აფართოებს წარმოებას, მეორეს მხრით კი — ამცირებს და ასუსტებს მცხოვრებთა მასისს სასუიდელო საშუალებებს იმით, რომ ამარცხებს და ახადგურებს თავისი ძლიერ კონკურენციითა წვრილ მწარმოებლებს და მუშების ადვანს მანქანების ამუშავებს. კრიზისების უფრო დრმა მიზეზს — საზოგადოებრივ წარმოების მოუწესრიგებლობას — სისმონდი სრულიად ვერ ამხნევს.

**პრუდონიც**, ისე, როგორც სისმონდი, საზოგადოებრივ წვრილ-ბურჟუასიულ ავალსაზრისით უერებს მეურნეობას. იმავე დრას, — როგორც ავტორი ვრცელ და რთულ გეგმებისა, რომელთა მიზანიც იყო საზოგადოებრივ ურთიერათობის გარდაქმნა ათანასწორობის პრინციპის თანახმათ, — იგი ძველ ფრანგ-უტოპისტების შეხედულება-მოდერნობათა განმტკრობათა უნდა ჩათვალოს (ამ უკანასკნელ-

თავან ზრუდონი მხოლოდ იმით განიხიება, რომ იგი, „ძმობის“ მაგიერ, „ურთიერთ დახმარებას“, ცვლის პრინციპს აუქებდა). ზრუდონის უტოპიური გეგმები გარკუნობით ძლიერ გარკვეული და თითქმის ზრატტიკულიც არის. გარდა იმისა, რომ ავტორი ცდილობს წვრილი წარმოების ხსნას დაღუპვისაგან, იმავე დროს მიზნათ ისახავს მცხოვრებთა გაზრდილებულ ხაზის დაუბრუნის მისი ძველი ეკონომიური დამოუკიდებლობა.

ზრუდონი ფიქრობდა, რომ მუშათა კლასის ეკონომიური დამოკიდებულების მთავარი მიზეზი ცვლისა და კრედიტის ახლანდელ ორგანიზაციას იმადებაო. მწარმოებელი იძულებულია თავის საქონლისათვის მუდამ ბაზარი ეძიოს და ხშირათ დიდი ხნობითაც უცდის საქონლის გასაღებას; ამიტომ წვრილი მწარმოებლები ვერ უძლებენ კონკურენციას და ადვილათ კარგავენ წარმოების საშუალებებს; და ვინაჲც ეს, ერთიკლაც არის, დაემართება, მისთვის დღევანდელ საზოგადოებაში აღარ არსებობს არავითარი გზა, რომ ისევ ფეხზე წამოადგეს და დამოუკიდებელი წარმოება განაგრძოს: კრედიტი არსებობს მხოლოდ შეძლებულთათვის. მაშასადამე, ცვლისა და კრედიტის საქმე ისეთიანათ უნდა მოეწყოს, რომ, ერთის მხრით, წვრილმწარმოებელს უფლებათვის შეეძლოს დაზარდებულ საქონლის დაგირავებით საკმაო სესხის მიღება, რომ ამით საქონლის გასაღების დაგვიანებამ მისი საქმეები იმდენათ ვეღარ დაანბინოს; მეორეს მხრით— რომ შესაფერათ მოწობილ უზრუნველ სესხის შემწობით თვითოეულ მუშას შეეძლოს მიეცეს დამოუკიდებელი წარმოება დაეწყოს, მისი უფლებანი ზატარა კაპიტალისტები შეიქნებინოს და თან-და-თან ამ ქვეყნით ინტერესთა ჰემონია დაზარდება: ამ მიზნით უნდა დაარსდეს სახალხო ბანკი, რომელიც თვითოეულ მწარმოებელს მისცემს მის საქონელში შესაფერი დირებულების მოწმობას. ასეთ მოწმობებს ბანკის მონაწილენი (წევრები) ისე მიიღებენ, როგორც ფულს. ამ ზირობებში წვრილ სამრეწველო დაწესებულებათა გასამართავათ საკმაო კაპიტალის უქონლობა ხელის შემშლელი გარემოება აღარ იქნება. შემდეგ ბანკის გაძლიერებული, გადიდებული შეძლება გაუხსნის

მუქთა კრედიტს მუშებსაც, რომლებიც მოისურვებენ დამოუკიდებლათ საქმის დაწეობას.

ეს გეგმები ზრუდონმა მობინდომა ცხოვრებაში განხორციელების, მაგრამ მისი ცდა სრულის დამარცხებით გათავდა.

ზრუდონის უტოპიზმის დედა-აზრი იმაში მდგომარეობს, რომ იგი ცდილობს ეკონომიური წინააღმდეგობანი მხოლოდ ცვლისა და კრედიტის ორგანიზაციის შემწეობით მოსწოს, მაშინ, როდესაც ეს წინააღმდეგობანი გამომდინარეობს მთელი წარმოების მოუწყობლობისგან. მაგალითათ, „ზედმეტის“ დამზადება და კრიზისები ზრუდონის პროექტების განხორციელებით სრულიადაც არ მოისპობოდა. გარდა ამისა, თვითონ ისტორიამაც დაჭკმო და დამარცხება უინსა-ეტეველა წილათ ყოველსავე ცდას, რომელსაც მიზნათ ქონდა წვრილი წარმოების დამარცხება მსხვილ წარმოებასთან ბრძოლაში.

ზრუდონის ამგვარ შესედულებას კარგა დიდ ხანს ფარაყ კასა-ვალი ქონდა საფრანგეთის მუშებში. ეს იმით აისისნება, რომ საფრანგეთი, მომეტებულ ნაწილათ, წერილ-ბურჟუაზიულ ფისიოლოგიის ქვეყანაა. ყველაზე უფრო მრავალ-რიცხვოვანი კლასი ამ ქვეყანაში მიწის წვრილ მესაკუთრეთა კლასია (ამათი რიცხვი საფრანგეთში დღესაც რამდენიმე მილიონია), რომელსაც აზროვნებაც, რასაკვირველია, უთუთ წვრილ-ბურჟუაზიული აქვს. ამიტომ კასაკვირველი არაა, რომ მუშებმაც, რომლებიც წვრილ-ბურჟუაზიის წრიდან გამოვიდენ, დიდხანს შეინარუნეს მისი შესედულებანი და მისწრაფებანი.

რამდენათაც უფრო აშკარათ შეეჭახება ცხოვრებაში ერთმანეთს სხვა-დასხვა საზოგადოებრივ კლასთა და ჯგუფთა პრაქტიკული ინტერესები, იმდენათ უფრო კარგველათ ჩნდებიან საურთიერთო ბრძოლის დროს კლასობრივი და ჯგუფური იდეოლოგიებიც. დროთა მიმდინარებაში ეკონომისტთა კლასიკური სკოლა, რომელიც ინგლისის განვითარებულ სავაჭრო და სამრეწველო კაპიტალის ატმოსფერაში წარმოიშვა, საუკედურს იმსახურებს როგორც თვითონ ინგლისის, ისე სხვა ქვეყნების მსხვილ-ბურჟუაზიულ კლასების იდეოლოგიებისა-გან. მაგალითად, ჰერის კანონებისთვის ბრძოლის დროს, ლენდლორდების მხარეზე მდგომ ეკონომისტებმა სისტემა კრიტიკაში გაატა-

რეს თავისუფალ კონკურენციის დოქტრინა და ბევრ შემთხვევაში მშვენიერთადაც აღნუსხეს მისი სესტი მხარეები. თითქმის ინგლისზე ნაკლებ განვითარებულ ქვეყნების სამრეწველო კაპიტალისთვისაც ბევრის მხრით არ იყო შესაფერი კლასიკური სკოლის მოძღვრება.

ახლანდელ საუკუნის დასაწყისში გერმანიის მოზარდ კაპიტალიზმისთვის ძლიერ ძნელი ასატანი იყო ინგლისის განვითარებული წარმოების კონკურენცია. თავისუფალი ვაჭრობა გერმანიის მრეწველობის პროგრესისთვის ნამდვილი დაბრკოლება გახდა. დაიბადა მოთხოვნილება გერმანულ კაპიტალისტების მოქმედებისთვის შესაფერ, ხელის შეშუბობ ზირობების შექმნისა.

**ლისტმა** ამ მიზნის გასასხორციელებლათ მიუთითა ძველ მერკანტილისტების ნაცად საშუალებებზე— პროტექციონიზმის დაწესებასა და დამოყნის მალად ბაჟებზე. ამის გამო ლისტს ხშირათ ბრძოლაჲ კი უხდებოდა ბურჟუაზიულ-ლიბერალურ ზოლიტიკურ ეკონომიკისთან, რომელსაც სკამათ ბევრი მიმდევრები უფდა გერმანიაში. უმეტეს ნაწილათ ესენი იყვენ სვაჭრო კაპიტალის ინტერესების წარმომადგენლები, რომლებბისთვისაც ვაჭრობის თავისუფლება, უმრავლეს შემთხვევაში, სასურველი იყო.

ლისტის ძირითადი დებულება შემდეგი იყო: „ეკონომიურ ზოლიტიკის მიზანი უნდა იყოს სრული, უოველმხრივი განვითარება ქვეყნის საწარმოო ძალებისა“. ამ დებულებიდან ის დასკვნა გამოჰყავთ, რომ როცა მხარეში იფურქნება დამმუშავებელი მრეწველობა და მის განვითარებას კი უცხოეთის კონკურენცია ვნებს, ხელს უშლის, მაშინ აუცილებელია თავის კაპიტალისტების დაცვა ამ უთანასწორო ბრძოლისაგან, — დაცვა მალადი ბაჟების დაწესებით. ერთის ან ორის თაობისთვის ეს მართლაც საზარალო იქნება — ისინი იძულებული იქნებიან ძვირათ იეიდონ შინური ცუდი და უფარგისი ნაწარმოები, უცხოელების კარგ და იათ საქონლის ნაცვლათ. მაგრამ, სამაგიერათ, შემდეგი თაობა ისარკებლებს განვითარებულის მრეწველობის შედეგებით. ბაჟები თა-და-თან უნდა კლებულობდეს, რომ შინური კაპიტალისტები არ ქაჩრდენ არსებულ დაბალ ტუნხიკას, და იმის განვითარებაზედაც იზრუნონ; როდესაც კი შინური კაპიტა-

ლისტები ფებს მოიმაკრებენ იმდენათ, რომ შექცებათ კონკურენცია გაუწიონ უცხოელ კაპიტალისტებს, მაშინ მთარგმნობა სრულიათ უნდა მოისპოს და თავისი ალაგი დაუთმოს თავისუფალ ვაჭრობას.

ამაირათ, ლისტის თავისუფალ კონკურენციის მიმდევარ სკოლასთან ბრძოლაში იძულებულია რამდენიმეთ მაინც **ისტორიული თვალსაზრისი** იხმაროს, **განვითარების თვალსაზრისით** იხელმძღვანელოს.

რამდენათაც მეტათ ფართობებოდა ბურჟუაზიულ ეკონომიურ მეცნიერების ფარგლები და ინგლისის კაპიტალიზმის სხვაგვარ სცადებოდა, რამდენათაც იცვლებოდა განვითარების პრცესში სხვა-დასხვა მხარეების, და მათ შორის ინგლისის, ფაქტიური ურთიერთობანი, იმდენათ უფრო მეტათ უძნელებოდათ ბურჟუაზიულ ეკონომისტებს ძველ, სტატიკურ თვალსაზრისზე შეჩენა: თვითონ ცნობრება აიძულებდა მათ რამდენიმეთ მაინც მიეღოთ განვითარების იდეა.

ინგლისში მე-30 წლებში, ხოლო გერმანიაში კი მე-40 წლებში აღმოჩინდა „ისტორიული“ სკოლა ბურჟუაზიულ პოლიტიკურ ეკონომიას. ევვლასზე უფრო ძლიერ განვითარდა ის გერმანიაში. მისი გამოჩენილი წარმომადგენლები იყვნენ იქ როშერი, კინსი და ჭილდენბრანტი.

ეს ეკონომისტები ძველ მოძღვრებათა კრიტიკის დროს მაშინდელ გერმანულ კაპიტალის ინტერესთა თვალსაზრისით ხელმძღვანელობდენ და ამიტომ აღარ იცავდენ იმ აზრს, რომ ვითომ შექცებულა თავისუფალ კონკურენციის დროს ინტერესთა სრული ჰარმონიის დამარება, მაგრამ ამტკიცებდენ, რომ საკმარისია სრულ ლიბერალურ წყობილების შემოღება, რომ წარმოებაც განვითარდეს და განაწილებაც ნამდვილათ სამართლიანი იქნეს. განვითარების იდეის ეკონომიკაში გამოყენების შესახებ ამ სკოლამ მეტის-მეტე ზომიერება გამოიჩინა. აი, ის ძირითადი დებულებანი, რომლებსაც ეს სკოლა იცავდა მეცნიერებაში.

ეკონომიური წყობილება უცვლელი არაა; მას შეუძლიან განვითარება. ამიტომ ის უნდა შევიწავლოთ ისტორიულათ, და არა მარტო სტატიკურათ, — მის ცვლილების პრცესში და არა მარტო იმ



სახით, რა სახითაც ის დღეს არსებობს, ან როგორც განუყენებულათ ქიზენება ეკონომისტს. მუთლადი პოლიტიკურ ეკონომიისა უნდა იყოს ინდუქტიური, უმთავრესათ — სტატისტიკური. ნაციონალური მეურნეობის შესწავლის დროს იგი ისე უნდა მივიწინიოთ და განვიხილოთ, როგორც ერთი მთელი, და არა როგორც უბრალო ჯამი კერძო მეურნეობათა. ამიტომ შეუსაბამოა, კერძო მეურნეობათა შესწავლისგან მიღებული დასკვნები ნაციონალურ მეურნეობის შესწავლაში გამოვიყენოთ, როგორც ამას სხადიან ადამ სმიტი, რიკარდო და სხვები. შემდეგ ეკონომიური გამოკვლევის დროს მხედველობაში უნდა მივიდოთ ხალხის მეურნეობის დამოკიდებულება საზოგადოებრივ ცხოვრების სხვა მხარეებისაგან, — პოლიტიკისა, ჩვეულებისა, კანონებზე დამოკიდებულებას და სხვ.; აგრეთვე უნდა დავუმოთ ძველი ეკონომისტების შეხედულება, რომელიც ამბობს, რომ ადამიანი თავის ეკონომიურ მოქმედებაში მხოლოდ თავისი ზირადი ინტერესით ხელმძღვანელობს. აქ შეხედულებაში მისაღებას ბევრი სხვა მამოძრავებელი მიზეზებიც, მაგ., ზნეობრივი გრძობა და სხვ.

ეს შეხედულებანი სრულიათაც არ წარმოადგენს ევულაფერში წინმსწავლადობას, რიკარდო-სმიტის კლასიკურ სკოლასთან შედარებით. მაგ., იმის აღიარება, რომ მცველელ მეურნეობაში თვითოეულ მრეწველს, ეკონომიის გარდა, ზნეობრივი გრძობებიც ამოძრავებს, — ეს მხოლოდ გაძნელება ანალიზისა და მეტი არაფერი: სამდვილათ ვიწმინდა ალტრუისტულ გრძობებს, მაგალითათ, ალაგი არა აქვს მცველელ წარმოებაში: იგი შებორკილია და მხოლოდ განსაკუთრებულ შემთხვევებში თუ იჩენს თავს. ზირად-ეკონომიურ გრძობებს და მისწრაფებებს ვი უნდა მივმართოთ მხოლოდ მისი ძლიერ ახლო მონათესავე სოციალურ-ეგონისტური, ანუ კლასობრივი, გრძობანი და მისწრაფებანი, რომლებიც მართლაც ნათლად და გარკვევით მოქმედებენ ეკონომიურ ცხოვრებაში და დიდი მნიშვნელობაც აქვთ მის განვითარებაში.

„ისტორიულ“ სკოლასზე გაცილებით უფრო მეტის თანდათანობითა და სისრულით სარკებლობდა ისტორიულ თვალსაზრისით როდბერტუს-იოგენოვი.

მდიდარი ჰრუსიელი მუშაბუნე, ერთ დროს მინისტრთა ნამუდ-  
ფი, როდბერტუსი არსებითათ თავის დროის ნემეც-აგარაიების იდე-  
ოლოგი იყო. ამას სრულიად არ ეწინააღმდეგება თავისებური ელოფ-  
რი ეკონომიურ რადიკალიზმისა, რომელიც ძლიერ ეტუება როდბერ-  
ტუსის თხზულებებს. გერმანიის ცხოვრებაში ჯერ კიდევ ნახევრათ  
ფეოდალურ მიწათმფლობელებისა და კაპიტალისტების ინტერესთა  
შორის მკათიოთ გამჩენილ წინააღმდეგობას ადვილათ შეეძლო კა-  
პიტალისტურ ურთიერთობათა სსტიკი კრიტიკის სურვილი ადობრა  
პირველ ჯგუფის იდეურ წარმომადგენელში; ასეთი კრიტიკისათვის  
დაცვა მუშათა ინტერესებისა, რომელსაც აგარაიების ინტერესებთან  
ჯერ კიდევ აშკარა წინააღმდეგობა არ ემჩნეოდა, ძლიერ გამოსადეგ  
მსსლას იძლეოდა; ამასთან, ისიც უნდა ფოტავთ, რომ როდბერტუსის  
რადიკალიზმი მიწერლობაში თითქმის სრულიად არ ეტუება მის ჰრქ-  
ტიკულ სამოქმედო ჰრგვამას...

ეკონომიურ ურთიერთობათა ანალიზში როდბერტუსი ერთიანთ  
რიკარდოს „საშრომო ღირებულებების“ თეორიასუა დაურდნობილი.  
განსაკუთრებით საურადადებო ისტორიული მიიშვნელობა აქვს როდ-  
ბერტუსის თეორიას ნაციონალურ შემოსავლის სხვა-და-სხვა საზოგა-  
დებრივ კლასთა შორის განაწილების შესახებ.

როდბერტუსის აზრით, ნაციონალური შემოსავალი იყოფა სა-  
მუშაო ხელფასათ და „საერთოთ რენტათ“ (ე. ი. ზედმეტ ნაწარ-  
მებათ). როდბერტუსიც, რიკარდოს მსგავსათ, ადიარებს, რომ სა-  
მუშაო ხელფასი განისაზღვრება მუშისთვის აუცილებელ საცხოვრე-  
ბელ საშუალებათა ღირებულებითათ, მაგრამ, როდესაც ფაქტებს იგე-  
ლეეს, იგი სულ სხვა დასკვნამდე მიდის სამუშაო ხელფასის შესახებ,  
ვინემ რიკარდო.

რიკარდო ისე, როგორც მალტუსი, ფიქრობდა, რომ განვითა-  
რების მსვლელობასთან ერთათ, სამიწათმოქმედო შრომის ნაყოფიე-  
რება თან-და-თან კლებულობსო, და აქედან ის დასკვნა გამოჭეუვდა,  
რომ აუცილებლათ საჭიროა იფულებრივი სამუშაო ხელფასის შესაიე-  
ტი ზრდა-მატებაო. მუშის ღირებულება და აქედან იმ საცხოვრებელ  
საშუალებათა ფასებიც, რომლებსაც შეურნეობა ამზადებს, უეჭვკლათ

უნდა გადადეს, უნდა გაიზარდოს. როდებრტუსი კი წინანდელ დაკვირვებებს და მის თანამედროვე აგრონომიულ მეცნიერებას უარდობა და ამტიციებს რომ ასეთი შესუდულება შემცდარია: შრომის ნაყოფიერება არც შეურნებაში ეცემა, — ზირიქით, მატულობს ისე, როგორც დამშუშავებულ მკეწველობაში, თუმა იმდენათ სწრაფათ კი არა, როგორც უკანასკნელში. აქედან სამუშაო ძალის დირებულება მუდამ ეცემა, მცირდება. ამნაირათ, მუშათა კლასის წილი მთელ ნაციონალურ შემოსავალში თან-და-თან მცირდება ტუქსნიკურ პროგრესის ზრდის გამო, „რენტა“ კი იზრდება; განაწილებაში უთანასწორობა ძლიერდება.

განაწილების უთანასწორობის კადიდებაში როდებრტუსი ხუდავს კაპიტალისტური სისტემის ძირითად უკუდმართობას დაეველა დანარჩენ მისს უკუდმართობათა წყაროს. სწორეთ ასეთი აზრი უძვეს საფუძვლათ მის კრიზისების თეორიას, რომელიც ძლიერ ახლო დგას სისმონდის თეორიასთან. წარმების მუდმივი ზრდა და მასთან ერთათ სამუშაო ხელუასის შედარებით დაკლება იქამდე მიტყვივანს, რომ დირდევვა ბაზარზე თანასწორობა საქონლის მიწოდებასა და ერის (ნაციის) შეიდველ ძალებს შორის: ბაზარზე საქონელი გაცილებით იმაზე მეტი გამაქვთ, ვინემ ეიდვა შეუძლია ერს (ნაციას), რომლის მთავარი მხმარებელიც — მუშათა კლასია. მაშინ იწეება კრიზისი. ამნაირათ, როდებრტუსს, ისე, როგორც სისმონდს, ვერ მიუენია ზედმეტის დამზადების ძირითად მიზეზისათვის — შრომის საზოგადოებრივ დაყოფის მოუწესრიგებლობისათვის, და მისკან დამოკიდებულ, კერძო მიზეზებზე ზერდება, მაშინ, როდესაც ამ მიზეზების სრული მოსხობაც კი ვერ შეუძლიადა ხელს ზედმეტის დამზადებას, სანამ ცვლა და კონკურენცია ისევ ძველებურათ უცვლელი დარჩება.

მიწის რენტის შესახებ როდებრტუსი შემდეგის აზრისა იეთ. მიწათმომქმედებაში ცვალებადი კაპიტალი, შედარებით, მეტია, ვინემ მრეწველობის სხვა დარგებში, და, მაშასადამე, ზედმეტი დირებულებაც მეტია: აი, ეს ზედმეტი დირებულება ხდება მიწის რენტათ. ეს შესუდულება საშრომო დირებულების თეორიის გაუტკობრობაზე დამყარებელი: კაპიტალიზმის ხანაში ცალკე საქონლების უა-

სები, და ამ რიცხვში ჰურის ფასებიც, **პირდაპირ** მათი სპირიტო-  
ლიკებულებითა არ ისაზღვრება, და მიწის რენტაც რომ არ ეოფი-  
ფილიყო, ჰურის წარმოება, მიუხედავად დიდი ზედმეტი ღირებუ-  
ლებისა, კონკურენციის კანონების თანახმად მანც მხოლოდ ჩვეუ-  
ლებრივ მოკებას მოკვეცმდა.

როდებრტუსის შესანიშნავი მეცნიერული დღვაწლია — მისი შე-  
ხედულებანი საზოგადოებრივ ფორმათა ისტორიულად განვითარების  
შესახებ. მის შრომებს რამდენიმეთ ბუნდოვანი ისტორიულ-ფილოსო-  
ფიური შეხედულება უდევს საფუძვლად. ხანდისხან როდებრტუსი თითქ-  
მის მხათაა აღიარებს, რომ უფლებრივი ურთიერთობანი ექვემდებარ-  
ება სწარმოვო ურთიერთობებს, მაგ., „უფლებრივი იდეა და კონტო-  
მიური აუცილებლობა რომ ძველთაგანვე ხელი-ხელს ჩაკიდებული ვითარ-  
ებოდეს“, მაგრამ, უმეტეს შემთხვევაში, ის სულ წინააღმდეგ იქ-  
ცევა და საზოგადოებრივ კონტომიურ განვითარებას ხსნის უფლებრივ  
იდეის განვითარებით. თავის შრომაში, რომელშიც გარკვეულია წმინ-  
და მონობიდან — კალხატზე გადასვლა, როდებრტუსი უფრო ჰირ-  
ველის თვალსაზრისით ხელმძღვანელობს, როცა ამბობს, რომ ეს  
გადასვლა მიწათმოქმედებაში ტენიციის განვითარებას მოჰყვას შედეგა-  
თო. როდებრტუსი იმასაც ამბობდა, რომ თვითონ მონობის არსებო-  
ბა თხოვლობს ადამიანის შრომის რამდენიმეთ განვითარება-განაყო-  
ფიერებასო, და რომ ეს განაყოფიერება შესაძლებელია მხოლოდ მი-  
წათმოქმედ ხალხშიო.

კაცობრიობის განვითარების ჰროციის როდებრტუსს შემდეგ-ნაირათ  
აქვს წარმოდგენილი. მონობის ხანაში, რომელიც განვითარების ჰირ-  
ველ სტადიას (საფეხურს) წარმოადგენს, არა თუ იარაღები და მასა-  
ლები, არამედ აფიოა მუშაც კერძო საკუთრებას შეადგენს. საქირაო  
შრომის ხანაში, რომელიც მეორე საფეხურია, მუშა უგვე ადარაა არც  
კერძო საკუთრება და არც კაპიტალი. მაგრამ მას არ მოეზოვება კა-  
პიტალი, არ შეუძლიან დამოუკიდებელ მრეწველ-მწარმოებელათ გან-  
დეს, და ამიტომ იგი ფაქტიურათ თავისუფალი არაა. ამნაირათ, სა-  
ქირაო შრომა, როდებრტუსის აზრით, არის მხოლოდ ახალი, ცოტა-  
თი შემსუბუქებული ფორმა მონობისა. მესამე საფეხური, როგორც

როდებრტუსი ახსიათუის, შეიტავს იმ საზოგადოებრივ მდგომარეობას, როდესაც უველა საწარმოვო საშუალებანი კოლექტიურ, საზოგადოებრივ საკუთრებათ შეიქნება და როდესაც მწარმოებლები ერთხელ და სამუდამოთ განთავისუფლებიან უოველგვარ მატერიალურ დამოკიდებულებისაგან. ამ საფეხურში გადასვლა, როდებრტუსის აზრით, ხელა და თან-და-თანობით ხდება, და დაკვირგვინდება ცოტათ თუ ბევრათ შორეულ მომავალში, — ასე ხუთასიოდე წლის შემდეგ; ის ძალა, რომელმაც ეს ნაბიჯი უნდა განახორციელოს, როდებრტუსის აზრით, არის სახელმწიფო, — ესაა ნიშნობლივი თვისება როდებრტუსის მსოფლმხედველობისა, რომლითაც ის მკათათ განინჩქვას მეცნიერულ სოციალისტებისაგან, რომლებიც ასეთ ძალას მხოლოდ და მარტო მუშათა მოძრაობაში ხედავენ.

გარდა საერთო თეორეტიულ მოსაზრებათა, როდებრტუსი რეფორმების პრაქტიკულ პრეგრამასაც იძლევა მახლოელ მომავლისათვის. ერთის მხრით ჩომიერების სუელია, და, მეორეს მხრით — სახელმწიფოს უფლათ შემსლებლობისადმი ღრმა რწმენით გამსჭვალული, მისი პრეგრამა, იმავე დროს, უგადურესო უტოპისტურია. ამ პრეგრამის დედა-აზრი მდგომარეობს შემდეგში. ვინაიდან უველა სოციალურ უბედურებათ ძირითადი მიზეზი — ნაციონალურ შემოსავალში მუშათა კლასის წილის მუდმივი კლებაა, ამიტომ სახელმწიფო ვალდებულია წინააღმდეგობა გაუწიოს ამ დაკლებას. მან კანონით უნდა განსაზღვროს, თუ დამზადეული საქონლის ღირებულების რამდენი ხაწილი უნდა მიეცეს მუშას, რამდენი კაპიტალის პატრონს და რამდენი მიწის-მფლობელს. (ამასთან ზარალში არც აკრარეები (მუშამუღენი) დარჩებოდენ, ვინაიდან თავიდან აიშორებდენ სამიწათმქედო რენტის შემცირებას ნაციონალურ შემოსავლთან შედარებით, რომელიც ხშიარი იყო იმ ხანებში). ამ გეგმის განსახორციელებლათ სახელმწიფომ სისწორით უნდა განსაზღვროს თვითათეულ საწარმოების საშრომთ ღირებულება და თვალეური ადევროს ამ ღირებულების ცვლილებებს. ძნელი წარმოსადგენი არაა, თუ რა საშინელი ძნელი და სახიფათოა სახელმწიფოსთვის ასეთი პრაქტიკის ცხვრებაში გატარება.

როდებრტუსის შეხედულებათა რამდენათმე წინააღმდეგი აზრე-

ბი გამოხატვა ამერიკელმა ეკონომისტმა ჰენრი ჯორჯმა. შეერთებულ შტატების სწრაფთა განვითარებულ სამრეწველო კაპიტალის იდეოლოგი ჰენრი ჯორჯი ბევრში ხელ-ასლა თიზიოკრატიების მოძღვრებას უბრუნდება; როგორც თიზიოკრატები ებრძოდნენ უმადლეს მიწათმფლობელთა კლასის პრივილეგიებს, ისე ჰენრი ჯორჯიც იბრძვის მიწის რენტისა და, საზოგადოთ, კერძო მიწათმფლობელობის წინააღმდეგ. მაგრამ ჯორჯის პრაქტიკული პროგრამა კაცობრივით უფრო რადიკალურია, ვიდრე თიზიოკრატიების პროგრამა: იგი მოითხოვს არა „ერთათ-ერთ მიწის ბაჟის“ დაწესებას, არამედ მთელი მიწის ნაციონალურ საკუთრებათ აღიარებას—მიწის „ნაციონალიზაციას“. თეორეტიკული დებულებანი ჰენრი ჯორჯისა ძლიერა ჰგავს თიზიოკრატების დებულებას; ასე მაგ., ჯორჯი კაპიტალის პროცენტს მიწის ნაყოფიერებით ხსნის. ამერიკისა და განსაკუთრებით ინგლისის ბურჟუაზიულ კლასებში ჯორჯის სწავლა-მოძღვრებამ მრავალი მომხრეები მოიზოვა. ბურჟუაზიულ სახელმწიფოში მიწის ნაციონალიზაცია მეტის-მეტათ გაზრდიდა მისხვილ ბურჟუაზიის ძალას, როგორც ეკონომიურს—მიწათმფლობელთაგან კაპიტალისტების უფლებების მოზოებით,—ისე პოლიტიკურსაც—ბურჟუაზიისთან აგრძობების პოლიტიკურ მეტაქეობის მოზოებით.

როდესაც ძველმა პოლიტიკურმა ეკონომიამ ხელი აიღო ბურჟუაზიის ინტერესების სამსახურზე, იმ ბურჟუაზიისა, რომლის იდეოლოგიებმაც ამ მეცნიერებას საძირკველი ჩუუარეს, მაშინ აღნიშნულ მეცნიერებას გამოეყო ცალკე შტო, რომლის ნიშნობლივი თვისებაც სწორეთა ამ ინტერესებისადმი სამსახური შეიქნა.

მეცნიერების გაუადვილები მოთხოვნილება წარმოადგა მხოლოდ მე-XIX საუკუნეში. იმ ეკონომისტებმა, რომლებიც შეჩვეული იყვნენ წინანდელ ეკონომისტებისაგან აღმოჩენილ უცვლადობელ, მუდმივ კანონებსზე დაუდნობას, იგრძნეს, რომ ეს კანონები იცვლიან თავის ხასიათსა და აღმისის კანებაზე ძველებურათ გავლენას ვეღარ მოახდენენ. ძველ ეკონომიურ კანონების გარდაუვალობა და უცვლადობლობა გაზუნდა, დამტკიცდა, რომ ეს კანონები—მხოლოდ განვითარების განსახდვრულ საუკუნურის კანონებია, და როგორც ამ საუკუნურის კანონ-

ნები—ერთი-მეორის წინააღმდეგით. მაშინ დადგა ხანა ვულგარული ეკონომისტებისა. მათ ხელში შეტანიერება თავის-თავის სრულ წინააღმდეგობათ გადაიქცა. შოფიფიანთ ამის რამდენიმე მაგალითი.

შეტტი— რიკარდოს თეორია შრომის ღირებულებისა გვასწავლის, რომ საქონლის ღირებულება ისაზღვრება მასზე დასარჩულ შრომის რაოდენობით. აქედან ინგლისელმა უტობისტებმა ის დასკვნა გამოიყვანეს, რომ შრომის ხელფასი უნდა იყოს მთელი ნაწარმოების ღირებულება. (ეს შეცდომაა, რომელიც შრომისა და სამუშაო ძალის ერთმანეთში არევისაგან წარმოსდგება: მუშა უიღის ნამდვილათ არა თავის შრომას, არამედ სამუშაო ძალას, და ამიტომაც, საქონლის ღირებულების კანონის თანახმად, კაპიტალისტურ წყობილებაში იღებს სწორეთ ამ სამუშაო ძალის ღირებულებას, და არა თავის შრომის ნაწარმოების ღირებულებას). ამ დასკვნის გაბათილება ვერ შესძლეს ვულგარულმა აზოლოგებებმა, რომლებსაც არ ესმოდათ, რომ შრომა და სამუშაო ძალა ერთი და იგივე არაა. მაშინ მათ დაიწყეს თვით შრომის ღირებულების თეორიის უარყოფა.

როდესაც ინგლისში, 12-საათიან სამუშაო დღის კანონმდებლობით დამტკიცების შემდეგ, საზოგადოებრივ-ეკონომიურმა განვითარებამ ხელ-ასლა მორიგ საკითხათ წამოაყენა სამუშაო დღის კიდევ უფრო შემოკლება, კაპიტალისტების უმრავლესობა ამბობდა, —თუ ეს კანონი გავიდა, ჩვენი ინტერესები დაინაცრება. „მეცნიერებამ“, ზოლოტიკურ ეკონომიის პროფესორ ბ-ნ სენიორის პირით, მაშინვე დაიწყო მტკიცება, რომ მთელ მოგებას სამუშაო დღის უკანასკნელი—მეთორმეტე საათი ქმნის.

სენიორი სულ უბრალოთ, მარტბვად მსჯელობდა. ვთქვათ, რომ ის ტილო, რომელსაც მუშა 12 საათის განმავლობაში ქსოვს, ღირს 7 მ. 20 კ., მაშასადამე, საათში ის ამზადებს სამი აბაზის ტილოს. მაგრამ კაპიტალისტმა ძაფსა და იარაღებსე დასარჯა 6 მან. და მუშის ხელფასათ გაიღო სამი აბაზი; მოგებაა მთლად სამი აბაზი. ამჟამად, რომ ეს მოგება შეუქმნია უკანასკნელ—მეთორმეტე—საათს, და თუ მას მოგსზობთ, მაშინ ფაბრიკანტს მოსაკები აღარ დარჩება.

ამ ბურჟუაზიის აზოლოგებმა სრულად უეურადღებოთ დასტო-

ვა ის ფაქტი, რომ მუშის-მიერ ახლათ შექმნილი ღირებულება უდრის არა 7 მან. 20 კაპ., არამედ მხოლოდ 1 მ. 20 კ., იმიტომ, რომ 6 მანათი იარაღებისა და სასაღების ღირებულებაა, რომელიც, როგორც შეზადგენელი ნაწილი, შედის საქონლის—ტილოს—ღირებულებაში. ამხანაა, აითთ საათის შრომა იძლევა ახალ ღირებულებას მხოლოდ ორ შურს; და თუ სამუშაო დღეს ერთი საათით შევამოკლებთ და ხელფასს კი ისევ ძველს დავტოვებთ, მაშინ მოგებას მხოლოდ ეს ორი შური დააკლდება, ე. ი.—60 კაპ. მაგიერ 50 კაპ. განდება. მართლაც, თუ 12 საათში შექარხნე აძლევეს მუშას 6 მანათის მასალასა და იარაღებს, მაშინ თითო საათში უველათერი ეს დასჭირდება მხოლოდ ათი შურისა, ანუ 11 საათში—ხუთი მანათისა და ათი შურისა. თუ ამას სამუშაო ხელფასით სამ აბაზს დავუმატებთ, მივიღებთ ექვს მან. და ორ შურს. ესაა სულ მთელი ჯამი კაპიტალისტის გასავალისა. ამ ზირობებში საქონელი წინანდელზე  $\frac{1}{12}$  ხაკლება დამზადდება, ე. ი. არა შვიდი მან. და ერთი აბაზისა, არამედ ექვსი მან. და სამი აბაზისა. მაშასადამე, მოგება იქნება: 6 მ. 60 კ.—6 მან. 10 კ.—50 კაპ.; სენიორი კი ფიქრობდა—ცხადია, რომ 11-საათიან დღეშიაც მასალები და იარაღები უწინდებურათ 6 მან. წავაო, და მაშინ ხომ კაპიტალისტს მოგება სრულიად აღარათერი დარჩებაო.

სხვათა შორის, ვულგარული ეკონომია ეოველთვის ცდილობდა კაპიტალისტის მოგებისათვის სხვა-და-სხვა ზნეობრივი გასამართლებელი საბუთები გამოეხსნა. ერთი უველათე უფრო ჩვეულებრივი საბუთი ამბობდა: „მოგება არის კაპიტალისტის ჯილდო მისი თავდაჭერილობისათვისო“. კაპიტალისტს შეეძლო გაეფლანგა თავისი კაპიტალი, მაგრამ იგი თავს იჭერს, არ სჩადის ამას; ის თავის კაპიტალს წარმოებაში ხარჯავს და სსოგადობებს სარგებლობას აძლევეს, მაშასადამე, მისი თავდაჭერილობა—სსოგადობებისადმი სავისურია, რომელიც უნდა დავჯილდოვეთ იქმნესო.

მართლაც, ცაღკე, თუითოეულ კაპიტალისტს შეეძლო თავისი კაპიტალი გაეფლანგა, მაგრამ შეუძლია ეს ხაიღინოს კაპიტალისტების მთელმა კლასმა? მისთვის კაპიტალია საწარმოო საშუა-





სსსტოკის თანდათანობით აგრეგლებს ამ ლოდიკას მნქანებზედაც და თან აცხადებს, რომ მუშების ალაგას მნქანების ჩაუყენების დროს არავითარი ცვლილება არა ხდება: აქ ლაზარაკიც კი არ შეიძლება იმის შესახებ, თითქმის ამით ქრებოდეს რაიმე უზირატყობა, რომელიც გამოშინარეობს ადამიანის სამუშაო ძალის ზემო სსენებულ ბუნებრივ ნიჭისაგან“ (ე. ი. **შრომის პროცესში** დირებულებას შექმნის ნიჭისაგან; აზლოგეტის აზრით, ეტუობა, მნქანებიც კი „შრამობენ“). აქ ცვლის ფეტიშიზმი ისეთ უკიდურესობამდე აღწევს, რომ თითქმის თავის სრულ წინააღმდეგობათ იქცევა — ნატურალურ ფეტიშიზმით.

ეკონომიურ ცხოვრების საზოგადო განვითარებისა და ეკონომიურ მეცნიერების დაწინაურების გავლენით, ტლანქი, მოუხეშავი აზლოგეტის სკოლა იძულებული გახდა თავისი ალაგი კომპრომიზის სკოლისათვის დაეთმო. ამ ახალი სკოლის წარმომადგენლები, უმეტეს ნაწილად, ზოლიტიკურ ეკონომიის ზრთფერობები იფუნენ, ე. ი. ის კაცები, რომლებიც, თავიანთ საზოგადოებრივ საშუალო მდგომარეობის გამო, ფსიხოლოგიურათ უფრო კომპრომისულ მისწრაფებათა გამოხსატველნი უნდა უოფილიფუნენ. უფრო შეურიკებელმა, კონსერვატიულმა ეკონომისტებმა ამ ახალ სკოლას უწოდეს სრულიათ შეუფერებელი სახელი — „კატედერ-სოციალისტებისა“ (კათედრის სოციალისტები), თვითონ სკოლა კი თავის თავს „რეალი-სტურ“, „სოციალ-რეფორმატორულ“, „ისტორიკო-ეთიკურ“ და სხვა ასეთ სახელებს არქმევდა. ნამდვილათ კი, „კატედერ-რეფორმისტების“ სახელწოდება უფრო სისწორით გამოხატავდა ამ მიმართულების დედა-აზრს.

თავის ძირითად თეორეტიულ დებულებებში კატედერ-რეფორმისტების მოძღვრება ბევრით არ განსხვავდება მე-40-ცე წლების გერმანულ ისტორიულ მოძღვრებისაგან. ბევრი მათგანის აზრით, საზოგადოებრივ ფორმების ისტორიული ცვლილებანი უფრო ფართეთ უნდა ხდებოდეს, ვინემ ამას ისტორიული სკოლის მიმდევრები ამბობენ. ბევრნი განსაკუთრებით ხაზს უსმენ საერთო-სახელმწიფოებრივ ინტერესების ორგანიზატორულ მნიშვნელობას ეკონომიურ სფერაში.

ესა და, რომელიც ვალდებულია, შეუძლია და მოინდომებს კიდევ განხორციელოს საზოგადოებრივ სამართლიანობის მოთხოვნები, და არა კლასობრივი მისწრაფებანი. უმრავლესობა განსაკუთრებით დიდ მნიშვნელობას აძლევს იმ გარემოებას, რომ ეკონომიურ ცხოვრებაში ზნეობრივ, ალტრუისტულ გრძნობებს და მისწრაფებებს დამოუკიდებელ და მნიშვნელოვან როლს აწიქენ (აქედან წარმოსდგა სახელწოდება სკოლის „ისტორიულ-ეთიკური“).

თავის პრაქტიკულ პრეკრამებით კატეღორიულ-რეფორმისტები დიდად განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. „რეალისტები“, საზოგადოთ, მამხრე არიან სოციალურ რეფორმებისა; მაგრამ ვინაიდან ეს სკოლა სწორეთ ამ შემთხვევაში ეველასე მეტათ ადგია კომპრომისების როლს, ამიტომ ადვილი მისახვედრია, რომ ამ თუ იმ რეფორმის შემოღება ეველას ერთნაირათ სსურველათ არ მიახნია. ზოგი თავისი იდეალებით ზირდანი კონსერვატორების ბანაკს ეკუთვნის, მაგ., ბრენტანო, ჰეღლი, შიფლერი; სხვები (მაგ., ვაგნერი) ამ მხრივ რამდენიმეთ უტოპისტებს უახლოვდებიან, მაგრამ თავის „სახელმწიფოებრივ-სოციალისტურ“ იდეალების განხორციელებას ისინი იდეურ შორეულ მომავალში ფიქრობენ, დღეს-დღეობით კი სავარისთ სოვლიან რამდენისაზე ზომიერ რეფორმის შემოღებას სჯარხნო განხმდებლობის სფერაში.

ეველა „რეალისტები“ ერთმანეთს ეთანხმებიან მხოლოდ იმაში, რომ ნორმალურ წუობილებათ უნდა ჩაითვალოს ისეთი საზოგადოებრივი ორგანიზაცია, რომელიც შესძლებს უდიდესი წარმოება და სამართლიანი განაწილება ერთმანეთს შეუთანხმოს, ერთათ მოათავსოს; მაგრამ რაში მდგომარეობს „სამართლიანი განაწილება“, ამაზე ისინი ერთნაირ ზასუხს არ იძლევიან. მაგ., შიფლერი ფიქრობს, რომ „სამართლიანმა განაწილებამ“ თვითთუელს მდენი უნდა მიუზღოს, რამდენიც მას დამსახურებული აქვსო, მარა ასეთ „დამსახურებათ“ თვლის სხვა-და-სხვა გვარ მცნებებს: სათნობას, ცოდნას, შრომას, თითქმის კაპიტალსაც (ე. ი. კაპიტალის დაკროვებისათვის დახარჯულ შრომას; ნახე ზარაკრათები თავდაზირეულ კაპიტალისტურ დაკროვების შესახებ). სოციალურ წუობილების იდეალათ შიფლერს ისე-

თი საზოგადოება მიანიხსნა, რომელიც „წარმომადგენის სხვა-და-სხვა არსებობა-მდგომარეობათა კიბეს, მაგრამ ერთი საფუძვრიდან მეორეზე ადგილათ გადასასვლელს“. ეს სწორეთ რომ ძლიერ ურყეველი სისტემა იქნებოდა, იმიტომ, რომ თვითთველ ქვემო საფუძვრს ეველა ზემო საფუძვრების დაწოლა ძლიერ მაგრათ დაამუხრუჭებდა და გაამაგრებდა თავის დაბალ მდგომარეობაში: ცხადია, ეს იდეალი ბიუროკრატიისაგან უნდა იყოს წარმოშობილი.

ბრენტანოს აზრით, თანამედროვე ურთიერთობაში არა-ნარმალურია არა ის, რომ შრომა საქონლათ გადაიქცა, არამედ ის, რომ შრომა ეველაფერში და ეველგან ისეთივე საქონელია, როგორც ეველა სხვა, და რომ სამუშაო ძალის გამეიდგევი ბაზრის კონკურენციაში ასეთსავე ზირობებში არ იმყოფება, როგორც იმავე ძალის მეიდგევი. ბრენტანოს აზრით, თვრიად სასურველია ზირობათა ისეთი ცვლილება, რომ ბაზარში თრისავე მხარის მდგომარეობა ერთხანათ თანასწორი შეიქნეს. ამის მიღწევა კი შეიძლება სამუშაო ძალის გამეიდგვათაგან ზროფესიულ კავშირების მოწეობით, მსგავსათ ინგლისის tradeunion-ებისა. სახელმწიფოს ვალია — გაადგილოს ამგვარ კავშირების აღორძინების საქმე, ან, უკიდურეს შემთხვევაში, ხელი არ შეუძლოს მინც მათს დაარსებას. როდესაც სამუშაო ძალის გამეიდგელათ გამოვა არა ცალკე ზირო, არამედ trade-union-ი, ამის ცვლის ზირობებიც თანასწორი იქნება თრათვე მხარისათვის, და ამას კი შედეგათ სამართლიანი განაწილება მოსდევს. საერთოთ წარმოების მოუწეობლობა ბრენტანოსათვის, მამასადამე, არა თობილა იმ წინააღმდეგობათა ძირითადი მიზეზი, რომელათა მოსასპობათაც ბრენტანო ასე ძლიერ ზრუნავს.

სხვა რეალისტები (მაგ., ადოლფ. ვაგნერი) ბრენტანოსე გაცილებით მეტ მნიშვნელობას აძლევენ სახელმწიფოს ზირობაში ჩარევის წარმოების თრგანიზაციაში.

საერთოთ, „რეალისტურ“ სკოლას დიდ დავაწლი მიუძღვის მრავალ კერძო ევონომიურ საკითხთა გამორკვევა-შემუშავებაში ისტორიულ-სტატისტიკურ მეთოდის საშეალებით.

ასტრატულ (განკენებულ) ევონომიურ თეორიის შრომის უნ-

და აღნიშნოთ კიდევ კათედრის წარმომადგენელთა შორის ძლიერ გავრცელებული მოძღვრება შესახებ ღირებულებისა, რომელსაც „სარგებლობის საზღვარის თეორია“ უწოდეს. ეს სწავლა მეტის-მეტით რთულია და ამიტომ მისი აქ მოთავსება შეუძლებელია. აქ აღნიშნავთ მხოლოდ მის მთავარ ღებულებას, რომელიც შემდეგში მდგომარეობს. უოველ ნაწარმოებს ადამიანისთვის აქვს ესა თუ ის „სუბიექტიური ღირებულება“, რომელიც ისაზღვრება **იმ სარგებლობით**, რაც ნაწარმოებს აქვს ამა თუ იმ ზირისთვის. თვითოეული ადამიანი სუბიექტიურათ, თავისებურათ აფასებს ამა თუ იმ საქონელს მისი სარგებლობის შესაფერათ, და ანგარიშობს, თუ რამდენი შეუძლია მას გამოიღოს ამ საქონელში. ასე აფასებს და ადარებს საქონელს ცვლის ღრის როგორც შეიდეგელი, ისე გამოიდეგელიც, და ამასთან, საქონლის „სუბიექტიური ღირებულება“ თვითოეულისთვის სხვადასხვა გამოდის; ხოლო საქონლის „სუბიექტიურ ღირებულების“ შეჯახებ-შემოჯახება კი გვაძლევს საქონლის ობიექტიურ, ნამდვილ საცვლელ ღირებულებას. თუ რანაირათ ახერხებს ადამიანი თავის სუბიექტიურ შეფასებით სხვადასხვა საქონლის ერთმანეთთან შედარებას, და ან რანაირათ შეუძლია შეიდეგელთა და გამოიდეგელთა „სუბიექტიურ შეფასებას“ ერთისა და იმავე საქონლის შესახებ ამ საქონლის ობიექტიურ საცვლელ ღირებულებათ გადაქცევა, — ეს აინსებია თავისებური ცნების — „სარგებლობის საზღვარისა“ და მასზე აშენებულ რთულ ანგარიშების შემწეობით. მაგრამ ეველ ეს შეუძლებელია რამდენისავე სიტყვით გამოვხატოთ, და ამიტომ ჩვენ აქ ზირდაზირ ამ ძირითად თვალსაზრისის საკლულუვანებათა აღნუსხვას შევუდგებით, რომელზედაც ჭეჭონსმა, შენგერმა, ბიომ-ბავერკმა და სხვებმა ააკეს თავისი თეორია. „სარგებლობის საზღვარისა“. საქმე იმაშია, რომ ადამიანი იბადება, ცხოვრობს და ვითარდება საზოგადოებაში და არა მის გარეთ, და ზირფუნების ფსიხოლოგიაც აუცილებლათ იმ საზოგადოებრივ ვითარებათაგან ისაზღვრება, რომელშია იგი ხორცს იღვამს. გამოიდეგელსა თუ შეიდეგელს თავის სუბიექტიურ შეფასებაში არ შეუძლიანთ არ დაემორჩილონ იმ ფასებს, რომელიც ობიექტიურათ მისი ნებისაგან დამოუკიდებელია

ასრულებს ბაზარზე, ასე რომ, ამ თვისებს გაცილებით უფრო მეტი გავლენა აქვს „სუბიექტურ შეფასებაზე“, ვინემ ზირიქით. აურებელ შემთხვევაში ზიროვნება, საზოგადოა, ვერ ასრულებს ამათუ იმ საქონლის სარგებლობის მიხედვით შესაფერაა დაფასებას, და და ბევრი ონი და ხრიკებია სჭირა, რომ ის „სუბიექტური დირებულება“ გამოვიყვანათ, რომელიც, მაგ., აქვს მილითერ-კაპიტალისტისათვის მისკან გასასყიდათ დადებულ იაფ-ფასიან არშინ ჩითს, ან და ღარიბი „მოდისტიკისათვის“ — ძვიროსა შლიაზას, რომლის ვიდვა-ტარებაც მას ხელს არ მისცემს, ან შეკუბოკსთვის — გუბოს, რომელიც მან დაამზადა არა თავისთვის, ზირადათ მისხმაკათ. სუბიექტური დირებულების თორეტიკოსები იძულებული შეიქნენ ნამდვილი სხელასტიკა შეექნათ, რომ მათი მოძღვრება შეფასებათა უგელა შემთხვევაში გამომდგარიყა.

სუბიექტური დირებულების თორია გვისტუმრებს ცვლის სიყარიდან ცალკე ზირთა შინაგან სულიერ ცხოვრების სიდრმეში, და ობიექტურ გამოკვლევისათვის ხელმისაწვდომ ფაქტებს გვისხნის მისთვის მიუწვდომელის ფაქტებით — გვისხნის ხილულს უხილავით. ეს ძირითადი ნაკლია, რომელიც ეკონომისტის მეცნიერულ მუშაობასათვის სრულიად უსარგებლოთ ხდის ამ თორიას.

„სარგებლობის საზღვარის“ თორია წამთაუენეს ბურჟუაზიულმა ეკონომისტებმა საშრომა დირებულების თორიის წინააღმდეგ, რომელზედაც ეერდნობიან კაპიტალის მტრები კაპიტალიზმის წინააღმდეგი დიერი ბრძოლაში. რადესაც ინგლისის უტომისტებმა საშრომა დირებულების თორიიდან ის შემდარი დასკვნა გამოიყვანეს, რომ მთელი ნაწარმობის დირებულება „შრომის უნდა ეკუთვნოდეს“, მაშინვე ამ იდეის წინააღმდეგ გაილაშქრეს, როგორც უგვე დავინახეთ, ძველმა ვულგარულმა ეკონომისტებმა. რადესაც მუშათა კლასის მომხრე ეკონომისტების ახალმა თაობამ უფრო სწორი დასკვნა გამოიყვანა შრომის დირებულების თორიიდან და მუშებს აუხსნა, რომ მათი ინტერესები ძირიანათ ეწინააღმდეგება კაპიტალისტების ინტერესებს, მაშინ საშრომა დირებულების წინააღმდეგ ამხედრდა ავსტრიის სკოლა და მისი მრავალ-რიცხოვანი მიმდევრები ბურჟუაზისწაგულათა.

ბანჯიდან. ბეგრი მათგანი, მკ., ბიომ-ბეგერი; სრულიად აშკარათ უთითებდა „სარგებლობის საზღვრების“ თეორიის იმ ფრიად საყუ- რადღებო მნიშვნელობაზე, რომ ის ნიადაგს ართმევს მუშათა ჰარტიის „ცრუ-მაგნე მოძღვრებას,“ და სწორეთ ამათ ისინი აღიარებენ და ხაზსაც უსვამენ ადვიანთი თეორიის აბოლოგატურ ხასიათს.

ახალ ეკონომიურ მეცნიერების მთავარ წარმომადგებლებათ მფიციდენ ფერდინანდ დელსალი და კარლ მარქსი.

დასასალი უფრო მუშათა მოძრაობის პრაქტიკული ხელმძღვანე- ლი იყო, ვინემ მისი თეორიის შექმნელი. მან შექმნა ფართო და მოღვაწი ორგანიზაციები გერმანიის მუშათა კლასში, რომელთაც ნათ- ლათ აუხსნა მუშათა ჰარტიის ორი ძირითადი იდეა — კლასობრივი ინ- ტერესების წინააღმდეგობა და პოლიტიკური უფლებებისა და პოლიტი- კური ძალის ეკონომიურ-კლასობრივი მნიშვნელობა. ამან მღაბიოთ, ადგილ-გასვლების კნით გადასცა მუშათა კლასს რიკარდოსა და მარქ- სის ეკონომიური თეორიები. რიკარდოსგან მან ისესხა, უმთავრესათ, სამუშაო ხელფასის განახი (დასასლის „რკინის კანონი“); შავრამ ეს, რა თქმა უნდა, მისი თეორიის სუსტი მხარე იყო: როგორც უბრალო დავინახეთ, სამუშაო ძალის ღირებულება არაა უცვლელი (სა- ცხოვრებელ საშუალებათა აუცილებელი მინიმუმი, თანახმით რიკარ- დოსა და დასასლის), არამედ ცვალებადი და დამოკიდებულია იმაზე, თუ როგორ ზირობებს მოიზოვეს მუშათა კლასი ცხოვრებაში კაპი- ტალის წინააღმდეგ ბრძოლაში. შავრამ ეს თეორიული ნაკლი დი- დათ არ დასტურობია დასასლის იდეურ სარგანიზაციო შრომის წარ- მატებას. შეიძლება უფრო საშიში გამსდარიყო ამ მხრით დასასლის შეხედულებათა მეორე მხარე: მისი გრატაებმა შწამებულ ამხანაგო- ბებით. ამგვარ მუშათა ასოციაციებმა გაწვიმარებისა და გავრცელების საშუალებით მან შესაძლებლათ მიაჩნდა ნელახელა და თანდათანობით კბშიტადიზმის მოსპობა; თვითთუთუ ასეთ ასოციაციაში დასასლი ინტუვდა უმთავრესი წირობილების, — ე. ი. ზედმეტ დირებულები- ს და წარმოების საშუალებათა ძეშების ხელში გადასვლის — წაწილ-ნა- წილათ განხორციელებას. ხუენ ვიცით, რამდენათ უსათუძლოა ეს იდეა: კაპიტალისტურ ურთიერთობებში შწამებულა ასოციაციები

ან იღუპებიან, ან და აქციონერულ დაწესებულებათ იქცევიან. მათ წრე შეუძლიათ მუშათა კლასის მდგომარეობის გაუმჯობესება, ისინი არ ახსლოვებენ ყველა საწარმოვო საშუალებათა ამ კლასის ხელში გადასვლას. მაგრამ ასეთ გეგმის ბელადის ხელში ამ შემდგარმა იდეამაც კი შეიძლება გაცილებით მეტი სარგებლობა მოუტანა მუშათა კლასის განვითარებას, ვინემ ზარალი. ამ იდეიდან მას გამოჟავდა დასკვნა, რომ მუშათა კლასისათვის აუცილებლათ საჭიროა სრული ზოლიტიკური უფლებანი და ძალა, რომ სახელმწიფოებრივი აზარატი გამოიეუნოს. შწარმოებელ ამხანაგობათა მოსაწყობათ, რადგან ბურჟუაზიის ზოლიტიკურ ბატონობის დროს შეუძლებელია ამ ამხანაგობათა ფართეთ განვითარება—(საუფველთაო საარჩევნო უფლებებისათვის ბრძოლა). იმავე დროს დასსაღს წარმოუდგენელია ძალითა და სისწრაფით შეაქვს ზოლიტიკარის შეგნებაში შემაერთებელი იდეები—ესა იდეებო კლასობრივი ბრძოლისა, კლასობრივი ორგანიზაციისა, კლასობრივი იდეალისა.

რაც შეეხება კარლ მარქსს, იმის შესედელებათა შესახებ სეხეციალური მსჯელობა ჩვენ აქ აღარ დაგვჭირდება: არსებითათ ამ შესედელებათა დაწვრილებით განმარტებას შეიცავს ამ წიგნის მთელი შინაარსი. მარქსი იყო მე-XIX საუკუნის უდიდესი. იდეიური ორგანიზატორი. მან ზირველმა მისცა მეცნიერული საფუძველი სწავლას საზოგადოებრივ განვითარებაზე და მეცნიერულათ აგვისსნა ეს განვითარება. იმის ხელში საზოგადოებრივი მეცნიერება ნამდვილი და ძლიერი იარაღი შეიქნა სოციალური ზოლიტიკისისა.

## 6. საზოგადოებრივ განვითარებისა და დეგრადაციის პროცესები მანქანურ კაპიტალიზმის ხანაში.

კონკურენცია, რომელიც შედეგია წარმოების მოუწყობლობისა, ახლაც იმ მთავარ ძალით რჩება, რომელიც სეველის საზოგადოებრივ ურთიერთობებს; მანქანურ კაპიტალიზმის ხანაში ამ ძალის მოქმედება კიდევ უფრო ძლიერდება—ის უკვე აღარ კმაყოფილდება კაპიტალის კონცენტრაციით, არამედ ჰბადებს სხვა მრავალგვარ და რთულ პროცესებს, რომლებიც



რამდენიმეთ განვითარებისა და რამდენიმეთ კი—საზოგადოებრივ მწარმოებელ ძალთა დეგრადაციისაკენ არის მიმართული.

ამ ძალის გვერდით მეორე ძალაც ჩნდება. სამუშაო ძალის მყიდველის ცდა—რაც შეიძლება, ნაკლებ ფასათ იყიდოს ის, და მუშების მისწრაფება—რაც შეიძლება, მეტათ გაყიდოს იგი (სამუშაო ძალ-ლონე), ერთი-მეორეს ხვდება და საფუძვლათ ედება სხვა-და-სხვა-გვარ ცვლილებათა მთელს რიგს, რომელშიაც გამოიხატება ან განვითარება, ან დეგრადაცია მუშათა კლასისა, ან გაუმჯობესება, ან გაუარესება ხსენებულ კლასის მატერიალურ პირობებისა, და აქედან ცხოვრების ყველა სხვა მხარეებისა.

წინათ ჩვენ ეს ძალაც შეიდექლისა და გამყიდველის კონკურენციის (ე. ი. ცვლის) დროს ერთმანეთს შორის ბრძოლის ერთ კერძო შემთხვევათ მივიღეთ. მაგრამ მანქანურ კაპიტალიზმის ხასის კონკურენციის ეს კერძო ფორმა განსაკუთრებულ ხასიათს და მნიშვნელობას იჩენს საზოგადოების ცხოვრებაში; მისი განსაკუთრებული ხასიათი იმაში მდგომარეობს, რომ სამუშაო ძალის გამყიდველთა და შეიდექლთა შორის ანტაგონიზმი (მბრძოლა) იჩენს თავს არა მარტო მათს სცვლელ დამოკიდებულებაში, არამედ მთელ იდეოლოგიაშიც, და, მაშასადამე, საზოგადოებრივ პროცესის სხვა მრავალ დარგებში მისი განსაკუთრებული მნიშვნელობა გამოიხატება ამ ანტაგონიზმიდან წარმომდგარ მრავალ ახალ საზოგადოებრივ ფორმებში (კლასობრივი ორგანიზაციები, საქარხნო კანონმდებლობა და სხვ.).

ორივე აღნიშნულ ძალთა—კონკურენციისა და მუშათა მოძრაობის—შეუწყრებლივ მოქმედების მეოხებით, ბუნებასთან საზოგადოებრივ ბრძოლის განვითარება, საერთოთ, ისე ძლიერის სისწრაფით ვითარდება, რომლის მსგავსიც არც ერთ წინანდელ საზოგადოებრივ ფორმაციებს არ უნახავს.

### ა) კ რ ი ზ ი ს ე ბ ი.

კონკურენციის სტიქიურმა ძალამ წარმოშვა კაპიტალისტურ წარმოების მისწრაფება უსაზღვრო განვითარებისადმი.

ცალკე კაპიტალისტს არ შეუძლია არ დაემორჩილოს ამ ში-სწრაფებას, არ შეუძლია დაწესებულების გაფართოება და მი-სი ტექნიკის განვითარება შეაჩეროს; წინააღმდეგ შემთხვევაში, მას სრული დამარცხება და განადგურება მოელოის სხვა, უფრო მხნე და ენერგიულ კაპიტალისტების მოცილეობის გამო.

როდესაც საქონლის დამზადებას იწყებს, კაპიტალისტმა იცის, რომ წარმოების გაძლიერება სრულიად უსარგებლოა, თუ საქონლის გამსაღებელი ბაზარი არ იშოვება. მაგრამ, გარ-და ამისა, მან ისიც იცის, რომ წარმოების შემცირება მას სარგებლობას არ მოუტანს: საქმის საზოგადო მდგომარეობას იგი ამით ვერ შესცვლის, ვინაიდან აქ თვითოეულ კაპიტა-ლისტს ცალკე მეტათ მცირე მნიშვნელობა აქვს; კაპიტალის-ტის ასეთი ნაბიჯით მოიგებენ მხოლოდ მისი მეტოქე-მოცი-ლეები, რომლებიც დიდის სიამოვნებით გააფართოვებენ თა-ვიანთ დაწესებულებებს. გარდა ამისა, თუ ბაზარი საკმარისი არ აღმოჩნდა, მაშინ ყველაზე ადრე სწორეთ პირველი რი-გის კაპიტალისტის დაწესებულება დაიღუპება საქონლის ფასე-ბის დაცემით, რადგან ის ყველაზე უფრო პატარა და სუსტია. ამავე დროს, კაპიტალისტი იმასაც არ იფიქრებს, რომ ფასების დაცემას საქონლების გასაღების გაფართოება მოჰყვება, და რომ, მაშასადამე, მის დაწესებულებაში შრომის მომატებული ნაყოფიერება თვითონ გაიჩენს თავისთვის ბაზარს.

ყველგან სამრეწველო დაწესებულებებში წარმოების სწრა-ფათ გაფართოება, ადრე თუ გვიან, საქონელთა კაპიტალის-ტურ ზედმეტ დამზადებას წარმოშობს. კაპიტალისტური წარმოე-ბა ამზადებს საქონელს, ე. ი. საბაზრო, გასაყიდ ნაწარმოებს. ამნაირათ, მომეტებული წარმოება ნიშნავს ბაზარზე საქონლე-ბის მომეტებულ მიწოდებას, და რომ ამას ნორმალური მსვლელობა დაურჩეს, ამისთვის საჭიროა შესაფერისათ მომე-ტებული იყოს საქონლების მოთხოვნაც. თუ ნაწარმოების მო-თხოვნა ბაზარზე ვერ უთანასწორდება, ე. ი. უკან რჩება, იმავე ნაწარმოებთა დამზადებას, მაშინ აუცილებელია ფასების საერთო

დაცემან, და საზოგადოებრივი ნაწარმოებიც ზოგი ღირებულე-  
ბაზე ნაკლებ ფასებში უნდა გასაღდეს, ზოგი კი სრულიად  
გაუხსადებელი რჩება. წარმოების ჩვეულებრივი მსვლელობა ძი-  
რიანათ ირყევა: საწარმოო დაწესებულებათა დიდი უმრავლე-  
სობა ზარალში ვარდება.

მაგრამ რანაირათ მოხდება, რომ ბაზარში კაპიტალისტურ  
ნაწარმოების მოთხოვნა მის მიწოდებაზე დაბალი აღმოჩნდა?

საზოგადოებრივ წარმოების გაფართოება თან-და-თან მე-  
ტის სისწრაფით მიდის წინ, რადგან ამ გაფართოების მიზეზი—  
კონკურენცია—იმდენათ უფრო მეტ ძალას ატანს კაპიტალისტ-  
ტებს, რამდენათაც სულ სხვა კანონებს ემორჩილება.

კაპიტალისტურ საზოგადოებაში მოთხოვნა ისაზღვრება  
არა ამ საზოგადოების წევრთა მოთხოვნილებით, არამედ მათი  
მყიდველი ძალით: მცვლელი საზოგადოება, წინააღმდეგ ნა-  
ტურალურ საზოგადოებისა, ანგარიშს უწევს მხოლოდ ისეთ  
მოთხოვნილებას, რომელსაც შესაფერი საშუალებაც მოეპო-  
ვება თავის დასაკმაყოფილებლათ. ამის გამო, კაპიტალისტურ  
საზოგადოებაში სულ ადვილი შესაძლებელია და ხშირათაც  
ხდება, რომ, მაგ., მცხოვრებლებს პური აკლიათ, შიმშილით  
იხოცებიან, და იმავე დროს კი ბაზარზე პურის მოთხოვნა  
ძლიერ სუსტია; პური საჭიროზე გაცილებით მეტია დამზადე-  
ბული და უსარგებლოთ ღებება ბელლებში, იმიტომ, რომ ვი-  
საც ეს ნაწარმოები ესაჭიროება, ივი მოკლებულია მის შესა-  
ძენათ საჭირო საშუალებებს.

მოთხოვნის შესახებ კაპიტალისტური წარმოება ორ ერ-  
თი-მეორის წინააღმდეგ ტენდენციას იჩენს: ერთი მუდამ მო-  
თხოვნის გადიდებისკენაა მიმართული, მეორე—მის შემცირები-  
სკენ. პირველი გამოამდინარეობს ისეთი ფაქტებიდან, როგო-  
რიც არის ტენიკის განვითარების გამო ფასების დაკლება,  
რაც ნაწარმოებს მყიდველთა ფართე წრისათვის ხელმისაწვდო-  
მით ხდის, ან როგორიც არის წარმოების საერთო გაფართო-  
ვებისაგან გამოწვეული ზრდა ცვალებადი კაპიტალისა და მას-

თან ერთათ, ზედმეტ ღირებულებისა, რაიცა ნიშნავს სხვა-და-სხვა კლასების მყიდველი ძალის გადიდებას, ან როგორც არის ახალი ბაზრების აღმოჩენა და სხვ.; მეორე ტენდენციას კი საფუძვლათ უძევს, ერთი მხრით, წვრილ-ბურჟუაზიისა და კაპიტალისტთა კლასის თანდათან შემცირება წარმოების კონცენტრაციის პროგრესის გამო, მსხვილ და ძლიერ კაპიტალისტთა მიერ უფრო სუსტებისა და წვრილების განდევნა; მეორე მხრით — მანქანების-მიერ მუშების გაძევება წარმოებიდან და ამით წარმოებაში მონაწილეთა და სამუშაო ხელფასის მიმღებთა რიცხვის შემცირება; ერთიცა და მეორეც ნიშნავს მხმარებლების მყიდველ ძალის შემცირებას.

ამ ორი ერთი-მეორის მოწინააღმდეგე ტენდენციის შეჯახებით აიხსნება ბაზარზე მოთხოვნის მეტ-ნაკლებობა. სამრეწველო კაპიტალის განვითარების პირველ ხანებში უფრო ძლიერ მოქმედებს მეორე ტენდენცია — ბაზრის გაფართოვება ახალ, არა კაპიტალისტურ ქვეყნებისა და არა-კაპიტალისტურ კლასების ცვლის ფერხულში ჩაბმით; მრავალ ახალ-ახალ წარმოებათა აღორძინება შეუჩერებლათ ზრდის საქონლის მოთხოვნას, ასე რომ, იგი არამც თუ ყოველთვის უდრის მიწოდებას, არამედ ხშირათ მეტიცაა მასზე. მაგრამ რამდენათაც კაპიტალიზმი მეფდება წარმოების ყველა დარგებში, იმდენათ ის იძულებული ხდება წინანდელ ბაზრების გაფართოვებით დაკმაყოფილდეს, ვინაიდან ახალი ბაზრების მოპოვება შეუძლებელია. ახალ დაწესებულების აღორძინება ძლიერ ძნელ და იშვიათ საქმეთ ხდება, ვინაიდან საწარმოვო დაწესებულების გასამართავათ დიდი კაპიტალია საჭირო. ამნაირათ, მოთხოვნის გაფართოვების წინანდელი პირობები იცვლება და მის ალღვას ნაკლებ ხელის-შემწყობი პირობები დგება. იმავე დროს ძლიერდება მოთხოვნის დაკლების ტენდენცია. ტექნიკური პროგრესი ძლიერ სწრაფათ ხდება და მით კიდევ უფრო მეტათ მცირდება მომუშავე მუშათა რიცხვს, რომლებიც ყველაზე უფრო საიმედო მყიდველებს წარმოადგენენ, რადგან ისინი მხოლოდ

აუცილებლათ საჭირო ნივთებს ყიდულობენ; კაპიტალის კონცენტრაციის პროცესი თავის მხრივ აკოტრებს სუსტ და მცირე კაპიტალისტებს და ამით ამცირებს მყიდველ კაპიტალისტების რიცხვს. რამდენათაც ძლიერდება ეს პროცესი, რომლის მოქმედებაც მოთხოვნის შემცირებისკენაა მიმართული. იმდენათ უნდა შეფერხდეს ამ მოთხოვნის ზრდა და ჩვეულებრივზე სუსტათ უნდა განვითარდეს.

ამნაირათ, ჩვენს წინ ორი პროცესია: ერთის მხრით, წარმოების შეუწყვეტელი ზრდა, მეორეს მხრით—ნაწარმოების მოთხოვნის გაძლიერება-გაფართოვება; პირველი პროცესი უფრო სწრაფათ მიდის წინ, მეორის განვითარება კი თავში თუმცა ძლიერ დიდია, მარა შემდეგში თან-და-თან კლებულობს და სუსტდება; ცხადია, ადრე თუ გვიან, წარმოებამ უნდა გაასწროს მოთხოვნას, უნდა წარმოსდგეს სხვა-და-სხვა საქონელთა „ზედმეტი დამზადება“. წარმოების დაუსრულებელ გაფართოვების ტენდენცია და მოთხოვნის მატების შემაფერხებელი გავლენა ერთი სათავიდან გამომდინარეობს, ერთი საერთო მიზეზი აქვს,—ესაა კონკურენცია, ე. ი., არსებითათ, დაწესებულებათა შორის საზოგადოებრივ კავშირის მოუწყობლობა. მაშასადამე, ზედმეტ ნაწარმოების დამზადებას თვითონ კაპიტალისტურ სისტემაში ჰქონია საფუძველი. ზედმეტ ნაწარმოების დამზადებამ საკმაოთ აშკარათ იჩინა თავი პირველათ მე-XIX საუკუნის პირველ მეოთხედში, როდესაც მანქანური კაპიტალიზმი უკვე შესამჩნევათ იყო განვითარებული; სამანუფაქტურო კაპიტალიზმმა არ იცოდა ეს მოვლენები, იმიტომ, რომ მას არ შეეძლო წარმოების ასეთი სწრაფი განვითარება, და აგრეთვე იმიტომაც, რომ ბაზრების გაფართოვებისათვის აუარებელი ქვეყნები მოიძებნებოდა.

საყოველთაო ზედმეტი დამზადება ნაწარმოებთა გამოიხატება ეგრეთწოდებულ სამრეწველო კრიზისებში. სამრეწველო კრიზისი არის ღრმათ და ვრცლათ შერყევა საზოგადოებრივ მეურნეობის მთელი სისტემისა, იგი რთული კომპლექსია მრავ-

ვალ-გვარ მოვლენებისა, თავისი ხასიათით გასაშტერებელი და სახითათო: ფასების ძლიერ დაცემა, აუარებელ სამრეწველო დაწესებულებათა განადგურება, მასიური უმუშევრობა, და სხვა, და სხვა, — აი, რა არის სამრეწველო კრიზისი. ესაა — საშინელი საზოგადოებრივი სტიქიური უბედურება, რომელიც დრო-გამოშვებით მთელ კაპიტალისტურ ქვეყნიერობას ედება.

რომ გამოვარკვიოთ ის მიზეზები, თუ რატომაა, რომ ეს მოვლენა, ნაწარმოებთა ზედმეტი დამზადება და მისი შედეგები, — თავს იჩენს არა თან-და-თანობით, (მაგ., ბაზრების ავსებით ნელ-ნელა და დასანახათ აუარებელ საქონლითა და ფასების ნელ-ნელა დაკლებით) — არამედ სწრაფათ და მოულოდნელათ ნამდვილ „კრიზისების“ სახით გვატყდება თავს, — უნდა გვახსოვდეს შემდეგი გარემოება. კაპიტალისტური წარმოების მოუწყობლობის გამო, არც ერთ კაპიტალისტს არ შეუძლიან მტკიცე და უტყუარი ცნობები მიიღოს, როგორც, საზოგადოთ, მთელი მრეწველობის მდგომარეობისა, ისე მის სხვა-და-სხვა დარგებში საქმის მსვლელობის შესახებ. მართალია, ბირჟის ორგანიზაცია იძლევა ზოგიერთ ამგვარ ცნობებს, მაგრამ რადგან მთელი წარმოება საშინელის სისწრაფით იზრდება და მოთხოვნაც შესამჩნევათ ირყევა, ბირჟას საშუალება არა აქვს გამოარკვიოს, თუ რა დამოკიდებულება არსებობს **საერთო** მთელს წარმოებასა და მოთხოვნის **საერთო** ჯამს შორის. ამ ნაირათ, წარმოების გაფართოვება ხდება არა მარტო მაშინ, როცა მოთხოვნა ჯერ კიდევ დიდია, არამედ რამდენსამე ხანს მის შემდეგაც. როცა მათ შორის ყოველივე თანასწორობა დარღვეულია. ფარულათ ზედმეტი ნაწარმოები უკვე არსებობს, მაგრამ ის ჯერ კიდევ არ გამოჩენილა: მექარხნე არა თუ ძველებურათ განაგრძობს თავის საქმეს, არამედ კიდევაც აფართოვებს წარმოებას და დარწმუნებულია, რომ მუშტარს იშოვის ისე, როგორც აქამდე შოულობდა; ნარდათ მოვაჭრე მისგან აუარებელ საქონელს ყიდულობს, დაიმედებული, რომ თან-და-თან გაასაღებს მას, ან-და დაუყოვნებლივ ხელს გაიკ-

ლის სპეკულიაციის შემწეობით; რამდენათაც გარეგნობით, ერთის შეხედვით, საქმის მდგომარეობა საიმედოა, იმდენათ უფრო ძლიერ მატულობს ზედმეტის დამზადება.

დასასრულ, დგება ყამი, როდესაც ზედმეტის დამზადება უკვე აშკარათ იჩენს თავს მით, რომ რომელსამე საქონელს რეზერვარი გაუქრება: ამ საქონლის ფასი მაშინ უცებ ძირს იწევს, რის გამოც მრავალი მრეწველი და მოვაკრე კაპიტალისტები, რომლებსაც ეს საქონელი ბაზარზე გაქონდათ, კოტრდებიან; სხვები კი იძულებული ხდებიან შეამცირონ და დროებით შეაჩერონ კიდევ თავისი წარმოება. ამნაირათ, საზოგადოებრივ შეურნეობის მთელს დარგში წარმოება უცებ მცირდება, რასაც შედეგათ მოსდევს სამუშაო ხელფასის დაკლება, უმუშევართა რიცხვის ზრდა და სხვ. შრომის საზოგადოებრივ განაწილებისა და წარმოების სხვა-და-სხვა დარგთა შორის მკიდრო კავშირის გამო, კრიზისში ებმებიან სხვა დარგებიც, მაგ., ისინი, რომელნიც პირველად დარგის წარმოებას მასალას უმზადებდნენ, და ისინიც, რომლებიც იმასვე საჭირო იარაღებს აწვდიდნენ, — ახლაც ყველა ამების მოთხოვნა ერთბაშათ ძირს ეცემა; ამის შემდეგ კრიზისში ვარდებიან ისინი, რომლებიც ამ მხრივ დაკავშირებულნი არიან ამ უკანასკნელებთან და სხვ... უმუშევრობის გამრავლება იწვევს მუშების სახმარ საგნებზე მოთხოვნის შემცირებას, ე. ი. დამზადებული მასალა ზედმეტი გამოდის და კრიზისს ავრცელებს ამ საგნების წარმოებაში, და მას შემდეგ კი კრიზისი სწვდება ყველა ამ უკანასკნელებთან პირდაპირ დაკავშირებულ დარგებსაც.

ამნაირათ, კრიზისში ერთი-მეორის გვერდით მოქმედებს ორი ტიპის ნაწარმოებთა ზედმეტი მზადება: პირველია **აბსოლუიუტური**, რომელიც დამოკიდებულია წარმოების მეტის-მეტათ გაზრდაზე და რომელიც მოთხოვნას წინ უსწრებს; მეორეა — **შედარებითი**, რომელიც მოთხოვნის შემოკლებითაა გამოწვეული, რაც უნდა ჩაითვალოს საქმეების საერთო არე-დარევისა, მრავალ საწარმოვო დაწესებულებათა დანგრევა-გა-

ნადგურებისა, უმუშევრობისა და სხვა ამგვარების შედეგათ. პირველი ასეთ კრიზისების ძირითად მოვლენას წარმოადგენს, მეორე კი — წარმოშობილს, რომელიც პირველს უერთდება და მეტათ აძლიერებს და ამწვავებს მის მოქმედებას.

თავის-თავათ იგულისხმება, რომ ამ საერთო ეკონომიურ ნგრევაში სავაჭრო და საკრედიტო საქმეებიც აუცილებლათ მონაწილეა, წარმოების სხვა დარგთან ერთათ. უნდა მივუმატოთ მხოლოდ, რომ ამ ორი დარგის დაწესებულებანი სხვაზე უფრო ძლიერ რყევას განიცდიან, — ასეთია მათი ბუნება. ყველაზე უფრო პირდაპირ მოთხოვნის შემცირებას გრძობენ ვაჭრები, ბანკირები კი იმითაც ხარალობენ, რომ მრავალი მათი მოვალეები ერთბაშათ ლატაკდებიან და ვალებს ვეღარ ასწორებენ, აგრეთვე იმითაც, რომ კრიზისისაგან დამფრთხალი მიმბარებლები ესწრაფვიან ბანკებს და ცდილობენ, რაც შეიძლება, მალე გაიტანონ ბანკიდან თავიანთი ფული. ვაჭრებისა და ბანკირების გაკოტრება ხომ მთლათ უწეწავს საქმეებს აუარებელ სამრეწველო კაპიტალისტებს, რომლებიც მათის დახმარებითა და ნდობით სარგებლობენ, და ასე ამგვართ.

ამნაირათ, კრიზისი წარმოების ერთი დარგიდან მეორეში გადადის და ასე ყველა დარგებზე ვრცელდება. ამაში ემჩნევა კაპიტალისტურ ორგანიზაციას დიდი სირთულე და ერთ მანეთზე გადაჯაჭვ-გადაბმულობა. ნატურალურ მეურნეობის ხანაში, როცა თვითოეული ჯგუფი თითქმის განმარტოვებულათ ცხოვრობდა, არაფერი ამისი მსგავსი არა ხდებოდა: ერთი ჯგუფის სრული დაღუპვაც კი თითქმის სრულიად არავითარ გავლენას არ ახდენდა დანარჩენების სვე-ბედზე. წვრილ-ბურჟუაზიულ საზოგადოებაში უფრო ძლიერაა განვითარებული მეურნეობათა დამოკიდებულება ერთმანეთთან, მაგრამ ყოველ კერძო შემთხვევაში ასეთი კოტათ თუ ბევრათ მჭიდრო კავშირი არსებობს მხოლოდ მეურნეობათა მცირე ჯგუფში, ამიტომ მათში სამეურნეო ცხოვრების არე-დარევა ფართეთ არა ვრცელდებოდა. კაპიტალისტური საზოგადოება კი, მისი მაღალ-გან-



ჭითარებულ შრომის განაწილებით, ამ მხრივ უსრულესი ორგანიზმია, მაშინ, როცა წინანდელი საზოგადოებრივი ფორმაციები შეიძლება მხოლოდ დაბალ ორგანიზმებს შევედაროთ: ადამიანის სხეულის რომელიმე ნაწილის დაზიანება მთელს ორგანიზმს მძიმე კრიზისში აგდებს, ასე რომ, ეს გავლენა თავის დაღს ასევე იმ ორგანოებსაც, რომლებიც დაზიანებულ ორგანოზე დაშორებულებია; პირიქით, რომელიმე მატლსა, ან ქიაცელას რომ რომელიმე ნაწილი დაუზიანო, ეს სულ მცირე გავლენას იქონიებს დანარჩენებზე, რადგან ამ ცხოველების ორგანოებს შორის ძლიერ სუსტია ფუნქციათა განაწილება.

ტიპური მწვავე კრიზისის დამახასიათებელი თვისება ის არის, რომ წარმოების აყვავებაცა და დაცემაც ორივე ერთნაირათ ადვილი მოსალოდნელია. თვით კრიზისის დაწყებამდე მრეწველობა ძლიერ ვითარდება; საბედისწერო დღის წინა დღითაც კი ცხოვრების მაჯის ცემა უმაღლეს წერტილამდე აღწევს: წარმოების რაოდენობა უსაზღვროა, მაგრამ გასაღების საქმეც კარგათ მიდის, — ერთის შეხედვით, ბაზრები თითქოს საკმარისია. ნარდათ მოვაჭრენი ხარბათ ყიდულობენ საქონელს როგორც მწარმოებელ-მექარხნეებისაგან, ისე ერთმანეთისაგანაც, წვრილი ვაჭრები კი — ნარდათ მოვაჭრეებისაგან, და სხვ.; სპეკულიანტები, რომლებიც საქონლებს ხელ-ახლა გასაყიდათ ყიდულობენ, ხელოვნურათ, თვალთმაქცობით ადიდებენ და ზრდიან მოთხოვნას. კაპიტალისტებიცა და მუშებიც ახლა უფრო უკეთ გრძნობენ თავს, ვინემ აქამდე გრძნობდენ; ზედმეტი საქონელი სულ უფრო და უფრო გროვდება; ფარული სენი მაგრათ იდგამს ფესვებს საზოგადოებრივ ორგანიზმის შიგნით და ღვივდება; ეს სენი კრიზისის სახით იფეთქებს მხოლოდ მაშინ, როცა ზედმეტი საქონელი ძლიერ ბევრია დამზადებული, და ამიტომ არის მისი მოვლენა უეცარი და გამანადგურებელი.

განადგურების მოახლოვების პირველი სიმპტომია დაცემა უველაზე უფრო სპეკულიატივურ დაწესებულებათა, რომელთა

თვალთმაქცური აყვავებაც ხელოვნურის ზომებით იყო, გამო-  
წვეული. ელვის სისწრაფით ვრცელდება ხმები, რომ ერთი-  
მეორე, მესამე ფირმა კოტრდება. ეკონომიური ორგანიზმის  
ყველაზე მგრძობიარე ნაწილი — კრედიტი — დაუყოვნებლივ აღ-  
ნიშნავს ამ არე-დარევას, — აღნიშნავს იმით, რომ თვითონაც  
კრიზისში ვარდება.

კრედიტი აშენებულია ნდობაზე, ადამიანის გრძობა კი  
ცვალებადია. ყოველივე მუჯღუგუნე, რომელიც საზოგადოე-  
ბრივ მეურნეობას ემუქრება და ზარალს უქადის, ყველა კაპი-  
ტალისტებში — როგორც წვრილებში, ისე მსხვილებშიაც — იწ-  
ვევს ხვალინდელი დღის უნდობლობასა და თავის კაპიტალე-  
ბის დაკარგვის შიშს. ხოლო სადაც კი შიში მეფობს, იქ ნდო-  
ბა ქრება და კრედიტიც ეცემა. კრედიტის მუშაობა ჩერდება;  
ყველგან, სადაც კი შესაძლებელია, ცდილობენ გაცემული  
ფული უკან გამოართვან, ეძებენ ფულს, ფულსა და მხოლოდ  
ფულს, იმიტომ, რომ ადამიანებს მეტათ აღარ ენდობიან, ენ-  
დობიან მარტო ფულს. შიშის ზარი იპყრობს „ბირჟევიკებს“,  
ბანკირებსა და რენტორებს; ბანკებს ალყათ გარს ეტყმიან  
მიმბარებლები. მრავალი ბანკი იძულებული ხდება თავის კრე-  
დიტორებს გაუსწორდეს, ხოლო თვითონ კი თავის მოვალეე-  
ბისაგან ფულს ვერ იღებს და ამნაირათ იღუპება. ამით ზარა-  
ლობენ მათი მიმბარებელი-კაპიტალისტები.

მოვაქრე და მრეწველი კაპიტალისტები, ფულის შეძენის  
სურვილით გატაცებულნი, აჩქარებენ საქონლების გაყიდვას;  
მარა ამით მოთხოვნა კიდევ უფრო მცირდება, ვინაიდან ყვე-  
ლა იმას ცდილობს, რომ ფული როგორმე ხელიდან არ გა-  
უშვას. ბაზრები საქონლებით ივსება და ფასები ყველაფერზე  
საშინლათ ძირს იწვევს. ეცემიან და ინგრევიან ერთი-მეორეზე  
მრავალი სამრეწველო დაწესებულებანი, გადარჩენილები კი —  
ამცირებენ წარმოებას, ან დროებით აჩერებენ მუშაობას. ამ  
დროს სათადარიგო არმიას მრავალ-ათასობით ემატება; ამ რი-  
ცხეში რამდენიმე ათასი დღეს უკვე გაკოტრებული და განად-

გურებული გუშინდელი კაპიტალისტებიც ურევია. ილუპება ყველა ის, ვინც კაპიტალისტურათ სუსტია; მაგრამ არც ძლიერებს უდგათ კარგი დარი.

კრიზისის დღეების შემდეგ მალე ცხოვრების საერთო მაჯის ცემის შეჩერების დღეებიც დგება: თუმცა ახლა ძლიერი ნგრევა-აოხრება აღარა ხდება, მაგრამ გაუმჯობესებაც არაფერს ეტყობა: წარმოება და ბაზარი ერთხანათ უმოძრაოთ გაჩერებულია.

მარა ნელ-ნელა, ცოტ-ცოტათი კლებულობს ბაზარზე მოგროვილი საქონელი, რომელსაც ასაღებენ ნაწილ-ნაწილათ. თან-და-თან, ერთი-მეორის შემდეგ, წელში იმართებიან მსხვილი დაწესებულებანი და საქმის გაფართოვებას იწყებენ, შეჩერებული წარმოება თან-და-თან ზომიერ აყვავების ხანაში გადადის; წარმოება ახლა არა თუ ისევ აღწევს წინანდელ ზომას, მალე კიდევ აქარბებს მას. ამასთან აშკარავდება, რომ წინანდელ წვრილ დაწესებულებათაგან ბევრი სრულიად უგზო-უკვლოდ გამქარა, და საწარმოვო დაწესებულებათა საერთო რიცხვს დაუკლია. წარმოების გამოცოცხლება მატულობს. წარმოების განვითარება ისევ გამაღებულათ მიისწრაფვის წინ; მიზეზთა განმეორება იწვევს შედეგთა განმეორებასაც და წარმოების უმწვერვალეს განვითარებას თან მოსდევს კრიზისი.

მოკლენათა ასეთი ტრიალი უკვე რამდენჯერმე განმეორდა უკანასკნელ საუკუნეში. წარმოების პირველი საყოველთაო კრიზისი იყო 1825—26 წლებში; მეორე—1836—37 წელს, შემდეგ—1847-ში და 1857-ში; დრო-გამოშვებითი, პერიოდული ხასიათი კრიზისებს დღემდე საკმაოთ კარგათ შერჩათ; ერთიდან მეორე კრიზისის შუა, დაახლოვებით, ათი წლის მანძილი იყო. შემდეგ, 1873 წელს, დადგა მსოფლიო კრიზისი, რომელმაც თავისი ძალითა და ხანგრძლივობით ყველა წინანდელ კრიზისებს გადააქარბა: ის ერთი ქვეყნიდან მეორეში ვრცელდებოდა და ამნაირათ გაგრძელდა რამდენსამე წელს, დაახლოვებით 1378 წლამდე. მას შემდეგ ვაჭრობა-მრეწველობას ფართე საზოგადო აყვავება 40-იან წლების დადგომამდე აღარ

დასჩენია, პირიქით, ცხოვრების მაჯის ცემას უფრო ეტყობოდა შეჩერება და დადუნება. მაგრამ შეჩერებას ისევ თან მოჰყვა საუცხოვო აყვავება მსოფლიოს მრეწველობისა, მაგრამ რამდენისამე წლის ძლიერის გამოცოცხლების შემდეგ დადგა ხელ-ახლათ კრიზისი 1890 წელს. ამან განსაკუთრებით დააზარალა რუსეთი, თუმცა კი ის ყველგან იყო. ეს კრიზისი რამდენსამე წელს გაგრძელდა, მაგრამ წარმოუდგენელი გამანადგურებელი ძალა გამოიჩინა. მაგ., საფრანგეთში, სადაც იგი ყველაზე უფრო ნაკლები იყო, ვინემ, მაგ., გერმანიაში, უმუშევართა რიცხვმა ნახევარი მილიონი მოიმატა, — 400,000-დან 1896 წელს 900,000-ზე ავიდა 1902 წ.

მომავალში კრიზისების განვითარების შესახებ ჩვენ უნდა აღვნიშნოთ ორი სხვა-და-სხვა მიმდინარეობა.

ერთის შეხედულებით, კრიზისები მომავლშიაც ისეთისავე მწვავე ხასიათისა იქნება, როგორც ამდენ ხანს იყო, მხოლოდ კრიზისიდან კრიზისამდე უფრო მეტი ხანი გაივლის. მრავალჯერ გაფართოვებული და გართულებული კაპიტალისტური მექანიზმი უფრო მეტს ხანს მალავს შინაგან წინააღმდეგობას და ამიტომ მეტი ხანია საჭირო, რომ კრიზისმა თავი იჩინოს. ამას ხელს უწყობს აგრეთვე წარმოების სხვა-და-სხვა დარგთა, წინანდელთან შედარებით, უფრო შეთანხმებული მუშაობა, რასაც ქმნის, მაგ., ბირჟის ორგანიზაციის განვითარება. მსოფლიოს კაპიტალიზმის მთელ სამფლობელოში ზედმეტის და მზადება, ცხადია, წინანდელზე უფრო უმწვერვალეს ხარისხამდე უნდა განვითარდეს, რომ ასე უეცრათ და მწვავე კრიზისის სახით მოვევლინოს ქვეყნიერობას; სამაგიეროთ, ის უფრო ინტენსიური, უფრო მრისხანე და ულმობელი ხდება. ამ შეხედულებას მოწმობს, თეორეტიულ მოსაზრების გარდა, ისიც, რომ 1857 წ. და 73 წ. კრიზისებს შორის 16 წელიწადი გავიდა, 1873 წ. და 99 წ. შორის — 20 წელიწადი; ამასვე მოწმობს განსაკუთრებული სიძლიერე უკანასკნელ კრიზისებისა.

მეორე შეხედულებით, კრიზისების თვით ხასიათიც შეცვ-

ლილია. აყვავება-დაღბინების ხანა უფრო და უფრო მოკლდება; კრიზისისა და შერყების ხანა კი, პირობით, უერთდება ერთი მეორეს და უფრო და უფრო მეტ ალაგს იჭერს წინანდელ ათ წლიან „ციკლში“. ზედმეტის დამზადება ქრონიკული ხდება და მაჯლაჯუნასავით თავს აწვება მრეწველობას; ეს მდგომარეობა თან-და-თან მუდმივ მოვლენათ იქცევა და შეუძლებლათ ხდის წარმოების ისეთ ძლიერ გამოცოცხლებას, ისეთ ინტენსივურ მსვლელობას, რომელიც აუცილებლათ კრიზისით თავდება; მაგრამ წარმოების ასეთი გაჭირვებული მდგომარეობა უფრო და უფრო მეტათ ღრმავდება; საწარმოო ცხოვრების არევ-დარევის ტენდენცია სულ უფრო ძლიერდება. — ამ შეხედულებას გაცილებით ნაკლები ფაქტები ამართლებს, ვინც წინანდელს; მაგრამ ამის მიუხედავათ, ეს შეხედულება წინანდელზე უფრო გავრცელებული იყო უკანასკნელ კრიზისის დაწყებამდე.

კაპიტალისტურ წარმოების ზოგადი კრიზისებისაგან განიჩევა კერძო კრიზისები პირველათ იმით, რომ უფრო კერძო ხასიათის მიზეზებისაგან წარმოსდგება, და მეორეთ, შედარებით, ნაკლები ზომისაა: ეს კერძო კრიზისები ხან მთელ მხარეებს ედება, ხან კი საზოგადოებრივ მეურნეობის ზოგიერთ დარგებს, და ამ განსაზღვრულ სფეროს გარეთ მისი გავლენა ძლიერ ნაკლებათ ემჩნევა. მაგრამ ასეთი კერძო კრიზისებიც ხშირათ მეტის-მეტათ ძლიერია და თავისი მოქმედების ინტენსივობით წამდვილ საყოველთაო მსოფლიო კრიზისებს არ ჩამოუვარდება.

კერძო კრიზისების მიზეზებია — ომები, რევოლიუცია, მოუსაველობა, წრეს-გადასული საბირჟო სპეკულიაცია.. მაგ., ინგლისში ბამბის კრიზისი 1863—64 წ.წ. გამოიწვია შეერთებულ შტატებში ომმა. საყოველთაო ეკონომიური დაქვეითება და შევიწროვება, რომელიც რუსეთმა 1891—92 წელს განიცადა, ძლიერის მოუსაველობით იყო გამოწვეული, და სხვ...

ახლა თვადი გადავავლოთ და განვიხილოთ ასეთი კრიზისების წარმოშობის მექანიზმი კონკრეტულ მაგალითებზე. შეერთებულ შტატებში 1860—64 წ.წ. მომხდარი მოქა-

ლაქობრივი (შინაური) ომი, რომელსაც ზანგების (შავკანიანების) გამანათვისუფლებელ ომს უწოდებენ, ჩრდილოეთსა და სამხრეთში გაბატონებულ კლასების — მრეწველ-ბურჟუაზიისა და მიწათმფლობელ არისტოკრატის — ინტერესთა წინააღმდეგობის შედეგი იყო. პირველი ცდილობდა პროტექციონიზმის — დამუშავებელ მრეწველობის ნაწარმოებზე მაღალის ბაჟების, შემოღებას, რომ ეს ნაწარმოებნი მას ძვირათ გაეყიდა; მეორე კი ცდილობდა ვაჭრობის თავისუფლების დამყარებას, რომ იმავე ნაწარმოების იაფათ ყიდვა შესძლებოდა. სამხრეთში ნედლი მასალების წარმოებაში იაფი მონის შრომა ძლიერ კონკურენციას უწევდა ჩრდილოეთის კაპიტალისტებს, რომლებიც დაქირავებულ შრომით სარგებლობდნენ. ეკონომიური ბრძოლის ომით გადაქცევამ, ინგლისში სართავ-საქსოვ წარმოებაში ბამბის ნაკლებობა დაბადა და ამნაირათ კრიზისი გამოიწვია, რადგან ბამბის დიდი ნაწილი აქ ამერიკის სამხრეთ შტატებიდან შემოქონდათ. ბამბეულობის მრეწველობა ძლიერ შემცირდა, ამის გამო უმუშევართა არმიასაც, დაახლოვებით, 200,000-მდე უმუშევარი მიემატა. ამნაირათ, ერთს ქვეყანაში საზოგადოებრივმა ბრძოლამ მეორეში საწარმოვო კრიზისი დაბადა, და ეს კი შედეგია იმ მჭიდრო ეკონომიურ კავშირისა, რომელსაც ქმნის შრომის საზოგადოებრივი განაწილება სხვადასხვა ქვეყნებს შორის.

ყოველ შემთხვევაში, ისეთ კერძო კრიზისების შესახებ, რომელიც პოლიტიკურის არეულობით, სპეკულიაციით, ან, საზოგადოთ, აშკარა საზოგადოებრივ ხასიათის პირობებით არის გამოწვეული, ადვილათ შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ამგვარ კრიზისთა ძირითადი მიზეზი იგივეა, რაც საერთოთ ყველა მსოფლიო კრიზისებისა, — ე. ი. შრომის საზოგადოებრივ განაწილების მოუწესრიგებლობა. მაგრამ იქაც, სადაც, ერთის შეხედვით, კრიზისი თითქო სტიქიურ მიზეზებით, მაგ., მოუსავლობის წარმომშობ მეტეოროლოგიურ პირობებით, არის გამოწვეული, — იქაც კი უფრო ღრმა დაკვირვება და ანალიზი

იმავე ძირითად მიზეზთა მოქმედებას ხედავს. მაგ., ისეთი დიდი მოუსავლობა, როგორც რუსეთს თავს დაატყდა 1891 წელს, შესაძლებელია მხოლოდ იქ, სადაც ნიადაგს ყოველსავე ნოყიერებას აცლიან მეურნეობაში გამეფებულ ველურ წესებით. ნატურალურ წარმოებიდან ცვლაზე გადასვლა და ამის გამო საგლეხო მეურნეობის დაცემა, აიძულებს გლეხებს გაათავოვონ ხენა-თესვა და გააძლიერონ მიწის ექსპლუატაცია, ამასთანავე, დედა-მიწის მწარმოებელ ძალებს ფლანგვით უზომოთ ფლანგავენ, ხოლო მიწის გაპოხიერება-განაყოფიერებისათვის კი არასოდეს არა ზრუნავენ, და ამრიგათ, მიწა თანდათან იფიტება. მხოლოდ გამოფიტული, სინოყიერეს მოკლებული ნიადაგი აყენებს მიწის მუშას ამინდისაგან იმდენათ დამოკიდებულ გარემოებაში, რომ ადვილი შესაძლებელი ხდება და დრო-გამოშვებით კიდევაც დგება ისეთი მოუსავლობა, რომელიც განსაცდელში აგდებს მთელს ქვეყანას. მაშასადამე, ძლიერი კრიზისი არც აქაა შემთხვევითი მოვლენა; შედარებით შემთხვევითია მხოლოდ ის ფაქტი, რომ კრიზისი დგება 1891 წელს, და არა 1890-ში.

საზოგადოებრივ მეურნეობის სხვა-და-სხვა დარგებში კრიზისის გამანადგურებელი გავლენა ყველაზე უფრო კრედიტს ეტყობა. რადგან კრედიტის საფუძველი ნდობაა, ამიტომ კრედიტის კრიზისისათვის საკმაო მიზეზს წარმოადგენს წარმოების პირობების არეც-დარევის მომავალი უბრალო შესაძლებლობაც კი. მაგ., ვთქვათ, ომია მოსალოდნელი; მაშინ იბადება შიში, რომ ეს ომიანობა ზოგიერთ ქვეყნებს სრულიათ განადგურებს, და რომ ამ ქვეყნების კაპიტალისტები, განსაკუთრებით კი იმათი მთავრობანი, თავის ვალების გადახდას ვეღარ შესძლებენ. უიმედო მდგომარეობა სრულიად ძირს უთხრის კრედიტს: ძლიერდება ფულის მოთხოვნა, კაპიტალისტები იძულებული ხდებიან დაუყოვნებლივ გადაიხადონ ისეთი ვალები, რომელთა ვადის გაგრძელებასაც გულ-დამშვიდებით მოელოდნენ. ფულის მოთხოვნისა და მიწოდების შეუფერებლობის გამო, საკუ-

თრივ კრედიტის კრიზისის ფულის კრიზისიც ემატება: როდესაც კრედიტი ეცემა, აუცილებელ მიმდინარე ანგარიშების გასასწორებელი ფულიც ძნელი საშოვნელი ხდება; აქედან კრიზისი ფრთას შლის საკუთრივ სამრეწველო სფერებშიაც, იმიტომ, რომ იმ მრეწველ-კაპიტალისტებისათვის; რომელთა კაპიტალიც, უმთავრესათ, წარმოების საშუალებანი და დამზადებული საქონლებია, ფულზე გაძლიერებული მოთხოვნა მეტათ სამძიმოა.

კერძო კრიზისებს უნდა მიეთვალოს აგრეთვე ევროპის მიწათმოქმედებაში გამეფებული ქრონიკული კრიზისი, რომელსა რამდენიმე წელიწადია სულს უხუთავს მრეწველობის ამ დარგს. იმის ძირითად მიზეზებს შეადგენდენ: პირველი, სამიწათმოქმედო წარმოების მეტის-მეტი გაფართოვება სხვა უფრო ნაყოფიერ მხარეებში, საიდანაც იაფი ჰური შემოდის არა მარტო იმიტომ, რომ იქ სამიწათმოქმედო შრომა უფრო ნაყოფიერია, არამედ იმიტომაც, რომ იქ, როგორც აღნიშნული ვკჳნდა; მიწის რენტაც უფრო დაბალია, ვინემ ევროპაში; მეორეთ, ევროპაში კაპიტალისტურ მიწათმოქმედებაში, შემჩნეულია, მუშა-ხელის ნაკლებობა; ამის მიზეზი კი ისაა, რომ გაძვალტყავებული გლეხობა ჯარგავს თავის მიწის საკუთრებას და ქალაქებს აფარებს თავს; სადაც დამმუშავებელი მრეწველობა განვითარებული, ხოლო მუშათათვის ცხოვრების პირობები კი უმჯობესია.

კრიზისები თავის ფოჯრით რამდენიმეთ საზოგადოებრივ მეურნეობის დეგრადაცია და საზოგადოების საწარმოვო ძალთა დროებითი დაქვეითება; მაგრამ იმავე კრიზისების წყალობით ხდება ტენიკურა პროგრესი და მწარმოებელ ძალების შემდეგი განვითარება. პირველ ყოვლისა, კრიზისის წყალობით უკიდურესათ მწვაფდება კონკურენცია; მეორეთ, ზარალის ანაზღაურების სურვილი აიძულებს კაპიტალისტებს ახალი გასამდიდრებელი საშუალებანი გამონახონ; დასასრულ, მესამეთ, — და ეს კი თავი და თავია, — კრიზისის დროს ნახულ



ზარალის მიზეზათ კაპიტალისტი საქონლის ფასების დაცემას თვლის და, რა თქმა უნდა, ცდილობს სამრეწველო დაწესებულების ტექნიკა იმ სიმაღლეზე აიყვანოს, რომ ამ დაცემულმა ფასებმაკ კი სარგებლობა დაუტოვოს.

კრიზისები აჩქარებს ტექნიკურ პროგრესს და ამასთან ძლიერ უწყობს ხელს კაპიტალისტურ ურთიერთობათა განვითარებას მთელის თავის შედეგებით, რომელთა რიცხვში ახალი, მომავალი კრიზისებიც შედის. აქ განვითარების ტენდენციამეტის-მეტათ მჭიდროთ დაკავშირებულია დეგრადაციის ტენდენციასთან. კაპიტალისტურ საზოგადოებას რომ ვერ მოეხერხებია თავის წიაღში განვითარების ისეთი მტკიცე გარანტიების შექმნა, ისეთი ყოვლის შემძლე ძალის წარმოშობა, როგორიც არის მუშათა კლასი, რომელსაც შეუძლიან თავს იდევას მთელი წარმოების ორგანიზაცია, — მაშინ კაპიტალისტური საზოგადოება ერთ მახლობელ კრიზისის დროს უქველათ დაიშლებოდა და განადგურდებოდა.

კრიზისები, როგორც საზოგადოებრივ ურთიერთობათა მოუწყობლობის აშკარა გამომხატველი მოვლენა, ამ ბოლო დროს კაპიტალისტთა კლასსაც აიძულებს, შეეცადონ მეტი წეს-რიგის შეტანას ეკონომიურ ცხოვრებაში.

## ბ) კაპიტალისტების სინდიკატები.

როდესაც საწარმოვო ძალთა განვითარებასა და საზოგადოებრივ ფორმებს შორის წინააღმდეგობა გაძლიერდა და თვითონ ბურჟუაზიისთვისაც შემავიწროებელ და მეტათ სახიფათო სახე მიიღო, როცა მეტის-მეტათ გამწვავდა გამანადგურებელი კრიზისები და კონკურენცია, — მაშინ კაპიტალისტთა კლასმაც ხელი მიჰყო ბრძოლას კაპიტალისტურ წყობილების იმ მხარეების წინააღმდეგ, რომელიც მათთვის საზარალოა.

ამ შემთხვევაში კაპიტალისტების ბრძოლის საშუალებაა — შეკავშირება, ორგანიზაცია. ორგანიზაციის შემწეობით კაპიტალისტები ცდილობენ დაასუსტონ ან საესებით მოსპონ წარ-

მოების ანარქიის გავლენა, რომელიც საფუძვლათ უდევს კონკურენციას, კრიზისებსა და სხვ.; მრეწველობის ერთი დარგის კაპიტალისტები ადგენენ კავშირებს და ამით ცდილობენ თავიანთი წარმოება ნორმალურ კალაპოტში ჩააყენონ, თავის წესებს დაუმორჩილონ. კაპიტალისტების ასეთ კავშირებს ეწოდება—სინდიკატები, ანუ კარტელები (იმათი უმაღლესი, მეტი-მეტათ განვითარებული ფორმა კი—ტრესტებია).

სინდიკატის შედგენის პირველი ცდა ჯერ კიდევ წარსულ საუკუნის მე-10 წლებში მოხდა. მაგრამ ამ ორგანიზაციის ახალი ფორმის შექმნაში გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა 1873 და შემდეგი წლების კრიზისებს. აი, მას შემდეგ კაპიტალისტურ ქვეყნებში სინდიკატებმა დაიწყეს განვითარება და მალე თვალსაჩინო, მსხვილი საზოგადოებრივი ძალა შემოიკრიბეს და ძლიერ საზოგადოებრივ ფაქტორათ გადაიქცენ.

სინდიკატების აღორძინებისათვის ნიადაგს ამზადებდა კაპიტალისტების გაძლიერებული კონცენტრაცია, სამრეწველო დაწესებულებათა რიცხვის შემცირება და მათი სიდიდის ზრდა. თუ რომელისამე დარგის წარმოება ჯერ კიდევ არ ჩავარდნია ხელში სავსებით რამდენსამე მსხვილ კაპიტალისტებს, თუ წერილი დაწესებულებანი შედარებით ჯერ კიდევ მრავალია, მაშინ კაპიტალისტების კავშირებში მშვერთებზე მეტათ იქნელია, და ამასთანავე, ნაკლებათ მტკიცეც არის. ამ დარგის ყველა კაპიტალისტების სრული შეთანხმება თითქმის შეუძლებელია: მათი დიდი ნაწილი ორგანიზაციის გარეთ რჩება: ამ შემთხვევაში კი კარტელს არ შეუძლიან თავის მიზანს მიაღწიოს—წარმოება მოაწესრიგოს. საზოგადოთ, კარტელი არის **მსხვილი** კაპიტალისტების კავშირი.

რაც შეეხება კარტელურ შეკავშირების ფორმას, ეს რამდენიმეთ მომზადებული იყო სააკციონერო ამხანაგობათაგან, რომლებიც კაპიტალისტების ერთგვარ კავშირს წარმოადგენენ.

ერთი უფრო საუკუნადღეობ ზირობათაგანა, რომლებიც უადვილებს კაპიტალისტებს სინდიკატებში შეერთებას, არას მფარველობი-

თი სისტემის სამრეწველო განხორციელებლობაში. ზრატეკტიონიზმი ან-  
თავისუფლებას შექარხნების უცხოეთის კაპიტალის კონკურენციისაგან,  
განსაკუთრებულ ზრივლეკტიურ მდგომარეობაში აყენებს მათ და მთ-  
ნაზლოდათ უტოვებს შინაურ ბაზარს; აი, ეველა ამით ზრატეკტიონ-  
ნიზმი ქმნის ძლიერ ხელის შეშწეობ ზირთებს სინდიკატების მოსა-  
წყობათ. ზრატეკტიონიზმის ბატონობის დროს სინდიკატს შეძლება  
აქვს თავიდან მოიშორას ეოველივე კონკურენცია და ამით ძლიერ  
დიდი სარგებლობა მოუტანოს იმ კაპიტალისტებს, რომლებიც ამ სინ-  
დიკატში შედიან. თავისუფალი ვაჭრობის დროს კი უცხოელ კაპი-  
ტალისტების კონკურენცია ამცირებს იმ სარგებლობას, რომელიც სინ-  
დიკატს მოაქვს თავის წევრებისათვის: სინდიკატს წარმოების მონა-  
ზოდა ან ეკუთვნის; მაშასადამე, არც შეუძლია ძიელა წარმოება ერთ  
გეგმაზე მოაწყოს, თავის ხუბაზე განსაზღვრას მისი სიდიდე და მი-  
სი ნაწარმების ფასები. ამიტომ ზრატეკტიონიზმის ქვეყნებში, რო-  
გორც, მაგ., შუერთებული შტატებია, კარტელური სისტემა უფრო  
ვითარდება. მაგრამ ზრატეკტიონიზმი აუცილებელ ზირთას ან წარ-  
მოადგენს სინდიკატების ასაღორძინებლათ. ინგლისშიაც კი, სდაც  
ეველასე უფრო სრული თავისუფლება ვაჭრობისა, 1873 წლის შემ-  
დეგ ბევრი კარტელი დაარსდა, რომელთა შორისაც ბლომათ მთაზო-  
ვება ძლიერ მიდინარე და შეძლებული. თავისუფალი ვაჭრობის დროს  
უფრო ადვილია **საერთაშორისო** სინდიკატების აღორძინება.

კარტელების განვითარების პირველ ნაბიჯებს თანა სდე-  
და მრავალი მარცხი, ზარალი და დაშლა-დარღვევა. ეკონო-  
მიურ ანარქიაში აღზრდილნი და „თავისუფალ“ კონკურენ-  
ციის სულით გაჟღენთილნი, კარტელის წევრები ძლიერ ხში-  
რათ სრულს უნიჭობას იჩენდენ წეს-რიგისა და დისციპლინის  
დასცვაში, დაწყობილ გემის თანახმათ საქმის წაყვანაში. საერ-  
თო დადგენილებათ ისინი ან აშკარათ არღვევდენ, ან-და გვერდს  
უვლიდენ სხვა-და-სხვა ოინების შემწეობით, რითაც ზარალობ-  
დენ სწორეთ ის წევრები, რომლებიც კეთილსინდისიერათ და  
ერთგულათ იცაუდენ კარტელის ყველა დადგენილებებს. ახლაც  
მრავალი სინდიკატი ილუპება ამ მიზეზის გამო.

მეორე, უფრო მნიშვნელოვანი მიზეზი კარტელების მრავლათ დაღუპვისა ისაა, რომ ისინი ვერ ახერხებდნენ თავის დარგის წარმოებაში სრულიად გაბატონებას. როდესაც დამოუკიდებლათ დარჩენილი კონკურენტები თავის წარმოების გაფართოვებას ახერხებენ, მაშინ საკარტელო ორგანიზაციის არსებობას უკვე არავითარი აზრი არა აქვს; მისი წევრებისთვის სრულიად უსარგებლოა იმ დადგენილებათა მორჩილება, რომლებიც მხოლოდ იმათს მტრებს აძლევენ უპირატესობას; საბაზრო ფასების შემუშავება და დაწესება კარტელისათვის პირდაპირ შეუძლებელი ხდება. ამაზე უფრო დამლუპველია სინდიკატისათვის ის გარემოება, როცა ამა თუ იმ დარგის ყველაზე უძლიერესი კაპიტალისტები უარს ამბობენ სინდიკატში შესვლაზე, რადგან კარგათა გრძობენ თავიანთს ძლევამოსილობას. გამოცდილება გვიჩვენებს, რომ სინდიკატს შეუძლია ბაზრებს თავისი ფასები დაუდგინოს და უკარნახოს მხოლოდ მაშინ, როდესაც მის ხელთაა  $\frac{2}{3}$ — $\frac{3}{4}$  მთელის ბაზრისა.

როდესაც სინდიკატი ხელთ იგდებს ხოლმე ბატონობას თავის დარგის წარმოებაში, მაშინ ყველა ის დაწესებულებანი, რომლებიც მას არ უერთდებიან, განწირულნი არიან და დაღუპვის გზაზე დგანან; სინდიკატი თავის მტრებთან ბრძოლაში დაუზოგავთ და მოაზრდებლათ სარგებლობს თავის ძალებითა და კავშირის სიმტკიცით. მაგ., გერმანიაში სასალტერკინის მწარმოებელთა სინდიკატმა დაადგინა, — საბრძოლო ფასები გამოაცხადდეს იმათ წინააღმდეგ, „ვინც გაბედა და მას არ შეუერთდა“. კრუჟევა არშიების ფაბრიკების სინდიკატმა შვეიცარიაში, ურჩების დასათრგუნავათ, მოახერხა და მთავრობას კანონათ დააწესებინა, რომ ყოველგან ფაბრიკებში, სადაც წინათ ზედმეტი ანუ ნაჭრობით მუშაობა არსებობდა, 11-საათიანი სამუშაო დღე შემოეღოთ. შემდეგ ამ სინდიკატმა გამოაცხადა, რომ არც ერთი ის მოსამსახურე, რომელიც ხსენებულ სინდიკატში შეუერთებულ კაპიტალისტებთან მსახურებს,

სამი თვის შემდეგ დღიდან განცხადებისა, აღარ მიიღება სა-  
მუშაოთ სინდიკატის ფაბრიკა-ქარხნებში.

კარტელების განვითარება საოცარის სისწრაფითა და სრუ-  
ლის თან-და-თანობით ხდებოდა. იმათი ისტორია დღემდე შეიძ-  
ლება რამდენსამე ნაწილათ, ან საფეხურათ დავყოთ.

პირველი საფეხურია—მოსამზადებელი. აღგენენ შედარე-  
ბით მოკლე-ვადიან სუსტ შეთანხმებებს ფასების ერთ დონეზე  
გასამაგრებლათ, ან და წარმოების შესამცირებლათ; ჯერ კი-  
დეც ბუნდოვან მისწრაფებათა გავლენით ახდენენ მრავალ-გვარ  
ცდას. მაგრამ ასეთი ცდა ძლიერ ხშირათ მარცხდება.

ამის შემდეგ იწყება ნამდვილი კარტელების ორგანიზა-  
ცია; კაპიტალისტები მჭიდრო და მტკიცე, უფრო გრძელ-ვა-  
დიან კავშირებით ეკვრებიან ერთმანეთს იმ მიზნით, რომ ერთსა  
და იმავე დროს გავლენა იქონიონ ბაზრის ფასების აწევ-და-  
წვევაზე და საჭიროებისამებრ შეზღუდონ თვით წარმოება.

ასეთი შეერთება თან-და-თან უფრო და უფრო მტკიცე  
ხდება; კარტელის პროგრამა ფართოვდება. ამნაირათ, კარტე-  
ლი ხელთ იგდებს მთელ წარმოებას, ანაწილებს ბაზრებს თა-  
ვის წევრთა შორის, ნიშნავს ცენტრალურ (მოხერხებული,  
მთავარი; დასამხარი) ადგილებს საქონლის გასასაღებლათ, ავა-  
ლებს თავის წევრებს შემოიღონ თავიანთ ქარხნებში ახალი  
ტექნიკური გაუმჯობესებანი და მრავ. სხვანი.

დაბოლოს, თვითონ კავშირის შიგნით ისპობა უკანას-  
კნელი ნაშთები კონკურენციისა, უკანასკნელი ნაშთები ცალ-  
კე კაპიტალისტების დამოუკიდებლობისა. კავშირი აწესრიგებს  
და ათადარიგებს წარმოების ყოველსავე წვრილმანს და სა-  
ზღვრავს თვითოეული წევრის ხვედრ მოგების რაოდენობას.  
ამნაირათ სდგება ერთი უშველებელი დაწესებულება—ტრეს-  
ტი. წინანდელი დამოუკიდებელი კაპიტალისტები მასში მხო-  
ლოდ აქციონერებათ ხდებიან. ეხლანდელის დროისათვის ეს  
არის—კარტელის უმაღლესი ფორმა.

კარტელების ყველა ეს ფორმები ჯერ კიდევ ახლაც

გვხდება ხოლმე ურთაფ, მაგრამ ყველა ამათვანს ეტყობა უმაღლეს ფორმებში გადასვლის ტენდენცია.

დიდი ისტორიული მნიშვნელობა აქვს საერთაშორისო სინდიკატების გაჩენას (1889 წელში 11 ასეთი სინდიკატი ითვლებოდა, 1896 წელს კი—40-ზე მეტი), რაც აშკარა გამომხატველია იმ ფაქტისა, რომ განვითარებული კაპიტალიზმი საერთაშორისო მოვლენაა, რომელიც ეროვნებას არ არჩევს. ასეთ სინდიკატებში შესანიშნავია ტყვია-ვერცხლეულობის სინდიკატი, რომლის ხელშიაც გროვდება მთელ დედა-მიწის ზურგზე ყოველ-წლიურათ ნაშოვარი ვერცხლის  $\frac{2}{3}$  და ტყვიის  $\frac{1}{2}$ ; შემდეგ ამისა აღსანიშნავია აგრეთვე სინდიკატები თამბაქოსი, დინამიტისა და სხვ.; ჩრდილო-ამერიკის ნავთის ტრესტი უკანასკნელ წლებში ცდილობდა რუსეთის ნავთის საქმეებზე თავის გავლენის ქვეშ დაეყენებია: მას რომ მოეხერხებინა და რუსეთის ნავთის წარმოების საქმეც ხელში ჩაეგდო, მაშინ ხსენებულ ტრესტს მთელ ქვეყნიერობაზე ამ წარმოებაში კონკურენტი აღარავინ ეყოლებოდა.

სინდიკატების რიცხვი დღეს-დღეობით რამდენიმე ძსობით ითვლება.

სინდიკატების ხელში მოგროვილია აუარებელი სიმდიდრე, რითაც მათ საშუალება ეძლევათ დროზე შემოიღონ და გამოიყენონ ყოველგვარი გაუაჯობესებანი, რაც ცალკე კაპიტალისტისათვის მეტის-მეტათ ძნელი შესასრულებელია. სინდიკატების სამსახურში და განკარგულებაშია მრავალი სწავლული სპეციალისტები, რომელთა მოსამზადებლათ სინდიკატები ხშირათ აარსებენ სამეცნიერო და სამოსწავლო დაწესებულებებს. საზოგადოთ კი, ორგანიზაციის ეს ახალი ფორმა ძლიერ აჩქარებს ტექნიკურ პროგრესს.

თავის-თავათ აშკარა ხდება; თუ რამდენათ აჩქარებს სინდიკატი კაპიტალის კონცენტრაციას. უკანასკნელ წლების ცნობებით, თამბაქოების ტრესტმა შთანთქა 150 სამრეწველო დაწესებულება, ნავთისამ—400-მდე, ფოლადისამ—785. ჩრდი-

ლო-ამერიკის 447 ტრესტის კაპიტალი 20 მილიარდ დოლლარს უდრის (ე. ი. 38,000 მილიონ მანათს).

მრეწველობის საზოგადო მსვლელობაზე სინდიკატების გავლენა იმაში გამოიხატება, რომ იგი (მრეწველობის მსვლელობა) უფრო სწორეთ და მშვიდობიანათ ხდება, რასაკვირველია, მხოლოდ რამდენიმეთ. სინდიკატები თავიდან აშორებენ მრეწველობას შედარებით შერყევას, კერძო ხასიათის კრიზისებს.

მაგრამ მსოფლიო კრიზისების თავიდან აცდენა კი საკარტელო ორგანიზაციას არ ძალუძს; ეს ნათლათა სჩანს შემდგენის მოსაზრებიდან. სანამ სინდიკატს ყველა დაწესებულებანი არ შეუერთდებიან, მანამ საყოველთაო კრიზისების თავიდან აშორებაზე, აშკარაა, ლაპარაკი კი მეტია. მაგრამ, როდესაც წარმოების ყველა დარგები ცალკე-ცალკე სინდიკატებათ დაირაზმებიან, ეკონომიური ანარქია მაშინაც არ მოისპობა: კონკურენცია მხოლოდ ახალ ფორმას იღებს და, შესაძლებელია, იგი წინანდელზე უფრო მძიმე, მძლავრი და უფრო მახარალებელი ფორმა დარჩეს. წარმოების ცალკე დარგების ორგანიზაციათა შორის ჩაღდება სასტიკი, უღმობელი ბრძოლა. თვითოეული სინდიკატი მთელი თავისი დარგის მონოპოლისტი ხდება და ყოველ ღონეს ხმარობს, რომ თავის საქონელზე ფასები მოუმატოს; სხვები კი მას აქ ხელს უშლიან, რადგან თავის მხრივაც ასეთი მიზნის მიღწევას ცდილობენ, ე. ი. თავის საქონლის გაძვირებასა და სხვისის გაიაფებას. ამ ბრძოლის შედეგები სინდიკატების ძალთა განწყობილებაზეა დამოკიდებული. ამ ბრძოლის ნამდვილი სიმწვავე და ძლიერება რომ გავითვალისწინოთ, საჭიროა გავიხსენოთ, რომ მრეწველობის ერთი დარგი საწარმოვო საშუალებებს უშზადებს და აწვდის მეორეს, რომ ყველა დარგებს შორის ძლიერ მჭიდრო კავშირია დამყარებული. ვთქვათ, ბამბის პლანტატორების სინდიკატმა თვალსაჩინო ფასები მოუმატა ბამბას, ამასობაში კი სართავ-საქსოვ წარმოების სინდიკატმა ქსოვილების ფასები უკვე

იმ სიმაღლეზე აიყვანა, რომელიც მისთვის ყველაზე უფრო ხელსაყრელია, ასე რომ, ამ ფასების კიდევ უფრო მომატება მხოლოდ ზარალის მომტანი იქნება მისთვის, რადგან მოთხოვნას შეამცირებს. მაშინ სართავ-საქსოვი სინდიკატი იძულებული ხდება ან შეურიგდეს მისთვის საზარალო ბაზმის ფასებს, ან-და წარმოება შესწყვიტოს. პირველ შემთხვევაში ეს სინდიკატი ზარალში ჩავარდება და, უფრო ძლიერ სინდიკატებთან ბრძოლაში, ადრე თუ გვიან, საბოლოოვით დაღუპვას ვერ ასცდება. მეორე შემთხვევაში თითქო გამოდის ორი სინდიკატის გაფიცვა ერთი-მეორის წინააღმდეგ; რომელიც დამარცხდება, თავის დამოუკიდებლობა უნდა დაჰკარგოს; ამ ბრძოლის დროს დგება საშინელი ეკონომიური კრიზისი, რომელიც ანადგურებს მთელ საზოგადოებრივ მეურნეობას.

ამჟამათ კი, წარმოების საერთო კრიზისების დროს, კარტელები ისეთ უზარმაზარ ზარალში ვარდებიან, რომ მათი კაპიტალების სიდიდე-რაოდენობას საესებით უთანასწორდება კიდევ. ეს ზარალი მაგ., 1903 წელს ჩრდილო ამერიკის 100 უმთავრესმა კარტელმა თავის აქციების კურსზე დაჰკარგა 1,75± მილიონი დოლარი, ანუ 3,000 მილიონი მანათი, ე. ი. მათი ყველა აქციების საერთო ღირებულების 44<sup>0</sup>/<sub>100</sub>.

თუმცა საკარტელო ორგანიზაცია ვერა სპობს საყოველთაო კრიზისებს, მაგრამ, სამაგიეროდ, **კაპიტალისტებს** იგი მაინც უადვილებს ამ კრიზისების გადატანას. ესევე კი არ ითქმის მუშების შესახებაც. მართლაც-და, ზედმეტი დამზადების წინააღმდეგ კარტელები წარმოების შემცირებით იბრძვიან, და უკვე ეს მიზეზი კმარა იმისთვის, რომ მუშა-ხელის მოთხოვნა შემცირდეს. ტექნიკური პროგრესი კი, რომელიც ერთი-ორათ ჩქარდება ორგანიზაციის ახალი ფორმის შემწეობით, კიდევ უფრო ამრავლებს კაპიტალისტურ სათადარიგო ლაშქარს. ამას გარდა, სინდიკატების ვეებერთელა ეკონომიური ძალა ხშირათ პირდაპირ მუშების კავშირების წინაარმდეგაა მიმართული, თუმცა იგი თვით იწვევს მუშათა კავშირების განვითარებას. მუ-



შების ორგანიზაციების წინააღმდეგ ბრძოლაში ტრესტებს აღვილათ შეუძლიან და კიდევაც ხარჯვენ ამ საგანზე აუარებელ თანხას, ასე რომ, სინდიკატ-ტრესტების წინააღმდეგ გამკლავება და მათთან ბრძოლაში გამარჯვება შეუძლიან მხოლოდ ყველაზე მსხვილ პროფესიულ ორგანიზაციებსა და პოლიტიკურ მუშათა პარტიებს სახელმწიფოზე თავის გავლენის საშუალებით.

სინდიკატები მეტის-მეტათ ამცირებენ სამრეწველო დაწესებულებათა რიცხვს, რითაც ხელს უწყობენ საქარხნო კანონმდებლობის შემოღებას, რაიცა ეკონომიურ პროგრესისათვის უსათუოთ ხელის შემწყობ პირობათ უნდა ჩაითვალოს.

თუ რა გავლენა აქვს საკარტელო ორგანიზაციებს მოგროვების ზრდაზე, ამის შესახებ ნამდვილ ცნობებს შემდეგი მაგალითი მოგვცემს. მაშინ, როდესაც საზოგადოთ ევროპაში 5—7<sup>0</sup>/<sub>10</sub> მოგება ძლიერ მაღალ სარგებლათ ითვლება, სადინამიტო წარმოების საერთაშორისო ტრესტში, რომელშიაც შედიან მთელ დედამიწის ზურგზე მომქმედი ყველა მსხვილი სადინამიტე ქარხნები, მოგება ანუ დივიდენდი 80-იან წლებში 8—15<sup>0</sup>/<sub>10</sub>-ს შეადგენდა.

ჩრდილო ამერიკის ნავთის წარმოების უზარმაზარ ტრესტის დივიდენდი რვა წლის განმავლობაში (1896—1903), ე. ი. მაშინ, როცა სააქციონერო კაპიტალი აქციებზე აღნიშნულ ფასებით 100 მილიონ დოლარს (190 მილ. მანათს) შეადგენდა, — ყოველ-წლიურათ 31<sup>0</sup>/<sub>10</sub>-დან 48<sup>0</sup>/<sub>10</sub>-მდე აღიოდა. საშუალოთ კი 39<sup>0</sup>/<sub>10</sub>-ს უდრიდა.

მაგრამ ორგანიზაციის ამ ახალი ფორმის გავლენა საქონლების ფასებზე, უმეტეს ნაწილათ, მაზარალებელია თავის მხმარებლისათვის: სინდიკატები მაღლა სწევენ ფასებს; ისინი არ კმაყოფილდებიან იმით, რომ თავიანთ საქონელში მათ ნამდვილ ღირებულების შესაფერ საქონელს აძლევენ. ისინი თავის საქონელს სცვლიან სხვის საქონელთა მეტ. რაოდენობაზე, მაგ., ფულზე. მაგრამ როდესაც ეს სხვა საქონლებიც სინდიკა-

ტების ხელში ვარდება, როდესაც სინდიკატების განკარგულებაშია წარმოების მეტი ნაწილი, მაშინ ფასებიც ხელ-ახლა ერთს ღონეზე უნდა დადგეს; ყოველ შემთხვევაში, სინდიკატების საქონლის საშუალო ფასები მაინც შეუთანასწორდება ნორმას, იმიტომ, რომ მონოპოლიის წინააღმდეგ აქ იგივე მონოპოლიაა წამოყენებული. მაგრამ კარტელები ვერც ახლა ახერხებენ ყოველთვის ფასების აწევას. უმაღლესი ფორმის კარტელებს ფასების აუწევლათაც—შეუძლიანთ აყვავებულ მდგომარეობაში იფურჩქნებოდნენ,—ხანდისხან ისინი კიდევ უკლებენ ფასებს, რომ მოთხოვნა გააძლიერონ. მაგ., ჩრდილო ამერიკის ნავთის ტრესტმა, რაკი მთელი ბაზარი ხელში ჩაიგდო, მაშინვე ნავთს ფასები დაუკლო. რამდენათ უფრო უკეთესათ და ფართეთ, ტენიკურათ უმჯობესათ არის დაყენებული სინდიკატის წარმოება, იმდენათ უფრო შეუძლია მას და მოსალოდნელია მისგან ფასების დაკლება.

კაპიტალისტთა კლასში სინდიკატები ინტერესთა წინააღმდეგობას ბადებენ ამ კლასის სინდიკატებში შეერთებულ და მის გარეშე დარჩენილ ნაწილთა შორის. სინდიკატებს გარეთ დარჩენილი კაპიტალისტები უღმობელს, სამკედრო-სასიცოცხლო ბრძოლას უცხადებენ მათ გამანადგურებელ და დამღუპველ სინდიკატებს, ცდილობენ გამოაცემინონ მთავრობას ამ ორგანიზაციების საწინააღმდეგო კანონები, ამხედრებენ მის წინააღმდეგ საზოგადოებრივ აზრს და სხვ., მაგრამ ბოლოს და ბოლოს ყოველივე ეს ამაოთ რჩება: სინდიკატების ძალა განუწყვეტლივ იზრდება.

### გ) სამრეწველო დაწესებულებათა ინტეგრაცია.

შრომის საზოგადოებრივ განაწილების გამო ერთი დაწესებულება აწვდის მეორეს წარმოებისათვის აუცილებელ საქირო საშუალებებს—იარაღებსა და მასალებს. ამ ფორმის დაწესებულებათა საურთიერთო კავშირისაც თავისი უხერხულობაც მოსდევს კაპიტალისტებისათვის: ამგვარი კავშირი ხშირათ

მეტათ დაუნდობელსა და სასტიკ ბრძოლას იწვევს ასეთ საურთიერთო დამოკიდებულებაში შყოფ დაწესებულებათა შორის. მაგ., თუ საქსოვ-სართავმა ქარხნებმა ძაფეულობის ფასებს მოუმატეს და ბაზარზე ძაფები გაძვირდა, ხოლო საფეიქარ ქარხნებს კი შეძლება არა აქვთ, რომ ქსოვილებიან ფასებს მოუმატონ, მაშინ უკანასკნელი დიდ ზარალში ვარდებიან და წინანდელ ფასების აღდგენა შეუძლიანთ მხოლოდ სართავ წარმოებასთან ბრძოლით—წარმოებში შემცირება-შემოკლებით.

აქედან ჩნდება მხალი ტენდენცია მრეწველობაში თუ წინანთ ტენიკის განვითარებისადმი გაძლიერებული ლტოლვილება ბადებდა სამრეწველო დაწესებულებათა უკიდურეს სპეციალიზაციას და მათ სამოქმედო ასპარეზს ავიწროვებდა, ახლა სპეციალიზაციის ნაცვლათ ნელ-ნელა იწყება ცალკე დაწესებულებათა წარმოების სფერის გაფართოვება. დღეს კაპიტალისტი ყოველ ღონესა ხმარობს, რომ თავის საკუთარ დაწესებულებაში გამართოს ყველა იმ იარაღებისა და მასალების წარმოება, რომელიც მისთვის ასე ძლიერ საჭიროა; ამ გზით იგი ძლიერ ამცირებს და ასუსტებს თავის დამოკიდებულებას სხვა კაპიტალისტებისაგან. თავის-თავათ ცხადია, რომ სამრეწველო დაწესებულებათა ასეთი ინტეგრაცია, ე. ი. საზოგადოებრივ-განაწილებულ—მაგრამ ერთმანეთისათვის აუცილებლათ საჭიროა—წარმოებათა შეერთება შეუძლია მხოლოდ უფრო მსხვილ კაპიტალისტებს; მომეტებულ ნაწილათ ამ მიზნის განხორციელების ძალ-ღონე განსაკუთრებით შესწევთ დიდ სააქციონერო საზოგადოებათა და ტრესტებს.

სამრეწველო დაწესებულებათა ინტეგრაცია არის ისეთი პროცესი, რომელიც ძლიერ ბევრითა ჰგავს კარტელებს წარმოშობის პროცესს, მაგრამ შეიცავს აღნიშნულ დაწესებულებათა მეორე მხარეს. ეს ორი ტენდენცია ერთი-მეორის დამახასიათებელია, მაგრამ მათ მაინც არ ძალ-უძთ არსებითათ შეესვალონ კაპიტალისტურ საზოგადოების წყობილება, მით

უმეტეს, რომ ამ საზოგადოების წყობილების ფარგლებში არ შეუძლიათ ბოლომდე განვითარება.

ასეთი ცვლილების მოხდენა შეუძლია მხოლოდ **მუშათა მოძრაობის განვითარებას.**

### VIII. სოციალისტური საზოგადოება.

სამრეწველო კაპიტალიზმის ხანა სრულათ ჯერ კიდევ არ დამთავრებულა; მაგრამ მის ურთიერთობათა დაუდგრომლობა და რყევა უკვე სავესებით გამოიჩვენა. გამოიჩვენა აგრეთვე ამ წყობილების ძირითადი წინააღმდეგობანი, — რითაც, სულ უფრო და უფრო ღრმათ ეთხრება მას ძირი, — და განვითარების ძალები, რომელიც ამზადებს და საძირკველს უყრის სულ სხვა, ახალ წყობილებას. საერთოთ, ნათლათ მოსჩანს აგრეთვე ის **შიმართულება**, რომლითაც მიდის ეს ძველის დანგრევა და ახლის განვითარება. ამნაირათ, დღესვე შეგვიძლიან წარმოვიდგინოთ, თუ როგორი იქნება ახალი წყობილება და რაში იქნება მისი ძირითადი განსხვავება ახლანდელ წყობილებისაგან.

შეიძლება ბევრმა იფიქროს, რომ მეცნიერებას არა აქვს უფლება ილაპარაკოს იმაზე, რაც ჯერ არა ყოფილა და რის მტკიცე, უტყუარი მაგალითიც წარსულში არ მოიძებნებოა. მაგრამ ასეთი აზრი დიდათ შემცდარია. მეცნიერება სწორეთ იმისთვის არსებობს, რომ **წინდაწინვე დაინახოს** მომავალი, **შორს-მჭვრეტელობა** გამოიჩინოს. მართალია, მეცნიერებას არ შეუძლია სრულის სისწორით გათვალისწინება იმისი, რის უტყუარი მაგალითიც ჯერ არ ყოფილა. მაგრამ როცა, საზოგადოათ, ცნობილია ის, რაც არის, აგრეთვე ცნობილია, ისიც, თუ რა მხრით იცვლება იგი, რაც არის, მაშინ მეცნიერება ვალდებულია გაარკვიოს, თუ მომავალში რა გამოვა აქედან. მეცნიერება ვალდებულია ასეთი დასკვნა გამოიყვანოს, რათა ამით შეაძლებინოს ადამიანებს, რომ მათ თავიანთ მოქმედებაში ანგარიში გაუწიონ ხსენებულ დასკვნებს, რომ უნაყოფოთ არ გაფლანგონ თავისი ძალები მომავლის წინა-

აღმდეგ ბრძოლაში, მომავალ ახალ ფორმების განვითარების შესაფერხებლათ, — არამედ შეგნებულათ იშრომონ განვითარების დასაჩქარებლათ და გასაძლიერებლათ.

მომავალი წყობილების შესახებ საზოგადოებრივ მეცნიერებას არ შეუძლიან სავსებით სწორი დასკვნები მოგვცეს, ვინაიდან საზოგადოებრივი მოვლენები ჩვენს დროში მეტათ რთულია და მათი ყოველ-მხრივით, სავსებით და დაწვრილებით გათვალისწინება ადამიანის გონებისათვის მიუწვდომელია; მას შეუძლიან მხოლოდ საზოგადო წარმოდგენა იქონიოს მომავალ წყობილებაზე; ამიტომ ხმ ახალ წყობილების სურათიც შეიძლება მხოლოდ საზოგადო დახასიათებით იქნეს წარმოდგენილი. მაგრამ საქმეც იმაშია, რომ სწორეთ ეს ზოგადი თვისებებია **უფრო საყურადღებო** მხარე განსაკუთრებით ჩვენი დროის ადამიანისათვის.

მეცნიერების დღევანდელ მდგომარეობაში არა თუ შეუძლებელია, თუნდა დაახლოვებით მაინც, აღვნიშნოთ ის დრო, როდესაც დღევანდელი საზოგადოებრივი ფორმები ძირიანათ შეიცვლება და მის ნაცვლათ ახალი ფორმები გაჩნდება, არამედ თვით ამ ახალ ფორმებში გადასვლასაც იძულებული ვართ შემდეგი პირობითი ხასიათი მივცეთ: ახალი, უმჯობესი წყობილება დამყარდება იმ შემთხვევაში, თუ **საზოგადოება განაგრძობს თავის განვითარებაში წინსვლას ისე**, როგორც აქამდე მიისწრაფოდა. ძველი ქვეყნის ისტორია გვიჩვენებს, რომ ადამიანთა საზოგადოებანი ხანდისხან უკან-უკან მიდიან, ეცემიან, იშლებიან და იქსაქსებიან; პირველყოფილ კაცობრიობისა და აგრეთვე აღმოსავლეთის ზოგიერთ კარდანშულ საზოგადოებათა ისტორია გვეუბნება, რომ შესაძლებელია განვითარების ერთ საფეხურზე დიდხანს შეჩერებაო, მაგრამ ამ შეჩერებისა ანუ დეგრადაციისათვის საჭიროა არსებობდეს საკმაოდ შესაფერი მიზეზები; თანამედროვე საზოგადოების ცხოვრებაში კი ამ მიზეზებზე მითითება არ შეიძლება. საზოგადოებას არ შეუძლიან ერთ წერტილზე შეჩერდეს ასეთ აუარე-

ბელ შინაგან წინააღმდეგობათა არსებობის დროს, როცა ცხოვრება ელვის სისწრაფით წინ მიქროლავს. ძირითად დეგრადაციის გამოწვევას ეს წინააღმდეგობანი მხოლოდ იმ შემთხვევაში შესძლებდნენ, რომ დღევანდელ საზოგადოებაში განვითარებისათვის საკმაო ძალები და ელემენტები არ არსებობდნენ; მაგრამ ეს უკანასკნელნიც არსებობენ და დღემდე იგივე საზოგადოებრივი წინააღმდეგობანი მხოლოდ ზრდიდნენ და ამრავლებდნენ აღნიშნულ ძალებსა და ელემენტებს. საზოგადოების მწარმოებელი ძალები შეუჩერებლათ იზრდებიან, ირახმება და იზრდება უშველებელი საზოგადოებრივი კლასი, რომელიც ცდილობს ცხოვრებაში ახალი ფორმების განხორციელებას. ამიტომ არ არსებობს არავითარი სერიოზული საბუთი, რომ საზოგადოებას დეგრადაცია, უკუ-ქცევა, მოსპობა მოელოდეს; პირიქით, მეტი საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ საზოგადოება განაგრძობს თავის გზას და შექმნის ახალ ფორმებს.

### 1. საზოგადოების დამოკიდებულება ბუნებასთან.

სამანქანო ტენიკის განვითარება ჯერ კიდევ კაპიტალიზმის ხანაში ისე თანდათანობითა და განუწყვეტლათ ხდება, რომ ადვილათ შესაძლებელია ამ განვითარების ტენდენციებისა და, მაშასადამე, მისი შედეგების გათვალისწინება და გარკვევა. ძირითადი ტენდენცია ჩვენ უკვე აღენიშნეთ: ეს მემართულია სამანქანო მუშაობის **ავტომატიზმისაკენ**. ძველი ტიპის მანქანა, რომლის დროსაც ცოტათ თუ ბევრათ შესამჩნევი აუცილებელი ნაწილი სამექანიკო მოძრაობათა ისევ მუშის ხელით სრულდებოდა, ადგილს უთმობს ახალი ტიპის მანქანას — ავტომატიურ მექანიზმს, რომელთანაც მუშას თითქმის მხოლოდ ამ მანქანის მოქმედებისათვის თვალყურის გდება და კონტროლი ევალება. ამასთან მრავალ სხვა-და-სხვა დამხმარე სარეგულიაციო მოწყობილობათა შემოღებით, თვით ეს კონტროლიც სულ უფრო და უფრო მარტივდება და ადვილდება, ასე რომ, ყოველ წვრილმანებში ჩარევის მაგიერ, იგი მხო-

ლოდ სხვა-და-სხვა აპარატების სისწორით მუშაობისათვის თვალ-  
ყურის დევნებას თხოულობს; მაგ., მექანიკოსისათვის სრუ-  
ლიად საჭირო არაა ყოველ წუთში მანომეტრზე ან ტოკის  
(ელექტრონის ძალა) მზომელზე იყოს დაჩერებული და მუდამ  
შემს ზომები მიიღოს, რომ ერთ სათანადო დონეზე დააყენოს  
ოპტიკლის დაწოლა, ან ელექტრონის ძალა (ტოკი), რადგან  
ყველა ახალ-მანქანას თან-ახლავს თავისი რეგულიატორები, რომ-  
ლებიც ერთსაცა და მეორესაც თავისთავათ, ავტომატიურათ აჩე-  
რებენ განსაზღვრულ დონეზე. მექანიკოსი ვალდებულია მხოლოდ  
დრო-გამოშვებით შეამოწმოს, შესაფერათ მოქმედებენ თუ არა  
თვითონ ეს რეგულიატორები, და მომართოს ისინი საჭიროებისა  
და დროის შესაფერათ, აგრეთვე უნდა იზრუნოს, რომ დროზე  
გაასწოროს და შეაყეთოს რეგულიატორები, თუ ვინიცობა  
რომელიმე მათგანი გაფუჭდა, და სხვ. ამგვ.; მაგრამ ყველა ამას-  
თან ერთათ, უფრო და უფრო ზევით იწევს, მატულობს ცოდ-  
ნისა, მიხედვრილობისა, მოსაზრებისა და, საზოგადოთ, ფსიხიურ  
ქანკითარების დონე, რომელიც მუშისათვის ფრიად საჭიროა.  
მანქანასთან შრომა სულ უფრო და უფრო საორგანიზატორო  
შრომის მსგავსი, უფრო მეტათ გონებრივი, ინტელექტუალური  
ხდება და ნაკლებათ ფიზიკობს ხელმისაღწევი ცოდნის, ვიწრო  
სპეციალისტობისა და წელის სიმარჯვეს. მუსკულურების მუშაობა  
აზრის მუშაობით იცვლება, მეორე სქარბობს პირველს.

ამასთან, მანქანების რაოდენობა და მათხმეოვ გაღვიფ-  
ბულის მექანიკურ ენერჯის ჯამე ისე, საოცარის სისწრაფით  
იზრდება, რომ ადამიანის ფიზიკური ენერჯია, ამ საშინელ სი-  
დიდესთან შედარებით, თითქმის სრულ არარაობათ გვეჩვენება.  
ბუნებინ ძალები, — ესა მორჩილი უსუსლო მონები, რომელიც  
სინდერეც დაუსრულებლათ იზრდება და რომელნიც ადამიანის  
მავიერ აკეთებენ უკანასკნელისათვის აუცილებელ საჭირო გო-  
ლიათისებურ სამუშაობს.

ახალ საზოგადოებრივ ფორმებინ განვითარებისათვის გან-  
საკუთრებული მნიშვნელობა აქვს მიმოსვლის ტექნიკის განვო

თარებას; მისი საოცარი პროგრესი, რომელმაც თავი იჩინა კაპიტალიზმის ბოლო ხანებში, ცხადია, იქითკენაა მიმართული, რომ გადასთელოს და მოსპოს ყოველგვარი დაბრკოლებანი, რომელსაც დედამიწის სივრცე და ბუნება უყენებს წინაღობის გაერთიანებასა და შეკავშირებას. უმავთულო ტელეგრაფისა და ტელეფონის შემოღება, როგორცა სჩანს, ძლიერ ახლო მომავალში შეაძლებინებს ადამიანებს პირდაპირ მიაწვდინონ ერთმანეთს ხმა, მიუხედავად სიშორისა და ბუნებრივ დაბრკოლებისა, და თავიანთი საჭიროებანი გააცნონ. წასვლამოსვლის ყოველ საშუალებათა მუდმივი ზრდა და მით მიმოსვლის გაიაფ-გაადვილება იმ ზომამდე დაუახლოვებს ერთმანეთს ადამიანებსა და მათს ნაშრომ-ნაწარმოებს, რომ სიზმრათაც კი არ მოლანდებოდეთ წარსულ თაობებს. დასასრულ, ეჭვი არაა, მოახლოვებულია ის დროც, როცა ადამიანის გონება შეჰქმნის კაცის სურვილისამებრ თავისუფლათ ჰაერში საფრენ აპარატებს. ამ უძნელეს ამოცანის განხორციელება კი ადამიანს მიანიჭებს სრულ რეალურ დამოუკიდებლობას მიწის ზედაპირის, მისი შენობისა, მოხაზულობისა და მოყვანილობის გეოგრაფიულ პირობებისაგან.

**ნამდვილი, მეცნიერულათ მოწყობილ ტექნიკის ნიადაგზე აღმოცენებული, ადამიანის უსაზღვრო მბრძანებლობა ბუნებაზე,** — აი, ასეთია მომავალ საზოგადოების პირველი დახასიათება.

## 2. წარმოების საზოგადოებრივი ურთიერთობანი.

როგორც უკვე დავინახეთ, კაპიტალიზმის ხანაში სამანქანო ტექნიკა ორნაირათ ცვლის თანამშრომლობის ფორმებს: ერთის მხრით, შრომის ტექნიკულათ განაწილება კარგავს სპეციალიზაციის ხასიათს, რომელიც მუშის ფსიხიკას ავიწროებს და საზღვრებს უდებს, და ამით უახლოვდება „მარტივ კოლპერაციას“, რომელშიაც მუშები სრულიად ერთგვარ სამუშაოს ეწევიან; ამასთან, ტექნიკური სპეციალიზაცია ადამიანისაგან



მანქანაზე გადადის. მეორე მხრივ, ამ თანამშრომლობის ჩარ-  
ჩოები წარმოუდგენელ ზომამდე ფართოვდება. არსდებიან ისე-  
თი დაწესებულებანი, რომლებიც ათასობითა და ათი-ათასობით  
მუშებს უყრიან თავს ერთ მოწყობილ წარმოების ქერ ქვეშ.

ახალ წყობილებაში ორივე ეს ტენდენცია თავის განვი-  
თარებაში გაცილებით უფრო შორს წავა, ვინემ მანქანურ  
კაპიტალიზმის ხანაში იყო შესაძლებელი. პროფესიულ სპე-  
ციალიზაციათა განსხვავება იმდენათ უმნიშვნელო და მცირე  
შეიქნება, რომ საბოლოოთ გაქრება ის ფსიხიური ვანცალ-  
კეცება, რომელსაც ბადებს ადამიანის შრომის ყოველ-დღიური  
სხვა-და-სხვა-გვარობა; მათი ერთმანეთის გაგება და მთლიანობა  
დაუბრკოლებლივ ფართოვდება და ფესვებს იდგამს ცხოვრების  
შინაარსის ნამდვილ გაერთიანების ნიადაგზე.

იმავე დროს განუწყვეტლივ ვრცელდება ადამიანების  
მტკიცეთ შეერთება შრომის ნიადაგზე, რისთვისაც ისინი ასი-  
ათასობითა და მილიონობით ჯგუფდებიან ერთ რომელისამე  
საშრომო ამოცანის გარშემო.

ამ ორი ძველი ტენდენციის შემდეგი განვითარება აჩვენს  
უკვე მომავალ, კაპიტალისტურ საზოგადოების მომდევნო წყო-  
ბილების ნიშნობლივ თვისებებს. ერთის მხრით, მარცხდება და-  
მნიშვნელობას კარგავს სპეციალიზაციის უკანასკნელი და დღემდე  
დე თითქმის უცვლელ-ურყვეველი ფორმა — ადამიანების ორგა-  
ნიზატორებათ და აღმასრულებლებათ დაყოფა. მეორე მხრით —  
ადამიანთა ყოველივე საშრომო დაჯგუფება უფრო მოძრავი,  
უფრო ადვილათ ცვალებადი ხდება.

თუმცა მანქანურ კაპიტალიზმის ხანაში აღმასრულებლის  
შრომში თავის ხასიათით ძლიერ უახლოვდება ორგანიზატორის  
შრომს, მაგრამ მათ შორის მაინც საკმაო განსხვავება რჩება;  
ამიტომ საორგანიზატორო და აღმასრულებელ როლების ცალკე-  
ცალკე არსებობა ისევ ისე მტკიცეთ ინახება: სამანქანო წარ-  
მოების საუკეთესოთ მცოდნე მუშას მისი დირექტორის მაგიე-  
რობის გაწევა მაინც არ შეუძლია. მაგრამ მანქანისმშენის სო-

როულის შემდეგი განვითარება და, ამასთან ერთად, მუშის საერთო ინტელიგენტობის ზრდა ამ განსხვავებასაც უეჭველად ძირს გამოუთხრის და მოსპობს. და მით შესაძლებლად გაჭდის, რომ ორგანიზატორის მაგიერობა ყოველმა აღმასრულებელმა შესძლოს, და პირიქით. მაშინ საბოლოოვით გაქრება ამ ორი ტიპის უთანასწორობა შრომის პროცესში და ორივე ერთმეორეში გაითქვიფება.

ფსიხიური სპეციალიზაციის უკანასკნელ ნაშთებთან ერთად, განსახლვრულ პირთათვის ერთხელვე მიცემულ სამუშაოზე მიჩენა და მხოლოდ მასწივ სამუდამოდ ჩაბმა სრულიად ქრება. შრომის ახალი ფორმები თხიულობს ისეთ გონებრივ განვითარებასა და მრავალ-მხრე დაკვირვებას, რომლის შესაძენათაც მუშა პირდაპირ იძულებული ხდება დრო-გამოშვებით გამოიკვალოს სამუშაო, გადავიდეს ერთი მანქანიდან მეორეზე, „ორგანიზატორის“ უროლის ნაცვლად „აღმასრულებელის“ როლი იკისროს და სხვ.; ხოლო დღევანდელთან შედარებით ტექნიკის გაცილებით უფრო გაჩქარებულმა პროგრესმა, რომელსაც ყოველთვის უნახ მოსდევს მანქანებისა და მათი კომბინაციების მუდმივი გაუმჯობესებანი, მეტის-მეტად უნდა გამოძრავდეს, უნდა ჩქარა შესცვალოს თვით დაჯგუფება ადამიანის ძალებისა განცაკევებულ საშრომო სისტემებთან (ანუ სამრეწველო დაწესებულებებთან, როგორც ახლა უწოდებენ).

ყველაფერ ეს შესაძლებელი და განსახორცილებელი ხდება იმის გამო, რომ მთელი წარმოება საზოგადოების-მიერ შეგნებულად და გეგმის შესაფერად არის მოწყობილი. სამეცნიერო ცდისა და საშრომო სოლიდარობის საყოველთაო მყარდება შრომის საყოველთაო გაერთიანებულ ორგანიზაციას ისტაბა ის ანარქია, რომელიც აბიტილიზმის ხანაში ერთს მეორისაგან უშავს და საკლავებს თვითოეულ წარმოებას შეუბრალებელ და გააძნაღვლებელ კონკურენციის მეოხებით, ხოლო მთელ საზოგადოებრივ კლასებს კი — სასტუკი ბრძოლის შემწეობით. მეცნიერება უჩვენებს გზას ასეთის ორგანიზაციის

საქენ და იმუშავენს საშუალებებს მის შესასრულებლათ და მოსაწყობათ; შეგნებულ მუშათა შეეერთებული ძალა კი ახორციელებს ამ ორგანიზაციას.

წარმოების ამ ახალ სისტემაში თვითოეული მუშა ნამდვილათ უდრის მეორე მუშას, როგორც ერთის გონიერ მთელის შემადგენელი შეგნებული ელემენტი; ამ სისტემაში თვითოეულს სრული შეძლება აქვს, რაც შეიძლება, მეტათ ფართოთ და ყოველ მხრივ განავითაროს თავისი საშრომო ძალა და, რაც შეიძლება, მიზნის შესაფერათ მოიხმაროს იგი ყველას სასარგებლოთ.

მაშასადამე, **მწყობრი ორგანიზაცია მთელის საწარმოვო სისტემისა, მისი ელემენტების და ჯგუფების უძლიერეს ამოძრავება-განვითარებითა და მშრომელთა უმაღლეს ფსიხიურ ერთგვარობით, როგორც ყოველ-მხრივით განვითარებულ და შეგნებულ მუშებისა,** — აი მეორე დამახასიათებელი თვისება მომავალ კაპიტალისტურის მომდევნო საზოგადოებისა.

### მ. გ. ანაწილება

განაწილება წარმოადგენს საზოგადოთ წარმოების სისტემის აუცილებელ ნაწილს, და მისი ორგანიზაციით ამ ელემენტებისგანაა დამოკიდებული. წარმოების ორგანიზაციულათ მოწყობა, ერთ გეგმაზე ჯდება იწვევს განაწილების ასეთსავე ორგანიზაციას. უზენაესი ორგანიზატორი აქაცა და რქაც მთელი საზოგადოებაა, როგორც ერთი მთელი. იგი ანაწილებს შრომას და ამის შესაფერათ ანაწილებს შრომის ნაწარმოებსაც. ეს სრული წარყოფაა იმ ანარქიულ მოუწყობელ განაწილებისა, რომელიც გამოიხატება ცვლასა და კერძო საკუთრებაში, და რომელიც კონკურენციისა და ინტერესთა ტლანქ, მოუხებშივე ბრძოლის ნიადაგზეა აშენებული.

განაწილების პრინციპი თანამშრომლობის ორგანიზაციის პირდაპირ საფუძველიდან გამომდინარეობს. თუ წარმოების

სისტემა ისეა მოწყობილი, რომ შეძლებას მისცემს საზოგადოების თვითოეულ წევრს სრულათ და ყოველ-მხრივ განავითაროს თავისი ძალები და მიზნის შესაფერაათ ყველას სასარგებლოთ მოიხმაროს იგი, მაშინ განაწილების სისტემაც უნდა აღეფდეს საზოგადოების თვითოეულ წევრს ყველა მოსახმარ საშუალებებს, რომლებიც მას აუცილებლათ ესაჭიროება, როგორც თავის ძალთა განვითარებისათვის, აგრეთვე ამ ძალთა გამოყენებისთვისაც. დაახლოვებით ეს აზრი, — თუმცა სრულათ და სისწორით კი არა, — გამოიხატება შრომისა და ნაწარმობის განაწილების, ეგრეთ წოდებულ, ჩვეულებრივ კომუნისტურ ფორმულაში: თვითოეულისაგან მისი შეძლების გვარაობა (ე. ი. მოეთხოვოს) და თვითოეულს — მის მოთხოვნილებათა შესაფერაათ (მიეცეს).

წარმოებისა — და განაწილების საზოგადოებრივი ორგანიზაცია გულისხმობს საზოგადოებრივ საკუთრებას საწარმოვო საშუალებებზე და საზოგადოებრივ შრომით შექმნილ სახმარ საგნებზე იმ წუთამდე, ვიდრე საზოგადოება ამ საგნებს ცალკე პირებს დაურიგებდეს პირად მოსახმარათ. სწორეთ ამ წუთის შემდეგ, ამ მოხმარის დარგში, რომელიც არსებითათ ინდივიდუალურია, იწყება „ინდივიდუალური საკუთრება“. მაგრამ ამგვარ საკუთრებას, რასაკვირველია, არაფერი საერთო არა აქვს კაპიტალისტურ კერძო საკუთრებასთან, რომელიც, პირველ ყოვლისა, არის კერძო ზირების საკუთრება საწარმოვო საშუალებებზე და არ შეიცავს მუშების უფლებას აუცილებლათ საჭირო საშუალებათა მოხმარისას.

განაწილების ასახლი ორგანიზაციის სირთულე, ცხადია, საშინალოთ დიდი უნდა იყოს და მოითხოვს სტატისტიკურ და ცნობების მიმწოდებელ აპარატების ისეთ განვითარებას, რომლის მიღწევამდე ჩვენი ხანა ჯერ კიდევ ძლიერ შორსაა. მაგრამ უკვე ჩვენს დროშიც კონომიურ ცხოვრების სხვა-და-სხვა დარგებში ისახეის ისეთი უღემენტები, რომლებიც ამგვარ აპარატის მასალათ უნდა გამოადგეს: ასეთია სხვა-სხვა და სპეკულირება საქმიანა მსოფლიოში — ბუნებრივი და

ექსპერტების კომიტეტები ბაზრის მდგომარეობის გამოსარკვევად, საბიროს ორგანიზაცია და სხვა ამგვარები; ასეთივე მუშათა მოძრაობის სფეროში — კავშირების ურთიერთ დამხმარე კავშირებში მუშაობა, მომხმარებელი საზოგადოებისა და სხვ.; შემდეგ, აქვე უნდა მივითვალოთ სახელმწიფო დაზღვევის ორგანიზაცია და სხვ.; მაგრამ ყველა ეს ელემენტები არსებითად უნდა შეიტკაფონ, რომ განაწილების მომავალ სისტემაში შევიდნენ, იმიტომ, რომ ისინი ახლა შეხამებული არიან კაპიტალიზმის ანარქიულ სისტემასთან და მის ფარმებს ემორჩილებიან. ახლა ესენი უფრო მომავალ ერთი-ერთ მთლიან და მწუბორ განაწილების სისტემის — მომასწავლებელი აქა-იქ კაპიტალური ნასახეზია.

მაშასადამე, საზოგადოებრივ-მოწესრიგებულ განაწილება — საზოგადოებრივ საკუთრების ნიადაგზე წარმოების ყველა საშუალებებისა, — აი მესამე დახასიათება მომავალ, კაპიტალისტურის მომდევნო წყობილებისა.

#### 4. საზოგადოებრივი ფსიხოლოგია.

ახალ საზოგადოებრივ ორგანიზაციის ძირითად წყობილებში ისაზღვრება პირველი თვისება საზოგადოებრივ ფსიხოლოგიისა, რომელიც თავს იჩენს ამ ორგანიზაციის ჩარჩოებში: ესაა უმწვერვალესი საფეხური საზოგადოებრივობისა. კაცობრიობის დიდი ოჯახის საშრომო ნიადაგზე შეკავშირებამ და აღამიანთა განვითარების სრულმა ერთგვარობამ აღამიანების ერთი-მეორისადმი თანაგრძნობა და ურთიერთის გაგება იმ ხარისხამდე უნდა აიყვანოს, რომელთან შედარებით თანამედროვე მუშათა კლასის — ამ აწმყოში მომავალ საზოგადოების წარმომადგენელის — შეგნებულ და მებრძოლ ელემენტთა თანამედროვე სოლიდარობა სუსტ აჩრდილათ უნდა ჩაითვალოს. ულმობელ კონკურენციის ეპოქაში კერძო აღამიანთა, ჯგუფთა და კლასთა დაუნდობელ ეკონომიურ შტრობის ხანაში აღზრდილი აღამიანი ვერც კი შესძლებს წარმოიდგინოს ისეთი ამხანაგური ავშირის განვითარება აღამიანთა შორის, რომე-

ლიც ორგანიულათ გამომდინარეობს ახალ საშრომო სურთი-  
ერთობათაგან.

გარეშე ბუნებაზე და თავის საკუთარ ბუნებაზე საზოგა-  
დოების რეალურ მბრძანებლობიდან გამომდინარეობს ახალი  
ქვეყნის ფსიხოლოგიის მეორე თვისება; ესაა — **ყოველგვარ  
ფეტიშიზმის გადაგდება, უარყოფა**, სიწმინდე და სიცხადე  
მისტიკურ კერპებისაგან და ძეტაფიზიკურ ნაშთებისაგან გან-  
თავისუფლებულ ცოდნა-შეგნებისა. ქრება ნატურალურ ფე-  
ტიშიზმის ყოველივე ნაშთები, რაიცა ნიშანია ადამიანზე გარე-  
შე ბუნების ბატონობის საბოლოოთ დამხობისა; იშლება და  
ძირიან-ფესვიანათ ისპობა სოციალური ფეტიშიზმი, რომელმაც  
გამოხატავს ადამიანზე საზოგადოების ბუნების სტიქიურ ძალ-  
თა ბატონობას და ბაზრისა და კონკურენციის მბრძანებლობას.  
საზოგადოებრივი ადამიანი შეგნებულათ და მოწესრიგებულათ  
ებრძვის ბუნების სტიქიას და ამ ბრძოლაში არკვევს თავის  
საკუთარ დამოკიდებულებებს; იმიტომ მას უკვე აღარ ესაჭი-  
როება ის კერპები, რომლებიც გარეშე ბუნების გარდუვალ  
და დაუძლეველ ძალების წინაშე უძლურებისა და უმწეობის  
გრძნობის შედეგია. წეს, რაც წინათ საზოგადოებრივ ადამიან-  
ნის გონებისათვის გაუგებელი და მიუწვდომელი სიკო, დღეს  
მისი შეგნებისათვის უკვე აღარაა მიუწვდომელი, იმიტომ, რომ  
ორგანიზაციულათ მოწყობილ შრომის ნიადაგზე შეგნების პრო-  
ცესი გრძნობს თავის ძალას, თავის ძლევა-მოსილ მსვლელო-  
ბას, რადგან არ არსებობს ცხოვრების არც ერთი კუნჭული,  
რომელიც საიდუმლოების დაუნგრეველის კედლის იყოს შე-  
მოზღულდული.

როგორც შედეგი საზოგადოებრივ ფსიხოლოგიის ორი-  
ვე ნაჩვენებ თვისებათა შეერთებისა, ჩნდება მესამე თვისება —  
**პროგრესიული აღმოფხვრა ძალდატანებითი ნორმებისა**  
და, საზოგადოთ, იძულებითი ელემენტებისა საზოგადოებრივ  
ცხოვრებაში.

ყოველგვარ ძალდატანებითი ნორმების — წყ-ჩვეულებისა,

უფლები და ზნეობის—სასარგებლო მნიშვნელობა იმაში მდგომარეობს, რომ ეს ნორმები აწესრიგებს წინააღმდეგობას ადამიანებსა, ჯგუფებსა და კლასებს შორის. ეს წინააღმდეგობაა — ბუნებრივი კონკურენცია, მტრობა და ძალ-მომრეობა რომელთა სათავე იმყოფება საზოგადოებრივ მთელის მოუწყობლობასა და ანარქიულ მდგომარეობაში. ძალდატანებითი ნორმები, რომლებიც რამდენიმეთ სტიქიურათ და რამდენიმეთ კი შეგნებულათ შეუმუშავებია საზოგადოებას ყველა ამ მოუწყობლობასა და წინააღმდეგობასთან საბრძოლველათ, ადამიანთათვის ვარეშე ძალათ ხდება, რომელსაც ეს ადამიანები ემორჩილებიან; და როგორც ვარეშე, — **ადამიანს ზევით მდგომი** — ძალა, ეს ნორმები ფეტიშათ ხდება, ე. ი. ვადამახინჯებულათ ეჩვენება ადამიანებს, როგორც რაღაც უზენაესი რამ, რომელიც თავყანისცემასა და მუხლის მოღრეკას თხოულობს. ამ ფეტიშიზმის დაუხმარებლათ იძულებითი ნორმები ვერ მოიპოვებს ადამიანებზე ისეთ ვავლენას, რომელიც აუცილებლათ საჭიროა ცხოვრების წინააღმდეგობა-უკუღმართობათა დასათრეუნავათ და შესასუსტებლათ. ნატურალურ ფეტიშისტსა ჰგონია, რომ ძალა-უფლობას, უფლებას, მბრძანებლობას, ზნეობასა და სხვ. თვით ნივთათ ბუნებაში აქეთ სათავე. ერთიცა და მეორეც ნიშნავს—უზენაეს შთამომავლობას, აბსოლიუტურ მნიშვნელობას. ფეტიშისტი, რომელსაც ღრმათა სწამს ასეთი უზენაესი და აბსოლიუტური ხასიათი ნორმებისა, მონურის ეროვულობითა და გულ დადებით ემორჩილება ამ ნორმებს და ამიტ აძლიერებს მათს ვავლენას საზოგადოებაში.

როდესაც საზოგადოება თავს აღწევს ანარქიას და მის ნაცკლათ მწყობრი ორგანიზაციის ჰარმონიულ ფორმებს იღებს, მაშინ ცხოვრების უკუღმართობანი მასში წარმოადგენენ არა ძირითად და მუღმივ მოვლენას, არამედ მხოლოდ კერძოსა და შემთხვევითს. იძულებითი ნორმები კი ერთი თავყსებური „კანონებია“, მხოლოდ იმ აზრით, რომ ამ „კანონებმა“ უნდა მოაწესრიგოს ისეთი მოვლენები, რომელიც ხშირათ მეორ-

დებიან და თვით საზოგადოებრივ წყობილებიდან გამომდინარეობენ; ცხადია, რომ ახალ წყობილებაში აღნიშნული ნორმები კარგავენ თავის აზრს. შემთხვევითი და კერძო წინააღმდეგობანი კი **სოციალურ გრძნობისა და შემეცნების** უმაღლესათ განვითარების გამო, „ძალა-უფლობის“ მიერ იძულებით შემოღებულ სპეციალურ „კანონების“ დაუხმარებლათაც ადვილათ იშლებიან და ქრებიან მაგ., თუ სულით ავითმყოფისაგან საზოგადოებას რაიმე ხიფათი შოელის, ან რაიმე ზარალი მიადგება რომელსამე კერძო ადამიანს, აქ განსაკუთრებული „კანონები“ და „მთავრობის“ ორგანოები სრულიადაც არაა საჭირო, რომ ასეთი უკუღმართი საზოგადოებრივი მოვლენა თავიდან იქმნას აცილებული, — აქ საკმაოა მეცნიერების დახმარება, რომ ავითმყოფ ადამიანს შესაფერაოთ მხოველათ და ვუწამლოთ, ამასთან ავითმყოფისათვის მოსავლელათ მიჩენილ ადამიანებს კიდევ სოციალური გრძნობა უნდა ქონდეთ, რომ სხეულის მხრით ძალ-მომრეობის ჩადენას ვეწინააღმდეგოთ და თან, რაც შეიძლება, ნაკლები ძალადობა ვიხმაროთ მის პიროვნების წინააღმდეგ.

უფრო მაღალი ტიპის საზოგადოებაში იძულებითი ნორმების მნიშვნელობა და აზრი იკარგება მით უმეტეს, რომ ამ ნორმებთან შეკავშირებულ სოციალურ ფეტიშიზმის გაქრობასთან ერთათ, თვით ისინიც კარგავენ თავის უზენაეს ძალას.

შემცდარი აზრის ისინი, ვინც ფიქრობს, რომ ახალ საზოგადოებაში უნდა დავუტოვოთ უნდა დავტოვოთ იქმნას „სახელმწიფოებრივი წყობილება“, ე. ი. უფლებრივი ორგანიზაცია, მხოლოდ იმიტომ, რომ საჭირო იქნება ზოგიერთი იძულებითი განიხები, მაგ., კანონი იმის შესახებ, რომ საზოგადოების თვითმყოფელმა წევრმა დღეში ამდენი და ამდენი საათი იმუშაოს საზოგადოებისათვის. **ყოველი სახელმწიფოებრივი წყობილება არის ორგანიზაცია კლასობრივ ბატონობისა**, და იმიტომ აშინარი წყობილება შეუძლებელია იქ, სადაც არაა კლასებში. რაც შეეხება საზოგადოებაში შრომის განაწილებას, ახალ წყობილების დროს ამის სამართლიანათ მოწესრიგების გარანტიას იძლევიან,



ერთის შიშით, შეცნეიერება და მისი გამომხატველი შრომის ტენიკური ორგანიზატორები, რომლებიც მოქმედებენ მხოლოდ შეცნეიერებისა და არა ძალა-უფლების სახელით და, მეორეს მხრით—სოციალურ გრძნობის ძალა, რომელიც მჭიდროთ აკავშირებს ერთმანეთთან ადამიანებს და ამნიარათ ქმნის ერთ მჭიდრო საკაცობრიო მშრომელ ოჯახს, იმ წრეულის მისწრაფებებით გამსწავლულს, რომ ეველათ-რი ეველას სასარგებლოთ გააკეთონ.

მხოლოდ გარდამავალ ხანაში, როცა ჯერ კიდევ არაა სრულათ გამქრალი წარსულ კლასობრივ წინააღმდეგობათა ნაშთები, შეიძლება ახალ საზოგადოებისათვისაც გამოდგეს სახელმწიფოებრივი ფორმა და ასე შესდგეს „სახელმწიფო მამავლისა“, მაგრამ ეს სახელმწიფო იქნება კლასობრივ ბატონობის ორგანიზაცია, ანუ—ორგანიზაცია პრალეტარიატის ბატონობისა, ე. ი. იმ კლასისა, რომელიც სწობს საზოგადოების კლასებათ დაყოფას, და ამ დაყოფასთან ერთათ სწობს საზოგადოების სახელმწიფოებრივ ფორმასაც.

### მ) განვითარების ძალები.

ახალი საზოგადოება დამყარებულია არა მცვლელ, არამედ **ნატურალურ** მეურნეობაზე. ნაწარმოებთა წარმოებასა და ხმარებას შუა სდგას არა ბაზარი, ყიდვა-გაყიდვა, არამედ მხოლოდ შეგნებულათ და წინდაწინ შემუშავებულ გეგმის თანახმათ მოწყობილი განაწილება.

ახალი ნატურალური მეურნეობა ძველის, მაგ., ჰირველყოფილ კომუნისტურ — მეურნეობისაგან მით განსხვავდება, რომ იტევს თავის ფარგლებში არა დიდს ან პატარა თემს (Община), არამედ მრავალ ას მილიონ ხალხისაგან შემდგარ მთელ საზოგადოებას და მის შემდეგ—მთელს კაცობრიობას.

მცვლელ მეურნეობაზე დამყარებულ საზოგადოებაში განვითარების ძალებია „მცხოვრებთა შედარებითი სიჭარბე“, კონკურენცია, კლასობრივი ბრძოლა, ე. ი. არსებითათ საზოგადოებრივი ცხოვრების **შინაგანი წინააღმდეგობანი**. ნატურალურ მეურნეობიან საზოგადოებაში კი, რომელიც ჩვენ ზე-

ვით განვიხილეთ—საგვარეულოში, ფეოდალურში და სხვ. ამგვარებში, —ეს ძალაა — „მცხოვრებთა აბსოლიუტური სიკარბე“, ე. ი. **გარეგანი წინააღმდეგობა**, წინააღმდეგობა საზოგადოებასა და ბუნებას შორის, შეუთანხმებლობა გამრავლებისაგან გამოწვეულ საცხოვრებელ სახსართა მოთხოვნილების ზრდასა და ამ საშუალებათა საერთო ჯამს შორის, რომელსაც იძლევა ბუნება შრომის არსებულ წესების შემწეობით.

ახალ, ნატურალურ მეურნეობაზე დამყარებულ, საზოგადოებაში განვითარების ძალები ისევ **გარეგან წინააღმდეგობაში** მდგომარეობს—საზოგადოების ბუნებასთან დამოკიდებულებაში, საზოგადოების **ბუნებასთან ბრძოლის თვით პროცესში**. აქ საკირო არაა ზედმეტი გამრავლების ნელა მომქმედი ძალა, რომ ადამიანმა კიდევ უფრო განავითაროს თავისი შრომა და შეგნება: კაცობრიობის მოთხოვნილებანი იზრდებიან თვითონ ცდისა და შრომის პროცესში, ყოველი ახალი გამარჯვება ბუნებასა და მის საილუმლოებაზე ახალ საკითხებს უყენებს მაღალ განვითარებულ, ჰარმონიულ, ყოველივე ნაკლულოვანებისა დე წინააღმდეგობისადმი მგრძობიარე ფხიზელ ფსიხიკას ახალის ადამიანისას. ბუნებაზე გაბატონება ნიშნავს საზოგადოებრივ ენერჯიის მუდმივ დაგროვებას, რომელსაც ადამიანი გარეშე ბუნებისაგან ითვისებს. მოგროვებული ენერჯია ეძებს გამოსასვლელ გზას და ჰპოვებს მას შემოქმედებაში, შრომისა და შეგნების ახალი ფორმების შექმნაში.

მარა ისიც მართალია, რომ ენერჯიის დაგროვებას მუდამ როდი მაჭყავს ადამიანი შემოქმედებისაკენ, — მას გადასვენებისაკენ წაუვანაც მუქდება. ახლანდელისა და უწინდელ საზოგადოებათა შარახიტული კლასები დიდ ენერჯიას იძენდენ და თავს უყრიდენ სხვა ადამიანების შრომით, მარა მას ჰარჯავდენ არა შემოქმედებაზე, არამედ გარეუნილებაში, ფუფუნება-ფუქსვაცობაში, სთუთ შთახფხილებათა განვითარება-დაკმაყოფილებაში; ეს კი იწვევს ფსიხიკის დასუსტებას, კლასის დაცემას, მაგრამ ასედაც მხოლოდ **პარაზიტები** — მუქია-ხორკები; ისინი ცხოვრობენ ზრდა საზოგადოებრივ-სასარგებლო შრომისა, არამედ

სხვათა თვლით შექმნილისა და დამზადებულის მოხმარების სფერაში; რადა თქმა უნდა, რომ სწორეთ ამ სფერაში ეძიებენ ისინი ცხოვრების ახალ აფორმებს — და ცდილობენ კიდევ ფუქსსვატობა-ფუფუნებაში და ღმინსინჯება-გათახსირებაში. ასეთ ზარაზიტებს ახალ სსსოგადობაში ალაგი აწინ ექნებათ! აქ უჭკეცნი — მსრფმლეებ არიან და მხოლოდ შრომის სფერაში იკმაყოფილებენ თავიანთ შემოქმედების წვეურვიდს, რბმულიც სედემეტის ენურგისაცან გამომდინარეაბს. ისინი უმაღლეს წერტილამდე აუმიჯობებენ ტეხნიკსა და შეტენებს, და, მასსადამე — თავის სსუუთარ ბუნებასაც.

საშრომო გამოცდილებისაგან წარმოშობილი განვითარების ახალი ძალები იმდენათ უფრო ძლიერათ და ჩქარა მოქმედებენ, რამდენათაც უფრო ფართე, რთული და მრავალმხრივია ეს გამოცდილება. ამიტომ ახალ საზოგადოებაში, მისი საშრომო სისტემის გასაოცარის გაფართოებითა და სირთულით, მისი მეტის-მეტათ მჭიდრო შეკავშირებით, რომელიც აერთიანებს და ერთი-მეორეს უახლოვებს სრულიად სხვადასხვა ადამიანთა გამოცდილებას (თუ ისინი განვითარების ერთნაირ დონეზე დგანან), — ამ განვითარების ძალებმა უნდა შექმნან ისეთი სწრაფი პროგრესი, რომლის შესახებაც ჩვენ და ახლოვებით სწორი წარმოდგენაც კი არ შეგვიძლია. მომავალის ჰარმონიული პროგრესი გაცილებით უფრო მეტი ძლიერ-მოსილი და ინტენსიური იქნება, ვინემ ჩვენი დროის ნახევრათ სტიქიური, წინააღმდეგობაბა ქსელით შებორკილი პროგრესი.

განვითარების ყოველი ეკონომიური დაბრკოლებაანი ახალ საზოგადოებრივ სისტემაში მოსწიბილია. მაგ., მანქანების გაურცელება, რაც კაპიტალისტურ საზოგადოებაში მანქანათა სარგებლიანობით განისხზდებოდა, მომავალ საზოგადოებაში სავსებით დამოკიდებულია მხოლოდ მანქანების წარმოების ნაყოფიერებაზე. ხოლო ჩვენ კი უკვე ვიცით, რომ მანქანა, რომელიც შრომის დასაზოგველათ მეტათ სსსარგებლო და დიდ-მნიშვნელოვანია, ხშირათ სრულიად გამო-

სადეკარია კაპიტალისტურ შოკების თვალსაზრისით. (იხ. თავი მანქანების გაფრცელების შესახებ).

ამნიართ, უმაღლესი საფეხური ბუნებაზე გაბატონებისა, ორგანოზაციულათ შეკავშირებისა, საზოგადოებრივობის, თავისუფლებისა და პროგრესის განვითარებისა, როგორც კი შეიძლება წარმოიღვინოს ადამიანის გონებამ, — აი, საერთო დახასიათება ახალის, სოციალისტურის წყობილებისა.

დახასიათება



## უცხო სიტყვების ახსნა.

ა.

**აბსოლიუტური** — განუსაზღვრელა, კერძობიანი, სრულა, განთავსებითი, უცვლლობელი. ფილოსოფიურ სისტემაში აბსოლიუტური ნიშნავს სამყაროს უკანასკნელ მიხედვას, ძირითად დედა-აზრს; სამყაროს მამოძრავებელ ძალას, მსოფლიო სულს, განუსაზღვრელ აზრს.

**აბსოლიუტისტი** — მომხრე შეუზღუდავ მართვა-გამკეობისა, თვითმპყრობელობისა.

**აბსტრაქცია**, აბსტრაქტული — განუყენებელი, სოციალი, სულ-შეუჭიდებელი, განუყენებელი ცნება, როგორც აზრის, მაგ., ჭეშმარიტება, სათნობა, სიბრძნე და სხვანი.

**აბსურდი** — სისულელე, შეუსაბამობა, თავისივე წინააღმდეგობა.

**აგარარიები** — მიწათმფლობელები, დიდი მამულების მესაკუთრე თავადაზნაურობა. — **აგარარიები** — 1870 წლიდან პოლიტიკური პარტია გერმანიაში, რომელიც იცავს სასოფლო-სამეურნეო ინტერესებს კაპიტალის წინააღმდეგ.

**ადმინისტრაცია** — მართვა-გამკეობა სახელმწიფოსი თუ კერძო საზოგადოებისა, **ადმინისტრაციული** — საგამკეო. **ადმინისტრატორი** — გამკე, მმართველი.

**ავანტიურისტი** — გაძივრა, გაქნაღი, თავსე სულ-აღებელი, ძლიერი შთაბუჭდილების მოტროფაღე, ბუღის ძაძიებელი, სიმიდრისა და დიდების მოსიყვარული.

**ავსტრია** — სახელმწიფო დასავლეთ ევროპაში. **ავსტრო-უნგრეთი** — ასე იწოდება 1868 წლიდან წინასდელი ავსტრიის იმპერია, ამ წლიდან იგი იწოდება ავსტრო-უნგრეთის სახელმწიფოს. 1868 წლიდან აქ არსებობს მონარქიული კონსტიტუცია.

**ავტომატი, -ური** — თვით-მოდრავი, საკუთარ ნების, გარეშე მომქმედი.

**ავტორიტეტი** — ესა თუ ის პიროვნება, ესა თუ ის დაქსე-ბულიანი, რომელთაც თავიანთ უპირატესობით გავლენა მოუზოგვობათ ადამიანთა აზრ-შეხედულებაზე ან მოქმედებაზე.

**ავტორი** — დამწერი თხზულებისა, შემთხვეული წიგნისა, ლექსისა, წერილისა.

**აზია** — უდიდესი ხმელეთი დედამიწისა.

**ათინა** — საბერძნეთის სატახტო ქალაქი; ძველის ზეწირ თქმულობით, გაშენებულა ზირველათ 1500 წ. ქრ. წინათ.

**ალპები** — უდიდესი მთები დასავლეთ ევროპაში.

**ალქიმია** — საშუალო საუკუნეებში არსებობდა მეცნიერება, რომელიც მისდევდა უბრალო ლითონის ძვირფას ლითონათ გადაქცევას. აქედან წარმოიშვა თანამედროვე **ქიმია** (იხ. ქიმია). **ალქიმიკოსები** — მეცნიერები, რომლებიც ეძებდნენ აღმოჩინებათ ისეთი ნივთიერებას, ანუ, როგორც მაშინ უწოდებდნენ — **ფილოსოფიური ქვუ**, რომლის საშუალებითაც შესაძლებელი უოფილიყო უბრალო ლითონი ოქრო-ვერცხლათ გადაქციათ და გახეურნათ აღმინები ეთერულგარის სენისაგან.

**ალტრუისტი** — კაცი, რომელიც მუდამ მოყვასის სიკეთისათვის იღვწის.

**ამერიკა** — დიდი ხმელეთი ატლანტიკისა და წყნარ ოკეანეებს შუა, რომელიც ესწინაგადა ქრისტეოფორე კოლუმბმა აღმოაჩინა 1492 წელს.

**ანალიზი** — გარჩევა, დაწინააღმართება. ქიმიაში ასე ეძახიან რთული სხეულის სხვადასხვა ელემენტებთან (იხ. ელემენტი) დაწინააღმართებას, ფილოსოფიაში — რომელისაჲ ცხების განვითარებას.

**ანალოგია** — მსგავსება, ერთგვარობა, ერთსახლობა.

**ანარქია** — საზოგადოთ უარყოფა მთავრობისა და მმართველობისა; საზოგადოების ისეთი მდგომარეობა, სადა უარყოფილია ეთერულგვარი ავტორიტეტი, ეთერულგვარი სახელმწიფოებრივი და საზოგადოებრივი უფლებრივი ნორმები (იხ. ნორმა). ეკონომიურ ცხოვრებაში მოუწესრიგებელი, უბეჭმო წარმოება, როცა ნაწარმოები აღუმატება მოთხოვნილებას და ბაზარზე გაუყიდველი რჩება.

**ანიმიზმი** — მეთვრამეტე საუკუნის დასაწყისში გავრცელებული ფიზიოლოგიური (იხ. ფიზიოლოგია) სწავლა, რომლის შეხედულებითაც სული ხელმძღვანელობს და განაგებს სხეულის ეთერულგვარ მოქმედებას.

**ანტაგონიზმი** — წინააღმდეგობა, წინააღმდეგი მოქმედება, მტრობა, ბრძოლა, კლასობრივი წინააღმდეგობა. **ანტაგონისტი** — მოწინააღმდეგე, მებრძოლი.

**ანტი** (თანდებულები) — წინააღმდეგი მოქმედება, მოწინააღმდეგობა;

**ანტიმონარქიული** — მონარქიულ წეს-წყობილების წინააღმდეგი.  
**ანტირევოლუციონური** — რევოლუციის საწინააღმდეგო.

**ანტიკური** — ძველი.

**აპარატი** — იარაღი, მოწყობილობა რომელშიც ფიზიკურ-მექანიკურ და ქიმიურ წარმოების, მაგ., ფოტოგრაფიული აპარატი, მხირტის გამოსახველი აპარატი და სხვ.

**აპატი** — გულგრილობა, უგემურება; **აპატიური** — უგემური, გულმეუსვლელი.

**აპოლოგეტები** — ამა რამეში მონაწილეობის სასწავლის დამცველი მეცნიერ-ორატორები.

**არგუმენტი** — საბუთი, დამატებითი ფაქტი (იხ. ფაქტი).

**არისტოკრატია** — ქვეყნის გამგეობა უმადეს — თავად-ახანურთა — წოდებათაგან, წინააღმდეგ დემოკრატის (იხ. დემოკრატია); მართვა-გამგეობის ფორმა ძველ საბერძნეთში, სადა სასრულწიფოებრივი მართველობის ძალა უმადეს წოდებას ეჭქნობდა.

**არისტოკრატელი** — უდიდესი ფილოსოფოსი და საწავლეული ძველ საბერძნეთში; დაიბადა 384 წ. ქრ. წინათ ათინის მახლობლად; მოწაფე იყო ცნობილ ფილოსოფოს პლატონისა და ჰემონიუსა და ეპქსანდრე მაკედონელისა, ღმარსებელი რეალისტურ ფილოსოფიისა, ლოგიკისა, მათ-მთავარი შედარებითი ანატომიისა, ემბრიოლოგიისა, გეოლოგიისა და ნეოტორა მრავალ პლატონიკურ და ეპქსანდრე შინაარსის ტრაქტატებისა.

**ასიგნაცია** — ქაღალდის ფული; რუსეთში შემოსული 1768 წ.

**ასკეტი** — მუუდამწყვი, სსტიკი შემარხული, ხსინათის სამტიციის გამომჩენი. კაცი, რომელსაც თავის თავისთვის აუკრძალავს უფლაფერი, გარდა არსებითი ზრუნოვრ მოთხოვნებისა, და აწვიომ დაუსუსტების თავისი ორჯანიზმი.

**ასოციაცია** — დადამიწნთ საზსგადნეებისა ან ეკრძო ქალთა შეერთება მართა მიზნის მისაღწევად.

**ასტროლოგია** — ასკეტი შეცნიერება (საშუაღწ სსუკ.), რომლის საშუალებითაც ვარსკვლავების ცაზე მდებარეობით აწინასწარს მეტეოლოგებენ რაიმე ვმთ თუ იმ სსუკრადლებს მოსულენსოგნ დაძმია ნეს ბედ-იღაღს მომავალში.

**ასტრონომია** — შეცნიერება ცფურ მლახიქათას (მნათობთა) შესახებ.

**ასურეთი** — ძველი აზიის სამეფო, რომელიც გამეხეული იყო მდ. ტიგროსის ნაპირს; დაარსდა 2200 წ. ქრ. წინათ ასურის-მეფრ.

**ატმოსფერა** — ჰაერის მასსა (იხ. მასსა), რომელიც გარს ატოვებს დედამიწის ბურთს.

**ატომი** — მარტივი ნაწილი ნივთიერებისა, რომელიც აღარ იყოფება.

**აქტიური** — მოქმედი. საქმიანი **აქტივი** — საკრედიტო (იხ. კრედიტი) დაწესებულებაში ქონების შემადგენლობითი ნაწილი, როგორც არის, მაგ., ფული, ფასიანი ქაღალდები, უძრავი ქონება და სხვა.

**აქციონერული საზოგადოება** (სააქც. საზ.-ბა) — შეერთება რამდენიმე პირისა რომელიმე სავაჭრო თუ სამრეწველო საქმის სავსებით სარგებლობათ. **ა. საზოგადოების წევრი** უფლებიანია აიღოს ერთი ან რამდენიმე წილი და ამხარაი განტყოს ერთი ან რამდენიმე აქციის პატრონი.

**აქცია** — ბარათი, რომელსაც აძლევს რომელიმე საზოგადოებამ თავის წევრებს მისგან შემოტანილ წილის ფულში.

**ბ.**

**ბაბილონი** — ბაბილონის ძველი დედაქალაქი; როგორც ზეპირგადმოცემა გვეუბნება, დაუარსებია სემირამიდს მდ. ეუფრატის (იხ. ეუფრეტი) ნაპირებზე.

**ბავარი** — გერმანიის სახელმწიფოს ერთი ავტონომიური სამეფოთაგანაა, მდებარეობს სამხრეთით.

**ბალანსი** — თანასწორობა ანგარიშით, ზომისა და წონისა და მასისა; საბოლოო ანგარიშის გამოყენება რომელიმე მატერიალიდან (იხ. ბანკინგა).

**ბანკი** — საზოგადოებრივი საკრედიტო (იხ. კრედიტი) დაწესებულება, რომლის მოქმედებაც ექვემდებარება სახელმწიფოს კონტროლს, ბანკის მოქმედების მიზანია მარტონსა და ფულის სესხათა გაცემა და აგრეთვე შემქნას ერთი ანაგვი, საცა თანხს მდიურის თანხისთვის კაპიტალი და აქედან განაწილებს, გავრცელებს მასხარის წარმოების სხვადასხვა დარგში.

**ბანკირი** — საბანკო დაწესებულების გამგე, ან პატრონი.

**ბარბახოსი** — სასტიკი, უზრდელო, უსწავლელი და შეუბრალებელი ადამიანი; ძველი ბერძენი ეგვლა უცხოელებს ფინტიტ ბერძნული ენა არ იცოდა, ბარბაროსებს ეძახდნენ.

**ბიზანტია** ბერძენების ან აღმოსავლეთ რომის საიმპერატორი, რომელიც 390 წ. იყო დასა და დიდის მიერ დაარსდა.

**ბიოლოგია** — მეცნიერება, რომელიც ეძიებს ცხოველთა და მცენარეულთა წარმოშობას, მათი განვითარებას, მათი ცხოვრების წესს და მათი გარემოს მიმართ მათი ურთიერთობას.



სარქეთა ცხოვრებისა და არსებობის საერთო კანონებს, მათ განვიყარებთ და ურთიერთ შორის დამოკიდებულებას.

**ბირჟა** — საკრებულო ადგილი ან შენობა ზოგიერთ საჯარო ქალაქებში, საცა აკრებიან მოვაჭრეები საჯარო საქმეებზე მოსალაზმარაკებლათ; **შრომის ბირჟა** — ადგილი, საცა შრომის მოთხოვნა-მიწოდება ხდება; შეეტილეთა და შეურნეთა დასადგომი ალაგი. — **ბირჟა** — ბირჟაზე მოსამსახურისა და ქალაქების უიღვა-კაუდივის დროს.

**ბიუროკრატია** — ნიშნავს წმინდა თეორიულ, კანტეილარულ საქმის წარმოებას, მოხელეთა ძლიერებას რომელსავე დაქვემდებარებაში ან გამკეობაში.

**ბიუროკრატია** — მოხელეთა ბატონობის მამირე.

**ბოჰემია** ანუ **ჩეხია** — ავსტრო-უნგრეთის სხელმწიფოს ჩრდილოეთი ნაწილი.

**ბოიკოტი** — ხალხის რომელსავე ნაწილის ან რომელსავე კლასის-მიერ შირის შეკეფა და რომელსავე კერძო შირთან თუ დაქვემდებარებასთან უფელკვარ კავშირის შეწყვეტა. ამ სასუალებას დღეს უმთავრესათ შეჰათა კლასი მიმართავს ეკონომიურ ცხოვრებაში, — ბოიკოტი გამოუცხადებს ამ თუ იმ საწარმოვო ქარხანა-ფაბრიკას და არ შეშობენ იქ, ან და ამა თუ იმ ფაბრიკის საწარმოებს — მისკან საქონელს არ უიღულობენ. წარმოსდგა 1880 წ. ირლანდიაში მიწის ღივის ავოტაციის დროს, როცა ჯერმ ბოიკოტმა უარი განაცხადა ღივის მოწყობილობათა შესრულებაზე, რის გამოც გამუდმებულის დეებითა და მასთან უფელკვარ ურთიერთობა-მისვლა-მისვლის ადვეკითი აიძულეს ჯერმ ბოიკოტს ირლანდიიდან გაქვეყლიყო.

**ბრუტი** (ბრუტუსი) — **ლუციუს ბრუტი** — რომელია შეთქმულად მითავე, რომელსაც ტანტადან ჩამოაკლა მიქელ ტარკვინია ამაგი და დაასსა 509 წ. ქრ. წინათ რომის ტყუილდგვა (ბრუტუსი-ბრუტი).

**ბურჟუაზია** — მოქალაქები, ზოლიტიკური შირთა ანუ საზოგადოებრივი კლასი, რომელიც ხელმძღვრე მოგროვილია უმთავრესი საწარმოვო იარაღები.

**ბუზღალტერი** — რომელსავე საჯარო დაქვემდებარებაში სასკარშით დავთრების წამეხანი, შწარმოებული.

**ბუნუნი** — იტალიის ქალაქი გენუისის უფრესთა-ბრუტიო გეოლოგია — მეცნიერება რომელიც აკვლევს დღესამდინა ბურჟუაზიის მოთხოვნებს.

თის ისტორიულ განვითარების კანონებს და მასზე ადგენილ ეთიკულ და აწინდელ ეთიკულ გარეცხვებს და არსებობს.

**გერმანია** — სახელმწიფო ევროპაში.

**გლადიატორები** — ძველ რომის მოქცევაში, შიშვენი, მასხარები, რომლებიც ცირკსა და სხვა-და-სხვა ცასართობებში ერთი-მეორეს ებრძოდნენ და ეჭიდებოდნენ. ხშირათ ეს ბრძოლა ერთის რომელიმე მონაწილედკის სიკვდილით გადადიოდა. ესენი ჩვეულებრივ მონებიდან და ტყვეთა მკვლელობის ხალხიდან იყვნენ და თავიანთ ხელმძღვანელის განსჯით იმართებულ დაწესებულებაში — გლადიატორთა სკოლაში სწავლობდნენ.

**გრაჯები** — ტიპური და კაცის, არი სხელ-განთქმული ძმა, რომის წარჩინებულ სემპრონიების გვარგან, იუნგის მდივები კარნელისი, სტიპიონ აფრიკანელის ასულისა. ცნობილია რომში 133 წ. ქრ. წინ. მითხროვდნენ აგრარულ რეფორმის, რომლის ძალითაც შეესრულებოდა ღარიბ-ღატაკ მხვრელ-მოკვდილთა აუტანელი მღვრამბრება.

**გრენლანდია** — ჩრდილოეთის დიდი კუნძული, რომელიც ატლანტის ოკეანესა და ბათინის ეურეს შუა მდებარეობს.

**დ**

**დეგრადაცია** — გადაგვარება, გადაშენება, თან-და-თანობითობის დასუსტება.

**დედუქცია** — საბუთის ანუ მტვიცების რომელიმე ფაქტიდან (ინ. ფაქტი) ან სხვა რომელიმე დებულებიდან დასკვნა. **დედუქტიური** — დედუქციასზე დამყარებული.

**დემოსი** — ხალხი. **დემოკრატია**, -ული — ხალხის მესამერი,

**დემოზიტი** — მანაში შესახებ მიტყმული ფული, ან თანხისი ქადაღები ამა თუ იმ დაწესებულებისა ან პირის სახელზე; სსქტისა და მასადის საწეობა.

**დესპოტი** — მტარვალი. **დესპოტიზმი** — თანსახელმწიფობა, თვით-უფლობა.

**დეტალი** — დაწვრილებითა, წვრილმანი. **დეტალური** — დაწვრილი განხილული.

**დისკონტი** — გეკსილების (თამსუქების) ფასიდან გამოკლება, რომელიც ანგარიშის დროს ხდება.

**დისციპლინა** — წესი, რიგი; სასტიკი და სიტყვამკურნებელი დამორჩილება უმცროსებისა უფროსებისადმი.

**დიფერენცია** — განსხვავება. შეუთანხმებლობა, უთანასწორობა, შეურიგებლობა, შიშობა.

**დოკუმენტი** — უტყუარი, უცდელბოძეი საბუთი სამართლის გზით შედგენილი ქაღალდი.

**დოლოარი** — სრულიყოფი ამერიკის შეერთებულ შტატების ფულს; ერთი დოლარი თითქმის რუსის ორ მანათს უდრის.

**დოქტრინა** — სწავლა, მეცნიერება. სწავლა რომელიმე ზღაპრიანი და თეოლოგიური სავანსე. **დოქტრინიზაცია** — ახალი რელიგიური მიმდევრობა რომელიმე კაბინეტურ ავტორისა.

**დოქტორი** — 1. უმაღლესი სამეცნიერო ხარისხი მქონე პირი, მეურნეა.

**ეგვიპტე** — აფრიკის სრულყოფილი ადამიანთა მიწა. ძველად აქ ეგვიპტე სწავლა-განათლებლა. უწინ საკუთარა, დამოუკიდებელი სახელმწიფო იყო, ახლა კი მისი ადამიანთა მიწაა (იხ. ვასსალი).

**ეგვიპტე** — თავისებობა, თავის-თავის მსახვერობა, წინააღმდეგ ავტორიტეტისა (იხ. ავტორიტეტი).

**ეგროპა** — დედამიწის შედარებით მატარა და განათლებული ნაწილი.

**ეთიკა** — სწავლა. **ეთიკური** — სწავლადმი.

**ეკონომიკა** — მემკვიდრეობა, მათემატიკა, ეკონომიკა, სასოფლო-სამეურნეობა, სახალხო წარმოება. ადამიანის გამომწვევი მოქმედება, რომელიც მიმართულია მისი მოთხოვნილებათა დასაშინებისათვის საჭირო სავანთა მართება-მომართებასე.

**ელემენტი** — ძირითადი ნაწილები.

**ენერჯია** — შემოქმედებითი ძალა, ლაზიკური (იხ. თეზიკა, ური) სხეულის უნარი, რომლის საშუალებითაც ხდება მოქმედება.

**ერეტიკი** — მწვალებელი, ქრისტიანთა მიმდევარი ადამიანი, რომელიც არ უთანხმობს კათოლიკურ უმრავლესობას სარწმუნოების საკითხში, ან აშკარად განიხილავს თავის მეცნიერულ-საზოგადოებრივ შეხედულებათ უმრავლესობის შეხედულებებისაგან.

**ეპოქა** — დრო, ისტორიული ხანა, რომლის შემდეგაც ახალი და დრო-შესანიშნავი ისტორიული განვითარება იწყება.

**ექსპლუატაცია** — გამოყენება (სამუშაო ძალისა, საშინაო წარმოებისა, რკინის გზებისა, მშენებ-დადგენისა); მეტი შრომის გამოტანა რომელიმე წარმოებით.

3.

**ვასხალი** — საშუალო საუკუნეებში სხვისი მამულით, სამკვიფროდრო სარგებლობას ზატონის სიბრძნით. მამულით მოსარგებლე მრავალე იყო მამულის ზატონის სხარგებლობით სხვა-და-სხვა კლასისადები გავლა და გაჭირვების დროს დანშარებოდა მას ხარჯითა და იარაღით. **ვასხალი** — ხსიერათ დამოკიდებული მთავარი, ან მკუე.

**ვენეცია** — ზრავიხცია იტალიის სახელმწიფოსი, მდებარეობს ადრიატის ზღვის ჩრდილოეთით.

**ვულკანი** — ცუცხლის შერქვეული მთები, ხანდისხან ადს, კვამლს, ცხელ ნაცარსა და გაღიხილ სითხეს იხურის ხოლმე.

**ვულგარული** — უმართებულთ, ბრევეული, მოუხეშავი, ტლანქი, უზრდელო; **ვულგარული შეცნიერება** — რომელისამე სწავლისა ან მოძღვრების უმართებულთ, აბეუდ-დაბეულთა გაგება.

მ.

**თეორია** — მხედველობითი მსჯელობა. გამოველევა, სწავლა, შეცნიერული მიხედულება, განსებებითი დებულებაზე დამყარებული მიმდებნება და ღოლიკურათ გამოვეულ-დალაგებული

ი

**იდეალი** — რაც აზრით წარმოადგისება, აზრით წარმოდგენილი საუცხოო სურათი, სრული, უნაკლებო წარმოდგენა, სწავლელი საგანი. მაგ., ადეალი სათსაობისა, სიმშენიერისა და სხუ.

**იდეა, იდეა** — წარმოდგენა, გამოხატვა რისამე აზრში და აზრით.

**იდეოლოგია** — იდეათა, ცხეთათა სწავლა.

**იეზუიტი** („ზოგადობა ქრისტიანი“) — კათოლიკეთა სარწმუნოებრივი ორდენი, დაარსებული 1539 წ. იგნაცი დასოლასამიერ, კათოლიკურ სარწმუნოების გასაფრტელებლათ.

**იეზუტი** — ბერი კათოლიკე კლასისისა, ცბიერი, უარსკველი ადამიანი.

**ინგლისი** — დიდ-ბრტაიის სწავლული ევროპაში.

**იმპერატორი** — ძველათ იყო რომაელ გარების ტიტული (სან ხელთა დარსებისა), შემდეგში კი — ხელმწიფე-მთავრების ტიტულიც ტულათა გადაიქცა. **იმპერია** — სახელმწიფო.

**ინდივიდუალური** — ზირაუბული, განსაკუთრებული, კერძო.

**ინდივიდუალიზმი** — დარსეთა-თვისეთათა გოფა, რომელმც ანასათაების, ან აუ ბმ ზიროვნებას; სხუობრივი თი ბიონომია ადა-მიანისა, თავის სარგებლობისათვის ზრუნვა-მამულება.

**ინდოეთი** — ძველი მხარე ასუ ქვეყანა, მდებარეობს მდ. ინდის ვადამ ხაზირაჲ; ახლანდელი აღმოსავლეთ-ინდოეთი.

**ინდუქცია** — გერმან მოფლენა-ფაქტებისა და სერათ დასკვნა განახლების გამოყენება, წინააღმდეგ დედუქციისა (იხ. დედუქცია).

**ინკვიზიტორი** — სისხლის მოსამართლე მწვალებელთა, წევრი ინკვიზიციისა. **ინკვიზიცია** — სასულიერო სსსამართლო, რომის პაპის-შიერ (იხ. პაპი) დაარსებული მეთორმეტე საუკუნეში მწვალებელთა (ერეტიკთა) სადევნელათ.

**ინსპექტორი** — ზედამხედველი, თავს მდგომი, გამგე სამრეწველო დარგისა, გამგე სასკოლო საწილისა.

**ინსტრუმენტი** — სამუშაო იარაღი, ხელსაწყო, საკრავი.

**ინტეგრაცია** — საზოგადო მშენებება, გაერთიანება ერთ მთლიანათ გადაქცევა.

**ინტელიგენცია** — ხალხისა საზოგადოების განხილვით განვითარებული საწილი. **ინტელიგენტი** — ცოტათ თუ ბევრათ განსაზღვრული და განხილვა-განხილვი კაცი. **ინტელექტი** — განხილვითი ძალა.

**იტალია** — სამეფო აშენის სახეგარ კუნძულზე კერძაში.

**ისპანია** (ესპანია) — სამეფო ზირინგის სახეგარ-კუნძულზე

**ინტენსივური** — შინაგან ძალის დაქმნა, ენერგიული მოქმედება. **ინტენსივური მეურნეობა** — სასოფლო-სამეურნეო წარმოებაში მეტი კაპიტალისა (იხ. კაპიტალი) და შრომის ხარჯი მეტი მოსავლის გამოსაღებათ.

**ისტორია** — ამა თუ იმ ხალხისა ან კაცობრიობის განვითარების შესწავლის გამოკვლევა, შეფასება ისტორიკოსთა და სხვა განმარტება წერილობითი ცნობებისა საფუძვლით. **ისტორიკოსი** — ისტორიის დამწერელი

**იურიდიული** — უფლებრივი

**იურიდიცენტოლოგი** — იურიდიული მეცნიერება

**კათოლიკე** — ზირი, რომელიც დღარუბს დასავლეთის რომის კათოლიკეთა ეკლესიის სარწმუნოებისა, **იკანოლოგი** — მარცვლები კაცობის მოკლადის ხისა, **კაიდაცე** — მხადეზა ერთგვარად სსსამართლო და ხოციური სსსამართლო

**კალვინი** — რეფორმის მეთაურისა და რეფორმის მეთაურისა (1509—1564 წ.) დაარსებული რეფორმის მეთაურისა, რომელიც გასწავლავს კათოლიკურ ეკლესიისაში.

**კაპიტალი** — ეკლესიის საშუალებანი, რომელიც დანიშნულია



**კომპრომისი** — სწრისა თუ შეხეულლობის ერთნაირათ დათა მობა მოწინააღმდეგესთან მოსარიკებლათ.

**კომუნიზმი** — ქონების საერთო მფლობელობა. სოციალური სწავლათ, რომელიც უარყოფს კერძო საკუთრებას და ელტვის საწარმოფო იარაღების გასაზოგადოებრივობას.

**კონკრეტული** — ნივთიერი, ხილული, რასაც აღმინაი თავის ხუთის გრძნობით მიხვდება, წინააღმდეგ ასიტრაქტულისა.

**კონკურენცია** — შეტრქეობა, მოცილეობა, ქიშპობა.

**კონსტიტუცია** — დაწესება, დაფუძნება; სახელმწიფოს ძირითადი კანონი, რომლის ძალითაც ხალხის წარმომადგენლის უფლებათ ეძლევათ სახელმწიფოს კანონმდებლობაში მონაწილეობა მიიღონ; სახელმწიფოს მართვა-გამტეობის ფორმა, საცა მონარქის (შევის) უფლებათ შეხეულდება.

**კონტინენტი** — ასე იწდება ხმელეთის დიდი სივრტეეი.

**კონტროლი** — შემოწმება, შესწორება ანგარიშებისა და, საზოგადოათ, ეფექტუვან მოქმედებისა.

**კონცენტრაცია** — გაზიტადის, ქონების თითო-ერთლათ პირის, ე. ი. უმტირესობის ხელში მოგროვება.

**კოოპერაცია** — მრავალ პირთათ შეერთებული მოქმედება, ან წარმოება საერთო მიზნისათვის. **კოოპერატიული საზოგადოება** — მომხმარებელი ან მწარმოებელი საზოგადოება.

**კორპორაცია** — რამდენიმე აღმინათა საერთო მიზნით და საერთო მოვალეობით შეკავშირება.

**კონფისკაცია** — სასამართლოს ან აღმინიტრაციის განკარტულიებით რომელისამე პირისათვის რამე ქონების ჩამოერთმევა.

**კრედიტი** — ხლობა ფულის საქმეში, ფულის გასესება, რომელიც დიდ რაფს თამაშობს თანამედროვე ვაჭრობათ-მრეწველობაში.

**საკრედიტო ბილეთები** — მთავრობის-მიერ გამოცემული უზროტრეტო (უსარტებლო) ქაღალდის ფულის ნიშები, ლითონის ფულის მაგოერთათ. **კრედიტორი** — ფულის ვაფათ მიმტემი, გამსესებელი. **დებიტორი** — ფულის ვაფათ ამღები, მსესებელი.

**კრიზისი** — 1, მძიმე ავთმუფთის უტყარი გამომჯობება; 2, პოლიტიკაში — მძიმე მდგომარეობათ, რამელსაც უსათუთ რამე პოლიტიკური ტვლილება მისდევს; 3, ვაჭრობათ-მრეწველობაში — ხვეულებრივ მსვლელობის შემტირება, ან სრულიად შეხერება.

**კრიტიკა** — გამოკვლევა-გამოძიება სჯიბის, განხილვა რომელიმე ლიტერატურულ ნაწერისა.

**კუბიკი** — გეომეტრული სხეულა, შემოფარგლული ექვსი ოთხკუთხედიო.

**კულტურა** — განათლება, წარმატება, წინსვლა, ხალხის სულიერ და სივითერ ცნობრების გაუმჯობესება; მიწისა და მტენარეულობის მეცნიერულათ მოფლ ახატრანობა. **კულტურული** — განათლებული, დაწინაურებული.

ლ

**ლატიფუნდიები** — ძლიერ დიდი მამულები, ძლიერ დიდი მიწათმფლობელობა, რომლის მქონებიანაც დაინგრა. ძველ რომაელთა სახელმწიფო.

**ლეგიონი** — ძველ რომაელთა ჯარების დიდრან ჯგუფებათ დაყოფა.

**ლექტორი** — წამკითხველი, კაცი, რომელმაც კითხულობს ლექციას.

**ლექცია** — რისამე სახალხათ წაკითხვა მდებიურ, გასაკუთ ესახე.

**ლისტი (ფრიდრიხი)** — ცნობილი გერმანელი ეკონომისტი (1789) — 1848 წ.)

**ლიტერატურა** — ამა თუ იმ ხალხის განებრავებ საწარმოები, განების საყოფი. სულ ერთათ აღებული იწოდება ლიტერატურათ; საზოგადოათ, წერილობათ რომელსამე ესახე. **ლიტერატორი** — მწერალი, მოხსველი.

**ლიუტერი (მარტინი)** — საწმუნებრივი რეფორმატორი: სუჯესიო წესიდან მოფლოდ ხათლის-დება და ზიარები: სწამს, დახარჩენს უარყოფის. ამჟამათ გერმანელების დიდი უმრავლესობა ლიუტერის საწმუნებობას აღიარებს.

**ლოლიკა** — მეცნიერება აზროვნების წესათა და კანონათა.

მ

**მათემათიკა** — სწავლა-მეცნიერება სიდიდე-რწოდებების განმარტება.

**მანომეტრი** — ერთქლის ძალა-სიმძიმის გასაზომი იარაღა.

**მანუფაქტურა** — კაპიტალისტურ წარმოების ზირველი საფეხური, საცა წარმოება უმხატხათ, ხელონურის წესით ხდება.

**მასსიური** — თიზიკაში — რაოდენობა ნივთიერებისა, რომელიც შეადგენს აღებულ სხეულს. **მასსიური წარმოება** — ბაზრისთვას საქონლის დამზადება.

**მატერიალური** — სივითიერბ, სორციელები, წინააღმდეგ იდეალურისა. **მატერიალიზმი** — ფილოსოფიური სისტიმა, რომელიც



უარყოფს ბუნებაში ეფექტუალურ სულიერს, სულის აჩივობას, ხუბის თავისუფლებას, და სწამს მხოლოდ მატერია (ნივთიერება), რისგანაც წარმოიშვა ქვეყანა.

**მეთოდი** — რომელიმე წესი ან გეგმა, რომელიც სჭარბა ამ თუ იმ მიზნის მისაღწევად, ამა თუ იმ მეცნიერების შესასწავლად.

**მერკანტილური სისტემა** — მე-XVII — მე-XVIII-ტე საუკუნეებში გაბატონებული ზოლიტიკურ-ეკონომიური სისტემა, რომელიც სასოფლო-სამეურნეო წარმოების მნიშვნელობას არ აძლევდა, ხალხის სიმდიდრის წყაროთ მრეწველობის-ვაჭრობას და ოქრო-აურცხლის გამრავლებას თვლიდა. მერკანტილისტები ურჩევდნენ სასიკლამწიფოს მანუფაქტურულ წარმოებისა და ვაჭრობისათვის მთარველობა გაეწია, ცდილობდნენ, რაც შეიძლება, მეტი საქონელი გაეტანათ გარეთ გასასყიდათ და ნაკლები შემოეტანათ.

**მესოპოტამია** მხარე, ადგილი, მდებარე ტიგრის და ეფრატის მდინარეებს შუა.

**მეტამორფოზა** — სხვის გამოცვლა, გარდაქმვა, ახალი ფორმის (იხ. ფორმა) მიღება.

**მეტაფიზიკა** — მეცნიერება, რომელიც იკვლევს ზესათ-ბუნების საგნებს, კიბის ზირველ მიზეზების და არ ექვემდებარება ადამიანის ცდას.

**მეტეოროლოგია** — მეცნიერება ეკვლავს ზეციურ მოვლენის, მზ., ქუჩილის, ელვა-ტყევის, წვიმის, სეტყვის, თოვლის და სხვ.

**მეტრი**, სიგრძის ზომა, შეიცავს 1.4061 რუს. აჩმის.

**მექანიკა** — მეცნიერება, რომელიც იკვლევს სხეულის მოძრაობის და თანასწორობის კანონებს.

**მილიარდი** — ათასი მილიონი

**მინერალი** — მიწის სიმდიდრე, მკარი, ქვის მსგავსი ლოდები და თხელი მასა, რომლითაც უმთავრესათ, დაიარულია დედამიწის ზურგი ანუ ზედა-პირი.

**მინიმუმი** — უმცირესი; უმეტარავსი.

**მომენტი** — დრო, ჯამი, უუმცირესი ხაწალი დრო-ჟამის.

**მონარქია** — ერთმეფობა, თვითმმართველობა. **მონარქი** — მეფე, ხელმწიფე, თვითმმართველი.

**მოდა**, **მოდისტკა** — ახლათ შემოღებული რამ; ტანსაცმლის მოდურათ მეგრავი დედაკაცი.

**მონოპოლია** — წარმოების რომელიმე დარგში განსაკუთრებუ-

ქვეყნის მონარქია

დი უფლებას ვაჭრობისა, რომელიც ეძლევა ერთ ზირს, ან მთელ ჯგუფს სახლისას, ან თვითონ სახელმწიფო იტრავებს მისთვის.

**მუსკული** — ძარღვები, რომლის საშუალებითაც სისხლი მადრათს როგორც ადამიანს, ისე ცხოველის სხეულშიაც.

**ნატურალური იტრავება**

**ნატურალური** — ბუნებრივი. **ნატურა** — ბუნება, ხილული ბუნება.

**ნატურალური წარმოება** — ისეთი ფორმა ან წესი წარმოებისა, საცა თავთათუელი დამოუკიდებელი ფაზა აუ თქმური ერთეული მთელ თავის სულიერ-ხორციელ მოახრავნილებას; უმთავრესათ, საკუთარ ნაწარმოებით იმყოფილებს; საცა გაცვლა-გამოცვლა, შრომის განაწილება ან არ არსებობს, ან, აუ არსებობს — ძალიან მცირე და უმნიშვნელა; ეს ფორმა წარმოებისა გაბატონებული იყო ძველსა და საშუალო საუკუნებში, საცა უიდეა-გაუიდეა და იულის ხმარება ძალიან ნაკლებათ იყო განვითარებული. **ნატურით გადახდა** — ფულის მაგიერ ნაწარმოებით გადახდა.

**ნაცია** — ერი. **ნაციონალური** — ეროვნული, საქრ, საეროვნო.

**ნერვი** — გრძელი აკიარი ძარღვის ძაფები, რომლებიც თავისა და სერხემლის ტვინიდან მადიან და სხვა-და-სხვა გრძობის ორგანოებს უერთდებიან; სერვების დანიშნულება — გარეგანი შაბეჭდილება შემეტრებიანი ორგანოს — ტვინს, გადასცეს.

**ნორმა** — განზი, წესი, რიგი, რადენობა-თავისება უფლებრივ ურთიერთობისა, დამოუკიდებლობა-განწყობილებიან. **ნორმალური** — წესიერი, ცხმიერი.

**ო.**

**ოდოაკრი** — გერმანიის დამქართა ხელმძღვანელი, მისხურობდა რომის იმპერიაში; 476 წ. ტახტიდან ჩამოაგდო რომის სახელმწიფოს დასაფლეთა ნაწილის იმპერატორი — რომელია ავგუსტი, და თავისი თავი იმპერატორათ გამოაცხადა.

**ორგანიზაცია** — მოწყობა, დაწყობილება, მოწესრიგება. **ორგანიზატორი** — ის, ვინც აწყობს, აწესრიგებს. **ორგანიზმი** — სხეული, უფლებრივ ცოცხალი არსება ადამიანისა, ცხოველისა და მცენარისა.

**ოპერაცია** — ქირურგიულ (იხ. ქირურგია) იარაღების საშუა-

ლებით ორგანიზმიდან დაავადებულ სსუელის მოძიება, სამხედრო მოქმედება; მოქმედება სამრეწველო, სავაჭრო-საერო დიპლომატიკა და სხვა სფეროებში.

**ორდენი** — საშუალო საუკუნეების ბერ-მონასხონთა და სასწავლო-სამხედრო კავშირები დასავლეთ ევროპაში; ორდენი განსაკუთრებით აღორძინდა ჯვაროსნულ ომების დროს და ავითარებული წევრი მოვალე იყო არა-ქრისტიანეთა წინააღმდეგ გამუდმებით კომბ.

**ორიგინალური** — ნამდვილი, თავისებური, უცხო, არ-საუკუნე-ლებრივი რამე. **ორიგინალი** — ნამდვილი, წერილის, დეკანი.

**ოფიციალური** — მმართველობითი, მთავრობის ეველა განკარგულებანი.

**ოპტიკური ინსტრუმენტები** — საჭკრეტი იარაღები, რომელებიც ესმარებიან ადამიანის თვალს ამა თუ იმ სივრცის გადიდება-დაახლოებაში. ასეთი იარაღებია, მაგ., სთვალეები, გამადიდებელი შუშა, ბინოკლი (ძორწყობაჲ), ფოტოგრაფიული აპარატი და სხვ.

**პაპი** — რომის პაპი, განსაკუთრებითი ტიტული ზღვრის კათოლიკეთა ეკლესიის თავის.

**პაპუასები** — ველური შავ-ყანაანი ხალხი.

**პარაზიტი** — მცენარეულობის ან ცხოველების დაბალი ორგანიზმები, რომლებიც სხვა ორგანიზმის შიგნით ან ზედაპირზე იმყოფება და განსაკუთრებით უჯანსაღების ხარჯზე იკვებება. ადამიანი, რომელიც არაფერს არა ქმნის და სხვისა შრომით ცხოვრობს.

**პასსიური** — უმოქმედო, წინააღმდეგ აქტიურისა.

**პატრიარქალური** — მამათ-მთავრული, სიჯანის მამისუფროსობაზე დამყარებული; ძველებურ-ოჯახური. **პატრიარქი** — მამათ-მთავარი, ძველებური ოჯახის უფროსი.

**პატრიციები** — ძველი რომის სახელმწიფოს ჩამომავლობითი არისტოკრატია, წოდება, რომელიც განსაკუთრებით პოლიტიკურის უფლებით სარგებლობდა და ძლიერ დიდ მიწა-წყალს შეესაკუთრებო იყვნენ.

**პატრიოტიზმი** — სამშობლოს სიყვარული, მამულისშვილობა.

**პერსონალი** — ეველა ის პირები, რომელნიც ჩაყენებულნი არიან რომელსავე წარმოებაში ან სამრეწველო დაწესებულებაში.

**პერიოდი** — ისტორიაში ისეთი ხანა რომლის დასაწყისთან და დასასრულთან შუამდებობა ამა თუ იმ ხალხის, ან მთელის კავ-

ცობრიობის განუითარების მეტათ შინაგნელოვან მოვლენათა წარმოშობა, დაწყება.

**პირინეი**—მთის ზეგანი, რომელიც ჰეოგოს საფრანგეთს იხსნიისგან; იწყება ატლანტიის ოკეანედან და გრძელდება ხმელთაშუა ზღვამდე.

**პლატონი**—ძველი საბერძნეთის უდიდესი ფილოსოფოსი, ცნობილია 427 წ. ქრ. წინ.

**პოლიტიკა**—მოდერნული სახელმწიფოს ცნობილიაზე, სახელმწიფოს მართვა-გამგეობაზე. **პოლიტიკოსი**—ადამიანი, რომელიც თვითნებურად ან პრაქტიკულად პოლიტიკას აწარმოებს.

**პოლიტიკური ეკონომია**—მეცნიერება, რომელიც განსწავლავს დიდიუფების წარმოშობას და განსწავლავს კანონებს.

**პომპეოსი**—ძველი რომის სახელმწიფოს ცნობილი სარდალა ჯარებისა.

**პორტუგალია**—სამეფო პირინეის ჩრდილო-აღმოსავლეთზე.

**პრაქტიკა**—სამეცნიერო დასკვნათა ცნობილიაში გატარება.

**პრაქტიკული**—დასკვნებზე, მიზანს შეეხებულა.

**პრივილეგია**—უპირატესობა, განსაკუთრებული უფლება, რომლითაც სარგებლობს რომელიმე პირი ან საზოგადოებრივი კლასი. (მაგ., რუსეთში — თავდაცნაურობა, სამღვდელთა და ბურჟუაზია).

**პრობლემა**—სასწავლა, გადასწავლა საკითხი, ამოცანა.

**პროგრესი**—წინსვლელობა, წარმატება, განათლება, დაწინაურება.

**პროექტი**—განხრახუნობა.

**პროდუქცია**—წარმოება, ნაწარმოეთა წარმოშობა (სახელ. საქონლისა). **პროდუქტი**—ხეობა, ნაწარმოები.

**პროლეტარი**—ბოგანო, უსახლ-კარო, ღარიბ-ღატაკი. ისეთია ადამიანი, რომელიც მოკლებულია ყოველსავე უძრავ-მოძრავ ქონებას და საკუთარ სამუშაო ძალის გაყიდვით, ქირაზე მუშაობით ირჩენს თავს.

**პროპორციონალური**—თან-მეზომილი, შეფარდებული, შესაბამისი, შესაბამისი, ზომითი.

**პროტესტი**—წინააღმდეგობა, რისაზე უსამართლოთ გამოცხადება, საჯარო უარყოფა რომელიმე დადგენილებისა, განაჩენისა ან გადაწყვეტილებისა.

**პროფესია**—ხელობა, თანამდებობა, სამსახური.

**პროცენტი**—სარგებელი.

**პროცესი** — მიმდინარეობა.

**პრულონი** — საფრანგეთის ცნობილი ჰუმბოლდტისტი და თეოლოგი (1809 — 1865 წ.); მამათ-მთავარი ანარქისტულ მოძღვრებისა.

რ.

**რასსა** — ჯიში, გვარი, ტომი, სამომავლობა.

**რაციონალური წარმოება** — გაუმჯობესებულ წესებით წარმოება.

**რეალური** — ხილული, ნამდვილი, უტყუარი, უკლები; **რეალისტი** — კაცი, მომხრე ხელთახანთა და მწერალთა თანადროულის მიწრაფებისა, რომ ბუნება წარმოდგენილ იქნეს ნამდვილისა და წმინდა ნივთიერების მხრივ.

**რეგრესი** — უკან-სვლა, დაბრუნება, დაქვეითება, წინააღმდეგ წრისა.

**რეგლამენტაცია** — რომელიმე მოქმედების სავალდებულო დადგენილების დაქვემდებარება, დამორჩილება.

**რევოლიუცია** — მღაბიურათა ნიშნავს იარაღით ხელში აჯანყებებს, რათა სახელმწიფოს არსებული წეს-წყობილება დაიშალს და, ს. მაგიერათ, შემოღებულ იქნეს ახალი წესი მართვა-გამგეობისა, ხალხისათვის უფრო შესაფერი. მეტნიერულათ **რევოლიუცია** ნიშნავს უფლებებთ ხალხის-მიერ უფლების მოპოვებას, ან მისი მოპოებისათვის ბრძოლის დაწყებას, იარაღით იქნება უფლება მოპოებული და ბრძოლა დაწყებული, თუ მშვიდობიანის გზით.

**რეინი** — დიდი მდინარეა გერმანიაში.

**რეზერვი** — სათადარიგო, თადარიგისათვის შემონახული სამზადისი, გაჭირვებაში გამოსადგვი. **სარეზერვო არმია** (მუშებისა) — უმუშევრათ დარჩენილი მუშები, რომლებიც სულ უფრო და უფრო დაბნა სწევებს არსებულ სამუშაო ხელთახანს.

**რელიგია** — სარწმუნოება.

**რენტა** — შემოსავალი სხვისა შრომისაგან, ვისაც გადაეცა მოსახმარებლათ სწარმოვით იარაღები, მიწა და თუელი; საზოგადოათ, ისეთი შემოსავალი, რომელზედაც რენტის მიმღებს არავითარი შრომა არ ეხარჯება.

**რესპუბლიკა** — სახელმწიფოს მართვა-გამგეობის ისეთი ფორმა, სადა მთელი ძალა-უფლობა ერთ პირს (როგორც, მაგ., ხელმწიფობებს) ან არ ეკუთვნის, არამედ მთელ ხალხს.

**რეფორმა**—არსებულ წეს-წყობილების ცდასხვაფერება, გარდაქმნა; სახელმწიფოს მართვა-გამგეობაში ახალ საკანონმდებლურ წესის შემოღება.

**რისკი**—გაბედული ნაბიჯის გადადგმა, გაბედული ცდა, გაბედულება, ბრძოლა.

**როლი**—1, სათვალვე ტერმინი, ნაწილი ზიკისა, რომელიც მიეცემა ხელმე მსახიობს სცენაზე შესასრულებლად; 2, განსაკუთრებული მკვლევება ამა თუ იმ ზიკისა.

**რომი**—იტალიის დედა-ქალაქი; უძველესი ქალაქი.

**ს.**

**საბერძნეთი**—სამეფო სამხრეთ ევროპაში.

**სარაციონანები**—სამუალო საუკუნეებში ასე ეახდენ არბებს მჭამდინებს და, საზოგადო, უგელა არა-ქრისტიანებს.

**სატრაპი**—ზროფინციის მთავარ-მართებელი ძველ შარსეთში.

**სენ-სიმონი (გრაფი)**—ხამომავლობით ფრანგი რომელმაც შექმნა სოციალისტური სწავლა და სკოლა. თავის სწავლაში მან სასტიკ კრიტიკის ქარ-ცეცხლში გაატარა საზოგადოების იმ დროინდელი სოციალ-ეკონომიური მდგომარეობა; მან წამოაყენა ფართო ზროგრამა, რომელშიც იგი შრომის ხალხთა კეთილ-მდგომარეობის ერთადერთ წყაროთ აღიარებდა. სენ-სიმონი ამბობდა, —მწარმოებელნი საზოგადოების უკეთესი ნაწილია და ამისათვის მათ ხელში უნდა იყოს სახელმწიფოს მართვა-გამგეობა.

**სექტა**—იგივეა, რაც **პარტია**, მხოლოდ, საზოგადოთ, უფრო ვიწრო. ძველ დროში ასე უწოდებდენ თვითოსთიურ სკოლებს, რომლებიც განსხვავდებოდნენ თავიანთ ზრისციბ-შეხედულებებით. ამჟამათ ასე იწოდება სარწმუნოებრივი ჯგუფი ანუ დასი, რომელიც ხამომარებულა სახელმწიფოში გაბატონებულ ეკლესია-სარწმუნოებასთან.

**სიმპატიური**—მოსწონი, მიმზიდველი, გულის მომზადი-ბელი, თანასაგრძობი, სასიუვარულო. **სიმპატია**, — მიმზიდველობა, მოწონება, თანაგრძობა, სიუვარულობა.

**სიმპტომი**—ნიშან-თვისება, რომლითაც იგებენ ამა თუ იმ მავლენას; კერძოთ — უტუყური ნიშნები ავთამოლოფობისა ან სხვა რისამე.

**სინდიკატი**—ზროფესიულ კავშირთა ორგანიზაცი, მომეტე-ბულათ — კანტალისტებისა.

**სირ-დარია**—მდინარე შუა-ასიამე, ერთავის არაქეთის ზღვას.

**სისმონდი** — ზირკული და ცნობილი კრიტიკოსი ადამ სმიტის ზოლიტიკურ ეკონომის მოძღვრების.

**სისტემა** — სწავლა-მოძღვრების შენობა, წყობილება. კრებულნი ზემოაღიარების თუ ეაღბის აზრებისა რომელისაჲ სწავლა-მოძღვრების შესადგებათ.

**სმიტი** (ადამ) — ცნობილი ინგლისელი ეკონომისტი; მამათ-მთავარი კლასიკურ ზოლიტიკურ ეკონომიკის. ცხოვრობდა 1723 — 1790 წლებში.

**სორგო** — ბაღახის ჯიშის შტენარე ინდოეთში, აქვს მადალი და მსხვილი ღერო და ფუქვილიანი მარცვლები.

**სოციალური** — საზოგადოებრივი.

**სპარსეთი** — სახელმწიფო აზიასი.

**სპარტა** — სამეფო ძველ საბერძნეთში.

**სპეკულიაცია, ტივური** — ისეთი წარმოება, ვნუ ბირჟასე თამაშობა, რომლის მიზანია მხოლოდ სიმდიდრის მოხვეჭა.

**სპეციალობა** — განსაკუთრებით ცოდნა რისაჲ, რაჲმე საგნის საგანგებოთ შესწავლა; ადამიანის ნიჭისა და შემოქმედების ერთ რომელსაჲ ხელობასე მიხერობა, მაგ., ექიმი, ვეძილი, მასწავლებელი, ინჟინერი სხვ.

**სტალია** — საფეხური, განვითარების საფეხურები.

**სტატიკური, სტატიკა** — მეცნიერება დედამიწის გაბოხიერებისა და ნოეიერების შესახებ.

**სტატუსტი** — უფლებებრივი ნორმები, კანონები.

**სტიქია, სტიქიონი, ური** — ბუნების ძალები, კერძოთ ჰაერის მოვლენანი: წვიმა, ქარი, ქუხილი, სეტყვა, ელვა; საზოგადოთ, თთხი ნივთიერება ან კავშირი, ე. ი. მიწა, წყალი, ჰაერი და ცეცხლი.

**სუბიექტი** — საგანი, რაზედაც დაზარავია აღძრული, ზიროფნება, ური — საზიროფნო, ზიროდული, ზიროფნებისა.

**სულა** — მდინარე დნუბრის მარცხენა ტოტი (რუსეთში).

**სულლა** — რომის სახელმწიფოს სამხედრო უფროსი, ცხოვრობდა 138 — 178 წ. ქრ. წინათ.

**სფერა** — დედამიწის ბურთი, სივრცე, რისაჲ საზღვრები.

**სხოლასტიკა** — საშუალო საუკუნეებში ფილოსოფიური მიმართულება, რომელიც ძველ საბერძნეთის ფილოსოფიას წმიდა მამების საეკლესიო სწავლა-მოძღვრებაზე აყარებდა.

**ტ.**

**ტემპერატურა** — ჰვა, სხეულის თბილი მდგომარეობა.

**ტენდენცია** — მისწრაფება განსაზღვრულ მიმართულებებისადმი.

**ტერიტორია** — მიწა-წყალი, ადგილ-მდებარეობა, რომელიც კუთვნიან ამა თუ იმ სახელმწიფოს, ან ხალხს.

**ტერმინი** — განსაზღვრული, განსაკუთრებული სიტყვა ან გამოთქმა, რომელიც მიღებულია რომელსამე სამეცნიერო დარგში ან ხელობაში; განსაზღვრული სიტყვა.

**ტექსტი** ნაბეჭდი ალფაბეტი (წიგნებისა და გაზეთების), წერილის დედანა; ლიტერატურაში — საკუთარი სიტყვები ავტორისა.

**ტენიკა** — მეცნიერება ხელოვნობის სწავლისა.

**ტენოლოგია** — მეცნიერება საწარმოვო-სახელოსნო საქმიანობისა.

**ტიგრი** — უდიდესი მდინარე წინა-აზიაში.

**ტიპი** — უგულა არსების ზირველყოფილი სახე, ფორმა, ახრფუნებიანი ფორმა, რომელიც შეიცავს ამა თუ იმ ზირფუნების ნიშანთვისებებს და რომელიც კუთვნილია მრავალ ერთგვარ საკნებისა.

**ტირანი** — მტარვალი, თვითანება, თავნება, დაუნდობელი მმართველი. ძველ საბერძნეთში ასე იწოდებოდნენ მუუზდუღველი მბრძანებლები, რომლებიც ძალ-მომრეობის საშუალებით ძალას იგდებდნენ ხელში და ხალხის სურვილის წინააღმდეგ ბატონობდნენ მასზე.

**ტიურგო** — საფრანგეთის მინისტრი, რომელმაც შემოიღო მთელი რიგი ეკონომიურ რეფორმებისა. ცნაობდა 1727—1781წ. და იმ დროის ცნობილი ეკონომისტი იყო.

**ტოკი** — ელექტრონის დება, ძალა.

**ტოპოგრაფია** — საზოგადოთ მიწის, ადგილ-მდებარეობის და წვრილებითი, სათითაოთ ეფუძელი ზუნქტების აღწერა, გეგმის აღება.

**ტრაქტატი** — საერთაშორისო ხელშეკრულობა, სახელმწიფოთა შორის დადებული ზირობა. სამეცნიერო თხზულება.

**ტრესტი** — კავშირი მისხვილ მწარმოებელთა, რომლებიც აერთებენ თავიანთ წარმოებას, რომ ამით თავიდან ააცილდნენ შეტოქება და ფასები ასწიონ ნაწარმოებზე. ასეთი კავშირი შეტათ გავრცელებულია სრდილოეთ ამერიკის შეერთებულ შტატებში.

**ტროპიკული** — შეტათ ცხელი, საყოფიერი. **ტროპიკული**

**ქვეყანა** — მხარე, მდებარე ეკვატორს ახლო; **ეკვატორი** — დიდი წრე, რომელიც მთელ დედამიწას ორ თანასწორ ნახევარ წრეთ. ჰყოფს.

**უტოპია**, -**ური** — გასურთვრელებელი მისწრაფება, მიუწვდომელი მიზანი.



ფ.

**ფაბრიკა**—დიდი საწარმოო დაწესებულება, საცა საქონლის დამუშავება, უმთავრესათ, მანქანების საშუალებით ხდება.

**ფაზა**—განვითარების საფეხური.

**ფანტაზია**—ოცნება, კანუბაში წარმოდგენა რისაზე; **ფანტასტიური**—სოცნებო.

**ფატალიზმი**—დრმა რწმენა ბუდის-წერისა, განგებისა;

**ფაქტი**—მოვლენა, ამბავი, უკვე შესრულებული, მომხდარი რამ.

**ფაქტიური**—უკვლავური, რის მოქმედებითაც რაიმე ძალა, მოვლენა ან ნაყოფი წარმოსდგება ხოლმე.

**ფედერაცია**—მოკავშირე სახელმწიფოები; ჯავშირა სახელმწიფოთა, საცა თვითათუელი მოკავშირე სახელმწიფოთა ემორჩილება ცენტრის ძალა-უფლებას იმ დრომდე, სანამ მისი სურვილია; ცენტრი არ ერევა ფედერაციულ სახელმწიფოთს მცხოვრებას შინაურ საქმეებში.

**ფეოდალი, -ური**—შებატანი, დიდი მემკლეე სამოალო საუბუნებში და ზოგან უფრო გვიანაც.

**ფერმერი**—საზოგადო-სამეურნეო საწარმოება შესავთორეც ამერიკასა და ინგლისში; სახნავ-სათუისის აჯარაგის ჰატრანი.

**ფეტიშიზმი**—მიწის საგნებისადმი თაუჯანის ცემა; საქონლის ფეტიშიური ხასიათი იმაში მდგომარეობს, რომ იგი საზოგადოებრივ შრომის ნაყოფია.

**ფეზიოკრატები**—ფეზიოკრატული მოძღვრების მომხრენი. ამ მოძღვრებეს თანახმათ, სიმდიდრის წყაროს შიოლოდ დედამიწა შეადგენს.

**ფეზიკა**—მეტნიერება ბუნების ძალათა და მოვლენათა შესახებ; **ფეზიკური შრომა**—მკლავ-ძარღვით შრომა.

**ფეზიოლოგია**—მეტნიერება, რომელიც გვიხსნის ცოცხალ სხეულებიან ორგანიზმების სხვა-და-სხვა შინაგან ჰროცესებს.

**ფილოსოფია**—მეტნიერება არსისა და შექმნების ძირითად ჰრინციებზე, მეტნიერება ბუნებრივ და კანუბრივ მოვლენათა, თავიანთის მიზეზისა და ნყოფითათ.

**ფირმა**—საზოგადო სახელი სავაჭრო დაწესებულებისა;

**ფორმა**—სახე, გამხატულება.

**ფორმაცია**—შედგენილობა, შენივთებულება, დაგი მიწისა.

ივანე აბაშიანი  
1909 წლის 100

**ფორმულა** — სასუ, გამონატყუება, რომელიც საერთო მაგალითთა თვითთუელ მოვლენისა; მოვლენილი მაგალითი.

**ფსიხოლოგია** — მეცნიერება სულის მოვლენათა სწავლა და მისის სულიერ მდგომარეობასუ.

**ფუნქცია** — მოქმედება, განაწილებულნი საქმე.

**ფურიე** — საფრანგეთის ცნობილი სოციალისტი (1772—1837 წ.), რომელიც მოითხოვდა ახალ სოციალისტურ წეს-წესობილების დამყარებას.

**ქიმიკა** — მეცნიერება, რომელიც იკვლევს უბრალო მატერიალურ უღრეს თვისება-შედგენილობას.

**ქირურგია** — საქიმიო მეცნიერების ის დარგი, რომელიც დაზიანებულ სხეულის მოჭრა-გამოჭრით ცდილობს ავთამოფობის განკურნებას, სხეულის მორჩენას. **ქირურგი** — ტრილობის ექიმი;

**ქრონიკული** — განსადაგებული, ხანგრძლივთ არსებული, ხელა გარდამავალი. **ქრონიკული კრიზისი** — წარმოებისა და ვაჭრობის დრო-გამომდევებითი, ხშირათ შემცირება-მეფერება; **ქრონოლოგია** — ჟამთ-ადრიცხვა, ისტორიულ მოვლენათა. თანდათანობითი აღწერა, რიგსუ დალაგება რისამუ. სწავლა ჟამთ-ადრიცხვასუ.

**ქსენოფონტი** — სოკრატის უერთგულესი მოწაფე და გზამკვიდრი სარდალი; ცნობილ „ანაბასისის“ ავტორი, ცხოვრობდა 445—335 წ. ქრ. წინათ.

**ზ.**

**ზეერთებული შტატები** — ფედერატიულათ შეკავშირებული სხელმწიფოები ჩრდოლოკეთ აშერიკაში.

**ზვიცარიკა** — ქვეყანა, საცა ფედერატიული რესპუბლიკას.

**ჩ.**

**ჩაილდ-ჰაროლდი** — ბარონის (ინგლისის შესანიშნავი მწერალი და შოქტი იყო) ცნობილი ზოქმა.

**ც.**

**ცენტრი, ცენტრალური** — მთავარ და დიდი ძალების ერთ დასაგას მოკრება-მოგროვება (სახელმწიფოში, მრეწველობა-წარმოება-ში, ვაჭრობა-სხვ.).

**ცივილიზაცია** — მოქალაქობრივობა, განათლება, დაწინაურება.

**ციკლი**—წელთა აღრიცხვა, ქრთნოლოგიური ხანა, რომლის დამთავრებისს ერთი და იგივე მოვლენა ფიზიკურსა და ეკონომიურ ცხოვრებაში ერთ და იმავე წეს-რიგით განმეორდება.

**ციცერონი**—ძველ რომაელთა ცნობილი სახელმწიფო მოღვაწე, გამოჩენილი ორატორი (მსჯერმეტუელი) და მწერალი, ცხოვრობდა 106 ქრ. წინათ.

სახეობების ცნობილი მსახურები

**წარმოება, წარმოების საშუალებანი**—ეგულა ის ნივთები, რომლებიც წარმოებაში ასე თუ ისე სჯირთა (დასამუშავებელი მასალები, სახელისნოს ხელსაწყო იარაღები, მანქანები, ქარხნა-ფაბრიკის შენობები, მიმოსვლის მოწყობილობანი და სხვ.).

3.

**ჰანზის კანჭი**—გერმანიის, ავსტრიის და შვეიცარიის ქალაქების კავშირი (დაარსდა 1367 წელს), რომელიც თავგამოდებით ებრძოდა და საქმეს უტკირებდა ჩრდილოეთ სახელმწიფოებს.

**ჰარმონია**—ამით სასმენელი, გასაკრახთ საამური ზმათა შეწყობილება, ერთის რისამე მთლიანის ნაწილთა სრული თანხმობა.

**ჰერცოგი**—ასე იწოდებოდა ძველთა გერმანიაში ომის დროს დროებით არჩეული სარდალი, ჯარების წინამძღოლი; ბრწყინვალე ოჯახების სავგარეულოს ტიტული გერმანიაში და ავსტრიაში.

**ჰოლანდია**—ევროპის სახელმწიფო, მდებარე გერმანიისა, ბელგიისა და ჩრდილოეთის ზღვის შუა.

**ჰომეროსი**—ძველი საბერძნეთის მკვლანი (ცხოვრობდა მეცხრე საუკუნეში ქრისტეს წინათ).

**ჰორიზონტი**—აზროვნების ან შექმნების ფარგალი, შექმნებითი ძალა, რის ტიტნობი, რის სახელად, რასაც თვალს ვადასწვდება.

თბილისი	თბილისი	—	181
ფხოველი	ფხოველი	—	181
მცხეთის მთიანეთი	მცხეთის მთიანეთი	—	181
კახეთი	კახეთი	—	181
გურჯისტანი	გურჯისტანი	—	181
იმერეთი	იმერეთი	—	181
სამხრეთ-აღმოსავლეთი	სამხრეთ-აღმოსავლეთი	—	181
აფხაზეთი	აფხაზეთი	—	181

## უმაჯრეს უცდომათა განჯოჯება.

გვ.რ.	ქვემ. სტრიქ.	ზემ. სტრიქ.	დაბეპდრლია	უნდა იყოს:
11	9	—	მეცნაერების	მეცნიერების
12	9	—	გარეშე გარეშე	გარეშე
13	3	—	მნიშვნელობი	მნიშვნელობა
14	6	—	ითელეა	ითელეა
22	—	14	ნაყოფიერების	ნაყოფიერების
24	3	—	ქველ	ქველ
26	—	7	აუფუქებს	აუფუქებს
33	—	5	საზოგადოებრივი	საზოგადოებრივი
61	13	—	რა შეეხება	რაც შეეხება
71	—	8	კაცი	კული
90	12	—	მიწათმფლობელთა	მონათმფლობელთა
96	7	—	ნალოსის,	ნილოსის,
96	11	—	იმის შემწეობით	ომის შემწეობით
97	12	—	ეგვიპტისა	ეგვიპტისა
97	—	13	ერთი იგივე	ერთი და იგივე
102	—	5	მრავერელობაში	მრავერელობაში
102	—	8	როგორ მონები	როგორც მონები
105	—	2-3	შედარებით	შედარებით
106	10-11	—	იმწყვედევა	იმწყვედევა
108	—	2-3	პირობებისაგან	პირობებისაგან
109	2	—	გაცილებუთ	გაცილებით
111	14	—	საზოგადოებრივ	საზოგადოებრივ
114	—	2	უთავებდა	უწყობდა
114	—	8	ათობით	ათასობით
133	8	—	ბ) ჯგუფთაშორისი	ჯგუფთაშორისი
141	—	3	ფეადალთა	ფეოდალთა

გვერ.	ქვემ. სტრიქ.	ზემ. სტრიქ.	დაბეჭდილია:	უნდა იყოს:	
152	—	2	შეაცავდა	შეიცავდა	888
163	13	—	აქვბ	აქვს	88
183	—	1	წარომდგარ	წარმომდგარ	106
192	1	—	დასარჯული	დახარჯული	48
195	9	—	აბსტრაქციების	აბსტრაქციების	708
200	5	—	სახელიწიფოში	სახელმწიფოში	178
217	—	17	ნდგომარეობიდან	მდგომარეობიდან	278
220	—	8-9	აჯანებებსაც	აჯანყებებსაც	278
222	—	5	მოკმედებაში	მოკმედებაში	8
228	—	3	ყოველივე	ყოველივე	8
229	15	—	დარჩენილ იურიდიულ	იურიდიულ	3
237	10	—	(უუნარიო)	(უუნარო)	102
238	8	—	მეურნეობას	მეურნეობას	102
256	—	9	არამედ	არამედ	102
267	15	—	პირდაპირ	პირდაპირ	288
268	16	—	8. წესები საზოგადოებრივი	8. წესები საზოგადოებრივი	
270	—	8-9	ანგარაშების	ანგარიშების	498
280	11	—	ცვალეზადი	ცვალეზადი	884
297	5	—	შეად-	შეადგენს	884
305	14	—	გადასახადის	გადასახადის	944
306	—	11	მიწმთმფლოზბელის	მიწათმფლოზბელის	944
312	—	6	მჭიდრო	მჭიდროთ	984
317	—	5	ხელოვნბხს	ხელოვნების	471
318	—	5	სავაქრო	სავაქრო	621
319	—	4-5	დამოკიდებული	დამოკიდებული	992
327	—	1	მხვილი	მხვილი	992
334	7-8	—	მამოძრავებელი	მამოძრავებელი	103
334	11	—	შექმნას	შექმნა	103
338	—	18	ყველგან	ყველგან	116
338	6	—	laissee	laissez	116
339	2	—	შეთვისებუი	შეთვისებული	116
345	—	7	გარეშეს	გარეშე	116
346	15	—	განვითარების ძალები და მათი მიმართულება	განვითარების ძალები და მისი მიმართულება	

გვერ.	ქვემ. სტრიქ.	ზემ. სტრიქ.	დაბეჭდილია:	უნდა იყოს:
353	—	3	ცხადი	ცხადია
365	2	—	გაუამჯობესა	გაუამჯობესა
367	—	11	ოროს	დროს
367	2	—	მდგომარეობა	მდგომარეობას
367	12	—	шагунъ	шагунъ
370	5	—	ამუშავებას	ამუშავებს
373	—	2	დაუზოვოს	დაუზოვოს
376	12	—	საგრძნობლათ	საგრძნობლათ
377	—	9	ასრულდება	ასრულდება
379	—	12	დაწესებულებათა	დაწესებულებათა
380	5	—	მეორისაგინ	მეორესაგან
381	11-12	—	მისწაფებას	მისწრაფებას
384-385	1	1	ის დაწესებულების დაწესებულებანი	ის დაწესებულებანი
385	—	6	შოვაჭრებთან	შოვაჭრებთან
387	—	15	დაილო	დაიკლო
388	15-16	—	ვადიანს	ვადიანს
404	8	—	მნიშვნელობა	მნიშვნელობა
438	—	2	შეძენილ;	შეძენილი;
438	3	—	დი	და
442	—	11	გიზაში	გიზში
443	—	9	პუსუხის	პასუხის
468	17	—	წერილ-ბურჟუაზიულ	წერილ-ბურჟუაზიულ
478	—	3	სასალების	მასალების
483	15	—	შეიდველთა	მეიდველთა
490	2	—	რიცხვს	რიცხვი
496	15	—	ერტყმიან	ერთყმიან
502	—	10	რომე-	რომელიც
506	11	—	დაუზოგავთ	დაუზოგავათ
512	2	—	კავშირისაც	კავშირისაც
512	1-2	—	უხერხულობაც	უხერხულობა
513	—	2	დაწესებულებათა	დაწესებულებათა
513	—	5-6	მოუმატოს	მოუმატონ
515	—	2	იზრომონ განვითარების	იზრომონ ამ განვითარების

გვერ.	ქვემ. სტრიქ.	ზემ. სტრიქ.	დაბეჭდილია:	უნდა იყოს:
516	—	12	არავითარი	არავითარი
516	14	—	განუწყვეტლათ	განუწყვეტლათ
519	11	—	საზოგადოების აქეთურ	საზოგადოების მომდევნო
521	13	—	წარმოდგენს	წარმოდგენს
523	15	—	წყობილება	წყობილება
524	—	8	ცოდნა-შედგენისა	ცოდნა-შეგნებისა
526	—	7-8	სულით ავათმყოფო- ბისაგან	სულით ავათმყოფისაგან
526	—	16	რომ სხეულის	რომ სხეულის
528	15	—	დბ	და

